Genom
Palestina

Erik Stave

Genom Palestina

P. A. Norstedt & Söners Förlag

GENOM PALESTINA

MINNEN FRÅN EN RESA VÅREN 1891

AF

ERIK STAVE
DOCENT I EXEGETIK VID UPSALA UNIVERSITET

STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

STOCKHOLM 1893
KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER

FÖRORD.

Den, som väntar att i efterföljande minnen finna en anslående skildring af en mängd reseäfventyr eller en idealistisk målning af det Heliga landets förhållanden, skall säkert vid deras genomläsning känna sig mycket gäckad. Hade förf. haft för afsikt att skrifva något dylikt, så hade hans arbete varit öfverflödigt, ty på sådana alster af palestinaresande är äfven vår litteratur redan nog rik. Men många af dessa resebeskrifningar lämna föga eller ingen kännedom om resultaten af de sista årtiondenas geografiska och topografiska forskningar, hvilka dock äro af stor betydelse för ett rätt förstående af många tilldragelser i den bibliska historien; och flera af deras författare förråda alltför litet sinne för en närmare kännedom af förhållandena bland den närvarande landtbefolkningen i det Heliga landet, där dock ännu så många drag af urgammal sed och häfd lefva kvar som ett eko från förgångna tider — seder och bruk, hvilka äro af den största betydelse för ett rätt förstående af en mängd bilder och talesätt i vår religionsurkund. Om dessa reseminnen kunna väcka intresset för en närmare bekantskap med det Heliga landet i dessa hänseenden eller i någon mån tillgodose ett sådant, där det möjligen redan finnes för handen, så hafva de fyllt sitt ändamål.

Förf.

Innehållsförteckning.

I. Egypten.

II. Judéen och Jerusalem.

III. Samarien och Galiléen.

Rättelser.

Sid.	1	rad	5	*står:*	reskamrat	*läs:*	reskamraten
»	21	»	6	»	draga	»	drogo
»	23	»	20	»	ägnadt	»	ägnade
»	58	»	25	»	lågo eller sutto	»	låg eller satt
»	128	»	34	»	vänster	»	höger
»	149	»	8	»	profetens	»	profetians
»	152	»	26	»	förstod	»	förstår
»	202	»	13	»	bestå i	»	bestå i saknaden af
»	299	»	16	»	Silodammen.	»	Siloadammen.
»	337	»	36	»	Haifas	»	Haifa
»	379	»	5	»	vanliga	»	vanligen
»	432	»	32	»	luteraner	»	latinare
»	437	»	29	»	Seforis	»	Sepforis
»	»	»	36	»	på	»	att
»	441	»	23	»	för	»	på
»	458	»	19	»	Nitoticus,	»	Niloticus,
»	483	»	40	»	ʽAmēṣ.	»	Aʹmēṣ.
»	484	»	1	»	Ra	»	Ras

Till Orienten.

Mörka utsikter. — Det ljusnar. — Ur poesien in på tullen. — Österrikiskt järnvägskök och köksmästare. — Full vinter, allt annat än orientaliskt. — Åter igen dimma. — Det ljusnar åter. — Praktfullt vinterlandskap. — Förste reskamrat funnen. — Å Lloyds kontor. — Triest mister sin frihamn. — Reskamraten ämnar resa jorden rundt. — Utefter Istriens kust. — Adria bryter sin vänlighetsförsäkran. — Mitt medlidande riktas mot kapucinaren. — I Brindisi. — Stadsbud i Brindisi: »det börjar bli orientaliskt.» — Euterpe gör bålrullningar. — Bister vinter i Italien och Grekland. — Euterpe, »die Rollerin». — Vackert vårväder. — En haj slukar babords logg? — Engelsmän. — Danska snickare resa till Egypten. — Tupparnas svanesång. — Landstigningens ögonblick. — Jag förorättar lotsen. — På det torra!

Wien d. 25 febr. 1891.

Det var ej under glänsande auspicier, som jag i går vid »Dresdener Bahnhof» i Leipzig skaffade mig en genomgående biljett till Wien och med detsamma gjorde allvar af min länge påtänkta resa till Orienten. De mångskiftande rykten om kolerans härjningar i Syrien och Palestina, hvilka gång efter annan visat sig i den tyska pressen under vintern eller genom bref från Orienten till privata personer i Tyskland nått mitt öra, hade visserligen visat sig vara öfverdrifna: karantänen var upphäfd till och med för de nordsyriska hamnarna, där sjukdomen härjat värst, och telegram och bref från Jerusalem och Bejrut förklarade tillståndet på båda ställena tillfredsställande. Men därmed var ingen säkerhet för handen, att den förhärjande pesten ej vid den varma årstidens inbrott kunde återkomma, och så stod blotta tanken på möjligheten häraf kvar såsom en mörk skepnad i öster, hvilken, i den mån jag närmade mig, kunde antaga den hemska verklighetens

drag. Själf var jag sedan en vecka angripen af influensa och sömnlöshet, och på grund af den ovisshet, hvari mina resplaner sväfvat ända intill sista stund, hade jag måst lämna ett ypperligt tillfälle till godt och passande ressällskap obegagnadt för att nu ensam ge mig af på den långa färden. Kom så härtill det tunga, disiga resvädret med regn och tjock dimma, som insvepte hela Sachsen i ovisshet och dunkel, så att det var lika omöjligt att från kupéfönstret få en föreställning om landskapet som att på förhand få en inblick i hvad som skulle möta mig i Orienten. Trots allt detta befallde jag i glad förtröstan mig själf och min resa i Guds händer och reste: en af mina djärfvaste barndomsdrömmar var ju på väg att uppfyllas, hvarje station förde mig ett stycke närmare det Heliga landet och Jerusalem!

Fram på dagen skingrades dimman af solen, så att *Dresden* visade sig i klar belysning och det romantiska *sachsiska Schweiz* i strålande solsken och vårstämning. Några isstycken i Elbe och mindre snödrifvor i de djupa bergsklyftorna erinrade väl ännu om vinterns välde men temperaturen om en vacker dag i april. Det snabbgående kurirtåget tillät oss ej att njuta af de enskilda partierna, men tafians allmänna stämning framlockade entusiastiskt reslynne. Koleran och influensan voro såsom försvunna. Skada blott, att denna romantiska bild skall få en så prosaisk afslutning. Tåget rusar nämligen, innan man vet ordet af, in i några svarta tunnlar och försätter en, så fort man kommit ut därifrån, ur poesien på verklighetens prosamark vid *Bodenbachs* gräns- och tullstation. Här var dock ej tid att gräma sig öfver vare sig det ena eller andra. Men nog må jag bekänna, att det sätt, hvarpå man här sökte efter tullpliktigt gods, och framför allt sölet på tullkassörens byrå kom mitt något protektionistiskt anlagda sinne att för en stund svärma för frihandel. Med en viss beklämning tänkte jag på att detta blott var den första tullen. Huru många hade jag ej ännu att passera!

Efter brådskan och oron i Bodenbach kunde man i lugn slå sig ned vid middagsbordet och pröfva på det tåget medföljande köket. Dess anrättningar voro värda beröm och priserna ej höga men köksmästarens nästan hotfulla later och uppassarnes tröghet tålamodspröfvande.

Jag vet ej, om deras hållning är sådan alltjämt, eller om det öfvervägande antalet preussare i restaurationsvagnen denna gång gaf dem en särskild anledning att tänka på Königgrätz, som vi hade någonstädes i östlig riktning från banan. Huru som helst — vår middag räckte genom hela *Böhmen*. Af *Prag* sågo vi ej mera än några sotiga fabriksskorstenar och den af issörja uppfyllda Moldau. *Böhmisch-Brods* station erinrade oss om närheten af slagfältet från 1434, det sista i hussitkrigens historia, *Brünn*, Mährens hufvudstad om svenskarnes anfall 1645. I den stilla *Adlerfloddalen*, där man hade ett så klingande slädföre, som jag ej sett på hela vintern i Nordtyskland, njöto vi af ett vackert vinterlandskap. Det såg allt annat än orientaliskt ut. Den mest orientaliska företeelsen i hela tåget syntes vara jag själf i ljusgrå reskappa och dito filthatt med breda brätten, som ådragit mig åtskillig uppmärksamhet. Det har nästan kränkt mitt fosterländska sinne att vid ett par tillfällen ha blifvit tagen för en engelsman. Men — vare det sagdt till deras ursäkt, som begingo misstaget — de kunde ej bedöma, huru litet bevandrad jag är i den brittiska nationens språk. Här i Wien hann jag endast uppsöka ett par protestantiska professorer och vidtaga mina sista förberedelser för min resa. Gärna hade jag dröjt längre hos professor E., som visade sig mycket intresserad af vårt lands förhållanden. Men tiden var nu en gång för alla afmätt, och jag måste redan i morgon bittida söka att med första tåg uppnå den fria hamnstaden Triest.

Triest d. 27 febr. 1891.

Det var ännu icke ljust i går på morgonen, då jag öfverlämnade mig och mitt resgods åt en kusk, som skulle köra mig från hotell »Kaiserin Elisabeth» till »Sydbahnhof». Dimman låg lika envist tjock öfver Wien som öfver Leipzig vid min afresa därifrån. Något misstänksam förekom mig kuskens anhållan att erhålla betalning, innan vi voro framme vid bangården. Men hans handlingssätt var måhända förestafvadt af någon obehaglig erfarenhet. Sedan jag utstått en kvarts timmes pinsam, oviss väntan på ett stadsbud, som tagit min kappsäck om hand men försvunnit i folkvimlet och först, då signalen gafs för

tågets afgång, kom springande och räckte mig den genom kupéfönstret, kände jag mig åter i resstämning, dock egentligen först sedan vi passerat de kala slätterna närmast söder om Wien och hunnit in på *Semmeringbanan*. Under det tåget där rullade fram uppför djärfva stigningar, öfver höga viadukter och genom mörka tunnlar, skingrades dimman och lät oss, då vi uppkommit på höjden, se ett vinterlandskap af utomordentlig prakt. Från *Mürz'* och *Murs* floddalar sågo vi upp till djärfva snöklädda höjder. På några visade sig mer eller mindre förfallna slott, litet längre ned på sluttningen pittoreska bergsbyar, ofta skymtade en kyrka eller ett kapell eller ett krucifix, och på vägen utefter banan rörde sig brokiga grupper af landtbefolkningen.

På några ställen låg snön flera fot djup. På höjden af Semmeringbanan gaf den arbete åt ett 20-tal personer. *Gratz*, Steiermarks pittoreskt belägna hufvudstad, och slottsruinen *Ober-Wildon*, där den nordiske astronomen Tyko Brahe en gång bott, visade sig i full vinterskrud. Samma gäller om trakten kring *Marburg*, där vi hade utsikt öfver de snöbetäckta Koralperna, Pasruck och Bacher Gebirge. I den täcka *Sanndalen*, där jag ej kunde se mig mätt på de hvitglänsande kyrkorna och kapellen ofvanpå bergshöjderna, rådde däremot en vårstämning, som något påminte om den i *sachsiska Schweiz*. Men i *Laibach*, Krains hufvudstad, låg snön ännu i 3—4 fots djupa drifvor.

Alldeles lagom kom skymningen och mörkret, då vi närmade oss den ödsliga kalkstenshögslätten *Karst*. Nu först började jag se mig om i kupéen efter någon, som möjligen hade samma resplaner som jag. Men ingenting förrådde en orientresande bland mitt för öfrigt brokiga ressällskap. Dock — vid Nabresina, där järnvägen till Triest i östlig riktning skiljer sig från den till Venedig, fick jag mera tillfälligtvis sikte på en äldre herre från Hamburg, som sade sig skola resa med första Lloydbåt till Egypten. Min förste reskamrat var lika förtjust som jag öfver sammanträffandet. Och vi beslöto genast att taga gemensamt hotell i Triest. I långa drag insöpo vi genom de öppnade kupéfönstren Adrias ljumma fläktar, under det vi rullade fram i dess omedelbara närhet. En

grÿende oro för sjösjuka sökte vi aflägsna genom att tyda det stilla vågskvalpet mot banvallen såsom en välkomsthälsning. Om vi misstagit oss, få vi om en timme tillfälle att afgöra. »Buoṇ Pastore», den gode herden, upptog oss med oförställd välvilja och drägliga sofplatser. Befolkningen i Triest synes vara öfvervägande italiensk, och blott en enda af hotellets tjänstepersonal talade och förstod ordentligt tyska. I dag på morgonen ha vi å Lloyds palatslika kontor löst biljetter till Alexandria i Egypten. Ett par omständigheter berörde oss obehagligt vid besöket i det stora rederiets palats: den ena, att alla möjliga passagerare måste köpa biljett vid en och samma lucka, den andra att bolaget envisas att räkna alla sina frakter och biljettpriser i guld och endast mot hög procent låter betala sig med österrikiska papper. Gärna hade jag besett slottet Miramar, en gång tillhörigt den olycklige kejsar Maximilian af Mexiko och beläget på de soliga höjderna nordväst om staden. Men vägen dit är något för lång, och »*Euterpe*» vill hafva sina passagerare ombord redan $^{1}/_{2}$12. Vi nöjde oss därför med ett besök vid de stora magasinsbyggnaderna nere vid hamnen, hvilka blifvit nödvändiga med anledning däraf, att Triest från och med d. 1 juli detta år mister sina frihamnsrättigheter och därför behöfver särskilda lokaler för transitogods. Frågan om denna förändring synes för öfrigt hufvudsakligen upptaga invånarnes intresse, liksom hamnen synes höra till stadens förnämsta märkvärdigheter.

Brindisi d. 28 febr. 1891.

Alltså än en gång på europeisk botten, men den sista, ty härifrån går *Euterpe* direkt till Alexandria.

Min reskamrat allt ifrån Nabresina var nära däran att blifva efter i Triest på grund af ofullständigt pass. Medan han uppsökte den turkiske konsuln, hade jag gjort en ny bekantskap i en pomrare, som var stadd på resa till Penang i Indien. I sista stund kom äfven min hamburgare och förklarade, att allt nu vore »klipp und klar» ej blott för Egypten utan äfven för Indien. Den unge pomraren höll härvid på att omfamna min gamle vän såsom blifvande reskamrat; men denne fortsatte med lugn och en värdighet, som höll honom på afstånd, berättande, att

han trots sina 60 år skulle resa jorden rundt öfver Egypten, Indien, Kina, San Francisco, New York och tillbaka till Hamburg. Vi voro alltså tre. Pomraren begagnade sig dock af Lloyds fartyg endast till Brindisi, där han skall invänta en engelsk ångbåt, som går direkt till Indien. Förutom oss intog *Euterpe* endast ett 20-tal passagerare, innan hon lämnade Triest. Affärden skedde under en så häftig nordan, att det var med möda man kunde stå upprätt på däck. Men *Bora* lämnade oss snart nog, och vi hade det vackraste vårväder, under det vi ångade fram helt nära Istriens kala kuststräcka och på något afstånd betraktade *Parenzo*, korsfararnes första hviloplats, och den i solen skimrande fiskarstaden *Rovigno*. Af *Pola*, som under Septimius Severus var en storstad men efter genuesarnes förstörelseverk 1379 blef en eländig fiskarby, tills österrikarne efter 1797 åter låtit det komma till heder och gjort det till sin förnämsta sjöfästning, kunde vi blott uppfånga en skymt.

Vid nattens inbrott styrdes kurs midt emellan Dalmatien och Italien. Ännu hade Adria ej brutit sin vänlighetsförsäkran. *Euterpes* hållning var lugn och värdig, och inga tecken till sjösjuka hade visat sig mer än hos några damer och en kapucinare från Florens, som blifvit min närmaste granne i andra klassens sofsalong. Pomraren, som hade svårt att fördraga munkar, utbytte sin sofplats i närheten mot en annan i sanitärt hänseende sämre, något som han i dag bittert fått ångra trots sin i går visade käckhet. *Euterpe* hade nämligen, efter att redan på morgonen ha visat sig litet lätt på foten, fram på dagen börjat en nignings- och stampningsdans, som endast med vissa kortare mellanstunder tillät oss att vistas uppe på däck. Våra led voro därför redan vid frukosten betydligt glesnade, och hvarje måltid har haft att anteckna någon »förlorad». Mitt medlidande riktades särskildt på kapucinaren, som efter allt att döma för första gången utbyter klostercellens lugna golf i Florens mot den gungande sofplatsen i ett ångfartyg. Ett försök att på latin öppna ett samtal med honom kröntes ej med någon större framgång. Pomraren menade, att man i de tyska gymnasierna talade bättre latin än i klostren i Italien, och min gamle 60-åring förklarade kategoriskt, att

min granne aldrig skulle blifva påfve. Kapucinaren och jag hade emellertid förstått hvarandra så mycket, att vi hade samma hufvudmål för vår resa, nämligen Palestina och Jerusalem. Han ämnade dock dröja så länge i Egypten, att vi ej kunde få ressällskap längre än dit. Möjligen kunde vi återse hvarandra i Jerusalem under påsken.

Det rådde redan fullt mörker på aftonen, då *Euterpe* inlöpte i *Brindisis* hamn, där vi skola invänta expresstågets ankomst i morgon bittida kl. 3 för att mottaga post och passagerare, som öfver Milano och Venedig och längs hela det italienska stöfvelskaftet eller öfver Rom och Neapel stämt möte med oss i Brindisi. Vi beslöto att stiga i land för att säga farväl åt vår unge pomrare och för några timmar få stå på den italienska klacken. Vår 60-åring ansåg det under sin värdighet att bese ett »sådant näste som Brindisi» och nöjde sig med att ändra sin unge landsmans oriktiga accent af ordet genom att förklara, att tonen skulle ligga på första stafvelsen. I vår båt följde en ung affärsman från Zwickau, en ny bekantskap, som talade ledigt italienska, hvilket kom vår pomrare till godo vid tullen. Jag kände mig glad öfver att ej ha något att uppgöra med dessa publikaner, hvilkas syften tydligen gingo ut på, ej så mycket att förhindra smuggling som fastmer att få drickspengar. Vår kamrat hade just fått sin koffert lyftad från deras disk upp på axeln af en bärare, då några ruskiga gestalter i halfmörkret på gården kommo springande och under hotelser och skrik ryckte kofferten från den andres axel ned i marken, förklarande, att vår man ej vore ordentligt stadsbud och sålunda ej hade rätt att tjänstgöra såsom bärare. Genom affärsmannens bemedling kommo vi lyckligen ur deras klor, och en annan var i stället vänlig att ge oss anvisning på ett hotell. Ruskiga gestalter mötte oss allt fortfarande under promenaden på de svagt upplysta gatorna, och en mängd resande af obestämbar nationalitet, däribland flera med stora korkhattar, tydliga tecken att deras bärare voro på väg från eller till Orienten, rörde sig af och an kring ett af de större hotellen. Ehuru Brindisi utgör den yttersta ändpunkten för järnvägarna öfver Brenner, Mont Cenis och St. Gotthard, äger det för närvarande knappt 15 tusen invånare, under

det att staden på romarnes tid räknade 100 tusen och ännu under medeltiden ägde 60 tusen.

Under tonerna från ej mindre än 3 hvarandra aflösande sångsällskap, af hvilka två synbarligen utgjordes af fader och söner, och alla utförande med ackompanjemang af luta *Santa Lucia*, skrefvo vi några bref på en restaurant. Här öfverraskades vi på nytt af stadsbuden ex professo, som fordrade ny betalning af två ibland oss, alldenstund de fått endast af en, såsom de sade, men något snopna drogo sig tillbaka, då vår affärsman visade sig behärska situationen och förklarade, att han skulle anmäla deras oförskämdhet för polisen. Då vi återvändt till *Euterpe* och från roddbåten klättrade upp för trappan till fartyget, mötte oss en ny, lika ruskig gestalt, som affordrade oss våra pass, förklarande sig vara polis. Under det vi drogo oss närmare en af lanternorna på däck, upptäckte vi, att vi på nytt hade en af våra plågoandar framför oss. Efter handgriplig tillrättavisning af en af *Euterpes* officerare försvann han, den sista uppenbarelsen af dessa stadsbud i Brindisi. »Detta är italienskt», sade affärsmannen. »Sade jag ej, att Brindisi är ett skojarnäste», instämde vår gamle 60-åring, när han fick höra historien. »Det börjar redan bli orientaliskt», invände en annan.

Alexandria d. 4 mars 1891.

I Brindisi intog *Euterpe* ett 50-tal nya passagerare, mestadels engelsmän och amerikaner på väg till Egypten. Många af dem voro emellertid ej synliga den första dagen på grund af *Euterpes* väldiga bålrullningar. Min granne kapucinaren vaktade troget sin bädd hela den dagen och har endast för några kortare stunder lämnat den under hela resan mellan Brindisi och Alexandria, där han blek och smal i kinderna såsom efter en veckas fasta vänligt omhändertogs af en mötande pater. Bäst af alla redde sig vår 60-åring; till och med då vi andra hade möda att hålla oss uppe på däck för att få en skymt af *Korfu*, de gamla faiakernas ö, gjorde han sina regelbundna promenader på däck. Då vi i aftonskymningen uppfångade några matta ljus från Argostali på *Kefalonia*, var hafvet något lugnare. Där bakom låg det gamla *Itaka*, Odys-

sevs', den ståndaktiga Penelopes och »den gudomlige svinaherdens» hem.

Den för södra Europas vanliga förhållanden så ovanligt bistra vintern syntes ej göra något undantag för Italien eller Grekland. Apenninerna lågo täckta af ett fotsdjupt lager af snö, enligt hvad min nye reskamrat sedan Brindisi, en kollega från München, förklarade. *Albaniens* och *Epirus*' bergskedjor voro helt och hållet hvita af snö, och termometern visade blott 6 grader. Nordostvinden kom en nästan att sakna vinteröfverrock. Engelsmännen och fartygets läkare promenerade i päls på däck. Flera af matroserna gingo dock barfota, och ett antal 3 kl. passagerare sofvo hvarje natt utan täcken eller madrasser under ett af segel konstgjordt tak. Bland alla damerna redde sig en polsk grefvinna bäst. Hon och hennes man resa med ett följe af 7 personer, bland hvilka befinner sig en målare, som har till uppgift att afteckna och fotografera det unga paret, särskildt den vackra grefvinnan, i alla viktigare ögonblick under deras resa i Egypten och Palestina.

På morgonen d. 2 mars väntade vi oss ett varmare klimat, då vi på natten passerat *Zante* och nu voro på höjden af det gamla *Arkadien*. Men nordostvinden kändes lika skarp, och *Messeniens* berg visade sig lika hvita af snö. Kap *Matapan* och *Cerigo*, det gamla Cytere, medförde ingen förändring. Kaptenen tröstade oss med att vi vid *Kreta* skulle få känna varmare luft. Men då vi vid 5-tiden fingo dess snöberg i sikte, mötte oss en kall regnby, så våldsam, att *Euterpe* rullade såsom aldrig tillförne. Af en Triestpassagerare fick jag just vid detta tillfälle höra, att fartyget är väl kändt för sin stora känslighet för vind- och vågrörelsen och på grund däraf bland skeppsfolket och befolkningen i Triest kallas »die Rollerin» (rullerskan). Det dröjde en god stund, innan hon hann lugna sig efter regnbyn vid Kreta, och först sent på aftonen kände vi henne så pass säker under våra fötter, att vi kunde tänka på att skrifva bref. Likväl måste man akta bläckhornet.

Tisdagen d. 3 mars gaf oss det bästa vårväder såsom på en vacker majdag i Sverige. Matborden saknade denna dag de betecknande träreglarna såsom stöd för

tallrikar och glas, och aptiten gjorde sig bättre gällande. Vid middagstiden sprang den ena logglinan — en händelse, hvilken i kaptenens och sjömännens mun växte till historien om en haj, som slukat babords logg. Därmed var en del engelsmäns uppmärksamhet väckt. När skulle han komma och ta den om styrbord? De väntade med stort tålamod nästan hela eftermiddagen, men han kom icke! Bland engelsmännen ådrog sig en medelålders man snart allmän uppmärksamhet genom sin stora kärlek till schackspel och att röka pipa. Han syntes blott ha till uppgift att resa, röka och spela schack. Man kunde med svårighet nämna en plats, som han ej hade besökt. Han hade naturligtvis äfven varit både i norr och söder, i Haparanda och Egypten, förut; men han såsom många af hans landsmän hade endast *varit där*, — *sett någonting* hade han icke. En annan hans landsman bland passagerarne reste nu för första gången till Egypten bara för att bese Cheopspyramiden och ingenting vidare. Han sade sig älska musik, och hans farbror berömde honom såsom ett musikaliskt geni, men han spelade under tre dagars tid aldrig mer än en sång, hvilken han däremot repeterade minst tio gånger på dagen.

Under ett besök på fördäck upptäckte jag bland 3 kl. passagerare två danska snickare på väg till Alexandria för att söka arbete. De reste så godt som på måfå, ty de kände ingen människa i Egypten och hade inga rekommendationer till några där bosatta personer. Ett visst vemod präglade den enes hela väsen, under det den andre visade sig käck och förhoppningsfull.

I dag väcktes vi tidigt på morgonen af ett stort oväsen på fördäck, framkalladt däraf, att de sista ungtupparna och baggarna skulle slaktas och deras träburar rengöras. Tupparnas svanesång och de lifliga italiensk-dalmatiska sjömännen väckte oss. Innan man blir van vid det häftiga skriket, hvarmed kommandot utdelas och besvaras på dessa ångbåtar, tror man mer än en gång, att fara är å färde, ehuru ingenting står på.

Med stor spänning motsågo vi landningens ögonblick här i Alexandria. En god stund hade vi betraktat den flacka afrikanska kusten; ett fyrtorn och några väderkvarnar samt obestämda rökpelare tillkännagåfvo, att vi

närmade oss Alexandrias hamn. Efter äldre och yngre beskrifningar väntade vi att få se fartyget omsvärmas af en mängd småbåtar, fyllda af Sems och Hams ättlingar, som på afstånd eller efter att ha klättrat upp på fartyget erbjuda de resande sina tjänster och sins emellan slåss om deras saker. Min Münchenkollega, 60-åringen och jag hade beslutat att hålla ihop och trotsa gemensamma faror; och det blef nu beslutadt, att två skulle hålla vakt på vårt resgods, medan den tredje sökte få tag i en bärare eller i bästa fall någon utskickad från *Hôtel des Voyageurs*, där Münchenkollegan redan bestämt sig att ta in. Huru förvånade blefvo vi ej emellertid, då vi fingo se *Euterpe* lägga långsidan tätt invid kajen och sina breda landgångar ett långt stycke in på land. Visserligen påminte det skådespel, som nu följde, något om den bild jag efter beskrifning tänkt mig af landstigningen här, i det att ett 50-tal delvis barfota egypter med eller utan hotellägarens eller resagenten Cooks namn på bröstet af sina blusar instörtade öfver landgången och ville ofta med våld taga våra tillhörigheter och oss själfva med förstås. Jag hade fått på min lott att i detta ögonblick vakta vårt resgods, då en något äldre arab envisades att komma ned i salongen. Ehuru jag, i tro att det var någon af dem, som man borde utestänga, sökte att hejda honom, fortsatte han med lugn värdighet och befanns senare vara vår lots. Inloppet till Alexandria är nämligen så uppfylldt af sandbankar, att fartygen ej våga gå in utan särskild lots. Vid underrättelsen, att jag förorättat vår lots, ansåg jag mig böra gifva honom upprättelse, hvilket skedde först på tyska och franska, hvaraf han ej förstod ett ord, och till sist på engelska, då han nickade vänligt och bjöd mig på en cigarrett. Efter en stunds virrvarr och slagsmål mellan bärare och hotellutskickade kom vårt ombud från *Hôtel des Voyageurs* med namnet insydt på bröstet såsom de andra; och så bar det af till tullen, hvilken det här ej var hälften så svårt att slippa igenom som vid den österrikiska gränsen. Den polske grefven, som bland annat under sin vistelse i Egypten skall jaga krokodiler och schakaler och för detta ändamål medfört en hel uppsättning af skjutvapen och ammunition, slapp utan svårighet igenom med hela sin attiralj. I stället för pass nöjde

man sig med att få se våra visitkort. Därpå bar det af i vagn till vårt hotell, och hela landsättningen dit kostade oss blott 12 fr. tillsammans, hvilket efter föregående beskrifning föreföll oss billigt.

Man behöfver icke nödvändigt som min granne, kapucinaren, ha lidit af sjösjuka under nära fem dygn för att känna sig glad öfver det ögonblick, då man åter får sätta sin fot på fast grund. Enformigheten i lifvet mellan relingarna och det i alla händelser begränsade utrymmet i salong och hytter lär en att äfven under det vackraste väder längta efter landstigningen. Kommer så härtill den ständiga känslan af osäkerhet, då man ej vet hur långt vågornas spel skall gå, och utsikten till ett återvändande en gång för alla är utesluten, — och man känner sig tacksam, då man ej mer är beroende af hafvet. Jag förstod ock, ehuru jag ej lidit något nämnvärdt af sjögången, bättre än tillförne den motvilja, som många människor hafva för hafvet. Det är lätt förklarligt, att just detta element i den heliga skrift blifvit bilden af den mot Guds rike fientliga folkvärlden, och att den nya tingens ordning, som skall medföra en förvandling af vår jord, äfven karakteriseras därmed, att hafvet är icke mer (Joh. Uppb. 21: 1). Med sina hvarandra jagande böljor är det en träffande bild af denna värld, där den ena makten uppreör eller förtränger den andra, och den känsla af osäkerhet som alltid bemäktigar sig en människa på hafvet, där hon mer än annorstädes känner sig prisgifven åt elementens raseri, för tanken på det sanna Gudsrikets ställning i folkvärlden, detta haf, ur hvilket vilddjuret-förföljaren och den falske profeten enligt profetians teckning dyker upp för att föröda Kristi sanna församling.

I. Egypten.

Alexandria.

Brokigt folklif. — Folkens förbrödring. — Lyckliga åsnedrifvare. — Sympati och antipati för åsnorna. — Faros. — Septuaginta. — Museum. — Serapeum. — Vetenskapligt arbete och sammansmältning af olika världsåsikter. — I vagn utefter Maḥmūdījikanalen. — Allmogens bostäder. — Pompejuskolonnen. — Katakomberna. — Jesuiternas franska skolor. — Kleopatras nålar.

Det dröjde länge, innan vi hunnit göra oss förtrogna med den tanken, att vi verkligen voro i Egypten. Öfvergången förekom oss, ehuru vi länge förberedt oss på densamma, dock alltför hastig. En blick ut genom fönstret ned på gatan, för att ej tala om de doftande mandarinerna och de finsmakande bananerna på vårt frukostbord, öfvertygade oss emellertid, att vi voro i Faraonernas land. Då Alexander den store anlade Alexandria, föresväfvade honom tanken på en lifligare förbindelse mellan Orienten och Occidenten och en blandningshärd för deras bildningselement. Något af denna brokiga blandning kännetecknar ännu lifvet i Egypten, framför allt Alexandria, som ej erbjuder någon ren bild af orientaliskt lif. Man ser där alla möjliga hudfärger och folkraser, den ljusa nordeuropeiska, den mörka sydeuropeiska och levantinska folktypen, den bronsfärgade araben, den svartbrune nubiern och den kolsvarte negern. Och med de olika folktyperna följa de olika språken, religionerna och trosbekännelserna. Ingen karneval kan mäta sig med det brokiga lifvet i Egypten; bilderna komma och aflösa hvarandra lika oredigt och oförmodadt som i ett kaleidoskop, och det åtgår en tid att göra sig

förtrogen med tanken, att det är verklighet och icke dröm. Att nationella sympatier och antipatier göra sig gällande, säger sig själft, och att den mohammedanska religionsfanatismen gror under askan och vid gynnsamt tillfälle kan blossa upp i förhärjande låga, är ingen hemlighet för den, som känner Egyptens historia endast under de sista decennierna. Men den resande tänker i självfva verket ej så mycket härpå, med undantag af då han i någon moské eller dylikt får särskild anledning därtill. Han gripes snarare af en annan tanke, tanken därpå att människor af så vidt skilda raser och intressen kunna mötas på en och samma plats och lära sig förstå och akta hvarandra så mycket, som de i alla fall göra i Egypten, och fredligt arbeta sida vid sida af hvarandra; med ett ord — idealet för det kristna sträfvandet efter folkens stora förbrödringsfest på jorden omsväfvar en liksom på närmare håll med sitt värmande och uppfordrande innehåll — detta ideal, som redan föresväfvade profetians blick, då hon talar om en banad väg mellan Egypten och Assyrien, till hvilka Israel såsom den tredje i förbundet skall sluta sig, då Israels Gud skall säga: »*Välsignadt vare mitt folk Egypten, mina händers verk Assur och mitt arf Israel*» (Jes. 19: 23 ff.).

Och visserligen har egyptiern många egenskaper, som göra honom värd vår kärlek och aktning. Huru trofast och tillgifven är han ej mot dem, som han lärt känna, och huru enkel och anspråkslös, då han ej blifvit bortskämd och fått konstlade europeiska vanor! Se på den lille åsnedrifvaren där nere på *Méhémet-Ali-platsen*. Ingen yngling från det rikaste och lyckligaste hem i Europa kan visa ett mera lefnadsgladt ansikte än hans. Om du gör honom den hedern att för en timme eller två begagna hans åsna, som han i barnsligt förtroende utbjuder åt dig under nämnandet af Bismarck, hvilken hon alltså enligt hans mening kunde anstå, så springer han och drifver med ett litet rottingspö sin egendom framåt, så att du får se dig för, om du kan hålla dig kvar i den arabiskt utsmyckade sadeln och akta dina ben för mötande ryttare och lastade kameler. Vill du för en längre tur taga honom med ut i öknen, där du gör en middagsrast, så lägger han sig, under det du spisar din stekta

fågel och dricker ditt vin, ned på sanden midt i solgasset jämte sin långörade vän, drager sin kaftan öfver hufvudet och sofver bort sin hunger, eller stillar den på sin höjd med ett stycke arabiskt bröd, som han gömt i gördeln. Ger du honom något af ditt öfverflöd, så tackar han leende men afvisar, äfven om han är aldrig så törstig, lika bestämdt, om han är mohammedan, en dryck vin. Samma intryck får du af hans äldre bröder och föräldrar. Man arbetar utan knot och klagan och sofver utan oroliga drömmar efter arbetet. Strejker och socialistiska agitationer äro okända, och något utprägladt klasshat finnes icke.

Väl finnes det också skuggsidor hos detta folk. En sådan anar du redan på grund af det öppna sår, som din åsna har på bakbenen eller på halsen. Oaktadt dessa sår, hvilka dock icke äro allmänna, finner du ingenstädes i hela Europa sådana åsnor som i Egypten. Huru lätt bära de ej sin ryttare, huru kunna de ej hålla ut i gatornas vimmel och i öknens sand! Och huru länge kunna de ej undvara både vatten och foder! Ej utan tacksamhet och sympati skiljer man sig från dessa långörade kamrater, och äfven efter skilsmässan sänder man dem en deltagande tanke. Väl förstå de ej mycket af vår visade vänlighet, om vi klappa dem på halsen eller hufvudet. En bitter erfarenhet har lärt dem, att de vid intimare beröring med människor ha anledning att vänta sig motsatsen till våra vänskapsbetygelser, och därför vända de bort hufvudet lika tvärt, som om det gällde att undvika ett käpprapp eller ett styng af sin plågares nål, ända tills du för ditt apelsinskal in på deras läppar. Äfven de gamla egyptierna visade sig ej synnerligen tacksamma mot dessa nyttiga djur. På grund af det öfverdrifvet bisarra och motspänstiga i åsnans natur betraktade de henne såsom tillhörig den förödande Tyfons, den i öknen härskande onda andemaktens välde, och flera scener å de gamla monumenten framställa konflikter mellan åsnan och hennes plågare.

Men vänd nu din blick från lifvet på gatorna i Alexandria ut mot hafvet i norr. Där ser du än i dag den sedan gammalt beryktade halfön *Faros* med i det väsentliga samma form, som den enligt Strabos beskrifning hade för 2000 år sedan. Där borta på halföns östra

hörn erinrar *Fort de l'ancien Phare* om platsen för det af knidiern Sostratos, Dexifanes' son, uppförda, vidt synliga fyrtornet med samma namn som halfön. Här på denna ö var det ock enligt den judiska legenden i Aristeas beryktade bref till sin broder Filokrates, hos Filo och kyrkofäderna, som de 72 judiska lärde i särskilda celler utförde sitt kungliga uppdrag att öfverflytta den mosaiska lagen från hebreiska till grekiska, ett arbete som, sedermera af andra händer fortsatt med öfversättning af den hebreiska kanons öfriga böcker och tillökadt med en mängd apokryfer, är kändt under namnet *Septuaginta* och hvilket för långa tider undansköt själfva den hebreiska urtexten på grund däraf, att det ansågs vara inspireradt, tills den lärde *Hieronymus* i strid med sin samtids åskådning vågade försöket att lägga den hebreiska texten till grund för en ny latinsk öfversättning, den sedermera s. k. Vulgata.[1]

Ej långt ifrån oss i söder låg det gamla *Museum*, inneslutande bland annat det största af Alexandrias bibliotek med 400,000, på Cæsars tid 900,000 bokrullar. Litet längre i sydlig riktning var det gamla *Serapeum* beläget, äfven det inneslutande till sist en boksamling på 300,000 band, hvilka nu allesammans gått förlorade tillsammans med alla andra vetenskapens skatter i det gamla Alexandria. Dessa minnen erinrade oss, att vi nu befunno oss på en plats, som en gång varit härden för ett vetenskapligt arbete af utomordentlig art, och på samma gång härden för de betydelsefullaste sammansmältningar af judisk, hednisk och kristen världsåskådning. Här var bildningscentrum för den hellenistiska judendomen, hvilken, efter att under trycket af den grekiska kulturen hafva aflagt sina nationellt judiska former och prisgifvit sina bästa religiösa egendomligheter, blef ett slags naturlig religion, hvars system vi tydligast känna hos *Filo* såsom en med platonska element utsmyckad stoicism. Själfva Septuaginta kan ej fördölja detta hellenistiska inflytande i sitt språk och sin terminologi. Och hvad som vederfarits judendomen i Filos system, det har hos Clemens Alexandrinus i viss grad vederfarits den kristna åskådningen, och hans store samtida Origines, på hvilken arianer och atanasianer, kritici och mystici, världsbetvingande präster och

världsflyktande munkar åberopat sig, har i sitt system upptagit väsentliga element från den grekiska spekulationen.[2] — — —

Dock, länge fingo vi ej hänge oss åt dylika betraktelser, om vi skulle få se något af det nuvarande Alexandria. Ett förslag af mig att genast taga åsna i stället för vagn på en tur genom staden afvisades med sådan bestämdhet af vår 60-årige vän, att jag trots understöd från min kollega måste låta det falla. Alltså i vagn! Staden har ännu tydliga märken från engelsmännens bombardemang 1882. Flera moderna hus ha visserligen uppstått, hvilka skulle kunna pryda en gata i självfva Stockholm, men många af de då förstörda byggnaderna ligga ännu i grus.

Vår kusk förde oss egentligen till utkanten af staden utefter den af Mohammed ʿAli anlagda och efter den dåvarande sultanen Maḥmūd uppkallade Maḥmūdīje-kanalen, som från en af Nilens armar tillför Alexandria sött dricksvatten och på samma gång utgör trafikled för förbindelsen med Nilen. Jag måste dock bekänna, att åsynen af detta smutsgula vatten något grumlade mina föreställningar om nilvattnets förträfflighet. Jag tänkte på *flavus Tiberis* och Fyrisåns gulaktiga vårflöden. Vägen blef emellertid, ju längre vi fortsatte, desto sämre, och till sist sjönko hjulen ned ända till nafvet. Till råga på allt sprang något af remtygen där framme på hästarna, och det var ej annat att göra än att till fots söka vada fram i smutsen, medan kusken själf gående körde den tomma vagnen efter oss. På andra sidan kanalen höjde sig en samling fellachhyddor, som gåfvo oss redan i staden en lefvande föreställning om lifvet på landet. Det hela liknade mera en samling gödselhögar än människoboningar, men våra möjliga tvifvelsmål om saken skingrades genom åsynen af en mängd kvinnor och barn, som gingo fram och åter mellan jordhögarna och ut och in i dem.

Det gifves knappast något land i hela Orienten, där allmogens bostäder se mera ömkliga ut än i Egypten. Detta har sin grund i landets natur och byggnadsmaterialets beskaffenhet. Det slam, som Nilen afsätter och som är så beryktadt för sin fruktbarhet, är äfven lika användbart såsom byggnadsmaterial. Det uppblötes i torrt tillstånd lätt af vatten, och den minsta regnskur i Deltat är

i själfva verket tillräcklig att förvandla alla vägar till ofarbara smutspölar. Under solens inverkan torkar det lika fort till en fast, hård massa. Sticker fellachen några grenar i marken, flätar ihop dem med hvarandra på tvären, sammanbinder dem upptill och öfveröser det hela med nilslam, som af solen snart göres till en hård och fast vägg, så har han ett hus. Uppstå sprickor, så ger han det hela en ny öfverösning, tills stugan är tätad. Så uppstå de enklaste bostäderna på landet. Vill man åstadkomma en solidare byggnad, så skaffar man sig materialet på ungefär följande sätt. Man rullar den uppblötta jorden tillsammans i större klumpar, ungefär såsom då skolpojkar hos oss rulla större snöbollar för en snöfästning, trycker så lerklumpen i en form eller afskär dess oregelmässiga kanter och låter den därpå torka i solen. Med arbetet på sådan soltorkad mursten var det väl ock som Israels barn måste tjäna Farao.[3] På taket ligger vanligen en mängd trädgrenar, rör, halm etc., och bland det hela spatsera ofta några höns. När man vid uppförandet af en by ej följer något slags plan, och då någon sundhetsnämnd ej besvärar med regler för undanskaffande af spillning och affall från djur eller människor, så tar sig en samling på detta sätt uppförda hus rätt eländig ut, och man tänker snarare på en bakgård på någon af våra större landtegendomar än på människoboningar. Faller nu en liten regndusch, såsom händelsen varit på morgonen, då vi landstego i Alexandria, så är bilden fullständig.

Återkomna från denna utflykt fördes vi af en ny och bättre vagn till Alexandrias enda bevarade, gamla monument, den s. k. *Pompejuskolonnen*. Den har sin plats i södra delen af staden på en liten upphöjning i närheten af en arabisk begrafningsplats. Den nära 32 meter höga pelaren, sockeln och den ofulländade korintiska kapitälen inberäknade, för minnet tillbaka till kejsar Diokletianus' tid, hvilken här hade att bekämpa ett uppror till förmån för en tronpretendent, Akillevs. Efter upprorets undertryckande och Akillevs' död befallde Diokletianus enligt sagan sina bödlar att fortsätta blodbadet så länge, tills blodet på gatorna nådde knäna på hans häst. Då skall självhärskarens gångare ha snafvat på ett lik och blodat sina knän, hvarpå mördandet inställdes. Af tack-

samhet härför uppreste, så förtäljer sagan, borgarne i staden en häst af järn, hvilken emellertid aldrig synes ha stått på den ifrågavarande pelaren. Denna är enligt den anbragta inskriften uppförd under den romerske prefekten Pompejus, som tillträdde sin prefektur 6 år efter Akillevs' död, till »den allra heligaste själfhärskaren, Alexandrias stadsgenius, den oöfvervinnelige Diokletianus».

Ett litet stycke i sydvästlig riktning härifrån erinrades vi, att man på denna tid ej blott kämpade för usurpatorer och kejsare utan äfven för och emot tron på den korsfäste, törnekrönte Konungen. Vi sågo framför oss lämningarna af de kristna *katakomberna*, numera till stor del förvandlade till ett stenbrott, där man med hvar dag alltmer förstör de gamla minnesmärkena från en tid, som ej skydde att lida för sin tro.

Aftonen tillbragtes till stor del hos den tyske pastorn, till hvars kyrka jag kom alldeles lagom för att få höra hans veckopredikan (onsdag). Han berättade mig bland annat om jesuiternas stora inflytande bland européer och infödda genom sin franska skolundervisning. I Orienten är franskan så att säga officiellt språk, och ingen som vill på något sätt komma upp i världen kan sakna färdighet däri. Jesuiterna begagna sig här såsom annorstädes af situationen, ty att deras franska skolundervisning på ett eller annat sätt tages i propagandans tjänst, därom råder intet tvifvel.

Men glömmer du *Kleopatras* nålar? frågar måhända någon. Nej, men dessa minnesmärken från de gamla egyptiernas dagar finnas ej mer i Alexandria. Den ena har ej utan svårighet och förlust af människolif — liksom ett tecken på det otillbörliga i tilltaget — transporterats till England och befinner sig för närvarande vid Temsens strand. Obelisken lades på ett slags flotte och skulle så bogseras till London. På hafvet öfverfölls emellertid den bogserande ångbåten och flotten af så hård storm, att man måste lösgöra »nålen» och öfverlämna denna med sitt flytande omhölje till drift, hvarvid flera matroser och en styrman tillsatte lifvet. En spansk sjökapten hittade därpå »nålen» och förde den till sitt hemlands kuster, hvarefter den 1878 hamnade vid Temsens mynning. Den andra blef 1880 genom exkediven Isma'īl

amerikanernas egendom till stor förtret för befolkningen i Alexandria, och lär nu befinna sig i New York. Såsom straffdom öfver att man vräkt dessa minnesmärken från sin urgamla plats och sin omgifning, betraktas den omständigheten, att båda nålarna hvar på sin plats lära vara underkastade en oroväckande förvittringsprocess.

Kairo.

Mareotiska sjön. — Genom Deltat. — Palestina »ett land som dricker af himmelns regn». — Faraos dröm. — Nilens öfversvämning. — Nilens kulturhistoriska betydelse. — Stadsbud i Kairo. — Många resande. — Folklif i Kairo. — Esbekīji. — På Muski. — Kalifernas grafvar. — Utsikt från Moḳaṭṭam.

Den 5 mars såg oss med snälltåg på väg genom Deltat till Kairo. Järnvägen följer ett långt stycke, så fort den kommit ut ur staden, den *Mareotiska sjön;* och hvem kunde utan vemod tänka på de en gång fruktbara landsträckor och blomstrande byar, som ligga begrafna under dess numera salthaltiga vatten! På Strabos tid (66—24 f. Kristus) utgjorde den en sötvattenssjö, som stod i förbindelse med Nilen genom flera kanaler, och tillförseln till den inre hamnen, som bildades af denna sjö, var större än importen utifrån hafvet. Sjön låg då flera meter under hafvet, och kring dess stränder sågos en mängd byar och vidsträckta åkerfält, utmärkta bland annat för förträffligt hvitvin, som själfva Horatius och Virgilius prisa. Då engelsmännen år 1801 belägrade Alexandria, beslöto de att genomsticka näset, som skilde sjön från hafvet. Det inbrusande hafsvattnet förstörde omkring 150 byar och skall ännu täcka omkring 40,000 hektarer kultiverbart land, ehuru genomskärningen nu är tilldämd och Mohammed ʿAli gjort allt för att bota skadan.

På den andra sidan banan, till vänster, dök då och då ett hvitt segel upp från Maḥmūdījikanalen mellan de långa raderna af tungt lastade kameler, som i gåsmarsch

högtidligt tågade fram på kanalbanken. Efter 1 ¹/₄ timme nåddes *Damanhūr*, där en järnvägslinie viker af mot norr till Rosette. Snart voro vi inne i ett ymnigare land. Åkerfält med den saftigaste grönska och plöjande fellacher visade sig till höger och vänster. Magra och feta nöt, buffelkor och buffeloxar, som draga vattenhjul (sāḳije) sågos i mängd vid sidan af banan. Buffeln begagnas gärna i Deltat och trifves förträffligt i dess sumptrakter, därifrån ingen modern ras kunnat uttränga honom. Hans anspråk på föda äro lika enkla som hans arbetsduglighet stor. Köttet ätes ej gärna, men buffelkons mjölk anses välsmakande. Rätt ansenliga byar af ungefär samma utseende som de vid Alexandria, tamariskgrupper och palmlunder blefvo allt tätare, sedan vi passerat den västra (*Rosette-*)Nilarmen. Namnet (Rosette) erinrade oss åter om den 1799 af den franske artilleriofficeren Bouchard funna, berömda Rosettestenen, som med sin trefaldiga inskrift i de lärdas händer blifvit nyckeln till förståendet af de gamla egyptiernas språk.

Vid den andra hufvudstationen, *Kafr ez-Zajāt*, rådde ett rörligt folklif och märktes stora lager af bomull. På grund af den stora utsträckning, som planteringen af bomullsväxten och andra nyare landtprodukter fått i Egypten, har man äfven i mycket måst söka emancipera landet från Nilens årstider och afpassa odlingen efter hvarje särskild kulturväxts egendomliga natur. Bomullsväxten är såsom bekant nästan rädd för vatten. — En ännu lifligare folkträngsel rådde på perrongen i *Ṭanṭa*, en stad på omkring 60,000 invånare och hemorten för ett i Egypten mycket populärt och ofta anropadt mohammedanskt helgon, Sejjid Aḥmed el-Bedavi, på hvilkens födelsedag här hålles en stor, mycket besökt marknad. Vid honungsstaden *Benha* passerades den andra (Damiette)flodarmen på en präktig järnbrygga. Här fingo vi en ny påminnelse om Deltats rikedom och fruktbarhet i de doftande mandarinerna och apelsinerna, som för en ringa penning utbjödos till salu åt de resande.

Utefter hela vägen genom Deltat har man rikt tillfälle att betrakta det arbete, landtmannen i detta land måste utföra för att få vatten på sina tegar. När man ser detta vidtomfattande kanaliseringssystem eller dessa

arbetande vattenhjul, så förstår man, att Israels land är karakteriseradt på det sätt, som skett i 5 Mos. 11: 10. »Det land, dit du skall gå för att taga det i besittning, är icke såsom Egyptens land, hvarifrån I hafven utgått, där du sådde din säd och vattnade den medelst tramphjul, såsom en köksträdgård, utan det land, dit I skolen gå för att taga det i besittning, *är ett land med berg och dalar, som dricker vatten af himmelns regn*, ett land, hvilket Herren, din Gud, själf sköter, och på hvilket Herrens, din Guds, ögon ständigt hvila, ifrån årets början intill årets slut.» Om Öfre-Egypten t. ex., där barnen kunna växa upp utan att få se en regndroppe, ja äfven om Nedre-Egypten, där regn väl faller men otillräckligt för att mätta jorden året om, vore ett sådant uttryck som: »ett land, som dricker vatten af himmelns regn», en omöjlighet. Man förstår ock, när man ser allt detta arbete på att från Nilen tillföra jorden fuktighet, hvarför de magra och feta nöten i Faraos dröm stego upp ur Nilen. Af Nilens stigande och fallande är landets fruktbarhet beroende, och ett för mycket eller för litet af dess vatten äro till skada för hela landets intressen. I öfverensstämmelse härmed högtidlighålles ännu det ögonblick, då nilmätaren på ön Rōḍa i Kairo visar, att Nilen stigit till den punkt, som är tillräcklig för att vattna landets högsta och aflägsnaste delar. Till arbetet på fördelningen af vattnet medelst kanaler och dess begränsning inom vissa områden genom dammbyggnader åtgår ett ansenligt antal människor, och då öfversvämningen blott varar en jämförelsevis kort tid af året, får landtbrukaren för den öfriga tiden nedlägga största arbetet på att bevattna sina åkrar.

Den hos oss ej ovanliga föreställningen, att Egypten vid Nilens öfversvämning liknar en enda stor sjö, måste något modificeras. Såsom nämndt går den nyare tidens sträfvan ut på att emancipera landet från Nilens förut allrådande inflytande och moderera själfva öfversvämningen. Vattnet insläppes därför på vidsträckta områden och bildar där liksom stora bassänger, i hvilka det kvarhålles så länge, tills nilslammet hunnit afsätta sig och jorden tillräckligt genomdränkts af fuktighet. Därpå fördelas det in på nya områden eller släppes in i afledande kanaler. Hela operationen ledes och öfvervakas af särskilda inge-

niörer samt underlättas af betydande vattenverk, som kunna värdigt ställas vid sidan af de största i forntiden.

Ja, hvem kunde se denna märkliga flod utan att tänka på den stora betydelse, som den haft i mänsklighetens kulturhistoria. Nödvändigheten att beräkna tiden för dess stigande eller fallande och att reglera den, lärde de gamla egyptierna astronomi och vattenmätningskonst. På firmamentet hade man den alltid lika konstanta kalendern, efter hvilken man kunde beräkna dess ankomst; och intresset att draga nytta af flodens välsignelser utvecklade konsten att leda dess flöden in på tegarna. Med hvarje ny öfversvämning försvunno gränserna mellan de enskildas ägovidder. Däraf föddes med hvarje år tvister om mitt och ditt, som med tiden förde till insikt om nödvändigheten att underordna sig lagar och de domfällandes utslag. Så förde Nilen till lagbundet, ordnadt samhällsskick. Flodens underbara egenskaper och hemlighetsfulla väsen, på hvars gunst eller onåd folkets väl eller ve berodde, måste vara särskildt ägnadt att väcka egyptiernas religiösa medvetande, och när detta medvetande sedan en gång tog sig uttryck i dessa väldiga tempelbyggnader, hvilkas obetydliga rester ännu med rätta väcker främlingens beundran, då var det åter Nilen som tjänade såsom kommunikationslinie och erbjöd de vallfärdande pilgrimerna till dessa helgedomar en bekväm vallfartsväg. Så förde Nilen till byggandet af gröfre lastfartyg och till finare passagerarbåtar med särskilda hytter och sittsoffor, sådana de möta oss på monumentteckningarna från Egyptens äldsta historia.

Men tiden medgifver ej långa betraktelser. Just nu brusar tåget in på stationen i Kairo, där vi i ett nu omsvärmas af en hel mängd stadsbud med sina märken och nummer fästade omkring vaderna. En knäpper af sig inseglet på sin värdighet och visar oss stolt de arabiska siffrorna. Vi anförtro åt honom fortskaffandet af vårt resgods ut till de på andra sidan stationen hållande droskorna. Men för att allt skall ske på orientaliskt sätt, så få vi vid uppgörandet af affären att göra med omkring 6 stycken, som alla förklara, att de haft något att beställa med våra saker. En, som tydligen ej gjort mer än måhända sett våra kappsäckar, affärdades på ett enkelt sätt

af min kollega, som räckte honom sin hand, hvarpå han sprang sin väg, såsom om han blifvit bränd. Efter att lyckligen ha kommit öfver en droska, som tog oss och våra tillhörigheter om hand, oroades vi ju längre dess mer af kuskens envisa ögonkast på vänstra framhjulet af droskan. När en mohammedan visar en sådan omtanke för någonting, kan man vara säker på att något är i olag. Och mycket riktigt — efter ett par minuter måste hästarna hejdas. Hjulet var nära att falla af axeln, och vi måste lämna hela skjutsen midt på en af Kairos större gator och bestiga en annan. Därpå gick det i rask fart till en tysk, vanligen kallad »August», som här innehar en europeisk restauration och äfven har rum att uthyra.

I Kairo får man en lefvande bekräftelse på att det numera blifvit så att säga på modet att resa till Egypten, ej blott för alla mer eller mindre bröst- eller nervsjuka utan äfven för ett betydligt antal reslystna män och kvinnor, de senare i synnerhet från England och Amerika. En hel mängd bröstsjuka, som under vintern legat under behandling med *Kochs* lymfa, hade efter ympningstidens slut skyndat hit och besatt en stor del af rummen på hotellen. Där vi togo in, funnos äfven åtskilliga af dem. Koch själf kom också några dagar efter vår ankomst hit och mottogs af myndigheterna på ett sätt, som anstod den, som skaffat Kairo så många resande.

Eftermiddagen den första dagen liksom hela den följande användes uteslutande till rekognoseringsturer i Kairo eller till besök å respektive konsulat för att anskaffa nödvändiga inträdeskort i vissa moskéer etc.

Den, som ej har sett Kairo, har ej sett Orienten, heter det, och visst är, att den bild, som Kairos gator, basarer och moskéer ha att uppvisa, är långt mera orientalisk än t. ex. Alexandria. Oblandadt orientalisk är den emellertid icke på alla punkter. Kairo räknar för närvarande omkring 400,000 invånare, däraf omkring 20,000 européer, under det Alexandria räknar 200,000 invånare med 50,000 européer. Kairo är den största staden i hela Afrika och i hela den mohammedanska världen i allmänhet, och folklifvet i Alexandria är endast ett svagt förspel till den babyloniska förbistring och det brokiga

vimmel, som i Kairo möter en på hvarje gata men i synnerhet på *Muski*, Kairos pulsåder.

De flesta gatorna i de gamla kvarteren äro ännu otillgängliga för vagntrafik; på de smalaste i arabkvarteret kunna knappt 2 ryttare i bredd taga sig fram. Ingen enda i hela staden har någon egentlig stenläggning. Den enda rengöringen tycktes vara öfverspolning med vatten. Öfverallt råder ett obeskrifligt virrvarr af djur och människor, fotgängare, ryttare och åkande, af män och kvinnor med barnen ledda vid handen eller ridande grensle på deras axlar, af de brokigaste dräkter och allahanda nationer. Där en grupp hemresande engelsmän, hvilkas bruna hud och makliga gång tyda på att de vandrat under Indiens sol; de åtföljas af ett dussintal åsnepojkar, som äflas att få uthyra sina åsnor. Här indolenta levantinska damer med tunga guldkedjor och guldarmband; där muselmän, som förvärfvat sig rätten att bära grön turban genom att bedja vid profetens graf, och i deras spår afskräckande gestalter af tiggare i fantastiska trasor, som andra mohammedaner på afstånd betrakta med helig vördnad. Här grekiska, syriska och armeniska köpmän med genomträngande svarta ögon och lekande med rosenkransen mellan fingrarna eller upptagna af att göra affärer med någon europé. Här en grupp fellacher med en lång rad af kameler. Där förslagna antikvitetshandlare, fattiga skoputsare och åsnedrifvare etc. Och så detta larm från vagnskuskarnes pisksmällar, förelöparnes, åsne- och kameldrifvarnes rop till gående och ridande att hålla sig ur vägen, kamelernas dofva bölande och åsnornas gälla skrik, vattenbärarnes skrammel med sina mässingsskålar, koppar- och bleckslagarnes hamrande på sina städ i de öppna verkstadsbutikerna, växlarnes klingande penningskrin, skoborstarnes klappande på sina träpallar — allt gör ett nästan bedöfvande intryck, och en känsla af oro och ängslan inställer sig i början hos känsliga och nervösa personer midt i detta larmande folkvimmel. Emellertid kan man utan fara för sin person och utan fruktan för obehagliga konflikter våga sig in i trängseln på åsna, i vagn eller till fots. Oftast är ridt på åsna att föredraga, om det gäller ett besök i några af de trängre gatorna i arabkvarteret.

Bland de första märkligare ställen, som vi besökte, var den s. k. *Esbekījeplatsen* med den där anlagda, 8 hektarer omfattande parkanläggningen med små dammar, kaféer etc. och ett litet konstgjordt berg med grotta och utsiktstorn, nog högt för att man därifrån skall få en öfverblick öfver hela anläggningen och en del af den omgifvande stadsdelen. Hela anläggningen är ej äldre än från 1870. Träd och buskar hafva emellertid frodats så yppigt, att man tycker sig stå midt i en långt äldre plantering. Med särskildt intresse dröjde vi framför flera exemplar af de från Ostindien härstammande stora fikonträden (banianerna), hvilka i motsats till de i Nildalen sedan gammalt inhemska sykomorerna med dyster nedtryckande krona, utsprida sina grenar i nästan vågrät riktning och från dessa låta sina luftrötter hänga lodrätt ned i marken. Ehuru man här ännu ansåg det vara vinter, voro mandel- och persiketräden på väg att slå ut i blom, ja själfva pepparbusken blommade — ty vi befunno oss nu verkligen i ett land, där pepparn växer. Huru saknade man dock ej i denna härliga trädgård de friska gräsmattorna, som där hemma pryda våra parker! Här såsom i allmänhet i Orienten råder brist på fleråriga gräs, som bilda hufvudmassan i våra gräsmattor. De få, glest stående grässtrån som funnos voro liksom löfven på träden för tillfället täckta med ett ansenligt lager af damm, som något förstörde intrycket af trädgård.

Då Isma'īl blef kediv, var här endast en öde plats. Den, som sett den då och ser den nu, känner ej igen sig. Såsom en ädelsten vanligen får sin infattning, så har den vaknade byggnadslusten äfven omgifvit denna park med en krans af moderna praktbyggnader, inrymmande butiker, konsulat, hotell, kaféer m. m. I denna stadsdel, den västra delen, har såsom i så många andra stora städer den förnäma världen och européerna slagit sig ned, under det att det egentliga arabkvarteret ligger i den östra delen.

Efter besöket i Esbekīje gick det i galopp genom *Muski* med *kalifernas grafvar*, *citadellet* och *Mokattamberget* öster om staden till mål. I Muski såg det flera gånger omöjligt ut att komma fram. Men våra åsnedrifvare förstodo konsten att skaffa väg. Utan puffar, som man utdelar utan: pardon! och mottar på samma sätt går

det dock icke att passera Muski. Där kommer en rad af vagnar i full karriär; jag drar försiktigtvis upp högra benet för att ej få det klämdt. Dock — det visade sig vara öfverflödigt. Där är gatan till trängsel fylld af fotgängare med korgar och andra bördor på sina hufvud. Raschid, min åsnepojke, låter höra sitt vanliga: Schemālek, jemīnak, ū'ā riglak! Och så går det igenom.

Ett stycke längre fram möter en rad idisslande kameler med nedhängande underläpp, så att man tydligt ser de hotande framtänderna. Medan vi öfverlägga om på hvilken sida vi bäst skola undgå puffen från deras omfångsrika sidobördor, framstörta bakifrån tvenne högt uppskörtade förelöpare i hvitskimrande dräkter och med bambuspön i händerna under rop, att vi skola rödja väg för deras herres ekipage, hvarvid vi ofrivilligt erinras om Josef, hvilken Farao lät åka i sin egen vagn med särskild förelöpare (1 Mos. 41: 43). Vi skynda naturligtvis åt sidan men göra på samma gång den iakttagelsen, att kairenserna ej mycket bry sig om detta allmänna varningsrop, utan för att verkligen gå ur vägen fordra att på något sätt blifva tilltalade mera individuellt. Därför höras förelöparnes varningsrop mera fullständigt: *Schemālak, jā schēch; jemīnak, jā sitt; ū'ā riglak jā 'arūse; dahrek, jā efendi* (= Din högra (sida), o scheik; din vänstra, o fru; din fot, o brud; din rygg, o efendi (tag i akt). Vi beröras på visst sätt af samma likgiltighet och låta våra ben hänga ned fritt med stöd af den lilla stigbygeln.

Efter åtskilligt krumbuktande i den östra stadsdelen kommo vi ändtligen förbi väderkvarnshöjden fram till *kalifernas grafvar*, en pittoresk samling byggnader med kupoler och minareter, uppbyggda af mamluksultanerna för att tjäna till ett slags grafkyrkor för dem och deras anhöriga. En annan samling af liknande byggnader söder om citadellet bär namnet *mamlukernas grafvar*. Ursprungligen hade dessa mausoléer stora donationer till sitt underhåll. Från och med detta århundrade ha emellertid kyrkogodsen indragits, och följden har blifvit byggnadernas förfall. De äga emellertid ännu sitt stora intresse för dem, som vilja lära känna den rena arabiska byggnadsstilen, hvilken man på dessa monument bättre än

på många andra i Kairo kan studera. Vi märka äfven snart, att denna konst har sin styrka i detaljerna och småsiraterna, ej så mycket i det helas storslagenhet och upphöjdhet. Geometrien var arabernas älsklingsvetenskap, och med skicklighet och smak förstodo de att slingra linier mellan hvarandra till de mångfaldigaste mönster. Spetsbågen älskade de gärna, och genom ifrig användning af densamma i förminskad skala i kupoler och halfkupoler frambragte de de än i dag hos dem omhuldade stalaktithvalfven. Materialet till de här uppförda byggnaderna utgöres af en gul stenart från det ej långt härifrån belägna Moḳaṭṭam. Afkomlingar af de gamla grafmonumentens vårdare ha inrättat sina privata bostäder i de till hälften förfallna sidobyggnaderna.

Den mest betydande af dessa byggnader är sultan *Barḳūḳs* (1382—99) grafmoské. En väldig pelargång, på yttre sidan omgifven af en mur, omsluter en med mäktiga kvaderstenar belagd gårdsplan. I väster resa sig i de båda hörnen smala minareter med tre gallerier, och öfver syd- och nordosthörnet höja sig präktiga kupoler, under hvilka sultanen med sina söner och gemåler hvilar.

Det bäst bibehållna och tillika det elegantaste grafmonumentet utgöres af *Ḳait Bejs* grafmoské, en af de sista själfständiga mamluksultanerna (1468—96). Öfver det egentliga mausoléet, som omedelbart ansluter sig till moskébyggnaden, reser sig en ansenlig kupol, invändigt smyckad med rika, minutiöst utförda skulpturarbeten. Den moskéen prydande minareten visar en ytterst elegant form.

Vägen från detta graffält upp till *Moḳaṭṭamberget* är på båda sidor omgifven af stora grushögar med otaliga numuliter eller försteningar. Snart gick det ej längre med åsna, den återstående vägen i den djupa sanden måste tillryggaläggas gående. Ändtligen, efter ett mödosamt vadande i sanden, voro vi där uppe. Och nu vända vi ryggen mot öknen i öster och låta blicken ila ut mot väster. Hvilken utsikt! Framför våra fötter ligger det vidsträckta, stolta *Ḳāhira* med sina 400,000 invånare, sina 200 minaretsmyckade moskéer och sina palats. I förgrunden omedelbart under oss citadellet med Mohammed ʿAlis alabastermoské och till höger och vänster förutom kalif- och mamluk-grafvarna vidsträckta arabiska

begrafningsplatser. I bakgrunden pyramiderna vid *Gīze*, *Saḳḳāra* m. fl., de väldigaste grafmonument i världen. Och mellan dem och staden den gamla, af en mörkgrön dalsänkning omgifna Nilen, majestätisk och lugn i sitt lopp, med talrika segel på sin yta och ännu flera master där nere vid Nilbryggan. Och detta allt omstråladt af en nästan magisk belysning, oupphörligt växlande i alla nyanser från skäraste tearosfärg till djup violett, alltefter de bortom de libyska bergen försvinnande solstrålarnas lek. — Hvem undrar, om vi mer än en gång uppsökte denna »solnedgång», och så ofta vi kunde njöto af detta färgernas och solstrålarnas spel öfver en så egendomligt skön tafla.

När vi kommit ned från den branta höjden, funno vi Raschid och Mustafa sofvande mellan sina åsnor med blusen dragen öfver hufvudet, och det behöfdes en kraftig purrning för att låta dem förstå, att det nu var hög tid att bege sig hem. Så gick det förbi citadellet och genom arabkvarteret, där gatorna redan voro upplysta, tillbaka till vårt hotell.

Den förstenade skogen. — Mohammeds himmelsfärdsdag.

I öknen. — Den förstenade Nicolia ægyptiaca. — Fest i Alabastermoskéen. — Mohammedanernas bön. — Alabastermoskéen. — Stor »fantasia».

Kairo d. 7 mars 1891.

Min första utflykt från Kairo gällde *den förstenade skogen*. Abdallah och Raschid visade sig punktligt kl. 6 på morgonen utanför våra fönster, ifrigt sysselsatta med att mata sina långörade kamrater med så mycket färskt

grönfoder, som väntan på oss kunde medgifva. I detta ögonblick, då man såg dem ordentligen stoppa in den ena saftiga fodertesten efter den andra i munnen på åsnorna, kunde man tro dem vara öfverdrifna djurskyddsvänner. Kl. 1/2 7 bröto vi upp. Min München-kollega gjorde denna utflykt i sin vetenskaps (geologiens) intresse. Jag följde med för att få en föreställning om öknen. Vägen förde oss först ut till Moḳaṭṭams omgifningar. En lätt dimma omsvepte nejden med ett svagt töcken, som dock var nog tjockt, för att Abdallah, hvilken såsom så många andra af sina medbröder syntes ha klena ögon, skulle förlora vägen och för den dagen ej mer finna rätt på oss. Med Raschid och en tysk förare, som kände vägen, fortsatte vi först i rätt ostlig och därpå i sydlig riktning med den tysta allvarliga öknen omkring oss. På ett ställe mötte vi en ensam kamelryttare. Här och där sågs högt ofvan oss en hvithalsig ökengam med långsamma vingslag röra sig i cirklar öfver något kadaver. Öfverallt idel grågula eller brunfärgade sandkullar. Endast några taggrika ökenväxter representerade växtlifvet. Någon gång uppskrämdes af våra riddjur en skalbagge eller en ödla, förvillande lik sanden, från sitt gömsle. För öfrigt — så långt man kunde se, samma högtidliga tystnad och liflöshet. Öknen visade sig dock ej som ett enda slätt sandhaf. Där funnos smärre höjder, som gåfvo en smula omväxling.

Man kände sig i början på visst sätt beklämd i denna ödslighet. Man försvann ju liksom ett sandkorn i öknens oändlighet. Dock — denna rummets oändlighet försvinner själf i öknen. I den klara genomskinliga luften ser man ingen gräns för det närmare och det fjärmare. Intet är aflägset, allt förekommer lika gripbart, förtrollande nära. Likt hafvet uppväcker själfva öknen tanken på den sanna oändligheten. Genom sin högtidliga stillhet för den tanken bort från den yttre världen. Innan man vet det, försvinna timmarna, och lika oväntadt befinner man sig vid målet — — —.

Men — stillheten stördes. Vi hörde tydligen kanonskott, och efter en stund äfven kulornas hvinande. Det var engelsmännens artilleri, som började sina skjutöfningar här ute i öknen. Vi togo en omväg för att ej bli deras

skottaflor. Men Raschid, som alltsedan han förlorat Abdallah visat tecken till rädsla, skakade flera gånger af ängslan för kanonskotten. Han tröstade sig emellertid vid 11-tiden därmed, att vi ej voro längre komna än strax bortom Mokaṭṭam, oaktadt han redan i nära fem timmar fått springa lika mycket som våra åsnor. Vid 4—5-tiden på aftonen, då vi besökt både den mindre och den större förstenade skogen och efter en väldig cirkel voro på väg hem söder ifrån, tröstade han sig därmed, att vi voro i närheten af *'Ain Mūsa*, likaledes ej långt från Mokaṭṭam — ett bevis för de inföddas ringa lokalsinne.

Men hvad föreställer sig läsaren under benämningen »den förstenade skogen»? Upprättstående trädstammar med grenar och frukter kanske?

När man nalkas denna skog, ser man först i den gulaktiga sanden några spridda, gråbruna stenar, hvilkas strimmiga textur förråder dem såsom förstenade trädstycken; därpå större samlingar, bland hvilka man upptäcker hela stammar af ända till 15—20 meters längd med ofta tydliga spår efter längsgående kärlknippen. De ursprungliga träden tillhörde ej palmernas släkte utan utgjordes af balsamträd (Nicolia ægyptiaca), nära besläktade med bomullsbusken. Man kan ännu se markerade tvärleder och ansatser till grenar men inga blad eller rötter. Några anse, att de ursprungliga träden vuxit här där de ligga, andra att de förts hit såsom drifved, inbäddats i sanden och så undergått kiselförvandling. Ty af kisel bestå nu dessa vedstycken, och skogen visar sig sålunda verkligen såsom förstenad. Till det yttre äro vedstyckena svarta, bruna eller gråaktiga och ofta alldeles blankpolerade. Min kollega samlade flera intressanta exemplar. Jag nöjde mig med ett par mindre stycken till minne af denna dags ökenridt.

Ökenluftens rena och stärkande inflytande kom oss denna dag till godo. Att ett par dagar efter sin ankomst till Egyptens hufvudstad nödgas sitta i sadeln från $^1/_2 7$ på morgonen till 7 på aftonen med en middagspaus på högst $1^1/_2$ timme, det kan dock ej kallas att skona sig. Men ingen motsvarande trötthet inställde sig, förrän efter hemkomsten på aftonen. Och något liknande måste ha varit fallet äfven med åsnorna, ty de galopperade lika

friskt hela dagen, oaktadt de ej fingo någon egentlig föda. Och detsamma gällde delvis äfven om deras pådrifvare.

Efter åtskilliga irrvägar kommo vi ehuru ej utan möda ned i den djupa *Wādi et-Tīh* och nådde söder ifrån Kairo just lagom före mörkrets inbrott. Det märkvärdigaste under denna ridt hemåt var den tvära öfvergången från öknen till kultiveradt land. Öknen och grönskande åkrar mötas alldeles oförmedladt. Utan vatten skulle för resten hela de fruktbara sträckorna kring Kairo vara en öken.

Ehuru uttröttad efter dagens strapatser kunde jag ej på aftonen säga nej till svensk-norska konsulatets sekreterare, då han inbjöd mig att i hans sällskap besöka Alabastermoskéen, där det med anledning af profetens himmelsfärdsdag eller bättre himmelsfärdsnatt var stor illumination och religiös fest. Alltså än en gång på åsna upp till det af Saladin uppförda citadellet.

Redan på afstånd glänste de nytända ljuslågorna i dess tinnar och torn och framför allt i Alabastermoskéens sirliga minaret emot oss. Utefter hela *Boulevard Mohammed ʿAli* sågos skaror af gående och åkande på väg till eller från festen, som skulle få en förhöjd prägel genom kedivens därvaro. Ty värr mötte vi honom och hans följe vid själfva ingången. Festen fortgick emellertid oförändrad. Såsom vanligt måste vi vid inträdet draga af våra skor. En samling pojkar, hvilka alla tycktes bära något af namnen Mohammed, Abdallah eller Raschid, erbjödo sig att ta hand om dem; men vi föredrogo såsom de flesta andra att behålla dem under armen. Något annat var ej heller att göra för de många europeiska damerna, som denna afton i strumplästen vandrade omkring på Alabastermoskéens mattbelagda golf. Att den inbördes stämningen till följd häraf i början var något munter, behöfver ej särskildt omtalas. Allas uppmärksamhet vändes dock snart odeladt till de tusentals lamporna och de dansande och tjutande dervischerna och andra religiösa funktionärer vid dagens högtidlighet.

Omkring ett hundra festklädda män bildade genom att hålla hvarandra i händerna tvenne stora ringar, där de hvar och en på sin plats och i gemensam takt efter trumma och cymbaler gjorde djupa nigningar och böjningar framåt och hufvudkastningar bakåt, allt under det

de framstötte starkt rasslande ljud. Innerst i hvardera cirkeln dansade dervischer med utslaget hår och fanatiskt ansiktsuttryck, hvar och en i rund på ett ställe. Under en half timmes tid sågo vi männen i de båda ringarna göra samma rörelser; endast de där inne dansande dervischerna syntes byta plats och aflösa hvarandra. Allt raskare blef takten, allt djupare nigningarna, allt mera skärande och vilda hördes de utstötta hväsljuden, och fanatismens glöd lyste i de vidöppna ögonen. Man väntade hvarje ögonblick, att någon skulle falla i vanmakt. Verkligen — där raglar en i medvetslös ekstas, ännu med fradgan om munnen efterapande de andras rörelser och ljud. En af de närstående inblåste, såsom det syntes, någonting i munnen och örat, hvarpå medvetandet återvände, och så fortsattes leken.

Vi kände oss i början såsom bedöfvade af larmet, och det dröjde en stund, innan man i lugn kunde observera de festfirande. Hos några var det onekligen mera formell virtuositet än religiös hänförelse, som uppenbarade sig i dansen. Hos andra åter var det lika säkert uteslutande det senare. Därom öfvertygade oss den exklusivitet, hvarmed de energiska åtbörderna utfördes och ljuden utstöttes. Det hela tedde sig som en uppskakande kamp under sinnlig form efter gemenskap med Gud, och ändade, såsom det syntes, hos några i en uppjagad ekstas, där individen liksom frossade i Guds oändliga storhet. Tjutet och larmet kom mig ofrivilligt att tänka på de larmande baalsprästerna på Elias tid (jfr 1 Kon. 18). Den vilda fanatism, som glödde i de flestas ögon, kom en åter lika ofrivilligt att tänka på den möjliga utgången, ifall alla dessa rasande festkoryféer varit oförhindrade att gripa till vapen och rikta dem mot de hundradetals européer, som nu delvis under löje och skämt åsågo deras vilda dans.

Mera värdiga och passande måste man kalla mohammedanernas rörelser och kroppsställningar, sådana de iakttaga dem vid den dagliga bönen, då man ser dem än med upplyfta händer (tecken till mottaglighet), än med händerna nedslagna (tecken till undergifvenhet), än på knä, än med ansiktet nära tryckt mot bönemattan (tecken till djupaste underkastelse), och till sist i upprätt ställning

med en blick till höger och vänster såsom till skyddsänglarne utföra sina böner. Så ytligt detta bedjande än hos mången kan vara, så får man dock hos mer än en det intrycket, att det är ett uttryck af personlig fromhet. Och huru arm den mohammedanska församlingen än är på verkligt gudstjänstlif, så kan ej ens den ytligaste bekantskap undgå att märka, att bönen i den mohammedanska världen är en makt i folklifvet, sådan som vi ingenstädes få se den inom de kristna samhällena.

Mycket betecknande är i alla fall, att kvinnan betraktas såsom icke ägande några gudstjänstliga förpliktelser. De regelmässigt från minareterna utropade bönetimmarna gälla egentligen männen, hvilka äfven äro förpliktade att besöka moskéerna. Kvinnans privilegium inskränker sig till att en gång i veckan få uppsöka grafvarna på kyrkogården och där gråta öfver kära aflidna eller prata snack med sina gelikar.

Men innan vi aflägsna oss, låtom oss kasta en blick på byggnaden. Grundlagd redan af Moḥammed ʿAli, efter hvilken den har sitt namn och hvars graf den täcker under sina hvalf, fullbordades den i sitt nuvarande skick under Saʿīd pascha 1857. Plan och anläggning erinra om Hagia Sofia i Konstantinopel och de efter mönstret af denna anlagda turkiska moskéerna. Dess inre imponerar genom vidden och höjden af den på fyra starka pelare hvilande kupolen. De rika förgyllningarna och mosaikarbetena, nu under upplysningen så mycket effektfullare, jämte de fina mattorna öfverträffa nästan själfva byggnadsmaterialet, den gulhvita alabastern. Detta byggnadsmaterial är antingen bearbetadt till tunna skifvor, hvilka täcka annan sten, eller till större stenblock, och täcker moskéen så väl ut- som invändigt.

Med värkande ben efter dagens ansträngningar begåfvo vi oss på hemväg. Men — i Kairo borde man ej känna någon trötthet. I arabkvarteret var stor *fantasia*, ett begrepp, hvarunder min åsnepojke tycktes sammanfatta allt, som på något sätt stack af från hvardagslifvets arbete och hvila och som min kollega likställde med hvad han på sitt språk uttryckte med: »*Alles was los ist.*» Dagens fantasia var ej en af de många mer eller mindre obetydliga fester eller upptåg, som gå under samma namn, utan en af de

större, att döma efter folkträngseln och upplysningen. Aldrig har jag varit med i en värre trängsel af människor, som rörde sig fram och tillbaka på dessa smala gator, oftast under ett slags primitiva tak, hvarifrån en mängd dukar i bjärta färger jämte illuminationslyktor hängde ned. Under $^1/_2$ timmes simmande och armbågande i denna röra sågo vi ej ett enda europeiskt ansikte, endast araber i flera tusental. Jag kände mig dock mindre ängslig på grund af de omgifvande människorna, ehuru min åsnedrifvare gifvit mig en vänlig vink att akta fickorna, än för möjligheten att alla dessa ruckel till bodar och verkstäder kunde fatta eld under det rikliga slösandet med upplysning. Uppriktigt taladt var jag för trött för att taga alla scener i betraktande i detta egendomliga folkvimmel, som med sina växlande bilder väl kunde kallas ett stycke ur Tusen och en natt. I en trång gata mötte oss en rad masker. Det verkade störande. Skulle man här behöfva maskera sig?

Heliopolis. — Maṭarīje.

Biblioteket. — Albizzia Lebbek. — ʿAbbāsīje. — Maṭarīje. — Heliopolis. — Hos strutsarna.

Kairo d. 8 mars 1891.

I dag (söndag) uppsöktes den engelska kyrkan och gjordes ett besök å det vicekungliga biblioteket, där d:r V., till hvilken jag hade ett rekommendationskort, visade oss bland annat en i hela världen enastående samling af koranhandskrifter, utmärkta för sitt stora format, sin praktfulla stil och rika ornamentik. Allt hvad araberna förstått af kaligrafi etc. har här funnit användning. Bibliotekets boksamling består af omkring 30,000 band, mestadels arabisk, persisk och turkisk litteratur. Den europei-

ska bokvärlden representeras företrädesvis af det polytekniska facket.

Eftermiddagen begagnades af mig och min gamle reskamrat till en åktur till *Maṭarīje* och *Heliopolis*. Vår kusk, känd i Kairo under namnet Frans, förde oss efter åtskilliga krökningar i nordlig riktning ut på ʿAbbāsījegatan, som på båda sidor rikt beskuggas af de i Kairo och dess omnejd vanliga s. k. lebbachträden (Albizzia Lebbek, falskeligen kallad nilakasia). Trädarten utmärker sig för sin hastiga växt, sin praktfulla, skuggifvande löfkrona och träslagets användbarhet. På en enda sommar uppstodo genom planteringar af detta träd skuggifvande alléer på andra sidan Nilbryggan utefter den nyanlagda vägen till Gīze. Om några år växer trädet upp till en ansenlig höjd och utbreder sina löfrika grenar öfver vägar och gator.

Utkomna ur staden hade vi först på båda sidor om vägen en samling villor och trädgårdar, längre fram fruktbara fält, till hvilka de arbetande bufflarna vid vattenhjulen förde vatten. Lika oförmedladt som söder om Kairo vidtog snart nog öknen till höger, under det att gröna fält följde oss till vänster. Vägkanten pryddes till sist äfven af orange- och mandarinträd, hvilkas doftande frukter glänste i det rika solljuset. Efter att ha passerat stället, där den gamla vägen till Suēs viker af till höger, anländer man till ʿAbbāsīje, en stor komplex af byggnader, omfattande kaserner, astronomiskt observatorium och europeiskt hospital etc. På slätten, som härefter vidtager, hafva tvenne viktiga slag utkämpats, det ena 1517, då turkarne gjorde sig till herrar öfver Egypten, det andra 1800, då fransmännen slogo en sex gånger så stark orientalisk truppstyrka och för en kort tid återtogo Kairo.

Efter omkring 1 $^1/_2$ timmes färd nåddes *Maṭarīje*. Här visas en af ett högt trästaket omgifven sykomor med urgammal stam och vidsträckt krona, under hvilken Maria och Josef med Jesusbarnet enligt legenden skola ha hvilat ut på sin flykt till Egypten. I ett hål i det murkna trädet skall Maria ha dolt sig med barnet, då förföljare ansatte dem, och en spindel väfde ett nät för öppningen, så tätt, att ingen kunde upptäcka dem. Det närvarande trädet är emellertid ej mer än något öfver 200 år gam-

malt. Det planterades 1672 efter sin förtorkade, utdöda företrädare. Ur en vattenreservoir, den s. k. Mariabrunnen, upphämtas genom ett vanligt vattenhjul fuktighet för den lilla anläggningen. Ur brunnen hämtade äfven vi oss pliktskyldigast en för öfrigt rätt välsmakande dryck. I denna källa skall den heliga jungfrun ha tvättat barnets linda och af vattendropparna, som därvid föllo till jorden, uppsköt sedan balsamplantan enligt legenden. Hela den täcka platsen har något tilldragande vid randen af öknen, och man förstår, att den kunde hänföra kejsarinnan Eugénie, då hon ännu på höjden af sin jordiska lycka var ett föremål för furstliga personers smicker. Den galante kediven förlänade henne nämligen Mariaträdet såsom skänk vid Suēskanalens öppnande.

I denna trakt trifdes fordom äfven den berömda balsambusken, som gifvit anledning till den nyssnämnda legenden; enligt en annan legend skall drottningen af Saba härifrån ha hämtat den balsam, som hon skänkte konung Salomo. Numera har balsambusken dragit sig tillbaka till Jemen. I nyare tid har man här gjort de första försöken med den i Egypten nu utbredda planteringen af bomullsbusken.[1]

Efter ytterligare $^1/_4$ timmes färd hade vi uppnått stället, där det gamla *Heliopolis* var beläget. Ruinerna efter denna en gång så ryktbara stad inskränka sig till några rester af murar och en af de i tempelförgården uppresta obeliskerna. Den andra — obeliskerna stodo alltid parvis — stod ännu kvar i 7:e århundradet efter Kristus. Ursprungligen har Heliopolis, solstaden, varit full af obelisker, hvilka betraktas såsom symboler af solstrålarna. Nu ser man som nämndt blott en enda. Det fyrkantiga monumentet mäter från marken till den pyramidformiga spetsen ännu 20 meter, ehuru den säges stå lika djupt under jorden, så att dess höjd ursprungligen måhända varit dubbelt så stor. Hieroglyferna på alla fyra sidorna af den från Assuān hämtade, röda granitpelaren äro läsliga blott till hälften, enär svärmar af bin för närvarande byggt sina celler i de djupt inhuggna tecknen. Enligt dessa är monumentet uppfördt af Usertesen I, grekernas Sesonchosis från XII dynastien, och är sålunda öfver 4000 år gammalt.

Heliopolis, Ras boning och fågeln Fenix' hemvist, på vulgärt språk kalladt An, motsvarar det bibliska *On*, hvilket Septuaginta omskrifver med Heliopolis. En af prästerna vid templet i denna stad var enligt 1 Mos. 41: 45 Josefs svärfader. Hans namn *Potifera* anses betyda den åt Ra invigde. På prakttemplet i Heliopolis och dess obelisker syftar Jeremias 43: 13, då han i hebreisk öfversättning återger det egyptiska namnet med Bēt Schemesch (solens hus). Hvilken betydelse denna helgedom en gång haft framgår bland annat däraf, att det på Ramses III:s tid, 13:e århundradet före Kristus, haft ej mindre än 12,913 tjänstemän och vaktare. Hit kom Greklands ypperste vishetslärare Plato för att studera. Herodotos kunde ännu umgås med de berömda lärarne i Heliopolis, under det Strabo endast fick se deras tomma bostäder, sedan lärarekollegiet hade upplöst sig.

I trasor höljda, magra barn och en krympling, gående på alla fyra, jämmerliga gengångare från en svunnen storhetstid, jämte en buffel, som med förbundna ögon i cirkel vandrade omkring och drog sitt vattenhjul, voro de enda som störde tystnaden kring den forna tempelgården. Jeremias' profetia (43: 13) har gått i fullständig uppfyllelse.[2]

På hemvägen skulle vi bese en af fransmän underhållen strutsgård ej långt på sidan om vägen i närheten af Maṭarīje. Den djupa sanden förbjöd oss att begagna vagnen ända fram, och vi voro i begrepp att till fots vandra åstad, då i ett nu en svärm af pojkar med sina respektive åsnor omgåfvo vårt ekipage i tätt sluten falang, så att det var omöjligt att klifva ur utan att sätta sig på en af åsnorna. Min gamle vän betraktade högtidligt situationen, som med hvarje ögonblick blef alltmera hotande, då åsnefalangen allt tätare tryckte sig in på hjulnafven och det till sist ej ens var möjligt att öppna vagnsdörrarna. Mönstringen öfvertygade honom snart, att här var blott en möjlighet för handen till att komma vidare, att öfverlämna sig åt en af åsnepojkarne. Men — vi voro endast två och de minst tjugu, och alla täflade att få någondera i sin sadel. Ändtligen hade vi fått hvar sin, och galoppen började. Allt aflöpte utan skada och men för min gamle vän, endast att han, då han skulle stiga af, något för starkt anlitade vänstra bygeln, hvar-

igenom den arabiska sadeln snurrade rundt på åsnans rygg och han själf med sin bakre del lätt vidrörde sanden.

Strutsgården visade sig vara en anläggning i större skala midt i ökensanden. I omkring 30 afdelningar, anlagda i en stor cirkel, gingo ett tjugutal strutsar i hvardera afdelningen, instängda inom höga skrank. En och annan kom fräsande med hotfulla ögon, då vi närmade oss skranket. De ormlika halsrörelserna och de ilskna ögonkasten från till och med de blott två veckor gamla strutskycklingarna voro ej ägnade att sympatiskt beröra oss. Inne i en byggnad midt i anläggningen visade man oss kläckningsmaskinen och flera strutsägg. Min gamle resenärs kännarblick upptäckte snart, att affären var »ein schönes Geschäft». Bara för de tomma skalen efter mer eller mindre skadade eller odugliga ägg begärdes 6 francs stycket, och 12 francs, ifall de voro graverade. Hufvudinkomsten fås naturligtvis från fjädrarna, hvilka hufvudsakligen vandra till Paris. De säljas opreparerade till ett pris à 2000 francs och därutöfver pr kilo.

I rask fart gick det sedan tillbaka till Kairo, där jag på aftonen var i tillfälle att göra ett nytt besök i samma kyrka som på förmiddagen.

Pyramiderna vid Gīze.

Folklif i närheten af Nilbryggan. — Vägen till Gīze. — Kungliga grafvar. — Intryck af pyramiderna på nära håll. — Bestigning af Cheopspyramiden. — Utsikten från dess platå. — Egypten ett smalt, Palestina ett »vidsträckt land». — Närmaste omgifning. — Vi afstå från att besöka pyramidens inre. — Hur vår 60-åring kommer från kamelridten. — Sfinxen. — Ett uppståndelsens tecken?

Kairo d. 9 mars 1891.

Dagens utflykt gällde pyramiderna vid Gīze. Münchenkollegan, min gamle reskamrat allt ifrån Nabresina,

och jag togo vår kusk från i går, Frans, och så bar det af tvärs genom den nästan i europeisk villastil uppförda nya stadsdelen, förbi Ḳaṣr en-Nīl, den stora militärkasernen vid Nilstranden, på hvars gård engelska militärer exercerade trupper af infödda och egna landsmän, och så öfver den 390 meter långa Nilbryggan. Denna hvilar på massiva stenpelare, hvilka äro placerade på 50 meters afstånd från hvarandra och från sina 14 meter under Nilens lägsta vattenstånd liggande grundfästen uppbära järnverket.

Det var ännu morgon, och landtbefolkningen kom med långa rader af kameler och åsnor, lastade med fyrkantiga grönfoderknippor, så stora, att man af åsnorna endast såg hufvudet med de långa öronen och de smala benen, och af en saftig grön färg, som bjärt stack af mot de torra kamelernas anskrämliga, grågula halsar och ben. Mellan dessa rader af åsnor och kameler sågos fellacher, däribland flera obeslöjade kvinnor, bärande på hufvudet korgar, fyllda med ägg, höns, grönsaker etc., alla på väg till staden. Det var en bild så pittoresk och liffull, att jag sent glömmer den.

Öfver en mindre flodarm, förbi ett kungligt palats och den af palmer omsusade, obetydliga byn Gīze, gick det sedan ut på den långa, af lebbachträd beskuggade, präktiga chaussé, som i rak linie förer ut till pyramiderna. Den präktiga vägen anlades af vicekonung Ismaʿīl vid Suēskanalens öppnande 1869. På båda sidor om den skuggrika alléen utbredde sig af vattenkanaler genomkorsade åkerfält, där grupper af fellacher voro sysselsatta med att medelst ett slags krokknifvar afmeja grönfoder, ämnadt att på de i närheten tjudrade kamelerna fraktas in till staden. I några mindre dammar och vattensamlingar sågos några vattenfåglar, och på vägen sprungo talrika stora råttor.

Vägen började så småningom stiga, i den mån vi närmade oss öknen, hvars gräns här som på de förut beskrifna ställena är lika skarpt markerad. Parallellt med den i mörk grönska glänsande Nildalen löper nämligen en klipplatå af omkring 100 fots höjd, hvilken nu är öfversållad af gulgråa sandmassor från den Libyska öknen. Denna platå utgjorde fordom ett vidsträckt graf-

fält för den söder ut belägna residensstaden Memfis. Hit nådde aldrig Nilens öfversvämningar, och den djupa sanden utestängde fuktigheten från de obetydliga regnskurarna. De väldiga grafmonumenten afsågo att skydda endast mot ökenvindarnas skadliga inverkan och mot sanden.

De grafmonument, vi nu hade framför oss, de väldiga pyramiderna vid Gīze, voro dock ej afsedda för några vanliga dödliga. Såsom konungen i lifvet stod öfver de andra, så skulle han ock göra det i döden, och denna åtskillnad skulle äfven få ett uttryck i hans graf. Blott den pyramid, som innehöll de jordiska kvarlefvorna af en farao, fick vara spetsig, under det de andra voro stympade. En konungagrafs ingång skulle vara vänd mot norr, andras mot öster.

Belägna på annat håll midt i en folkrik stad eller med människoboningar omkring sig skulle dessa enformiga, rätliniga stenmassor ej göra det intryck de nu lämna. Men i denna liflösa omgifning, inom området för den förödande ökensanden, göra de intryck af något massivt och obetvingligt, från hvilket plundrande människohänder och den ödeläggande Tyfon måst hålla sig tillbaka. Sedda på närmare håll göra de dock ej alldeles samma intryck som på afstånd t. ex. från Moḳaṭṭam. Den vidsträckta basen (227 m.) gör afgjordt intrång på höjden (137 m.). Det formsköna försvinner för det kolossala. Ursprungligen måste intrycket af massivitet och otillgänglighet varit ännu större, då pyramiderna ej såsom nu visade några trappor utan öfverallt voro täckta med en glattslipad stenbeklädnad, som endast i de fyra hörnen visade skarpa kanter. Tack vare borttagandet af denna beklädnad kan man nu bestiga pyramiderna. På Josefs och Moses' tid kunde man säkert endast nedifrån beskåda dessa stenkäglor, hvilka framkalla beundran ej blott öfver det oerhörda arbete med framskaffandet af byggnadsmaterialet från andra sidan Nilen utan äfven öfver de komplicerade mätningar och den praktiska teknik för stenblockens inläggning, som varit förenade med uppförandet. Pyramiderna vid Gīze härröra som bekant från 4:e årtusendet f. Kristus.

Vår 60-åring afstod från att göra oss sällskap upp på Cheopspyramiden. Min kollega och jag anförtrodde

oss åt beduinerna, som allt ifrån första ögonblicket sedan vår ankomst omsvärmade oss. Deras anförare, med hvilken vi uppgjort kontrakt för bestigningen, förblef där nere, under det tre af hans underlydande grepo hvardera af oss, två vid händerna och en underlättande bakifrån. I hotellet i Kairo hade man sagt mig, att man godt kunde anförtro sig åt beduinernas ledning och låta dem utföra så mycket som möjligt af arbetet. Vid alltför stor ansträngning på egen hand vore man under påföljande dag ur stånd att företaga några strapatser. Jag lät därför mina muskulösa hjälpare draga och skjuta på, så mycket de orkade, vare sig det gällde att med foten göra ett väldigt steg, eller då knäskålarna måste anlitas, eller när det blef nödvändigt att taga sats med alla fyra. På några ställen öfverstiga dock trappstegen ej en half meter. I det hela hade jag tänkt mig företaget långt vådligare än det var. Ungefär på midten gjordes rast för att hämta andan. Människorna visade sig redan såsom små apor. Innan man kommer upp på spetsen, lär man sig tillräckligt uppskatta höjden. Vi befunno oss, då vi uppkommit pă den stympade toppen, nära nog lika högt öfver jordytan som på spetsen af domen i Strassburg och åtskilligt högre än på spetsen af S:t Peter i Rom. Våra hästar tedde sig nu som små bromsar och vår hederlige hamburgare som en fluga.

Under det vi på den lilla platån, hvarmed Cheopspyramiden numera slutar, sökte hämta andan på nytt och akta våra hufvudbonader för den morgonfriska ökenvinden, envisades våra beduiner med förslag att mot lämpligt honorar springa ned från Cheopspyramiden och upp på den andra, Chefrenspyramiden, och tillbaka upp till oss igen på 15 minuter eller, då förslaget afslogs, att få göra affär med hvarjehanda »antika». En med hufvudet högre än alla andra presenterade sig för mig på engelska såsom »doktor bland beduinerna» och framtog ur ett slags etui en rostig knif såsom insegel på sin värdighet, i det han gjorde min af att vilja åderlåta mig, som han ansåg sjuk. Hans erbjudande var tydligen framkalladt af mina hjälpare, som funnit mina använda krafter vid uppstigningen svagare än de måhända väntat. Ännu ett annat förslag framställdes af en ibland dem, nämligen att vi på aftonen skulle komma igen för att skjuta schakaler. För-

slagsställaren framtog för att visa sina referenser en mängd visitkort ur en bok och visade mig ett ur högen. Och se — där stod ett svenskt namn, konsul E. från H—g, hvilken i dessa dagar enligt Abdallahs — det var förslagsställarens namn — meddelande varit här. Behagligt öfverraskad af påminnelsen om en landsmans närhet på detta ställe, måste jag dock hålla mina plågoandar på afstånd för att få njuta af utsikten. Och hvilken utsikt! Där i öster den heliga floden, på båda sidor omgifven af Nildalen, som skarpt begränsas på båda sidor af öknen. På dess västra sida några grupper af fellachhyddor, omgifna af palmlundar. Något i norr Kairo med Citadellet, Alabastermoskéens minareter och därofvan Moḳaṭṭam. Huru stor och oändlig utbreder sig ej den vidsträckta öknen i väster, norr och söder! Hvem kunde i en sådan omgifning undgå att skarpt reflektera öfver döden och oändligheten! Och huru smal förekommer ej i denna omgifning den odlade landstrimma, som betecknas af Nildalen! I jämförelse med den kan Palestina med skäl kallas ett vidsträckt land (Jfr 2 Mos. 3: 8).

De öfriga pyramidgrupperna ligga i norr och söder om oss. I söder visa sig pyramiderna vid Abuṣīr och trappyramiden vid Saḳḳāra, i norr de vid Abu-Roāsch, alla betecknande det vidsträckta området för den forna hufvudstadens, Memfis', begrafningsplats. Rundt omkring dessa pyramider ligger en hel samling af grafvar för privata personer. De aflidna faraonerna lefde ju ständigt i sina manifestationer och sina minnesvårdar. De enskilda privatmännen ville äfven i döden vara i deras närhet, och så uppstod omkring konungagrafvarna en hel värld af små grafvar.

Mitt förslag att äfven bese Cheopspyramidens inre mottogs af vår 60-åring med sådan öfverlägsenhet, att jag, då Münchenkollegan äfven visade sig mindre hågad, måste låta det falla. Vår hamburgare såg nu som alltid saken ur den praktiska nyttans synpunkt. Att gå in i en graf, där kalifen Māmūn för öfver 1000 år sedan efter stora ansträngningar ej funnit mera guld, än att det nätt och jämt betäckte kostnaderna för ingångens öppnande, och som på köpet sades vara af honom själf ditlagdt för att afvärja folkets knot öfver förslösad arbets-

kraft, vore enligt hans praktiska logik hufvudlöst. Min kollega vidhöll däremot sitt redan i Alexandria väckta förslag, att vi nu alla tre skulle pröfva på kamelridt. Men äfven här visade vår gamle vän samma praktiska uppfattning. En kamel hade just i dagarna stuckit af i flygande fart rätt ut i öknen med en tjock österrikare på sin rygg. Ägaren af kamelen hade med en annan ej kunnat upphinna honom, och att med häst, som dessutom ej var att tillgå, söka uppnå honom i den djupa sanden var ej tänkbart. Först efter en timme eller två hade kamelen stannat, då den ovane ryttaren var nära att uppgifvas af skakningen och förskräckelsen midt i öknen.

Inför sådana fakta, utlagda med vederbörlig färgläggning, såsom att vi ej skulle hinna hem till middagen, innan Nilbryggan uppdroges och stängdes för trafik etc., måste vi böja oss. I stället besågo vi den ryktbara *Sfinxen* i närheten, som efter den senaste frigöringen från ökensanden nu visade sig såsom ett verkligt vidunder med människoansikte och lejonramar. Bålen har som bekant aldrig blifvit fullständigt uthuggen ur klippan. Om proportionerna får man en föreställning, då man ställer sig på öfversta spetsen af örat och förgäfves söker att med handen beröra hjässan, eller då man vill mäta den 2,32 meter breda, splittrade öfverläppen eller den 1,70 m. långa näsan. Uttrycket i det delvis stympade ansiktet är ej så afskräckande, som araberna synas anse, hvilka kalla Sfinxen »skräckens fader» och tro honom i stånd att med demonisk makt hålla Tyfon tillbaka. Vidundret torde vara minst lika gammalt om ej äldre än Cheopspyramiden.

Men hvad betyder väl denna gåtlika figur, och hvad har han att göra på detta graffält? Är han icke en symbol af Horus vid horisonten, d. ä. den uppgående solen, mot hvilken han vänder sitt anlete, af samme Horus, som i olika gestalter, äfven såsom lejon med människohufvud, kämpat mot förödande makter och själf föder sig på nytt! Och står han ej här bland grafvar såsom ett uppståndelsens tecken?

Ingen kan förneka, hvad redan Herodotos visste, att de gamla egyptierna trodde på ett lif efter döden. Med föreställningen härom förbundo de läran om en rättfärdig

vedergällning, enligt hvilken endast de rättsinniga fingo del af saligheten. Men ingen, som läser Dödsbokens skildringar af den aflidnes öden efter döden, kan undgå att finna, att detta lif liksom lifvet hos de gudamakter, med hvilka den aflidne träder i nära förbindelse, i väsentliga punkter icke är ett andligt och därför ej evigt utan ett vid naturen bundet lif.[1] Så förblir ock Sfinxen trots sin styrka och sitt intelligenta människoansikte dock blott en gåta, en djupsinnig aning om ett lif af högre och annan beskaffenhet än den vid naturen bundna tillvaron på jorden och om döden såsom genomgångsport till detta. Egyptierna hafva mer än något annat kulturfolk i den gamla världen reflekterat öfver lifvets allvar och det timligas betydelse för det eviga. Därför kallade de de lefvandes boningar för »härbergen», medan de benämnde de dödas grafvar för »eviga boningar». Därför använde de så mycken omsorg på sina grafvar. Detta i förening med den vikt de lade på inbalsameringen visar dock, att de tänkte sig lifvet efter döden såsom bundet vid naturen. Själens fortlefvande, sedan kroppen var förstörd, var dem en gåta. Därför är det den största olycka, som kan träffa Faraos bagare, att fåglar skola äta hans hängda kropp (1 Mos. 40: 19). Innehållet i de kristnas hopp, hvetekornets profetia (1 Kor. 15: 35 f.) om ett lif efter fullständig förintelse af det jordiska, var dem fördoldt. Till ett sådant lif efter döden, som Kristus och hans apostlar lära, uppväcker ingen naturmakt, icke heller någon blott mänsklig makt, utan endast han, som fullständigt löst Sfinxens gåta och besegrat själfva döden.

Utan att längre uppehålla oss på detta graffält följde vi, efter att hafva besett den af Mariette 1853 upptäckta, af granit och alabaster uppförda byggnaden söder om Sfinxen, kusken Frans' maning att fara hem, innan Nilbryggan uppdroges.

Egyptiska museet. — Nilmätaren. — Kopterna.

Museet flyttadt från Būlāķ. — Vandring bland egyptiska fornlämningar. — Nilmätaren. — »Droppens natt.» — »Vefa en-Nīl.» — Babylon. — Abu Serge. — Kopternas gudstjänst. — Nattvardsfirande. — Palmsöndag. — Dopfest. — Kopterna afkomlingar af de gamla egyptierna. — Den »katolska koptiska kyrkan». — Den gamla formen af kristendomen bevarad. — Helgondyrkan. — Monofysitism. — Splittringen mellan de kristna 640. — Kopternas behandling under landets nya herrar. — Kopternas karakter. — Ansiktstyp. — Egendomliga sedvänjor.

Kairo d. 10 mars 1891.

Den följande dagen skulle ägnas åt ett flyktigt besök i museet för egyptiska fornsaker, utan all fråga det mest betydande i sitt slag i hela världen, och dit hvarje åsnepojke i Kairo hittar vägen, äfven sedan det nu utbytt sin bostad i Būlāķ mot en rymligare och mindre fuktig på andra sidan Nilen.

Museet grundades i den af Nilen och Ismaʿīlījekanalen omflutna stadsdelen *Būlāķ* för några decennier sedan af Saʿīd pascha under ledning af den franske arkeologen Mariette. Läget vid stranden af Nilen ansågs gynnsamt för mottagande af hitfraktade fornlämningar, men de nästan med hvarje år inträdande öfversvämningarna anställde dock ej ringa skada på de där uppställda föremålen. Hvad som ej stod under vatten led af fuktigheten. Sedan Mariette dött och ledningen öfvertagits af Maspero, i hvars ställe senare trädt en herr Grébaut, hafva samlingarna ökats i betydande grad och olägenheterna blifvit alltmera kännbara. För afhjälpandet af dessa olägenheter utrymdes på förslag af den närvarande kedivens fader ett obebodt slott på andra sidan Nilen, hvilket nu innesluter det gamla Būlāķmuseets skatter. Väl är den närvarande byggnaden ej något mönster af arkeologisk konst, men

den innehåller dock en mängd salar, i hvilka de storartade samlingarna finna godt utrymme.

Där ute i de förra furstliga gemaken, om hvilkas forna lyx de förgyllda taken och väggarna gåfvo en aning, besågo vi nu de berömda fynden från Dēr el-Baḥri, sarkofager och mumier efter berömda egyptiska härskare, efter den ända fram till Tigrisområdet framträngande Tutmes III, efter Hethiternas bekämpare Seti I, af hans son Ramses II, Israels förtryckare (2 Mos. 1: 11) etc. Årtusendens makt hade ej förmått förstöra guldets glans eller färgernas friskhet på sarkofaglocken.

Där står, skuren i trä, den alls icke strängt blickande, berömde byfogden från IV dynastiens tid med stafven i hand och klädd endast om länderna.

Där sitta den unge prins Rahotep och hans gemål prinsessan Nefert, han brun, hon gul till hudfärgen, han klädd endast om höften, hon i ett nedtill tätt åtsittande hvitt linne och på hufvudet en redan då (omkr. 4000 f. Kr.) ansenlig peruk. Dessa statyer äro väl de äldsta bevarade minnesmärken i världen af plastisk konst.

Där sitter Chefren, mejslad ur hårdaste dioritsten, så majestätisk och lefvande, såsom såge man honom utdela sin kungliga befallning att jämte hans broder Cheops bygga honom en lika värdig pyramid.

Här glänser ett svart granithufvud af den etiopiske eröfraren Taharka, bibelns Tirhāḳa, profeten Jesajas och konung Hiskias samtida.

Där en Hyksossfinx af samma material, på hvilken Ramses II och Merenptaḥ, hvilka båda täfla om den tvetydiga äran att vara Israels barns förtryckare, inristat sina namn. Här bronsfigurer af Isis och Osiris etc.

I en annan sal fängslas vi af fina reliefer på järnhårdt trä eller fina kalkstensplattor. På väggmålningen bredvid promenera vilda gäss i färger och konturer, så friska som från i går. I en tredje visas toilettsaker, parfymflaskor etc., bläckhorn för rödt och svart bläck, papyrusrullar, innehållande utdrag ur Dödsboken etc., etc.

Hvem kunde se alla dessa gamla minnesmärken och dokument utan en känsla af vördnad för deras höga ålder! Många af dessa härrörde ju från en tid, då den arkaistiska skulpturen ännu ej hade börjat i Hellas och tjänat

till utgångspunkt för finare former. Den ideala, afrundade skönhet, som utmärker Hellas' senare produkter, får man visserligen ej söka hos de gamla egyptierna, lika litet som dess omväxling. En viss stereotypi, som kännetecknar egyptiernas sociala och religiösa lif, gör sig gällande äfven i deras konst. Man ser ofta samma typer, och en viss kantighet och styfhet hos de upprepade typerna, i stället för den västerländska omväxlingen och afrundningen. Och dock hvilken trohet i utförandet! Ansiktsdragen och uttrycken hos samma personer äro utförda med utomordentlig noggrannhet och likhet. Likaså göra framställningarna af scener från det omgifvande lifvet intryck af stor trohet.

Min föreställning om kvinnans ställning i det gamla Egypten förändrades i någon mån genom åsynen af att drottningen i regeln hade sin plats bredvid sin gemål; och åsikten om mänsklighetens ständiga framåtskridande till allt högre och högre kultur får mäktiga invändningar från det egyptiska museet i Kairo.

Eftermiddagen användes för att bese ön *Rōḍa* i södra delen af staden, där den bekanta *Nilmätaren* är belägen. Denna anlades redan 716 efter Kristus och har sedan vid upprepade tillfällen förbättrats. Den utgöres af en åttkantig, med skala försedd pelare, stående midt i en vattenreservoir, som har förbindelse med Nilen. Innan man kommer fram till stället, har man att passera en del af ön mellan husrader, orange- och citronplanteringar. Här växer äfven den i de offentliga trädgårdarna i Kairo ej förefintliga Ḥennaväxten (Lavsonia inermis), af hvilken man erhåller det gulröda färgämne, hvarmed de infödda gärna måla sina naglar jämte händernas insida och fotsulorna.

Mätningen af Nilens stigande öfvervakas af en särskild schēch, hvilken ännu såsom prästerna fordom, hvilka då hade nilmätningen om händer, står i hemlig förbindelse med myndigheterna och afhåller folket från att taga någon del i hans befattning. Efter Nilens öfversvämning bestämdes fordom skatterna. Detta är äfven delvis fallet nu för tiden, och man är ännu angelägen att gifva folket utsikt på en god skörd i följd af en riklig vattentillgång.

Bedrägeriet, som den edsförpliktade schēchen i förbindelse med myndigheterna utför, upptäcktes först af de europeiska ingeniörerna under den franska ockupationen men fortsättes i alla fall.

De fester, som firas med anledning af Nilens stigande, ansluta sig på det närmaste till dem, som firades i gamla tider. De bestämmas ej efter arabernas växlande månår utan efter kopternas fasta solår. Natten till den 11:e dagen i den koptiska månaden Baʿūna (17:e juni) kallas *droppens natt*, enligt den gängse tron, att en droppe från Gud, enligt de gamla egyptierna, en tår från Isis' öga, då faller i Nilen och förorsakar dess stigande. Befolkningen tillbringar denna natt vid flodens stränder under iakttagande af åtskilliga vidskepliga bruk. Tre dagar därefter börjar Nilen vanligen att stiga. Den 27:e Baʿūna uppträda *nilroparne*, hvilka på gatorna utropa det antal tum, som Nilen stigit. När den nått sin höjd (förr 16 egypt. alnar, nu 23), låter schēchen på Rōḍa utropa *Vefa en-Nīl* (Nilens öfverflödande eller fyllning), hvarpå genomstickningen af fördämningarna företages under folkets jubel och stora festligheter.

Från Rōḍa ställde jag min färd till *Gamla Kairo*, något söder om det nya och midt emot *Nilmätaren*. Gamla Kairo är byggdt på och omkring ruinerna af en gammal fästning, efter hvars murar man ännu ser åtskilliga rester. Fästningens eller ställets ursprungliga namn var *Babylon* och sträckte sitt ursprung ända in i 6:e årh. före Kristus. Romarne uppbyggde fästningen och hade här en af sina tre i Egypten stationerade legioner.

Namnet Babylon spelar ännu en roll hos de i Gamla Kairo boende kopterna, hvilka tro, att evangelisten Markus är den, som först predikade kristendomen i Egypten. Han skall som bekant vara begrafven i Alexandria, hvarifrån venetianerna i början af 9:e århundradet hämtade hans ben till sin stad, hvars skyddspatron han sedan blef. Såsom stöd för sin tro åberopa kopterna bland annat en vers i slutorden till Petri första bref: »Den jämte eder utvalda församlingen i Babylon hälsar eder, så ock Markus, min son.» Enligt detta antagande skulle då äfven Petrus vid nedskrifvandet af dessa ord ha befunnit sig här. Andra tolkningar förklara Babylon antingen lika

med det gamla Babel eller med Rom, dit Markus enligt en tradition skall ha varit Petrus följaktig.

Den romerska fästningen bestod ända till 640 eft. Kr., då kalifen ʿOmars fältherre ʿAmr intog den. Här uppslogo de arabiska härskarne först sitt residens, som de kallade *Fosṭāṭ*. Sedan kallade man det för Gamla Kairo. Ännu på korstågens tid talas emellertid om en sultan af Babylon.[1]

Midt i en sammangyttrad massa af hus, hvilka utgöra det koptiska kvarteret, finner man förutom rester af ringmuren till den gamla fästningen äfven lämningar efter två runda torn, af hvilka det ena bildar grundvalen för den grekiska Mariakyrkan, som därför kallas »den hängande» (el-moʿallaḳa), vidare lämningar efter portar och bastioner. Af de fyra koptiska kyrkorna är den s. k. *Abu Serge* eller den koptiska *Mariakyrkan* den, som plägar besökas, så vidt man ej vill göra specialstudier. Abu Serge skall enligt en vidsträckt men säkert oriktig tradition ha existerat redan före den mohammedanska invasionen. Den torde ej vara äldre än 8:e århundradet.[2] Däremot kan den under kyrkan befintliga kryptan, där enligt legenden Maria med barnet tillbragt en månad, mycket väl vara äldre. Det var rörande att höra min trasklädde ledsagare i kyrkan med ett barns hela naivitet tro på den nämnda legenden.

Kyrkan är en basilika med tre skepp, af hvilka de på sidorna äro försedda med läktare. Taket tillhör delvis en senare tid. Pelarna af carrara-marmor härstamma från antika monument. Af de ursprungligen tre ingångarna äro två igenmurade. Hufvudskeppet är genom träskrank deladt i tre bakom hvarandra liggande afdelningar efter mönstret af Jerusalems tempel, förgård, kvinnornas och männens afdelning. Predikstolen är cylinderformig, och sittbänkar saknas. I förgården finnes såsom ofta i de äldsta kristna kyrkorna en brunn för tvagningar.

Bakom den tredje afdelningen befinner sig platsen för de prästerliga funktionärerna och där bakom ett genom en vägg, dörrar och förhängen tillslutet rum, kalladt Hēkel, det allra heligaste. Väggen är rikt utstyrd med målningar af Maria och Kristus men ej den lidande Kristus utan den gudomlige läraren med boken i hand.

Kopterna dröja gärna vid kyrkans segrar, ej så gärna vid Kristi lidande. Långs apsidens vägg finnas tre eller fyra koncentriska, amfiteatraliskt uppstigande trappor eller afsatser, och på den öfversta af dessa en bänk med länstol i midten för biskopen och de tolf äldsta. Midt i det allra heligaste har altaret eller offerbordet, som är fristående och muradt af sten, sin plats. Ofvanpå detta lägges en träplatta med ett kors och Kristi monogram inskurna. Här skall hostian ställas! På båda sidor om apsiden finnas tvenne andra mindre kapell.

I kopternas gudstjänstöfningar intaga fastor ett framstående rum, och den resande sammanträffar ofta med fastande kopter. Helgonen och Maria spela likaledes en betydelsefull roll i tillbedjan, och kyssandet af helgonbilderna och af prästens hand är det första man gör, sedan man inkommit i kyrkan.

Själfva gudstjänsten, som firas söndag, onsdag och fredag, utmärker sig för en lång, vanligen tre timmar, och torr ceremonitjänst, mestadels bestående i ett slags sjungande uppläsning af böner och evangelietexter på koptiska och arabiska, hvarvid åhörarne otvunget inlåta sig i samtal med hvarandra om ditt och datt. Jämte bibelläsningen intar brännandet af rökelse en framstående plats. Prästen afslutar det hela med välsignelsen och med att på hvarje enskild lägga sin hand.

Nattvarden firas vanligen på det sätt, att prästen med en sked äter sönderdelade brödstycken ur en med pressad vinsaft fylld kalk, sedan elementen på vederbörligt sätt förvandlats till Kristi lekamen och blod, och till sina assistenter delar med sig något af innehållet. Församlingen kan, om den vill betala, delaktiggöras af brödet. Kyrkobetjänterna gå då omkring och insamla penningar, hvarefter de utdela små oblater, bakade af finaste hvetemjöl i en till kyrkan hörande ugn samma dag de skola användas. Ofta uppstår emellertid oväsen, om en som betalt ej får några oblater. Blott sällan förekommer det, att församlingen, och då alltid efter föregående absolution, äfven får del af den prästerliga kalkens innehåll. Man framträder därvid till Hēkel och mottager sakramentet stående. Den koptiska liturgien känner ej knäfall. Skall man visa sin ödmjukhet, så sker det genom att på äkta

orientaliskt maner kasta sig ner och stöta hufvudet mot golfvet. Kvinnorna få ej komma fram till Hēkel, utan prästerna bära sakramentet till dem på deras platser i kyrkan. Prästen är under denna funktion klädd i en rikt utstyrd dräkt. Han bär sju heliga klädespersedlar, den ena öfver den andra, den öfversta utgörande en hvit mässhake med gröna och röda broderier på ryggen och skuldrorna; broderierna hafva i allmänhet formen af ett kors, det s. k. koptiska korset, hvars lika långa armar äro bredast i ändarna och så småningom smalna af mot den punkt, där de mötas.

På *palmsöndagen* fira kopterna en för dem egendomlig fest. Sedan den vanliga gudstjänsten med åtföljande nattvardsfirande är öfver, frambäras några vattenkittlar och ställas framför Hēkel. En af prästerna ställer sig i hvit mässdräkt där framför med ansiktet vändt mot Hēkel, en annan i vanlig dräkt föreläser evangeliet på arabiska. Därpå läser den förstnämnde välsignelsen öfver vattnet och inviger det. Han har emellertid knappt hunnit sluta, förrän den omkring vattenbäckenen grupperade församlingen störtar sig öfver dessa för att neddoppa däri nattvardsoblater, inlagda i palmblad, eller små fyrkantiga palmflätor. Ifvern och trängseln är därvid ofta så stor, att prästen måste återställa ordningen med käppen. De på detta sätt neddoppade föremålen bäras sedan hela året om såsom amuletter mot ondt öga, skorpionsting e. d.

En annan fest firas 18/19 januari. Sedan prästen välsignat och invigt vattnet i dopbrunnen, eller heligt vatten utgjutits i Nilen, dyka gossar, ynglingar och män om hvarandra ned däri. Nilen vimlar då i de koptiska trakterna af roddbåtar. Dagen före denna *dopfest* likasom på skärtorsdagen och apostlafesten plägar den koptiske prästen två fötterna på samtliga sina församlingsbor.

Kopterna, hvilkas antal för närvarande i Egypten belöper sig i rundt tal till 400,000, d. v. s. $^2/_3$ af landets kristna befolkning, utgöra direkta afkomlingar af Egyptens gamla invånare. Då araberna eröfrade Egypten, var namnet på den infödda befolkningen kopter, och de, som ej sammansmält med eröfrarne utan fasthålla sina nationella och religiösa egendomligheter, bibehålla detta namn.

Efter hand ha de förlorat sitt språk, som endast läses i kyrkorna men utan att förstås af menigheten och därför hvarje gång det läses måste öfversättas till arabiska. Seder och bruk äro däremot väsentligen desamma som arabernas, endast religionen och de kyrkliga ceremonierna vid fester o. s. v. skilja dem från dessa.

Enskilda församlingar i Öfre Egypten ha sökt och funnit en förening med Västerlandets kyrka. De erkänna påfvens öfverhöghet utan att för öfrigt uppge sin egendomlighet. De bilda tillsammans den s. k. katolska koptiska kyrkan och hafva sin egen biskop i Kairo. Den romerska propagandan har förtjänsten att först af alla ha låtit trycka och sprida evangelierna på koptiska i Egypten; hufvudsakligen skedde det väl på grund af det i förordet till evangelierna innehållna påståendet, att påfven är kopternas andliga öfverhufvud. Men man må i alla fall vara den tacksam, att den för vetenskapen räddat detta språk från spårlös undergång. På sista tiden ha flera, i synnerhet mera förnäma personer i Öfre Egypten genom amerikanska missionärers inverkan öfvergått till protestantismen. Missionsmetoden består hufvudsakligen i skolundervisning, hvarpå kopterna sätta stort värde, och bibelspridning. Kopterna läsa gärna sin bibel, ehuru mekaniskt. Det är ej så sällsynt att påträffa personer, som kunna större delen af evangelierna utantill.

De allra flesta koptiska församlingarna underordna sig patriarken af Alexandria, som för närvarande residerar i Kairo, och fasthålla med sträng envishet den traditionella formen af kristendomen, sådan den af gammalt varit utmärkande för Egypten. I öfverensstämmelse med folkets gamla, allvarliga sinnesriktning lade de kristna här stor vikt vid askes och fromma öfningar. Egypten är anakoret- och munkväsendets hemland, och ännu i dag stå, såsom nämnts, fastor och askes högt i ära. Munkväsendet har väl förlorat sin betydelse, men detta gäller icke om den beundran för kyrkans fromma tjänare, som gör dem till helgon, och den vantro, som tillägger deras grafvar undergörande krafter. På grund af den lägre kulturståndpunkt, som utmärker österländingen i allmänhet, får helgondyrkan här en mycket mera naiv karakter än någonsin i Västerlandet. Bildstoder tålas ej men så mycket

hellre målade helgonbilder, och vid morgongudstjänsten läses gärna en helgonhistoria. Efter något sådant helgon är hvarje kyrka gärna uppkallad. Så den nyss beskrifna Mariakyrkan efter den helige Sergius, som tjänade i kejsar Maximianus' här. Då han icke ville offra till afgudarne, befallde kejsaren, att han, iförd kvinnokläder, såsom Backus skulle föras genom lägret. Då detta ej hjälpte, blef han pinad och halshuggen. I Konstantinopel gör man af honom två helgon, Sergius och Backus, och den lilla Sofiakyrkan är invigd till deras minne. För öfrigt sträcker sig den helige Sergius' rykte från Bordeaux ända till Kasan; i synnerhet i Ryssland åtnjöt han stor ära.

Ett annat kännetecken för kristendomen i Egypten var det stora intresse, som ägnades åt troslärorna angående Kristi person. Arius och de ortodoxas främste man Atanasius voro båda från Egypten. Det senare uppträdande spörsmålet om Kristi båda naturer delade de kristna härstädes i tvenne mot hvarandra stridande läger. Eutykes' lära, som lade så stor vikt vid den gudomliga naturen, att den mänskliga absorberades, fann dock den största anslutningen. Förkättrad på mötet i Kalcedon år 451, framkallade den ett formligt krigstillstånd mellan monofysiter eller jakobiter, såsom de äfven kallades efter Jakob Baradeus, hvilken bragt Eutykes' lära ned till folket, och de ortodoxa, hvilka höllo sig till nämnda kyrkomötes beslut och kejsarens vilja och härför kallades »kungaträlar», melkiter. Ännu i dag finns en ringa kvarlefva af dessa melkiter i Egypten. De här lefvande kopterna äro däremot afkomlingar af Eutykes' anhängare och sålunda monofysiter.

Ödesdiger visade sig denna splittring, då araberna under kalifen ʿOmar 640 inföllo i Egypten. En stor del af landet var redan i fiendernas händer, men Babylon höll sig ännu. Och den egyptiske ståthållaren hade säkerligen kunnat hålla sig ännu en tid, om han ej hatat melkiterna mer än araberna. Genom kapitulation, afslutad med den arabiske fältherren ʿAmr, öfverlämnades fästningen på det villkor, att hvarje person skulle få behålla sin enskilda egendom mot en skatt af två denarer. Men de ortodoxa voro uteslutna från fördraget, och med dem måste kriget fortsättas till det yttersta.

Kopterna behandlades af araberna i början mildt och användes till och med på vissa administrativa poster. Men med tiden ändrade sig ställningen. Större delen tvingades att öfvergå till Islam, och de, som förblefvo trogna kristendomen, vände sina förtryckares hån och förakt i lika grad tillbaka mot sina fiender. Under långa tider tåldes ej någon kristen gudstjänst. De kristna måste dra sig tillbaka till mörkret, och deras samlingslokaler fingo ej märkas. Därför inga klocktorn på kyrkorna, mohammedanerna förbjödo nämligen klockringning. Därför måste äfven kyrkorna döljas så mycket som möjligt mellan andra hus, såsom Abu Serge i Kairo ännu ligger inbäddad mellan en mängd privata byggnader. Inga fasader eller lätt tillgängliga portar fingo vara synliga, såsom fallet ännu är på samma ställe. Fiendskapen gick ännu längre. De kristna tvingades att bära ett tungt träkors på halsen och förbjödos att rida på hästar. Ej heller fingo de bära hvit turban såsom de öfriga. Deras hufvudbonad skulle vara blå eller svart. Och på dessa gamla hufvudbonader, hvilka, ehuru förbudet sedan Moḥammed ʿAlis dagar är upphäfdt, dock fortfarande bäras, känner man ännu i dag igen de koptiska kristna till skillnad från araberna. För öfrigt är deras dräkt väsentligen lika med mohammedanernas.

Minnet af dessa genomgångna lidanden synes ha djupt bitit sig fast i kopternas karakter. De äro ofta dugliga handtverkare, skrifvare o. d. Matematiken älska de ännu, däri lika sina förfäder. Några skola till och med vara välmående. Men ett drag af undertryckt själfkänsla och dold förbittring i förening med kryperi äro ofta återkommande kännetecken i deras skaplynne. De sakna arabernas värdiga sätt och ädla hållning. Hos dem kan man emellertid mera än hos befolkningen på landet, hvilken nog äfven den till väsentliga delar härstammar från landets gamla invånare, upptäcka de för de gamla egyptierna typiska dragen, sådana vi känna dem från de gamla statyerna och relieferna: den raka näsan, de mandelformiga ögonen, de tjocka läpparna och de höga skuldrorna. Äfven genom åtskilliga vidskepliga bruk påminna de om sina gamla förfäder, såsom t. ex. bruket att lägga en skarabé uti ett valnötsskal och hänga det omkring

halsen på ett barn för att bota det för sjukdom, eller att såsom medel mot trolleri, ondt öga e. d., koka samma djur i olja, kroppen, hufvudet och vingarna hvar för sig m. m. För öfrigt hafva de såsom nämndt gemenligen samma lefnadssätt och seder som araberna. Förbudet mot polygami iakttaga de noga men missbruka i stället tillåtelsen att dricka vin, hvarför de ofta äro berusade.

Universitetet. — Undervisningsförhållanden.

Gāmiʿ el-Azhar. — Af med skodonen eller på med tofflor! — Barberstuga. — Bland studenter och professorer. — Nationsföreningar. — Studieämnen. — Högre och lägre afdelningar. — Hvad man blir. — Europeiska skolor. — Elementarskolan. — Högre skolor och högskolor. — Resultat? — Inga flickskolor. — Vattenbäraren.

Kairo d. 11 mars 1891.

I dag besöktes basaren och några moskéer. Men att beskrifva allt hvad som på förra stället utbjudes af arabiska vällukter, oförfalskade och oäkta, rosenolja, bakverk och konfektyrer, vapen och mattor i oändlighet, dem mal och rost fördärfva, träslöjd och ciceleringsarbeten bland hamrande plåt- och bleckslagare, eller röda, svarta och gula skor bland krokryggiga skomakare, eller guld- och silfverarbeten hos fina guld- och silfverarbetare — det vågar jag ej. Den, som vill ha en föreställning därom, kan få den af en bättre penna. Likaså måste jag förbigå ett kort besök hos några ormtjusare, hvilkas konster ej syntes stå mycket tillbaka för de egyptiska spåmännens på Moses' tid. Ändtligen måste jag hoppa öfver flera mer eller mindre märkvärdiga moskéer, för att dröja endast vid en enda, hvars uppsökande varit beslutadt alltsedan första dagen af min vistelse i Kairo. Det är den s. k. *Gāmiʿ el-Azhar*. Den har i sitt byggnadssätt ingen-

ting vidare märkvärdigt utan är i motsats till några andra inklämd mellan privata byggnader och därför utan egentlig fasad. För tillfället pågick dessutom ett slags ombyggnad på dess gård, hvilket något störde intrycket af det vanliga lifvet där inne. Denna moské är emellertid den märkligaste i sitt slag i hela Kairo för att ej säga i hela den mohammedanska världen. Den utgör nämligen den berömdaste af Islams högskolor och skall för ej länge sedan ha samlat omkring 10,000 studerande i sina pelargångar. För närvarande torde antalet ej vara så stort.

Vi möttes vid porten af en vakthafvande uppsyningsman, som, efter att ha affordrat oss våra inträdeskort, bjöd oss taga på ett slags tofflor eller sandaler af gult, pergamentlikt material. Egentligen skulle man taga af sig fotbeklädnaden, såsom seden är bland de bildade, när de beträda en mattbelagd salong eller ett heligt rum (man tänke på Moses vid Horeb 2 Mos. 3: 5). Den täta beröringen med européerna har emellertid gjort, att man ej så strängt håller härpå. Dock visade sig dörrvaktaren ängslig, om jag blott gjorde min af att taga ett steg med mina svenska skosulor innanför tröskeln utan den erbjudna fotbeklädnaden. Man ser helst, att man tar på betäckningen utanför tröskeln. De infödda foga sig vanligen i det ursprungliga bruket att ta af sina skor, och därför finner man ibland utanför en moské en hel mängd skor, där det icke är lätt att hitta på de rätta.

Svårigheten begynner emellertid, när man skall gå med dessa påfästade sandaler. Ty såsom allt hos mohammedanerna numera, så äro äfven dessa i ett jämmerligt skick, så att min gamle 60-åring efter några minuter ej kom ur fläcken utan att ohelga rummet med sina hamburgersulor. Äfven mina remtyg voro odugliga att hålla fast beklädnaden, när jag ville taga ordentliga steg. Vi måste röra oss framåt med att hasa våra fötter efter stenläggningen, såsom man rör sig på hal is.

Öfver den vidsträckta gården, där stenarbetare höggo på runda pelare, afsedda att apteras i någon bristfällig pelargång, styrde vi vår väg till höger in under ett tak. Här var full barberstuga. Flera alumner sutto där i framåtlutande ställning mot någon äldre lärare, hvilken afskalade peruken ända in på hårrötterna. I ett angrän-

sande rum var det tydligen småskola. Ett tjugutal gossar sutto på golfvet och stafvade, under vaggande rörelser med kroppen, på stycken ur koranen. I ett tredje rum funno vi ingenting annat än mer eller mindra förfallna träskåp, afsedda att bevara studenternas tillhörigheter. Ungefär hälften af de studerande skola äfven bo inom läroanstalten.

Därefter styrdes vägen till de rymliga pelargångarna på södra sidan. Där sutto hundratals alumner af denna *Alma Mater* i olika ringar eller kretsar, bestående af 30—50 studenter, i skräddarställning på de utlagda stråmattorna och eftersade under samma vaggningar med kroppen, hvad den i midten sittande läraren förestafvade. Man synes hålla före, att kunskaperna genom dessa vaggningsrörelser bättre skola ingnuggas. Det finnes inga skiljoväggar eller afdelande skrank emellan de olika kretsarna eller klasserna. Hvarje lärare undervisar ogeneradt i sitt fack och störes icke af sin granne i närheten.

Det var något gripande att se dessa rader af pelargångar, fyllda med ynglingar omkring sina professorer. Men visserligen får man hålla sig stilla och undvika att störa. Fanatismen tog sig uttryck i några synbarligen lediga studenters förbannelser öfver oss, och vi beslöto att ej sätta deras tolerans på för hårda prof.

Där ute mellan stenhuggarne lågo eller sutto en skara, som syntes läsa på sina läxor. En ibland dem innehade, såsom det syntes, värdigheten af ett slags repetent. »Får han hålla på en tid», förklarade vår följeslagare, »blir han lika i rang med herrarne. Han tager då sin plats såsom docent mellan pelarna på stråmattan där inne ibland de öfriga professorerna, med hvilka han dock har att utstå mången dust. Man ger frågor, besvarar inkast och disputerar ungefär så, som vi kunna tänka oss situationen, då den 12-årige Jesus af Nasaret uppträdde bland de skriftlärda i Jerusalems tempel.»

Den här studerande ungdomen samlas hit ej blott från Egypten utan från hela den mohammedanska världen. Hvarje nation bildar en afdelning för sig och har sitt särskilda rum eller pelargång (rivāḳ). Här sitta turkar, där västafrikaner, där syrer, där kurder, där jemensare, där studenter från Öfre Egypten, från Nedre Egypten,

från Fajûm o. s. v. Ämnena för studiet utgöras af den rena mohammedanska vetenskapen. Början sker med afskrifvande och inlärande utantill af stycken ur koranen. Äfven skänkes någon uppmärksamhet åt turkiska. Efter denna kurs, som omfattar 2—3 år, förklaras eleven vara *Kātim-ul-Ḳurān*, d. v. s. en som slutat läsningen af koranen, och han har nu att gripa sig an med studiet af grammatik, retorik, logik, dialektik, poesi o. s. v. — en kurs som äfvenledes tager 2—3 år. Därefter är man mogen för högre studier.

Studenten, *tālib-ul-īlm*, har att gripa sig an med *haditherna* eller traditionerna om profetens utsagor, kommentarer till koranen, och med *sunnah* eller den från profeten härledda religiösa och sociala praxis. Studiet häraf kräfver en tid af 8—10 år. På detta sätt kan man efter att ha börjat vid 6 à 8 års ålder ha afslutat studierna vid 20—21 år, hvarefter man förklaras för *moudarris*, professor, eller för *schēch*, doktor. Största antalet lämnar emellertid universitetet efter att blott ha lärt sig att skrifva och läsa eller inhämtat de första elementen i mohammedanernas religion och katekes. Andra fortsätta något längre för att få plats såsom administrativa ämbetsmän och dylikt. Blott ett mindre antal genomgår de högre juridiska och teologiska studierna. Af de förra utgår en del för att fylla sina plikter såsom domare, *ḳāḍi*, eller såsom juridiska rådgifvare, *mufti*, eller ägna sig åt undervisning under namn af *imām*, *molla*, *fikih* o. s. v. Några få fortsätta sina studier endast af kärlek till vetenskapen.[1]

Hela undervisningen från abcd till de högsta studierna är väsentligen anlagd på att uppöfva minnet. Allt skall inläras utantill. Lärd kan man här bli, men till själfständig tankeverksamhet uppfostrar ej denna pedagogik. Koranläsningen m. m. verkar här lika skadligt som talmudläsningen bland judarne.

Alla de fyra ortodoxa hufvudfraktionerna äro företrädda inom el-Azhar, framför allt schafeʿiterna och malekiterna; från de förstnämnda tages öfverläraren eller, enligt våra begrepp, rektorn, *schēch el-Gāmiʿ* eller *el-Islām*. Denne har den högsta kontrollen öfver lärare och lärjungar. All undervisning är afgiftsfri, och professorerna ha

ingen lön utan förtjäna sitt uppehälle genom afskrifning af koranen o. s. v.

På hemvägen voro vi i tillfälle att genom vår förare öfvertyga oss, att Egypten ej blifvit stående vid denna exklusivt mohammedanska bildning utan äfven tagit ett allvarligt steg för att göra sig till godo europeisk kultur. Början gjordes af Moḥammed ʿAli, grundläggaren af Egyptens självständighet i nyare tid, hvilken i intresse att bereda sina officerare tillfälle till polyteknisk och europeisk-språklig bildning anlade några skolor uteslutande för militärer. Sedan hans storhetsdrömmar att göra Egypten till Islams centrum och återvinna åt det den betydelse det haft för 600 år sedan genom de europeiska stormakternas mellankomst gäckats, afstannade äfven hans ifver för militärskolorna, som endast skulle tjäna hans högtsträfvande planer. ʿAbbās († 1854), en äkta muselman, som 1849 kom till styret, beslöt att stänga alla af staten underhållna skolor, sedan han funnit, att lärare och lärjungar voro lika okunniga. Först under Ismaʿīls regering (1863—1879) upptogs åter planen att inrätta europeiska skolor. Till de gamla, som nu åter upprättades, lades en rättsskola och en för egyptologi, af hvilka den sistnämnda dock på grund af bristande förutsättningar snart nedlades. Sedan Ismaʿīls slöseri gjort hans afsättning nödvändig, hafva under hans nyss aflidne son *Tevfik* viktiga mått och steg blifvit tagna för de europeiska skolornas utveckling och organisation, särskildt genom hans duglige minister Nubar pascha.

Det är jämförelsevis stora utgifter, som den egyptiska statskassan har att bestrida för det moderna skolväsendet. Man har ej blott att betala för lärare, skolstyrelse och skoladministration utan äfven för kost och logi i många fall åt dem, som skola undervisas. Dock har man på sista tiden dragit in något på dessa utgifter äfvensom på friplatserna, då det visat sig, att skolan begagnades såsom födkrok. Enligt lämnade uppgifter belöpa sig dock utgifterna för detta skolväsen till omkring 2 millioner francs årligen. Man skiljer mellan elementar- eller primärskolor, högre skolor och högskolor. I elementarskolan, som har tre klasser, meddelas undervisning, förutom i samma ämnen som i moskéskolan, i aritmetik och geometri, geografi och främmande språk, franska eller engelska. Därtill

kommer undervisning i praktiska saker. På de sista åren skall enligt meddelande af sakkunniga personer franskan ha betydligt fått gifva vika för engelskan af helt naturliga skäl. Sådana elementarskolor underhållas på statens bekostnad i Alexandria och Mansurah i Nedre Egypten. — Af högre skolor, gymnasier, underhåller staten två i Kairo. Kursen beräknas här till 8 år. I stället för grekiska och latin meddelas undervisning i arabiska och turkiska. För öfrigt äro ämnena någorlunda desamma som i elementarskolan med tillägg af naturvetenskap och dess praktiska användning. Skolafgifterna äro 4 egypt. pund om året i de fyra nedersta och 8 i de fyra öfversta klasserna. Fattiga och flitiga elever kunna dock erhålla friplatser och stipendier. Alla alumner bära en bestämd föreskrifven dräkt. — Äfven högskolorna finnas blott i Kairo, två för utbildande af lärare, en mycket besökt teknisk skola, en för läkare och farmaceuter och en rättsskola, där ej blott den mohammedanska utan äfven den europeiska rätten och rättskipningen studeras. Undervisningen i högskolan meddelas på arabiska, hvilket har den olägenheten med sig, att man saknar läroböcker på undervisningsspråket. — Vid sidan af dessa bemödanden för att vinna europeisk bildning utdelas ej obetydliga understöd åt sådana, som i Europa, vanligen i Frankrike, vilja fullfölja sina studier. Kan man ej gifva stipendier, så ger man rekommendationer till landets regeringar att understödja de ungas studieplaner.[2]

Man kan efter allt detta med skäl spörja efter verkningarna af dessa försök att göra mohammedanska bekännare förtrogna med den moderna kulturens utveckling. Utan att kunna afgifva ett omdöme, grundadt på någon vidsträcktare erfarenhet, kunna vi likväl ej undertrycka en farhåga. Utan kristen religion och moral förstör den moderna bildningen i väsentlig grad äfven den förut varande mohammedanska fromheten och sedligheten. Den gamla religionsfanatismen och fiendskapen mot européer, som ännu finnes på några aflägsnare trakter, är väl fjärran från det egentliga Egypten. Man är tvärt om glad öfver européerna och räknar med förnöjelse efter hvad man kan förtjäna på dem. Men detta är blott en tvetydig fördel. Bakom denna åskådning döljer sig oftast religiös och sedlig indifferentism, en lika olämplig jordmån för verkligt framåt-

skridande, som den religiösa likgiltigheten är i våra egna församlingar. Materialistiska beräkningar och sträfvan att förtjäna penningar äro därför utmärkande drag för de flesta mohammedaner, hvilka kommit i närmare beröring med den europeiska kulturen.

För kvinnans uppfostran har så godt som intet blifvit gjordt. Ett försök gjordes af Isma'īls tredje gemål, Tcheshme-Afet, 1873 efter mönstret af i Europa existerande flickskolor. Detta försök gällde emellertid endast flickor af högre och förnämare familjer. Numera hafva de tvenne då upprättade, sedan till en sammanslagna skolorna, förändrat karakter till ett slags asyler, där familjelösa flickor finna materiellt understöd, tills de bli gifta. Emellertid är man väl medveten om att, sedan gosskolan nått en sådan utveckling, flickskolan är ett nödvändigt korollarium.[3] Tillsvidare stå emellertid tusen fördomar i vägen härför. Ett arabiskt ordspråk säger: Att lära en kvinna skrifva är detsamma som att föda en orm med gift. Någon gång ser man dock ett arabiskt flickebarn tillsammans med gossarne i gosskolan.

En märklig kontrast till arabernas brist på flickskolor bildar kopternas ifver äfven för kvinnans undervisning. I Kairo hafva de två eller tre flickskolor, där undervisningsämnena äro ungefär desamma som i gosskolorna. Undervisningen skötes här, såsom öfverallt i Orienten i fråga om flickor, af kvinnliga lärare, och en manlig individ har svårt att ens få tillträde till skolan. — —

Under alla våra vandringar denna dag på Kairos heta gator voro vi särskildt i stånd att förstå betydelsen af det ofta hörda ropet från vattenbärarens, *saḳḳans*, mun: *Jā, 'aṭschān mōje* (o, törstige, vatten) eller *mōje chalve* (sött vatten). Ofta hör man honom ropa: *Jā 'auvaḍ Allāh* (måtte Gud ge mig ersättning!). Och i sanning behöfver han göra denna bön, ty den arabiske saḳḳan blir dåligt betald. Mången gång får han intet, i bästa fall ett kopparstycke. Vid fester, i synnerhet på mohammedanska helgons födelsedagar, lejes han af sådana, som vilja göra en god gärning, för att gratis utdela vatten till de förbigående. Med utropet: *Sebīl Allāh, jā 'aṭschān jā mōje*, bjuder han då alla törstande att komma och dricka för intet, ofrivilligt återkallande i vårt minne orden

i Jes. 55: 1: »Nuväl, alla I, som törsten, kommen hit efter vatten» etc. Vid hvarje dryck, som sakkan ger, vänder han sig till den, som består den, med orden: »Gud förlåte dig dina synder, du som består offerdrycken» eller liknande, hvarpå denne svarar: Amīn! Den sista drycken i lädersäcken ger sakkan åt den, som lejt honom, med orden: »Resten åt den frikostige och paradiset åt bekännaren af enheten (i Guds väsen) o. s. v.!» —

Ännu vid 8—9 tiden på aftonen voro vi i Muski, där lifvet vid den tiden på dagen måhända är rörligast. Efter kl. 9 skingrades skarorna. På hemvägen voro vi flera gånger nära att snafva öfver butikvaktarne, som redan delvis tillredt sitt läger på en matta eller en liten upphöjning af trä och där, invecklade i säckar eller mattor, sofva ute på själfva gatan.

Färd på Nilen. — Memfis. — Sakkāra.

Jag blir den tyske pastorns gäst. — På Nilen. — Flodens nycker. — Vattenbestierna? — Ett kritiskt ögonblick vid landstigningen. — En hel skola till åsna. — Genom palmdungar och fellachbyar. — Där Memfis har varit. — Ramses II:s staty. — Sakkāra. — Trapp-pyramiden. — Apisgrafvarna. — Deras upptäckt. — Tis grafkammare. — Egyptisk målarkonst. — En skolpojke borta?

Kairo den 13 mars 1891.

Förträffligt att man här i Kairo aldrig så här på året behöfver frukta att få nödgas inställa en planerad utflykt på grund af regnväder! Dagens nöje skulle i betydlig grad ha mist sitt behag, om vi blott haft en enda liten regndusch på de leriga gångstigarna mellan palmerna i Memfis.

Tyske pastorn hade inbjudit mig att deltaga i en utflykt, som den store resagenten Cook erbjudit sig att arrangera gratis för honom och hans skola. Färden skulle

företagas på Nilen med en af Cooks bästa ångbåtar. Äfven för åsnor från landningsstället till Memfis och Saḳḳāra hade han sörjt. Min värd, »August», skulle ej behöfva sörja för någon proviantering för dagen, det skulle han, pastorn, ombesörja. Jag hade endast att inställa mig på slaget 8 i dennes hem. Hur kunde man önska sig bättre!

Här möttes jag af ett oredigt virrvarr af matkorgar, vinbuteljer, ridpiskor o. s. v. och ett par araber, som skulle ordna det hela. Där ute stod barnskaran, mestadels pojkar, redan uppställd och färdig till räkning. Jag tror de utgjorde ett 80-tal. Så kom äfven lärarpersonalen, och nu bar det af med pastorn i spetsen. Vi fingo emellertid snart en droska, under det barnen gingo till fots ned till kajen.

Sedan alla riktigt kommit ombord och pojkarne förmanats att ej falla eller stöta hvarandra i Nilen, hvarifrån vi måhända ej skulle kunna uppfiska dem, satte *Seti*, en hjulbåt med tämligen flat köl, maskinen i gång, och så voro vi ute på den märkliga strömmen.

Af dess många egendomligheter föll mig i ögonen, att dess vatten, sedt rätt uppifrån, synes smutsgult men sedt i mera sned vinkel visar en stålblank färg. Att den här och framför allt innan den når Medelhafvet flyter med långt mindre vatten, än den har ofvan Assuān, är en följd däraf, att den icke har några bifloder men ständiga åderlåtningar. Några sådana i mindre skala voro vi i tillfälle att se, då vi passerade åtskilliga arbetande vattenhjul (sāḳije). Själfva hjulet hängde oftast högt uppe i nivå med jordytan, under det lerkrusen, fästade på en lina, som löpte rundt om hjulet och hängde ned i vattnet, gingo så djupt ned däri, som var nödvändigt för deras fyllande. Genom hjulets rörelser lyftas krusen i höjden och tömmas där uppe i en ränna, som leder vattnet ut på åkrarna.

Men huru nyckfull är icke den heliga floden, på samma gång den är så konstant i sitt stigande och fallande! Huru lätt och hastigt förändrar den ej bara på en natt sitt lopp, så att våra matroser bara på denna lilla sträcka med långa stänger fingo pejla efter strömfåran, hvilken ändras lika hastigt som sandbankarna bildas eller försvinna. Eller

huru stormar han ej nu så orolig förbi mången plats, där han förr i sakta och majestätiskt lugn flöt fram. Girge och Kom Ombu norr om första katarakten, af hvilkas tempel floden begrafvit åtskilliga delar i sina hvirflar, äro talande bevis på dess obeständighet.

Men vattenbestarna, krokodilerna m. m.? Ingen fara. Man träffar dem endast enstaka på denna sidan Assuān. Flodhästen då? Af honom får du ej se en skymt på denna sidan Kartum, och den heliga Ibis trifves numera endast i sydliga Nubien. Infusorier och andra småkryp befolka däremot floden. Men vår värd, pastorn, bjuder oss på filtreradt vatten. Endast infödingar envisas att tro på det ofiltrerade Nilvattnets företräde. Allahanda vattenfåglar kryssa öfver floden eller sitta makligt på dess stränder. Palmdungar resa sina kronor mot höjden helt nära stranden. Men vi se förgäfves efter den beryktade lotusblomman, som dock i spridda exemplar ännu lär förekomma här och där, eller papyrusväxten, som nu dragit sig tillbaka till Öfre Nilen.

Efter ett par timmars färd gör Seti min af att lägga i land. Någon landningsbrygga kunna vi ej upptäcka, men hvar vi skola lägga till, kan ej vara tvifvelaktigt. Ser du åsnorna och pojkarne där till höger, minst 150 stycken, huru de redan nu trängas, för att hvar och en må komma så nära stranden som möjligt! Se där — en — två måste för att ej falla på hufvudet i vattnet hoppa rätt ner på benen däri från den höga strandbädden. Situationen artar sig till att bli lik den vid strutsgården. Väl att min 60-åring ej behöfver vara med. Men haf ingen ängslan! Vår levantinske förare från Cooks byrå, som talar arabiska lika bra som franska, skall nog, understödd af sin flodhästpiska, skaffa ordning i sällskapet. Vi få i dag känna något af den behagliga men dock i längden förslöande bekymmerslöshet, med hvilka en Cooks och Stangens resenärer kunna resa jorden rundt, blott plånboken är full.

Men se på — vår levantinare utdelar från landgången rapp på rapp i åsnehögen, men pojkarne vika ej tillbaka. Alla vilja förtjäna. Nu komma tre af skollärarne till hjälp. Det går ej ändå att bryta åsnefalangen. Hvem är nu situationen mäktig! Där kommer schēchen. För hans värdighet

öppnas leden, pojkarne lugna sig, och skolpysarne och flickorna få efter åtskillig oreda hvar sin åsna såsom vi alla.

Och så bär det af. Där flyger en skolpojke i full karriär, fast han tappat hatten, där hänger en skolflicka snedt i sadeln, färdig att falla ur. Själf får jag akta ben och knäskålar mellan palmstammarna. Det är som åsnepojkarne tänkte hämnas för de levantinska pisksnärtarna. Så intensivt jaga de åsnorna framåt. Men vägen? ropar du, som förlorat din åsnepojke. Ingen fara! Låt bara åsnan gå på, hon hittar vägen efter de andra. Håll dig bara i sadeln och akta ditt vänstra knä för lerhyddan, hvars hörn vi nu svänga om. Se så, tag dig i akt till höger för kamelen med de långa tänderna ofvanför den hängande underläppen och de stora säckarna på sidorna. Vik nu om palmen till vänster, annars får du dig en knuff från de andra kamelerna.

Se på — ett bröllopståg från byn. Men bruden? Jo, följ med, så skola vi försöka titta under det sockertopplika, rödfärgade tältet där uppe på den stora kamelens rygg. Pytt! Såg du något? Nej. Men såg du, hur vi med knapp nöd undgingo att få ett slag af den lyftade stafven från schēchens hand! Ändtligen äro vi ute från byns smutsstinkande gator på ett fritt sädesfält, där du kan låta åsnan gå i full galopp.

Så åter igen en tät palmskog, där du får på nytt akta benen. Men här ropar levantinaren: Stopp! Och inför hans befallande hållning stanna vi och stiga af bland palmerna. Ty nu äro vi i *Memfis* eller, för att uttrycka oss mera korrekt, där det en gång var beläget. Vittnade ej de stora graffälten i väster och norr om dess storhet, så skulle vi aldrig ana dess forna utsträckning. Ännu i 12:e århundradet voro Memfis' ruiner att skåda. En arabisk läkare ʿAbd-el-Laṭīf från Bagdad säger, att de då utgjorde en samling af under, som förvirra förståndet och som den vältaligaste penna förgäfves skall försöka att beskrifva, och han utgjuter sin vredes skålar öfver plundrarne och skattsökarne. Memfis är, trots det varit en af jordens folkrikaste städer, glömdt af folket, som kallar den ena byn Mītrahīne och den andra Bedraschēn, hvilka båda ligga inom den berömda stadens område. Palmernas kronor täcka tyst och hemlighetsfullt de af nilslam bildade

jordkullarna, hvarunder den mäktigaste staden af faraonernas välde var belägen. Platsen har intet annat mänskligt lif än det, som europeiska turister under vintern förläna den. Profeten Jeremias' ord: »Gör dig redo till flyttning, Egyptens dotter, ty Nof (= Memfis) skall varda öde och uppbrändt, *så att ingen skall bo där*» (Jer. 46: 19), hafva gått i fullständig uppfyllelse. Stadens gator synas ha sträckt sig ett långt stycke mot norr ända upp mot Gīze och i söder ända ned till pyramiderna vid Dahschūr.

Midt i denna palmernas skugga ligger Ramses II:s, af Caviglia 1820 uppgräfda bildstod, uthuggen ur hård kalksten. Den 13 meter höga statyn, som tillhör British Museum men på grund af den svåra transporten ännu ej kunnat hemfraktas, är ett väldigt vittne om den kolossala prakt, som här var utvecklad. Statyn utgör sannolikt en af de två, hvilka Ramses II, den store byggmästaren, lät uppresa framför Ptahtemplet i Memfis. Här fanns äfven Apistjurens tempel, och vi bli snart i tillfälle att få se hans begrafningsplats. Tills för kort tid sedan låg den förgudade faraonens, Israels förtryckares, bild med näsan i marken. Nu ligger han med näsan i vädret på en upphöjd ställning, som är skyddad af särskilda väggar med dörrar och lås för befolkningens förstörelselusta. Ramses hade burit sin krona från tidigaste år, och hur hans regering varit beskaffad, känna vi från 2 Mosebok. Öfver hans fallna storhet kan man sätta sången i Jes. 14: 4 ff. Med en djup känsla af historiens dom vänder man sina ögon från denna bild, som måste skyddas för att ej sönderslås af landets egna invånare, under det Gud dolt det af honom förtryckta Israels befriare, så att ingen vare sig vän eller fiende känt hans graf intill denna dag (5 Mos. 34: 6).

Men nu manar levantinaren att fortsätta ridten till *Saḳḳāra*. Saḳḳāra är de dödas stad. Här var forntidens stora Père Lachaise belägen. Nu äro grafvarna tomma, och ökensanden har igensopat spåren efter plundrarne. Midt på grafflältet står den s. k. Trappyramiden i Saḳḳāra, enligt en del egyptologer ej blott det äldsta byggnadsverket i Egypten utan i hela världen. Pyramiden visar i allmänhet en mera primitiv stil än kamraterna vid Gīze.

Dess anläggning är ej såsom de andras bestämd af väderstrecken, och basen bildar ej en kvadrat utan en rektangel. Om dess bestämmelse synes man ej vara på det klara trots mängden af där funna mumier.

Vi skulle emellertid ej bestiga pyramidens trappor. Vi skulle till Apisgrafvarna. Apisdyrkan är ett talande bevis på att de gamla egyptierna ej kunde reda sig med en abstrakt gudom utan ett synligt föremål, hvars dyrkan de finge omge med en konkret symbolisk kult. Apistjuren skulle för att fylla villkoret att vara en manifestation af Osiris hafva 28 kännetecken, hvaribland vissa fläckar på sidorna, i bringan och pannan. Var han funnen, så var det stor fröjd i Memfis.

Äran att hafva upptäckt Apistjurens begrafningsplats, dit vi nu stego ned, tillkommer Mariette, som efter envist sökande fann detta märkliga mausoleum.

Alla skolpojkarne tände sina medhafda ljus, sedan dörrvaktaren öppnat porten till grafven. Denna bildas af en i kalkstensklippan uthuggen gång af omkring 350 meters längd, på sidan om hvilken de väldiga sarkofagerna stå i särskilda uthuggna rum. Sarkofagerna voro de största jag sett. Ett litet sällskap skulle där kunna frukostera, om den rådande temperaturen vore mindre varm. Väggarna i grafven betäcktes ursprungligen af votivtaflor, upphängda af besökande pilgrimer vid den sist begrafne Apis. På en af dessa taflor omnämnes Cæsarions födelse, Julius Cæsars och Kleopatras son.

Af de här funna Apisgrafvarna voro alla plundrade utom ett par. »Genom ett för mig oförklarligt ungefär», säger Mariette, »hade ett Apisgemak, som man tillmurat i Ramses II:s 30:e regeringsår, undgått plundrarne, och jag var nog lycklig att finna det. 3700 år hade ej förmått ändra något af dess ursprungliga gestalt. Märkena efter fingrarna på den egyptier, som insatt sista stenen i den mur, som uppsatts för att dölja dörren, voro ännu synliga i kalkrappningen. Nakna fötter hade efterlämnat sina aftryck i det sandlager, som låg i hörnet af dödskammaren.» Mariette rördes till tårar af denna syn. — Nu stodo andra gäster i denna graf. Hela barnskaran var samlad på ett ställe. Vår dragoman afbrände magnesium och föredrog för de uppmärksamt lyssnande skol-

pojkarne och flickorna berättelsen om grafvens bestämmelse. Jag kunde ej undgå att tänka på möjligheten, att Israels fallenhet för dyrkan af sin Gud under form af en kalf eller tjur dock ej är utan allt samband med denna Apistjänst.[1]

Utkomna gjorde vi ett besök i *Tis*, en högt uppsatt, kunglig ämbetsmans grafkammare, där hettan var om möjligt ännu större än i Apisgrafvarna. Byggnaden stod en gång fri, ehuru man nu stiger dit ned såsom till en graf. Grafven utgör en betydelsefull fyndort för den gamla egyptiska målarkonsten. Figurerna på väggarna äro ej blott tecknade med färgpensel utan äfven med mejsel, så att det hela närmar sig basreliefer. Underbart friska tedde sig dessa bilder, trots sin höga ålder (4500 år). I en kammare visa väggarna bilder från dödskulten. Man färdas i en ståtlig nilbåt, drifven af latinskt segel och roddare och styrd af tre åror i stället för roder, på besök till den döde. Man slaktar en tjur till hans ära och massor af gäss. Hela tåg bringa den döde sin hyllning.

På en annan vägg visas scener från skördetiden. Afmejaren säger till sina afmejade ax, på hvilka hans uppmärksamhet är riktad: »I ären tidiga, I ären stora! Om man förrättar detta arbete, blir man ödmjuk, och det är jag!» Äfven har man tänkt på axplockningen. Den aftecknade åsnedrifvaren säger till sin hjord: »Man älskar den, som kommer raskt framåt, och slår den late!»

På ett annat ställe är Ti framställd stående i en lätt båt af papyrus på jakt efter Nilens vattenbestar, krokodilen och flodhästen. I en bredvid stående båt äro tre män sysselsatta med att bemäktiga sig ett par af det senare slaget. En af flodhästarna är fångad med ett slags nosgrimma och hotas af harpunen. Det hela är en liten illustration till Job 40: 19 f.

I denna graf stod den dödes staty, medan hans mumie lades i en djupare belägen brunn. Jämte maken stod äfven hans gemål. Hon benämnes: »Den af sin herre älskade, husets härskarinna» — ännu ett bevis på kvinnans aktade ställning hos de gamla egyptierna.

Återfärden skedde ej fullt under samma flygande brådska på åsnorna men under samma letande efter strömfåran på Nilen som förut. Då vi vid 5—6-tiden

kommit i land och den sista räkningen af gossarne skulle äga rum, saknades en. Var han instängd i Apisgrafvarna eller i Tis grafkammare eller låg han i Nilen? Pastorn och skollärarne bleknade. Ändtligen, då man öfverlade om hvad som vore att göra, kom han springande såsom från staden. Han hade varit på väg hem, sedan han hoppat i land bland de första, men erinrat sig att det ej förrän på pastorns gård gick an att skiljas från de öfriga.

Genom Gosen till Port Saʿid.

Afsked från Kairo. — Nya reskamrater. — Templet i Leontopolis. — Kärleksgudinnan Basts helgedom (Pibeset). — Gosen. — Sötvattenskanalen. — På Röda hafvet. — Med nattåg tillbaka till Ismailia. — En bedjande arab. — Suēskanalen.

Port Saʿīd d. 14 mars 1891.

Det låg ett visst vemod i afskedet i går ifrån Kairo, ehuru jag i och med detsamma tog ett nytt steg mot det egentliga målet för min resa, det Heliga landet. Afskedet innebar en skilsmässa från mina förra reskamrater. 60-åringen var ännu långt ifrån mätt på Egypten, och min Münchenkollega hade redan dagen förut brutit upp på väg till Sinai. Jag hade gärna gjort honom sällskap till Suēs, om jag ej då måst afstå från Memfis—Saḳḳāra. Jag hyste i alla fall ett svagt hopp att få se en bit af Röda hafvet.

På järnvägsstationen rådde vid afresan en mer än vanlig brådska, trots tåget länge efter den bestämda tiden ej tycktes göra min af att vilja gå. Största besväret har man på de egyptiska järnvägarna med sitt resgods, för hvilket man vanligen först köper biljett. I min 2:a kl.-kupé kunde jag att börja med ej upptäcka ett enda europeiskt ansikte. Dock, där komma några engelsmän eller

amerikaner, af hvilkas samtal jag förstod, att de såsom jag ämnade sig öfver Port Saʿīd och ʿJāfā till Jerusalem. En konflikt med vår fransktalande konduktör, hvilken de ej förstodo, beredde mig tillfälle att göra dem en tjänst och gifva mig till känna såsom en, den där for samma väg. Så hade jag alltså åter ressällskap.

Vi följde järnvägen, med hvilken vi kommit, till Ḳaljūb, där banan till Ismailia och Suēs tager en östlig riktning genom en väl bevattnad och uppodlad trakt. Efter ungefär ett lika långt stycke längre fram passerades stationen Schibīn el-Ḳanāṭir, i närheten af hvilken *Tell el-Jehūdīje*, »Judehöjden», är belägen. Här var det, som öfversteprästen Onias, son till Onias III, under Ptolomeus Filometor och under åberopande af Jes. 19: 18 f. för de från Jerusalem och Antiokus Epifanes flyktande judarne uppbyggde ett tempel efter mönstret af det i Jerusalem och därmed väsentligen förvärrade brytningen mellan den palestinensiska och den egyptiska judendomen. Detta tempel är, i betraktande af judarnes stränga centralisation i afseende på kulten från och med konung Josias reformation, en högst märkvärdig företeelse. Den omnämnde Onias IV hade under Antiokus V Eupator (164—162), då han ej hade någon utsikt att blifva öfverstepräst i Jerusalem, utvandrat till Egypten och där rönt ett välvilligt mottagande af Ptolomeus VI Filometor och dennes gemål Kleopatra. Konungen öfverlät åt honom i Leontopolis, såsom platsen då hette, ett gammalt förfallet tempel, hvilket Onias ombyggde efter mönstret af templet i Jerusalem, ehuru i mindre skala och med små afvikelser i det enskilda. Präster infunno sig ock i tillräckligt antal, och så uppstod en fullständig judisk kult, hvilken fortfor från omkring år 160. Efter Jerusalems intagande och förstörelse år 73 eft. Kr. blef äfven detta tempel af romarne stängdt.

De judiska lärde i Palestina ville naturligtvis icke godkänna kulten i detta tempel och reducerade därför verkan af de där framburna offren till ett minimum. Ja, till och med judarne i Egypten synas ha känt med sig, att det ej var riktigt beställdt med detta tempel. De vallfärdade såsom alla andra till Jerusalem, och prästerna läto, när de ville ingå äktenskap, städse pröfva sina hustrurs stamträd i Jerusalem.

E. Brugsch har 1871 här igenfunnit storartade substruktionsmurar af orientalisk alabaster och en del märkvärdiga mosaikarbeten, som beklädt väggarna af en större byggnad. Ramses III:s namnchiffer och hans lätt igenkännliga porträtt i alabaster ha funnits i flera exemplar. Det ursprungliga templet, som skänktes till Onias, torde därför ha haft honom att tacka för sin uppkomst. Redan på Ramses II:s tid har dock här stått en stad, om än den fått sin största glans under Ramses III. Äfven denna stad har hört till Gosen, om än namnet Tell el-Jehūdīje måhända närmast erinrar om judarnes senare närvaro härstädes.[1]

Vid Belbēs gör banan en tvär krökning mot norr till den betydande järnvägsknuten *Saḳāzīḳ.* På ett litet afstånd från denna station kunde vi urskilja *Tell Basṭa*, det gamla *Bubastis*, bibelns *Pibeset* (Hes. 30: 17), där ett af Egyptens vackraste tempel till kärleksgudinnan Basts ära var upprest. Hon framställes i motsats till de med henne nära besläktade Sechet och Pacht, hvilka tänkas såsom lejon, såsom den inställsamma, smekande, med katthufvud. Katten var hennes djur, och när en katt dog, fördes han till Bubastis, där han balsamerades och insattes i därtill invigda grafvar. På afbildningar af kattor i olika storlekar och af olika material är det heller ingen brist bland ruinerna på denna plats. Flera utbjödos vid stationen. Men man förstår att göra affär af kattbilderna. För ett exemplar af brons begärdes bara 20 francs!

Det måste ha varit lif på denna plats i forntiden, då man vallfärdade till dess tempel i skaror, uppgående ända till 700,000, kvinnor och barn oberäknade, och då man här vid en enda uppsluppen glädjefest drack mera vin än eljest på hela året. Om festligheternas karakter kan man få en föreställning på de årliga marknaderna i *Ṭanṭa*, ett stycke i väster härifrån, vid hvilka den sinnliga lustan lämnas fria tyglar. Dessa fester i Ṭanṭa synas vara ett slags reminiscenser från festerna i Bubastis.[2]

Själfva fingo vi sitta fastande midt i dessa luxuösa forntidsminnen, ty tåget höll blott några få minuter i Saḳāzīḳ, där vi väntat oss en half timmes uppehåll. Men tiden är ej noga indelad i Orienten, ej ens på de egyptiska järnvägarna. Jag hade förgäfves sökt köpa en tid-

tabell på stationen i Kairo. Man såg förlägen på mig och lofvade, att jag skulle få den under vägen. Och mycket riktigt, här kom konduktören med ett exemplar.

Bortom Saķāzīķ betraktade vi med lika stort intresse som förr den tvära öfvergången från kultiveradt åkerland till fullständig öken. Järnvägen förblifver emellertid i närheten af de grönskande stränderna af *Sötvattenskanalen*, som redan på israeliternas tid vattnade denna då fruktbara landsträcka. Vi befinna oss nämligen nu midt i det gamla Gosen. Vid pass 27 kilometer på denna sidan Ismailia ha vi att passera en liten station, Maḥsame, i närheten af hvilken ruinerna *Tell el-Maschūṭa* äro belägna. Här har den schweiziske arkeologen E. Naville funnit rester efter en stad, hvilken sannolikt är det bibliska *Pitom* (2 Mos. 1: 11), beläget i gränslandet Thuku, det bibliska Sukkot (2 Mos. 12: 37; 13; 20), ett namn som äfvenledes gafs åt staden. Båda namnen gå liksom det grekiska Heroopolis tillbaka på en och samma stad. Hvar staden Ramses legat, är ännu ej med visshet kändt. Dessa båda städer voro samlingspunkterna för de uttågande hebréerna, hvilkas väg måste ha gått i ungefär samma riktning som banan.[3]

Gränserna för det gamla Gosen, dit *Tell el-Jehūdīje*, *Belbēs*, *Bubastis* och *Pitom* hörde, kunna närmelsevis bestämmas. Såsom dess sydligaste punkt kan man betrakta *Heliopolis* (Maṭarīje). Därifrån synes det som en smal landremsa ha sträckt sig till *Belbēs*. Dess sydliga gräns sträckte sig sedermera i en längd motsvarande den nuvarande *Sötvattenskanalen* till Timsāḥsjön. I väster begränsades det af den Tanaitiska nilarmen, hvilkens lopp motsvaras af den öfver Zaķāzīķ i nordöstlig riktning gående *Muʿisskanalen*; i norr utgjordes gränsen af Mensalesjön och i öster af en utlöpare från denna sjö äfvensom af Ballāḥ- och Timsāḥsjöarna, hvilka i äldsta tider voro förenade genom en fortifikationslinie och själfva bildade liksom fästningsgrafvar bakom de bastioner, hvilka skulle hålla på afstånd det västliga Arabiens krigiska folkstammar från Egypten.

Otjudrade kameler rusade här och hvar upp från de grönskande punkterna kring *Sötvattenskanalen* vid ånghästens framstormande. På kanalens yta gledo små segelbåtar

fram. Vid kanterna växte taggiga opuntiahäckar, mandarin- och mandelträd. För öfrigt utbredde sig öknen till höger och vänster. Ty ehuru Gosen för närvarande lär kunna föda 12,000 inbyggare i stället för 4,000 i början af vårt århundrade, så har dock ökensanden betydligt inkräktat på dess forna fruktbara områden. Dess fruktbarhet under Ramses II är bestyrkt genom flera funna dokument.

Mellan Ismailia och Suēs går järnvägen genom ett fullständigt ökenland, där Timsaḥsjöns (Krokodilsjön) och Bittervattensjöarnas blåa vattenytor med utomordentlig effekt kontrasterade mot den gula sanden. Ej mindre intressant förekom oss i denna omgifning den från de stora kanalångarne uppbolmande stenkolsröken. Banan går här i sydlig riktning på något afstånd från Suēskanalen. På ett ställe yrde sanden och föll som snö ned på tåget, så att vagnarna voro gulhvita. Jag såg vid tillfället från kupéfönstret ingenting annat än sand och tänkte, att Faraos skadeglädje öfver att Israel sannolikt skulle förirra sig i öknen (2 Mos. 14: 3 f.) kunde på ett sätt vara grundad. Israeliternas vandring torde åtminstone till en del ha gått parallellt med järnvägen. ʿAtāḳabergen i söder om banan erinrade oss om Israels ångest vid Faraos framryckande härmassor.

Mitt förslag att på eftermiddagen från *Suēs* söka uppnå *ʿAjūn Mūsa* (Moses' källor) på Sinaihalfön, dit traditionen förlägger det ställe, där Israels barn torrskodda stego upp ur hafvet, kunde ej bringas till utförande, på grund af mina amerikanska vänners rädsla att ej i tid komma tillbaka och till äfventyrs för sent till lloydbåtens afgång från Portsaʿīd. Till ersättning företogs en roddtur på hafsviken utanför Suēs. Under de kraftiga årtagen från en sansibarit, hvilken med en egendomlig sång ackompanjerade sina rörelser med årorna, i hvilkas skötande han illa understöddes af en infödd arab och en jude, gledo vi med en svag vind i seglet fram midt emellan Afrika och Asien. De båda världsdelarna möta hvarandra med råa och ogästvänliga ansikten, och ingendera synes förstå betydelsen af den världshistoriska trafiklinie, som smyger sig fram mellan dem. Hvem tänkte icke här på Farao Merenptahs drunknade här och på Nekos

skepp, hvilka härifrån utgått på sin omsegling af Afrika omkring 600 f. Kr.! En af amerikanerna fick infallet att fråga efter koraller, och med juden, ett slags parasit i sällskapet mera än en arbetare, såsom tolk träffades hastigt och lustigt öfverenskommelse, att sansibariten för 2 engelska shillings skulle dyka ned efter ett korallstycke. Experimentet utfördes nästan lika hastigt. Ty inom mindre än 5 minuter hade mannen bara med lossandet af en hake frigjort sig från sin tunna blus, dykt ned efter korallstycket och fått det upp i båten.

Det var redan mörkt, då vi återkommo till Suēs, amerikanerna med blödande fingrar, som de söndersargat på sina koraller. En mängd elaka stingflugor i hotellets trädgård, där vi intogo vår aftonmåltid, erinrade lifligt om den tredje egyptiska plågan. Judens, parasitens, benägenhet att vilja tillägna sig åtskilligt af våra tillhörigheter och oförskämda tiggerier vid affärden påminde om israeliternas uppförande enligt 2 Mos. 12: 35 f.

Återfärden på nattåget från Suēs till Ismailia gynnades af det härligaste månsken, de blänkande fyrarna i Bittervattensjöarna och de elektriska ljusen från de passerande kanalångarna. Vid midnattstid voro vi i Ismailia (eg. Isma῾īlīje) och togo nu in hos en grekisk värd.

Stor uppståndelse blef det, då vi i dag på morgonen af vår hotellvärd uppvaktades med en räkning med minst dubbelt så höga priser, som han betingat sig vid vår ankomst. Amerikanerna tillkallade polis, och så efter någon reducering i fordringarna kommo vi från saken utan vidare bråk.

Då vi i dag på middagen stego ombord på den lilla kanalångaren, som har rätt att på sin trade, Isma῾īlīje—Portsa῾īd, gå med full maskin, under det de stora indiefararna måste gå mycket långsamt, öfverraskades vi af en mohammedan, som förrättade sin bön midt på landgången å ångbåtsdäcket. Flera personer måste gå en omväg för att komma ombord. En mängd resgods måste vänta, tills han slutat sin bön. Men ingen enda gjorde min af att störa honom, och han själf fortsatte sin bön, såsom om han legat i en moské och ej på ett oroligt däck af en ångbåt! Det var en predikan, som förstods äfven af flera ytliga turister!

Under färden på Suēskanalen hade vi rikt tillfälle att uppskatta det jättearbete, som en nyare tid här utfört, helt visst under ledning af en högre makt än de bevekelsegrunder, som hos många af företagets målsmän måhända varit de närmast bestämmande. På ett ställe, vid *El-Ḳanṭara*, hade man att utföra en genomskärning af sandmassorna af ända till 16 meters djup, innan man kom i nivå med den blifvande kanalens vattenyta. De utschaktade jordmassorna, mer än 14 millioner kubikmeter, ligga långt på sidan om kanalen och äro numera till största delen täckta af sandlager, som ökenvinden ditfört. Intet under att företaget kostat 19 millioner pund sterling! Så mycket underligare däremot, att England i sin kortsynthet gjort så litet för företaget, ehuru mer än $^2/_3$ af de båtar vi mötte förde engelsk flagg.

Kolossala muddringsverk med flytande boningshus åt de därå arbetande erinrade oss på flera ställen, att öknen är ständigt sysselsatt med att återtaga sitt bestridda herravälde. Vidsträckta hägringar, som följde oss långa sträckor i den omgifvande öknen, vände tanken på molnstoden (2 Mos. 13: 21 f.)

Så stolt vårt århundrade än kan vara öfver detta företag, så har det dock här ej utfört något nytt. Man har nämligen, stödd på vissa uppgifter från de gamla dokumenten, skäl att antaga, att till och med på Moses' tid något slags förbindelse ägt rum mellan Medelhafvet och Röda hafvet. Farao Neko, som ville återställa den sannolikt i förfall råkade kanalen, skall ha afstått därifrån på grund af ett orakel, enligt hvilket företaget ej skulle gagna landet utan främmande handelsfolk, de schackrande fenicierna.[4] Det saknas ej röster, som nu hålla före, att oraklet gått i fullbordan. Alexandrias minskade betydelse, sedan världstrafiken flyttats därifrån, den inskränkta trafiken genom Deltat och på järnvägen till Suēs, de tunga bördor, som landet måste uthärda under byggnaden o. s. v. hafva ej varit ägnade att ställa företaget i en så lysande dager för Egypten. Bara för att skaffa vatten till de arbetande användes, innan Sötvattenskanalen (1863) var färdig, 1600 kameler dagligen. Vicekonungen ställde 25,000 arbetare, hvilka aflöstes af en ny uppsättning efter tre månader, till kanalbolagets förfogande mot anspråkslös

aflöning och förplägning. Och Isma'īls glänsande festligheter i november 1869 vid kanalens öppnande, till hvilka man förgäfves söker ett motstycke i hela den nyare tiden, kostade inga småsmulor.

Portsa'īd visade sig alldeles öfverfullt af resande. Cook och Stangen hade båda inträffat med hvar sitt följe. Priserna på hotellen o. s. v. voro därefter. Bara för anlitandet af en rakstuga begärde man 2 eng. shillings. Och mina amerikanska vänner hotades med att få betala fulla priset från Triest till Jāfā för en biljett härifrån och till sistnämnda ställe. Jag togs om hand af en bekant till min värd »August» i Kairo och bodde bättre för 8 francs än de för 25.

II. Judéen och Jerusalem.

Till Jāfā. Upp till Jerusalem!

Söndagen i Orienten. — Många passagerare. — Palestinas ogästvänliga kust. — Judarne uteslutna från hamnstäderna ända till makkabéertiden. — Nutidens publikaner. — Jāfā förtjänar endast i utkanterna namnet »den sköna». — Öfver en flik af Saronsslätten. — Den allmänna säkerheten. — Turkisk väghållning. — Utsikt från tornet i Ramle. — »Hvarest åteln är, dit församla sig gamarna.» — Till Bāb el-Vād. — Vårstämning. — Bekanta ansikten. — »Kommen, låtom oss gå upp till Jehovahs berg och till Jakobs Guds hus!» — Blick tillbaka. — Abu Ḳōsch. — Vādi Ḳalōnije. — Det judiska berglandet. — »Ett land, som flyter af mjölk och honung.» — I spänd väntan på Jerusalem. — Vi skymta Ostjordanlandets berg. — Spänningen stiger: vi se Betlehem, men Jerusalem? — Ändtligen framför Jāfāporten. — Med besvär genom Jerusalems gator. — Den första aftonen i Jerusalem.

Jāfā d. 16 mars 1891.

Huru olika äro ej söndagarna i Orienten och hemma! Mohammedanernas söndag, fredagen, betraktas ej såsom egentlig hvilodag. Först i senare tider hafva myndigheterna inställt åtskilliga förrättningar på denna dag för att efterlikna de kristnas iakttagande af en hvilodag i veckan. Judarne hålla på sin sabbatsdag, lördagen, och de kristna iakttaga endast här och där söndagens helg. Följden är, att man egentligen på ingen af veckans dagar har intrycket af att det är hvilodag. Detta kände vi djupast i Portsaʿīd. »*Minerva*» skulle afgå till Jāfā kl. 12, ehuru hon faktiskt lättade ankar först kl. 4. Ombord arbetades med lossning och lastning hela dagen. På en i närheten liggande ångbåt med namnet »Imperial Prince» arbetades ifrigt med intagande af kol. Minst ett 50-tal

infödda buro de svarta kolkorgarna på tvenne landgångar från kolpråmen och bevakades på gammalt egyptiskt vis af två fogdar, försedda med ett slags piskor. Jag väntade, att de ombord å »Minerva» resande engelsmännen, trogna sitt lands stränga uppfattning af sabbatsbudet, skulle hålla något slags gudstjänst. Men någon sådan hördes ej af. Också var lifvet ombord alltför oroligt för någon yttre gudstjänst.

Fartyget var öfverfullt af passagerare. I första klassen kunde ej ens hälften få sofplats annat än under eller på bord och stolar. En god del sof i medhafda länstolar på däck. Tredje klassens passagerare intogo hvarje öppen plats på fördäck. I andra klassen var det något bättre beställdt med utrymmet. Dock sporde vi oss med ängslan, hur det skulle gå, om natten skulle medföra storm. Tanken på morgondagens kritiska ögonblick, landstigningen i Jāfā, där allt mod och all ansträngning ännu visar sig förgäfves, om ej vädret är vackert, höll dock äfven där större delen af de resande vakna så godt som hela natten. Men vädret var oss gynnsamt. Hafvet låg nästan spegelblankt, då »Minerva» vid 6-tiden på morgonen kastade ankar $^1/_4$ mils väg ifrån land utanför Jerusalems hamnstad. Blott en vecka förut voro, enligt meddelande från professorerna S. och Ö., utsikterna af beskaffenhet att afskräcka från hvarje försök att komma i land; och lik som för att erinra oss om den lycka vi hade, låg där i närheten af oss det svarta skrofvet af en rysk ångare, som för några veckor sedan uppkastats på klipporna och, trots kaptenen uppgifvit de räddades antal såsom varande större än antalet ombord varande passagerare, dock förlorat minst ett 30-tal ryska pilgrimer.

Sandbankar och hotande klippor hafva sedan urminnes tider hållit vakt om det land, där mänsklighetens bästa och ädlaste frukt utvecklats och mognat för att skydda den mot hednavärldens profana och råa händer. Det är ej utan betydelse för gamla förbundets historia, att Israels land är så otillgängligt från sjösidan och att de få hamnar, som här funnos, möjligen på ett undantag när, nämligen Jamnias hamnplats, voro i händerna på fenicierna, hvilkas kringflackande lif på hafvet betraktades med stor ovilja af Israels profeter. Israels land var från

sjösidan isoleradt från de omgifvande kulturmakterna, och genom feniciernas besittning af de få sjöstäderna var folket skyddadt för frestelsen att blifva ett handelsfolk. Först på makkabéertiden kommo judarne i besittning af Jāfā, och på Kristi tid, då den antydda frukten var mogen, ägde de en dagsresa norr ut ännu en hamnstad i det af Herodes den store förbättrade, nybyggda *Cæsarea vid hafvet*, så kalladt till skillnad från andra städer med samma namn. Också är det väl ej utan betydelse, att det just var i detta Joppe, profeten Jonas' Jafo, som Petrus från garfvaren Simons hus fick den bekanta synen (Apg. 10), som bragte honom den fulla insikten i Frälsarens ord: »Gån ut i *hela* världen o. s. v.», en insikt, som han sedermera praktiserade i det nyssnämnda Cesarea.[1]

Men äfven andra erfarenheter erinrade om gamla förhållanden. Af ett misstag från en af hotellägaren Hardeggs utskickade kom jag och en nyförvärfvad bekantskap, en tysk d:r N. från Mannheim, att vid landstigningen begagna oss af resagenten Cooks båtar. Misstaget befriade oss från både passuppvisning och tullvisitation. Våra koffertar kommo utan att ha varit öppnade tillsammans med hundratals andra upp på Hardeggs gård, och gåtan löstes i form af en från Cooks byrå utskrifven räkning på 6 francs för person. Cook och antagligen äfven Stangen ha nämligen uppgjort kontrakt med tulltjänstemännen att betala en half franc såsom bachschisch för hvarje resande, för att resgodset må passera fritt och obehindradt. Hvem tänkte ej därvid på likheten med publikanerna på Jesu tid, hvilkas beteende var väl kändt för hela folket!

Jāfā erbjuder i öfrigt trots sina 15,000 invånare anblicken af en äkta Potemkinsby. Med sina bättre klutar har det draperat sig mot hafvet och i öster. I sitt inre erbjuder det bilden af äkta orientalisk smuts och lumpor och har där intet, som påminner om dess gamla namn: »den sköna». Själfva människorasen är här mindre och af ett eländigare utseende än i Egypten. Det första intrycket af det Heliga landet är därför ej så litet störande för en idealist.

Och dock har man i utkanterna så sköna partier, som jag ännu ej sett i Orienten. Från verandan i

Hardeggs hotell sågo vi ut öfver ett vidsträckt fält af orangeträdgårdar, där träden delvis täcktes af både blommor och frukter, så friska och doftande, att vi ovillkorligen tänkte på att vi nu voro i ett land, som fordom flöt af ymnighet och ännu kunde göra. Dessa »gyllene äpplen», af ett omfång som mer än till hälften öfverträffade allt hvad vi sett i Egypten, togo sig i sin friska, grönskande omgifning mera fagra ut än hvad jag någonsin tänkt mig under bilden af Salomos »gyllene äpplen i silfverskålar» (Ordspr. 25: 11). Då alla dessa frukträd stå i blom, sprider sig en orangedoft vida kring hela trakten, och Jāfā godtgör på detta sätt hvad som brister i dess inre.

Länge dröjde vi ej emellertid på denna plats. Sedan vi öfvertygat oss om att man verkligen hade den påbörjade järnvägslinien mellan Jāfā och Jerusalem färdig ett stycke och tagit i betraktande de i ett schakt arbetande araberna, satte vi oss, min unge Mannheimer-bekantskap och jag, upp i vårt ekipage, en vagn försedd med tak af ett slags vaxduk och dragen af två arabiska springare, och så gick det med den arabiske kusken

Upp till Jerusalem.

Sedan vi lämnat staden och Tabitas graf (Apg. 9: 36 f.) bakom oss, äfvensom de af höga opuntiahäckar omgifna orangeträdgårdarna, hade vi att passera långa rader af kameler, lastade med järnvägsskenor, som räckte långt fram öfver hufvudet på dessa öknens djur och syntes förefalla dem som en alltför modern börda. Vår väg förde oss i sydostlig riktning öfver en flik af den gamla Saronsslätten, där några enstaka purpurfärgade anemoner och ranunkler med den friska morgondaggen ännu på sina blomblad erinrade om Höga Vis. 2: 1 och bragte oss sitt: Välkommen!

I östlig riktning sågo vi en skymt af byn *Ibn Ibrāḳ*, som sannolikt motsvarar *Bene Baraḳ* i Jos. 19: 45, tillhörande daniterna, och som under namnet *Bannai Barḳa* förekommer på Sanheribs assyriska inskrifter. I sydöstlig riktning därifrån ligger byn *Kefr ʿAnā*, som kan sammanställas med ett i de efterexilska böckerna omnämndt *Ono*

(Esr. 2: 33, Neh. 6: 2, I Kr. 8: 12). Längre mot öster visade sig byn *el-Jehūdīje*, sannolikt motsvarande *Jehud*, som enligt Jos. 19: 45 äfven tillhörde daniternas område.[2]

De år 1860 till ett antal af 17 anlagda vakttornen utefter vägen mellan Jāfā och Jerusalem äro numera obesatta — ett tecken till den allmänna säkerhetens förbättrande i Palestina. Dock är denna säkerhet i trakten af Jāfā ej så särdeles stor. En missionsinspektor B. från brödraförsamlingen i Herrnhut öfverfölls, i samma vecka som vi passerade Jāfā, på en spatsertur utanför staden midt på ljusa dagen och kom helskinnad undan endast genom att lämna sitt parasoll i våldsverkarnes händer.

Vägen, som i allmänhet är oklanderlig, hade dock här och hvar farliga gropar, framkallade af regnvädret. Den turkiska styrelsen visar här som öfverallt ett fullkomligt låt-gå-system. Kommer någon furstlig person från Stambul eller Europas furstehus, så gör man några ifriga ansträngningar för att putsa upp gator och vägar, på hvilka man då utjämnar högar och utfyller dälder, erinrande om profetens adventsrop: Bereden Herrens väg o. s. v.! Men så länge ej någon dylik anledning finnes, låter man Allah sköta om vägarna såsom om allting annat.[3]

Efter $3\,^1/_2$ timmars färd gjorde vår kusk sin första rast vid *Ramle*, en stad eller by, anlagd först under medeltiden, från hvilken tid det ofta omtalas. Från dess berömda torn, ett arabiskt byggnadsverk från 13:e århundradet, har man en härlig utsikt. Mot norr visade sig *el-Ludd* som en vidsträckt by, beskuggad af palmträd; det motsvarar det gamla *Lōd* och Nya testamentets *Lydda*. Före makkabéertiden hade det tillhört samariterna men skänktes då tillsammans med två andra distrikt åt Jonatan. Här botade sedan Petrus Eneas (Apg. 9: 32 f.). Men både Petrus' och Eneas' minne har här trädt tillbaka för den helige Georg, till hvars ära en kyrka ännu existerar. Efter Jerusalems eröfring blef Lydda säte för en rabbinskola. — I nordöstlig riktning från Lydda ligga *Bēt Nebālā*, det gamla *Neballāṭ* (Neh. 11: 34), och söder därom *el-Ḥadīṯe*, det gamla *Ḥadīd* (Esra 2: 33, Neh. 7: 37).

I rätt östlig riktning ifrån oss skimrade i solljuset byn *Djimzū*, motsvarande det gamla *Gimso*, som Ahas

förlorade till filistéerna (2 Kr. 28: 18); och ett stycke ännu i öster uppe på utsprången af Juda berg det intressanta *el-Midje*, efter all sannolikhet det från makkabéertiden bekanta *Modein*, hasmanéernas födelsestad och grafställe (1 Makk. 2: 1; 13: 25 f.). — I sydväst om oss låg den gamla filistéerstaden *Ekron* och *Jamnia*, det ursprungliga Jabneel (Jos. 15: 11) eller *Jabne*, dit Synedriet efter Jerusalems fall flyttade omkring år 90 eft. Kr. och där äfven en rabbinskola blomstrade.[4]

Hela den gamla Saronsslätten låg öppen för oss, begränsad i öster af Palestinas bergland och i väster af det skimrande Medelhafvet och klädd i en grön, saftig skrud. Ett stycke i söder rörde den svaga vinden från hafvet tusentals röda anemoner och blåa irisblommor i behaglig vaggning. Huru skön måste icke denna tafla en gång ha varit, då hela slätten var uppodlad och bebyggd af fredliga invånare!

Just som vi lämnat den tätt sammanbyggda staden Ramle, som rymmer 8,000 invånare, skyggade våra hästar för ett midt på vägen liggande kamelkadaver och sprungo åt sidan, hvarvid en af dragremmarna gick sönder, så att vi måste uppehålla oss $^1/_4$ timme i det stinkande asets närhet. Under tiden gjorde vi den observationen, att ett 10-tal stora gamar kretsade omkring aset högt ofvan oss och påminde om Matt. 24: 28: »Hvarest åteln är, dit församla sig» — ej örnarna, hvilka aldrig samlas i större skaror — utan »*gamarna*», — såsom öfversättningen bör lyda, — hvilka i styrka stå örnarna nära och nästan öfverallt falla den resande i ögonen genom att tjänstgöra såsom ett slags sundhetspolis. Jesus använder på stället hos Matteus helt visst ett för sina åhörare alldagligt faktum, om ej rent af ett ordspråk. Gamarna göra såsom sundhetspolis på landsbygden samma tjänst som hundarna i byarna och städerna.

Efter en timme sågs en liten isolerad höjdgrupp till höger om vägen, kallad *Abu Schûsche;* där har fransmannen Clermont-Ganneau funnit några ruiner efter det gamla *Geser*, *Gazara*, ursprungligen en kananeisk ort (Jos. 10: 33), senare nämndt i samband med Davids strid mot filistéerna (2 Sam. 5: 25), längre fram i tiden en af de städer Salomo lät befästa, sedan han fått den i hemgift

af Farao (1 Kon. 9: 15 f.), och slutligen spelande en roll på makkabéernas tid (1 Makk. 4: 15, 7: 45). I rät ostlig riktning på den vänstra sidan om vägen glänste på en höjdsluttning byn *Bēt Nūbā*, hvilken synes vara identiskt med *Nob*, där David fann tillflykt och åt af skådebröden från förbundshelgedomen, och hvars präster Saul sedan dödade (1 Sam. 21: 1 f., 22: 9 f., 18 f.) Efter vid pass ännu en timme passerades *Lāṭrūm* och *'Amvās* till vänster på helt nära afstånd från vägen. Det förstnämnda har som bekant i medeltidslegenderna spelat en roll såsom den botfärdige röfvarens hem. Det senare motsvarar utan tvifvel det i Makkabéerböckerna (1 Makk. 3: 40, 9: 50 f.) liksom flerstädes hos Josefus omnämnda Emmaus Nikopolis och har tidigt antagits vara identiskt med det nytestamentliga Emmaus; men denna uppfattning är, trots den ännu har några förfäktare, dock vansklig på grund af det för långa afståndet (omkring 170 stadier) från Jerusalem, för att man på samma dag skulle kunna tillryggalägga vägen två gånger (Jfr Luk. 24: 13 med v. 33).[5]

Efter nära 7 timmars färd nåddes mynningen af *Vādi 'Ali* vid *Bāb el-Vād*, »dalporten». Vi stodo nu vid foten af berglandet efter att ha passerat snedt öfver den stora kustslätten, *Schefela* (låglandet), såsom den kallas i Gamla testamentet (Jos. 11: 16, Jer. 17: 26, Ob. v. 19). Enligt hvad vi delvis sett, är denna slätt icke helt och hållet jämn eller flat utan i den mån man närmar sig berglandet, genomdragen af mindre höjder, hvilka utgöra ett slags förposter till bergsbygden.

I det smutsiga hotellet i Bāb el-Vād togo vi icke in utan förtärde vårt enkla matförråd i vagnen. Man begärde flera francs bara för en stol vid det snuskiga bordet. Medan hästarna hvilade, gjorde vi ett litet ströftåg upp på några kullar i närheten med fri utsikt öfver det nyss genomfarna landskapet. Huru friskt lyste det ej i vårens grönska! De präktiga anemonerna och de öfver kullarna jublande lärkorna framkallade här ännu mer än utanför Jāfā och Ramle stämningen i Höga visans ord 2: 11: »Se, vintern är förliden, regnets tid är förbi, den har gått sin kos. Blomstren visa sig på marken, sångens tid är kommen, och turturdufvans röst höres i landet.»

Här sågos på nytt under middagsrasten flera kända ansikten från resan till och i Egypten. Där familjen från Stuttgart, som vi sett i Kairo. Där ett par af engelsmännen från Brindisi. Här en judemissionär med fru, bekanta från Egypten. Det hör till det egendomliga under resor i Orienten, att man vid flera tillfällen stöter tillsammans med samma ansikten.

Under tiden passerade långa rader af mulåsnor, som buro Cooks och Stangens resgods, förbi oss. Ingen enda af åsnorna gick ledd eller betslad. Alla spatserade i en enda gåsmarsch med stora pinglor eller skällor om halsen, hvarvid hela trakten genljöd af deras framryckande.

Detta gjorde, att själfva det berglandskap, som vi nu i sakta mak började bestiga, ej tog sig så dödt ut, som man ofta hör beskrifvas. De många resandena kommo en snarare att tänka på profetians ord: »Kommen, låtom oss gå upp till Jehovahs berg och till Jakobs Guds hus» (Jes. 2: 3). Visserligen är det blott ett ringa fåtal af dessa pilgrimer, som vilja göra allvar af fortsättningen till profetens ord: »att han må undervisa oss i sina vägar och vi må vandra på hans stigar!» Också är det en annan väg än denna med blodiga minnen efter våldsbragder, utöfvade under afsjungandet af fromma litanior, som för upp till det sanna Jerusalem. Men en svag afbild af vandringen dit upp har man i alla fall på vägen här med sin leende början öfver Sarons slätt, sina växande mödor och besvärligheter genom bergstrakten och den efterlängtade och slutligen oväntade anblicken af Jerusalem.

Uppkomna på höjderna af den af otaliga klyftor sönderskurna kalkstensmassan, som i sin sträckning från söder till norr bildar det västjordanska berglandet, njöto vi i närheten af ruinerna från det gamla *Sores* (Jos. 15: 60 LXX) åter af den sköna utsikten mot väster med Medelhafvet i bakgrunden och de gulaktiga sandreflarna såsom fåll till filistéer- och Saronslättens blågröna duk.

Det omgifvande landskapet är här icke ännu så kalt och öde som på andra sidan Jerusalem. Mindre buskar och taggiga örter omväxla med vilda oliv- och johannesbrödträd på höjdsluttningarna, och i dalarna utvecklas

ett litet grästäcke, där friska anemoner och cyklamen stå ut i blom. Själfva det gamla röfvarnästet *Abu Ḳōsch*, som vi snart passerade och hvilket har sitt namn från en röfvarhöfding, som i början af detta århundrade var en skräck för alla pilgrimer, presenterade sig i en täck omgifning med flera grönskande fruktträd, till och med några enstaka palmer. Man vill i denna by se stället för det gamla *Ḳirjat Jeʿarim* eller *Ḳirjat Baʿal* (Jos. 9: 17, 15: 9 f.; 18: 14), där förbundets ark hade sin plats en tid, sedan den varit i filistéernas händer (1 Sam. 6: 21, 7: 1 f., 2 Sam. 6: 2). Vi besågo den rätt väl bibehållna kyrkan, som under namn af S:t Jeremiaskyrkan i följd af en falsk identifiering af stället med Anatot, profeten Jeremias' födelsestad, uppfördes under medeltiden och ännu på sina väggar visar åtskilliga fresker bibehållna.[6]

Efter en liten svängning utefter den södra sluttningen af en höjd till vänster öppnade sig framför oss den vackra *Vādi Ḳalōnije* med omfattande olivplanteringar och byn *Ḳalōnije* på en höjdsluttning i norr; byn kan sammanställas med *Kulon* i Jos. 15: 60 (LXX), så framt namnet ej härrör sig från en romersk *colonia*. Äfven denna by täflar om anseendet att vara det nytestamentliga Emmaus, men afståndet från Jerusalem är här för kort (omkring 34 stadier).[7] Till denna dal har traditionen äfven velat förlägga Davids strid med Goliat (1 Sam. 17).

Vi voro nu inne i det judiska berglandet. Om dess forna ymnighet hade vinplanteringarna i Abu Ḳōsch redan öfvertygat oss, likasom de många resterna efter gamla terrasser och trädgårdsanläggningar på kullarna utefter vägen. Såsom ett bergland, dit Juda, likt ett ungt lejon, stiger upp och där vinet växer i sådan ymnighet, att han binder sin mulåsna och sin åsninnas son vid vinrankan, är landet beskrifvet redan i Jakobs välsignelse, 1 Mos. 49: 9 f., där Juda själf uppträder med vinets färg i sina ögon och med en klädnad, som är purprad af drufvors blod. Hvilken betydelse vinodlingen af gammalt haft i Palestina framgår äfven af det bekanta uttrycket (t. ex. 2 Mos. 3: 8), att »landet flyter af mjölk och honung». Ty likasom mjölken hänvisar till boskapsskötseln såsom en af landets hufvudkällor till rikedom, så

hänvisar »honungen» till vinodlingen. Med »honung» kan här icke förstås den äfven i Palestina förekommande vildhonungen, hvilkens rikliga förekomst och användning enligt de heliga skrifterna är ett bevis på att landet för en lång tid legat i ödesmål (Jfr Jes. 7: 15, 16, 23, 24), utan den af vinsaft beredda *drufhonungen*, hvilken ännu under en med det i hebreiskan använda uttrycket (*debasch*) sammanfallande benämning (*dibs*) rikligen användes af infödingarne.

Från Ḳalōnijedalen, där vi togo en half timmes rast och där dragomaner från Jerusalem i mängd ridit oss till mötes för att försäkra sig om äran att bli våra förare i Jerusalem och under våra vidare resor i det Heliga landet, gick det vidare först uppför en lång backe. En by nere i dalen till vänster, *Lifta*, som blef synlig, då vi uppkommit på höjden, erinrade oss om det gamla *Neftoah* (Jos. 15: 9). Inom kort märkte vi, att vi passerat höjden af bergslandskapet, ty vägen liksom hela terrängen började luta mot öster. Vi anade, att Jerusalem ej länge kunde låta vänta på sig. Vår kusk lät hästarna trafva friskt utför sluttningen. Vi sutto där i tyst och högtidlig spänning, oupphörligt spejande framåt till höger och vänster. Trakten antog alltmer karakter af en dyster, stenig öken. Längst bort i öster skönjde vi en i blått, grönt och violett skiftande bergskedja. Intet tvifvel: det måste vara Ostjordanlandet.

Men hvar är Jerusalem? Spänningen stiger. Kusken manar på hästarna, liksom äfven han brunne af otålighet att få se den heliga staden. Vi växla ej ett ord men fråga oss tyst, om det ej är sanning i hvad vi sjungit: »Jerusalem, du *högt* belägna stad!»

Ändtligen se vi det syriska barnhemmet till vänster, det grekiska korsklostret till höger, längre mot söder Mar Eliasklostret och där bakom Betlehem. Men Jerusalem, Jerusalem, hvar är du? Jo, se där dyker ett torn upp från Oljeberget, och litet närmare oss och betydligt lägre skymta vi ett par mäktiga kupoler, hvilka vi tyda såsom Klippmoskéen (den s. k. Omarmoskéen) och den Heliga grafvens kyrka.

Vägen begränsades snart af ansenliga husrader till höger och vänster. Inom någon tid hade vi dock till vänster fri utsikt öfver ryssarnes stora byggnadskomplex,

däribland en katedral med fem kupoler. Bakom dessa byggnader höjde sig de särskilda kapellen och tornen från Oljeberget. Kupolerna till den Heliga grafvens kyrka och Klippmoskéen blefvo tydligare, och en mängd tinnar och torn aftecknade sig därjämte. Litet längre fram öppnades en utsikt mellan husen till höger, och nu låg en del af stadsmuren i väster framför oss. Efter tio minuter stannade kusken, nu för oss lika oväntadt som efterlängtadt, framför Jāfā-porten och förklarade med ord och gester, att vägen nu var slut och att vi måste taga bärare. På sådana var det ingen brist. Ett par slängde våra koffertar på ryggen, bundo ett tåg om dem och knöto så ihop det framför pannan på sig, stucko därpå den flata handen mellan pannan och tåget, för att detta ej skulle skära för djupt in i huden — och så bar det af i gåsmarsch genom den trånga stadsporten in på de ännu trängre gatorna, där vi vandrade fram mera drömmande än vakna.

Hvilka besynnerliga gator! Inga namn, inga skyltar, inga husnummer, inga trottoirer, inga vagnar, knappt några ryttare till häst, endast gående och åsneryttare; då och då mötte en kamel med sin ägare vaggande högt uppe på puckeln, såsom jag tänkt mig att patriarkerna en gång fordom färdades, eller lastad med tunga klöfjor till höger och vänster, så att han uppfyllde hela gatans bredd, och vi måste böja oss ned under dem. Men trots den lifliga trafiken, inga rop från åsnepojkar eller kameldrifvare såsom i Kairo. Allt hade en nästan högtidlig tystnad. Själfva fotstegen läto här ej ens såsom i Västerlandet. De voro mer mjuka och släpande; det kommer sig däraf, att man här såsom öfverallt i Orienten går i tofflor. Infödingarnes klädsel var ofta enklare än en västerländsk morgontoilett.

Efter många vinklingar genom trånga gränder, passager och hvalf kommo vi så ut på en gata, som gick i riktning från väster till öster och alltjämt lutade utför, så att den nötta stenläggningen bildade ett slags trappafsatser; och där sågo vi plötsligt den preussiska Johanniterordens hvita kors vänligt vinka oss till mötes på ett af husen, som skjuter fram med sitt hörn mot gatan litet längre än de öfriga. Husfadern stod till och med själf i

grön rökmössa på trappan och hälsade oss välkomna. Hvilken lycka att hafva ett sådant härberge att tillgå, där husfader och husmoder från första stunden täflade om att låta en känna något af den gamla, schwabiska trohjärtenheten och fromheten!

Vi voro för trötta efter den skakande vagnen allt ifrån Jāfā för att företaga någon promenad i staden samma dag, och — jag må tillägga det — af den spänning, som resan och ankomsten till en stad sådan som Jerusalem alltid har med sig. När man i månader har studerat resehandböcker och resebeskrifningar, utpekat hvarje liten prick på Palestinas karta och planer öfver Jerusalem, i nära tre veckors tid varit på väg till den heliga staden, för hvarje station man kommit närmare fruktat att få höra talas om kolera och turkisk karantän, med största spänning under en sömnlös natt motsett det kritiska ögonblick, då det endast beror på en vindfläkt, huruvida man skall få bestiga det Heliga landets jord, och så under 11 timmars tid suttit i en skranglig vagn på landsvägen mellan Jāfā och Jerusalem — då förstår man hvad det innebär att få gå till hvila i den heliga staden.

Och dock — hvem kunde utan vidare gå till sängs den första aftonen i Jerusalem! Uppe från taket af vårt hospits hade vi den bästa utsikt öfver hela staden i öster. Där nere, något till höger, låg Tempelplatsen med den stora moskéen i midten. Till vänster omedelbart förbi hörnet af hospitset löpte *Via dolorosa*. Vid dess fortsättning öster ut genom Stefansporten på andra sidan Kidrondalen anade vi Getsemane. Midt framför oss höjde sig Oljeberget. Bakom oss i väster låg den Heliga grafvens kyrka. Det var som en helig atmosfär från flydda tider hade omgifvit oss. Vi sutto som förtrollade en god stund in på natten där uppe på taken och njöto af månens och stjärnornas stilla glans öfver Oljeberget och Tempelplatsen. Så hade de lyst så mången gång, då Jesus efter dagens arbete begifvit sig öfver Oljebergets sluttning, där vi ännu i månskenet urskilde den nuvarande vägen, till det lugna Betania!

Jerusalems närmaste omgifning.

I Jerusalem. — Hvarför jag kommit. — Johanniterhospitset. — Lifvet i porten. — Jerusalems tre murar. — Mamilladammen. — Hiskiadammen. — Sultansdammen. — Början af Hinnomsdalen. — Den gamla murens lopp. — Sion eller Davids stad. — Uppkomsten af den oriktiga traditionen. — Det gamla Jerusalem beläget på kullar. — Tyropojandalen. — Kidrondalen. — Den »raka vägen». — Den »gyllene porten». — Stefansporten. — Damaskusporten. — Den tredje muren. — Nya staden. — Förstaden (Mischne). — Psefinostornet. — Skopus. — Nob. — Oljeberget. — Förargelsens berg. — Utsikten från ryssarnes torn. — Jerusalem. — Byggnadssätt. — Den orientaliska luftens genomskinlighet. — Utsikten mot norr och söder. — Mot öster. — Envisa tiggare. — »Där Jesus grät». — Betfagestenen. — Växtligheten på Oljeberget. — Till Getsemane. — Spetälska. — Många blinda. — Marias graf. — Getsemane. — Absaloms graf. — Josafats graf. — Jakobs graf. — Sakariaspyramiden. — En inskrift på Jakobs graf. — Byn Siloa. — Byggnadssättet i Davids stad. — Davids graf (konungagrafvarna). — Plundring af Davids graf. — »Män från Dibon.» — »Faraos dotters graf.» — Soheletstenen. — Mariakällan = Gihon. — »Hiskia ledde vattnet från det öfre Gihon till västra sidan af Davids stad.» — Tunneln mellan Mariakällan och Siloadammen. — Siloainskriften. — Äldre försök att draga nytta af Mariakällan. — Siloas »stilla flytande vatten (Jes. 8: 6)». — Vattenoffret från Siloa under löfhyddohögtiden. — Tornet i Siloa. — Jobsbrunnen. — Blodsåkern. — Gehenna. — Folkfesten vid Jobsbrunnens öfverflödande. — En återklang af löfhyddohögtiden.

Jerusalem d. 19 mars 1891.

Föreföll det såsom en dröm att första gången vakna i Egypten, så var det ej lättare att göra sig förtrogen med verkligheten, att man var i Jerusalem. Och dock hade jag varit här så ofta förut och i tankarna föreställt mig hur det såg ut på Salomos och Davids tid, Esaias' och Jeremias' tid, Herodes', Pilatus', Jesu och apostlarnes tid och genom flera beskrifningar äfven skaffat mig en föreställning om hur staden såg ut för närvarande, så att jag på förhand kände alla de förnämsta gatorna, portarna,

byggnaderna och platserna i och omkring staden. Men det var just detta, att nu med egna ögon få se allt detta och med sina fötter vandra omkring på dessa platser, hvilket föreföll såsom en dröm — skall jag säga: en dröm lika vacker som den jag på förhand drömt om det Heliga landet och Jerusalem? Ja och nej! Hvilken kristen som vet, hvad mänskligheten fått från denna lilla vrå af världen, skulle ej känna sitt hjärta slå af tacksam hänförelse öfver att en gång få trampa den jord, där han vandrat, hvilkens fotsteg ännu drypa af välsignelse, och se den himmel, dit han så ofta bedjande blickat upp till sin fader! Och dock — den som kommer hit för att söka uppbyggelse, han blir ej så litet bedragen. Mohammedanernas förbannelser öfver hvar och en, som ej faller ned inför Allah och hans ende profet, judarnes handtverksmässiga läsning af Lagen och Talmud och de pompösa, ytliga gudstjänstöfningarna i de kristnas kyrkor och kapell predika vältaligare än självfva änglarnes hälsning på påskmorgonen: »Han är icke här, han är uppstånden!» Och vet man det icke förut, så erinras man därom vid Garisims fot, att »rätta tillbedjare skola tillbedja Fadern hvarken på detta berg eller i Jerusalem utan i anda och sanning». Jag hade kommit för att studera, för att bättre lära mig förstå den skrift, som med sina berättelser rör sig i detta land och denna stad såsom på sin naturliga bakgrund, och till hvars bildspråk landet med alla sina naturliga förhållanden stått modell. Men äfven för den, som kommer med en sådan uppgift, erbjuder det närvarande Jerusalem och Palestina flera stötestenar. Den gamla staden, som för den kristne framför allt har intresse, ligger ofta under ett 12—15 meter djupt lager af grus, hvarpå den nya är uppförd, och lärda arkeologer strida ännu om läget af de viktigaste platser.

Lättast af allt gick det att göra sig hemmastadd i det lugna, fridfulla Johanniterhospitset, där husfadern och husmodern täflade med hvarandra att göra vår vistelse angenäm. I detta familjelif, ty så kan man kalla det i motsats till hotellifvet där ute i förstaden, utanför Jāfāporten, hade man för den goda schwabiska hjärtligheten till och med kunnat glömma de kristnas småaktiga gräl och tvister, som annorstädes smärtsamt berörde oss.

Vår första vandring gällde *Jerusalems närmaste omgifning*. Vi uppsökte först Jāfāporten, genom hvilken vi inkommit. Bättre än vid ankomsten kunde vi nu betrakta folklifvet i porten, hvilket ännu erinrar om gamla tiders förhållanden. I porten höllos fordom rådplägningar (1 Kon. 22: 10) och afkunnades domsutslag (Ps. 127: 5), här uppgjordes handelsaffärer och afslöts fördrag (2 Kon. 7: 1, 1 Mos. 23: 18). Här satte man sig för att afvakta främlingar eller invänta vänner eller för att samtala med andra om dagens eller veckans tilldragelser (1 Mos. 19: 1, 1 Sam. 4: 18). Ännu i dag bildar porten, i Jerusalem framför allt Jāfāporten, en medelpunkt i de inföddas sociala lif. Ingen slipper här ut eller in utan att blifva utspionerad af hundratals argusögon från en skara vagabonder, hvilka ej tröttna att förfölja en långt in i de trånga gatorna eller utom stadsmuren. Här gifver man noga akt på alla främlingar, som komma och gå. Här är ett Eldorado för tiggare, krymplingar, halta, blinda och spetälska. Att sitta vid porten och på detta sätt »upptaga tull» af dem som gå ut eller in, är för alla dessa eländiga en mycket angenämare tillvaro än att arbeta eller låta sig omhändertagas af en europeisk vårdanstalt. Också ger den resande särskildt de spetälska gärna en skärf, och fellachen från landet slänger ofta till dem något af sina torgförda produkter. Här i närheten af Jāfāporten är äfven torgplats, och då landtbefolkningen på morgonen hitfört sina jordbruksalster, får man här se ett mera brokigt lif än på något torg i våra provinsstäder. Här är äfven platsen att få veta nyheter och att få prata snack med andra. Jerusalem har inga tidningar, om man undantager några månads- eller veckoblad, som judarne utgifva.

Vi togo vägen söder ut förbi Citadellet med det gamla Davidstornet, som vi senare vilja besöka. På denna punkt måste Jerusalems alla tre murar fordom hafva mötts. Jerusalem var nämligen kort efter Jesu död mot norr skyddadt medelst tre murar. Den äldsta utgick härifrån i rätt östlig riktning ned till ungefär midten af Tempelplatsens västsida. Den andra utgick från samma punkt i ungefär nordöstlig riktning till Tempelplatsens nordvästliga hörn. Denna mur bildade på Jesu tid den yttersta muren. Den

tredje muren tillkom först omkring år 40 efter Kristus under Agrippa I och gick fram i det närmaste där, hvarest den nuvarande stadsmuren i norr har sitt lopp.

Till höger öppnade sig framför oss den här ej djupa dalsänkning, som utgör början till Hinnomsdalen. Rätt i väster, där de första tecknen till dalgången visa sig, ligger den stora *Mamilladammen*, hvars identifiering med »öfre dammen» i Jes. 7: 3, 36: 2 alltid förblir osäker. Från denna regnvattensbehållare ledes vattnet in i den innanför Jāfāporten liggande *Hiskiadammen*, eller såsom den af den infödda befolkningen kallas, *Patriarkdammen*. Denna senare är utan all fråga densamma, som af Josefus benämnes *Amygdalondammen*, eller »torndammen». Namnet har nämligen ingenting att göra med »amygdalon» (= mandel) utan är en grecicerande omskrifning af det hebreiska *migdal* (= torn), och får sin förklaring af de strax söder därom liggande torn, hvilka Herodes lät uppföra till säkerhet för sitt palats.[1]

Längre söder ut, där dalsänkningen svänger mot öster och blir djupare, ligger i dalens botten en ny damm, *Sultansdammen*, som möjligen är identisk med den af Josefus omtalade »ormdammen» men säkert oriktigt betraktats såsom »Nedre Gīḥōn», under antagande att den nyssnämnda Mamilladammen skulle vara »Öfre Gīḥōn». Den ännu här och där förekommande benämningen *Gīḥōndalen* på denna den öfre delen af Hinnomsdalen är därför äfven att beteckna såsom ohistorisk och ogrundad.

Sultansdammen stod förut i förbindelse med de stortartade vattenledningskanaler, hvilka från de s. k. *Salomoniska dammarna* söder om Betlehem förde vatten in på själfva Tempelplatsen i Jerusalem. För tillfället låg den torr, och några kvinnor voro sysselsatta med att å dess botten stöta sönder något slags sten till fint cementpulver, som användes för att göra dammar och cisterner vattentäta.[2]

Stadsmuren ofvanpå höjden till vänster gör midt för Sultansdammens norra hörn en rät vinkel mot öster och lämnar en god del af det gamla Jerusalem, nämligen den sydvästliga kullen, som begränsas i väster och söder af Hinnomsdalen, utom sitt område. Innanför stadsmuren, som i sin nedersta del uppvisar stenblock med tecken af

hög ålder, intaga det armeniska klostrets byggnader och trädgårdar nästan hela området allt ifrån Citadellet. Den gamla stadsmuren inneslöt såsom nämndt äfven det nyss angifna området utanför den närvarande muren. Dess lopp kan bestämmas ända till kullens sydvästliga hörn. Uthuggna trappsteg i själfva klippan visa, att här funnits en port, som måhända varit den af Josefus omtalade »Esséerporten». På den sydliga randen af denna höjd har man ännu ej lyckats finna några rester af den äldsta muren. Men dess lopp måste i allmänhet ha gått efter kanten af den brant nedstupande dalen. Här på södra sidan af den sydvästliga höjden af det gamla Jerusalem är Hinnomsdalen djupast, och här har väl det gamla *Tofet* legat, jfr 2 Kon. 23: 10, Jer. 7: 31.

På denna höjdsträckning utom den nuvarande stadsmuren finna vi nu den af biskop Gobat inrättade protestantiska skolan äfvensom flera begrafningsplatser, tillhörande de kristna konfessionerna. Här visas äfven en arabisk helgedom, som föregifves innehålla *Davids graf*. På flera ställen i Gamla testamentet berättas, att David och hans efterföljare blefvo begrafna i »Davids stad», hvarmed ej förstås Betlehem eller Jerusalem i allmänhet utan en särskild del inom Jerusalem. Denna del låg på den plats, där ursprungligen den gamla Jebusiterborgen hade legat (2 Sam. 5: 7, 9). Om förhållandet mellan »Davids stad» och »Davids graf» gifver äfven Neh. 3: 15 f. en antydning, i det att de trappor, som förde upp till den förra, äfven synas ha fört upp till den senare. Ännu på apostlarnes dagar visste man, hvarest denna graf var belägen, jfr Apg. 2: 29. Eftersom denna stadsdel, *Davids stad*, enligt 2 Sam. 5: 7 var identisk med det ursprungliga Sion, så skulle, ifall den tradition, som förlägger Davids graf till detta ställe, vore riktig, äfven den sydvästliga höjden af det gamla Jerusalem vara identisk med det ursprungliga Sion. Så har man länge äfven trott bland de kristna, och ännu utpekar man i Jerusalem denna höjd såsom Sion. Men så väl de bibliska uppgifterna som de äldsta vittnesbörden från Josefus och Hieronymus gifva vid handen, att det gamla Sion, Davids stad, måste ha legat på den sydöstliga höjden af det gamla Jerusalem. Sion kom som bekant under tidens lopp att beteckna den

höjd, hvarpå Salomo byggde sitt tempel. Och på den grunden heter det ofta, att Herren bor på Sion (Jes. 8: 18; Ps. 9: 12 m. fl. ställen). På denna höjd, en fortsättning i norr af den sydöstliga, det ursprungliga »Sion», låg äfven enligt alla nyare undersökningar det palats, som Salomo lät uppföra åt sig jämte templet. Hieronymus synes ännu ha känt till den ursprungliga betydelsen af Sion, i det han på ett ställe låter Siloa, som ligger vid den sydöstra höjdsträckningens sydvästra ände, ligga vid foten af Moria, på ett annat vid foten af Sion. I öfverensstämmelse härmed är man äfven nu i allmänhet ense om att det traditionella Sion (sydvästhöjden) och Davids där utvisade grafställe äro oäkta och att båda böra sökas på den sydöstra höjden af det gamla Jerusalem, hvilken numera likasom sydvästhöjden ligger utanför stadsmuren.

Nu kan man emellertid fråga: Hur har den närvarande traditionen uppkommit? Erinrom oss först, att »Sion» under de närmaste århundradena före Kristus upphört att begagnas såsom namn på en stadsdel men att det användes om Tempelberget eller hela staden i det högtidliga, religiösa språkbruket. Under den första kristna tiden voro judarne uteslutna från Tempelberget och fingo sannolikt endast uppehålla sig på den sydvästliga höjden af Jerusalem, hvilken efter hand kom att ligga utanför staden. Hvad var då naturligare, än att de öfverförde det gamla, heliga namnet Sion på den plats, som nu var den enda för dem tillgängliga af deras fäders stad! Att de kristna från judarne upptogo denna uppfattning, var lika naturligt. Dock sträcker sig den nuvarande traditionen bland dem blott till 4:e århundradet. Sedan den tiden hade man här en kyrka, som under olika namn: *Apostlakyrkan*, *Sionskyrkan eller Mariakyrkan* går igenom medeltidslitteraturen och efter hvilken spår märkas i den öfver den föregifna Davids graf stående byggnaden.[3]

Midt emot denna helgedom utmynnar en gata genom Sionsporten eller »profeten Davidsporten», såsom araberna kalla den. Vi förblifva dock utanför muren, som ungefär från denna punkt drager sig i nordostlig riktning. Vi ha i det föregående talat om sydväst- och sydosthöjden såsom utgörande delar af det gamla Jerusalem. Att Jerusalems plan förr var mycket kuperad, framgår af uppgifterna hos

Josefus och Tacitus äfvensom af Gamla testamentets beskrifning på staden såsom liggande på »heliga höjder» eller »berg» (Ps. 87: 1). Då man nu stiger ned för den sydvästliga höjdens östra sida, får man endast en svag föreställning om den gamla dalklyfta, som under namn af *Tyropojondalen* i riktning från nordväst till sydost skilde den västra stadsdelen från den östra, eller, i sitt nedre lopp, »den öfre staden» från »den nedre staden» för att tala med Josefus. Man har numera att stiga ned ungefär endast 100 fot från det traditionella Sion, innan man kommer i nivå med Tempelplatsen; men den svaga sänkning i terrängen emellan den västra och östra delen, som ännu erinrar om Tyropojon innanför stadsmuren, upptäcker man egentligen bäst, då man från någon af de omgifvande höjderna tar en öfverblick af staden. Till den grad har den forna dalen utfyllts genom grus och sten under alla de omstörtningar, som öfvergått Jerusalem. Däremot kan man från en punkt utefter den södra stadsmuren bättre spåra en svag däld efter nämnda dals lopp mot sydost, till dess den utmynnar i Kidrondalen.[4]

Utefter muren komma vi sålunda snart och nästan oförmärkt öfver på den östra höjden, hvars sydliga del såsom nämnts ligger utom staden och hvars omedelbara fortsättning i norr innanför muren utgöres af *Ḥarām esch-Scherīf*, helgedomens afgränsade rum, eller den gamla Tempelplatsen. I södra delen ligger omedelbart innanför muren *Akṣa*-moskéen och ungefär i midten af den fyrkantiga, nästan rektangulära platsen Klippmoskéen (*Ḳubbet eṣ-Ṣachra*), som man oriktigt äfven kallat Omarmoskéen.

Vi fortsatte omedelbart förbi murens sydöstra hörn och lade märke till de mäktiga kvaderstenar med randfogade kanter, som finnas i muren. Tempelplatsens yta ligger här högt öfver marken, uppburen af väldiga substraktionspelare och hvalf innanför stadsmuren. Sedan vi gått ett stycke utefter östra stadsmuren, som ungefär till midten äfven bildar Tempelplatsens skyddsmur i öster, erinrade oss en mängd arabiska grafvar, att denna dal enligt en gammal tradition ännu anses vara densamma som den af profeten Joel omnämnda Josafats dal, där världsdomen en gång skall äga rum. På andra sidan dalen, på sluttningen af Oljeberget, ha judarne sina begrafningsplatser. Tradi-

tionen är sålunda gemensam för judar och mohammedaner, och de senare hafva endast upptagit de förras åskådning. Då denna uppfattning emellertid endast har sitt stöd i Joel 3: 2 f., där Josafatsdalen blott är en med afseende på historiska förhållanden vald symbolisk benämning för världsdomens lokalitet och ej afsedd att utpeka någon bestämd plats för densamma, så har den för oss ej någon betydelse. Enligt mohammedanernas tro skall på domedagen en hårfin tråd, den s. k. »raka vägen», spännas från ett på stadsmuren liggande, ut mot dalen framspringande pelarstycke, där profeten skall stå, öfver till Oljeberget; och på denna brygga hafva de uppståndna att bestå det afgörande profvet. De fromma ledas vid handen af de två skyddsänglarne, så att de ej falla ned i djupet, de gudlösa falla räddningslöst ned i afgrunden. Om dessa skyddsänglar erinra de två upphöjda stenpelare, som finnas vid båda ändarna af hvarje mohammedansk graf.

Den *Gyllene porten*, som förr utgjorde ingången till Tempelplatsen från Kidrondalen, är numera tillmurad, då mohammedanerna frukta, att några kristna eröfrare på en fredag här kunde intränga och återtaga Jerusalem. Denna fruktan är bland mohammedanerna här allmänt utbredd likasom äfven den öfvertygelsen, att en ny kristen eröfring af Jerusalem är snart förestående.

Rundbågar och pelare erinra ännu om den Gyllene portens ursprungligen romerska stil. Det var sannolikt genom denna port, som Jesus höll sitt intåg, då han kom ifrån Betania. Portens närvarande pelare och hvalf, på hvilka vi senare från andra sidan fingo kasta en liten blick med anledning af en där pågående reparation, härstammar åtminstone delvis från Herodes' tid. Det närvarande namnet, den Gyllene porten, åter härleder sig från ett missförstånd af benämningen »den sköna porten» (Apg. 3: 2), som säkert hörde till det inre tempelområdet, och har uppkommit genom en falsk öfversättning af det grekiska *thyra horaja*, »den sköna porten», med det latinska *porta aurea*, den gyllene porten. Enligt Mischnan fanns på den östra sidan af tempelmuren den s. k. »Schuschansporten», hvilken enligt en tradition skall ha fått sitt namn af den persiska staden »Schuschan», som äfven var afbildad of-

vanför ingången. Under förutsättning af denna traditions riktighet var det väl judarnes tacksamhet för de persiska konungarnes välvilja, som gaf anledning till anbringandet af en sådan afbildning. Sannolikare är det emellertid, att detta namn härledde sig från det hebreiska »schuschan», hvilket betyder lilja, och att porten var försedd med några dekorationer i form af liljor (Jfr 1 Kon. 7: 19).[5]

Sedan vi hunnit förbi norra hörnet af Tempelplatsen, uppnådde vi efter några minuters gång den numera enda öppna porten på östra sidan af staden, *Stefansporten*, så benämnd efter den förste kristne martyren, som utanför denna port skall ha stenats. De infödda kristna benämna den nu efter Jungfru Maria (*Bāb Sitti Marjam*), på samma sätt som de kalla den här utmynnande gatan, som längre mot väster bildar den traditionella *Via dolorosa*, för *Ṭarīḳ Bāb Sitti Marjam*. Marias namn är för öfrigt fäst vid hela Kidrondalen, som på infödingarnes språk bär hennes namn, *Vādi Sitti Marjam*. Ett stycke norr om Stefansporten ligger en damm, som äfven bär hennes namn (*Birket Sitti Marjam*), och från hvilken vatten fås till en innanför porten liggande badinrättning, likaledes med namn efter Maria. Midt emot Stefansporten på andra sidan Kidrondalen ligger hennes grafkapell. Omedelbart söder om detta vid foten af Oljeberget ådrager sig en med en mur inhägnad trädgård med gamla olivträd och cypresser vår uppmärksamhet. Intet tvifvel: det är Getsemane, som vi senare vilja besöka.

Innanför Stefansporten till vänster ligger en förut begagnad vattenbassäng, kallad *Birket Isrā̒īn*, numera fylld med grus och förpestande osunda vätskor. Den traditionella åskådning, som förlägger »dammen Betesda» till denna damm, är utan värde och står i strid med andra äldre uppgifter. Vattenbassängen torde härleda sig från Agrippa I:s tid.[6]

Vid nordösthörnet gör stadsmuren en rätlinig vinkel mot väster och öfvergår vid *Damaskusporten* i sydvästlig riktning. Den eljest stängda *Herodesporten* mellan nordosthörnet och Damaskusporten, af infödingarne kallad Bāb-ez-Zāhire, var för tillfället på grund af pågående ombyggnad öppen. Damaskusporten utgör den ståtligaste af alla Jerusalems portar och är med sina tinnar ett vackert prof

på det 16:e århundradets arabiska byggnadskonst. Under det 12:e århundradet hette den Stefansporten efter den i närheten stående Stefanskyrkan. Portgången är såsom Jāfāporten anlagd i vinklar, så att man ej i rak linie kan gå därigenom, och kan stängas af två stora, järnbeslagna flygeldörrar. I de omgifvande tornen ser man ännu rester efter en gammal portbyggnad. På insidan finnas smala pelare på båda sidor om ingången. Man är oviss, om det är efter dessa eller efter de å portens tinnar stående, små spetsiga pelarnå, som porten af infödingarne kallas »Pelarporten», *Bāb el-ʿAmūd.*

Som redan är nämndt, hafva nyare undersökningar gifvit vid handen, att den tredje, under Agrippa I uppförda muren i det väsentligaste måste ha gått fram, där den närvarande norra muren har sitt lopp, och ej, såsom Robinson förmenade, ett betydligt stycke längre mot norr. Här hafva alla eröfrare, babylonier, romare etc. brutit in öfver Jerusalem, som endast från denna sida med den tidens anfallsvapen kunde angripas. Högar af grus och aska, som man hitfraktat inifrån staden vid byggandet af nya hus, undanskymma nu utsikten mot norr. Den mellan den andra och tredje muren liggande stadsdelen kallades den »nya staden». På Jesu tid funnos här blott några spridda boningshus. För öfrigt upptogs platsen af trädgårdar och åkrar. Inom området af denna stadsdel ligger efter de senaste fynden af den andra murens lopp *den Heliga grafvens kyrka*, hvilken, såsom vi närmare skola se längre fram, alltså *kan* vara äkta. Den del af staden, som låg mellan den första och den andra muren, hette enligt Josefus »förstaden», och utan tvifvel hafva vi att söka det i Gamla testamentet omtalade kvarteret »Mischne» (Neh. 11: 9, 2 Kon. 22: 14, Sef. 1: 10) äfven här.

I nordvästra hörnet af stadsmuren ligger den s. k. *Goliatsborgen* (*Ḳaṣr Djalūd*), i hvars nedersta del mäktiga kvaderstenar med tecken af hög ålder måhända ännu antyda rester af det gamla Psefinostornet. Psefinostornet utgjorde enligt Josefus hörnet af den tredje muren i nordväst, och murens lopp därifrån söder ut till Jāfāporten låter sig ännu uppvisas genom gamla spår af densamma.[7]

* * *

Vår nästa vandring gällde likaledes Jerusalems omgifning men beskref en något större cirkel och företogs i motsatt riktning. Vi togo vägen ut genom Damaskusporten och fortsatte i nordlig riktning öfver den svaga dalsänkning, som betecknar början af Kidrondalen och af infödingarne benämnes *Vādi ed-Djōs*. Norr om denna dalsänkning vidtager en högslätt på omkring 25 minuters afstånd från stadsmuren. Härifrån hafva alla från norr kommande eröfrare, såsom de resande ännu i dag, för första gången fått syn på Jerusalem. På Jesu tid bar den större delen af denna högslätt namnet *Szofim* eller på arameiska *Szafin*, hvilket af Josefus återgifves med det till betydelse och klang liknande *Skopos*. På någon punkt å denna högslätt ha vi äfven att söka det i Jes. 10: 32 omnämnda *Nob*, eftersom den assyriske konungen, enligt den på detta ställe lämnade skildringen af hans framryckande, efter att ha rastat i Nob omedelbart uträcker sin hand efter det, såsom han tror, lätt tillgängliga bytet, Jerusalem. En liknande scen ägde rum, då Titus med sina legioner för första gången härifrån tog Jerusalem i betraktande, endast att icke nu, lika litet som vid Nebukadnesars anryckande, någon Herrens ängel ställde sig skyddande mellan fienden och den heliga staden, såsom vid Sanheribs anfall på Jesajas tid (Jes. 37: 36).[8]

Vi fortsatte i ostlig riktning och uppnådde så småningom den höjdsträckning, hvilken i riktning från norr till söder omgifver staden på dess östra sida. Ungefär på midten har den sin största höjd. En af de här liggande upphöjningarna befinner sig 818 meter öfver Medelhafvet. Höjdsträckningen bär här det från den bibliska historien väl bekanta namnet *Oljeberget* och höjer sig omkring 60 meter öfver Jerusalem. Det motsvarar sålunda ej riktigt våra begrepp om ett berg. Efter att hafva gjort en afrundad sänkning utbreder det sig på nytt längre söder ut med en liten upphöjning och stupar därpå brant ned i den dalklyfta, som utgör fortsättningen af Hinnoms- och Kidrondalen, sedan de förenats, och i sydostlig riktning under namn af *Vādi en-Nār* löper ut i Juda öken. Denna senare upphöjning af bergssträckan kallas af traditionen *Förargelsens berg*, medan araberna kalla den

»*Vindarnas berg*» (*Djebel Baṭn el-Havā*). Det förra namnet skall innehålla en hänsyftning på konung Salomos afgudadyrkan på berget »öster om Jerusalem» (1 Kon. 11: 7 f., 2 Kon. 23: 13) men finnes hvarken i Nya testamentet eller hos Josefus. I Gamla testamentet förekommer dock måhända en anspelning på namnets uppkomst, i det 2 Kon. 23: 13 synes innehålla en ordlek af *maschcha* (olja) och »*maschchit*» (förargelse). Men här åsyftas hela berget öster om Jerusalem. Efter all sannolikhet har detta namn, *Förargelsens berg*, också en tid varit en beteckning för hela berget, och det var först en senare tid som företog en bestämdare fördelning af de båda namnen, då man ej ville, att en sådan beteckning skulle vara fäst vid det från evangelierna bekanta, heliga Oljeberget.[9] Ty om än namnet Oljeberget förekommer redan på Davids tid (2 Sam. 15: 30, jfr. Zak. 14: 4), så är det dock de evangeliska berättelserna, särskildt om händelserna under den sista lidandes-veckan, som gjort det oförgätligt i kristendomens historia. På Oljeberget besteg Jesus sin åsna och höll därifrån sitt intåg i staden, och från samma berg fällde han sina tårar öfver Jerusalems obotfärdighet. Från samma berg var det väl ock, som lärjungarne visade honom templets storartade byggnader, då han förklarade, att där ej skulle lämnas sten på sten (Matt. 24: 1 f.) — för att nu ej tala om kampen där nere i Getsemane vid bergets fot. I jämförelse med dessa historiska minnen äro de andra legenderna om platsen, där han lärde lärjungarne »Fader vår», eller där de framställde trosbekännelsen, eller där han skall ha uppfarit till himmeln, hvilket ställe af evangelisten själf förlägges till annan plats (Luk. 24: 50), minst sagdt störande, och vi lämna dem för att i stället bestiga ett af ryssarne uppfördt, 214 trappsteg högt utsiktstorn. Där uppe har man den bästa utsikten i hela trakten öfver Jerusalem. Här framträder tydligare än från någon annan punkt den klipphalfö, på hvilken Jerusalem är beläget, med de djupa begränsande dalklyftorna i sydväst och öster. Den västra delens högre läge och större bredd i förhållande till den östra, den svaga terrängsänkningen i riktning från nordväst till sydost efter den utfyllda Tyropojondalen, hela stadens yttre form,

allt visar sig härifrån skarpare och bättre än från någon annan punkt.

Stadens plan bildar i stort sedt med den ansenligt höga muren såsom gräns en romb, hvars längsta diagonal går från sydväst till nordost, och den kortare från nordväst till sydost. Trafiken utåt förmedlas, såsom redan är nämndt, i väster af Jāfāporten, i norr af Damaskusporten, i söder af Sionsporten och den s. k. Dyngporten, belägen ungefär där muren öfverskrider den gamla Tyropojondalen, i öster endast af Stefansporten genom Via dolorosa och dess fortsättning, hvilka vi nu hafva i rät linie framför oss. Jerusalems invånare, hvilka för närvarande torde belöpa sig till omkring 60,000, däribland omkring 8,000 mohammedaner och ungefär 30,000 judar, äro till stor del boende i olika kvarter. De flesta mohammedaner bo i nordost, flertalet judar bo i sydost och de kristna i västra delen. Dock äro gränserna för de olika bekännarne till rummet ej så strängt uppdragna. Närmast oss ligger den stora Tempelplatsen med Klippmoskéen i midten och Aḳṣamoskéen i söder. Den öppna platsen beskuggas af några spridda träd, däribland några vackra cypresser. Från judekvarteret höjer sig en af Jerusalems 70 synagogor och ådrager sig vår uppmärksamhet genom sin storlek och sin höga kupol. Där bakom i väster de vidsträckta byggnaderna från det armenianska klostret. Längre i norr höjer sig grafkyrkans mäktiga kupol. Och i dess grannskap tornen och taken från de grekiska och latinska kyrkliga byggnaderna. Utanför den södra muren på sydvästhöjden ligger den s. k. Sionsförstaden med den föregifna Davids graf.

Från denna plats kan man äfven bäst iakttaga det för Palestina egendomliga byggnadssättet, hvilket dock ej möter en så utprägladt i någon annan stad som i Jerusalem. Taken äro i allmänhet icke, såsom man ofta föreställer sig, flata, icke heller sneda såsom hos oss. Endast helt enstaka upptäcker man ett tak, liknande våra, och spetsiga husgaflar. De flesta sluta med en större eller mindre kupol. Detta beror därpå, att man i hela landet saknar trävirke, ej blott till väggar utan äfven sådant, som kan lämpa sig till tak, och därför är nödsakad att bygga äfven taket till hvarje rum af sten,

och detta så väl i öfre som nedre våningen. Kupolhvalfven börja emellertid ej omedelbart, där väggarna sluta, utan lämna ett stycke af taket vid sidorna vågrätt, så att man utan fara kan röra sig omkring kupolen ofvanpå taket. För säkerhets skull har man äfven uppfört ett slags bröstvärn af runda stenrör, lagda vågrätt i olika höjd, så att de bilda upprätt stående trianglar. Omväxlingen i denna massa af kupoler förhöjes därigenom, att ej blott husen utan äfven de olika delarna af dem nästan öfverallt äro olika höga. Endast sällan ligga två afdelningar på samma höjd.

Utanför staden i väster ådrager sig den moderna Jāfāförstaden vår uppmärksamhet. De ryska byggnadskomplexerna, uppskattade till ett värde af en million rubel, resa sig dominerande öfver de öfriga. Till höger därom hafva abessinarne uppfört en vacker kyrka i rotundastil.

En egendomlighet har från början af vårt besök fallit oss i ögonen, nämligen den orientaliska luftens klarhet och genomskinlighet. Vi kunna räkna fönstren och de små tornen å de aflägsnaste byggnader i staden och dess närmaste omnejd och följa linierna och friserna å alla där inne liggande kyrkor eller större byggnader.

Vidga vi synkretsen, så slår oss samma naturfenomen med en viss häpnad. Bergen från det hebronitiska höglandet i söder och de blånande dragen af Efraims berg bortom trakten af Betel te sig helt nära. Ännu mera gäller det om de inom en trängre cirkel liggande orterna: *Gibea* i Benjamins land eller, såsom det äfven kallas, *Sauls Gibea* i rät nordlig riktning och *Nebi Schamvīl*, det gamla *Mispa*, i nordväst. I väster begränsas utsikten af de något högre än Jerusalem liggande Juda berg. I sydväst, nästan omedelbart på andra sidan Hinnomsdalen, utbreder sig *Refaimslätten*, där David utkämpade mången het strid med filistéerna. I söder därom höja sig Eliasklostrets hvitglänsande murar, och där bakom se vi kullarna och höjderna kring Betlehem, som där nere i dalsänkningen undandrager sig vår blick. Något i sydost därom reser sig det höga Frankerberget, på hvars topp Herodes lät tillreda sin graf. Och mellan detta berg och Betlehem ligga höjderna kring det gamla Tekoa, profeten Amos' födelsestad.

Större blir öfverraskningen öfver luftens genomskinlighet, som alldeles förvillar det efter europeiska förhållanden bestämda ögonmåttet, om vi vända oss mot öster. Där nere framför oss se vi Döda hafvets djupblåa vattenspegel, så förtrollande nära, att vi tro oss kunna räkna fåglarna som flyga däröfver, och på ett par timmar springa dit ner. Och dock behöfva vi minst 7—8 timmar för att nå dess norra strand. Likaledes ha vi äfven svårt att uppskatta djupet af den dalklyfta, hvari detta haf är beläget. Oljeberget höjer sig såsom nämnts öfver 800 meter öfver Medelhafvet, och Döda hafvet ligger 394 meter under Medelhafvets yta, eller omkring 1200 meter under våra fötter.

Norr om Döda hafvet öppnar sig den breda Jordandalen, i hvars midt vi urskilja en grön strimma på hvit botten. Det hvita betecknar de ofruktbara stäpperna, som fylla Jordandalen i denna trakt, den gröna slingrande strimman de på båda sidor om Jordan växande träden och buskarna. Jordans vatten skymmes för våra blickar af denna gröna omfattning. På andra sidan Döda hafvet resa sig i ungefär samma höjd som Oljeberget Moabs berg med Rubens gamla landområde, öfvergjutet af ett blåviolett färgskimmer. I den kompakta bergmassan visa sig dess båda hufvudströmmar *Arnon* och *Zerḳā Maʿīn* såsom två djupa insnitt. Bland höjderna i detta bergland ha vi att söka *Nebo*. Vid den sydostliga änden af hafvet kunna vi, eftersom vädret är som klarast, urskilja en klipphöjd, som springer upp öfver omgifningen. Det är det nuvarande *Kerak*, den gamla moabitiska bergfästningen *Kir* (Jes. 15: 1; Jer. 48: 31). I norr om denna bergmassa reser sig den sydliga delen af *Gileads* berg, med stammen Gads område, skimrande i samma färger.

Draga vi blicken tillbaka till landet på denna sidan den djupa dalklyfta, hvari Jordan och Döda hafvet äro belägna, så utbreder sig framför oss ett i otaliga remnor och klyftor sönderspsprunget berg- och märgelland, bebodt endast af nomadiserande beduinstammar. Det är den ofruktbara Juda öken, som från sydost sträcker sig helt nära inpå oss. På Jesu tid torde den kultiverade landsträckan ha gått något längre mot öster, än nu är förhållandet. Då såsom nu var dock den ojämförligt största

delen af landet mellan Oljeberget och Döda hafvet en torr och ofruktbar öken. Till en punkt i denna öken, i närheten af det nuvarande *Bēt Hūdēdūn*, motsvarande det gamla *Bēt Ḥadūdū*, fördes syndabocken på försoningsdagen och nedstörtades från en där befintlig brant klippa.[10] På en knapp timmes afstånd i nordost märka vi en liten oansenlig by, som nu bär namnet *ʿAnātā* och motsvarar det gamla *Anatot*. Det var en prästståd i Benjamins land och profeten Jeremias' födelsestad, där han fick göra den för många gemensamma erfarenheten, att ingen profet är afhållen i sin fädernestad (Jer. 11: 21 f.). På östra sluttningen af bergsträckningen se vi hustaken af byn *el-ʿAzarīje*, hvilket erinrar om Lasarus — ehuru araberna uppfattat 'l' såsom artikel — och motsvarar *Betania*. — —

Nedkomna från ryssarnes utsiktstorn omsvärmades vi af en skara barn från den uppe på Oljeberget belägna eländiga byn *Kafr eṭ-Ṭūr*.[11] Mera envisa tiggare träffar man knappast i hela trakten af Jerusalem. Är man nog oförsiktig att gifva dem en skärf, så har man minst ett 50-tal af dem inpå sig, och man kan ej röra sig ur fläcken utan att störas af deras närgångenhet. De förföljde oss under det vanliga ropet: *chovādje*, *bachschisch!* (Herre, en skänk!) ett långt stycke upp på en annan af kullarna på berget, kallad *Viri Galilei* efter den oriktigt hit förlagda händelsen i Apg. 1: 11, och voro i begrepp att följa oss ända in i de där nyligen upptäckta katakomberna, ehuru de till sist afstodo därifrån.

Hemvägen togo vi rätt ned för berget. Ungefär på midten af dess sluttning ligger en gammal ruin efter någon helgedom till höger om vägen. Där skall Jesus hafva gråtit öfver Jerusalem. Till och med mohammedaner hafva hållit denna plats helig på grund af berättelsen i Luk. 19: 41. Vi satte oss ned för att inprägla bilden af Jerusalem, sedt från denna punkt. Om ställets äkthet kan ej sägas mer, än att det mycket väl passar till skildringen af denna tilldragelse. Möjligen har händelsen dock ägt rum något längre i söder. Den tilldrog sig som bekant vid Jesu intåg i Jerusalem, då han kom från Betania öfver *Betfage*. Hvar det senare har legat, vet man ännu ej bestämdt. Man har endast år 1877

funnit den sten, Betfagestenen, där man under medeltiden ansåg att Jesus bestigit åsnan.[12]

Af de olivträd, som ursprungligen gifvit berget sitt namn, upptäcka vi numera på själfva berget knappt ett enda. I stället finna vi fikon- och johannesbrödträd, till och med några aprikosträd vid sidan af några terebinter och hagtornsbuskar. Vägarna, som från tre olika punkter föra ned från berget, äro steniga och omöjliga att passera för andra än gående eller ridande på åsna. Lika stenig är terrängen emellan dem. Vi saknade de gröna gräsmattor, som täcka sluttningarna af vårt hemlands höjder och kullar, och förundrade oss så mycket mer öfver de många vårblommorna, hvilka kunde hålla sig på sina svaga stänglar och framvisa så bjärta färger bland den otaliga massan af kullerstenar.

* * *

Vår nästa vandring gällde *Getsemane* och *Mariakällan* med dess i klippan huggna tunnel till dammen *Siloa*. Vi togo vägen genom den traditionella *Via Dolorosa* med dess fortsättning *Ṭarīḳ Bāb Sitti Marjam*, ut genom Stefansporten och ned mot Kidrondalen. Här öfverföllos vi af en skara krymplingar och blinda, som sutto vid vägen och tiggde. Det hjälpte ej, att de alla fingo hvar sin skärf. Hvar och en syntes vilja ha något af hvar och en ibland oss. Då vi funno detta något anspråksfullt, följde de oss med det vanliga ropet, här uppblandadt med den betecknande bekännelsen: *chovādje, lepros* (Herre, [jag är] spetälsk)! De spetälska hålla vanligen till här och vid Jāfāporten. Att se dessa krymplingar på ett demonstrativt sätt framsträcka sina stympade lemmar, allt under det de krypande på alla fyra eller gående på knäna förfölja en långa stycken med sina klagande rop, efterlämnar ett intryck, som den resande sent kan förgäta. Vårt deltagande skulle ha varit ännu större för dessa lidande, om vi ej vetat, att brödraförsamlingens asyl för spetälska stod blott till hälften upptagen, därför att de sjuka hellre än att underkasta sig dess föreskrifter föredraga att om dagen vältra sig vid vägen och om natten söka skydd antingen i den af regeringen för dem uppförda,

usla byggnaden, eller i hålor och grafvar i stadens omgifning. Nu, då brödraförsamlingens missionsinspektor B. var med oss och berättade, att de spetälska ej ville underkasta sig det för asylens alumner föreskrifna celibatet etc. för att få nödig vård och föda, kände vi snarare något af hvad lärjungarne kände, då de uppmanade Mästaren att afvisa den kananeiska kvinnan, som »följde dem efter med rop» (Matt. 15: 23). Men vi fingo äfven här likasom vid flera andra tillfällen en aning om det outsägliga förbarmande, som dref deras Mästare att taga sig an sådana elända. Bland de sjuka utgöra de blinda ett ansenligt antal så väl i Jerusalem som i hela landet för öfrigt, och de sitta likaledes såsom i gamla tider »vid vägen» nära stadsporten och tigga (Matt. 20: 29; Luk. 18: 35). Sjukdomen synes stå i samband med det skarpa solljuset, för hvilket de infödda ej skydda sina ögon med något slags skärm såsom européerna, och beror måhända till största delen på vanvård ifrån barndomen. Vi sågo just på vår väg genom Stefansporten en kvinna sitta med ett sofvande barn bredvid sig, hvars ögon voro alldeles svartkantade med flugor; dylika saker äro ännu vanligare på landsbygden. Att ögonsjukdomarna äfven spelat en stor roll bland de sjuka på Jesu tid, synes framgå af de många blinda, som sökte och funno hans hjälp.

Nästan vid vägskelet till vänster om vägen, som går upp till Oljeberget på andra sidan Kidrondalen, och midt för krökningen mot söder af vägen, som går till Betania, står i en grop en liten stenbyggnad af oansenlig beskaffenhet. Man går den gärna förbi, om man ej observerar den präktiga ingången, med spetsbågar hvilande på marmorpelare, dit en trappa för ned och leder till en underjordisk byggnad. Man stiger vidare innanför portalen ned utför 47 trappsteg ungefär 10 meter djupt. I början af trappan visas en numera tillmurad ingång, som ledde ned till en grotta, där Jesus skall ha svettats blod (dödsångestens grotta). Ungefär på hälften af trappnedgången visas grafkapellen för Marias föräldrar, Joakim och Anna, äfvensom ett för Josef. I den egentliga kyrkan, som ligger med sin långsida i rät vinkel mot ingången, står ett kapell med Marias sarkofag. Ett slags fönster uppe vid taket sprider ett matt ljus öfver det hela,

på några altaren brinna vaxljus, och från taket hänga ständigt brinnande lampor. Redan i 5:e århundradet fanns här en kyrka. Längre fram i tiden omnämnes den såsom »Getsemanekyrkan». Korsfararne, som här blott funno ruiner, läto på nytt bygga upp den, och från denna nybyggnad härstammar väl den närvarande byggnaden. Sedan gammalt, alltsedan Hieronymus' tid, söker man här Marias graf trots läran om hennes himmelsfärd.

Till höger i själfva vägskelet mellan vägen till Betania och vägen upp till Oljeberget möter den mur, som omsluter *Getsemane*. De första underrättelserna utom evangelierna om denna plats möta oss först i 4:e århundradet. Men då var omfånget större, och flera kyrkor och kapell omtalas ha legat där. Muren, som begränsar den nuvarande trädgården, uppfördes först 1847. Hela anläggningen tillhör franciskanerna. Det inhägnade området bildar en oregelbunden fyrkant af omkring 70 stegs omfång, och den västra muren löper omedelbart utefter vägen, som öfver Oljebergets södra sluttning går ut till Betania. Detta sistnämnda förhållande är ägnadt att uppväcka någon misstanke om platsens äkthet, enär det ej är sannolikt, att Jesus, då han sökte stillhet i sin sista kamp, stannat på så kort afstånd från vägen, som efter alla tecken att döma äfven då gick fram ungefär, där den nu går. Ryske kejsaren och hans bröder hafva år 1888 uppfört en större kyrka i osmaklig stil ett stycke längre upp på sluttningen af Oljeberget. Den står måhända den ursprungliga platsen något närmare. Men anläggningen har ingenting, som erinrar om en örtagård, såsom fallet dock är med franciskanernas trädgård. Lyckligtvis kommer det för oss ej an på att veta fläcken. Ingången till franciskanernas trädgård ligger på den östra sidan och består af en trång och låg port. Utanför ingången visas en sten, där lärjungarne insomnade och sofvo, medan Jesus kämpade i bön ensam med sin Gud och stärktes af änglarne. Några steg söder därom anger ett pelarstycke platsen, där Judas skall ha kysst Mästaren. Inne i trädgården vårdas några, af ålder till stor del sönderfallna och därför med ringar bandade olivträd, som man dessutom skyddat med uppstaplade stenrös för pilgrimernas plundringar. Tystnaden och stillheten där inne

verka välgörande, de omsorgsfullt vårdade, radräta blomstersängarna, från hvilka den vänlige munken mot några piastrar räcker den besökande några blommor till minne, kunde vara borta utan afsaknad. Munken är fåordig, och äfven de besökande tala ej mycket med hvarandra på denna plats. Ty äfven om trädgården ej är äkta, så är den dock den enda i den närmaste omgifningen, som bevarat utseendet af en örtagård sådan som Getsemane.

Från Getsemane togo vi vägen söder ut genom *Kidrondalen*. Intressanta äro de undersökningar, som engelsmännen här hafva utfört. Dessa undersökningar ha ådagalagt, att själfva dalfåran utanför sydosthörnet af Tempelplatsen förr legat 240 eng. fot närmare stadsmuren och varit 38 fot djupare än den nu är.[13] Till vänster längre ned i dalen ligger den s. k. *Absalons graf*, hvilken vi ofta sett på afstånd från Stefansporten eller tempelmuren. Den nedre delen af detta sällsamma grafmonument är uthuggen ur den omgifvande klippväggen till en fyrkantig monolit, ehuru grus numera täcker den på östra sidan till minst en tredjedel af höjden. På sidorna äro halfpelare uthuggna med kapitäler i jonisk stil. Då klippans höjd ej medgifvit att utarbeta allt af ett enda block, har den öfre delen, som har formen af en tratt, byggts af mäktiga kvaderstenar. Monumentet omtalas af pilgrimen från Bordeaux (333) och torde härstamma från den grekisk-romerska tiden. Möjligen äro grafkamrarna af äldre datum och de anbragta ornamenten yngre. Det hela företer en mindre vacker än egendomlig barock, blandning af egyptisk och grekisk byggnadsstil. Ingången var stängd af grus, och en mängd stenar i och omkring densamma erinrade oss om judarnes sätt att uttrycka sin ovilja mot den upproriske konungasonen. Judarne tro nämligen, att de i denna grafpyramid hafva framför sig den grafvård, som Absalon i lifstiden lät uppresa åt sig i »Konungsdalen» (2 Sam. 18: 18), och pläga därför kasta sten på densamma.

I själfva klippväggen jämte Absalons graf ligger *Josafats grafkammare*. Ingången var äfven här fylld med grus. Längre mot söder ligger en i klippväggen anbragt kolonnad i dorisk stil, bakom hvilken flera grafkamrar visas under namn af *Jakobs graf*. Sagan som förmäler, att

Jakob här hållit sig dold efter Jesu tillfångatagande och ingenting ätit förrän efter Jesu uppståndelse, daterar sig från 6:e århundradet. Att han här ligger begrafven är en legend af ännu yngre datum, nämligen först från 15:e århundradet. Tydliga spår efter hjordar visade oss, att hålan numera ofta tjänar såsom fårfålla.

I en nisch i bergväggen söder om denna grafhåla, står den s. k. *Sakariaspyramiden*, till formen erinrande om Absalons graf och helt och hållet uthuggen ur klippan samt ingenstädes uppvisande någon ingång. Den öfre delen har formen af en pyramid. Monumentet skall erinra om den profet, som enligt 2 Kr. 24: 20 f. stenades i tempelförgården och på hvilken väl äfven Jesus Matt. 23: 35 hänsyftar.

De namn, som traditionen gifvit dessa grafmonument, hafva ej stort värde. Af större intresse är en inskrift, som upptäckts på den här nämnda Jakobsgrafven och hvilken visar, att denna grafplats hör till det sista århundradet före Kristus och tillhört prästsläkten *Bene Chezir*, som omtalas i 1 Kr. 24: 15, Neh. 10: 20. I allmänhet torde åtminstone de monumentala prydnaderna öfver dessa grafvar ej gå längre tillbaka än till den grekisk-romerska tiden. På Jesu tid hafva de säkert existerat och måhända tillsammans med andra gifvit honom anledning att ropa sitt ve öfver ett släkte, som »uppbyggde och prydde profeternas grafvar» men själft liknade dem, som besudlade sig med deras blod, Matt. 23: 29 f.[14]

På den branta sluttningen mot Kidrondalen af Förargelsens berg ligger den eländiga byn Siloa, *Kafr Silvān*. Betraktar man denna del af berget på något afstånd, så undgår man lätt att lägga märke till att här finnes en by med omkring 80 hus. Så eländiga dessa bostäder än äro, så hafva de dock sitt stora intresse ej blott därför, att de till stor del ligga midt ibland eller bestå af gamla utrymda grafkamrar från den tid, då Jerusalem i denna trakt hade en af sina största begrafningsplatser, utan äfven därför att de gifva oss en föreställning om huru man byggde sina bostäder i det gamla Jerusalem intill Davids tid. Af bestämda historiska uppgifter vet man, att den midt emot denna by liggande sydosthöjden, där enligt det föregående Sion och Davids stad voro

belägna, ursprungligen var mycket högre, än den nu är. Första Makkabéerboken berättar nämligen, att syrerna här byggde en stark fästning, som länge motstod judarnes angrepp, hvilket väl öfverensstämmer med Gamla testamentets berättelse om den gamla Jebusiterborgens, det ursprungliga Sions, ointagliga läge (Jfr 2 Sam. 5: 6 f.). Sedan det lyckats *Simon* att intaga fästningen 141 före Kristus, lät han enligt Josefus utjämna klippan och utfylla den klyfta, som skilde denna från Tempelberget — ett arbete som kräfde en tid af 3 år. Huru olik den närvarande sydosthöjden efter denna genomgripande förändring måste vara den ursprungliga höjden, säger sig själft. Detta förhållande måste emellertid tagas med i beräkningen vid en rekonstruering af den plats, där David först byggde sin stad. De nyaste utgräfningarna på denna höjd hafva nu visat, att husen här voro uppförda på samma sätt som i byn Siloa, d. v. s. med användning af själfva klippan för en eller flera af väggarna. Med ett sådant byggnadssätt kunde man få plats för mycket folk på en tämligen begränsad kulle, sådan som sydosthöjden är. Utan tvifvel hafva vi ock att tänka oss det ursprungliga Jerusalem byggdt efter en mindre skala, än man vanligen använder i fantasien på afstånd. Ett intressant exempel erbjuder Tell el-Fūl, Sauls Gibea, norr om Jerusalem, där denne konung residerade och samlade hela Israel under sin spira. Denna kulle är ej mycket större än den, på hvilken Upsala slott är beläget. Till sydosthöjden måste vi enligt det föregående äfven förlägga Davids graf likasom de öfriga konungarnes grafvar. Ty det heter så väl om David själf som om de flesta judiska konungarne, att de blefvo begrafna i Davids stad. Man sammanfattade alla dessa under benämningen »konungagrafvarna». Sannolikt lågo de på sluttningen af den sydostliga höjden ej långt från byn Siloa. Det måste dock äfven ha funnits andra konungagrafvar, ty det heter om Manasse och Amon, att de blefvo begrafna i Ussas trädgård (2 Kon. 21: 18, 26), och några konungar hafva enligt Hes. 43: 7 f. blifvit begrafna i omedelbar närhet af templet. Josefus berättar om Davids graf, att Hyrkanus låtit öppna och plundra den på tre tusen talenter. Äfven Herodes inträngde däri och beröfvade den »gyllene

kärl och juveler». Såsom ersättning skall han ha upprest ett monument vid ingången till grafven. Enligt en annan version skall det ha skett af tacksamhet för, att han slapp ifrån helgeränet med lifvet; ty då han ville på nytt intränga i grafven, uppslukades två af hans män af eldslågor. Enligt Petri ord Apg. 2: 29: »Hans (Davids) graf är bland oss allt intill denna dag», visste man ännu på apostlarnes tid, hvar Davids graf låg. Om det skall lyckas att genom utgräfningar komma den på spåren, är osäkert. Enligt det föregående förde trappor upp till Davids stad ifrån muren efter Kidrondalen. Det har lyckats professor Guthe att upptäcka några spår efter dessa trappor. Måhända kunde vidare utgräfningar bringa ytterligare klarhet i saken.[15]

Ungefär ett hundra af invånarne i Siloa benämna sig »män från Dībān» och påstå sig härstamma från tre bröder, som utvandrat från Dībān, (Dibon) moabiterkonungen Mesas hufvudstad (2 Kon. 3: 4), ett intressant exempel på de vandringar och flyttningar, som ännu såsom i gamla tider äga rum inom det heliga landet från öster till väster.[16] I norra delen af byn visas ett någorlunda bibehållet grafmonument, som i befolkningens mun kallas »Faraos dotters graf» och hvilket i sin stil erinrar något om egyptiska byggnader (1 Kon. 3: 1). Intressant är för öfrigt, att en slät klippa ungefär i midten af byn bär namnet *Zeḥvēleh*, som mycket påminner om *Zoḥēletstenen*, där Adonia förplägade sina anhängare kort före Davids död (1 Kon. 1: 9).[17]

Vid foten af sydosthöjden af det gamla Jerusalem, midt emot byn Siloa ligger *Mariakällan* (ʿAin Sitti Marjam) eller, såsom den äfven kallas, *Trappstegskällan* (ʿAin Umm ed-Deradj). Den framväller i bottnen af ett i klippan uthugget bäcken, dit man på 30 trappsteg, afdelade i tvenne afsatser (16 + 14), stiger ned. Däraf det senare namnet. Källan är intermittent: en del vatten framväller alltid i dess botten, men i regeln stiger det — om vintern 3—5, om sommaren 2 gånger om dagen — mycket hastigt till en ansenlig höjd, på 5 minuter ända till en fot. Företeelsen förklaras därigenom, att vattnet samlar sig i inre behållare, hvarifrån det genom några häfvertliknande gångar ledes ut till källan. Med detta fenomen hade sannolikt *Betesda* (Joh. 5: 4) någon likhet.

Hvad som i nyare tid tillvunnit Mariakällan uppmärksamhet är dels den omständigheten, att den, efter hvad alla sakkunniga numera så godt som enstämmigt antaga, sannolikt är identisk med det i Gamla testamentet omtalade *Gīḥōn*, dels den inskrift, som år 1880 upptäcktes i nedre mynningen af den underjordiska kanal, som leder vattnet från källan till *Siloadammen* vid sydvästfoten af samma höjd. Allt hvad som säges om Gīḥōn, passar in på Mariakällan, som under medeltiden äfven haft andra namn, såsom Drakbrunnen, Solkällan etc., och det synes ej kunna råda något tvifvel om att båda äro identiska, då sammanställningen förekommer allaredan i den judiska traditionen. Och med denna sammanställning har man ett ytterligare bevis för riktigheten af den nyare uppfattningen af det gamla Jerusalems topografi, hvad angår läget af det gamla Sion. Kronisten berättar nämligen (2 Kr. 32: 30), att konung Hiskia tilltäppte utloppet för det öfre Gihon och ledde vattnet nedåt (eller kanske riktigare: under jorden) till västsidan af »Davids stad», hvarmed kan sammanställas Jes. 22: 9. Afsikten med detta företag ligger för öppen dag. Den höjdsträckning, som nu, enligt hvad vi förut sett, ligger utanför stadsmuren, låg då innanför densamma, likasom äfven den sydvästra höjden då i sin helhet inneslöts af södra muren; och båda voro bebyggda. Äfven Siloa vid den sydvästliga foten af den sydöstra höjden hörde, enligt hvad vi sett, då till staden. Konung Hiskia ville afskära en belägrande fiende möjligheten att draga nytta af detta, det enda källsprånget i Jerusalems omedelbara omgifning, och i stället skaffa hufvudstadens invånare en bekväm och säker tillgång till dess vatten inne i staden. Beviset på hans genomförda plan hafva vi i den omtalade underjordiska tunneln, ett för hans tid storartadt och djärft företag. Då vattnet enligt källans natur ofta plötsligt fyller tunneln, är det ett farligt vågstycke att försöka gå från den ena änden till den andra. Försöket har dock vid flera tillfällen under lågt vattenstånd lyckligen utförts. Redan på 1600-talet skall en Pater Julius ha företagit vandringen, och i vårt århundrade hafva Robinson, engelsmännen Wilson och Warren samt Guthe i Leipzig utfört samma vandring. På några ställen är tunneln

till följd af ditflutna sandlager så låg, att man måste krypa på alla fyra. Den går ej i en rät linie utan upptager i sitt lopp 533 meter, under det att det kortaste afståndet mellan båda ändpunkterna blott utgör 335 meter. Arbetet har utförts från båda ändpunkterna, och de arbetande ha mötts på midten. Det intressantaste stället ligger något norr om tunnelns midtpunkt. Här visar det sig, att man försökt fortsätta genomborrningen i flera riktningar och endast med en viss möda träffat den rätta för att möta de från andra änden arbetande. Om de från de båda hållen arbetande aflägga spåren efter deras i olika riktningar gående hackor och mejslar äfven vittnesbörd. De söder ifrån kommande arbetarne ha gått något för högt, så att deras tunnel måst borras djupare i bottnen, för att vattnet skulle kunna rinna fram.

Om hela företagets fullbordan berättar den ofvannämnda inskriften, som upptäcktes inuti tunneln vid dess utmynning i Siloadammen. Upptäckten skedde i följd af meddelanden från barn, som varit där inne och sett egendomliga teckningar på väggarna. Inskriften, den äldsta på hebreiska, berättar, att, då »hackorna ännu (lyftes) mot hvarandra och det ännu var tre alnar kvar, ljöd den enes stämma till den andre, ty det var en springa (?) i klippan», och »då genombrottet skedde, slogo arbetarnes hackor emot hvarandra, och vattnet flöt från källan till dammen i en längd af 1200 alnar; 100 alnar var klippans höjd öfver arbetarnes hufvud.» [18]

Innan man kom på tanken att på detta sätt göra sig till godo Gīḥōns vatten inuti staden, hade man pröfvat en annan metod. Från källans bassäng leder en annan kanal genom klippan in i en vattenbehållare väster ut, från hvilken ett schackt leder upp först i lodrät, därpå i sned riktning och slutar med ett i klippan uthugget större rum, hvilket förr varit öfvertäckt med murverk men nu är fylldt af grus. Afsikten med detta arbete har naturligtvis varit densamma som med tunneln, att kunna hämta vatten ur källan utan att behöfva gå utanför stadsmuren eller blottställa sig för en eventuell fiende. Men då företaget efter tunnelns fullbordan måste ha varit ändamålslöst, så är det uppenbarligen att hänföra till en äldre tid än denna. [19] Alla dessa vattenledningsarbeten visa, hvilken

roll denna den minsta af alla de kullar, på hvilka det gamla Jerusalem var beläget, en gång spelat i stadens historia.

På kullen liksom i Kidrondalen träffar man nu några enkla trädgårdsanläggningar, hvilka utgöra en svag påminnelse om de gamla kungsträdgårdarna, hvilka lågo i denna trakt af staden (Jfr Jer. 39: 4).

En erinring om dessa trädgårdar ligger måhända i namnet »Kungsdammen» (Neh. 2: 14), som sannolikt är en senare beteckning för den genom den ofvan beskrifna tunneln bildade Siloadammen, hvilken enligt kronistens antydning äfven synes ha benämnts »Nedre Gīḥōn» (2 Kr. 32: 30). Namnet Siloa förekommer emellertid redan under en äldre tid än den, hvarifrån den genom Hiskia utförda vattenledningen härstammar, nämligen under konung Ahas. Profeten Jesaias talar på denna tid (8: 6) om *Siloas* stilla flytande vatten såsom en symbolisk beteckning för Herrens osynliga och i människors ögon oansenliga hjälp i motsats till Eufratflodens starka och väldiga vattenmassor såsom symbol af den assyriska världsmakten. Sannolikt ha vi att tänka oss detta Siloa såsom en i klippan uthuggen vattenränna, hvilken förde vattnet från Gīḥōn omkring sydosthörnet af Davids stad och därpå innanför muren till de kungliga trädgårdarna, belägna i den nedersta delen af Tyropojondalen.[20]

Siloadammen omtalas som bekant sedan i Johannesevangeliet (9: 7) och likaledes hos Josefus och i Talmud, hvilken bland annat berättar, att man härifrån hämtade vattnet till det enligt ett senare bruk införda stora vattenoffret på löfhyddohögtidens sju första dagar. Till detta bruk ansluter sig sannolikt Jesus i sitt tal på löfhyddohögtidens sista dag, Joh. 7: 37 f.: »Om någon törstar, han komme till mig och dricke! Den som tror på mig, af hans lif skola flyta strömmar af lefvande vatten!»

Professor Guthes utgräfningar ha visat, att vattnet från den underjordiska tunneln ursprungligen samlades i en numera igenfylld bassäng öster om den närvarande Siloadammen. Sydost om den egentliga Siloadammen ligger en annan, som i motsats till den förra, »den öfre dammen», plägar kallas »den nedre dammen» eller af araberna benämnes *Birket el-Ḥamrā*, »den röda dammen».

På sydöstra sidan af denna damm har man påträffat lämningar efter den gamla muren, som här gick tvärs öfver Tyropojondalen. I närheten måste förutom ett par omtalade portar, *Källporten* och *Dyngporten*, äfven det till befästningsverken af dessa hörande »tornet i Siloa», som omtalas i Luk. 13: 4, ha haft sin plats.

Huru Siloadammen sett ut, då Jesus sände den blindfödde dit för att där två sina ögon och återvända seende, veta vi icke. Däremot veta vi, att man från omkring år 600 här haft en basilika, som omslöt två genom en vägg åtskilda vattenbassänger, en för kvinnor och en för män, och att man tillskref vattnet hälsobringande egenskaper. Från dessa byggnader härröra väl de rester efter gamla pelare, som ännu finnas i dammens botten.[21]

Från Siloadammen besökte vi den s. k. *Jobsbrunnen*, »Bīr Eijūb», som ligger i själfva föreningspunkten af Hinnoms- och Kidrondalen, där Vādi en-Nār vidtager mot sydost. Härifrån har man en vacker anblick af den i norr liggande sydöstra höjden af det gamla Jerusalem med Kidrondalen till höger och Tyropojondalen till vänster. Där ofvan höjer sig det sydöstra hörnet af stadsmuren med Tempelplatsen liggande 106 meter öfver den punkt, hvarpå vi befunno oss.

Namnet på brunnen härstammar från den arabiska legenden i koranen, där Gud säger till Job: »Stampa med din fot i jorden, så skall vatten framkvälla till att två dig med och sundt till att dricka af.» För den bibliska historien är det af intresse, att man i denna vattenbehållare, som är ett slags mellanting mellan brunn och cistern, velat se den i Jos. 15: 7 såsom en gränspunkt mellan Juda och Benjamin omtalade »*Rogels källa*». Något afgörande bevis för detta antagande finnes emellertid icke. Är den närvarande Zeḥvēleklippan i byn Siloa identisk med Zoḥēlestenen, invid hvilken Rogel enligt 1 Kon. 1: 9 låg, så är detta ett bevis emot denna sammanställning. I uppgifter från medeltiden benämnes »Jobsbrunnen» äfven »Nehemias brunn» i anslutning till en berättelse i 2 Mak. 1: 19 f.[22] Brunnen, som är 38 meter djup och murad, mottager det från de omgifvande höjderna genom klippan nedsipprande regnvattnet, som under regnstarka vintrar kommer den att öfverflöda. Detta anses af befolk-

ningen såsom tecken till ett godt år och mottages med jubel. Man strömmar i skaror hit ned från staden och byarna där omkring bara för att få se rinnande vatten — ett bevis på vattnets betydelse i detta land. Brunnens vatten är dåligt men ändock bättre än Siloakanalens. Den fattigare befolkningen hämtar städse härifrån sitt förråd. Männen från Siloa bära det i lädersäckar till staden för 10—15 öre säcken.

Hemvägen togo vi genom Hinnomsdalen. På sluttningen af det till vänster liggande »Onda rådslagets berg», som fått sitt namn efter den dit förlagda rådplägningen i öfversteprästen Kaifas' palats (Matt. 26: 36), ser man en mängd grafvar. På den östra delen af sluttningen står en förfallen byggnad, hvilken ursprungligen tjänat såsom grafkammare. Den är nederst uthuggen ur klippan men ofvantill byggd af sten. Man märker spetsbågar och starka midtelpelare. Ingången är igengrusad. Armeniska inskrifter och uthuggna kors i västra delen visa, att platsen en gång tjänat såsom begrafningsplats för armeniska kristna. Araberna gifva byggnaden det lockande namnet *el-Ferdūs*, paradiset; traditionen söker här den för Judas' blodspenningar förvärfvade »Blodsåkern», *Hakel-Dama*. Till stöd för traditionen kan nämnas, att man ännu i dess närhet gräfver krukmakarlera, hvilket stämmer med Matt. 27: 7, jfr äfven Jer. 18 och 19. Till en belysning af evangelistens uppgift, att »krukomakarens åker köptes till en begrafningsplats för *främlingar*» (Matt. 27: 7), tjänar den ängsliga noggrannhet, hvarmed kristna, judar och mohammedaner ännu söka att hålla sina begrafningsplatser rena från främlingar. När en främling dör i Jerusalem, stöter det ofta på stora svårigheter att få honom begrafven, enär hvarje trossamfund vill ha sin begrafningsplats uteslutande för sig. Sådant måste äfven ha varit förhållandet i gamla tider, ehuru dödsfall vid de stora, årliga festerna säkert voro vida talrikare än nu. Ofta får en pilgrim eller resande, som dör här, nöja sig med en graf i någon vinkel, som de infödda betrakta såsom oren.[23] Judarne, som ansågo, att de 30 silfverpenningarna skulle ha orenat tempelskatten, betraktade dem goda nog att bereda främlingar en grafplats. En tillfällig notis hos Josefus vid hans beskrif ning af den romerska belägringslinien år 70 upplyser

att äfven öfversteprästen Hannas' grafkammare var belägen på detta berg.[24]

Hinnomsdalen är på båda sidor begränsad af branta väggar; i dalens botten träffar man på flera ställen grupper af olivträd och svagt grönskande gräsmattor. Ungefär rätt söder om den sydvästra höjden utanför stadsmuren låg väl det gamla Tofet, Moloksdyrkans hufvudhärd, som sedermera blef så afskydd af alla gudfruktiga judar och från hvilken Nya testamentet fått beteckningen *Gehenna*, vårt helvete. Helvetisk mörk och afgrundslik får man dock ej tänka sig denna plats. Det var den här öfvade, hemska afgudatjänsten, ej Guds natur, som gjort denna dal lika oskiljaktigt förbunden med begreppet fördömelse, som frälsningen enligt judisk åskådning är fäst vid Sion.

Hemkommen lät jag husfadern i hospitset berätta för mig, hur det tillgår vid folkfesten under vintern vid Jobsbrunnens öfverflödande.

Ung och gammal — så berättade han — skyndar i festlig dräkt ned till brunnen, så snart den börjat utsända en porlande bäck genom Vādi en-Nār. Detta inträffar i december eller januari någon tid efter vinterregnets början. Det är en af de gladaste och mest omtyckta folkfesterna i Jerusalem.

Tidigt på morgonen ser man pittoreskt klädda grupper tåga ned utför Kidron- eller Hinnomsdalen, en del till fots, en eller annan stolt schēch till häst och hela harem på åsnor. Från klippnästena i Siloa, från det eländiga el-'Azarīje, från trakten af Betlehem till och med infinna sig talrika gäster.

— Men hvad gör man, eller hvarmed roar man sig?

— Först och främst låter man naturundret liksom verka på sig. Man ser med en viss andäktighet ned på det framspringande vattnet, hvilket genom sin fullhet och sina muntra språng synes dem som en borgen för att deras högsta önskan skall uppfyllas och att de skola erhålla ett rikligt vinterregn.

— Än sedan då?

— Sedan lägrar man sig behagligt i olika grupper. Männen slå sig ned på medhafda mattor, röka behagligt sin vattenpipa och njuta af sitt fint doftande mokka-kaffe. Kvinnorna taga plats något afsides under de mörkgröna olivträden; de äro för tillfället vanligen iklädda en stor hvit mantel (*isār*) af bomullstyg, som döljer hela gestal-

ten från hufvudet till fötterna — och så stämma de upp glada drillar och enkla sånger.

— Hvad företar man sig vidare?

— Ingenting. Österländingen är anspråkslös äfven i sina nöjen. Ingen dans, inga lekar, icke heller något slagsmål, ingen dryckenskap, inga störande upptåg förekomma, om man möjligen ej vill räkna dit sådant som t. ex., att Siloa-pojkarne då och då genom små snatterier söka att bereda sig en festglädje.

Jag kunde ej undgå att vid denna berättelse tänka på den glada löfhyddohögtiden, från hvilken denna enkla folkfest synes vara en svag återklang. Äfven den firades på hösten, sedan fruktskörden insamlats i den sjunde månaden (oktober), och judarne menade, att de med det ofvannämnda vattenoffret skulle utbedja sig ett rikligt arlaregn för den kommande såningstiden. Denna fest måste emellertid ha varit en glad folkfest i långt högre bemärkelse än den närvarande. De festbesökande bodde som bekant i löfhyddor, byggda på gårdar, gator, tak och öppna platser och förfärdigade af grönskande grenar från valnöts- eller andra skuggifvande träd. De buro i händerna ädla frukter eller trädgrenar, i synnerhet af palm- och citronträd, och hängåfvo sig åt en harmlös glädje, som bjärt stack af mot den nyss (endast 5 dagar) förut firade allvarliga försoningsdagen. Årets skörd var nu bärgad, och man hängaf sig åt fröjden öfver Jehovahs gåfvor. Endast ett kunde verka störande, den starka torkan och den började bristen på vatten, som vid denna tid på året är mest kännbar i detta land. Med så mycket större intresse följde man därför hvarje morgon under festens sju första dagar prästens vattenoffer, då han under musik och sång hämtade en bägare från Siloadammen och utgöt det tillsammans med vin i tvenne skålar på altaret i templet. Han åtföljdes därvid säkert af en hel skara festbesökande, hvilka väl ock, såsom de infödda än i dag ej gå förbi en källa eller damm utan att dricka af vattnet, hämtade sin dryck ur Siloa. Det var därför i nära anslutning till festens sedvänja, som Jesus på högtidens sista dag hänvisade de törstande till en källa af annan art och med ett vatten af högre natur.

Till Jeriko och Jordan.

På sluttningen af Oljeberget. — En gång hyllad såsom konung. — Betania. — En allvetande tradition. — Aftonen före palmsöndagen i Betania. — Vårt kvitto på att vi köpt oss fria från röfvare. — Huru en tysk student befriade sig från röfvare. — Apostlakällan. — Ömma herdar. — Alltjämt utför. — Chān el-Haṭrūra. — Den barmhärtige samariten. — Vādi Ḳelt. — Djebel Ḳaranṭal. — Jerikoslätten. — Det gamla Jeriko. — Drag ur dess historia. — Den forna prakten försvunnen. — Det »doftande» Jeriko. — Det nya Jeriko. — Till Jordan. — Jordandalen. — Floden. — Dess bädd. — Dess lopp. — »Jordans prakt.» — Smutsigt vatten. — Minnen. — De grekiska pilgrimerna. — Bäst att hålla sig på afstånd.

Fredagen den 20 mars hade jag och en berlinerdoktor uppgjort med dragoman Williams, att han skulle ledsaga oss till Jeriko, Jordan och Döda hafvet. Han lät länge vänta på sig efter den för uppbrottet bestämda timmen, och då han ändtligen inställde sig, hade han själf ej tid att genast ledsaga oss utan skulle efter en timmes tid rida upp oss, sedan vi med vår »mukari», hans lejde åsneryttare, som skulle frakta vårt mat- och dricksförråd för den tre dagar långa utflykten, begifvit oss af i förväg. Dröjsmålet gjorde, att vi fingo bryta upp midt i den starkaste hettan, då vi beräknat att få hvila ut på något skuggrikt ställe under vägen.

Med vår mukari i spetsen redo vi än en gång genom Damaskusporten, förbi nordöstra hörnet af stadsmuren ut på Oljebergets sluttning utefter Betaniavägen, eller, såsom den snart med rätta kan kallas, Jerikovägen. Meningen är, att man snart nog skall få vägen färdig och farbar äfven för vagn ända ned till den gamla palmstaden. Ännu är detta möjligt blott ungefär hälften af vägen.

Här ute på bergssluttningen uppehöllos vi en god stund af vår mukaris åsna, hvilken, olik sina kamrater vid Nilen, ej på några villkor syntes vilja gå vägen framåt utan oupphörligt snurrade rundt och till sist kastade sig

till hälften på rygg ned i en stengrop på sidan om vägen — till stor fara för våra vattenkrus och vårt vinförråd. Bredvid i en annan grop låg det stinkande kadavret efter en af hennes gelikar, som här sannolikt störtat under någon tyngre börda och så fått nöja sig med en »åsnebegrafning» (Jer. 22: 18). Ingenting gick märkvärdigt nog i kras af våra flaskor och krus, och åsnan själf, som i sin intagna ställning såg ut som om hon knäckt alla benen i kroppen, kunde efteråt godt hålla ut i samma traf som våra hästar.

Uppkomna på höjden af sluttningen vände vi oss flera gånger om för att njuta anblicken af Jerusalem från denna punkt. Hvilka minnen trängde sig ej här inpå oss! Från ungefär samma punkt måste Jesus för första gången ha fått sikte på staden, så ofta han på sina vandringar från Galiléen öfver Jeriko kom för att deltaga i de stora högtiderna i Jerusalem, eller så ofta han från det undangömda Betania styrde sina steg mot den bullrande staden. De flesta gångerna, särskildt under den sista veckan, var det väl med tunga steg, som han vandrade denna väg. För hvarje gång han närmade sig för att upptaga kampen bland det förhärdade folket, närmade sig äfven stunden för dess afgjorda förkastelsedom öfver honom och med denna inseglet på dess egen dom. Lättast kändes väl stegen, då han efter det hårda dagsarbetet vände staden ryggen och gick ut till det fridfulla hemmet i Betania, där han alltid var en kär och efterlängtad gäst. En gång vardt det honom dock beskärdt att på denna väg hyllas och hälsas, sådan som han i verkligheten var: såsom Israels konung.

Det var denna bild, som nu framstod för mitt sinne. Tvenne folkströmmar rörde sig den dagen på vägen mellan Jerusalem och Betania. Den ena hade dragit ut från staden, nyfiken att få höra, om det bekräftats, hvad den sport ha tilldragit sig vid Lasarus' graf (Joh. 12: 12 f.). Då den kommit till trädgårdarna vid Oljeberget, där äfven några grupper af palmer växte, lyftes dussintals händer i höjden, afskärande palmgrenar såsom vid löfhyddohögtiden. Under tiden har den andra skaran, bestående af dem, som från den föregående dagen stannat kvar i Betania (Joh. 12: 9), äfven satt sig i rörelse med Jesus i

spetsen. Vid Betfage har han bestigit åsnan. Afståndet mellan de båda folkströmmarna blir allt mindre. Ändtligen möta de hvarandra. De från Jerusalem vända om och gå i spetsen, de från Betania följa efter. De förra strö ut sina palmkvistar på vägen, de senare, de mest hänförda, lösgöra sina mantlar och utbreda dem såsom mattor framför konungen (Mark. 11: 9, Matt. 21: 8). När det jublande tåget kommer fram och får sikte på den södra delen af staden med det gamla Sion och Herodes' palats, ljuder det i de hänförda pilgrimernas hjärtan: »Jerusalem, Jerusalem», och i ett nu skallar utefter Oljebergets sluttning jubelropet: »Hosianna, Davids son! Välsignad vare han, som kommer i Herrens namn! Hosianna i höjden!» Och från stadens murar och torn svarar ekot — »*i höjden!*» När jubelropet tystnat, göra några fariséer ur folkhopen anmärkningar och bedja Jesus: Näps dina lärjungar! Men han vet, att han är värd hyllningen och svarar med värdighet: »Jag säger eder, om dessa tiga, skola stenarna ropa» (Luk. 19: 39 f.). Tåget rör sig vidare genom en liten afrundad sänkning, därifrån Jerusalem är fördoldt, och utkommer så än en gång i sikte af hela staden med templet. Jerusalem, Jerusalem! så ljuder det åter i allas hjärtan, och så äfven i den hyllade konungens. Men han måste tillägga: »du som dräper profeterna och stenar dem som äro sända till dig!» Och så brister han ut i högljudd gråt öfver staden, som ej vet hvad dess frid tillhörer (Luk. 19: 41). En gråtande konung! Och en som ej gråter öfver sin förlorade krona utan gråter i samma ögonblick, som man gifvit honom sin hyllning! Det förekom mig, som hvilade något af dessa tårar ännu öfver den förnedrade och dock så högt älskade Sionsdottern med sina 30,000 israeliter där bortom klagomuren! Men hur många äro ej de platser, de hjärtan, inför hvilka människosonen sedan dess fått stå och fälla tårar!

Dessa och liknande tankar upptogo sinnet, under det våra hästar sakta följde vägen, som snart gör en krökning mot öster, och Jerusalem försvann i väster. Om en knapp halftimme voro vi i Betania. Det ligger nästan undangömdt i en liten dalsänkning till vänster om vägen, och man märker det först, där vägen kröker sig

i nordöstlig riktning omkring en djup dalklyfta, då man är alldeles inpå det. Här var platsen för stillhet och frid. Och dock råder här ingen ödslighet såsom ett stycke längre öster ut. Huru ljufligt kunde det icke ännu vara här, om dessa knappt till hälften trashöljda barnungar, som nu kommo framstormande emot oss och med bachschischhungrande ögon sträckte sina smutsiga händer emot oss, hade en Marta eller Maria till moder eller syster! Den eländiga byn med omkring 40 hus och sin uteslutande mohammedanska befolkning har intet enda hem, som på ett värdigt sätt kan föra tanken tillbaka till de tre syskonens i det gamla Betania, där Jesus så ofta tog in och där han var ännu mera efterlängtad. Det enda, som fägnar ögat, är den täcka omgifningen med grönskande fikon- och mandelträd jämte oliv- och johannesbrödträden. Där inne bland de förfallna husen och de smutsiga invånarne gick det icke bra att framkalla bilden af Marias och Martas by. Där ute på vägen bland de grönskande träden gick det bättre.

Vi störde ej denna bild genom att besöka Lasarus' graf, vid hvilken ej blott kristna pilgrimer utan äfven mohammedaner tillbedja. Det hör till egendomligheterna hos de kristna och mohammedanerna i Palestina, att de med stor tvärsäkerhet utpeka platserna för alla möjliga och omöjliga tilldragelser i den heliga historien. Trädet, där Judas hängde sig, hade vi nyss passerat, likaså stället, där det af Jesus förbannade fikonträdet stod; och 7 minuters väg längre fram på vägen kyssa pilgrimer ännu den sten, dit Marta ilade Jesus till mötes (Joh. 11: 20 f.). Ofta är det rent godtycke, som bestämt dessa platser; ibland, såsom då man i Jerusalem utpekar den rike mannens och den fattige Lasarus' hus, eller de stenar, som skulle ropa, om lärjungarne tego, väcker det löje. På det hela taget störes man dock mindre af denna allvetande tradition än mången tror. De kristna i Orienten hafva behof att tänka allting mera konkret och lokaliseradt än vi västerländingar, och de utpekade ställena tjäna dock den resande vid flera tillfällen till erinran om mången tilldragelse, hvilken kanske eljest hos mången ej skulle ha uppkallats i minnet, då tiden är otillräcklig att läsa de bibliska berättelserna med alla deras detaljer.

På något afstånd från byn dröjde vi ännu vid de ljusa och vederkvickande minnena från det gamla, älskliga Betania, hvarom det närvarande erinrar blott med namnet, *el-ʿAzarīje*, Lasarusbyn, och fortsatte, först sedan vi upptäckt vår dragoman på sin skimmel komma ridande efter oss där borta i vägkrökningen. Af de många minnen, som äro fästade vid den lilla byn, framträdde särskildt ett med lefvande styrka under de få minuter vi dröjde i dess närhet. Det var minnet af den tilldragelse, som ägde rum här aftonen omedelbart före det nyss skildrade intåget i Jerusalem (Jfr Joh. 12: 1 f. och v. 12.). Jesus hade på eftermiddagea återkommit från det i nordostlig riktning liggande Efraim, dit han dragit sig tillbaka med anledning af judarnes rådslåenden om att rödja honom ur vägen. I Betania, framför allt i Lasarus' och hans systrars hus, rådde en annan stämning. Något af påskhögtidens glans låg ju redan öfver de kära syskonens hem, där döden nyss gästat men åter fått vika för lifvet. Hvar och en sökte att på sitt sätt uttrycka sin tacksamhet. Man föranstaltade en festmåltid, naturligtvis en *aftonmåltid*, och såsom de infödda ännu i dag med en viss ifver täfla med hvarandra, i hvilket hus bland bekanta och släktingar i byn en nyanländ gäst skall inbjudas, så hade man äfven denna gång täflat i Betania, och — Simon, den spetälske, hade slutligen öfverröstat de andra och fått äran att blifva värd (Matt. 26: 6, Mark. 14: 3).

Aftonen var inne, en eller flera lampor, stående på ett slags kandelabrar, »ljusstakar», eller hängande ned från taket spredo sitt sken öfver bordssällskapet. Festglädjen förhöjdes därigenom, att allas hjärtan med hängifven tacksamhet voro riktade endast mot en. Och dock — det fanns en, om än outtalad aning om död hos de församlade. Öfversteprästerna rådplägade ju, huru de måtte döda ej blott Jesus utan äfven Lasarus (Joh. 12: 9 f.). Marta gick väl trogen sin vana omkring det på mattor och kuddar liggande bordsällskapet och passade upp, medan Maria att börja med höll sig på afstånd (Matt. 26: 7). För sin tacksamma kärlek och sina sorgsna aningar, dem hon ej högt vågade uttala, fann hon ett rörande uttryck. Ännu en gång, tänkte hon, vill jag betyga honom min

obegränsade tacksamhet och tillgifvenhet. Tanken — den hemlighetsfulla aningen, att det var den sista gången, uppfyllde henne med obeskrifligt vemod. Hon tog sin alabasterflaska med den dyrbara smörjelsen, framträdde tyst till Mästaren och bröt sönder flaskan öfver hans hufvud och smorde med det sista af innehållet hans fötter. Något ord till förklaring ansåg hon öfverflödigt. Hon vågade måhända knappt för sig själf uttala de dödsaningar, som gjorde hennes hjärta beklämdt. Midt under det hon sysslar med att gifva sitt aningsrika hjärta ett lämpligt uttryck, får hon höra klander och knot från de andra lärjungarne. Men Jesus har förstått hennes mening. Kanske har hon, som plägade utvälja den bästa delen, att sitta vid Mästarens fötter, djupare än någon af de öfriga fattat hans förkunnelse, att han skulle lida mycket af de äldsta och öfversteprästerna och de skriftlärda och dödas o. s. v. Alltnog, Jesus försvarar henne, förklarande, att hvad hon har gjort, det har hon gjort för att tillreda honom till begrafning och: »Hvarhelst detta evangelium varder predikadt i hela världen, skall ock hvad hon har gjort varda sagdt henne till åminnelse (Matt. 26: 13)».

Ja, med den stolta stadens undergång där borta bakom Oljeberget har också det gamla Betania försvunnit, men öfverallt där evangeliet om Kristus predikas, äro äfven Maria och hennes syskon kända. —

Vid *Abu Dīs*, en by till höger om vägen ett stycke bortom Betania, mottogo vi en beduin, som presenterade sig såsom vår eskort med ett antikveradt skjutvapen på axeln. Han skulle skydda oss, som med undantag af vår dragoman saknade allt slags vapen! Nej, han var snarare ett slags kvitto på, att vi hos hans schēch köpt oss fria från anfall af röfvare. Schēchen i Abu Dīs åtnjuter nämligen så pass anseende bland beduinstammarna i Juda öken, att en enda man af hans underlydande anses tillräcklig att skydda de resande. Regeringen har därför till honom öfverlåtit rätten och ansvaret att eskortera dem, som besöka denna trakt. Utan en sådan lejd ger den resande ej gärna sig af på väg från Jerusalem till Jeriko, utan fara att under vägen såsom mannen i liknelsen (Luk. 10) falla i röfvarhänder. Såsom exempel på huru beduinerna drifva sitt yrke såsom öknens fribrytare, berättades

oss i Jerusalem bland annat om en tysk student, som af hänförelse att få se det Heliga landets orter äfven begifvit sig af på väg ned till Jeriko men af brist på tillräckliga respengar måst göra resan ensam och till fots. Beduinerna öfverföllo honom och afklädde honom alla hans kläder inpå bara kroppen. I sitt utblottade tillstånd steg han upp på en af höjderna invid vägen och uppstämde förtröstansfullt: »Eine feste Burg ist unser Gott!» (»Vår Gud är oss en väldig borg!») med den öfverraskande effekten, att plundrarne först blefvo stående af häpnad och efter en stund med sin anförare i spetsen återburo alla hans tillhörigheter, nedlade dem framför hans fötter och aflägsnade sig under tecken till djupaste vördnad. De höllo honom antingen för ett helgon eller en vansinnig och ansågo sig i bådadera fallet ha begått ett brott. Händelsen är ägnad att belysa Davids beteende i hans nödställda läge inför konung Akis i Gat (1 Sam. 21: 12 f.). Genom att ställa sig såsom vansinnig hade han gjort sig oantastbar bland sina fiender.

Vägen blef brant, och trakten fick karakter af en vild öken. I början af den djupa *Vādi el-Ḥōḍ* gjorde vi efter två timmars ridt en kortare rast i en eländig chān invid den s. k. *Apostlakällan*. Att lärjungarne och Mästaren vid mera än ett tillfälle rastat här och förfriskat sig under den heta vandringen från Jeriko till Jerusalem, är mer än sannolikt, då källan är den enda utefter hela denna vägsträcka. Hettan var mycket tryckande, och självfve vår infödde mukari drack begärligt den ena vattenbägaren efter den andra. Vi vågade lika litet här som annorstädes dricka vattnet utan att först ha blandat det med vin. En enda liten oförsiktighet i detta stycke hämnar sig inom en halftimme med illamående, som kan antaga en rätt allvarsam eller i alla händelser för den resande besvärlig karakter.

I dalen framför oss voro tvenne herdar ifrigt sysselsatta med att skilja sina hjordar, som blandat sig intimt med hvarandra. Det var rörande att se, med hvilken ömhet de togo sig an de minsta ibland fåren. Den ene af dem kom senare under sin vandring i spetsen för hjorden förbi oss med ett litet lamm, instucket innanför sina kläder vid barmen, erinrande om Jes. 40: 11: »Han

skall församla lammen i sin famn och bära dem i sitt sköte.» Hela denna trakt ägnar sig endast till betesmarker och skall aldrig kunna blifva annat äfven under förutsättning af den allra vidsträcktaste europeiska kultur i Palestina. Så har ock förhållandet varit af ålder ej blott med denna trakt utan med så många andra i detta land; och häraf förklaras icke blott den stora betydelse, som herdelifvet alltid spelat i Israels historia och de stora siffrorna på mängden af får och boskap, som enskilda ägt eller förlorat till fiender, utan äfven de från herdelifvet lånade bilderna, som så ofta förekomma i den Heliga skrift.

Vägen blef nu allt brantare och trakten alltmer ödslig. Ej utan skäl heter det: »En man *for ned* från Jerusalem till Jeriko». Under nedstigandet mötte vi flera af Cooks resenärer, bland hvilka en del damer, som ej vågade rida utan läto sig bäras af åsnor i ett slags grofhuggna palankiner. Detta sätt att färdas såg dock mycket farligare ut än att rida, och det hade bara behöfts, att endera af de båda åsnorna stupat, för att damen där inne i bärstolen skulle ha varit utsatt för faran att störta ner i djupet af någon afgrund.

I *Chān el-Ḥaṭrūra*, dit legenden, som önskar lokalisera allt, förlagt skådeplatsen för liknelsen om den barmhärtige samariten (Luk. 10), gjordes efter nära 2 timmars ridt från Apostlakällan en ny rast. I närheten ligger en höjd, benämnd *Telʿat ed-Dam*, »Blodshöjden», med ruiner efter en medeltidsborg. Namnet, som härleder sig från den röda färgen på klippan, har gifvit anledning att sammanställa den med *Adummimshöjden* (Jos. 15: 7).

Här i denna ödsliga och vilda trakt förstår man psalmistens bild: »Om jag än vandrade i en mörk dal, fruktade jag intet ondt, ty du är när mig» (Ps. 23: 4). Liknelsen om mannen, som drog ned ifrån Jerusalem till Jeriko och föll i röfvarhänder, måste äfven ha varit ett stycke ur lifvet för Jesu samtida. Vi kunde här, där vi hvilade ut, ganska väl förstå hans belägenhet. Vägen är ofta inklämd mellan kalkstens- och märgelklippor, så att den bildar nästan en hålväg. Vid en sådan öfverraskade plötsligt kanske blott ett par beduiner den ensamme resanden, plundrade honom inpå bara kroppen

och läto honom ligga misshandlad och halfdöd. Det var ej någon mjuk sjukbädd, som beskärdes honom häruti. Han hörde kanske under långa timmar blott asgamens hesa kraxande öfver sig, schakalernas hemska tjut på afstånd och ödlans prasslande i närheten. Men tyst: nu hör han hofslagen från kommande ryttare! Allt tydligare blir ljudet. Han vänder sig stönande för att se. Godt: det är en ryttare, en präst! Så mycket bättre! — En stråle af hopp sprider sig öfver mannens ansikte, ty en präst kan ej gå förbi. Men — »då han såg honom, gick han förbi honom».

Timmar förgå åter, fulla af sveda och oviss väntan. Då hör han å nyo steg, de närma sig: det är en levit! Åter hoppas han, att helgedomens tjänare skall hjälpa honom. Men äfven han går förbi.

Mannen är nu färdig att uppge allt hopp. Då ljuda åter hofslag. En ryttare närmar sig på nytt. Mannen vrider sig för att se: aj, en samarit, där är då säkert intet hopp. Kanske tillfogar han mig dråpslaget.

Men denne förbarmar sig öfver honom, styr sin häst intill honom, där han ligger, sitter af, förbinder hans sår, gjuter de läkemedel han har att tillgå, olja och vin, i såren, tar så mannen med på sin häst till Jeriko och inackorderar honom där på sitt eget konto.

Man har svårt att tänka sig något mera lefvande än denna liknelse, kanske var det något, som Jesus själf upplefvat, i alla händelser synes det, att döma af den lagklokes tystnad, då han ej har några invändningar att göra mot Jesu framställning af prästens och levitens handlingssätt, ej ha varit någonting ovanligt. Men på samma gång, hvilken dom öfver dessa tempeltjänare i Jerusalem och hvilken upprättelse för de förkastade samariterna!

Under den följande vägen upptaga väldiga dalklyftor till vänster uppmärksamheten. Efter någon tid fängslade oss dock odeladt den storartade anblicken af den djupa *Vādi Ḳelt* till vänster. Man har sammanställt denna vildromantiska bergsklyfta, i hvars botten vi hörde bruset af forsande vatten, dels med *Akors dal* (Jos. 15: 7), dels med *bäcken Krit*, där profeten Elia en tid höll sig gömd för konung Akab. Med sina många eremithålor från anakoretväsendets blomstringsdagar och sin rikedom på vildt,

däribland gaseller, rapphöns, dufvor och korpar, skulle den ännu kunna erbjuda mången flykting ett säkert skydd och en lämplig vistelseort. På ett par ställen märktes några smala gångstigar i slingrande bukter föra ned mot djupet; på de flesta punkterna skulle dock ett försök att komma ned ha varit detsamma som att kasta sig i afgrunden.

Den egendomliga stämning, som ökenlandskapet framkallar, förhöjdes i denna romantiskt vilda omgifning genom det öfverväldigande intrycket af den kraft, som skapat dessa bråddjup och upptornat dessa djärfva bergtinnar. I en sådan omgifning hafva Herrens utkorade redskap ifrån Moses allt intill Johannes döparen och Kristus undfått den höga fostran, som kräfdes för deras kallelse. I nordostlig riktning från detta ställe utpekar man *Djebel Ḳarantal* såsom skådeplatsen för Jesu frestelse i öknen. Betecknande heter det i berättelsen härom hos Markus 1: 13: »Han frestades af Satan *och var med vilddjuren.*» På infödingarnes språk heter det ofta ännu i dag i stället för »han är i öknen»: »han är med (de vilda) djuren!»[1]

Vid en krökning af vägen fingo vi *Jeriko* i sikte där nere i Jordandalen. Där bakom slingrade sig den gröna omfattningen af Jordans stränder. Litet till höger utbredde sig Döda hafvets underbart djupblåa vatten. På andra sidan reste sig Ostjordanlandets berg, där den blåa, violetta och röda färgen sammansmälte så mjukt och fint, att man stod där såsom förtrollad af synen. Huru skön var ej denna tafla, ehuru den fordom så blomstrande Jerikoslätten nu låg där såsom ett tilltrampadt gärde!

Nedkomna i Jordandalen hade vi att ett par gånger vada öfver den uppsvällda Vādi Ḳelt. Därpå gick det i friskt traf öfver den mjuka Jerikoslätten. Till vänster mot norr hade vi platsen, där det äldsta Jeriko var beläget. Ruiner efter en romersk vattenledning och vägar, tillika med några spillror efter byggnader, af befolkningen kallade »sockerkvarnarna», äro svaga erinringar om den höga kultur, hvarför denna trakt en gång var bekant och hvaraf den ännu kunde vara mäktig.

Det nytestamentliga Jeriko låg möjligen till höger om vägen. En gammal damm, *Birket Mūsā*, är måhända en erinring om det ställe, där Herodes hade sitt palats. Jeriko hörde till de första städer i Västjordanlandet, som israeli-

terna eröfrade och förstörde. Trots de därvid uttalade förbannelserna uppbyggdes det på nytt under Akabs tid (1 Kon. 16: 34). På Elisas tid fanns här en profetskola (2 Kon. 2: 4 f.). Efter återkomsten från Babel hörde det till de af judarne åter bebyggda städerna (Esr. 2: 34, Neh. 3: 2). Under Makkabéertiden (1 Makk. 9: 50 f.) befästades det tillsammans med flera andra städer af den syriske fältherren Backides under Jonatans tid (161—143 f. Kr.), och här stod senare ett fältslag mellan de täflande bröderna Aristobulus II och Hyrkanus II. Den romerske prokonsuln Gabinius (57—55 f. Kr.) gjorde Jeriko med område till ett af de fem skattedistrikt (synedrier), i hvilka han indelade Palestina. Antonius skänkte Jeriko med område år 34 till Kleopatra, men Herodes erhöll det åter tillbaka år 30 vid ett besök hos Augustus i Egypten, sedan Antonius och Kleopatra båda tagit lifvet af sig. Herodes residerade här esomoftast i ett praktfullt vinterresidens och prydde staden med rännbana, teater och amfiteater. Här dog han äfven, sedan han förgäfves sökt återställa sin hälsa genom bad i Kallirroë vid *Zerḳā Maʿīn* på nordöstra sidan om Döda hafvet och sedan han gifvit befallning om ett fruktansvärdt blodbad på de anseddaste borgarne i staden: så skulle han få en värdig dödsklagan, menade den grymme tyrannen, men beslutet bragtes ej i verkställighet. Sonen Arkelaus förskönade ytterligare staden genom att på det praktfullaste låta restaurera palatset och bygga nya vattenledningar till palmplanteringarna på slätten. Han gaf staden det utseende den hade på Jesu tid. Jerikos fruktbarhet, dess palmskogar och balsamträdgårdar, från hvilka man erhöll det dyrbara, såsom läkemedel högt värderade balsamhartset, omtalas så väl af Strabo som af Josefus. Äfven Plinius och Tacitus omnämna balsam såsom en för Palestina egendomlig produkt. Själfve Horatius gör en anspelning på Herodes' palmplantager, och Teofrastus, Aristoteles' lärjunge, prisar Jordandalens palm- och balsamplanteringar.[2] Då Jeriko låg på Judéens östra gräns, var här en tullstation inrättad för den kejserliga fiscus' räkning i motsats till förhållandet i Kapernaum, där tullen sannolikt gick till Herodes Antipas' kassa, och Sakkeus var här öfveruppsyningsman.[3]

Nu är den forna prakten försvunnen. Palmskogarna, som funnos in i 7:e århundradet efter Kristus, balsamträdgårdarna o. s. v. äro borta, och en Sakkeus skulle få leta efter någon sykomor (Luk. 19). Hela den fordom så fruktbara ängden, hvilken i ett omfång af 70 stadiers längd och 20 stadiers bredd sträckte sig omkring staden och af Josefus skildras såsom »ett gudomligt land», är numera en sköflad trädgård. Herodes' och Arkelaus' palats, teatrar, rännbanor och vattenledningar, som funnos på Jesu tid, då pilgrimsskarorna från Peréen samlade sig här på väg till Jerusalem, Justinianus' kyrka till »Guds moder», allt ligger jämnadt med jorden eller långt under den.

Och dock har namnet Jeriko, »det doftande», ännu ett visst berättigande. Arabiska och indiska växter florera i det tropiska klimat, som utmärker Jordandalen. Af *zakḳūmträdet* (Balanites ægyptiaca), falskeligen kalladt balsamträdet från Gilead, med buxbomlika blad och frukter, till form och färg erinrande om omogna valnötter, får man den s. k. oäkta balsamoljan, äfven kallad Sakkeus' olja, som beredes och säljes i mängd till pilgrimer. Af *Solanum sanctum* (arab. *ḥadaḳ*), en buske med täta grenar och ullhåriga blad, erhålles det oäkta sodomsäpplet; och i trädgårdarna ser man stora vinrefvor, som om sommaren bära drufklasar af respektabelt omfång. *Oschrträdet* (Calotropis procera), som eljest förekommer blott i Nubien och Sydarabien och andra trakter med liknande klimat och lämnar det äkta gulfärgade sodomsäpplet, hvilket öppnar sig och springer sönder, så att man endast får skalet kvar, när man tar det i handen, växer längre söder ut vid *Engeddi* utefter västra stranden af Döda hafvet. *Jerikorosen* (Anastatica Hierochuntica), en crucifär, hvilken först utbreder sig i tallriksform men sedan drager sig tillsammans i form af en rosenknopp, plockas först ännu längre mot söder utefter Döda hafvet, vid det gamla *Masada*.

Det nuvarande Jeriko, *Erīḥā*, som uppstod först på korsfararnes tid och i följd af Ibrāhīm Paschas plundringslystna soldater och en förhärjande eldsvåda nu räknar endast omkring 300 invånare, ligger något längre mot öster än det gamla. Här såsom så ofta i Palestina frågar sig den

resande, hvar dessa 300 människor bo. Så eländigt liten och usel är den närvarande byn. I det primitiva hotell, där vår dragoman inkvarterade oss, hade vi det i alla händelser bättre än några andra resenärer, som togo in i det ryska hospitset, där de hela natten upptogos af ofrivilliga studier i entomologi. Men sömnen uteblef ej dess mindre äfven för oss. Tusentals högröstade grodungar i den nära förbiflytande Vādi Ḳelt uppstämde i förening med några dussin hundar och ytterligare förstärkta af en mängd tjutande schakaler ett läte af så blandadt och skärande innehåll, att det förekom oss såsom ett demoniskt skratt och uppretade nerverna till det yttersta. I bästa slummer hvilade däremot i ett angränsande skjul till rum den arabiske uppassaren och vaktaren till en engelsk dam, hvilken här sökte bot för sina sjuka lungor. Från fönstret såg man ut öfver den drömmande slätten, där allt med undantag af de störande odjuren tycktes sofva, under det månen stilla spred sin glans öfver en förgången härlighet. I nordväst såg *Djebel Ḳaranṭal*, nu lika dystert och mörkt, ned på den förödda prakten, som det en gång känt sig stolt och glad däröfver, då förföraren från dess spets visade Människosonen världens härlighet invid dess fot. Borta i söder låg Döda hafvets silfverblanka yta i månljuset, äfven det liksom drömmande öfver en liten värld af mänskligheten i sitt sköte.

Den följande dagen såg oss på benen redan kl. 5. Mellan stora naturliga häckar af *Nebḳ-* eller *sidrbuskar* (*Zizyphus lotus* och *Z. spina Christi*), hvilka omgifva husen i det eländiga *Erīḥā* liksom byn i sin helhet och ännu betraktas såsom det törne, hvaraf den till korset dömde Mästaren erhöll sin krona, togo vi vägen mot öster med *Jordan* såsom vårt närmaste mål. Efter nära två timmars ridt, hvarunder vi passerade ett ställe, hvilket sannolikt motsvarar det gamla *Gilgal*, bekant såsom Israels första rastställe efter öfvergången af Jordan (Jos. 4: 19), uppnådde vi de grönskande stränderna af floden. Platsen, där vi rastade, är bekant såsom de grekiska och framför allt de ryska pilgrimernas dop- och badställe och ses ofta afbildad på fotografier. Den skall enligt traditionen motsvara det *Betabara* eller *Betania* (Joh. 1: 28), där Johannes döpte och dit Jesus äfven kom för att låta döpa sig.

De båda Johannesklostren i närheten, af hvilka det ena härrör från kejsar Justinianus' tid och nu tagits i besittning af ryssarne, under det att det andra blott är en ruin, bevisa, att man tidigt sökte detta ställe här.

Jordandalen, eller såsom den af infödingarne benämnes, *el-Ḳōr*, hvilken på båda sidor omgifver floden från sjön Gennesaret till Döda hafvet, är i sin södra del, med undantag af några grönskande oaser, såsom i trakten af Jeriko, en torr och ofruktbar stäpp. Och sådan måste denna del af dalen ha varit äfven i forntiden, enligt uttryckliga uppgifter hos Josefus och antydningar i Gamla testamentet (4 Mos. 21: 20).[4] I Gamla testamentet heter hela dalen från sjön Gennesarets till Röda hafvet *'Araba* (5 Mos. 1: 1; 2, 8), ett namn, som nu är begränsadt till sträckan söder om Döda hafvet, under det, såsom nämnts, dalen mellan sjön Gennesarets och Döda hafvets sydliga ände kallas *el-Ḳōr*, »urholkning». Dalens bredd är norr om Döda hafvet olika, allt eftersom de på båda sidor liggande bergen framträda närmare mot floden eller vika tillbaka. Här vid Jeriko är den bredast, ungefär 3 timmars väg.

Genom denna dalsänkning flyter Jordan, än i midten, än närmare den ena eller andra sidan, och alltjämt i otaliga krökningar, så att dess väg mellan sjön Gennesaret och Döda hafvet är tre gånger så lång som det verkliga afståndet (104 km). Utefter flodens lopp finnes en hel mängd vadställen, hvilka i forntiden användes i stället för broar (1 Sam. 13: 7; 2 Sam. 10: 17). Numera användas bådadera. Araberna kalla floden *esch-Scherī'a*, »vattningsställe», det hebreiska namnet *Jordan* (Jardēn) betecknar dess snabbt fallande lopp. Från västra foten af stora *Hermon*, där den har sin längst bort belägna källa (Ḥasbāni-källan), förbi *Tell el-Ḳāḍī*, det gamla Dan, och *Bānijās*, det gamla Cæsarea Filippi, hvilkas förenade källsprång den mottager, till *Ḥūlesjön*, motsvarande »Meroms vatten» (Jos. 11: 5 f.), faller floden 518 meter. Ḥūlesjön vill låta honom försvinna i sina träsk och sumpmarker, men han ilar vidare till sjön Gennesaret med 210 meters fall. Gennesaret lockar honom med en vacker omgifning, men han skyndar vidare mot Döda hafvet med ett fall af 186 meter, tillsamman alltså 914 meters fall,

af hvilka 520 ligga öfver, 394 under Medelhafvet. Från båda sidor mottager Jordan bifloder, af hvilka de från öster äro de största och föra vatten till stor del hela året.

Geologerna antaga, att vi i den omgifvande *Ṛōr* hafva ett uttorkadt bäcken till en urgammal, stor insjö. Alltsedan diluvialtiden kan denna sjö ej ha stått i någon förbindelse med Röda hafvet, då den höjdsträckning, som nu genomkorsar ʿAraba mellan Döda och Röda hafven, ligger minst 240 meter öfver Medelhafvet.

I el-Ṛōr har den i medeltal omkring 30 meter breda floden gräft sig en dubbel bädd. Den äldre, härrörande från den tid, då floden var större, är bredare, på båda sidor begränsad af en hvit märgelkant och utan växtlighet; i denna har floden utgräft sin nuvarande bädd, som ligger djupare och ofta sammankrymper till en smal, djup fåra med höga kanter. Mot den stäpplika bakgrunden erbjuder den skära grönskan från Eufratpopplarna, Tarfaträden och de mjuka videbuskarna etc., som kanta den slingrande floden och med sina grenar hänga ned öfver dess vatten, en för ögat i hög grad välgörande anblick, påminnande om »Jordans prakt» (Jer. 12: 5; Sak. 11: 3). På flera ställen är det omöjligt att komma igenom den grönskande muren, enär en mängd slingerväxter hopflätat det hela och gjort det ogenomträngligt. Vi hörde en mängd fåglar kvittra där inne. Vår dragoman, som trott sig skymta ryggen af en hyena i busksnåren, affyrade efter denna ett skott med den påföljd, att vi fingo se en mängd vaktlar, dufvor och ett par örnar flyga upp. I gamla tider voro de tätt beväxta flodstränderna tillhåll för lejon, Jer. 49: 19, jfr äfven 1 Mos. 49: 9, där Juda skildras såsom ett ungt lejon, som efter sin jakt i Jordandalen stiger upp på bergen.

Floden hade vid vårt besök stigit en smula öfver sina bräddar och gjort de lägsta partierna på båda sidorna sumpiga. För att nå de högre liggande delarna af dess närmaste strand måste vi låta bära oss af vår mukari, som här visade sig både modig och stark, ehuru han nedsjönk öfver knäna i gyttjan. Vattnet, som vid flodens utlopp från sjön Gennesaret är klart och rent, hade här en smutsig, gulaktig färg, som totaltförtog lusten att dricka eller bada. Jag förstod snarare bättre än förr Naamans

obenägenhet att doppa sig sju gånger i detta vatten (2 Kon. 5: 12).

Vi dröjde en god stund vid stränderna af denna flod, den enda, som förtjänar detta namn i hela Västjordanlandet. Hvilka minnen omsväfva ej dess stränder, alltsedan Jakob ensam med sin vandringsstaf drog häröfver och såsom en annan, ny människa kom tillbaka, »till två skaror vorden». Från bergen på andra sidan kommo sedan hans ättlingar i tolf stammar, främlingar såsom stamfadern, och drogo häröfver under Josua, sedan dess store ledare från Pisgas topp endast fått kasta en längtansfull blick in i bebådelsens land. Vid dess stränder ljöd senare den väldige Döparens stämma, predikande bättringens ord till hela Jerusalems och Judéens skaror, som vandrade hit för att höra honom (Matt. 3: 5). Hit kom äfven Jesus för att döpa sig, och här har Johannes såsom brudgummens vän hänvisat sina lärjungar till honom såsom den där bruden tillhörde och såsom det Guds lamm, som bär världens synder.

Nu företer den grekiska pilgrimskaravanen, som årligen besöker detta ställe, det intressantaste skådespelet i denna trakt. Jordandopet ansågs redan på Konstantins tid såsom någonting saliggörande, och grekerna betrakta till stor del än i dag besöket vid Jordan såsom den betydelsefulla afslutningen af deras vallfart. De vandra hit ut från Jerusalem efter de stora påskhögtidligheterna och taga in i Jeriko öfver natten. Därifrån bryta de sedan upp den följande morgonen före daggryningen med beckfacklor i händerna och tåga mot Jordan. Gammal och ung, män, kvinnor och barn vada om hvarandra i hvita kläder ut i vattnet, dit flera präster förut stigit ned till bröstet och nu doppa den ene efter den andre under vattnet. Sedan tumlar man om i floden, dricker, badar, dyker o. s. v., allt under uttryck af glädje och hänförelse. Därpå torkar man sina kläder på marken och grenarna af träden och fortsätter badandet och drickandet.

Den långa hvita skjorta, hvari pilgrimerna vid badet äro klädda, bevaras af alla med stor omsorg och skall en gång tjäna såsom svepning om den dödes kropp.

Den, som ej hör till sällskapet, gör bäst uti att ej träda de badande och döpande för nära. Åtminstone

berättades det i Jerusalem om en ung fröken, som fått plikta för sin närgångenhet i detta hänseende. Under det mängden, den ene efter den andre, trängdes för att komma ut till prästen och af honom blifva neddoppad, vinkade denne till henne, som från stranden åsåg det hela, att också komma och undfå samma dop. *Musch lāzim* (behöfs ej), ljöd hennes svar. *Lāzim* (behöfs), svarade prästen och drog henne till sig. *Musch lāzim*, skrek hon med munnen full af vatten efter första neddoppningen. *Lāzim* fortsatte prästen och doppade henne ned för andra och tredje gången.

* * *

Hos Johannes döparen vid Jordans stränder.

(Joh. 1: 19—51.)

Under det vår förare berättade för oss om dessa pilgrimsskaror och det mohammedanska pilgrimståget till *Nebi Mūsā*, beläget i sydlig riktning från Jeriko, framträdde självmant bilden af de skaror, hvilka här en gång vandrade ut till Johannes döparen. Man påträffar här då och då abessinska munkar, som för någon tid hålla till i ett slags naturliga löfhyddor, bildade af de täta busksnåren vid flodens stränder. Så har månhända äfven Johannes bott. Här behöfver man ej genom några massiva byggnader skydda sig mot atmosfäriska inflytelser, ty här råder en evig sommar. Aldrig höljer något istäcke floden, aldrig ser man någon snö. Endast vildsvin, då och då en leopard eller en hyena oroa de här i trakten boende munkarne. Ofta ser man äfven en giftig orm glänsa emellan de täta buskarna. Sådana ha väl ofta mött äfven Johannes, och deras glänsande yttre och farliga gift var honom en talande bild af fariséerna (Matt. 3: 7).

»Han hade kläder af kamelhår och en lädergördel om sina länder», säger Matteus (3: 4), tydligen i afsikt att karakterisera hans lefnadssätt såsom strängt och försakelsefullt. Därvid ha vi sannolikt ej att tänka oss, att den stränge Döparen bar sydda kläder, väfda af kamel-

hår, något som än i dag användes af bättre lottade och rika personer, då kamelhår är en finare vara, utan sannolikt en rå hud efter en kamel och ett läderbälte om lifvet.

»Hans mat var gräshoppor och vildhonung», tillägger evangelisten. Gräshoppor ätas ännu under dyr tid af den fattiga befolkningen. Särskildt är detta händelsen i Ostjordanlandet. Man plockar så mycket man vill hafva af de otaliga gräshoppsskarorna, som hemsöka åkrarna, i stora säckar. Därpå rycker man med fingrarna bort vingarna och fötterna och uttar inälfvorna med en knif. Sedan torkar man den kvarblifna bålen efter djuren på hustaken, saltar dem, mal det hela till ett sorts gröpe och bakar slutligen bröd däraf. Af sådant bröd bestod väl äfven Döparens föda. Gräshopporna ätas äfven, ehuru mera sällan, råa, sedan man ryckt af dem vingar och ben och rensat ut inälfvorna. Vildhonung förekommer och ätes ännu bland de infödda.[1]

Den plats, där Johannes döpte, måste ha legat vid ett vadställe, ty att på andra ställen stiga ned och döpa människor har sin stora fara med sig på grund af de många och farliga hvirflarna i floden. Apelsinskal, som af oss utkastades i vattnet ett stycke längre uppför floden, försvunno omedelbart i djupet, likaså en mängd trädgrenar. Vid ett sådant vadställe kommo äfven många vandrande och ridande tillsammans, för hvilka ökenpredikanten kunde få tala. Vid ett sådant öfvergångsställe — *Betabara*, som dock är sämre intygadt såsom läsart än *Betania* (Joh. 1: 28), betyder just öfvergångsställe — finnes alltid såsom här, där vi rastade, en för kameler, hästar, mulåsnor o. s. v. såsom betesmark använd plats, där gräset vid denna tid på året växer grönt. Här gjorde väl skarorna från Jerusalem halt och släppte sina riddjur i bet, medan de väntade på att få höra den väldige Döparen.

På vissa stunder eller då folkskarorna hade samlat sig, trädde den väldige ut ur sin löfhydda och började att för de lyssnande skarorna förkunna, att Messias var på väg att komma till sitt folk och att de borde bättra sig från sina synder för att värdigt kunna mottaga honom. Johannes var en af de få, som förstodo, att Messias' konungarike måste vara af andlig art, att det ej skulle grundas på strid med yttre jordiska utan andliga

vapen; och så var det honom klart, att endast bättring och omvändelse skickliggjorde människorna till att mottaga riket, likasom att Messiaskonungen själf, då han kom, skulle vara utan synd. I öfverensstämmelse härmed ljöd hans predikan. Hvar och en, som erkände nödvändigheten af bättring och omvändelse, hade väl att underkasta sig ett enskildt biktförhör inför den stränge botpredikanten, och till tecken af syndens aftvående döpte Johannes honom i Jordan. Men i sin tro på det nära förestående Messiasrikets upprättelse kunde han äfven båda de botfärdiga syndernas förlåtelse och predika evangelium (Luk. 3: 3, 18).

Så samlade sig omkring honom äfven en krets af lärjungar, som ej blott läto sig döpas till syndernas förlåtelse utan äfven med honom dröjde kvar här nere i den heliga flodens närhet för att i längtansfull förbidan afvakta den bebådade. I förtroliga stunder, då folkskarorna från Jerusalem återvändt eller för dagen lämnat Döparens hydda, trädde väl dessa fram för att med honom utbyta tankar just i denna fråga: När skulle den väntade komma? I sådana stunder, då deras hjärtan svällde af de ädlaste förhoppningar och de själfva stodo liksom förstummade under tamariskerna och popplarna vid den uråldriga floden, var det väl som Johannes lärde dem att i bön gifva uttryck åt sin tro och sitt hopp (Luk. 11: 1).

Johannes och Jesus hade ännu icke sett hvarandra. Johannes hade uppehållit sig i söder, Jesus i Nasaret och endast i förbigående besökt Jerusalem vid festerna. Ju längre det led, desto ifrigare, mera enträgen blef väl Johannes i sin bön och sin predikan. En dag hade han som vanligt predikat för folkskarorna framför sin löfhydda om den kommande Messias. Mängden hade lämnat honom ensam. Han stod kanske tankfull och såg ned i den förbiilande strömmen: hur länge skulle han dröja? Då träder en man fram till honom och begär att såsom de andra blifva döpt. Johannes kan ej annat än sin vana trogen tala med honom om bättringens nödvändighet för mottagandet af den väntade Messias. Men mannen förklarar för honom, att han ej vet af någon synd, att han och Fadern äro ett, men att han kommit för att såsom Guds lamm borttaga världens synder. Den stränge

Döparen, som hittills ansett sig berättigad att kalla alla till bot och bättring, känner sin stämma svika. Förvånad står han och ser med sin skarpa blick in i mannens förunderligt rena ögon och kan ej undgå att märka, att ett stilla, heligt majestät ligger utbredt öfver hela hans väsen. Och i känslan af sin egen underlägsenhet beder han att i stället själf blifva döpt af honom. Men Jesus vidhåller sin begäran, och Johannes fogar sig efter honom. Blott en tjänst kunde han göra honom — upplösa remmarna till hans sandaler —, och så böjer sig Johannes ned, lycklig öfver denna tjänst, som han till och med ansåg sig ovärdig att utföra. Från denna dag plägade han väl, så ofta han talade till folkskarorna, med en antydan just på denna tjänst, begagna sig af uttrycket: »han hvilkens skorem jag icke är värdig att upplösa!»

När Jesus uppstigit ur vattnet, kom det tecken, på hvilket Döparen i kraft af sin inre förvissning hade väntat: »den öfver hvilken du får se Anden nedfara — *han* är det!» Detta ögonblick var det största i Döparens lif. Nu var ju stunden kommen, då han fått se den, hvars härold han visste sig vara. Efteråt satt han väl vid sin konungs fötter här bland löfträden vid Jordans stränder och lät sig undervisas om himmelrikets hemligheter. Under dessa timmar rörde sig väl åter samtalet omkring det betydelsefulla: »Guds lamm som bär världens synder!» Ty från den stunden blir detta uttryck ej blott för Johannes döparen utan äfven för lärjungen-aposteln Johannes nästan såsom ett nytt namn på Messias.

Efter dopet drog sig Jesus tillbaka till öknen, helt sannolikt väster om Jeriko antingen inom Juda eller Benjamin. I själfva verket passar det af traditionen utpekade *Djebel Ḳaranṭal*, en stympning af *Quarantana*, icke illa såsom skådeplats för frestelsen. Under tiden strömmade folket fortfarande ned till Johannes i öknen. Denne kunde nu så mycket enträgnare tala om Messias' förestående ankomst. Men väl torde han ha undrat, hvarför Jesus så hastigt och spårlöst försvunnit ifrån honom.

Bland folkskaran blanda sig en dag utskickade präster och leviter från det höga rådet i Jerusalem (Joh. 1: 19 f.). Johannes är kanske i full färd med att predika för publikaner, huru de icke skola utkräfva mer än

det, som är dem förelagdt, och för soldater, huru de ej skulle göra öfvervåld eller orätt mot någon (Luk. 3: 13), då dessa utskickade nalkas för att underkasta honom examen. Johannes ger bestämda och korta svar på deras framställda frågor: han är ej Kristus, ej Elias, ej profeten, utan en ropandes röst i öknen o. s. v. Men i ett nu öfverraskar han dem och de lyssnande skarorna med den uppseendeväckande utsagan: »*Midt ibland eder står den I icke kännen, — hvilkens skorem jag icke är värdig att upplösa.*» — Hvem kunde det vara, inför hvilken den stränge, af folket högt ansedde Döparen så djupt böjde sig, att han ej ansåg sig vara värd att lösa hans skorem?

Dagen närmade sig sitt slut, utan att Johannes lämnat de utskickade någon närmare upplysning. Nyfikenheten var stor denna afton bland de utskickade och folkmassan. Då Döparen drog sig tillbaka till sin hydda, uppsökte man väl enskilda af hans lärjungar och förtrogna för att hviskande fråga dem: Hvem menar han?

Andra dagen uppsöker mängden på samma sätt Johannes. Dennes vittnesbörd inför folkskaran rör sig måhända nu omkring det ämne, som varit föremål för samtalet mellan honom och Jesus, omkring Guds lamm! Under det han talar, sälla sig nya åhörare till hans församling, från Jeriko och trakten däromkring. Johannes låter sitt öga speja ut öfver folkskaran. Plötsligt afbryter han sin predikan, pekar med handen på en af de närvarande och säger med bäfvande stämma, under det alla höra på honom men se på Jesus: »*Se Guds lamm, som borttager världens synder!*» Och så talar han om för dem, hur han själf kommit till visshet om denna person: »*Denne* är det o. s. v.!» (Joh. 1: 30). — Om Jesus denna dag inlät sig i något närmare samtal med Johannes, veta vi ej. Vi hålla det dock för sannolikt. Till natten drog sig Jesus tillbaka till sitt härberge; hvar han bodde, visste ingen.

Denna afton voro väl allas tankar riktade på den utpekade främlingen. Bland de förtrogna i löfhyddan hos Johannes talades kanske om, huruvida man kunde ansluta sig till och följa honom. Döparen var för sin del öfvertygad, att han äfven hädanefter skulle förblifva på sin post. Men I, tillade han måhända, hafven från denna stund frihet att följa honom. Drömmande stod väl

lärjungen Johannes länge på kvällen och såg upp till stjärnorna, som tindrade på den djupblå himmeln och glänste i den förbiilande Jordan: Hvad skulle morgondagen innebära?

Den tredje dagen förflöt såsom de andra under folkskarans lyssnande till Döparens predikan. Folket hade åter skingrat sig eller var på väg att göra det. Klockan var omkring 4 på eftermiddagen. Enskilda bildade små grupper vid stranden. Döparen och två af hans lärjungar, sannolikt Andreas och Johannes, son af Sebedeus, stå dröjande vid stranden. Då ser Döparen åter Jesus, som möjligen obemärkt varit hans åhörare bland busksnåren, på väg att gå bort, och med blicken på sina lärjungar och pekande på den bortgående säger han på nytt: »Se Guds lamm!» De båda lärjungarne fattade ett raskt beslut och följde den bortgående. Jesus märkte det, vände sig om och frågade: »Hvad söken I?» De svarade: »Rabbi, hvar bor du?» Han sade: »Kommen och sen!» Så blefvo de hans gäster för den återstående delen af dagen antingen i något af privathusen i närheten eller möjligen i en löfhydda, liknande Döparens. Detta var en evigt minnesvärd dag i dessa lärjungars lif, och långt efter sedan solen gått ned bakom bergen i väster och färgspelet på Ostjordanlandets bergsklippor dött bort, sutto de väl där i stilla, outsägligt aningsrik fröjd öfver att rättfärdighetens sol med salighet under sina vingar nu gått upp för den. Andreas, som synes ha haft något af sin broders energiska beslutsamhet, förde redan samma afton sin broder Simon till Jesus med jubelropet: »Vi ha funnit Messias.» Jesus såg förtroendefullt på denne lärjunge, som skulle blifva af så stor betydelse för hans församling, och kallade honom *klippmannen*. Så fick brudgummen sin brud, så möttes för första gången församlingen och dess herde. Med hvilka tankar har väl den lilla gruppen aflägsnat sig i stjärnekvällen för att uppsöka sina nattkvarter i Jeriko?

Fjärde dagen medförde skilsmässa från den väldige Döparen. Han hade djupt gripit sina lärjungars hjärtan, men nu hade de funnit den, som var större än han. De visste för öfrigt, att de nu uppfyllde hans högsta önskan, han hade ju hänvisat dem till Jesus. Och dock skilde de sig säkert ej utan djup rörelse från ökenpredikanten:

han var ju dock den, som varit medlet till att de funnit Messias. Då Jesus var på väg att aflägsna sig, fick han syn på *Filippus*, från samma stad, Betsaida i Galiléen, som Simon och Andreas. Han hörde väl äfven han till Johannes' lärjungar men var kanske för tillbakadragen för att ansluta sig till Jesus och hans följeslagare. Jesus, som igenkände honom, kom hans blyghet till mötes med orden: »Följ mig!» Därpå fortsattes vägen upp mot Benjamins land och Galiléen, som var allas mål. Härunder fick Filippus sikte på sin vän Natanael från Kana i Galiléen. Ädel längtan efter den kommande återlösaren hade drifvit honom såsom de andra från det 3—4 dagsresor aflägsna Galiléen, och han hade suttit han såsom de vid Döparens fötter. Nu var den väntade kommen, men — så sällsamt: han var från det endast 1 1/2 timmes väg från Kana aflägsna Nasaret, och Natanael hade ej hört något märkvärdigt om denne Jesus, Josefs son, från denna by. Den svekfrie lärjungen sönderslets af tvifvel, som den trohjärtade Filippus ej anade, kanske rörde sig hans bön under fikonträdet just om huru han skulle komma ifrån sina tvifvel och få visshet i denna angelägenhet, då Filippus kom och berättade, att de funnit den, om hvilken Moses och profeterna hade skrifvit. Men han kan ej öfvervinna dem i alla fall. De måste uttalas, han är för ärlig att förtiga dem. Kan något godt komma från Nasaret, min närmaste grannby, där folket i allmänhet är rått och därifrån aldrig en Guds profet uppstått? Men Filippus resonerade ej utan tog sin vän med sig, och då Jesus fick se dem, sade han: »Se en rätt israelit, i hvilken icke är något svek.» Den af misstro uppfyllde men i grunden redlige Natanael frågade förvånad: »Hvaraf känner du mig?» hvarpå Jesus med betydelsefullt allvar svarade: »Förrän Filippus kallade dig, då du var under fikonträdet, såg jag dig», och då, djupt förödmjukad öfver sitt tvifvel och måhända ännu mer genom den omedelbara bönhörelse han här fick upplefva, faller Natanael ned och bekänner: »Rabbi, du är Guds Son, du är Israels konung!» Jesus svarar: »Emedan jag sade dig, att jag såg dig under fikonträdet, tror du; större ting än dessa skall du få se.» De vandrande togo måhända vägen i nordvästlig riktning öfver bergen in i det gamla Benjamins land och närmade sig Betel, där

patriarken i drömmen såg Guds änglar stiga upp och ner på himlastegen, då Jesus efter någon paus tillade med en blick på alla följeslagarne: »Sannerligen, sannerligen säger jag eder: Från denna stund skolen I få se himmeln öppen och Guds änglar fara upp och fara ned öfver Människosonen!» (Joh. 1: 51).

Döda hafvet. Klostret Mār Sābā.

Ett egendomligt bad. — Döda hafvet. — Omgifning. — Storlek. — Djup. — En gammal insjö. — Salthalt. — Dödslik prägel äfven på den närmaste stranden. — Enstaka oaser — Sodoms och Gomorras öde. — Profetians bildspråk. — Upp genom Juda öken. — »Om de dricka något dödligt, skall det icke skada dem.» — Vattnets betydelse i Palestina. — Lurande fiender. — Talandet öfver bergsklyftor. — Ankomsten till Mār Sābā. — Klostrets läge. — Porten öppnas dröjande och försiktigt. — Ett nytt sätt att fly världen utan att komma himmeln närmare. — Ödslig omgifning. — Mār Sābās forna betydelse. — Klostrets märkvärdigheter. — Munkarne vegetarianer. — Klostrets förnämsta helgedom. — Ovanlig törst. — Tillbaka till Jerusalem. — Herdar spela flöjt och kasta sten.

Från Jordan vände vi oss mot söder och uppnådde, efter omkring 1 1/2 timmes ridt öfver en tämligen intresselös slätt med floden på något afstånd till vänster, Döda hafvets norra strand. Hettan var redan tryckande, och det klara vattnet inbjudande. Hvarför ej taga oss ett bad! Här behöfde man ej frukta för vare sig hajar, krokodiler eller några farliga hvirflar såsom i Jordan. Försiktigtvis behöllo vi våra korkhattar på såsom skydd mot den brännande solen. Hvilket förträffligt vatten! Det kändes, såsom hade vi varit i olja. Och så afpassadt för alla i simkonsten okunniga! Tyngdlagen tycktes vara upphäfd. För simmare är vattnet däremot något obekvämt, ty det är ej möjligt att komma så djupt ned, att man kan taga ordentliga tag med armar och ben. Jag försökte hålla nere fötterna med den påföljd, att jag blef stående till hälften upprätt i vattnet. Försökte jag hålla bålen nere

utan att doppa hufvudet, så flöto benen upp, så att det värkte i veka lifvet. Jag fann till sist ingen annan utväg än att lägga mig på rygg och försöka paddla mig fram med händerna. Hade man ej behöft frukta för solstrålarna, skulle det ha gått förträffligt att lägga armarna i kors och sofva. Några amerikaner hade helt kort före oss legat på rygg och läst »New York Herald» i vattnet. Uppkomna kände vi liksom en oljig fuktighet i huden, som dock icke öfvergick till någon klåda eller retande känsla, såsom man hör berättas. Tvärt om var verkan af badet i allo uppfriskande, och det är ej omöjligt, att vattnet kan komma att spela en roll inom läkekonsten. Man synes under förgångna tider ha gjort bruk af det i denna riktning. För tillfället syntes endast några beduinpojkar förstå att uppskatta vattnets egenskaper. De ville äfven låta sina kameler göra bekantskap därmed. Men dessa kunde endast tum för tum och under starkt bölande förmås att nedstiga däri.

Efter det uppfriskande badet kunde vi en stund i den brännande solhettan betrakta omgifningen. Rundt omkring »hafvet» reser sig en flerdubbel krans af kala berg i rödviolett och blå färgton. I söder försvinner dock den 76 km. långa vattenytan i ett slags solrök, så att man ej upptäcker någon strand. Till vänster och höger framspringa bergkammarna framom hvarandra ut mot hafsytan, ungefär som kulisserna på en scen. Största bredden utgör 15,7 kilometer. Vid halfön *el-Lisān* är den endast 4,5 km. Mellan hafsytan och de framträdande bergen lämnas en smal kuststrimma, som dock på östra sidan afbrytes af den lodrätt ned mot hafvet stupande klippväggen. Vid den sydvästra stranden finnes en samling isolerade, ända till 107 meter höga klippor, i hvilkas namn, *Djebel Usdum*, man har en erinring om det gamla Sodom. Större delen af *Djebel Usdum* består af kristalliseradt salt, som af regnet och vinden utmejslats till gestalt af en massa pelare och tornlika tinnar. En af dessa pelare har i gamla tider (redan hos Josefus) gått och gällt såsom »Lots hustru» (1 Mos. 19: 26). »Hafvet» kallas af araberna *Baḥr Lūṭ*, Lots sjö.

Hafvet ligger såsom nämndt 394 meter under Medelhafvet. Djupet är olika på olika ställen, i medeltal 329

meter. Det djupaste stället befinner sig i norra delen af »hafvet» och ligger 399 meter under vattenytan, eller 793 m. under Medelhafvet och 1553 m. under Jerusalem som ligger 760 m. öfver Medelhafvet. Det lägsta vattenståndet finnes i sydbukten, där hafsbottnen endast befinner sig högst $3^1/_2$ m. under vattenytan.

Döda hafvet betraktas af geologerna såsom en af jordens äldsta insjöar, och den djupa klyfta, hvari det är beläget, hör till de märkligaste på hela jordklotet. Före den historiska tiden måste dess vatten ha stått betydligt högre än hvad nu är förhållandet, då vattentillflödet var större, hvarom de djupt urholkade flodbäddarna i öster och väster bära vittne. För närvarande får det sitt tillflöde förutom från Jordan väsentligen endast från *Vādi Zerḳā Maʿīn* och *Arnon*-floden på ostsidan. Man har beräknat, att endast Jordan dagligen tillför det en vattenmängd, som motsvarar ett lager af 13,5 millimeters djup öfver den 915 kvadratkilometer stora hafsytan. Men hela denna vattenmängd bortdunstar, ty Döda hafvet saknar allt utlopp. I sammanhang med denna starka afdunstning står vattnets rikedom på salter och dess starka bärkraft. Vattnets egendomliga sammansättning, med hvilken vi under badningen gjort bekantskap och hvarom en enda droppe på läppen hela dagen erinrade mig, har genom flera analyser i nyare tid blifvit utredd. Det innehåller 24—26 % fasta beståndsdelar, hvaraf 7 % koksalt. Det kokar först vid 105 ° C. Det i stor mängd förekommande, upplösta klormagnesium gifver det dess vedervärdigt bittra smak, klorkalium gör, att det kännes mjukt och oljigt. Salthalten är olika på olika ställen, den är minst på ytan och tilltager mot djupet. Men äfven på ytan är den olika; så t. ex. är den störst vid nordostsidan och minst vid Jordanmynningen.

Genom flera undersökningar är det numera konstateradt, att intet lefvande väsen finnes i Döda hafvet. En mussla och en af salt impregnerad död fisk, som vi funno vid stranden, hade ditförts från Jordan. Inga koraller eller andra lefvande varelser kunna trifvas i denna sjö, och hafsfiskar, som man på försök släppt däri, hafva inom kort tid dött. Äfven på den närmaste stranden har »hafvet» tryckt sin dödsprägel. Gråaktiga och svarta

stenar och af salt impregnerad drifved, som hitförts från Jordan, äro de enda föremål, som åstadkomma omväxling.

Dock är taflan ej så död, som man föreställer sig. Hafvet låg vid vårt besök spegelblankt, glänsande som hafsviken vid Korint men med dunklare färg. Dess vågor ligga dock ej alltid bundna i denna orörlighet utan brusa såsom på andra sjöar med hvita kammar mot stranden. De, som befarit »hafvet» i båt, berätta om de egendomliga ljud, såsom af tunga hammarslag, hvilka vågorna åstadkomma mot farkostens sidor. Växt- och djurlifvet är ej heller alldeles förvisadt från Döda hafvets stränder. Ett stycke ifrån vårt badställe, midt för en liten klippö i hafvet, syntes en samling egendomliga växter med långa och starka taggar. Några fåglar styrde kurs rätt öfver bukten, då vi bröto upp, och man skall till och med ha påträffat simfåglar, måsar och ett slags svarta änder, simmande i vattnet. Hade man tillgång till sött vatten, så skulle hela omgifningen kunna fyllas med grönskande oaser. Detta bevisar bland annat det källrika *Engedi* ungefär på midten af »hafvets» västra kust, där man i gamla tider hade berömda vinodlingar (Höga Vis. 1: 14; Jes. 16: 8; Jer. 48: 32). Här frambringar jorden ännu vilda citroner, som fylla hela oasen med aromatiska dofter. Den längre mot söder växande jerikorosen är en mindre vacker än djupsinnig symbol af oöfvervinnelig lifskraft. Äfven på andra ställen med tillgång till sötvatten utefter samma sida finner man små grönskande oaser med hög säf, rödblommande oleanderbuskar och tamarisker. Vid *Zerḳā Maʿīn*-strömmens utmynning på östra sidan finner man ordentliga små lundar af palmer, tamarisker och oleandrar, som gifva vandraren välkommen skugga, hvita malvor, som täfla i höjd med de för Jordandalen och Döda-hafs-trakten karakteristiska, taggrika sidrbuskarna, samt arabiska och nubiska växter, hvilka komma den resande att förgäta, att han befinner sig vid *Döda* hafvet.

Med Döda hafvet är Sodoms och Gomorras öde så nära förenadt, att mången ej kan tänka på det förra utan att känna eld- och svafvelröken från de senare. Någon sådan rök eller andra förpestande ångor märkte vi icke. Dock finnas längre mot söder i närheten af västra stranden varma svafvelkällor med obehagliga utdunstningar;

och om hafsbottnens rikedom på asfalt erinras man ännu efter stormar eller jordbäfningar, då stora stycken lösgöras och flyta upp på ytan. De uppfiskas och bearbetas af betlehemiterna till hvarjehanda prydnadskärl. Enligt en del geologer skall asfalten ej komma direkt från hafsbottnen utan från en klyfta i närheten af den västra stranden, därifrån stenblock nedspolas i hafsdjupet. Det i blocken innehållna jordbecket lösgöres därpå och flyter upp på ytan.

De i trakten boende beduinerna söka platsen för Sodom och de andra samtidigt förstörda städerna i norra delen af »hafvet», ungefär midt för Zerḳā-Maʿīns utflöde. När hafvet ligger stilla och spegelklart, så berätta de, ser man i dess djup en sjunken stad. När nordanvinden upptornar dess vågor mot söder, skymtar man likaledes understundom skimrande hus och palats där nere i djupet, så hvita och trolska som i ingen stad på jorden.

En mindre misstänkt vägvisare har man måhända i det ofvannämnda *Djebel Usdum*, det egendomliga saltberget vid »hafvets» sydvästra ändpunkt. Siddimdalen med de förbundna städerna, bland hvilka Sodom synes ha haft ledningen, låg efter all sannolikhet i den söder om halfön *el-Lisān* nu befintliga hafsbukten. Dit pekar det antydda läget af Soar, den enda af städerna, som blef räddad, där utgör hafsdjupet högst 3 ½ meter, och där är asfaltrikedomen störst. Af berättelsen i 1 Mos. 19 kunde det synas, som om Döda hafvet bildades först genom den katastrof, som där beskrifves. Geologiska undersökningar gifva vid handen, att så ej kan ha varit förhållandet. Döda hafvet har icke uppkommit genom någon dylik katastrof, och det har existerat på en tid, som ligger långt före den historiska, »då jöklarna ännu hängde på Sinai, Medelhafvet gick långt upp i Nildalen, och Svarta hafvet räckte upp till Ulm i Donaudalen». Om denna förhistoriska tid säger den würtembergske naturforskaren Fraas, som undersökt denna trakt i geologiskt intresse, »kan man förmoda, att Röda hafvet sträckte sig upp till Hermon och sände sitt vatten öfver Jisreelsslätten ut till Medelhafvet och att Palestina på detta sätt bildade en ö midt i världshafvet, vid hvars rand Moabiterbergen, Her-

mon och Libanon då reste sig». Under den historiska tiden, hvarunder hafvet haft väsentligen samma höjd som nu, kan man på grund af den ofvannämnda höjdsträckningen i ʿArabasänkningen ej antaga någon förbindelse mellan Döda och Röda hafven. Däremot låter det tänka sig, att den sydliga bukten uppstått under den historiska tiden och i följd af en katastrof, sådan som den med hvilken Sodoms och Gomorras förstörelse var förenad. Betänker man, att hela Jordandalen upprepade gånger ända in i detta århundrade varit oroad af jordbäfningar, att trakten var full af asfalt, i förening med hvilket petroleumkällor i regeln förekomma, så låter det tänka sig, att denna fruktbarhet af eldämnen genom en jordstöt råkat i brand och att den sålunda underminerade jordytan sänkt sig.

De väldiga krafter, som varit verksamma i detta bäcken och ännu slumra i dess hemlighetsfulla djup, väcka till lif ej blott tanken på Guds storhet utan äfven tanken på hans rättfärdighet. Döda hafvet innehåller ej blott en intressant, ofta svårtydd skrift för geologer: dess frätande vatten döljer i sitt djup äfven en utbrunnen världs sedefördärf. Så mycket storslagnare framstår det bildspråk, som profetian för, då hon talar om en tid, då denna af en räddningslös dom hemsökta plats och detta dödsbringande vatten åter skall göras lefvande genom en ström från Sions berg (Hes. 47; Joel 3: 18). Den bilden rinner nästan själfmant den besökande i minnet, då han från nordvästra stranden blickar upp mot Jerusalem och ögat mötes af Oljebergets topp, hvilket sedt härifrån verkligen gör skäl för namnet berg.

* *
*

Från Döda hafvet skulle vi i sydvästlig riktning arbeta oss uppför de höga branterna till klostret Mār Sābā i Juda öken. Trakten var och förblef hela dagen romantisk i sin vildhet. Än hade vi att till fots leda våra hästar öfver glatta kalkstensklippor eller att utefter randen af bråddjup försiktigt klättra upp på de upptornade höjderna, än att i sadeln rida genom trånga, ofruktbara bergpass. Sluttningarna af några bland höjderna täcktes af en gles

gräsmatta, där beduinherdar förde sina hjordar af får, åsnor och kameler i bet. På ett ställe passerades en af vilda bin underminerad terräng, där hästhofvarna för hvarje steg åstadkommo en tillökning eller ny ton i de störda arbetarnes surrande. Under denna dag lärde jag mig för första gången beundra säkerheten och lugnet hos landets hästar. Med en europeisk sprakfåle skulle jag ej vilja rida samma väg. På det storslagna i profetens bildspråk gaf omgifningen och det mödosamma klättringsarbetet hela dagen rik anledning att reflektera. En slättbo faller det ej in att tänka på något stort under bilden, att »alla dalar skola höjas upp och alla berg och höjder sänkas ned» (Jes. 40: 4). I denna omgifning får bilden ett mäktigt innehåll.

Hettan var tryckande i de af solen genomglödgade klyftorna och tungan brännande af törst. Och på hela dagen sågs ej ett enda källsprång. Af oförsiktighet drack jag en gång ur en dålig cistern, där beduiner hämtade sitt vatten, med den påföljd att jag efter en halftimme kände mig besvärad af häftiga magplågor. Åter igen en erinran om den Heliga skrifts talande bildspråk, till hvilket Palestina med alla sina förhållanden stått modell. I ett sådant land lär man sig uppskatta värdet af löftet till lärjungarne: »Om de dricka något, som är dödande, skall det icke skada dem» (Mark. 16: 18). Att i detta land gifva en resande en bägare friskt vatten (Matt. 10: 42) har aldrig varit någon ringa tjänst. Det anbefalles till och med mot fiender (Ordspr. 25: 21). I detta land förstår man ock det betydelsefulla i bilden att »ösa vatten ur frälsningens brunn» (Jes. 12). I ett land med öfverflöd på vatten vore ock den seden oförklarlig, då man samlas på ett ställe och utgjuter vattenoffer inför Jehovah (jfr 1 Sam. 7: 6). Beskrifningen i 5 Mos. 8: 7 på Palestina såsom »ett land med strömmar, källor och sjöar, som uppspringa i dalarna o. s. v.» måste därför för att ej missförstås uppfattas såsom en beskrifning på landet i motsats till Egypten eller, kanske bättre, i motsats till den ännu vattenfattigare Ti-platån söder om Palestina, hvarifrån Israels barn kommo. Öfverraskande kunde det härvid synas, att psalmsångarne så ofta jämföra sin nöd med djupa vatten, som gå dem in på lifvet och vilja

fördränka dem (jfr Ps. 69: 2 f.; 32: 6). Men äfven härtill fingo vi en konkret belysning genom berättelsen om det öde, som endast ett par år förut drabbat det mohammedanska pilgrimståget på väg till *Nebi Mūsā*, hvilket vi denna dag passerade på något afstånd till höger. Pilgrimerna öfverraskades af ett af dessa häftiga störtregn, som hemsöka Palestina ej blott om vintern utan äfven på våren, då särlaregnet faller, i mars—april. Innan man visste ordet af, brusade en väldig vattenström ned från de branta höjderna i den trånga dalen. Man sökte rädda sig, så fort man kunde, uppefter bergssluttningarna, men öfver 60 personer omkommo. Samma år bortsköljde ett häftigt regnväder ett magasineradt sädesförråd för en judisk köpman i Hebron till ett värde af 1,000 francs.

Under vår ridt mötte vi schēchen från Abu Dīs i spetsen för en engelsk karavan på väg från Mar Sābā till Döda hafvet. Vi sågo honom utbyta några ord med vår beduin, en af hans underlydande och vår dragoman. I en därpå följande dalklyfta visade i synnerhet beduinen en misstänksam försiktighet, i det han spejande såg upp än till höger än till vänster. Någon fiende syntes emellertid icke till. Vi passerade flera kamelhjordar, och herdarne kommo, med händerna hvilande på den tvärs öfver nacken liggande bössan eller stafven, och tiggde tobak af oss. Men ingen visade tecken till fientlighet. Vår beduin syntes äfven snart anse oss utom all fara och tog ofta stora genvägar öfver höjder och genom pass, där vi ej kunde komma fram till häst. Under tiden var han dock mestadels inom synhåll och anropades ofta af vår dragoman samt besvarade frågor utan svårighet, ehuru ofta 20 minuters väg skilde honom från oss. Detta förhållande och andra liknande i Jerusalem gaf en oväntad bekräftelse af trovärdigheten hos berättelsen om huru David anropade Sauls män, under det denne förföljde honom (jfr 1 Sam. 26: 13). Den rena, torra luften, som utan svårighet fortplantar ljudvågorna mycket längre än i vårt fuktiga klimat, i förening med det af trånga, djupa dalklyftor sönderskurna landet, gör det möjligt för en förföljd att närma sig så nära sin fiende, att han kan tala till honom och ändock befinna sig på ett afstånd, som skyddar honom.

Under vår middagsrast i skuggan af en klippvägg kom min reskamrat att uttala några tvifvel om behöfligheten af beduinen, hvilket gaf dragomanen anledning till förklaring af samtalet med schēchen. Denne hade på ett ställe observerat åtta skarpt beväpnade män, som han trodde sig igenkänna såsom beryktade spetsbofvar från Moab, och hade gifvit sin beduin en varning för en viss dalklyfta. Situationen i den redan passerade klyftan, där vår beduin visade sig så oroligt försiktig, framstod nu för oss i en allvarsammare dager, och vi voro glada att hafva stället bakom oss.

Vid 6-tiden på aftonen öfverskredo vi den uttorkade *Vādi en-Nār*, en fortsättning af Kidron- och Hinnomsdalen, som endast vintertid för något vatten från Jerusalem mot Döda hafvet. Sedan vi utefter dess västra brädd passerat en murad väg, det första tecknet till civilisation i Juda öken, nådde vi *Mār Sābā*, vårt mål för den dagen. Detta kloster är säkert ett af de märkvärdigaste man kan få se. Det liknar på afstånd, där det hänger utefter väggen till den 180 meter djupa Vādi en-Nār, ett stort svalbo. Sitt namn har det från kapadociern *Saba*, hvilken här i 5:e århundradet stiftade en efter honom benämnd orden, Sabaiternas orden, och spelade en framstående roll i monofysitstriderna. Sedt på närmare håll företer det en egendomlig, romantisk blandning af kloster och fästning med höga murar och torn, hvarifrån ständigt hålles vakt mot möjligen hotande öfverfall. En bitter erfarenhet har lärt dess invånare, att fästningen trots sitt gynnsamma läge ej kunnat skydda dem. Klostrets förmenta eller verkliga rikedomar hafva beständigt lockat plundrare alltifrån Chosroes persiska skaror på 600-talet intill beduinernas öfverfall i detta århundrade.

Till den låga porten, som ligger i en liten dalklyfta, öfver hvilken den västra muren går fram, kunde vi komma ned, först sedan vi stigit af våra hästar. Porten öppnades sakta och försiktigt, sedan vi med flera knackningar gifvit vår närvaro till känna, men vi insläpptes ej, förrän man en god stund bekikat oss från det ofvanför porten liggande tornet och mottagit vår rekommendationsskrifvelse från grekiska klostret i Jerusalem. Utan en sådan rekommendation kommer ingen in, och efter solnedgången

öppnas icke porten. Damer få aldrig tillträde utan måste tillbringa natten i ett utanför liggande torn, där till och med furstinnor måst taga in.

Genom flera portar och trapplika afsatser kommo vi in på klostrets gård, där munkarne ha tillfälle att motionera sig. Omkring denna gård ligga i ett oredigt virrvarr terrasslikt öfver hvarandra de särskilda byggnaderna för besökande pilgrimer och för munkarne. Flera munkceller äro byggda så, att de hänga utefter muren eller bergväggen med jorden långt under sig, och kunna beträdas endast på bräckliga stegar. Knappast på något annat ställe i världen har man gifvit ett egendomligare uttryck åt anakoret- och klosterväsendets sträfvan efter världsflykt. Men hos ingen enda af de munkar, med hvilka vi här kommo i beröring, kunde vi upptäcka något som antydde, att denna yttersta grad af tillbakadragenhet från världen gjort dem mera mottagliga för himmelska tankar. Alla syntes stå på en mycket låg andlig bildningsgrad, och på några af de munkansikten vi sågo kunde man läsa raka motsatsen till andlighet. Också uppgifves det, att klostret är ett slags straffkoloni och befolkas af de vedervärdigaste elementen från de grekiska klostren.

Storartad och romantiskt vild var anblicken ned i dalen från det högsta af tornen. De egendomliga verkningarna af ljus och skugga i solnedgången fängslade ögat äfven hos den, som ej förstod något af konst. Så underbar effekten än var, så kunde den ej borttaga utan ökade snarare den karakter af tröstlös ödemark, som hvilar öfver omgifningen kring detta munknäste. Det är ej den behagliga och välgörande stillheten, som här är rådande, utan den döds- och graflika ödsligheten, som i längden måste göra en människa vansinnig. Också sågos flera fåniga ansikten bland munkarne.

Och dock har ej ödsligheten alltid här verkat förslöande. Den grekiska kyrkans störste spekulative teolog, Johannes Damascenus, äfven kallad Krysorroas († 760), har här lefvat och utarbetat sitt system, vid hvilket denna kyrka väsentligen blifvit stående ännu i dag. Man visade oss hans graf i en byggnad på gården. Flera värderika handskrifter hafva äfven här blifvit funna ända in i detta århundrade, och det säges, att paleografien ännu har

åtskilliga skatter att söka där. Oss försäkrade emellertid en af munkarne, att ingenting numera fanns innanför den tillmurade biblioteksdörren utan att allt af värde hade fraktats till klostret i Jerusalem.

På terrasser i klippväggen, dels naturliga, dels byggda af munkarne, finnas små trädgårdsplanteringar, hvilka trots det primitiva i anläggningen i följd af solstrålarnas verkan mot bergväggen bära frukt tidigare än i Jerusalem. På midten af den stenlagda gården visade man oss i en kupolbyggnad grafven efter den heliga Saba, hvars jordiska kvarlefvor fraktats till Venedig. I ett annat kapell stodo hufvudskallarna efter de för Chosroes fallna martyrerna uppställda. I en inhägnad i norra delen af klostret utpekade man en urgammal palm, som skall vara planterad af den helige Saba och bära kärnlösa dadlar! Högst sannolikt, ty den har säkert icke på länge, kanske aldrig, burit några dadlar! Denna frukt mognar för närvarande i Palestina först tre timmar söder om Gaza.

I refektoriet, dit vi fingo kasta en flyktig blick, voro tvenne bröder sysselsatta med att i väldiga grytor tillaga den gemensamma aftonmåltiden af ris, grönsaker och oliver. Klostrets invånare tycktes uteslutande lefva af vegetabilier. En mängd svarta fåglar, liknande dufvor, omsvärmade helt förtroligt munkarne. De blifva af klostrets invånare matade såsom de enda lefvande kamraterna i denna ödemark. På samma sätt behandlas schakalerna, som i mängd husera i de nu utrymda eremithålorna på den midt emot klostret liggande sluttningen af Vādi en-Nār.

Klostrets förnämsta helgedom består af en grotta i södra delen af klippväggen, där Saba skall ha bott. I närheten visas en håla, som täflar i helighet med grottan. Helgonet fann nämligen en dag vid sin återkomst ett lejon i grottan. Enligt en version af legenden skall vilddjuret vid åsynen af den helige ha dragit sig tillbaka på vördnadsfullt afstånd till hålan. Enligt en annan skall det, sedan det sett honom utan fruktan förrätta sin andakt och insomna, två gånger ha krafsat honom ut från grottan men till sist i fred nöjt sig med den anvisade hålan.

Innan vi gingo till hvila i det oss anvisade rummet, som vi funno i alla afseenden bättre än vi väntat oss,

enligt beskrifning af andra besökande, njöto vi en stund af månskenet öfver denna sällsamma människoboning. Vid aftonmåltiden drack jag 6 stora koppar te och kände mig ändock törstig. Vi kommo ej förgäfves från »salthafvet» (1 Mos. 14: 3). Under vanliga förhållanden skulle jag efter en sådan dryck ej ha fått en blund i ögonen på den natten. Nu, efter den tröttande ridten genom Juda öken, sof jag lugnt i 8 timmar.

Hemvägen den följande dagen togs genom Vādi en-När. Trakten var enligt våra begrepp så godt som en ödemark men i förhållande till den vi passerat dagen förut nästan ett kultiveradt land. Utefter sluttningarna af dalen eller där denna öppnade sig för andra klyftor vallade herdar hjordar af får eller getter. Alla läto de höra något af sin konst på den af tvenne rör hopfogade dubbla herdepipan. Mitt omusikaliska sinne kunde ej uppfatta mer än högst 3—4 toner. Stodo de sålunda i musikaliskt hänseende efter sin store föregångare David, så syntes de däremot i konsten att kasta sten ha utbildat sig till samma träffsäkerhet som han. Med förvånande säkerhet kastade de sten på sten för att varna ett får eller en get, som var på väg att skilja sig från de öfriga, eller för att bestämma riktningen af hjordens rörelser. Aldrig träffade stenen fåret eller geten men föll alltid ned på den sida, som var beräknad för att afskräcka vederbörande från att fortgå i den inslagna riktningen.

Tempelplatsen och den Heliga grafvens kyrka.

Tempelplatsen och den Heliga grafven. — Saga och tradition om Tempelplatsen. — Tempelplatsens otillgänglighet för främmande religionsbekännare. — Förändring efter Krimkriget. — Ḥarām esch-Scherīf = Herodianska tempelplatsen. — Ringmur, pelargångar och tempelbyggnader på Jesu tid. — Sydvästra hörnet af den gamla ringmuren. — Robinsonbågen. — Stoa basilica. — Barclayporten. — Judarnes klagoplats. — Wilsonbågen. — Ringmuren norr därom. — Borgen Antonia. — Dess förbindelse med tempelplatsen. — Fästningens omgifning. — Förvaringsrum för öfversteprästens högtidsdräkt. — Ganneaus fynd, belysande uppträdet mot Paulus. — Salomos tron. — Sydöstra hörnet. — Feniciska inskrifter. — Pelargångar. — Salomos pelargång. — Rådssalen. — Sydmurens yttersida. — Klippmoskéen. — eṣ-Ṣachra sannolikt = brännoffersaltaret. — Salomos och Serubabels tempel. — Hedningarnes förgård. — Lifvet där. — Nikanorporten (»den sköna»). — Kvinnornas förgård. — Tempelkistorna. — Lekmännens förgård. — Prästernas förgård. — Tempelbyggnaden. — Förgården. — Det heliga och allraheligaste. — Festglädje och blodiga uppträden. — Templets fall. — Josefus' beskrifning. — Tempelplatsens senare historia. — Akṣamoskéen. — Salomos palats. — Omars moské. — Utsikten mot väster. — Vattenledningar.

Den Heliga grafvens äkthet. — Hadrianus' tempel till Afrodite. — Grafvens återfinnande. — Konstantins kyrkobyggnader. — Grafkyrkans senare historia. — Ingången till den Heliga grafvens kyrka. — Smörjelsestenen. — Golgata. — Grekernas kyrka. — Grafrotundan. — Grafkapellet. — Prydnader. — Mitt besök på långfredagen. — Jag återfinner munken från Florens. — Predikningar på Golgata. — En illusion. — En kritisk väntan. — En parallell till lifvet i hedningarnes förgård. — Ljusare intryck från den Heliga grafvens kyrka.

Den resandes hufvudintresse är, för så vidt det är fråga om Jerusalem inom murarna, naturligtvis riktadt på *Tempelplatsen* (Ḥarām esch-Scherīf) och på *den Heliga grafvens kyrka*. Den förra betecknar platsen för det gamla Jerusalems centrum, detta Jerusalem, som blott hade lagen och löftet; den senare erinrar om ett nytt förbund, grundadt på evangelium och inledt af en ny medlare, det gamla löftets uppfyllare. Både tempelplatsen och grafven äro nu tomma. Det gamla templet har fallit

för att aldrig mer resa sig. Från den öppnade grafven har lifvets Herre uppstått för att aldrig mera dö, och af honom har grundats en ny församling, det nya förbundets tempel, hvilket ej helvetets portar skola varda öfvermäktiga. Båda anses ännu såsom de heligaste orter på jorden. Mohammedanerna bevaka troget den förra, som i deras ögon täflar i helighet med självfva Mekka, och hafva först i nyare tider kunnat förmås att låta andra trosbekännare beträda den. Judarne våga icke att sätta sin fot på denna plats af fruktan att därvid komma att beröra det allraheligaste, hvilket vore en dödssynd. Om den Heliga grafven åter täfla de kristna bekännarne för att där skaffa sig besittningsrätt. Vid den korsfästes graf lika mycket som på den gamla tempelarean ha de gräsligaste missgärningar blifvit begångna, ett bevis på att ingenting förmår framkalla en så häftig kamp som människornas heligaste intressen, likasom de här föröfvade våldsbragderna mot egna och främmande religionsbekännare mer än tillräckligt intyga, att ej ens det heliga förmår att hejda en tygellös massa. Ingen, som känner dessa platsers historia, kan beträda dem utan en djup känsla af vördnad för det heliga, de en gång omslutit, men på samma gång af blygsel för de vanärande strider, som oskärat dessa rum.

Ḥarām esch-Scherīf är omgifven med en krans af mohammedanska och judiska sagor. Här skall Adam ha blifvit skapad. Kain, Abel och Noa skola här ha offrat. Noas ark skall en lång tid ha sväfvat däröfver. Från Oljebergets topp skall dufvan ha hitfört den grönskande olivgrenen. Sjuttio tusen änglar nedstiga ännu hvarje natt för att här sjunga Guds lof. Till den heliga stenen under klippmoskéen har Gud sagt: Du är min förstfödde, på dig vill jag grunda allt annat! De böner, som uppsändas här, blifva enligt Mohammed alltid hörda. Den, som vallfärdar hit, erhåller en plats i profetens närhet i paradiset. Men en dålig handling, utförd på detta ställe, är tusen gånger förkastligare, än om den föröfvats på annat håll.

Hit förlägger vidare den judiska traditionen Abrahams offer, då han, lydig sin Guds befallning, gick att offra sin ende son, löftets innehafvare. Här har säkert den träskplats varit belägen, som David köpte af jebuséern

Aravna för 50 silfversiklar och där han offrade brännoffer och tackoffer (2 Sam. 24). Här ha Salomos, Serubabels och Herodes' tempel stått likasom Salomos palats och borgen Antonia. För närvarande prydes platsen, såsom vi redan flera gånger nämnt, af Klippmoskéen i midten och Akṣamoskéen i söder jämte några mindre byggnader.

Då det Herodianska templet ännu stod på denna plats, ägde inga andra än judar tillträde till den inre tempelomgifningen. När efter Jerusalems förstöring af romarne ett afgudatempel reste sig, där Jehovahs tempel stått, fingo judarne endast undantagsvis beträda Jerusalem och Tempelplatsen, och så blef delvis äfven förhållandet under de kristnas herravälde. Alltsedan Saladin gjort sig till herre öfver Jerusalem, hafva åter inga andra trosbekännare än mohammedaner annat än undantagsvis fått tillträde till detta heliga område. 1506 gick en maronit, förklädd till saracen, dit in men upptäcktes och måste för att få behålla lifvet öfvergå till mohammedanismen. 1539 beträdde en grekisk biskop platsen i förlitan på några turkar, som visat sig såsom hans vänner och lofvat att ledsaga och skydda honom. Men de voro trolösa, och då han ej ville afsvärja sin tro, blef han dödad på stället. Liknande fall omtalas sedan i mängd. 1827 lyckades en engelsman att besöka platsen 3 gånger men upptäcktes den sista gången trots förklädnaden och räddades från döden endast genom vaktens mellankomst och 3,000 piasters lösen. 1845 råkade en engelsk läkare på väg till en sjuk att beträda endast en del af den yttre förgården och misshandlades härför på det nesligaste. Sultanen gaf den misshandlade en dekoration i stället för att straffa våldsverkarne.

Efter Krimkriget har förhållandet blifvit ett annat. Hertigen af Brabant var den förste, som af den dåvarande liberale paschan erhöll tillåtelse att med sitt följe under poliseskort besöka Ḥarām esch-Scherīf. Samma tillåtelse beviljades därefter ärkehertig Max af Österrike, den sedermera så olycklige kejsar Maximilian af Mexiko. Snart nog utsträcktes denna rättighet till hvarje distinguerad resande mot erläggande af ett pund sterling. Sedermera har inträdesafgiften sjunkit till några kronor såsom

ersättning åt den, som ledsagar den besökande. Ännu måste dock en polis följa med för att skydda främlingen för öfverfall från de fanatiska dervischerna och otidiga mohammedanska ynglingar. Jag hade genom tyske konsuln v. Tischendorf erhållit tillåtelse att, så ofta jag ville, besöka platsen, och ledsagades hvarje gång till porten af konsulatets kavass, som där öfverlämnade mig i polismannens händer.[1]

Hvarje spår af det judiska templet är för länge sedan försvunnet från tempelarean, och sträfvan att återfinna platserna för dess olika afdelningar har bragt många lärda och skarpsinniga arkeologer i harnesk mot hvarandra. Så mycket synes emellertid tillsvidare vara visst, att det närvarande Ḥarām esch-Scherīf motsvarar tempelplatsen i det omfång, som den fick genom Herodes den stores utvidgningsarbete.[2] Vid intet senare tillfälle, under alla de omstörtningar, som öfvergått detta ställe, vet man om någon förändring i själfva platsens omfång; ej heller fanns någon anledning till en sådan ändring. Salomos likasom Serubabels och Herodes' tempelbyggnader synas efter alla tecken att döma ha legat på den oregelbundna, fyrkantiga upphöjning, i hvars midt Klippmoskéen nu reser sig; och ungefär på det ställe, där Aḳṣamoskéen nu ligger, synes det kungliga palats ha varit beläget, hvars prakt en gång hänförde drottningen af Saba.

Den herodianska tempelplatsen, eller tempelarean sådan den var på Jesu tid, var omgifven af en massiv ringmur, hvilken den judiske historieskrifvaren Josefus beskrifver i vältaliga ordalag.[3] De nyaste utgräfningarna, som utförts under ledning af öfverstelöjtnant Warren på bekostnad af den engelska Palestinaföreningen, ha visat, att Josefus i sin beskrifning ej är så öfverdrifven, som man förr varit benägen att antaga. Det har dock icke varit några obetydliga murar, som på ett ställe höjt sig nära 55, på ett annat 42 meter öfver marken. Och det har ej fordrats någon ringa praktisk teknik eller transportkostnad för att inlägga dessa stenar, af hvilka en är öfver 11 $^1/_2$ m. lång, nära 1 $^1/_4$ bred och öfver 3 m. tjock och är inlagd på ett ställe i muren, som höjer sig 26 m. öfver marken. Murarna äro nu på ett ställe omgifna af ett 29 m., på ett annat af ett 18 m. djupt gruslager och uppfylla

ändock i sin närvarande höjd åskådaren med beundran. Detta byggnadsarbete bland annat hade väl judarne i sikte, då de i sitt svar till Jesus sade: »På fyrtiosex år har detta tempel blifvit uppbyggdt, och du skulle resa det upp inom tre dagar» (Joh. 2: 20). Högt öfver denna ringmur reste sig då den af hvitskimrande, marmorartad kalksten uppförda tempelbyggningen, där i mängd anbragta guldplåtar återkastade Palestinas rika solljus. De stora förgårdarna voro belagda med huggen sten, och utefter murens alla sidor löpte dubbla pelargångar, täckta med utskurna cederbjälkar. Alla byggnaderna sammansmälte till ett helt, hvars glans och härlighet ej stod tillbaka för de största af forntidens tempel. Intrycket af det hela var så mycket mäktigare, som inga egentliga prydnader af pensel eller mejsel funnos vare sig i förgårdarna eller i templet. Enkel upphöjdhet var ju af ålder Israels kännetecken.[4]

Vid det sydvästra hörnet af Ḥarām esch-Scherīf har man funnit de bäst bevarade resterna af den gamla muren. De ansenliga stenblocken, hvilka nu blott delvis höja sig öfver jorden, ligga här så tätt fogade tillsammans utan murbruk, att ett pennknifsblad med möda kan stickas in emellan dem. Hvar och en har en randfogning i kanten, och ytan är släthuggen. Dessa randfogade stenar äro alltid ett tecken till hög ålder. Är ytan lämnad rå och ohuggen, är det ett tecken, att stenen varit ämnad att ligga under jorden, är den släthuggen, så visar det, att den från början varit ämnad att ligga i en mur öfver marken.

En rest af en gammal hvalfbåge, på hvilken amerikanen Robinson, palestinaforskningens banbrytare, fäst uppmärksamhet och som därför fått namnet *Robinsonbågen*, antyder genom sin form och anläggning, att den hört till en rad af bågar, som uppburit en bro, hvilken varit byggd öfver Tyropojondalen och ledt in i midtelskeppet af den »kungliga pelargång», »Stoa basilica», hvilken sträckte sig utefter inre sidan af den södra muren kring den herodianska tempelarean. Denna pelargång var 182,8 m. lång och öfver 30 m. bred. Den delades af 162 pelare i trenne skepp, af hvilka det mellersta var öfver 30 m. högt och täckt med polerad sten, under det taket på de båda sidoskeppen

utgjordes af utskuret cederträ. Från taket i östra hörnet såg man från en svindlande höjd ned i den djupa Kidrondalen. På dessa tinnar af templet ha vi väl att tänka oss en af platserna för Jesu frestelse (Matt. 4: 5).[5]

Omkring 100 steg norr om sydvästhörnet finnes en numera igenmurad gammal port, som efter dess upptäckare, den amerikanske missionären Barclay, plägar kallas *Barclayporten*. Den ligger nu delvis begrafven under grus, men dess tröskel befinner sig ej mindre än 15 meter öfver klippberget. Ursprungligen ledde den till en hvälfd gång, som bildade en af ingångarna till Herodes' tempel. Ett stycke norr om detta ställe ligger *judarnes klagoplats*, ett smalt stenlagdt rum vid foten af några rester från den gamla ringmuren. Här samlas judarne hvarje fredag och upprepa den 79:e psalmens klagan under tårar och oupphörligt kyssande af de ärevördiga stenblocken. Ej långt norr om denna plats befinner sig ett annat minnesmärke från Tempelplatsens gamla omgifningar, den s. k. *Wilsonbågen*, som upptäcktes först af tysken T. Tobler, också en af banbrytarne för palestinaforskningen, men som uppkallats efter en af medarbetarne i det stora engelska Palestinasällskapet. Äfven den har hört till de viadukter, som från den västra höjden förde öfver till Tempelberget i det gamla Jerusalem. I närheten har öfverstelöjtnant Warren funnit ett muradt hvalf och underjordiska gångar, hvilka sannolikt förskrifva sig från den stormiga Makkabéertiden.[6] Ett litet stycke norr härom befinner sig en af de närvarande hufvudingångarna till Ḥarām esch-Scherīf, Bāb es-Silsele, ett ståtligt byggnadsverk från medeltiden. I närheten ligger en mycket vacker brunnsinrättning, som får sitt vatten från de Salomoniska dammarna söder om Betlehem. Ännu ett stycke mot norr finnes en genom grus och sten igenfylld port, som upptäckts af engelsmannen Warren och sannolikt var en af de två, hvilka enligt Josefus förbundo *Förstaden* med templets västsida. Därefter följer Bāb el-Ḳaṭṭānīn, »bomullshandlareporten», som bildade afslutningen till den gamla bomullsbasaren och räknar sitt ursprung från medeltiden. Den präktiga portalen i maurisk stil sammanställes i några äldre reseberättelser, ehuru oriktigt, med »den sköna porten», där Petrus helade den lame. Ofvanför denna ligga

tvenne mindre portar af yngre datum, och längst i norr på denna sida, Seraiporten. Norr om Wilsonbågen träder den gamla ringmuren ej i dagen; endast på ett ställe har en af det engelska Palestinasällskapets arbetare, löjtnant Conder, upptäckt några rester af murväggen tillika med pelare.

I nordvästra hörnet har man för att få en jämn yta för tempelarean måst hugga ut berget, som från söder och öster med en skarp kant höjer sig öfver platån ända till 7 meter. På bergklippan i hörnet ligger nu en turkisk kasern, sannolikt intagande den plats, där borgen *Antonia* fordom låg. Redan före Antoniaborgens uppförande fanns här en borg (*Bira*), som kan hänföras till Nehemias tid (Neh. 2: 8; 7: 2). På makkabéertiden befästades den och gjordes till ett furstligt residens. Herodes, som insåg platsens strategiska betydelse, lät nedrifva den gamla borgen och uppförde en ny, som han efter utvidgningen af tempelplatsen satte i förbindelse med denna för att från den nya borgen kunna behärska templet och dess omedelbara omgifning. Romarne insågo och begagnade sig äfven af Antonias gynnsamma läge. Då på de stora festdagarna skarorna af de tempelbesökande råkade i oro och tillställde vilda scener, lät befälhafvaren en trupp soldater rycka in på tempelplatsen för att stilla orostiftarne. Ett åskådligt exempel härpå erbjuder berättelsen i Apg. 21, enligt hvilken Paulus sannolikt skulle ha dödats af de förbittrade judarne, om ej »öfversten för krigsskaran» hade räddat honom. Med den romerska myndighetens skydd höll han därpå sitt märkliga tal från trappan af Antonia, sedan han med en vink af handen förmått den rasande mängden att lugna sig (Apg. 21: 40 f.).

Den klippa, på hvilken borgen hvilade, begränsades mot norr af en djup graf, som af engelsmännens utgräfningar kunnat uppvisas; den är 50 meter bred och 10 m. djup. Enligt Josefus lät Herodes belägga klippans sluttningar med glatta stenar dels för att försköna den, dels för att göra tillträdet till Antonia omöjligt. Omkring fästningen löpte en mur med fyra torn, af hvilka det sydöstliga hade en höjd af 70 romerska alnar, så att man därifrån kunde iakttaga allt hvad som försiggick inne

i helgedomen. Fästningen hade formen af ett högt torn. Nederst bestod det af en massiv stenbyggnad med några mörka fängelsehvalf. I ett af dessa satt sannolikt Paulus fången, innan han fördes till Cæsarea (Apg. 23). Ofvanför fanns en mängd rum, pelargångar, badrum m. m. för kommendanten. I ett af dessa rum bevarades allt ifrån Herodes' dagar intill början af romarnes omedelbara herravälde öfversteprästens högtidsdräkt, hvilken utlämnades först sju dagar före hvarje fest, då den skulle begagnas, hvarefter den, så snart festen var öfver, åter lämnades till Antonia. Anledningen till detta för judarnes själfkänsla i så hög grad sårande tillvägagående, hvilket talar om deras förödmjukelse lika mycket som bilden på skattepenningen, var den, att den gamla borgen eller tempelfästningen, såsom nämnts, hade varit de hasmomeiska furstarnes residens, hvilka äfven fungerade såsom öfverstepräster. Först Vitilius afstod från rätten till öfversteprästens festklädnad år 36 eft. Kr.[7]

I närheten af det nordöstra hörnet af Ḥarām esch-Scherīf finnas lämningar efter en förfallen byggnad, som går under namnet »Antoniatornet». De synas härleda sig från någon kyrka eller någon moské. Ej långt härifrån har den franske arkeologen Clermont-Ganneau 1871 haft lyckan att upptäcka en af de stenar, hvilka enligt Josefus voro uppställda omkring den inre tempelplatsen och försedda med inskrifter, som förbjödo alla icke-judar att inträda på templets närmaste omgifning. Inskriften, som är skrifven på grekiska, förbjuder hvarje utländing att gå innanför skranket, som afgränsade templet och den närmast liggande terrassen från den yttre tempelförgården. Enhvar som gripes är själf skuld till att döden blir följden, heter det uti inskriften. Detta förbud, som äfven omtalas af Tacitus, gifver oss en välkommen förklaring till uppträdet med Paulus, sådant det är skildradt i Apg. 21. Judarnes förbittring härledde sig bland annat däraf, att han skulle ha infört greker i templet. »De hade», säger författaren v. 29, »förut sett efesiern Trofimus med honom i staden och menade, att Paulus infört honom i templet.» I Mischnan talas på ett ställe om att konungarne under den grekiska tiden nedbrutit detta skrank, som skilde den yttre förgården af templet från den inre,

grekerna från judarne. Möjligt är, att vi i Efeserbrefvet (2: 14) hafva ett uttryck, hvilket är valdt med anledning af en sådan historisk tilldragelse, ehuru det syftar på en högre verklighet.[8]

Om »den gyllene porten» är redan förut taladt. Den bär ännu, ehuru tillmurad, tydliga tecken, att den varit en »dubbelport». Norr därom ligger en liten byggnad, som mohammedanerna anse mycket helig och hvarje år besöka under Bairamfesten. Den kallas Salomos tron, och de mena, att Salomo skall ha dött där.

De äldsta lämningarna från den gamla ringmuren kring templet finner man i sydöstra hörnet af Ḥarām esch-Scherīf. På några af grundstenarna i muren har man till och med funnit feniciska inskrifter eller tecken. Bokstäfverna äro dels inristade, dels målade; de senare ha en höjd af nära 13 centimeter. Enligt fackmäns omdöme utgöra de ej inskrifter utan märken af stenhuggare och murare. Välbekanta feniciska bokstäfver förekomma vid sidan af andra, som man hittills ej funnit i det feniciska alfabetet men som funnits på byggnader af otvifvelaktigt feniciskt ursprung. Det är alltså ej omöjligt, att vi här hafva byggnadsrester från den salomoniska tiden.[9]

I sydmurens yttersida märkas väldiga stenblock, som ligga i en rad, ända till 31,3 m. lång. Ej långt från sydöstra hörnet ligger en numera igenmurad port, »den enkla porten», af ungt datum, hvilken fört in till de af substraktionshvalf och pelare bildade rum, hvilka ligga under tempelarean i södra delen och uppförts för att uppbära den här konstgjorda, jämna ytan för Tempelplatsen. Under denna port har engelsmannen Warren upptäckt en längre tunnel af 21 meters längd och 4,5 m. i genomskärning, hvilken gått ifrån det inre af Tempelplatsen under substruktionsbyggnaderna, »Salomos stall», såsom de kallas, och ut mot söder. Närmast den enkla följer »den tredubbla porten», som haft tre särskilda ingångar men nu likasom den följande, den »dubbla porten», med ursprungligen två ingångar, är igenmurad. Dessa portar antyda genom de byggnadsrester, som finnas på så väl ytter- som insidan, en hög ålder och torde med säkerhet kunna sammanställas med de af Mischnan omtalade »Huldaportarna». Här såsom vid Gyllene porten låg den yttre

dörrtröskeln mycket lägre än tempelplatsen innanför muren, så att man uppsteg dit på flera trappor och genom hvalfgångar. Vid den »dubbla porten» märkes för öfrigt en sten med en inskrift till Hadrianus' ära. Inskriften är dock vänd upp och ned, och stenen har väl ursprungligen haft sin plats i byggnaderna inne på tempelarean.

I väster, norr och öster fanns på Jesu tid innanför muren en dubbel rad af hvita marmorpelare, hvilka i förening med pelarna utefter själfva murväggen bildade en dubbel pelargång. Här såsom på sidoskeppen vid sydmuren utgjordes taket af skulpterade cederbjälkar. Pelargången utefter den östra muren kallades »Salomos pelargång», och där synes Jesus ofta ha hållit till under sina vandringar i templet, likasom apostlarne sedan gärna uppsökte denna plats (Joh. 10: 23, Apg. 3: 11).

På västra sidan synes rådssalen eller synedriets samlingslokal ha legat, så att pelargången här afbröts af denna byggnad. Den talmudiska traditionen förlägger visserligen rådssalen till själfva templet. Men enligt Josefus' klara och upprepade uppgifter, som här säkert äro att föredraga, låg den vid den västra tempelmuren, omedelbart söder om det ställe, där den gamla (1:a) muren stötte till Tempelplatsen. I öfverensstämmelse härmed heter det i Apg. 22: 30 om Paulus, att han fördes ned från Antonia till rådssalen, ett uttryck, som ej skulle passa, ifall denna legat i själfva templet. Tillträde till denna sal var dock möjligt sannolikt endast ifrån tempelplatsen, och detta förklarar uppgiften, att den låg i templet. Man kunde sannolikt ej komma in i rådssalen, sedan tempelportarna på kvällen blifvit stängda. På detta sätt förklaras äfven den omständigheten, att den rådsförsamling, som fällde domen öfver Jesus (Matt. 26: 3, 57 f.), icke samlades i rådssalen utan i öfversteprästens privata palats. I sin lidelsefulla ifver att rödja Jesus ur vägen kunde judarne ej invänta morgondagen utan samlades nattetid på ett annat ställe för att få domen öfver den förhatlige nasarenen fälld.[10]

Ḥarām esch-Scherīf bildar med undantag af en sänkning i nordost och vid gyllene porten en jämn yta, hvilken enligt det föregående frambragts genom uthuggning af berget i nordväst och uppförande af substruktionshvalf i

sydost. I sydväst och nordost har man endast med sten och grus utfyllt den sluttande jordmånen. Tempelplatsens yta är en oregelbunden fyrkant mätande i norr 317,2 meter, i öster 466,3, i söder 281 och i väster 488 och liggande 737 m. öfver Medelhafvet. Ungefär i midten af platsen höjer sig på en ej fullt rätvinklig, 3 meter hög plattform *Klippmoskéen* (Ḳubbet eṣ-Ṣachra) öfver den heliga sten, som af mohammedanerna uppgifves ha gjort Mohammed sällskap på hans himmelsfärd och först på ängeln Gabriels tillsägelse fallit ned men ännu af dem anses sväfva i luften.

Plattformen, på hvilken moskéen står, är belagd med sten och uppbäres delvis af uppmurade hvalf. Ḳubbet eṣ-Ṣachra är en vördnadsbjudande byggnad. Hvar och en af dess åtta sidor mäter öfver 20 meter i längd, och afståndet från den ena sidan till den midt emot liggande är 46,3 meter. Från fyra sidor leda präktiga portaler in i helgedomen. Det inre af byggnaden är genom tvenne koncentriska rader af fyr- eller sexkantiga och runda pelare afdeladt i tre skepp. Den yttersta raden består af 8 pelare, alla sexkantiga, och mellan hvarje par af dem stå två runda. De runda utgöras af marmormonoliter och äro af olika färg och form, allesammans sannolikt tagna från äldre byggnader. Kapitälerna visa samma blandning; på en upptäcker man till och med ett kors. Det rum, som genom den yttre pelarraden är afdeladt i tvenne skepp, är betydligt lägre än det inre rummet, som afgränsas från de yttre skeppen genom den inre pelarraden, bestående af 4 massiva pilastrar och 12 runda pelare, så ordnade att tre stå mellan hvarje par af de förra. Alla pelarna äro förenade genom hvalfbågar, som i den inre raden hvila omedelbart på kapitälerna, i den yttre på kubformade tärningar, och under hvarje båge löper en vågrät träbjälke. De sexkantiga pelarna äro klädda med marmorplattor i olika färger, som härröra från Solimans tid. Hvalfbågarna äro klädda med äldre, rika mosaikarbeten i fantastiska linier, öfver hvilkas djärfhet åskådaren faller i beundran. Där ofvan löper ett blått band af ansenlig bredd, på hvilket koranverser äro skrifna i gyllene, gammalarabisk skrift, hvilka hafva afseende på Jesus. I en heter det: »O, I som hafven undfått skriftliga uppenba-

relser, förhäfven eder icke öfver eder religion och utsägen om Gud endast hvad som är sannfärdigt; Jesus Messias är blott Marias son, Guds sändebud och hans ord, som han nedlagt i Maria. Så tron då på Gud och hans sändebud och sägen ej, att de voro tre». Här finnes äfven en viktig inskrift, att kalifen el-Māmūn byggt denna helgedom år 72 (691). Men då han föddes först år 170 efter mohammedanernas tidräkning, har man med Vogüe och Palmer att antaga att »el-Māmūn» insatts för »el-Melik». Själfva bokstäfverna visa, att den ursprungliga inskriften är förfalskad. Denne praktälskande kalif tillskrifva ock de arabiska skriftställarne uppförandet af denna helgedom.

Själfva kupolen, som har en höjd af 30 m., är byggd af trä och utvändigt beklädd med bly. Invändigt har den form af ett halfklot, utvändigt närmar den sig en ellips. Dess hvalf är rikt försedt med målningar och mosaikarbeten. Fönstren på oktogonen under kupolen äro märkliga. De olika färgade glasskifvorna gifva en egendomlig ljuseffekt i den något mörka, allvarliga byggnaden. I ett fönster måste solljuset bryta sig tre gånger, innan det inkommer i helgedomens inre, nämligen först genom ett galler af porslin, därpå genom hvitt glas och sist genom färgade glasskifvor, som äro ställda så, att deras yta bildar en rät vinkel mot åskådaren nedifrån midten af moskéen. Detta egendomligt brutna, dämpade ljus från Syriens strålande sol öfver de i djup, allvarlig ton hållna färgerna och mosaikprydnaderna gifva åt hela byggnadens inre en hemlighetsfull prägel, som endast förhöjes af helgedomens allraheligaste, den af ett träskrank omgifna, väldiga stenen eller klippan (eṣ-Ṣachra). Denna sten, som ligger midt under kupolen och höjer sig mellan 1 à 2 meter öfver det mosaikbelagda golfvet, mäter från norr till söder 17,06 m. och från öster till väster 12,8 m. Under den östra sidan finnes en 2 m. djup håla, dit man nedstiger utför en trappa. Hålans botten utgöres i midten af en marmorplatta. Stampar man på plattan, så gifver ljudet till känna, att därunder finnes ett rum. Araberna kalla det *Bīr el-Arvāḥ* (själarnas brunn), där de aflidnas själar enligt deras tro samla sig två gånger i veckan för att bedja. Hålan sättes för öfrigt i förbin-

delse med både helvetet och paradiset, och alla försök att få borttaga marmorplattan och undersöka rummet därunder ha hittills visat sig fruktlösa på grund af mohammedanernas vantro. Midt öfver marmorplattan utmynnar ett rundt hål, som går lodrätt ned genom den däröfver liggande delen af den väldiga stenhällen. Det sannolika är, att hålet under marmorplattan endast är en fortsättning af det runda hålet i stenen. Denna håla under stenen gifver mohammedanerna stöd i deras tro, att klippan sväfvar i luften, och för att göra illusionen fullständig har man på ett ställe anbragt en tämligen svag stödjepelare af trä, som därtill ej i lodrät utan i sned riktning skall uppbära stenen! Arabernas sagor om denna sten äro många. Det runda hålet har Mohammed själf borrat, då han kröp genom klippan. Stenen har vid detta tillfälle äfven öppnat sin mun, likasom han senare hälsat på ʿOmar. På västra sidan visas ännu spåren efter ängeln Gabriels hand, då han höll den tillbaka, när den ville göra profeten sällskap under hans himmelsfärd på den underbara hästen Burak. De tjänstfärdiga vaktarne, hvilka nu synas vilja visa den besökande helgedomens reliker lika gärna — dock i hopp om bachschisch förstås —, som de förut varit fanatiska mot alla främlingar, utpeka äfven Abrahams, Davids, Salomos, Elias' och Jesu bönenischer i hålan. — Där uppe i moskéen visar man en jaspisplatta, i hvilken Mohammed slagit 19 spikar. Inom loppet af en viss tid skall alltid en spik falla bort, och när alla försvunnit, står världens ände för dörren. En vacker dag lyckades det djäfvulen att förstöra alla spikarna med undantag af 3 ½, hvilka ängeln Gabriel räddade. Men när dessa äfven försvunnit, då — är det slut med världen!

Men hvad är nu den heliga stenen? Om den judiska traditionen, som hit förlägger Melkisedeks och Abrahams offer m. m., ha vi talat förut. Då den gällde såsom världens medelpunkt, så skall förbundets ark äfven ha stått här, och Jeremias skall ha dolt den under stenen, så att den finns där än i dag; enligt 2 makkabéerboken däremot skall han ha gömt den på berget Nebo.

Några arkeologer däribland professor Sepp anse stenen vara densamma som fanns i det allraheligaste, där Pompejus enligt Tacitus vid sitt inträde ingenting fann annat

än ett »tomt rum och ett innehållslöst mysterium». — Detta rum innehöll då nämligen blott en flat sten *Eben Schetija*. Men emot denna uppfattning talar framför allt stenens storlek, ty den kunde ej få plats i det blott 20 alnar i kvadrat stora rummet, som utgjorde det allraheligaste. Mycket sannolikt är det däremot, att eṣ-Ṣachra är den sten, som uppbar brännofferaltaret. Med detta antagande blifver det runda hålet såsom afloppskanal för blod och vatten förklarligt. Äfven hålan och trappan bli på detta sätt förklarliga. Ty enligt Mischnan kunde man stiga ned under altaret och rensa afloppskanalen, när denna blifvit tilltäppt. Också storleken på stenen stämmer med brännofferaltaret, som enligt Mischnan var 32 alnar eller omkring 13 meter i kvadrat. Det är därför högst sannolikt, att vi här ha stället för brännofferaltaret på Herodes' tid, följaktligen äfven på Salomos tid och äfven för altaret på Aravnas träskplats på Davids tid (2 Sam. 24: 18 f., 1 Kr. 22: 1).[11]

Den upphöjda platå, hvarpå Ḳubbet eṣ-Ṣachra nu står, motsvarar väl tempelplatsen på Salomos tid likasom platsen för Serubabels tempel. Herodes, som ville öfverträffa självfva Salomo i prakt, utvidgade området, så att den gamla tempelplatsen från Salomos och Serubabels dagar nu kom att motsvara det midt i den nya tempelarean liggande inre tempelområdet. Hans byggnadsarbete började omkring år 20 före Kristus och nådde egentligen aldrig den fullbordan, som den praktälskande fursten ämnat.

Rummet emellan de utefter alla fyra sidorna löpande pelargångarna och den genom det ofvannämnda skranket, Soreg, afgränsade inre tempelplatsen kallades för »hedningarnes förgård», emedan det i motsats till denna senare lämnade tillträde öppet äfven för hedningar. Här rådde ett rörligt och brokigt lif, särskildt vid tiden för de stora festerna, då hela rummet och pelargångarna genljödo af en sorlande människohop såsom på ett stort marknadstorg. Här samlades köpare, säljare, penningväxlare, dufvoförsäljare och en mängd andra krämare med sina bord. Den från utlandet hemvändande juden utväxlade här sina utländska penningar mot judiskt mynt, hvilket var det enda slag, som mottogs af tempelskattmästaren. Den, som ville frambära ett offer, kunde för ändamålet

här få köpa oxar, får, unga dufvor och turturdufvor. Från dessa pelargångar var det som Jesus med ett gissel af tåg utdref dem, som köpte och sålde i templet, hvilket borde vara ett bönehus, ej en schackerbutik, där man på äkta judiskt vis prejade och bedrog hvarandra såsom i en röfvarkula.

Till de inom Soreg liggande förgårdarna ledde flera portar. Den förnämsta och vackraste låg på östra sidan och kallades enligt Mischnan *Nikanorporten*. Medan de andra portarna voro af trä med silfverbeslag, var denna af korintisk koppar, som blifvit med stor konst bearbetad. Det är väl denna, som i Apg. 3: 2 omtalas såsom *den sköna*, och hvars namn genom det förut omnämnda missförståndet och den felaktiga öfversättningen öfverflyttats till »den gyllene porten». Innanför denna port låg *kvinnornas förgård*, som mot väster afgränsades genom en mur. Detta rum, som hade sitt namn däraf, att äfven kvinnorna hade tillträde dit, var enligt Mischnan en fyrkant på 135 (hebr.) kvadratalnar. På sidorna längs med den omgifvande muren funnos flera smärre rum för bevarande af vin, olja m. m. Här stodo äfven de s. k. tempelkistorna med trumpetformade mynningar, där de besökande nedlade sina gåfvor för templet. Här synes Jesus ofta ha tagit plats för att dels tala till folket (Joh. 8: 20), dels stum iakttaga mängden, som rörde sig här inne och nedlade sina gåfvor i tempelkistorna (Mark. 12: 41).[12]

Från kvinnornas förgård steg man på 15 trappsteg upp till *lekmännens förgård*, som låg väster om den förra. Under gudstjänsterna stodo leviterna uppställda på dessa trappsteg och sjöngo psalmer under ackompanjemang med harpor, cittror och cymbaler. Mischnan parallelliserar dessa 15 trappsteg med de 15 s. k. trappstegspsalmerna, Ps. 120—134. Men denna kombination, som ej har större värde än de andra talmudiska symboliseringarna, ger oss ej någon förklaring till namnet på dessa psalmer, hvilket i stället härleder sig enligt de bästa kommentatorer från psalmernas inre byggnad, där hufvudordet i en vers eller ett versled oupphörligt upptages i det följande, hvarigenom tanken ledes liksom från det ena trappsteget till ett högre. Denna egendomlighet förekommer för öfrigt äfven

på andra ställen, såsom i Ps. 29, Dom. 5 och enstaka i åtskilliga profetiska stycken, t. ex. Jes. 24—27.

Lekmännens förgård synes ha sträckt sig ända ut till den västra sidan af tempelbyggnaden. I dess midt låg *prästernas förgård*, afgränsad från den förra genom ett skrank af polerad sten, som ej var högre, än att man från lekmännens förgård kunde se hvad som försiggick i prästernas förgård. I den sistnämnda stod brännofferaltaret, enligt det föregående öfver den heliga sten, som nu ligger i Klippmoskéens midt. Det var byggdt terrassformigt af sten, som ej hade varit berörd af järn. Enligt Mischnan funnos i dess ena hörn två hål, genom hvilka offerblodet nedflöt i en kanal, som genom klippan utmynnade i Kidrondalen. Till påsk- och löfhyddohögtiden målades altaret hvitt, och en röd tvärstrimma betecknade gränsen för det blod, som stänktes ofvanför och det som stänktes nedanför. I sydväst stodo prästernas tvättkar. I norr låg stället, där offerdjuren slaktades och tillsvidare upphängdes.

I den västra delen af prästernas förgård reste sig den mäktiga tempelbyggnaden på ett omkring 3 m. högt fundament, som Herodes lät bygga nytt och dit man steg upp på 12 trappsteg. Det egentliga templet delades i en förgård, det heliga och det allraheligaste. Förgårdens yttersida, som bildade templets fasad, var 52 m. lång, och dess inre bredd 5,7 m. Det heliga mätte från öster till väster 20,8 m., dess bredd 10,4 m. och dess höjd 31,2 m. Det allraheligaste var ett kvadratformigt rum af 10,4 m. efter alla sidorna. I söder, väster och norr anslöto sig stenbyggnader till templet ända till 3 våningars höjd, hvilka till en del sträckte sig högre än själfva tempelbyggnaden. Enligt talmud funnos här ej mindre än 32 särskilda gemak.

Ingången till förgården utgjordes af en stor portöppning utan dörrar. Öfver den hade Herodes låtit sätta en gyllene örn, men några judiska ynglingar hade vid underrättelsen om hans svåra sjukdom på inrådan af ett par rabbiner, Judas och Mattias, låtit sig nedhissas från förgårdens tak och sönderslagit bilden.[13] Från förgården förde en annan port in i det heliga, framför hvilken ett stort förhänge i 4 färger, byssos, purpur, scharlakan och

hyacint, och olika mönster hängde ned. Förhänget skulle framställa en bild af världsalltet. Scharlakan föreställde elden, den violetta hyacintfärgen luften; den hvita byssos häntydde på jorden, hvars växt den är, den röda purpurn på hafvet, från hvars musslor den erhålles. På muren ofvanför porten hängde den berömda vinrankan af guld, med klasar så stora som en människa. Den var i ständig tillväxt, i det att man, när man gjorde ett löfte, förband sig att tillfoga ett blad eller några drufvor till rankans utvidgning.[14] I rummet närmast innanför portöppningen, det heliga, stodo de berömda konstverken, den sjuarmade ljusstaken, skådebrödsbordet och rökofferaltaret. Det heliga var med undantag af den nämnda *Eben Schetija* tomt, men ingen utom öfversteprästen, och denne blott en gång om året, fick beträda det, se eller röra vid dess inre. Mellan det heliga och det allraheligaste hängde ett enkelt förhänge enligt Josefus, enligt Mischnan ett dubbelt, som lämnade ett tomrum på $^1/_2$ m. däremellan. Af Matt. 27: 5 kan man ej afgöra, om förhänget varit enkelt eller dubbelt. Så väl det heliga som det heligaste var förmodligen ett fullkomligt mörkt rum. Däraf förklaras, att den gyllene ljusstakens lampor skulle brinna så väl dag som natt.[15]

Sådant var, i allra största korthet, bilden af det judiska templet och dess närmaste omgifning. Templet liknade i självfva verket med sin ringmur en fästning, som kunde försvaras, äfven sedan fienden satt sig i besittning af staden; och dock var det så stort, att pilgrimsskarorna kunde utan trängsel samlas omkring självfva tempelbyggnaden och brännofferaltaret, när man firade de stora festerna. Hvilken hade ej för ett ögonblick velat se denna praktbyggnad intaga platsen för Klippmoskéen, för att få skåda det nu så öde rummet befolkadt af de stora pilgrimsskarorna, hvilka t. ex. vid påsken ditförde sina förstlingsgåfvor från alla delar af landet, och höra körerna hälsa hvarandra med dessa växelsånger, af hvilka vi i Psaltaren hafva så mången återklang t. ex.: »Stor är Herren och högt beprisad i vår Guds stad, på hans helgedoms berg. Vi tänka, o Gud, på din nåd i ditt tempel!» Intet under om den fromme israeliten vid tanken på den förestående vallfärden till Jerusalem af hjärtat utbrast: »Jag glädes, då man säger till mig: Låtom oss gå till

Herrens hus! Våra fötter skola stå i dina portar, Jerusalem!» Och intet under, om han, då han ofrivilligt måste vara fjärran från denna boning, tänkte med vemod på »huru han förr gick bland mängden och tågade med den till Guds hus, under fröjdeljud och lofsång deltog i den festliga skaran!» (Ps. 48; 122; 42).

Ingen plats i världen har väl varit mera älskad och vördad än detta tempel på Moria, eller på Sions berg. En mera ren och ädel glädje än den, som fromma israeliter kände, när de fingo beträda detta rum, har säkert ej funnits under Gamla testamentets tid, och en gladare feststämning än den, som här kunde inställa sig bland de festfirande, t. ex. på löfhyddohögtiden, har man svårt att finna. Och dock har denna plats äfven varit vittne till de stormigaste uppträden äfven bland de offrande och festfirande. Om upproret, som höll på att kosta Paulus lifvet, ha vi förut erinrat. Detta var ej något enastående. Under virrvarret efter Herodes' död gingo vid en påskfest några oroliga sällar omkring i templets förgårdar och upphetsade mängden med anledning af rabbinerna Judas' och Mattias' död. Herodes hade nämligen låtit lefvande bränna dem såsom anförare för dem, som nedslagit örnen ofvanför tempelporten. Arkelaus sände då soldater för att gripa orostiftarne. Men den förbittrade mängden mottog krigsfolket med stenkastning och dräpte några af soldaterna, hvarpå de fortsatte sitt offrande, såsom hade de intet ondt gjort. Innan festens slut sände emellertid Arkelaus en större truppstyrka in på Tempelplatsen, och den nedhögg nu omkring 3,000 af de upproriska. Vid pingsten samma år kom det till liknande sammandrabbningar mellan Sabinus, hvilken kejsaren skickat till Palestina för att upprätthålla ordningen, tills tronföljden hunnit afgöras efter Herodes' död, och judarne, och den häftigaste kampen utkämpades närmast i templet, hvilket soldaterna kunde bemäktiga sig endast genom att sätta eld på några pelargångar. Vid flera tillfällen upprepades samma lek, tills ändtligen det stora upproret på allvar bröt löst, och templets slutliga fall satte inseglet på folkets fullständiga undergång. Då Titus hade genombrutit de tredubbla murarna i norr, inträngde han i Antonia och åsåg därifrån den förtviflade kampen om templet,

tills lågan slog upp från tempeltaket och dref honom till ett fruktlöst försök att rädda den härliga byggnaden. Det var ett fruktansvärdt storartadt skådespel, berättar Josefus. När eldslågan steg upp mot himmeln, såg det ut, som om hela höjden, ja hela staden hade stått i brand. Och dock var eldens raseri ringa emot strömmarna af blodet från de fallna. Det var såsom hade de mördade varit flera än mördarne. I detta ögonblick brusto många, på hvilka hungern dittills tillslutit munnen, ut i veklagan. Klagan öfver templet besvarades af höga klagotjut från staden. Däremellan skallade legionernas vilda slaktrop. I tystare ögonblick hörde man lågans prasslande och de döendes stönande, som snart öfverröstades af nya klago- och verop. Vid det röda eldskenet såg man de fasansfullaste scener under den vilda kampen. Det gafs ej någon skonsamhet mer. Gubbar och barn, män och kvinnor, präster och lekmän nedstuckos, vare sig de bådo om nåd eller gjorde motstånd. Tusenden omkommo i lågan.[16] Så skildrar den judiske berättaren denna katastrof, som efterföljts af andra liknande, t. ex. under korstågens strider, alla innehållande en väldig predikan öfver texten, att domen skall begynna på Guds hus.

På den gamla tempelplatsen byggde kejsar *Hadrianus* ett jupiterstempel, inneslutande en staty af honom själf och Jupiter (eller af Dioskurerna?). Judarne blefvo förbjudna att besöka både templet och den nyuppbyggda staden *Aelia Capitolina*, hvilken befolkades med hedniska kolonister. Af detta tempel sågo de första kristna pilgrimerna ännu rester, och möjligen finnas några ännu i Klippmoskéens murar och pelarrader. *Julianus*, affällingen, gjorde ett svagt försök att resa ett nytt judiskt tempel på det gamlas plats. *Justinianus* uppförde där en kristen kyrka, och ännu anse åtskilliga fackmän, såsom professor Sepp i München och Baurath Schick m. fl. i Jerusalem, att Klippmoskéen egentligen utgöres af denna kyrka, som sedermera förvandlats till moské. De stödja sig härvid emellertid nästan uteslutande på tekniska grunder, hvilka i en fråga sådan som denna dock ej få tillmätas det afgörande utslaget. En församling af arkitekter och ingeniörer i München har uttalat sig i ungefär samma riktning. De fackmän, som hafva öppen blick för historiska och arkeo-

logiska fakta, anse den närvarande Klippmoskéen för ett otvifvelaktigt arabiskt byggnadsverk och hålla i öfverensstämmelse med den arabiska traditionen före, att ʿAbd el-Melik låtit uppföra den, under ledning af en grekisk arkitekt, hvarigenom dess stil förklaras.[17] *Korsfararne* förändrade Klippmoskéen till ett Salomos tempel. Den här stiftade orden kallade sig därför Tempelherreorden, och dess medlemmar upptogo en afbild af moskéens kupol i sitt vapen. De gjorde af byggnaden ett tempel, som de smyckade med allahanda helgonbilder, och satte på kupolens topp ett stort kors. Öfver den heliga stenen, som de belade med marmor, uppfördes ett altare, dit man uppsteg på flera trappor. Man kan ännu i stenen upptäcka spår efter dessa. Från denna tid (12:e årh.) härrör sig också det skrank af smidesjärn, som insatts mellan pelarna i den inre raden och som försetts med fyra portar, så att man kan gå in till det ofvannämnda trästaketet, som omedelbart omsluter stenen. Korsfararne utbredde sedan byggnadsformen till Europa (London, Laon, Metz).

Mosaikarbeten, som i riklig mängd förekomma i byggnadens inre, täckte fordom äfven dess yttre men hafva alltmer försvunnit, sedan man från 16:e århundradet börjat täcka den med fayenceplattor, hvilka genom sina egendomliga färger, blått, hvitt och grönt, sina konstnärligt skrifna koranverser och sorgfälligt utförda arabesker förläna äfven byggnadens yttre ett allvarligt, vördnadsbjudande utseende.

Den omgifvande vidsträckta Tempelplatsen är på några ställen täckt af en gräsmatta och här och där af grönskande träd. Mellan Klippmoskéen och Akṣa-moskéen växa några vackra, allvarliga cypresser. Namnet *el-Akṣa* var i förstone för mohammedanerna en beteckning för hela den gamla judiska helgedomens plats. Det betyder den aflägsnaste (helgedomen) i förhållande till Mekka. Sedermera har namnet blifvit en speciell benämning för den moské, som ligger vid sydmuren af Ḥarām esch-Scherīf. Akṣa-moskéen var ursprungligen en af kejsar Justinianus uppförd basilika med 7 skepp men har under tidens lopp undergått stora förändringar. Den ligger sannolikt på eller i närheten af den plats, där konung

Salomo lät uppföra sitt palats. Då man från »Davids stad», hvilken enligt hvad vi sett låg söder om den närvarande Ḥarām esch-Scherīf, trädde in i det af Salomo uppbyggda palatset, kom man först in i det s. k. »Libanonskogens hus» eller »Skogshuset», hvilket synes ha begagnats såsom ett slags rust- och skattkammare (1 Kon. 10: 16; 14: 26; Jes. 22: 8; 39: 2; Neh. 3: 19). Därpå inträdde man i en stor pelargång och så sist in i själfva palatset med den för den egyptiska prinsessan uppförda praktbyggnaden. Norr härom låg åter Tempelförgården och tempelbyggningen.

Då korsfararne ombildade Klippmoskéen till ett Salomos tempel, förvandlade de *el-Akṣa* till ett Salomos slott, där tempelherrarne togo sin boning. Från och med Saladin, som lät nedtaga korset från Klippmoskéen och aftvätta dess ohelgade rum med rosenvatten, har äfven *el-Akṣa* varit i mohammedanernas händer. Det märkligaste vid denna byggnad äro de väldiga 120 substraktionspelarna och de af dessa uppburna hvalfbyggnader, hvilka uppbära byggnaden och tempelplatsen i närheten. Hvalfbyggnaderna sträcka sig ända ut till Ḥarāms sydöstra hörn. De härröra väl från Justinianus' tid, men han återställde sannolikt endast hvad som fanns redan på Herodes' dagar. I sydöstra hörnet af moskéen leder en öppen port in i *Omars moské*, en låg, eländig, aflång byggnad med spetsbågar, där ʿOmar efter sitt intåg i Jerusalem först skall ha förrättat sin bön. Namnet »Omars moské» har sedermera utan ringaste historiskt stöd eller anledning öfverflyttats på Klippmoskéen och länge gifvit anledning till stor förvirring. Det är därför hög tid att låta det försvinna från alla läroböcker i historia eller geografi. Vill man nödvändigt ha ett historiskt namn, så kan man välja det från den, som af arabiska författare och enligt den sannolikt ursprungliga lydelsen af den ofvannämnda inskriften angifves såsom dess upphofsman, ʿAbd el-Melik. Bäst torde dock vara att upptaga den arabiska benämningen, *Klippmoskéen*.

Utsikten mot väster från Tempelplatsen var alltid storartad. Staden höjer sig terrassformigt, i den mån man följer terrängen mot väster. Tempelplatsen ligger ju minst 100 fot lägre än den västra stadsdelen. På Jesu

tid låg mellan denna del och Tempelberget äfven den förut omnämnda Tyropojondalen, hvilken enligt de förut ofta omnämnda engelska utgräfningarna varit djupast vid Tempelmuren. Denna höjde sig ända till 30 m. öfver dalen. Det karakteristiska i den palestinensiska byggnadsstilen, särskildt sådan den utbildat sig i Jerusalem, visar sig härifrån i sin fulla effekt. Nästan hvarje hus med sin kupol tar sig ut såsom ett litet kapell.

För de med tempelfesten förbundna ceremonierna behöfdes alltid riklig tillgång till vatten, och i följd häraf måste särskilda anordningar träffas för dess inledande på tempelområdet. Cisterner, hvilka sammanbundos genom ett nät af ledningsrör, uthöggos i klippan och fingo sitt tillflöde från de salomoniska dammarna. Det öfverflödiga vattnet fann sitt aflopp genom kanaler under sydmuren. Dessa cisterner, som utgöra en af de största märkvärdigheterna inom Ḥarām esch-Scherīf, äro från 8 till 16 m. djupa och af olika vidd. Den, som ligger framför el-Akṣa, kan rymma 7 millioner liter. Inalles kunde de rymma 46 millioner liter vatten.

* *
*

Under det aldrig något tvifvel varit rådande därom, att den gamla tempelplatsen och Ḥarām esch-Scherīf äro identiska, har däremot äktheten af *den Heliga grafvens kyrka* länge varit ifrågasatt. Genom resultaten af de nyare utgräfningarna och de funna resterna efter den andra murens lopp hade jag från början af min vistelse i Jerusalem klart för mig, att grafkyrkan *kunde* vara äkta. Det intryck mina första besök därstädes efterlämnade var emellertid sådant, att jag innerligt önskade, att stället måtte vara oäkta. Så ohelgad förekom mig platsen för försoningens och uppståndelsens hemlighet. Flera besök i kyrkan satte mig dock i tillfälle att där bevittna äfven en from och helig tillbedjan, som verkade välgörande efter pompen och ståten i processionerna och det uppenbara skojet bland munkarne och dörrvaktarne.

Af evangelierna veta vi, att Golgata och den närliggande grafven, där Jesus nedlades, låg utanför Jerusalems

dåvarande yttre mur, eller den andra muren (Matt. 27: 32 f., Joh. 19: 17; jfr Ebr. 13: 12). Grafkyrkan ligger däremot innanför den närvarande stadsmuren och är så inbäddad bland de andra byggnaderna, att man inne i staden ofta går förbi utan att märka henne, ehuru man från de omgifvande kullarna lätt igenkänner hennes mäktiga kupol. Många forskare ha förklarat kyrkan för oäkta på grund däraf, att den andra muren enligt deras mening gått utanför den plats, där hon ligger. Dessa förklaringar måste dock anses förhastade på grund af de funna resterna och lämningarna efter den andra muren. Den outtröttlige Baurath Schick i Jerusalem, som vid ett par tillfällen visade mig resultatet af sina vid flera reparationer och ombyggnader gjorda upptäckter, har med anledning af vissa terrängförhållanden och funna fornlämningar trott sig kunna bevisa, att stadsgrafven utanför den andra muren gått fram öster om det utvisade Golgata under Helenakapellet. Öster om denna graf hafva åter tydliga lämningar efter en borg eller ett befästadt torn i muren påträffats. Tillika hafva i närheten af den Heliga grafvens rotunda spår efter ett helt system af grafvar blifvit upptäckta. Det ena som det andra tyder på att platsen ursprungligen legat utanför stadsmuren. Emellertid har, under förutsättning af grafvens äkthet, så väl Golgata som den Heliga grafven efter dessa fynd ej legat så långt utanför staden, som man vore böjd att föreställa sig. Detta bör emellertid ej förvåna, ty af vissa ställen i Talmud framgår, att grafplatserna gingo inpå själfva staden, och den graf, hvaruti Jesus lades, kan då äfven ha legat helt nära. Det är till och med på ett ställe i Talmud fråga om att förklara hela staden för oren på grund af de många grafvarna; och man var rädd för att hålla sig med höns i Jerusalem, emedan de kunde krafsa upp människoben ur jorden. Enligt Joh. 19: 42 låg grafven nära korsfästelseplatsen.[18]

Sedan Jerusalem fallit i romarnes händer, trodde man sig kunna utrota kristendomen bland annat genom att vanära stället, som inneslutit Jesu lekamen och på grund häraf hölls i stor vördnad af de kristna. Grafven igenfylldes med jord, och sten lades däröfver, och för att göra vanäran fullständig uppförde man, berättar Eusebius,

en »själarnas graf däröfver, en skamlös afgudahåla för Afrodites tygellösa dämon.» Traditionen tillägger Hadrianus detta företag att med ett tempel för den sinnliga vällustens gudinna ohelga Kristi graf. De kristna betraktade nu Jerusalem och den Heliga grafven såsom ett syndens näste. Nu först låg staden för dem i aska, och de blickade i stället upp till det himmelska Jerusalem. Venustemplet stod kvar ända till Konstantins dagar, då det lyckades att genom borttagande af den vanärande helgedomen återfinna grafven, enligt Eusebius' berättelse. Man har funnit denna berättelse otillförlitlig på grund af det förmenta underverk, som skulle ha tilldragit sig vid grafvens igenfinnande. Men det underbara, som Eusebius berättar, ligger egentligen däri, att den Heliga grafven nu kom i dagen, ej i något mirakel vid självfva igenfinnandet. Hans berättelse utgör därför, rätt fattad, ett vittnesbörd därom, att man på hans tid var medveten om ställets läge. Hade man tappat bort erinringen om hvar den Heliga grafven legat, så hade man helt visst i anslutning till evangeliernas uppgifter valt en plats för grafkyrkan, som låg utanför Jerusalems yttre mur. Då man icke gjorde detta, så skulle det — ifall minnet af det ursprungliga stället gått förloradt — ha varit en oförklarlig lyckträff, att man utpekade detta ställe, som enligt nyaste undersökningar låg den andra muren så nära och dock utanför densamma.[19]

Om det än sålunda är omöjligt att säga, att traditionen har rätt, så talar dock för närvarande intet däremot, och inga skäl finnas att acceptera nyare försök att förlägga Golgata och Kristi graf till andra ställen. Öfver grafven byggde Konstantin en praktfull rotunda, *Anastasis*, och öster därom en basilika, *Martyrium*, hvars väggar kläddes med marmor och hvars tak och pelare strålade af lampor och guld- och silfverprydnader. Mellan båda låg en med vackra pelargångar omgifven öppen plats. Den ofvannämnda stadsgrafven gick efter Baurath Schicks beräkningar under basilikan. Enligt en gammal tradition fanns korset i en sådan graf.

Konstantins byggnader förstördes 614 af perserna men uppbyggdes kort tid därefter på nytt af Modestus, abbot för Teodosiusklostret, med tillhjälp af de kristna

i Syrien och Alexandria. Genom den franske biskopen Arculf, som själf sett den, har eftervärlden fått en beskrifning på kyrkan eller rättare kyrkorna på denna tid (670). Till den gamla Anastasis och Martyrium slöt sig nu äfven en Golgatakyrka på Kalvarieberget och öster ut en Mariakyrka. På 900-talet, då staden tillhörde de fatimidiska kaliferna, förstördes vissa delar genom brand. 1010 undergingo byggnaderna nya katastrofer, då den fanatiske kalifen *el-Hākim* anställde stora förföljelser mot de kristna och till och med gjorde ett försök att förstöra den Heliga grafven. Vid midten af 11:e århundradet vågade de fördrifna kristna att återkomma och började snart att återuppbygga sina kyrkor. Mot slutet af samma århundrade föll Jerusalem i händerna på de råa eröfrarne af den turkiska stammen, som tillfogade de kristna och pilgrimerna svåra lidanden, af hvilka äfven Peter af Amiens fick sin del. 1099 höllo de första korsfararne under lofsånger sitt intåg i den eröfrade staden och grafkyrkan, sedan de nedgjort den största delen af den turkiska befolkningen. För dem syntes de förhandenvarande byggnaderna alltför obetydliga. De byggde därför en enda stor kyrka, som inneslöt alla de heliga platserna med deras kapell. En engelsk munk vid namn Saewulf vallfärdade 1103 till Jerusalem och har efterlämnat en utförlig beskrifning öfver den Heliga grafvens kyrka från denna tid. Korsfararnes byggnader ha bibehållit sig väsentligen in i det närvarande århundradet. Nya förstörelser inbröto dock 1187, då araberna förstörde Golgata, och 1244, då charesmierna förstörde den Heliga grafven. Under de följande århundradena talas det vid flera tillfällen om nybyggnader och reparationer af kyrkan. På reformationstidehvarfvet klagas ofta öfver att kupolen på grafkyrkan är fallfärdig. I början af detta århundrade, 1808, förstörde en eldsvåda hela kyrkan med undantag af den östliga delen, sedan hon 1719 blifvit till stor del nybyggd. Kupolen föll då (1808) ned och sönderslog grafkapellet. Rotundans marmorpelare sprungo sönder, blyet i taket smälte och rann ned i kyrkans inre, altaren och prydnader af alla slag blefvo lågornas rof. Medan det vedervärdiga intrigspelet i Jerusalem och Konstantinopel förhindrade kyrkans återuppbyggande, förstodo grekerna att tillskansa sig besitt-

ningsrätten till större delen af platsen, och då kyrkan åter stod färdigbyggd efter den af en viss Komnenus Kalfa från Konstantinopel uppgjorda planen, voro två minnesvärda reliker från korsfararnes dagar försvunna, nämligen Gottfrid af Bouillons och Balduins marmorsarkofager. I de moderna byggnaderna märker man dock ännu spår af den gamla korsfararkyrkan.[20]

Ingången till den Heliga grafvens kyrka är belägen på den södra långsidan, där kyrkan visar en liten fasad. Man nedstiger från gatan genom en trång port till en öppen gårdsplan, där en mängd krämare vid tiden för pilgrimernas besök med sina förråd af vaxljus, rosenkransar, pärlemovaror, utskurna olivträsaker och prydnadskärl af den svarta asfaltstenen från Döda hafvet samt respektive köpare erinra om marknadslifvet i den yttre tempelförgården på Jesu tid. Den götiska dubbelportalen från korsfararnes tid, i hvilken den ena ingången är igenmurad, uppväcker tanken snarare på det belägringstillstånd, i hvilket den på dyrbara skatter rika helgedomen ännu lätt nog kan blifva försatt, än den inbjuder den besökande att inträda. Ingången bevakas alltjämt af en eller flera turkiska soldater, hvilka sitta med sina gevär vid sidan, makligt rökande sin vattenpipa innanför tröskeln till porten. Midt för ingången ligger den s. k. *Smörjelsestenen*, öfver hvilken en mängd dyrbara lampor hänga. Där skall Josef af Arimatia och Nikodemus ha insvept Jesu döda kropp i linne och välluktande kryddor (Joh. 19: 38 f.). Till höger leda 20 trappsteg upp till en liten kyrka inuti den stora. Där utvisas *Golgata*, hvilket alltså ännu har ett upphöjdt läge. Endast ljuset från lamporna och från vaxljusen på altarena upplysa den hemlighetsfulla platsen. Norr om *Smörjelsestenen* kommer man in i en ny kyrka, tillhörande grekerna. Öfver dess kor höjer sig den lägre kupol, hvilken för åskådaren på afstånd jämte den större, som höjer sig öfver den Heliga grafvens rotunda, utmärker platsen för grafkyrkan. Bakom denna kyrkas apsis föra 29 trappsteg ned till Helenakapellet. Här stod Konstantins basilika. 13 trappsteg föra vidare ned i ett kapell, där korset igenfanns; här träder den naturliga klippan i dagen. Kejsarinnan Helenas bronsstaty, som håller ett kors i handen, erinrar oss

om att det enligt senare historieskrifvare var hon, som förskaffade denna plats dess helighet. Detta kapell torde ursprungligen varit något slags grotta eller cistern. Fuktigheten visar sig ännu stark, och den fromma legenden säger, att stenen gråter.

Den Heliga grafvens rotunda, som ligger i västra delen af kyrkan, under dess större kupol, har genom Frankrikes försorg fått sin värdiga fulländning. Det majestätiska hvalfvet och gallerierna, som löpa rundt omkring det, göra ett imposant intryck. Ljuset kommer från ett stort fönster i kupolen. Öfver själfva grafven är ett litet kapell uppfördt i bysantinsk stil. Uppför ett par trappsteg kommer man först in i en förgård, änglarnes kapell, med den sten, hvarpå de skola ha suttit. Tvenne pilgrimer böjde här vid ett af mina besök knä och kysste stenen, hvarefter de kröpo på knäna in i grafkapellet. Ingången till detta är i själfva verket så låg, att man måste böja sig djupt för att komma in, och endast 2 à 3 personer ha rum där inne. Väggarna äro klädda med marmor, och från taket nedhänga en mängd dyrbara lampor, tillhörande alla konfessioner, som ha andel i kyrkan. Ingenting utgör en erinran om Kristi graf, för så vidt man ej vill se en sådan i en relief å den norra väggen, framställande den ur grafven uppstående Frälsaren.

Hvart man än blickar i närheten af grafkapellet, mötes ögat af guld, ädelstenar och dyrbarheter — på altaren, i ljuskronor, lampor, kandelabrar, rökelsekar, mitror, mässhakar, kåpor, evangelieböcker o. s. v. Man blir inom kort trött och utledsen på all denna ståt och längtar innerligen att komma ut i Guds fria natur och få inandas dess rena luft i stället för den äcklande rökelsedoften. Bättre än alla dessa dyrbarheter tala de fattigare konfessionernas anspråkslösa talgdankar eller vaxljus, uppställda på något enkelt bord i ett hörn eller i en nisch, som de rika försmått, om hjärtats fromma tillbedjan. De göra hvad de kunna och äro ofta mera fromma och lyckliga i sina bemödanden att helighålla detta rum än de rika, intrigerande bekännarne. Dessa synas lefva här snarare för att strida med hvarandra än för att genom ömsesidig kärlek och tillbedjan locka andra hit. De höga grekiska, romerska och ryska prelaterna ha ingen annan förbindelse

med hvarandra än den officiella, hvilken är så stel och afmätt som möjligt och oftast endast anlagd på att låta hvarandra känna det ömsesidiga missnöjet. Särskildt är spänningen mellan ryssar och greker af den beskaffenhet, att man när som helst kan vänta sig de allvarsammaste utbrott.

* *
*

På långfredagens afton hade jag och ett par andra gäster i Johanniterhospitset beslutit att bevista en del af högtidligheterna i den Heliga grafvens kyrka. Hvilken dag kunde vara lämpligare för ett besök på detta ställe! De romersk-katolska hafva denna dag en af sina största högtidligheter med procession och predikan på alla af kyrkans bekännare talade språk. Processionen var vid vårt inträde i full gång med fladdrande fanor och brinnande ljus, hvilka, i den mån tåget framskred, läto oss se de dunkla konturerna af kyrkans mörka labyrinter och höga hvalf. Omkring det böljande tåget rörde sig en tätt sammanpackad, brokig massa åskådare från Öster- och Västerlandet och — betecknande nog — en ansenlig styrka turkiska soldater med gevär i handen såsom ordningens upprätthållare. Vi stego uppför trappan till Golgata och betraktade en mängd pilgrimer, hvilka där slagit sig ned för att såsom vi invänta latinarnes procession. Där borta vid den östra väggen strålade de båda altarena i rik belysning, medan den västra delen af rummet ännu hvilade i ett slags halfdunkel. Här sutto, stodo eller lågo på det nakna stengolfvet brokiga grupper af väntande pilgrimer. Många syntes sofva på medhafda paltor, några voro i färd med att spisa kväll eller middag, en del mödrar gåfvo sina barn di. Men under allt detta rådde dock en högtidlig tystnad, och en from, vördnadsfull andakt präglade allas uppförande.

Under tiden närmade sig processionen, och flera soldater kommo makligt gående trappan uppför; de skulle röja väg för tåget och hålla de närgångna på vederbörligt afstånd. Ett par mödrar med hvar sina två barn i knäet hade tagit plats i en nisch i väggen för att kunna

få sitta. De tvungos nu utan barmhärtighet att lämna sina platser och måste, för att ej få sina barn ihjälklämda, placera dem på sina axlar. Så kördes vi alla tillbaka till det sydvästra hörnet. Konsulatkavasser i den vanliga guldbroderade, blåa och röda dräkten och med kroksabeln vid sidan eller den silfverbeslagna, långa stafven i handen kommo såsom ledsagare åt några européer, som bedt om deras tjänst och fingo ställa sig främst.

Nu kommer tåget uppför trappan! Abboter, munkar och präster bilda en enda kedja, som ringlar sig i flera krökningar, tills den sista svansen kommit upp, och tränger oss ännu längre in i hörnet, hvarifrån vi dock kunna öfverskåda hela processionen. Deltagarne äro klädda i hvita mässkjortor och ha brinnande ljus i sina händer. Till ömsesidig öfverraskning igenkänner jag bland de närmaste i tåget min bekantskap från »Euterpe», florentinaren. Han räcker mig leende handen och visar, trots antaglig sjösjuka mellan Alexandria och Jāfā och fasteveckan, så fylliga och skinande kinder, som aldrig tillförne, sedan vi lärt känna hvarandra. En äldre fransktalande kamrat till honom, som hört mig tala tyska med mina följeslagare, gaf emellertid sin yngre broder en vink att ej visa mig, som han sannolikt förmodade höra till folket på andra sidan Rhen, för stora vänskapsbetygelser!

Men se på! Där borta vid altaret höjes på en stång en naken träfigur, föreställande den korsfäste med blodiga händer och genomstungen sida; och framför bilden träder en predikant, talande på tyska. Bortsedt från några anspelningar på legender äro hans tankar goda, om än något obetydliga för tiden och stället. Hvilken predikant har ej känt långfredagens ämne för högt och sina ord för matta och i stället önskat att för sina åhörare endast få framställa ett kors! På denna plats, hvilken, trots utsmyckningen gjort den oigenkännlig, dock ännu talar för sig själf, är denna känsla så stark, att den borde afhålla hvar och en från att där predika.

Efter den tyske predikanten uppträdde vid det andra altaret en fransman, mera retorisk och sirlig i vändningarna men äfven med mera evangeliskt innehåll i sin predikan. Där fanns intet, som en evangelisk kristen ej skulle ha kunnat underskrifva. Det äkta kristliga finnes

både hos protestanter och katoliker, eller — det ligger högt öfver båda! Hans predikan kom oss för en stund att förgäta de turkiska bajonetterna framför oss, hvilka erinrade om kifvet och fiendskapen bland kristna vid själfva korsets fot. Men illusionen varade ej länge. Den faderlige vännen till min bekantskap, munken från Florens, tog sin klient under armen och förde honom en omväg förbi oss, för att jag ej skulle få tillfälle att trycka hans hand till afsked! Ljusen på altarena byttes om, ty härnäst skulle andra bekännare komma! Ack, så ängsligt noga: Ej ens ljusen äro gemensamma! Vid dessa altaren, där de särskilda trosbekännarne hålla mässa på bestämda tider, kommer det understundom till skarpa konflikter. De ena låta t. ex. en duk ligga kvar. De efterföljande våga ej ta bort den och kunna därför ej begynna sin mässa. De förra vägra att ta bort sin egendom, och så förgå flera timmar under inbördes gräl och parlamentering, tills ändtligen den turkiska vaktens officer tar bort duken i lagens namn. Golgata och den Heliga grafven kunna nämligen glädja sig åt sultanens speciella protektion. Här i grafkyrkan likasom i Jerusalem för öfrigt, där alla kristna bekännare äro sammanförda på en så begränsad plats och där man nästan handgripligt beröres af de kristnas söndringar, längtar man mer än annorstädes efter de kristnas enhet! När skall den blifva en verklighet och borttaga de kristnas nesa inför mohammedanerna och alla förståndiga människor?

Vi sökte sluta oss till processionen, då den aflägsnade sig nedför trappan, men hejdades på de sista trappstegen, där vi blefvo stående bakom ryggen på ett par beväpnade soldater, allt under det ett par hundra åskådare trängde på uppifrån och ville ned. Det var en stund af den största spänning och otålighet. Många af dem, som stodo i trappan, sparade ej på råa tillmälen till soldaterna, ja det utdelades till dessa ordningens upprätthållare knuffar och stötar, hvilka vi dock så godt vi kunde sökte hindra att träffa de åsyftade. Det hade bara behöfts att mängden bakom oss genom utmanande hållning gifvit soldaterna anledning att vända sina bajonetter emot den, för att jag och mina kamrater skulle ha varit de första, som träffats af stöten. Soldaternas beteende var dock

under hela tiden lugnt och värdigt, och de handlade endast af klokhet för att förhindra en större folkskockning vid Smörjelsestenen, där en ny predikan skulle hållas på arabiska. Denna varade emellertid dubbelt så länge som de föregående och gjorde vår ställning ännu mera kritisk. Galleriet midt emot Smörjelsestenen liknade en fullsatt rad på en teater. En brokig skara turister hade där tagit plats och uppförde sig allt annat än andäktigt. Flera män och kvinnor sutto på ledstänger och afsatser ofvanför oss och berörde med sina fötter flera gånger våra hufvuden. En mängd pojkar, som stannat kvar där uppe och hade utsikt ned öfver munkarne vid Smörjelsestenen, funno ett nöje i att spotta nedåt mot munkskaran, liksom täflande om hvem som kunde hitta tonsuren. Vi voro verkligen glada, då predikanten där borta sade amen och soldaterna gemytligt togo sina ryggtaflor från ingången till trappan. Vi hade nu fått nog och afstodo från att vidare följa processionen, under det trädockan sveptes in i linne, sedan man uttagit spikarna med hoftång, och den sista predikan hölls vid grafkapellet.

* * *

En annan dag i påskveckan, då jag besökte den ofvannämnda fria platsen framför den Heliga grafvens kyrka i sällskap med direktor S., erinrades jag på det lifligaste om lifvet i hedningarnes förgård i det judiska templet på Jesu tid. Där innanför kyrkoportalen sutto som vanligt flera mohammedanska väktare på sina turkiska mattor, behagligt drickande sitt kaffe och rökande sin vattenpipa med geväret vid sidan! Hvilken uppbygglig anblick för de kristna, som måste passera förbi dem, innan de komma in i kyrkan! Direktor S., som under många år varit bosatt i Jerusalem, pekade på en af de grekiska prelaterna, som i detta ögonblick gick förbi oss in i kyrkan, och berättade, att denne ej kunde se en turkisk soldat på detta rum utan att sammanbita tänderna och knyta näfvarna under kaftanen! Huru ofta ha ej judarne gjort på samma sätt mot de romerska soldaterna, då de från Antonia kommo in på Tempelplatsen!

På den stenlagda platsen framför kyrkan och de trapplika afsatserna, som föra ned till den, hade en mängd krämare bredt ut sina handelsvaror. Här hänger en mängd färgade eller förgyllda vaxljus, som prästerna invigt. De säljas till pilgrimerna, som tända och placera dem på de heliga platserna inom kyrkan. Bredvid sitter en förslagen grek med klippsk uppsyn och prisar med högljudd röst sina heliga rosenkransar. Man kan köpa dem i den mest olika utstyrsel. Mannen har billiga för fattiga pilgrimer och dyra för rika. Materialet för alla har dock växt på helig ort, har dessutom legat någon tid på ett eller flera altaren i grafkyrkan i Jerusalem eller födelsekyrkan i Betlehem. Alltså — två- till trefaldt heliga rosenkransar!

På en af trappafsatserna sitter en betlehemit med intelligent ansiktsuttryck och klädd i färgrik dräkt; han har utbredt ett helt lager af pärlemovaror omkring sig; nästan på alla europeiska språk utbjuder han krucifix, helgonbilder, medaljonger, broscher o. s. v. till de förbigående. Jämte honom sitter en kvinna med svarta ögon och en hvit lång slöja ned öfver ryggen; hon är likaledes från Betlehem och utbjuder stenkakor från mjölkgrottan i Betlehem. Hon synes göra de bästa affärerna för dagen. När den Heliga jungfrun en dag satt på en sten i denna grotta och gaf sitt barn di, så förtäljer sagan, föllo några droppar mjölk från hennes bröst på den hårda klippan, hvilken från denna stund förändrade gestalt och färg. Från den mjölkhvita klippan knackar man lös små stycken, stöter sönder dem till pulver, hvaraf sedan ett sorts kakor förfärdigas, hvilka köpas af de kvinnliga pilgrimerna såsom medel mot mjölkfattigdom.

Längre ned till vänster har en annan betlehemit utbredt ett helt parti olivträvaror. Naturligtvis skall allt hvad han säljer härstamma från Oljeberget eller från något annat för pilgrimerna välbekant, heligt ställe. Dessa tro naturligtvis allt hvad som säges härom och bära de köpta sakerna hem till stränderna af Garonne, Volga eller Temsen.

Vi vandrade af och an bland dessa säljare och köpare en stund och öfvertygade oss, att handeln på flera ställen ej var obetydlig, då i ett nu kontrasten mellan

förgården och helgedomen förhöjdes ännu mer. Mellan köpslagandet och skramlandet med rosenkransarna o. s. v. hörde vi där inne ifrån kyrkan de egendomliga tonerna från de sjungande prästerna och munkarne! Att kommersandet utanför kyrkdörren kunde innebära något ohelgande af rummet syntes ej falla någon in. Däremot äro de kristna här lika pinsamt noga i att bevaka ingången för alla judar, som judarne fordom voro att utestänga hvarje hedning från det inre af sitt tempel. Min följeslagare berättade ett exempel därpå. Då hans son en dag gick förbi porten, som för ned från gatan till platsen framför kyrkan, träffade han där en jude, sittande på en sten med hufvudet nedböjdt i händerna och det yfviga, gråa skägget fullt af tårar. På tillfrågan hvad som fattades honom svarade han, att han velat gå öfver gården framför kyrkan men blifvit utdrifven af väktarne. Nu orkade han ej gå den stora omvägen omkring — och därför grät han. Min ledsagares son tog den gamle under armen och ledde honom genom den trånga porten in på gården. Men komna ungefär hälften in på den öppna platsen, möttes de af de beväpnade väktarne, hvilka höfligt men bestämdt förklarade, att juden genast måste ut. »Låt honom gå fram», bad hans ledsagare. »Nej, vi våga icke», ljöd svaret, »ni vet själf, att en jude aldrig får gå förbi Golgata, ty där ha de korsfäst Messias!» Och så måste den gamle juden ut och gå vägen omkring.

* *
*

En annan dag besökte jag grafkyrkan tidigt på morgonen, innan munkarne börjat sina mässor. Det rådde då djup stillhet under alla dessa hvalf. Endast en mängd fåglar fyllde hela grafrotundan, dit morgonsolen lyste in, med sitt glada kvitter. Deras sång förekom mig lika ren som änglahälsningen på den första påskmorgonen, och jag kände mig ej ens störd genom åsynen af en munk, hvilken för några dagar sedan narrat af mig en franc för att släppa mig in på en timme, då kyrkan var stängd för främlingar, men sprungit sin väg, så fort han fått sin bachschisch. Där uppe på Golgata, där jag slog mig ned, var äfven

allt lika tyst. Men nu genljödo trappstegen dit upp af fotstegen från annalkande besökande. Det föll mig in att göra mig osynlig bakom pelaren. Där kommo två, tydligen ryska pilgrimer, den ene med ett rått, nästan vildt ansiktsuttryck, värdigt en nihilist under den tjocka pälshufvan. Vid hans sida gick en mycket gammal man med slött blickande ögon och gråsprängdt skägg, som flöt ned på den pälsbrämade jackan. Månader ha de varit på väg till den Heliga staden och utstått försakelser och mödor, som ingen af oss ville underkasta sig. Nu, när de äro vid målet, glömma de alla ansträngningar, och isen brister kring nihilistens hjärta. Han kastar sig ned och kysser stengolfvet i den barnsliga tron, att hans läppar beröra det ställe, där återlösaren lidit korsdöden, bröstet häfves af häftiga snyftningar, och strida tårar bana sig väg utför kinderna. Den gamle kysser äfven golfvet, sätter sig därpå orörlig och ser mot vaxljusen på altaret. Under en lång stund sitter han lika orörlig och slö till utseendet. Är han förstockad i sin orörlighet? Nej, se en, två stora tårar glänsa i det gråhvita skägget! Och så börjar äfven han mumla en bön! Jag förstod ej hvad de sade, men det förekom mig, som om de bättre än jag förstodo att uttrycka hvad vi gemensamt kände på denna plats. De båda männen försvunno stilla, såsom de kommit, och nu märkte jag, att den gamle haltade mycket illa efter den långa vandringen.

Efter dessa kommo andra besökare, hvilkas hudfärg tillkännagåfvo, att de tillhörde Abessiniens kyrka. Jag igenkände ibland dem familjen från »Minerva» mellan Port Saʿīd och Jāfā. Äfven deras tillbedjande blickar och stilla andakt slogo mig. Man är ju van att betrakta deras kyrkosamfund såsom försoffadt, och dock finner man, att dess anhängare äro mäktiga af en större hänförelse än många västerländingar. Denna stund var en af de bästa jag tillbragte i den Heliga grafvens kyrka, och jag är glad öfver att kunna medföra detta minne därifrån. Efter detta må du, min läsare, ej fordra, att jag skall redogöra för dig, hur det tillgår vid bedrägeriet med den heliga elden, som jag var lycklig nog att slippa se, då den grekiska påsken inföll, långt efter det vi lämnat Jerusalem, och hvilket jag, äfven om jag hade haft

tillfälle därtil, säkert ej skulle ha velat se. Icke sant! Vi ha fått nog af intryck, som störa minnet från denna plats, och vi må bevara de goda den lämnat oss. Ej heller vill jag vidare trötta dig med nya bevis för kyrkans äkthet, som den vänlige Baurath Schick meddelat mig. För oss kommer det lyckligtvis ej an på att noga veta platsen för lifvets seger öfver döden, endast att vi ha del af lifvet. För dem, som alltför pinsamt vilja veta fläcken eller ängsligt betvifla allt hvad traditionen uppgifver, gäller ett förträffligt ord af den protestantiske biskopen Gobat till konungen af Preussen: »Om det gifves någon plats på jorden, om hvilken man kan säga, att Kristus är icke där, så är det hans graf, om hvilken ängeln själf sade: Han är icke här, han är uppstånden!»

Ströftåg i och omkring Jerusalem.

Jerusalem på korsfararnes tid och nu. — Jerusalems gator. — Hundar. — Boningshus. — Inga torg. — Ingen handelsstad. — Jerusalem fattigt och dock rikt. — Spetälskeasyler. — Barnhem för gossar och flickor. — De inföddas uppfostran. — Judarnes välgörenhetsinrättningar och skolor. — Judarnes metod att befrämja »goda verk». — Huru judarne bli herrar öfver Jerusalem. — Ett besök hos de gråtande judarne. — Vackra judetyper. — I bazarerna. — Hur man afvisar tiggare. — Ett kapitel om pengar. — Hos armenierna. — Citadellet. — Hippikus, Fasael och Mariamne. — Herodes' palats. — Litostroton. — Hasmonéernas palats. — Xystus. — Den riktiga *Via dolorosa*. — Påskveckan i Jerusalem. — Skärtorsdagsafton i Getsemane. — Den traditionella *Via dolorosa*. — Hos den ryske arkimandriten. — Bomullsgrottan. — Jeremiasgrottan. — Stefanskyrkan. — Konungagrafvarna. — Domarnes grafvar. — Jesu graf. — Hos de tyska kolonisterna. — Till ʿAin Kārim.

Det medeltida Jerusalem på korsfararnes tid måste med sina mångfaldiga borgar för präster och riddersmän, sina kupoler och torn ha tagit sig annorlunda ut än det nuvarande. Och dock förefaller det mig, som den närvarande staden voro bättre ägnad att föra en till minnes

hvad den en gång egentligen varit. Jag tänker icke härvid endast därpå, att korsriddarnes hänförelse och krigslarm bildade en märklig kontrast till Jesu ord: »Saliga äro de saktmodiga, ty de skola besitta jorden», eller att deras många borgar alltför tydligt talade om ett rike af denna världen. Själfva lifvet i Jerusalem måste under det främmande inflytandet från Västerlandet ha varit ett annat, än det var under gamla tider, då den äkta orientaliska prägeln var så godt som bortskymd af en främmande klädnad.

Det närvarande Jerusalem är en orientalisk stad såsom många andra. Gatorna äro mörka till följd af de många hvalfven, ojämna, äfven där de för ovanlighetens skull äro stenlagda, och så smala, att man med en liten bräda såsom brygga skulle kunna gå ofvanpå hustaken från stadens ena ände till den andra. Smutsen talar om frånvaron af allt slags renhållning. De enda varelser, som utöfva ett slags sundhetsvård, äro hundarna, hvilka om dagen ligga orörliga midt på gatan, så att man får hoppa öfver dem, eller med skygga blickar leta sig väg genom folkvimlet, men om natten hålla den resande vaken genom tjut, liknande schakalernas. När man har hört dem afton efter afton utföra sin jakt, förstår man psalmistens klagan öfver sina fiender: »Hvarje afton komma de tillbaka, tjuta såsom hundar och löpa omkring i staden (Ps. 59: 7)», men äfven den betydelsefulla utsagan i 2 Mos. 11: 7, att »ingen hund vid midnattstid skulle gläfsa hvarken mot människor eller boskap bland israeliterna, på det de måtte förnimma, att Herren gör skillnad mellan Egypten och Israel». Så osympatiska dessa djur än äro, så äro de dock så godt som nödvändiga på grund af den tjänst de göra såsom sundhetspolis. Med dem täfla i detta hänseende endast gamarna, som dock hålla till utom städerna och byarna. Hundarna hafva inga herrar utan lefva allesammans vilda. De äro fega och angripa sällan människor. Inbördes lefva de däremot i ständigt krig och kamp med hvarandra för tillvaron och äro därför nästan alltid mer eller mindre sårade. När man ser dessa djur, förstår man, hvarför de bland Israel betraktades såsom orena, och att de oförskämda, råa och fega människorna i den Heliga skrift så ofta liknas vid hundar

(Ps. 22: 17; Matt. 7: 6; Uppb. 22: 15), på samma gång mohammedanernas skällsord: Hundar! om de kristna nu blir fullt klart. Ett sådant skällsord synes äfven af judarne i senare tider ha varit användt mot hedningarne (Jfr Matt. 15: 26).

Husen i Jerusalem äro, för så vidt de ej uppförts af européer, väsentligen ej olika dem, som finnas i Orienten för öfrigt. Mot gatan ser man icke till några fönster utan endast en port, hvilken oftast är låg och trång. Finnes ingen butik eller någon större ingångsport till ett mera framstående hus, liknar gatan nästan en trång väg mellan ett par omgifvande murar (husväggar) och under mörka hvalf. Taken hafva såsom nämnts formen af en kupol.

Planteringar i någon större skala förekomma endast inom det armeniska klostrets område. För öfrigt äro trädgårdarna inskränkta till stadens närmaste omgifningar såsom den moderna Jāfāförstaden etc.

Torg eller större öppna platser saknas i Jerusalem. Har man en gång kommit inom murarna, så har man uteslutande en labyrint af trånga gator och mörka gränder mellan mer eller mindre höga hus och kyrkor framför sig. Vill man hafva en öfversikt af staden, måste man stiga upp på taket eller på någon af de omgifvande kullarna, och vill man njuta af frisk luft — händer det, att man måste gå ett stycke utom stadsporten.

Det närvarande Jerusalem är fattigt. Den tid, då »silfver och guld icke aktades mer än sten och cedrar icke mer än mullbärsträd» (2 Kr. 1: 15), är länge sedan förbi, och man har svårt att föreställa sig den. Och dock erinrar detta Jerusalem bättre än Salomos om stadens betydelse i mänsklighetens historia. Hvilket allvarligt, nästan djupt melankoliskt drag ligger ej öfver hela staden, vare sig man nalkas den från väster, söder eller norr! Endast då man ser den från Oljeberget, tänker man något på den stolta Sionsdottern. Till detta allvarliga drag komma de tusentals stenarna i stadsmuren, kring Tempelplatsen och vid Davidstornet o. s. v., som tala om gamla tider. Äfven lifvet där inne bland människorna visar sig mer än i någon annan stad präggladt af den historia, som så väldigt predikar om barmhärtighet och

dom. Tusentals pilgrimer lockas årligen af stadens minnen hit, och många hållas kvar endast af dessa. För öfrigt erbjuder Jerusalem ingenting att förtjäna eller vinna. En handelsstad, där man kan göra stora affärer, eller en stad, där man kan hänge sig åt jordiska njutningar, blir Jerusalem säkert aldrig. Det ser ut, som inga merkantila eller politiska intressen någonsin skulle kunna ge staden en världslig betydelse, utan såsom vore den bestämd att endast förblifva ett vittne bland folken om Guds uppenbarelse. Huru annorlunda hade icke ock världshistorien kunnat se ut, om Jerusalem från början bevarat denna karakter och aldrig sträfvat efter en plats bland världsmakterna, för hvilkas rivaliserande lek det snart måste blifva ett tvisteäpple!

Men Jerusalem är äfven rikt. Man torde svårligen på hela jorden finna ett ställe, där så många kyrkor, kloster eller välgörenhetsinrättningar af flera slag äro samlade på en så liten plats. Alla kristna konfessioner sträfva efter att skaffa sig medborgarrätt i denna stad eller att bevaka den de hafva erhållit. Det kyrkliga intresset tager sig visserligen ofta uttryck, som äro långt ifrån tilltalande för ett evangeliskt sinne; och småaktigt gräl om en lampa eller ett hörn af en matta talar om raka motsatsen till de kristnas enhet i kärlek och frid. Men inga intressen äro här större än de kyrkliga. Jerusalem har inga bättre prydnader än sina kyrkor och inga vackrare palats än de ställen, där den uppoffrande kärleken tager sig an de arma och vanvårdade. Jag har under påskveckan varit i tillfälle att blicka in i några af dessa välgörenhetsinrättningar, så väl där man arbetar i en hopplös kamp mot »dödens förstling» (Job. 18: 13), spetälskan, som där man redan fått se mången uppoffring krönt med varaktig frukt, i barnhemmen för gossar och flickor.

Spetälskan är ännu såsom fordom obotlig. Den, på hvilken sjukdomen en gång visat de första tecknen af sin tillvaro, är räddningslöst hemfallen åt dess fortsatta härjningar. Men plågorna kunna lindras och sjukdomens förlopp i allmänhet göras mildare, om den sjuke får nödig vård. Men det är just denna vård, som de sjuka med sin fallenhet för vagabondlif ej vilja underkasta sig.

Det kan blott förvåna främlingen, att den turkiska regeringen här icke griper kraftigare in och ålägger hvarje smittad person att inträda i en asyl och förplikta sig till celibat. Enligt hvad läkaren vid Brödraförsamlingens asyl trott sig kunna iakttaga, fortplantar sig sjukdomen endast genom arf och skulle, om äktenskap vore förbjudet för de sjuka, med tiden kunna betydligt inskränkas, om ej utrotas. Den af regeringen uppförda asylen på sluttningen af Förargelsens berg, i hvilken män och kvinnor syntes bo om hvarandra, och där eländet och smutsen afskräcka från inträde, är ett äkta prof på mohammedanismens tanke om de nödlidande. Öfver jämförelsen mellan denna och Brödraförsamlingens asyl, hvilken betecknande nog bär namnet »Jesus-Hülfe», behöfver ej kristendomen blygas.

Med ljusare förhoppningar arbetar man i det af direktor Schneller ledda syriska barnhemmet för gossar och det af Kaiserswerthsdiakonissor ledda hemmet för flickor, kalladt »Talitha Kumi». Sina faror hafva väl äfven dylika anstalter här såsom öfverallt, och den största af dessa torde vara den, att man tillika med den kristliga uppfostran äfven ger barnen sådana vanor och behof, som de ej mer kunna tillfredsställa, när de en gång skola intaga sin plats bland de andra medlemmarne af sitt folk, och sålunda gör dem odugliga att på egen hand taga sig fram i detta land. Den Schnellerska anstalten har djupt känt denna fara och söker bereda sina alumner för att möta den. Den stiftades 1860 efter blodbadet på de kristna i Libanonstrakten för föräldralösa barn, och har sedan dess utvecklats, så att den nu årligen har omkring 150 föräldralösa gossar. Sådana hafva bäst behof af undervisning och äro äfven lättast att lösgöra från de bland folket rådande dåliga vanorna och förställningarna. Eleverna få ej blott teoretisk undervisning utan äfven praktisk handledning i slöjd, och för att göra dem dugliga att odla upp jorden efter bättre mönster än det bland fellacherna vanliga har man helt nyligen arrenderat ett stycke jord i närheten af Jāfā, där de få lära sig landtbruk.

I »Talitha Kumi» uppfostras föräldralösa flickor men äfven en del, som ha styfmödrar. Då mannen enligt arabisk sed vanligen omedelbart efter hustruns död ingår nytt

äktenskap, så är antalet af sådana styfbarn stort, och de blifva oftast kärlekslöst behandlade af sina styfmödrar. Barnhemmet är därför lika kärkommet för dem som för verkligen föräldralösa. Egendomligt kan det förefalla mången, att mohammedanska föräldrar äro villiga att öfverlämna sina barn åt en kristen inrättning. Men den religiösa fanatismen får här, såsom numera i många andra fall bland mohammedanerna, vika för klok beräkning — ett bevis på den mohammedanska trons svaghet. Man har af erfarenhet lärt sig, att en flicka, som fått europeisk uppfostran, har ett större värde, d. v. s. kan säljas till högre pris åt en man, än om hon saknar en sådan uppfostran. Ett sådant köpande af hustru är äktenskapet ej blott bland mohammedanerna utan äfven bland de infödda kristna. Någon hänsyn till flickans och i de flesta fall äfven till den blifvande mannens tycke tages icke, utan föräldrarne uppgöra affären sinsemellan, ofta på en tid, då barnen ännu ej ens kunna tala. De i barnhemmet intagna flickorna äro därför oftast redan före inträdet bestämda för någon man. När han eller hans föräldrar betalat den bestämda lösesumman, har han rätt att hämta flickan från hemmet och bjuda henne att förrätta den tjänst, som en man i detta land fordrar af sin hustru. Under sådana förhållanden är det naturligt en högst grannlaga sak att rätt bedrifva religionsundervisningen. Man plägar, äfven om sådana barn vunnits för kristendomen, afstå från att döpa dem af hänsyn till deras blifvande ställning och för att ej utmana mohammedanernas fanatism, hvilken vid sådana handlingar som en döpelseakt träder i dagen lättare än vid andra tillfällen. Att dessa anstalter och andra liknande äro en nagel i ögat för många mohammedaner, som betrakta dem med misstänksamma blickar, är gifvet. De ana här en makt, hvilken de ej äro vuxna. Detsamma är äfven fallet, ehuru i mindre grad, med de sjukvårdsanstalter, hvilka upprättats i Jerusalem. En af dessa, »Marienstift», förestås af en skicklig kirurg, d:r Sandriesky, och mottager sjuka barn utan afseende på religion eller konfession. Bland barnen påträffade vi dock en hustru på 11 år. Då regeringen förbjuder de kristna att drifva egentlig missionsverksamhet, äro sådana kärleksverk det enda sättet att

låta mohammedanerna känna en fläkt af kristendomens inflytande. De sista årtiondena hafva ock lärt både mohammedaner och judar, att den evangeliska kristendomen här har en makt, som kan blifva dem farlig.

För att skydda föräldrar för frestelsen att sända sina barn i kristna skolor eller sina sjuka till kristna hospital, ha judarne i Jerusalem inrättat egna anstalter för båda dessa syften, och en person har på sista tiden uppträdt i Jerusalem med det bestämda uppdraget att systematiskt motarbeta den kristna missionen bland judarne!

* * *

I detta sammanhang kan det vara lämpligt att erinra om de inföddas sätt att uppfostra sina barn. Vi tänka därvid närmast på hur det tillgår i byarna på landet bland fellacherna, hvarvid dock bör ihågkommas, att fellachelementet är öfvervägande äfven å sådana ställen som Betlehem och Nasaret. Då egna iakttagelser ej räcka till för en fullständig bild af förhållandena, låna vi uppgifter från en missionär Klein, hvilken uppehållit sig 26 år i det Heliga landet.[1]

En af fellachernas högsta önskningar går såsom bland Österns folk i allmänhet ut på att få en talrik afkomma. En fader, hvilken har många söner och sonsöner, vet sig därigenom ej blott säker på hjälp och understöd på ålderdomen, då sönerna i regeln stanna inom familjen äfven såsom gifta eller åtminstone inom samma by som föräldrarne, utan ser äfven i hvarje ny manlig medlem af familjen en tillökning i ära, inflytande och makt. Den släkt eller clan (*ḥamūle*), som räknar 200 män eller, såsom fellacherna ofta säga, 200 vapenföra (*bavardīje*), kan under de hittills rådande förhållandena i Palestina lättare göra sin åsikt gällande än den, som blott räknar t. ex. 50. En liten familj har i regeln ringa inflytande, en stor familj har alltid något att säga och kan i nödfall med våld bringa sin vilja igenom. En fader ser med stolthet på sina söner, och en syster talar med välbehag om sina bröder. Det är därför lätt begripligt, att det för en fader är en lycklig stund, då man bringar honom under-

rättelsen: en son är dig född! Huru mycket gamla förhållanden här gå igen, behöfver ej påpekas för den, som känner Gamla testamentets berättelser. Man tänke endast på patriarkernas historia eller på ett uttryck sådant som det i Jer. 20: 15. Så snart ett gossebarn födts till världen, begifva sig anförvanter, grannar och vänner på väg för att gratulera den lycklige fadern med orden: Välsignadt vare hvad som kommit dig till del (*mubārak mā adjāk*), hvarpå han svarar: Allah välsigne dig (*Allāh jebārek fik*). Gästerna bjudas vid detta tillfälle på en kopp kaffe, hos de kristna förekommer äfven ett glas brännvin och sötsaker.

Annorlunda är sinnesstämningen vid en flickas födelse. Fadern är då ej sällan ledsen och vresig, i synnerhet om han länge förgäfves fått vänta på den manliga arfvingen. I alla händelser känner han ingen särskild glädje, och bland hans anförvanter och vänner tar man ej någon notis om händelsen. Likväl har ett flickebarns födelse trots skuggsidorna äfven sina ljuspunkter. Ty om födelsen af en son innebär löftet om tillökning i ära, inflytande och hjälp på ålderdomen, så innebär en dotters födelse löfte om tillökning i — kapital. Den blifvande svärsonen är nämligen, såsom jag längre fram skall närmare berätta, alltid förpliktad att betala sin hustru med några tusen piaster. Har en familjefader t. ex. fyra döttrar, så representera de en summa af omkring 12,000 piaster. Med utsikten på denna inkomst i framtiden har han ingen svårighet att erhålla kredit hos köpmannen i staden, äfven om han för öfrigt är en fattig man.

Så snart barnet är födt, blir det ingnidet med salt, i stället för att tvättas. Detta egendomliga förfaringssätt är beräknadt att härda och stärka barnet för atmosfäriska inflytelser, och ingnidningen fortsättes därför under flera veckor. Därvid händer det, att man i stället för att göra barnet nytta tillfogar det obotlig skada. I Betlehem har Klein sett en vacker, starkt byggd gosse, hvilken genom denna oförståndiga saltingnidningskur redan såsom spädt barn förlorat sin syn. Saltsalfvan hade kommit i ögonen och skadat dem ohjälpligt, berättade hans moder. Men i allmänhet synes kuren icke skada de små. De växa, trots all smuts, all försumlighet och all olämplighet i

födoämnen, upp till kraftiga gossar och flickor och måste från början, utsatta som de äro för både hetta och köld, vänja sig vid det hårda lefnadssätt, som deras föräldrar föra. Men månget barn, som måste nedläggas i en för tidig graf, skulle helt visst genom bättre vård och förståndigare läkarhjälp kunna räddas åt lifvet. De, hvilka bestå profvet af denna barnuppfostran, äro emellertid från början härdade för kampen med de vidriga elementen och fellachernas strapatser och försakelser. Visst är, att den lille icke blifver bortskämd. I timtal måste han ligga invecklad i trasor och fastbunden i en klumpig trävagga, hvars skillnad från en krubba i bästa fall endast består i ett par lika klumpiga medar, och tåligt bida, tills modern, som vanligen på andra eller tredje dagen efter sin nedkomst måste ombesörja sina husgöromål, kommer hem från skogsbacken eller källan med en knippa ris eller ett vattenkrus på hufvudet. Ofta söker hon väl skydda barnet mot flugor och moskitos med en öfver ansiktet utbredd *mändil*, men den lilla stackaren löper därvid fara att kväfvas af hetta och brist på luft. Lämnar hon honom utan detta skydd, så slå dussintals flugor och mygg läger i hans ansikte och täcka alla öppningar i detsamma. Den lille misshandlade varelsen skriker och kvider, vänder och kastar sig, så långt hans insnörda läge tillåter, men måste till sist foga sig i det oundvikliga. Det var för mig obegripligt, säger Klein, att här och där på gatorna och dynghögarna se fellachbarn, hvilkas ögon voro formligen betäckta af flugor, och ej upptäcka en min hos dem att befria sig från dessa odjur. Men på detta sätt vänja de sig redan vid tidigaste år att fördraga denna landsplåga.

Det vore dock mycket oriktigt att mena, att modern saknade kärlek till sitt barn. Hon vårdar och sköter om det på sitt sätt med den största ömhet och hängifvenhet och är beredd att pålägga sig de största försakelser och offer för detsamma. Hon smeker det och tilltalar det med de ömmaste namn, såsom: »o, min vän, mitt öga, min själ, min herre, mitt lif, o, du mitt hjärtas blod» (*jā muhdjet ḳalbi*), och sjunger ömma vaggvisor för det, tills det somnar. Fellachkvinnan besitter, säger Klein, en märkvärdig kärlek till barn i allmänhet och

torde icke gärna göra ett sådant något ondt. Såsom barnjungfru utmärker hon sig för tillgifvenhet, tålamod och uthållighet i arbetet samt förmåga att uthärda nattvak. Hennes fel är snarare en alltför stor grad af blind och dåraktig tillgifvenhet i synnerhet för ett gossebarn (*ṣabi*). Mången moder plågar sig ännu på gamla dagar med allahanda bekymmer för att få sin son gift och sedan kunna understödja honom med hustru och barn.

Om möjligt låter man barnen nära sig af modersmjölken under två års tid, hvilket i det heta klimatet bekommer dem synnerligen väl. Ofta händer det, säger Klein, att ett barn på 3—5 år, sedan det sprungit omkring på gatorna med ett stycke bröd i handen, kommer larfvande till modern och ber om en *maṣṣa* (en klunk), och han har hört talas om 6 års gamla barn, som ännu ej varit afvanda. Änkor anse sig ofta göra sitt yngsta barn en särskild tjänst med att i åratal gifva det di. Om mycket kraftiga gossar får man ofta höra uttryck sådana som: »Hans hufvud är fullt af hans moders mjölk», eller: »Han har druckit sig mätt af sin moder», under det man å andra sidan såsom förklaringsgrund till en mindre kraftig konstitution uppgifver, att barnet ej fått dricka sig mätt af modersmjölken. I några fall förekommer det dock, att barn måste uppammas med getmjölk.

Mycket tidigt vänjer man emellertid äfven barnet att äta bröd, arabernas viktigaste föda. Ofta blir den lilles mage på det mest oförståndiga sätt fullproppad med svårsmälta saker. Har barnet fått sina första tänder, så jublar modern däröfver: »Hans tand är framme, gömmen brödet i huset» (*ṭelaʿ sinno, chabbi-lchubzʿanno*). Efter det ögonblicket kan man alla tider på dagen få se den lille larfva omkring på gatan, beväpnad med ett brödstycke, och i och med detsamma har hans uppfostran inträdt i ett nytt stadium. Har modern någonting att uträtta i staden eller på åkern, så bär hon sitt barn i ett slags säck på ryggen, ungefär såsom man kan få se dalkullor göra med sina små. I Egypten rida barnen gränsle öfver moderns axel och hålla sig fast i håret, örat eller hufvudbetäckningen, under det modern med ena handen bär ett bylte och med den andra håller i ett af barnets ben. Under skördetiden tar modern vaggan ofta med sig ut på åkern.

Husapoteket är hos fellacherna ej försedt med många medel mot barnsjukdomar. Mot hudlöshet och sårnader användes ett slags finsiktad, röd jord, som fuktas med vatten och rifves till en fin salfva, eller ett rödt pulver, kalladt *zeraḳōn;* mot häftig feber rispar man huden på ryggen och fötterna med en rakknif, tills blodet flyter; mot svåra smärtor vid tandsprickningen, hjärnfeber etc. bränner man med en glödgad knappnål undre sidan af tungspetsen eller med en glödande spik hufvudskålen. Hjälpa ej dessa medel, så är jordgummans (*dāi*) vishet uttömd, och Allah kan nu endast hjälpa genom ett under. Mycket långvarigt lidande, framför allt i ögonen, hvilka i Palestina, lika mycket som i Egypten synas höra till de mest angripna organen, skulle blott genom ett ymnigare bruk af vatten kunna häfvas redan från första stunden af sin tillvaro. Men fellachen synes ha en afgjord antipati mot ett för ofta användt bruk af kallt vatten till att tvätta sig. Till dryck använder han det däremot lika gärna, som många västerländingar förakta det, då han egentligen ej känner annan förfriskningsdryck än kaffet. En bland fellacherna vanlig sjukdom är äfven blåskatarr, och den uppgifves ha sin grund i det dåliga, alltid mer eller mindre kalkhaltiga vattnet.

Har barnet börjat sina första språkstudier med utropet: *jamma*, *jāba* (o, moder, o fader), så är det närmaste det lär sig en förbannelseformel: *abūk* (en förkortning af *jil῾an abūk* eller *jeḥreḳ abūk*): »förbannad vare din fader», eller »förbränd vare din fader». Har pappa tagit sin lille i knät, och denne rycker honom i skägget under utropet: *abuk*, så känner sig fadern mycket glad och tycker, att han är en duktig pojke, som lofvar att blifva en präktig karl. Fadern själf försmår ej heller att till sin egen son upprepa: »Gud förbanne din fader», utan att känna att han därmed önskar sig själf förbannelse. Sådana utrop får man höra när som helst bland de infödda. Man anar häraf, hvilken roll svordomar och förbannelser spela i de inföddas lif. Bland intet folk torde Jesu ord: »I skolen alls icke svärja», ha en mera berättigad användning än här. Tvifvelsutan var denna benägenhet stor äfven bland Jesu samtida. Man anar det ej blott af hans ord i Bergs-

predikan utan äfven däraf, att Petrus i det kritiska ögonblicket på öfversteprästens gård genast »begynte förbanna sig och svärja», att han ej kände Jesus.

De inföddas barn hafva inga lekar eller visor, afpassade för dem såsom hos oss. De tumla omkring på gatorna och å offentliga platser och äro lyckliga på sitt sätt. Så snart den lille är några år gammal, får han uträtta hvarjehanda småtjänster. Han vallar getterna eller åsnorna och har att tillse, att de ej afbeta sädesåkrarna eller skada vinplanteringarna. Därvid kan han slå sig ned under skuggan af ett oliv- eller fikonträd och i utsträckt ställning anställa naturbetraktelser, eller ock försöker han att fördrifva tiden med att på sin *zummēra*, en af rörväxter fabricerad, högst enkel herdepipa, blåsa allahanda lika enkla melodier. Då drufvorna och fikonen börja mogna under sommartiden, kan han få till uppgift att bevaka fikon- och vingårdarna och tvinga eventuella inkräktare genom skrik eller stenkastning till återtåg. Vid skördetiden hjälper han efter förmåga till med att lassa på kärfvarna på åsnorna och drifva dem hem till tröskplatsen, hvarom jag längre fram skall tala. Flickorna få tidigt lära sig att bära ett vattenkrus på hufvudet eller en skinnsäck, fylld med vatten, på ryggen från källan i byns närhet. De ha vidare att tillsammans med modern hämta bränsle för brödbakning, hvilket vanligen består i ko- eller fårgödsel, hvilken utbredes till torkning i solen, eller ris- och trädgrenar för kaffekokning o. d. samt att se efter småsyskonen. Så snart deras krafter tillåta, ha de äfven att hjälpa till med att dra handkvarnen, hvilket än i dag är uteslutande kvinnornas göromål, göra deg, baka bröd o. s. v.

I närheten af de större städerna gå många af allmogens barn så väl gossar som flickor och göra dagsverke t. ex. vid byggnadsarbeten. Många komma till och med från byar på en hel dagsresas afstånd och stanna hela veckan i staden samt vända åter först vid veckans slut. Deras föda består af bröd med lök, oliver, ost, olja, meloner eller annat påbröd. Kött är en sällsynt rätt bland fellacherna, och slaktning innebär alltid, att en högtid förestår.

Skolor, där barnen kunde få lära sig läsning, skrifning och räkning jämte andra nyttiga kunskaper, funnos

egentligen icke vare sig för mohammedaner eller kristna, förrän amerikanska, engelska och tyska missionssällskap för omkring 50 år sedan började intressera sig för den arabiska ungdomens uppfostran i det Heliga landet. Nu finnas ej blott i hvarje stad utan äfven i hvarje något så när betydande by, så vida invånarne ej uteslutande tillhöra profetens religion, en eller flera af de olika kristna konfessionerna, greker, latinare, protestanter, armenier o. s. v., eller af muselmän, och då vanligen på regeringens bekostnad, underhållna skolor; och många fellacher låta sina barn flitigt besöka dem, då erfarenheten öfvertygat dem om vikten och nyttan af skolundervisningen. Förr skickade endast mera välbärgade föräldrar, hvilka förstodo värdet af undervisningen, sina barn, ehuru endast sina gossar, till en *moʿallem* (en lärare för de kristna) eller till en *chaṭīb* (skrifvare, talare, predikant för mohammedaner). De enda undervisningsämnen, som då förekommo, voro läsning och i nödfall äfven skrifning af arabiska. Muselmanerna lärde sig att läsa koran, de kristna vissa psalmer. Ännu i dag betraktas psaltaren såsom de kristnas läsebok och koranen såsom mohammedanernas. Skolmästarens arfvode bestod af bröd, ägg o. s. v., hvilka skolbarnen förde med sig, och några piaster i penningar vid månadens slut samt dessutom en särskild *bachschisch*, då lärjungen hunnit till slutet af ett hufvudstycke i läseboken. Klein säger sig ha träffat många äldre män, hvilka på detta sätt lärt sig hela psaltaren utantill. Mohammedanerna lära sig hela suror ur koranen. Skrifningen företogs på en trätafla. Men skrifkonsten öfvades ej så mycket som utanläsningen, och man träffar ännu byar, hufvudsakligen med mohammedansk befolkning, där ej en enda, andra, där blott *chaṭīben* kan läsa eller skrifva. Får någon ett bref eller skall någonting skrifvas, så måste man ofta vända sig till *chaṭīben* i nästa by. Men äfven mången *chaṭīb* kan endast med möda stafva sig till innehållet af ett bref eller sätta några kråkfötter till bokstäfver på papperet.

Fruktan och skräck voro för de arabiska skolmästarne de hufvudsakliga pedagogiska hjälpmedlen för att hos lärjungarne väcka nödig uppmärksamhet och flit, och käppen och *falaḳen* spelade en oumbärlig roll.

Den sistnämnda tingesten bestod af en träkloss med en tågstump, vid hvilken lärjungens fötter fastgjordes, under det han själf låg med ryggen på marken, så att han ej kunde röra sig, medan läraren duktigt basade upp honom. Här och där har jag, säger Klein, ännu sett detta skräckinstrument hänga till varning på väggen. Blott i ytterst enstaka fall hände det, att en fader lät undervisa äfven sin dotter i läsning; hos mohammedanerna förekom det icke. Nu har som nämndt förhållandet äfven här blifvit ett annat.

Man påträffar bland fellachernas barn många kvicka och begåfvade hufvud med snabb fattningsförmåga och stor lätthet att lära sig förelagda uppgifter. Största bristen synes bestå i dugliga lärare och sakkunniga inspektörer öfver de här och där i byarna existerande skolorna. Med dugliga skolor och skollärare skulle man inom en kort tid kunna uppfostra ett helt och hållet nytt släkte, såsom de sedan 1860 utvecklade förhållandena på Libanon tydligen lägga i dagen.

Längre än till 10:e eller 13:e året få fellachernas barn endast i högst sällsynta fall bevista skolan. Vid denna tid är gossen ofta förlofvad, mången gång till och med gift. Han får då bära den för männen kännetecknande hufvudbonaden (*löffe*) och måste söka sig arbetsförtjänst.

* *
*

Antalet af judarnes välgörenhetsinrättningar är stort. Detta beror dels på den centrala betydelse, som Jerusalem har för judendomen i dess helhet, dels därpå att judarne strömma hit från olika länder och dela sig ej blott i de båda stora hufvudafdelningarna, Sefardim, hvilka utgöra ättlingar af judarne på den Pyreneiska halfön, och Aschkenasim, de tysk-polska judarne, utan äfven efter de olika länderna, hvarifrån de komma, samt efter bruken och sederna, som hvarje mindre parti iakttager. Stora penningsummor insamlas årligen bland de utom Palestina boende judarne för att hitsändas och fördelas mellan härvarande trosbröder. Vid delningen af dessa medel taga Sefardim hänsyn endast till de s. k. Chakamim, d. v. s. dem som

sysselsätta sig med Talmud, under det att Aschkenasim dela ut gåfvorna till alla, utom till några välmående, som frivilligt afstå från sin andel (*chalūka*). I judekvarteret finnas två särskilda hospital för judar, där de sjuka dels gratis, dels mot en mycket liten afgift (1,75 kr. i veckan) erhålla nödig läkarvård. Utanför staden i väster ligger ett af en Berlinkommitté upprättadt och efter tyskt mönster underhållet barnhem. Ej långt därifrån underhåller *Alliance Israélite Universelle* en skola ungefär efter samma mönster som de af protestanterna upprättade skolorna för judebarn. Utom i arabiska och hebreiska meddelas undervisning äfven i franska och i flera handtverk. Skolan besökes flitigt, hvilket må anses som ett godt tecken. Franska, räkning och elementen i geografi och naturalhistoria utgöra äfven undervisningsämnen i den af Eveline Rotschild 1864 upprättade flickskolan. Men därmed ha vi äfven, så vidt jag fått reda på ställningen, uppräknat alla de skolor, där icke undervisningen inskränker sig till hebreiska språket och litteraturen, d. v. s. Gamla testamentet och Talmud. Ännu förekommer det ock, att man från judiskt håll far ut emot och såsom kättare behandlar personer, hvilka ifra för inlärandet af något annat språk än hebreiskan eller för lärandet af något handtverk. Dessa fack, Gamla testamentet och Talmud, lär man sig däremot mycket grundligt; i praktiska kunskaper, som kunde göra de unga till nyttiga människor, speciellt för sitt land, kommer man icke långt. Häruti likasom i de tidiga äktenskapen och den starka invandringsströmmen ligga orsakerna till de här boende judarnes fattigdom och elände. För att lindra nöden har mycket blifvit gjordt och göres ännu alltjämt. *Moses Montefiore* har, för en af amerikanen *Juda Touro* testamenterad summa, söder om Sultansdammen låtit upprätta en ordentlig fattiggård med omkring 30 bostäder och egen väderkvarn, den enda i hela trakten. I början ville ingen bo där, bostäderna måste utlottas och invånarne erhålla en liten penninggåfva, innan de kunde förmås att flytta dit. En större komplex af små hus, *Batē Machassē*, »tillflyktshusen», inne i staden erbjuda gratis tak öfver hufvudet åt 60—70 familjer vanligen för en tid af tre år — alla andra inrättningar att förtiga.

Flera judekolonier existera äfven i Palestina, och regeringen har i närheten af Jāfā skänkt 250 hektarer fruktbar jord för en åkerbruksskola. Men oaktadt rikligt understöd från Europa bär sig intet enda af dessa kolonisationsförsök; judarne synas sakna både håg och duglighet till åkerbruk.

Sedan fientligheterna mot judarne i Ryssland och på Balkanhalfön under de sista åren tagit allt större dimensioner, har en stor del af de förföljda tvungits att utvandra till Palestina, och i sammanhang med invandringsströmmen ha nya föreningar med rikligt understöd från många håll bildats för att höja den judiska befolkningens förmåga att nära sig själf. Ännu ha resultaten dock ej visat sig mycket gynnsamma. Judarne äro i hela Palestina mer eller mindre fattiga. Häri ligger väl äfven en orsak till den turkiska regeringens obenägenhet att tillsvidare medgifva flera att invandra. De uppgifter om större invandringar från Ryssland med anledning af judarnes utvisande från detta land under år 1891, äro gripna ur luften. Inalles torde ej 200 familjer ha kommit till Palestina af dessa judar, och den större delen af dessa har återvändt därifrån af brist på utsikt att där uppehålla sig. En annan orsak till den turkiska regeringens önskan att ej se det judiska elementet tillökadt i Palestina ligger i den omständigheten, att de invandrande hittills vanligen ställt sig under europeiskt skydd, hvarigenom stormakternas intressen ökas i detta land till skada för landets egen regering. De, som invandrat på sista åren, ha därför äfven måst blifva turkiska undersåtar.

De tysk-polska judarne hafva en inrättning, som påminner om katolikernas läsande af mässor för de döda, hvarigenom »goda verk» i ej oväsentlig grad befrämjas. En gång hvar tredje månad gå lärarne med sina lärjungar till klagoplatsen eller till Rakels graf i närheten af Betlehem för att bedja för dem, som med sina allmosor tänka på dem. På sabbaten och alla festdagar uttalas välsignelsen i synagogorna öfver dem, som »välsignat» deras anstalter. Vidare förplikta de sig att för bestämda penningsummor genom talmudkunniga lärare och sångare låta utföra vissa

liturgiska böner för gifvaren efter hans död. Den, som skänker 300 rubel t. ex., förvärfvar sig rätt till att den förnämste rabbinen under första året efter hans död läser böner för hans själs frälsning och att 10 unga talmudkunniga män studera Mischnan på hans dödsdag och läsa böner öfver honom ända till de dödas uppståndelse.

Huru judarne göra sig till herrar öfver Jerusalem kan förtjäna att omnämnas. Detta tillgår på det sättet, att hufvudmannen för Sefardim antingen i egen person eller genom en vän eller en tjänare på vissa tider utbeder sig nycklarna till staden. Hela ceremonien företages i intresse att uppfylla eller, bättre, undgå de äldstas stadgar. Dessa förbjuda nämligen judarne att bära bördor på sabbaten annat än inom sina egna hus eller den af dessa inneslutna gårdsplanen. För att undgå detta stadgande kunna flera familjer förena sina gårdar och omgifva dem med ett skrank, äfven af mycket enkel beskaffenhet, såsom t. ex. med ett snöre eller rep, hvarigenom hela det sålunda sammanslutna området gäller såsom en gård. På samma sätt kan en med murar omgifven stad betraktas såsom en enda gård, om alla invånarne där komma öfverens om saken. Nu utgöra emellertid judarne endast en del, ungefär hälften af Jerusalems invånare, och det är omöjligt att med de andra »hedningarne» (*gojim*) träffa någon öfverenskommelse för att underlätta iakttagandet af det judiska sabbatsbudet. Då erbjuder dem ceremonien med nycklarna till stadsportarna en lycklig utväg att på symboliskt sätt göra sig till herrar öfver staden. När den turkiske guvernören öfverlämnat stadens nycklar till judarnes främste representant, gifver han dem i och med detsamma rätt att betrakta hela staden såsom en koloni eller förening af judar och stadens murar såsom det skrank, som omsluter denna såsom en gård. Därför hafva de äfven rätt att bära lättare föremål inom stadsmurarna på sabbaten. Med utbedjandet af nycklarna förenas äfven ingåendet af ett fördrag, hvarigenom denna rätt garanteras dem för en tid af 15 år. I annat fall måste ceremonien upprepas, så snart en ny sultan tillträdt regeringen. Nycklarna förvaras några timmar eller öfver en natt hos

judarnes främsta män och återbäras sedan till guvernören, hvilken vid detta tillfälle äfven plägar erhålla en skänk af den judiska församlingen.[2]

På långfredagen besökte jag i sällskap med en af gästerna i Johanniterhospitset den beryktade *Klagoplatsen*. Vi hade väntat oss att finna de besökandes antal liksom deras klagan mycket större, än hvad fallet var. Jag hade föreställt mig att få se en stor samling af unga och gamla, rika och fattiga förena sig utan afseende på yttre åtskillnad i en enda klagan öfver det fallna Sion och i en enda bön utur djupet till Jehovah, att han måtte förbarma sig öfver sitt utvalda folk. Men denna väntan blef mycket gäckad. Ett par ärevördiga, gamla gråhårsmän i trådslitna kaftaner, en yngling i brunaktiga kläder af nyaste siden, en smärt jungfru och några tiotal äldre kvinnor stodo där i tämligen spridda grupper och mumlade fram sina böner utan någon större andakt. Många gåfvo sig till och med tid att afbryta bönerna, såsom det syntes, midt i en mening för att sträcka emot oss sparbössor af bleck, och mellan de konstlade tårarna lästes hungern efter bachschisch tydligare än bönen till Jehovah. Endast de gamla patriarkgestalterna syntes helt upptagna af sin bön. Många af kvinnorna hade äfven tid nog att prata med hvarandra, då de ej voro upptagna med att tigga af främlingarne, som kommit för att se på dem. Ofrivilligt inställde sig vid anblicken af dessa bedjande den frågan, hvad de och deras trosförvanter skulle göra, om deras bön blefve hörd, om Jerusalem återgåfvos åt dem, och de finge rätt att än en gång uppföra sitt tempel. Skulle de äga hänförelse nog att bygga upp det igen och återställa den gamla offertjänsten? Det är föga troligt. Den kristna atmosfär, som omgifver dem här och annorstädes, måste ha lärt dem, att den tiden dock är förbi och kommer icke mer.

Från Klagoplatsen togo vi vägen genom judekvarteret, man kunde äfven kalla det fattigkvarteret. Vi hade varit där flera gånger förut men hvarje gång sett öfvervägande elände och afskräckande gestalter. Denna gång

voro vi lyckliga nog att få se flera originellt friska och vackra ynglingaansikten af den spanska typen (Sefardim). Ett par skulle ha kunnat stå modell till den traditionell vordna Kristusbilden. Andra frapperade genom sin rödlätta, friska hy i motsats till den vanliga askgråa eller mattbruna ansiktsfärgen. Så måste den unge David ha sett ut (1 Sam. 1: 12; 17: 42)!

* * *

En annan dag hade vi beslutat att göra ett kort besök i basaren. Denna företer i Jerusalem ett erbarmligt utseende i jämförelse med den i Kairo. Och dock saknas icke heller här den poesi, som ligger utbredd nästan öfver allt hvad Orientens barn göra. Hör bara på huru blomsterförsäljaren prisar sin vara: »Rosor, rosor af tusende dofter!» En annan öfverröstar honom med ropet: »Gurkor, gurkor från Engedi!» Själfve tiggaren uttrycker sig med fulländad elegans: »Barmhärtighetens Gud skall vedergälla dig!» Egendomligt är det talesätt, hvarmed man afvisar en tiggare, som man ej vill gifva någon skärf. Man svarar då ej på samma sätt, som när en mängd trasiga barn omsvärma en och skrika: *Bachschisch*, *jā chovādja* (en gåfva, herre): *māfisch*, *māfisch* (det gifves intet), utan *Allāh ja'ṭīk:* Gud gifve dig! Detta afvisande erinrar ofrivilligt om det åsyftade talesättet i Jak. 2: 16: »Om någon af eder säger (till en broder eller syster som är naken och ej har föda för dagen): *Gå i frid*, etc. — men ej gifver dem hvad deras kropp behöfver, hvartill gagnar det?»

Vid tiden för vinskörden ropar drufförsäljaren: »Älskliga drufvor, älskliga drufvor! Huru ofta ha ej dufvor byggt sina nästen bland dem!» Konfektmånglaren försjunker ännu mer i romantik. Han ropar: »Huru ljuf måste ej den natt vara, som en man genomvakar i ostörd frid med sin hjärtevän!» Men landtkvinnan med mullbären uppträder som hans farliga konkurrent med ropet: »Söta, ja söta och svarta äro mina mullbär, konfektförsäljaren måste nu dö!» d. v. s. ingen vill ha konfekt, då han får mullbär! Men detta hindrar ej, att man här såsom öfver-

allt i Orienten blir lurad på både denna och annan konfekt, om man ej ser upp. Knappast den minsta småsak kan man köpa utan att blifva prejad på ett eller annat sätt. Vi besöka t. ex. en silfverarbetares lilla butik på hemvägen och låta vår ledsagare, husfadern i Johanniterhospitset, hvilken förstår och talar arabiska och känner mannen, handla för oss.

— Huru mycket kostar denna silfverbrosch?

— 40 piaster.

— För en vecka sedan betalade jag dig 20 för en likadan.

— För att vara dig behaglig låter jag den gå för 35.

— Jag betalar 20.

— Gud föröke din lycka och gifve dig en god morgon! Säg 30!

— Säg, om du vill sälja den eller ej för 20!

— Haf tålamod: brådska är af djäfvulen, men tålamod af den allbarmhärtige! Efter något parlamenterande: För din skull får det gå!

Men nu kommer betalningen. Vi framlämna en napoleond'or och bedja att få växla.

— Jag växlade en napoleond'or i går för 100 piaster.

— Riktigt, men i dag gäller den blott 95.

— Hvarför?

— Emedan man säger, att kursen faller.

— Så vänta till dess den gjort det. Tag guldmyntet för 100, eller vi gå!

Mannen upptager nu en mängd utländska mynt ur sin pung, som han bär i gördeln. Så uppstår ny parlamentering om värdet af hvart och ett af dessa, och slutet på det hela blir, att vi få gå ifrån honom med mindre, än vi skulle ha tillbaka.

* * *

Att blifva förtrogen med det turkiska penningväsendet hör till de mest invecklade saker, som möta den resande i Syrien och Palestina, och jag måste bekänna, att jag efter åtskilliga förstudier i Bædeker och några praktiska öfningar i Jāfā och Jerusalem slutligen fann

saken vara så invecklad, att jag afstod från att skaffa mig fullständig klarhet däri och nöjde mig med hvad som är absolut nödvändigt för att ej blifva alltför mycket uppskörtad; men redan detta är för en ovan främling ingen lätt sak. Det är nämligen ej nog med att känna den turkiska myntfoten och de olika myntsorterna, af hvilka flera ej kunna användas på en del ställen, då befolkningen vägrar att ta emot dem; man måste äfven kunna säkert förvandla de främmande myntsorterna i motsvarande turkiska valörer, om man ej dagligen vill blifva offer för otaliga större eller mindre bedrägerier. Detta är nödvändigt, redan då man vid första landstigningen behöfver växla till sig småpengar för utländskt mynt, och är oundgängligt, så länge man vistas i landet, då betalningen för allt hvad man behöfver ofta räknas efter utländskt mynt, vanligen i francs, men erlägges, i synnerhet när det gäller smärre poster, med inhemska penningar. Den ovane resanden kan därför lätt blifva föremål för prejerier i dubbelt afseende, både vid tillväxling af inhemska penningar och vid betalningen, om han ej förstår att säkert och snabbt förvandla utländska penningar till turkiska och tvärt om. I regeln blir man alltid lurad på något. Till sist vänjer man sig därvid och är glad, om man hvarje gång kommer ifrån affären utan alltför stor förlust.

Man måste dessutom känna till, hvilka utländska penningar som gå i marknaden, om man ej från första stunden skall råka i obehaglig förlägenhet. Kommer man t. ex. från Egypten och har ett större eller mindre belopp i egyptiska penningar, så vägrar man i hela Syrien att mottaga dem, de ha där intet värde. Af europeiska penningar gå icke de tyska, för så vidt ej någon privatman med förbindelse i Tyskland vill taga dem. Papperspengar gå icke alls. Utländskt silfver är förbjudet, dock kursera ofta i hamnstäderna silfverfrancs och engelska shillings.

Af främmande guldmynt äro de franska de vanligaste. Ett »pund», en napoleond'or = 20 francs (*lira fransavīje*), gäller omkring 100 piaster i Jerusalem, i Jāfā omkring 124 piaster. Engelska guldmynt äro sällsyntare än de franska men förekomma dock i marknaden, likaså ryska. Vanligare än franskt och engelskt silfver (1 franc = c:a 5 piaster, 1 shilling = c:a $6^1/_2$ piaster) är det ryska

(1 rubel = c:a 18 piaster). Ett turkiskt pund (*lira osmanlīje*) gäller 100 piaster. De turkiska guld- och silfvermynten äro vackert präglade och ta sig bra ut. Silfvermyntet räknas i *medjīdīje*, vanligen förkortadt till *medjīdī* (pl. *medjīdījāt*), och är prägladt till 1, $^1/_2$ och $^1/_4$, samt till $^1/_2$-, 1- och 2-piasterstycken. De senare äro mycket vackra och användas gärna till prydnader af flera slag. Sedan följa två mycket fula myntsorter, hvilka ursprungligen präglades under värdet och i följd af en påbörjad men endast till hälften genomförd myntreform nu fallit delvis till hälften af deras nominella värde. Deras turkiska namn äro *altlik̦* och *beschlik̦* (6- och 5-piasterstycken). De förstnämnda kallas i Jerusalem vanligen *vazarī* och innehålla likasom de sistnämnda föga silfver. Slår man dem mot en sten, så låter det som om man haft ett blystycke i handen. De skulle ursprungligen gälla 6 och 5 piaster efter regeringskurs. I den vanliga marknaden, där kursen är något högre, hafva de fallit betydligt. En altlik̦ gäller där lika med en $^1/_4$ medjīdī (= 5 piaster regeringskurs) och en beschlik̦ hälften af en altlik̦ eller vazarī, eller $^1/_8$ medjīdī, alltså blott hälften af sitt ursprungliga värde. Af samma metall äro 1, $^1/_2$- och $^1/_4$-piasterstyckena, hvilka dock nu sällan förekomma. Af kopparmynt kursera i Jerusalem och Jāfā men ej i Beirut och Damaskus 10-, 20- och 40-parastycken, 5-parastycken kursera i Damaskus och Beirut massvis men mottagas ej i Jerusalem eller Jāfā.

Vid mindre affärsuppgörelser räknar man i det dagliga lifvet piaster (arab. *k̦irsch* eller förkortadt till *irsch*, plur. *k̦ūrūsch* eller *ūrūsch*) och para (arab. *fad̦d̦a*). På en piaster gå 40 para; en piaster *ṣār*, d. ä. räknad efter regeringskurs, motsvarar ungefär 16 öre, en piaster *schuruk*, d. v. s. i den dagliga privata marknaden, motsvarar omkring 14 öre. Vill man nu betala någonting efter inhemsk penningräkning, d. v. s. efter piaster, så möter en ny svårighet, i det att ingen enda af de här angifna myntsorterna låter jämnt beräkna sig i runda piaster. Kopparmynten hafva sjunkit så enormt, att ett 40-parastycke d. ä. = 1 piaster, endast gäller 8 para, och man nödgas alltså räkna upp 5 stycken af dessa kopparslantar, innan man har betalt en piaster. En beschlik̦ gäller 2 piaster och 35 para, en vazarī eller $^1/_4$ medjīdī 5 piaster

och 30 para. Man måste därför alltjämt lägga till småpengar, om man har att betala i fulla piaster. Endast vissa större summor kunna afrundas till jämna piaster. Kuriösa fall kunna också inträffa. Så motsvara 4 medjīdī jämnt 91 piaster, under det att 16 $^1/_4$-medjīdī = 16 vazarī gälla 92. Ty fyra $^1/_4$-medjīdī (= 4 × 5 $^3/_4$) göra 23 piaster, men en medjīdī räknas blott till 22 $^3/_4$. Vill man åter betala med främmande mynt, så uppstår samma olägenhet, i det dessa endast med svårighet låta förvandla sig till jämna piaster. För att ej blifva tvingad att betala mer än man är skyldig, måste man alltså äfven här ha småpengar. På dessa är det åter öfverallt stor brist, och man kan understundom råka i största förlägenhet af brist på skiljemynt. Huru mycket man än söker att bereda sig på dylika eventualiteter, uppstår alltid brist, och infödingarne på landet vägra envist, äfven om de kunna, att växla, naturligtvis i det hoppet, att man för deras tjänster skall ge dem ett större mynt i brist på ett mindre. Följden är att man alltid får betala för mycket, men, som sagdt, nödvändigheten lär en att finna sig, och man är nöjd att komma ifrån affären utan alltför stora offer.

För att afhjälpa den olägenhet, som bristen på småpengar medför i handel och vandel, hafva judarne utgifvit ett slags papperspengar. Dessa utgöra egentligen anvisningar på kött, bröd eller mjölk till ett visst belopp, vanligen 10, 20 och 40 para, hos slaktaren, bagaren o. s. v. Faktiskt gälla de emellertid äfven på andra ställen i basaren och göra därför mången en god tjänst. Af samma anledning hafva de tyska kolonisterna i Jerusalem äfven präglat ett slags skiljemynt af tenn, som gäller för deras affärsförbindelser och äfven fått en vidsträcktare betydelse. En privatman, ägaren af hotell Jerusalem i Jāfā, E. Hardegg, har sökt att tillgodose sitt behof af skiljemynt därigenom, att han mot erläggande af borgen inför de turkiska myndigheterna utverkat sig tillåtelse att prägla en mängd 1- och $^1/_2$-piasterstycken af mässing. Dessa gälla likaledes ej blott i Jāfā såsom fulla 1- och $^1/_2$-piastervalörer utan äfven i Jerusalem.

* *
*

Efter basaren besökte vi det väster om judekvarteret liggande armeniska klostret, där vi under ledning af d:r S. beságo patriarkens präktiga mottagningssal och den rikt utstyrda kyrkan. Denna är en af de egendomligaste i hela Jerusalem. I förgården finnes en mycket primitiv inrättning, som förr begagnats i stället för kyrkklockor, bestående i en enkel bräda och där bredvid en järnstång: när denna slogs mot brädan, åstadkoms på långt afstånd hörbara ehuru mindre melodiska toner. I öfrigt prunkar kyrkan med en prakt, som bjärt afsticker mot den synbara fattigdomen hos dem, som röra sig där inne. De fina mattorna på golfvet, de förgyllda hänglamporna, jättekandelabrerna vid altaret, den med elfenben och sköldpaddskal inlagda predikstolen, de på snören hängande strutsäggen — allt ger det något mörka rummet en äkta orientalisk prägel. Kyrkan, som är helgad till Jakob d. ä., hvilken Herodes Agrippa I lät afrätta, har en stor oljemålning, som framställer denna afrättning. Den vackra klosterträdgården var ty värr stängd. — —

På hemvägen beságo vi det innanför Jāfāporten belägna Citadellet, äfven kalladt Davids borg. Det har ursprungligen utgjorts af en oregelbunden samling torn, hvilka alla varit omgifna af en gemensam, ännu delvis bibehållen graf. Den nedre delen af murarna bildar ej en rät utan en trubbig vinkel med jordytan, och det nordöstra tornet uppvisar ända till 12 meters höjd stora kvaderstenar med de bekanta tecknen till hög ålder. Herodes lät för att befästa Jerusalems nordöstra hörn, hvilket enligt det föregående på hans tid ej sträckte sig längre mot norr än till denna punkt, uppföra tre mäktiga torn, hvilka han uppkallade efter sin broder *Fasael*, sin vän *Hippikus* och sin med lidelsefull svartsjuka älskade gemål *Mariamne*. Tillika skulle dessa torn tjäna såsom skydd för hans palats, som låg tätt bakom dem. Med anledning af dessa berömda torn kallas den nära liggande dammen (Hiskiadammen) hos Josefus äfven »torndammen» (Amygdalondammen). Tornen voro nedtill byggda af kolossala kvaderstenar och först högre upp försedda med boningsrum, cisterner o. s. v. De voro på grund af sin massiva underbyggnad så godt som ointagliga, då inga kastvapen kunde nå upp till besättningen och inga fiender heller kunde

klättra dit upp. I verkligheten har intet af dessa bålverk, som sett ned på det norr därom belägna Golgata, blifvit intaget med storm. Då judarnes uppror bröt löst, drog sig den romerska besättningen tillbaka till dem men öfvergaf dem frivilligt, sedan judarne lofvat den att oskadad få aftåga, — ett löfte, som dock icke hölls längre, än tills soldaterna aflämnat sina vapen. En något liknande scen ägde rum, då Titus' legioner togo dessa mäktiga försvarsverk i besittning, sedan de judiska anförarne, som dragit sig tillbaka till dessa torn, plötsligt af rädsla lämnade dem. Titus, som ej förmått att rädda templet, lät dessa mäktiga bålverk stå såsom ett vittnesbörd om hvad de romerska legionerna kunnat betvinga. På korsfararnes tid gjorde det nordöstra tornet, som motsvarar det gamla Fasael, längst motstånd. Redan då kallade man det »Davids torn», emedan man enligt det förmenta läget af det gamla Sion trodde, att David hade bott här. I öfverensstämmelse med traditionens tendens att utpeka ställen för alla bibliska tilldragelser, dröjde det ej länge, förrän man utpekade rummet, där David diktat sina psalmer, och taket, hvarifrån han sett Batseba bada. Då emiren af Kerak, Da'ūd, år 1239 ödelade hvad Titus hade lämnat, blef Fasaeltornets underbyggnad orörd, och så står det ännu såsom en del af det turkiska citadellet.[3]

Herodes' palats, som låg tätt bakom dessa tre berömda torn, uppfördes efter år 24 f. Kr. och synes ha varit en fullständigt ny byggnad, under det de nämnda tornen måhända efterträdt äldre befästningar. Det var utstyrdt med all den prakt, som Herodes i sin beundran för den antika byggnadskonsten kunde slösa därpå, och omfattade en hel komplex af byggnader, med pelargångar af olika stil, trädgårdar med vattendammar och talrika dufslag o. s. v. I dess inre omtalas särskildt två stora matsalar med plats för 300 gäster i hvardera; de voro uppkallade efter upphofsmannens tvenne beskyddare och hette: *Kaisareion* och *Agrippeion*.[4] Här residerade konung Herodes och efter honom Arkelaus äfvensom Agrippa I. Vidare vet man, att Sabinus omedelbart efter Herodes' död uppehöll sig här och att senare prokuratorn Florus

tog sin bostad i palatset och lät uppresa sin domarstol där utanför. Det ligger därför nära till hands att antaga, att det romerska prætorium alltid varit förlagdt till denna plats och att det var här, som Jesus stod anklagad inför Pontius Pilatus (Matt. 27: 27); den stenlagda plats, *Litostroton*, hvarom Johannesevangeliet (19: 13) talar, har väl legat omedelbart utanför palatset. Det hasmoneiska palatset, som låg vid det nordöstra hörnet af den öfre staden och således innanför den gamla muren, synes af romarne ha varit öfverlåtet till det herodianska furstehuset, och här var det sannolikt, som Jesus förhördes af Herodes Antipas (Luk. 23: 6 f.). Det låg vid en stor öppen plats, som Josefus ofta omtalar under benämningen *Xystos*, hvilken i öster genom den förut omtalade bron öfver Tyropojon (vid Wilsonbågen) stått i förbindelse med tempelplatsens västsida. Den riktiga *Via dolorosa* har väl därför gått i nordlig riktning från Herodes' gamla palats till Golgata.[5]

* * *

Påskveckan i Jerusalem erbjuder ej den stillhet och uppbyggelse, som den kristne gärna ville finna här vid denna högtid. Människornas intressen äro för mycket delade, lifvet alltför brokigt och de flesta gudstjänstöfningarna alltför oroliga. De bästa stunderna har man, då man i ett mindre sällskap går ut till någon af de heliga platserna i stadens närmaste omgifning, eller får tillbringa ett par timmar tillsammans med likasinnade kristna. Johanniterhospitsets gäster tillbringade flera sådana stunder dels i det lilla tysk-protestantiska kapellet, som ligger bland ruinerna af den gamla Johanniterordens storartade byggnader midt emot den heliga grafvens kyrka, dels vid foten af Oljeberget. I det nämnda kapellet hade vi alla sön- och helgdagar tillfälle att deltaga i en tilltalande evangelisk gudstjänst, och på annandag påsk öfvervoro vi här ordinationen af en infödd lärare, bestämd att blifva pastor för den protestantiska församlingen i Bēt Djālā, en by nära Betlehem på flera tusen invånare. På skärtorsdagen höll den tyska församlingen här nattvardsgång, hvari alla gästerna i Johanniterhospitset deltogo. På aftonen gjorde

vi alla sällskap till foten af Oljeberget. Aftonen utmärktes för utomordentlig stillhet. Öfver Kidrondalens talrika grafvar glänste månen i stilla glans, och de åldriga olivträden och cypresserna i Getsemane syntes dubbelt allvarliga. Vi slogo oss ned på sluttningen af berget ofvanför franciskanernas trädgård, under ett stort fikonträd med svällande knoppar och mindre blad. Några togo plats på dess nedersta grenar. I närheten vårdade en get ömt sina små killingar, tills hennes ägare kom och förde dem bort. Dessa voro de enda varelser, som störde stillheten i vår omedelbara närhet. En af den tyska församlingens pastorer läste vid skenet af en handlykta berättelsen om kampen i Getsemane, hvarpå vi gemensamt sjöngo: »O, Haupt voll Blut und Wunde!» Ofvanför oss slog sig senare ett sällskap engelsmän och amerikaner ned och höllo en liknande andakt. Under det vi dröjde på bergsluttningen, försänkta i minnet af händelserna under den natt, som föregick världshistoriens största tilldragelse, förde några herdar där nere på vägen mindre hjordar af får och getter hem till staden. Minareten där uppe på Tempelplatsens nordvästliga hörn blef efter en stund illuminerad, och några toner af turkisk musik hördes från kasernen på det gamla Antonias plats: det var, sades det, sultanens tronbestigningsdag. Hela Oljeberget låg däremot fortfarande tyst och stilla i månljuset, såsom det sannolikt låg, då Jesus här i bönen kämpade ensam med sin Gud och ingen störde de sofvande lärjungarne mellan olivträden, förrän krigsskaran med facklor och vapenskrammel jagade dem förskräckta på flykten. Lika delade som människornas intressen voro nu, voro de väl ock den aftonen, då det högsta tänkbara kärleksoffer och den mest himmelsskriande orättfärdighet förenade sig i att göra den för evigt minnesvärd i mänsklighetens historia. Den romerska myndigheten var väl såsom den turkiska regeringen nu för tiden ej mer intresserad af påskhögtiden, än att det offentliga lugnet icke stördes. I staden varande främlingar hade väl ej då högre intressen än många af de närvarande turisterna. Af de judiska pilgrimerna, som kommit till Jerusalem för att fira påskhögtiden, kände många Jesus endast genom ryktet, och deras största intresse, för så vidt det rörde sig omkring honom, var väl

att få se, om han nu skulle göra allvar af sin messiasvärdighet; själfva lärjungarne voro väl ej heller fria från liknande tankar. Endast en var fullt medveten om hvad mörkrets makt med den fanatiska rådsförsamlingen till sitt redskap nu skulle utföra, och han fogade sig villigt under deras vilja, vetande, att han måste dricka den kalk, som Fadern räckte honom. Underbara kärlek, obesegrad in i döden och ännu utbredd öfver detta Jerusalem, som dräpt honom! På denna kärleks makt beror ännu i dag denna stads hela tillvaro. Tag bort Getsemane från Jerusalem, och de kristna kyrkorna, stadens bästa prydnader, försvinna, pilgrimsskarorna stanna hemma, och det står kvar en eländig hop judar, lefvande på smulor, som falla från de rika herrarne Rotschilds, Hirschs med fleras bord, och några mohammedaner, ej mycket rikare än judarne. Ingen enda af dem skulle ha hänförelse nog att åstadkomma ett Jehovah värdigt tempel, och någon andlig väckelse skulle aldrig därifrån kunna utgå till världen. Jerusalem skulle, trots sina stora konungar och profeter, glömmas bort i denna obetydliga vrå af världen.

* *
*

Den traditionella *Via dolorosa*, sam man förlagt till en gata, gående i rak ostlig riktning från grafkyrkan, i det man antagit, att det romerska prætoriet skall sökas i Antonia, går alldeles förbi Johanniterhospitset, och vi hade nästan dagligen tillfälle att från dess tak eller trappa åse de där framtågande pilgrimsskarorna eller de enskilda barmhärtighetssystrarna, som troget böjde knä vid hvarje station och läste sina böner efter radband, ostörda af larmet omkring dem. De katolska pilgrimerna tro orubbligt, att de här vandra den väg, där Jesus bar sitt kors, och finna en andlig njutning i att gå i den till döden dömde Frälsarens spår. Det var egendomligt att se dessa pilgrimer, och det föreföll mig ofta som om denna *Via dolorosa*, trots den sannolikt är oäkta, dock genom de typer som den uppvisar mycket erinrade om den verkliga »smärtornas väg». Hvem tänker icke vid detta ord på något oändligt stilla och undergifvet såsom hos lammet, som föres till slaktning! Och

dock var stillheten säkert icke det härskande i det tåg, som följde Jesus. Har du sett den fanatiskt upphetsade hopen och de upphetsande fariséerna på en Rembrandts eller Munkaczys taflor t. ex. öfver: Kristus inför Pilatus? Så har uppträdet sett ut på den verkliga *Via dolorosa.* Judarne spelade väl en hufvudroll i tåget, men där saknades säkert ej heller vare sig greker, romare eller västerländingar från Gallien och Germanien. Rollerna äro numera något ändrade, men typerna finnas ännu. Juden synes ofta svänga om hörnet i vid kaftan och med en tjock, ofta luden hufvudbonad, under hvilken de långa lockarna hänga ned framför öronen. Hvilken roll han skulle iakttaga, om han lefvat i sina förfäders tid, därom behöfver man ej sväfva i ovisshet. Se bara på lagboken, som han hårdt trycker till sitt hjärta under armen! Men han har fått kamrater i en mängd skenheliga kristna, som använda religionen i politikens tjänst. Huru ofta ha vi ej under påskveckan hört prelater predika för skaror af pilgrimer på dessa stationer, hvilka alla skola erinra om någon episod ur Jesu gång till döden, och därvid smärtsamt berörts af den politiska upphetsning, som förtagit intrycket äfven af det goda i talet! På självfva skärtorsdagen hörde vi från trappan af vårt hospits en fransman tala till sina pilgrimer öfver orden: Gråten icke öfver mig o. s. v. Så snart han fick syn på oss och den tyska Johanniterordens hvita kors bredvid porten, lät han genast med häftigt patos revanchetanken inflyta i sitt tal, menande, att man äfven borde gråta öfver dem (tyskarne), som nedbrutit af Gud uppdragna, naturliga gränser mellan folken. Mellan greker och latinare råder en upphetsad spänning, som endast öfverträffas af det sjudande hatet mellan greker och ryssar —, allt under det man tågar i procession i den till korset dömde Frälsarens spår!

Till de likgiltiga åskådarne från staden vid Tibern eller från andra håll finner du slående motstycken bland turkarne, som makligt gå sin väg och med förakt se på de kristnas småaktiga käbbel, eller i de likgiltiga engelska och amerikanska turister, som med monokeln för ögat och en parfymerad näsduk i handen åse munkupptågen. Trasiga pojkar och nyfikna kvinnor, som äro med öfverallt — finner du nu lika väl som då. Men bland denna brokiga skara

upptäcker du äfven några Jesu vänner. De troende kvinnorna, som älskade honom — låt dem vara diakonissorna i sina svarta klädningar och hvita hufvudbonader — och de spridda lärjungagestalterna af dem, som aftonen förut ätit påskalammet med honom men sedan till största delen begett sig på flykten — låt dem vara de ensamma pilgrimer, hvilka stilla och tysta gå vägen fram, fördjupade i sin bibel och däremellan bläddrande i sitt eget hjärtas bok. Ja, ju längre du ser på dessa människor från judekvarteret, basaren, hotellen vid Jāfāporten och grafkyrkan, desto tydligare skall du igenkänna bilderna från långfredagsevangeliet.

* * *

En dag i påskveckan besökte jag i sällskap med några tyska kolleger *den ryske arkimandriten*. D:r S. hade välvilligt åtagit sig att vara vår tolk. Besöket hade sitt intresse däri, att vi på närmare håll fingo tillfälle att öfvertyga oss om med hvilka storartade resurser ryssarne arbeta för att skaffa sig andligt och politiskt inflytande i Palestina. Deras storartade byggnader i nordväst utanför staden ådraga sig framför alla andra den resandes uppmärksamhet. De utgöras af en särskild konsulatsbyggnad, där bakom ett pilgrimshus för kvinnor, ett stort hospital med apotek, tvenne byggnader för manliga pilgrimer, en rymlig katedral midt i huskomplexen, ett särskildt hus med en mängd våningar och salar för prästerskapet och förnäma resande. Äfven det ryska palestinasällskapet, som gjort till sin uppgift ej blott vetenskapliga forskningar utan äfven fullföljande af nationellt ryska intressen, har upprättat ett särskildt hus för pilgrimer. De ryska pilgrimerna voro detta år mindre till antal än förut på grund af den närvarande spänningen mellan de ryska och de grekiska intressena i Jerusalem, men de utgjorde i alla händelser flertalet af alla vallfärdande. Till de nämnda anstalterna ämnar man med snaraste foga en rysk skola med sex klasser.

Den fryntlige arkimandriten, en något äldre herre med böjd gestalt, mottog oss vänligt och visade oss

sitt präktiga bibliotek och sina arkeologiska samlingar, bland annat äfven ett gipsaftryck af Siloainskriften, af så mycket större värde som man vid tiden för mitt besök ej kunde få se den verkliga inskriften, enär stenen, som för omkring ett år sedan blifvit uthuggen och bortstulen men sedan kommit till rätta, nu var inpackad i en lår hos guvernören och bestämd att snart afgå till Konstantinopel. Af de många lamporna af ler från den äldre kristna tiden och brickorna med det bekanta märket L(egio) X(decima) från Titus' belägringshär, allt saker som funnits vid grundgräfningar för de ryska byggnaderna på Oljeberget, utdelade den vänlige gubben några exemplar till oss äfvensom några hebreiska pergamentsblad. Ett af dem, som föllo på min lott, skall enligt omdömet af en tysk kollega vara af hög ålder; det innehåller hebreisk text, omväxlande med arameisk parafras, såsom man vid tiden för Jesu uppträdande och senare, då hebreiskan ej förstods af åhörarne, läste lagen i synagogerna.

* *
*

Den följande dagen var ägnad åt beseendet af grafvar och grottor norr om Jerusalem. Först gjordes ett besök i den märkliga s. k. *bomullsgrottan*, hvilken egentligen är ett stort stenbrott från gamla dagar. Grottan sträcker sig från öppningen, som är belägen under stadsmuren utanför Damaskusporten, nära 200 m. i rätt sydlig riktning under staden eller nära nog intill *Via dolorosa*. Sedan man i nästan krypande ställning passerat ingången, öppnar sig grottan allt högre och vidare. Väldiga hvalf visade sig vid skenet af våra ljus, och kolossala kvarlämnade pelare uppburo här och där klipptaket. Äfven till tempelbyggnaden har man säkert tagit flera block härifrån. Vår ledsagare visade oss i de mörka hvalfven flera märken efter rök från stenarbetarnes lampor. Några mäktiga stenblock, som ej blifvit fullständigt frigjorda, visa, att man sprängde klippan med indrifna träkilar. Grottan sänker sig allt djupare i öfverensstämmelse med stadsplanen. På ett ställe sammanlöpa väggarna till en trång passage. I rummet där innanför visade sig fuktig-

heten stark. Efter en god halftimmes vandring i grottans mörka hvalfgångar vände vi med glädje åter till dagsljuset.

Därefter besågo vi den midt emot liggande *Jeremias-grottan*, hvilken väl ursprungligen hängde tillsammans med bomullsgrottan. För närvarande skiljas de åt genom en mängd grus och sten och den utanför norra stadsmuren löpande vägen ned mot Kidrondalen. Framför Jeremiasgrottan ligger en öppen plats med flera fruktträd och blommor. Vi fördes af den mohammedanske väktaren först in i tvenne hålor, af hvilka den ena var omkring 40 steg i längd och 35 i bredd och i midten stöddes af en pelare. Jeremias skall här ha diktat sina klagovisor! I sydöstra hörnet af den öppna gårdsplatsen ledde en ingång ned till ett underjordiskt hvalf, som uppbäres af en tjock pelare, i norr förde ett slags dörr in i en vacker cistern, hvars hvalf likaledes uppbäres af en mäktig pelare och upplyses af ett litet hål där uppe i taket. Vi veko därefter in på Nābulusvägen i rätt nordlig riktning från Damaskusporten. Snart sågo vi innanför en mur ett utbredt ruinfält, där man helt nyligen igenfunnit rester efter den redan i 8:e århundradet af greker uppförda *Stefans-kyrkan*, som korsfararne på nytt läto uppbygga. Några mäktiga pelare och ett par grafhålor med en mängd rester af ben och några stendörrar ådrogo sig vår uppmärksamhet.[6]

Efter några minuters ytterligare vandring utefter Nābulusvägen hade vi de bekanta *konungagrafvarna* på ett litet afstånd till höger om vägen. De bilda en sammanhängande familjegraf, hvars ägare synbarligen varit både förnäm och rik. En låg ingång för ned till ett kvadratformigt, ur klippan uthugget öppet rum. I den västra väggen öppnar sig en portal med ännu synbara tecken efter rik arkitektonisk utstyrsel af blomstergirlander, frukter och löfverk. Genom portalen inträder man i ett slags förgård, och ifrån denna kommer man genom flera gångar, så låga, att vi måste gå på alla fyra, ned i de med stendörrar tillslutna grafkamrarna, i hvilkas väggar de döda hade sina hviloplatser. Så väl gångarna som grafrummen måste ha vara furstligt inredda. Grafkamrarna bilda flera våningar och hafva plats för nära ett 40-tal lik. De döda hvilade ej omedelbart i de uthuggna

grafhålorna utan i sarkofager, hvilket ej var den urgamla och vanliga seden hos hebréerna. Hela mausoleet har varit tillslutet med en sten, hvars mekanism har varit både enkel och ändamålsenlig.

Konungagrafvarna är säkert ett mycket oegentligt namn för denna grafkomplex. När allt kommer omkring, har här kanske ej hvilat någon enda judisk konung utan en främmande furstinna, drottning Helena, Adiabenerkonungen Monobazus' änka, hvilken öfvergick till judendomen och flyttade med sin son till Jerusalem. Hon synes ha vunnit judarnes hjärtan genom sina furstliga gåfvor till templet och till lindring af den fruktansvärda hungersnöd, som härjade Judéen år 44 eft. Kr. — densamma som profeten Agabus enligt Apg. 11: 28 förutsade. Kort före sin död vände hon tillbaka till Adiabene, men både hennes och hennes son Izates' lik fördes tillbaka till Jerusalem och begrofvos i ett med tre pyramider smyckadt mausoleum. Både Eusebius och Hieronymus tala om Helenas graf såsom väl känd på deras tid.[7]

En halftimmes väg förde oss därpå i sydostlig riktning till de s. k. *domarnes grafvar;* äfven de äro ansenliga och konstmässigt utarbetade, ehuru enklare än *konungagrafvarna.* Om deras ursprungliga ägare vet man icke heller något visst. Traditionen, att de judiska domarne här skulle ligga begrafna, härstammar från senare tid. De ha äfven burit namnet *profeternas grafvar*, hvilket dock egentligen tillkommer de på sluttningen af Oljeberget liggande grafvarna. Så mycket synes dock framgå af deras anläggning, att de likasom konungagrafvarna utgöra en förnäm familjegraf.

På eftermiddagen åtföljde jag Baurath Schick till sluttningen af *Skopus*, där en jordägare vid plöjning hade stött på en grafhåla. En sten, hvilken på yttre sidan såg ut alldeles såsom de omgifvande klipporna, hade genom en tillfällighet rubbats i sitt läge, hvarigenom en springa uppstått, där den sammanhölls med berget; och vid närmare efterseende hade stenen befunnits täcka ingången till en större graf. Där inne funnos flera sarkofager af bränd lera och försedda med korta grekiska inskrifter. Kistorna voro emellertid alla så små, att de ej kunde ha inrymt andra än barnkroppar. Likväl visade sig i grafhålan ben

efter större människoskelett. Denna graf stämde i mycket öfverens med den bild jag föreställt mig af Jesu graf. Den framför ingången liggande stenen var stor nog för att ingifva ett par kvinnor betänkligheter i afseende på dess bortvältrande, och själfva grafhålan, där vi tre till antalet hade godt utrymme, hade väl utom platsen för den begrafnes svepkläder kunnat rymma de tvenne änglagestalterna och kvinnorna.

Hela Jerusalems omgifning är fullsådd med sådana grafvar, hvilka ådagalägga, huru angelägen man var att tillreda sig ett säkert förvaringsrum intill uppståndelsen. Dock kan det endast ha varit de förnäma och rika, som förmått uthugga åt sig sådana konstmässigt byggda grafvar. I en sådan ur klippan uthuggen rik mans graf lades äfven Jesus, sedan han fått en missdådares död.

Man förstår äfven vid anblicken af alla dessa grafhålor, hvarför spetälska, besatta m. fl. så ofta enligt evangelierna höllo till i grafvar. Ty, ehuru de enligt lagen voro förklarade för orena såsom allt, hvilket stod i samband med döden, erbjödo de dock skyddande tillflyktsorter för dessa från sammanhället utstötta varelser, likasom de ännu gärna uppsökas af herdarne med deras hjordar.

* * *

Påskdagen voro vi inbjudna att bevista de tyska kolonisternas (*tempelförsamlingens*) gudstjänst i deras enkla andaktslokal. Dessa kolonister hafva i slutet af 60-talet utvandrat från Sydtyskland till Palestina, där de för närvarande slagit sig ned i Jāfā, Haifa och Jerusalem. Deras syfte är att så väl i socialt som religiöst hänseende förbereda landet till Herrens återkomst. Många af deras förhoppningar i materiellt lika väl som i andligt hänseende ha väl gäckats. Men deras inflyttande och fortsatta arbete för landets höjande är dock en af den nyaste tidens största kärleksgåfvor från Västerlandet till Palestina. De ha närmast för egna behof inrättat förutom folkskoleundervisning äfven ett slags lyceum, afsedt att förena uppgiften af ett klassiskt gymnasium och en realskola. Sedan ett årtionde tillbaka erhålla de ett årligt understöd för

sin skolanstalt från det Tyska riket. Deras arbete på landets uppodling har ej varit utan frukt. Refaimslätten, vid hvars norra hörn de byggt sina bostäder, hvilka genom sin ordning och renlighet bjärt afsticka från infödingarnes, har lönat deras bemödanden med goda skördar, och deras idoghet har ländt de infödda till mönster och manat till efterföljd. — Predikantens ord förrådde ingen af de afvikande meningar om Kristi person, treenigheten och sakramenten, hvilka man lägger tempelförsamlingen till last. Efter gudstjänstens slut inbjödos vi att särskildt bese ett par af församlingens boningshus.

* *
*

Eftermiddagen annandag påsk företogo vi en kortare åktur till *'Ain Kārim* väster om Jerusalem. Vi följde ett stycke landsvägen till Jāfā, densamma på hvilken vi kommit, och togo efter 20 minuter af till vänster genom en väl uppodlad bergstrakt med talrika terrasser och vinplanteringar. På höjden hade vi en vacker utsikt öfver Oljeberget, en del af Jerusalem och i väster öfver den vackra dalsänkning, Terebintdalen, där *'Ain Kārim* är beläget. Det är samma dal, som mot norr sträcker sig till Ḳalōnije. *'Ain Kārim* är ett af de få ställen i det steniga berglandet omkring Jerusalem, som erbjuda bilden af fruktbarhet och undangömd stillhet. En präktig källa vattnar en mängd väl uppodlade vingårdar jämte fikon- och andra fruktträd. Ställets natur och invånarnes vänliga, blida ansikten komma en att önska, att det vore sanning i traditionens uppgift, att den gamle Sakarias och hans hustru Elisabet här hade sitt hem.[8] Vi gjorde ett besök i franciskanernas *Johanneskyrka*, där alla målningar och marmorprydnader äro ägnade Johannes eller hans föräldrar. I kryptan därunder visas hans födelseplats. Att man på en af kullarna också utpekar den plats, där Maria besökt Elisabet, är ej att undra på. Däröfver höjer sig ett särskildt litet kapell. Underligare är, att man vid ingången visar en sten, på hvilken Elisabet under sin flykt med Johannes undan Herodes' mordplaner skall hafva lagt sitt barn. Här, såsom på de flesta ställen, hvilka besökas af pilgrimerna,

ha äfven ryssarne uppfört ett större hospits med väl inredda rum, massiva stenmurar och erbjudande en präktig utsikt från den öppna terrassen ofvanpå taket ut öfver dalen. På väggarna i den rymliga salen hängde bilden af den stränge ökenpredikanten vid sidan af alla ryssars själfhärskare — en heder, som denne för furstliga personer så obehagligt stränge profet väl aldrig kunnat drömma om. För öfrigt upptogos väggarna af stora kartor öfver det mäktiga tsarriket, och liksom för att göra dess proportioner ännu mera jättelika än de äro, utvisades den öfriga världen antingen i förminskad skala eller hade den icke alls fått något rum bredvid den ryska kolossen.

Till Betlehem.

Vägen till Betlehem. — Rakels graf. — Betlehem. — Den första protestantiska kyrkan i Betlehem. — Dräkter. — En fläkt från det gamla Betlehem Efrata. — Yrken. — Mariakyrkan. — Grottan. — Var Jesus född i ett stall? — Huru förklara »krubban»? — Hieronymus' graf. — Mjölkgrottan. — Herdarnes fält. — Barn som leka begrafning. — Begrafning. — Uttryck af sorg. — »Hälsen hvarandra med kärlekens kyss!» — Liknelser. — Ett samtal. — »Gå i frid!» — »Gif mig tillbaka min frid!» — Misslyckad färd till Hebron. — Salomos dammar.

Onsdagen den 25 mars förde mig en arabisk gosse, ʿIsā, på sin åsna från Jāfāporten till Betlehem. De palestinensiska åsnorna stå långt efter de egyptiska, och det gick därför ej stort mer än i gående under den 1 1/2 timme långa vägen. Så mycket bättre tid hade jag att lyssna till alla de minnen, som den bibliska historien fäst vid denna väg. Här drog en gång Abraham med sin son Isak upp till Moria för att utföra det största lydnadsoffret. I motsatt riktning drog senare Jakob ned och skall enligt en tradition här ha förlorat sin älskade Rakel. På samma väg har David och senare Salomo upprepade

gånger färdats fram. Och samma väg valde Maria och Josef, då de begifvit sig af från Nasaret för att inställa sig i Betlehem för den stora skattskrifningens skull.

Förbi Sultansdammen och öfver Hinnomsdalen med Montefiores fattiggård till höger komma vi snart upp på en liten upphöjning, hvarifrån man har en ny öfverraskande utsikt öfver den sydvästra delen af Jerusalem. Här ungefär sågo de söder ifrån kommande pilgrimerna för första gången sin vallfarts mål omedelbart framför sig. Gör man en liten afstickare till vänster upp på *Onda rådslagets berg*, så har man en ännu vidsträcktare utsikt öfver staden. Traditionen utpekar där uppe Kaifas' landtgård och ett träd med horisontellt utslagna grenar, i hvilket Judas skall ha hängt sig. Vi fortsatte mot söder öfver den gamla Refaimslätten, som nu låg där grön och blomsterprydd i vårsolen. Till höger vid dess nordliga hörn vinkade de prydliga husen och trädgårdarna från de tyska kolonisternas trefliga anläggning och bakom dem Brödraförsamlingens asyl för spetälska. I väster sänker sig slätten till *Vādi el-Verd* (rosendalen). På en lägre höjd in på slätten har den grekiske patriarken sin sommarbostad och en liten kyrka. Den uppgifves intaga den plats, där den gamle Simeon (Luk. 2: 25) bodde. På denna slätt hade David att bestå heta duster med filistéerna.

Nära den södra änden af slätten ligger den s. k. *Bīr Ḳadīsmū*, vanligen öfversatt med »de vise männens brunn», emedan dessa här åter skola ha fått sikte på stjärnan, som en tid dolt sig; men sannolikt innehåller namnet en anspelning på det äldre namnet *Kathisma palaion* (*vetus sedes*), som var gifvet med anledning af legenden, att Maria här skulle ha stigit af sin åsna och satt sig på en klippa. Säkert är, att till detta ställe sluter sig en af de äldsta kristna sagorna från Marias lif. Genom missförstånd af namnet ombildades sedan sagan till att syfta på de vise männen.[1]

På en höjd vid slättens södra ände passerade vi klostret *Mār Eljās*, hvilket fått sitt namn från en grekisk metropolit. Munkarne äro naturligtvis angelägna om att ställa namnet i samband med profeten Elias och försäkra därför, att en fördjupning i klippan i närheten utgör märket efter den store profeten, då han på sin flykt undan

drottning Isebel skall ha hvilat ut här (1 Kon. 19). Från den höjd, på hvilken klostret ligger, ser man för första gången på denna väg Betlehem där nere i dalen söder ut, omkransadt af trädgårdar. Mot öster stupar landskapet ned mot Döda hafvet, och där bortom höja sig Moabs berg i förtrollande färgspel.

Vi passerade till höger några mellan trädgårdar inbäddade byggnader, tillhörande den katolska Malteser- eller Johanniter-orden, hvilken här på en höjd, kallad *Ṭanṭūr*, anlagt ett hospital, kapell och brödrahus. Efter 10 minuters ridt hade vi till höger en byggnad, liknande en mohammedansk veli eller helgongraf. Den bär det ärevördiga namnet *Rakels graf* och hålles i stor vördnad af så väl judar som mohammedaner. Den är sedan kort tid tillbaka judisk egendom, och Moses Montefiore har i början af 40-talet försett den med ett slags förgård och en kupol. Men till och med beduiner föra sina döda hit. Huruvida grafven är äkta, är ett inveckladt spörsmål. Traditionen kan föras tillbaka till början af det 4:e århundradet efter Kristus och synes förutsatt redan hos Matteus (2: 18). Den stämmer också med berättelsen i 1 Mos. 35: 20; 48: 7. Men enligt 1 Sam. 10: 2 (jfr Jer. 31: 15) vill det synas, som om Rakels graf legat norr om Jerusalem. Möjligen har en dubbel tradition existerat rörande detta ställe hos judarne.

Vid hvarje ny månad infinner sig här en skara judiska pilgrimer för att gråta och klaga öfver sin stammoder. Beduiner från Juda öken föra som nämndt hit sina döda för att begrafva dem i närheten af Rakel, och i närheten finnes ännu en begrafningsplats för barn. Det ligger nära till hands att antaga, att så varit fallet sedan gammalt, och detta kan gifva oss en förklaring, hvarför Matteus vid berättelsen om de betlehemitiska barnamorden kunde komma att citera Jer. 31: 15: »En röst höres i Rama, klagan och gråt och mycken jämmer. Rakel begråter sina barn och vill icke låta trösta sig.» Orden hos profeten syfta på de i landsflykt bortförda israeliterna. Deras väg gick öfver Rama norr om Jerusalem i Benjamins land, som då måhända betecknade gränsen för Juda rike mot norr. Med anledning häraf har profetens bild om Benjamins stammoder, hvilken liksom i grafven känner

och begråter sina barns öde, blifvit vald. Äfven detta ställe ger sålunda, ifall vi däri få se någon anvisning på hvar Rakel var begrafven, stöd för den andra uppfattningen, att grafven låg norr om Jerusalem. Men hur kunde Matteus anföra detta ställe hos profeten om de betlehemitiska mödrarna, hvilka ej härstammade från Rakel utan från Lea, om ej en tradition i närheten utpekat hennes graf, där det då måhända såsom än i dag var sed att begrafva de döda, särskildt döda barn! Under förutsättning af en sådan sed låter det mycket väl tänka sig, att, då med anledning af Herodes' grymhet det ena sorgetåget efter det andra drog hit ut och hela den omgifvande trakten liksom genljöd af de klagande mödrarnas gråt, evangelisten däri funnit en erinran om profeten Jeremias ord: »Rakel begråter sina barn o. s. v.»[2]

Vägen till Betlehem viker här af till vänster, och Hebronvägen fortsätter rakt fram. Om en knapp kvarts timme hade jag uppnått en höjd med de första husen från Betlehem; den egentliga staden låg dock ännu ett litet stycke längre i söder, skild från mig genom en liten dalsänkning.

Betlehems omgifning vittnar om en i Palestina sällsynt flit och idoghet. Upparbetade åkerfält och väl vårdade terrasser uppfylla dalen och höjdsluttningarna, och yppiga vinodlingar samt oliv- och fikonplanteringar omsluta liksom en krans den idylliska lilla staden. Intrycket af det hela förhöjdes nu af de otaliga vårblommorna, hvaribland den purpurfärgade anemonen, den ljusröda lilla adonisrosen och en mängd alpvioler särskildt föllo den resande i ögonen. Jag dröjde en god stund på höjden och sökte uppfånga de många minnen, hvilka här strömmade inpå mig, allt ifrån axplockerskan Rut intill de af de himmelska härskarorna uppskrämda herdarne. Där nere i dalen vallade väl David en gång sin hjord, innan han sattes till herde öfver sitt folk; där var det väl ock, som änglarne sjöngo in den första julottan. Längre bort i öster erinrade Moabs berg med Nebo om Moses, som aldrig fick beträda det land han trånat efter. Från dessa berg hade äfven Bileam profeterat om »stjärnan af Jakob» (4 Mos. 24) med blicken riktad mot denna trakt, ehuru han

lika litet som Moses kunde ana, hvem som skulle födas i denna oansenliga vrå af Judalandet. Hvad historien om Rut beträffar, så förekommer ännu den seden, att fattiga kvinnor, i synnerhet änkor, vid skördetiden bege sig ut på axplockning. De hålla sig alltid på något afstånd från skördemännen men blifva i ytterst sällsynta fall afvisade från åkerfältet, ehuru ingen numera torde gå så långt i vänlighet mot dem som Boas, då han uttryckligen bjöd sina drängar att låta Rut plocka mellan själfva kärfvarna och till och med att draga strån ur sädesbanden och låta dem ligga kvar på åkern för hennes räkning (Rut. 2: 15 f.). Dessa axplockerskor blifva borta från sina hem flera veckor, under det skörden pågår. Hvarje afton urtröska de med en sten eller ett slags klappträd kornen ur de samlade axen och kunna vid hemkomsten medföra ett hveteförråd, som är tillräckligt att bereda dem bröd för hela året.[3] Betlehem torde för närvarande ha ett mindre antal af sådana fattiga axplockerskor än mången annan stad eller by i det Heliga landet, då den fruktbara dalen ännu häfdar stadens urgamla namn, »brödets hus».

Hvad Betlehem såsom Davids födelsestad var för Israel, det har det genom Jesu födelse blifvit för hela kristenheten. Staden har fått dela de andra heliga orternas öde. Såsom den Heliga grafven täcktes af ett Venustempel och tempelplatsen oskärades genom en helgedom till Jupiters ära, så skall äfven födelsegrottan i Betlehem ha täckts af ett Adonistempel, som Hadrianus låtit uppföra. Konstantin, som befriade grafven från den hedniska styggelsen och prydde den med ett kristet tempel, lät också uppföra den ännu bevarade kyrkan öfver födelsegrottan. Dess korsprydda tinnar glänste nu i solljuset där borta i östra utkanten af staden framför mig. Men Betlehem har flera kyrkor och kristna anstalter. I sitt inre kan det genom smuts och orenlighet nästan mäta sig med hvarje annan stad i Palestina. Men ingen minaret höjer sig öfver de flata hustaken såsom i Jerusalem, ingen moské täflar med de kristna helgedomarna, och ingen halfmåne glänser mellan de korsprydda tornen. Det är Betlehems ära, att af dess omkring 7,000 invånare blott 300 äro mohammedaner.

Jag tog in hos den tyske missionspastorn Müller, hvilken här förestår en liten protestantisk församling. Inom kort tid hoppas man få den under byggnad varande kyrkan färdig; hon blir den första evangeliska kyrkan i Betlehem. Sedan Jerusalem erhållit flera evangeliska gudstjänstlokaler och Nasaret äfven prydts med ett värdigt protestantiskt tempel, har ingen plats i det Heliga landet en större rätt till en dylik ära än Betlehem.

För den med förhållandena obekante kan det synas mindre ändamålsenligt, att man bygger så många dyrbara kyrkor för så små församlingar; i Betlehem räknar den protestantiska församlingen ej ett hundratal. Men i Österlandet är det för de kristna af mycket större vikt än i Västerlandet att hafva värdiga tempel. Näst krafvet på gudstjänsthus kommer som något mycket väsentligt krafvet på biskop och liturgi. Konung Fredrik Vilhelm IV:s tanke på ett evangeliskt biskopsdöme var därför helt visst ägnad att tillgodose ett behof, ty ännu, ehuru biskopsdömet i Jerusalem sedan 1887 fortsättes endast af engelsmännen, längta de tysk-protestantiska missionsarbetarne efter ett andligt öfverhufvud, och man får allt emellanåt höra dem med en viss hänförelse tala om vår svenska kyrkoförfattning!

Under en promenad genom den lilla staden, hvarvid pastor M. var min ledsagare, mötte vi den ena gruppen efter och andra af de redan från Jerusalem välkända typerna, klädda i de egendomliga dräkterna. I få städer uti Palestina får främlingen se så många kvinnor som här, och i ingen med undantag möjligen af Nasaret träffar man vackrare ansikten. Öfver den blåa, vanligen med gula eller röda ränder försedda klädningen bära de en oftast röd, rikt broderad tunika. Om midjan sitter ett slags skärp, vanligen en randig sidengördel, hvarigenom gestalten framstår mera elastisk. Hufvudet täckes af en hög mössa, framtill besatt med flera rader af mynt och baktill nedlöpande i en lång broderad spets. Dessutom bära de ofta en öfver hufvud, skuldror och armar räckande hvit eller randig slöja, som dock lämnar ansiktet obetäckt. På denna hvita slöja igenkänner man på långt afstånd de betlehemitiska kvinnorna, då de komma på vägen öfver Hinnomsdalen upp mot Jāfāporten i Jerusalem.

Invånarne i Betlehem drifva förutom jordbruk och trädgårdsskötsel en ej obetydlig industri med skärandet af hvarjehanda prydnadssaker, helgonbilder, rosenkransar o. d. af olivträ, pärlemo från Röda hafvet och asfalt från Döda hafvet Med denna industri och försäljningen af de förfärdigade sakerna är en stor del af befolkningen sysselsatt ungefär från december till maj. Men när främlings- och pilgrimsskarorna vid den heta tidens inbrott försvunnit, återvänder betlehemiten till sitt egentliga landtlif, och då är det som om man af invånarnes lefnadssätt ännu kände en fläkt från det gamla Betlehem Efrata. Särskildt gäller detta under tiden för vin- och fikonskörden, då inbyggarne draga man ur huse och bosätta sig hvar och en bland vinrefvorna eller under sitt fikonträd (Jes. 5: 2, 1 Kon. 4: 25). Än sitta de då omedelbart under skuggan af fikonlöfven, än i mindre, för tillfället uppslagna tält, än hålla de till i små löfhyddor eller primitiva hus, än vandra de under sång och jubel från träd till träd och äta frukt, under det en eller annan af det uppväxande släktet klättrar upp i själfva grenarna och helt förnöjd betraktar världen genom fikonlöfstaket eller uppstämmer en glad skördesång.

Vid intet tillfälle visa sig betlehemiterna mera älskvärda än vid denna tid. Den, som då besöker den lilla staden och gör visit hos någon af familjerna i trädgårdarna, måste gå från träd till träd, smaka på alla sorters frukt och till slut under skuggan af fikonlöfven eller i tältet eller löfhyddan dricka en kopp doftande arabiskt kaffe, innan han under upprepade välsignelser får bege sig bort. Folket lefver under denna tid helt sannolikt sina urgamla förfäders lif, då främlingarne och pilgrimerna för en tid lämnat det i fred.[4]

Vi gjorde besök i några af butikerna och verkstäderna för de ofvannämnda industriartiklarna och stodo länge och betraktade de flitiga arbetarne, där de sutto på stråmattor eller på bara lergolfvet och skuro eller borrade sina arbeten af pärlemo, olivträ eller asfalt. I en af bodarna öfverraskades jag att finna handelsmannen förtrogen med Sverige och Stockholm.

Förutom pärlemo- och olivträindustrien florera stenhuggeri och byggnadskonst i Betlehem. Murarna och

stenhuggarne från Betlehem och de närliggande byarna Bēt Djālā och Bēt Saḥūr äro berömda i hela landet för sin skicklighet och användas ej blott vid alla större byggnader i Jerusalem utan äfven på andra ställen i landet. Är en byggnad under arbete i Hebron, så hämtar man dem dit. Bygges det i Kerak på andra sidan Döda hafvet, fem dagsresor från Betlehem, så hämtas de dit. Är det fråga om en bättre byggnad i es-Salt i det gamla Gilead, så finner man betlehemiterna tagna i anspråk äfven där. Till och med i Galiléen, i Nasaret, hvars murare äfven äro berömda för sin skicklighet, finner man dem. De bryta då upp hemifrån vanligen på våren efter vinterregnets upphörande och vända åter vid regntidens inbrott i november.[5]

Många betlehemiter förtjäna på sin industri och sitt stenarbete så mycket, att de anses fullt välbärgade. Flera familjer lefva uteslutande af industrien och blifva till och med rika på sina rosenkransar och sina pärlemovaror.

* *
*

I detta sammanhang kan det vara lämpligt att tala något om landtbefolkningens yrken i allmänhet. En stor del ägnar sig, såsom de flesta äfven i Betlehem, naturligtvis uteslutande åt åkerbruk, vinodling, oliv- och fikonplantering. Andra drifva ett handtverk såsom skomakare, snickare, väfvare, murare. I vanliga fall träffar man icke några andra handtverkare i byarna på landet än dessa, och många af dessa finnas icke i alla byar. Väfvaren förfärdigar i sin mycket primitiva väfstol ett tjockt och starkt bomullstyg, som tjänar till kläder för männen och kvinnorna, om hvilka jag längre fram skall tala. De från Europa införda bomullstygerna, som säljas i mängd i Syrien, äro för landtbefolkningen ej nog starka och tjocka. Särskilda skräddare synas ej förekomma, då klädedräkten på landet är enkel nog, för att hvar och en skall kunna förfärdiga den. Väfvaren har äfven att tillverka det tjocka ylletyg, som användes till den af hvarje fullvuxen och välbärgad fellach begag-

nade manteln (ʿabā). Ullgarnet spinnes af fellacherna självfva, både af männen och kvinnorna, på lediga stunder medelst slända ute i det fria. En väfvare kan på en dag utan svårighet väfva det för en klädning nödvändiga tygstycket och kan med sitt yrke förtjäna sitt uppehälle. Snickaren förstår intet af en europeisk möbelsnickares yrke, och han behöfver det icke heller, då västerländska möbler, såsom stolar, soffor, bord, sängar m. m. lysa genom sin frånvaro i landtbefolkningens hus. Hans konst består i förfärdigandet af de utomordentligt enkla åkerbruksredskapen, såsom plogar, ok, gafflar, »kastskoflar» o. s. v. Har han uppnått en högre grad af finsnickeri, så förstår han äfven att slå ihop ett par groft bearbetade brädstycken till en dörr eller ett par fönsterluckor. Smeder finnas icke på landet. För de små järnsaker, som fellachen behöfver för sin åkerbruksredskap, måste han anlita smederna i städerna. Då och då får han äfven besök af ett zigenarband, som slår upp sina svarta tält och sin verkstad i byns närhet och efter behof fabricerar allahanda små järnsaker eller utför hvarjehanda reparationer. Endast på andra sidan Jordan påträffas smeder (*ḥaddād*) äfven i byarna på landet, och därför finner man där äfven många familjnamn på »smed» (t. ex. *Elias el-ḥadād*, *Jūsuf el-ḥadād* o. d.). — Skomakare, koppar- och bleckslagare, silfverarbetare, mattflätare, bettlare (vanliga judar), sadelmakare m. fl. vandra omkring i byarna för att förfärdiga eller utföra reparationer af sådana saker, som fellachen ej kan erhålla i byn eller i dess närhet. Äfven kvacksalfvare och sådana, som ympa barn, göra vid lägligt tillfälle en påhälsning.

Såsom Betlehem utmärka sig flera byar eller städer för vissa industrigrenar. Så t. ex. förfärdigas skinnsäckar för vattenhämtning m. m. och lerkrus i Hebron. Garfverirörelse bedrifves ännu som på Petri tid i Jāfā. I Nābulus eller det gamla Sikem förfärdigas lerkrus, och där bedrifves äfven tvåltillverkning och en ej obetydlig odling af bomull.

I många byar, såsom Rāmallah och Lifta, förtjänar en del af befolkningen sitt uppehälle genom att hålla sig med åsnor och alltefter årstiden frakta ved, trädrötter, säd, fikon, drufvor, olja, vatten o. s. v. till staden. Tidigt

på morgonen komma de i större eller mindre grupper till Jerusalem och föra sina varor till torgs, hvarpå de under inbördes skämt och lifligt samtal öfver lyckad affär vända åter. Lifta utmärker sig särskildt för sina många vattenleverantörer och dagsverkshästar eller åsnor. I byarna utefter vägen mellan Jerusalem och Jāfā lefver mången af varutransport medelst kameler.[6]

* *
*

Efter besöket i butikerna besågs *Mariakyrkan*. Dess ingång och fönster äro på grund af öfvade fientligheter till stor del igenmurade, så att den ursprungliga skönheten i mycket blifvit störd och man knappast tror sig inträda i en kyrka. Hufvudskeppet och de fyra sidoskeppen uppbäras af fyra pelarrader, taket stödjes i det förstnämnda af gammalmodiga träbjälkar. Väggarna bära spår efter gamla mosaikinläggningar, föreställande änglagestalter, Jesu förfäder, en rad koncilier o. d. Sedan 1842 hafva ty värr kyrkans tvärskepp och apsis genom en mur afstängts från hufvudskeppet, så att totalintrycket af templet är förstördt. Men denna profanering är ej den största. Värre är, att de kristna, som äflas om besittningsrätten till helgedomen, ligga i ständig strid med hvarandra. Härom erinrades vi lifligt i den under kyrkans tvärskepp liggande kryptan, där bland annat födelsegrottan utpekas. Under det jag stod och stafvade på den latinska inskriften: »*Hic de virgine Maria Jesus Christus natus est* (= här föddes Jesus Kristus af jungfru Maria), som är inristad på en silfverstjärna i grottan, ägde vaktombyte rum, i det den beväpnade turkiske soldaten, som posterade vid födelsegrottan, efterträddes af en annan; och i samma ögonblick kom en munk och räknade sitt samfunds lampor, som hänga ned från taket i grottan. Min följeslagare berättade, att det tillgår på samma sätt vid hvarje ombyte af vakt på grund af den rådande misstanken och spänningen mellan de grekiska, latinska och armeniska trosbekännarne, som tagit detta tempel i besittning. Kort efter min vistelse i Jerusalem förekommo som bekant allvarsamma sammanstötningar mellan greker och latinare vid

denna grotta, hvarvid en eller två personer allvarsamt sårades. När denna plats blifvit en mördarekula, hur kan det då råda »frid på jorden och till människorna ett godt behag!»

Men oafsedt dessa fientligheter ligger det något pinsamt i att se denna grotta öfverlastad med silfver- och guldskrammel, böljande purpur och glänsande marmor. Den erinrar på sin höjd om de vise männen, på hvilka traditionen satt kungliga kronor och tryckt gyllene spiror i händerna, — skall månne silfverstjärnan erinra om den stjärna de följde? Men hela inredningen är ägnad att totalt draga tanken bort från stället, där Maria lade sin nyfödde son i en krubba.

Det är vanligt, att man tänker på ett stall, så fort det blir fråga om stället för Jesu födelse. Därtill gifver emellertid ordet i grundtexten ingen anledning. Ordet *katalyma* »härberge» (Luk. 2: 7), hvilket af Lukas (22: 11) och Markus (19: 14) dessutom användes såsom beteckning på »salen», där Jesus åt påskalammet och instiftade nattvarden, betyder helt enkelt ett hus, där man tar in eller stiger af. Att man tänkt på ett stall, har väl sin grund i omnämnandet af krubban; och i öfverensstämmelse med denna tradition, som sträcker sig ända ned till Justinus martyren, har Mariakyrkan byggts öfver en sådan stallhåla. Till denna traditions bevarande torde väl ock munkväsendets dyrkan af fattigdom o. s. v. ha bidragit. Att Josef och Maria skulle ha kommit för sent till det med anledning af skattskrifningen uppfyllda Betlehem för att få något rum är endast ett nytt antagande, grundadt därpå, att det heter: »Det fanns ej något rum i härberget.»

Om det var i ett offentligt härberge, motsvarande en nutida s. k. *chān*, för hvilket Lukas dock använder ordet *pondocheion*, eller ett privat hus, som Josef och Maria togo in, får sammanhanget afgöra. För egen del är jag fullt öfvertygad, att man gjort betlehemiterna vid tiden för skattskrifningen mycket orätt genom att, så ofta juldagsevangeliet förklarats, på ett mindre smickrande sätt tala om deras ogästvänlighet. Efter all sannolikhet tog Josef in, ej i ett offentligt utan i ett privat hus, då han helt visst hade anförvanter, om ej rent af sina föräldrar eller

bröder i Betlehem. Det senare är mycket sannolikare, än att han skulle ha begifvit sig dit, bara därför att han var af Davids stam. Enligt Eusebius bodde afkomlingar af Josef ända i 3:e led i Betlehem. Romarne brydde sig för öfrigt säkert icke mycket om judarnes stamindelning, hvilken efter exilen för resten ej var någon lätt sak att ta reda på. Gamla förteckningar öfver släkterna och stammarna kunna möjligen ha existerat. För prästsläkterna skola sådana enligt Josefus verkligen ha varit för handen. Men att lägga dessa anteckningar, hvilka säkert i många fall ej kunde anvisa bestämd uppgift om stam och släkt, till grund för en skattskrifning, var i självfva verket lika omöjligt som ett kringresande till de särskilda städerna i de gamla stamgebiten, hvilkas gamla gränser man ej mer kunde bestämdt afgöra och hvilkas städer efter exilen delvis voro till och med obebodda. Men äfven om släktregistren för *judarne* varit fullt klara och fullständiga, så att de kunnat läggas till grund för en skattskrifning, så måste den romerska förvaltningsmyndigheten ha varit nödsakad att företaga denna skattskrifning efter ett dubbelt system. Ty bland de många hedniska blandningsfolken i Palestina, exempelvis i Galiléen, Ostjordanlandet och de hellenistiska städerna vid Medelhafvet, hade säkert en beskattning efter släkt- och stamregister varit omöjlig. Detta förhållande likasom den omständigheten, att hela befolkningen från Berseba ända till Dan skulle ha nödgas vara stadd på en onödig vandring för att hinna till sin stams hufvudort, skulle ha varit ett dåligt bevis på den romerska förvaltningens klokhet och praktiska anordning. Det enklaste var väl, att hvar och en gick till sin hembygd, och att Josef således, efter en tids vistelse i Nasaret, på grund af skattskrifningen tog vägen till Betlehem, därför att han där hade sitt hem. Att han tillika var af Davids släkt, strider naturligtvis ej däremot. Att Lukas (2: 14) särskildt framhåller det senare hade för honom och hans läsare stort intresse, då han ville visa, att den utlofvade Frälsaren härstammade från Davids kungliga släkt. Däremot angifver ej detta uttryck nödvändigt, att skattskrifningen skedde efter stammar. Att Josef i Betlehem hade anförvanter är sannolikt äfven därför, att han tog Maria med

sig på vägen. Hvarken efter romersk eller judisk sed var det nödigt att taga sin hustru med till skattskrifningen. När han nu ej dess mindre gjorde detta, så tyder det på att han där ej var en främling. Enligt Lukas ser det ut, som om Josef och Maria efter 40 dagar begett sig tillbaka till Nasaret (jfr 3 Mos. 12, och Luk. 2: 21, 22, 39). Af Matteus' berättelse framgår det, att Josef och Maria först efter omkring 2 år tvungos att fly undan Herodes' anslag mot deras barn. Och efter tyrannens död var det endast fruktan för Arkelaus, som bestämde dem att efter återkomsten från Egypten draga till Nasaret (Matt. 2: 16, 22) i stället för att slå sig ned i Betlehem. Det synes därför sannolikast, att de från början haft för afsikt att bosätta sig i Betlehem hos sina anförvanter, då de med anledning af påbudet om beskattningen lämnade Nasaret. Josef hade måhända från början endast uppehållit sig där för kortare tid på arbete, under det han hade sitt hem i Davids stad. Men under sådana förhållanden kunna de ej ha bott i ett offentligt härberge, hvilket då såsom nu säkert ej medgaf ett vistande där mer än på sin höjd för en natt eller två.

Men huru då förklara krubban och att »det ej fanns något rum i härberget»? Att »härberge» här kan betyda en privat bostad, ha vi sett. Att utrymmet i en sådan hos Josefs anhöriga kunde bli anlitadt, då måhända äfven andra bröder hemkommo af samma anledning, är lätt förklarligt. Och ändtligen hvad krubban beträffar, så var väl den i den tidens bostäder i Palestina en ej mera sällsynt artikel än den är nu. Den, som har sett, huru ända till 3 à 4 familjer sofva i ett enda rum, dit åsnor, får och getter äfven ha tillträde, förstår lätt, huru utrymmet för en nyfödd kan blifva trångt och att krubban kunde erbjuda den enda, kanske den bästa hviloplatsen för en sådan. Månget barn i det nuvarande Palestina får nöja sig med en liknande vagga eller med en matta på bara golfvet. Krubban antyder för detta lands förhållanden icke någon särskild fattigdom eller något öfvergifvet läge. Hela den evangeliska berättelsen är tvärt om så naturtrogen, att man än i dag skulle kunna finna hundratals liknande tilldragelser. Det utomordentliga ligger ej däri, att krubban måste tjäna som vagga, utan däri, att himmel-

rikets konung gör sitt inträde på jorden ej såsom en furstlig prins utan såsom ett af landets vanliga barn.[7]

I en af grottorna under födelsekyrkan utpekas äfven kyrkofadern Hieronymus' graf, och i en annan anger ett kapell den cell, där han, skild från världen, skall ha utfört en del af sitt betydelsefulla verk. Af judarne skaffade han sig kännedom om hebreiska språket, hvarigenom han sattes i tillfälle att från grundtexten, ej, såsom intill hans tid varit vanligt, från den grekiska öfversättningen, Septuaginta, till latin öfversätta Gamla testamentets skrifter. Äfven romarinnan Paula följde honom med sin dotter hit och ledde ett slags nunnestift, medan han förestod ett kloster. Att denne för Västerlandet så betydelsefulle mans graf utpekas så nära den, som döljer den för den grekiska kyrkan epokgörande Johannes Damascenus, visar, hvilken central betydelse Palestina haft för kristendomen under dess första århundraden.

I den berömda *Mjölkgrottan*, som ligger söder om Mariakyrkan, gjordes därpå ett kort besök. Den heliga familjen skall, såsom förut är nämndt, en tid ha hållit sig fördold här och en droppe mjölk därunder fallit från Marias bröst på grottans golf. Än i dag är det ej blott bland de kristna utan äfven bland mohammedanerna en afgjord sak, att en lösning af kalkstenen från grottan förökar mjölken hos digifvande kvinnor, ja till och med hos boskap.

* * *

Öster om Mariakyrkan ligger den lilla byn *Bēt Sāḥūr* med omkring 600 invånare och i dess närhet *herdarnes fält*. Byn, som har en mängd grottor och uttorkade cisterner inom sitt område, utpekas såsom herdarnes uppehållsort, och en grotta i närheten visas, hvari de hållit till om natten, då änglarne infunno sig hos dem. Grottan omslutes af en grupp åldriga olivträd. Man har sammanställt Bēt Sāḥūr med Eschhur (1 Kr. 2: 24) äfvensom med

herdetornet, *Migdol Eder* (1 Mos. 35: 21); enligt Mik. 4: 8 kunde man snarare söka detta i Jerusalem. Äfven *Boas åker* utvisas här i närheten.

* * *

På en öppen plats i staden iakttogo vi en skara barn, som enligt min ledsagares förklaring sökte leka veklagan öfver någon död. Det var nästan komiskt att se de små på fullt allvar leka begrafning. Seden att fira begrafning med veklagan är ännu i bruk bland så väl kristna som mohammedaner och judar och är väl egentligen blott ett arf från gamla tider. Klagosången utföres af den dödes kvinnliga anförvanter i förening med en skara lejda gråterskor, hvilka mot betalning utgjuta tårar och uppstämma veklagan. På enahanda förhållanden syftar Jer. 9: 17 f.: »Kallen gråterskor och skicken efter förfarna kvinnor, att de må komma och skynda att uppstämma klagolåt öfver oss o. s. v.!» I välmående hus kan man vid dödsfall leja sig ända till 20 à 30 sådana gråterskor, och de kunna hålla ut i flera veckor med sin klagan. Att härma deras veklagan och utföra deras gester är en af barnen gärna uppförd lek, och de kunna därvid utan betalning visa samma beundransvärda uthållighet i att gråta och klaga som gråterskorna ex professo. En annan lek består i att efterhärma bröllopsceremonierna och sjunga sånger, som därvid utföras af brudens väninnor, hvilka under jubel bege sig af till närmaste stad för att inköpa hennes utstyrsel, eller under glada drillar föra henne till och från badet och till sist på aftonen ledsaga henne till brudgummens möte i deras nya hem. Att det ibland uppstår tvist, om man skall leka bröllop eller begrafning, är lika naturligt, som det hos oss är vanligt, att barnen understundom ej komma öfverens, om de skola leka den ena eller andra leken. Sådana tvistande barn äro lika dem, på hvilka Jesus, måhända med ett minne från sin egen barndom eller i alla händelser med en anspelning på kända förhållanden, hänsyftar i Luk. 7: 31: »Vid hvad skall jag då likna människorna af detta släkte, och hvad äro de lika? De äro lika barn, som sitta på torget och ropa till hvarandra

och säga: Vi hafva spelat för eder, och I hafven icke dansat; vi hafva sjungit sorgesånger för eder och I hafven icke gråtit!»

* * *

A propos begrafning, så invecklas ännu hvarje lik och begrafves endast några timmar efter döden. Detta är vår- och sommartid en nödvändighet, föreskrifven af det rådande klimatet, men synes iakttagas äfven om vintern. Sannolikt ha vi att tänka oss samma sed på Jesu tid. Betydelsen af orden i Luk. 9: 59, 60 torde därför bäst tolkas så, att de ej bara gälla en begrafning, som ej varit något hinder för att följa Jesus, utan om ett kvarblifvande hos den gamle fadern, tills döden lade honom i grafven. Liken svepas i hvitt linne såsom fordom och bäras utan någon kista på en bår till grafven. Anhöriga, t. ex. syskon, läggas i *en* graf. En särskild sorgdräkt bäres endast af kvinnorna. Uttrycken af sorg och smärta öfver den döde äro mycket olika, beroende på hvem denne varit. Är det ett flickebarn t. ex., möter man oftast bara likgiltighet hos föräldrar och syskon: »Min Allāh, det är från Gud, det var ju bara en flicka», med dessa och dylika uttryck besvaras andra personers yttrade deltagande. Är det åter en hustru, som förlorat sin man, så tar sig sorgen ofta våldsamma och förtviflade uttryck i klagan och jämmerrop. Änkan kan då sitta och strö damm och jord på sitt hufvud och ordentligen vältra sig i smutsen, så att man vid hennes åsyn erinras om den gamla seden att »vältra sig i stoftet» (Jer. 25: 34) och »öfverhölja sig med aska» (Jer 3: 16) eller »kasta stoft på sitt hufvud och beströ sig med aska» (Hes. 27: 30 f.). Till dessa uttryck af sorg lägga kvinnorna äfven andra, såsom att rycka af sig massor af hår, slå hufvud och bröst med spetsiga stenar, så att blödande sår uppstå, vrida händerna, sönderrifva sina kläder från ofvan ända ned o. s. v. Är sorgen ej så djup, rifver man ej alldeles sönder sina kläder utan nöjer sig med en lucka på bröstet.

Flera uttryck i Gamla och Nya testamentet innehålla anspelningar på liknande seder och bruk. Man tänke

endast på Jesu ord till Korazin, Betsaida och Kapernaum, att om Tyrus och Sidon sett sådana tecken och under som de, så hade de för länge sedan »bättrat sig i säck och aska» (Matt. 11: 21), eller på kvinnorna, som följde Jesus på afstånd och »slogo sig för sina bröst och gräto» (Luk. 23: 27), eller på Joels förmaning med anledning af att den ådagalagda sorgen så ofta är hycklad: »Sönderrifven edra hjärtan och icke edra kläder!» (Joel 2: 13). Också tyder den omständigheten, att judarne ännu på fjärde dagen gräto öfver Lasarus' död, på att klagotiden äfven då räckte flera dagar; och liksom för att antyda, att den sorg, som Jesus vid tillfället kände, var af annan art än den, som judarne lade i dagen och som plägade vara den vanliga, har evangelisten om honom begagnat uttrycket, att han »förbittrades i sin ande och uppskakades» (Joh. 11: 33).

De, som minst ådagalägga sin sorg vid dödsfall eller begrafningar, äro männen. Under det de lejda gråterskorna utföra sin veklagan, sitta de makligt omkring köttfaten och ära den dödes minne genom att hänge sig åt det nöje, som för dem utgör höjden af allt välbefinnande. Tio till femton får slaktas understundom till den dödes ära, så att man nästan påminnes om de gamles dödsoffer.

Vid självfva begrafningsakten följa vanligen endast anförvanterna med till självfva grafven, under det de öfriga inbjudna stanna på afstånd. Närmast grafven ställa sig männen, kvinnorna våga, endast om det är en mycket nära anförvant, tränga sig igenom männens krets för att säga den i grafven nedsänkte en sista blygsam hälsning. För österländingen är det en helt naturlig sak, att kvinnan ej skall visa sig vid offentliga församlingar, likasom hennes »tystnad i församlingen» (1 Kor. 14: 34) för honom är en solklar sak. Liket bäres af anhöriga ända ned i grafven, någon dödgräfvare får här ej träda emellan. Mannen, som nedburit t. ex. sin son, stiger baklänges upp ur grafven för att ej behöfva vända ryggen till den döde; och så fort han uppstigit därifrån, kyssa alla anförvanterna vid grafven hvarandra med uttrycket: »Må ditt hufvud förblifva i frid!» Under tiden hafva de öfriga deltagarne, hvilka ej höra till den dödes släkt, bildat en dubbel spalier, hvilken de sörjande därefter passera, i det

de från hvar och en till höger och vänster mottaga en kyss på kinden under samma utrop! Kvinnorna förblifva på afstånd, under det männen på detta sätt kyssa hvarandra. Ännu i dag är det, såsom helt sannolikt för apostlarne, då de förmana: »Hälsen hvarandra med kärlekens kyss!» (jfr Rom. 16: 16, 1 Pet. 5: 14) en naturlig sak, att endast männen skola kyssa hvarandra.[8]

* * *

Då vi här kommit att vidröra några seder och bruk, som kunna vara ägnade att belysa vissa bibliska uttryck och talesätt, kunna vi till det redan anförda lägga ännu några drag. Det är en bekant sak, att bibelns språk ofta rör sig i liknelser. De nuvarande invånarne gifva äfven gärna sina tankar formen af liknelser i stället för att med nakna ord framställa ett sakförhållande. Pastor Schneller, f. d. pastor i Betlehem, berättar såsom exempel härpå, att han en dag fått besök af en bland sina härvarande församlingsbor, hvilken efter de öfliga hälsningsformlerna och tillönskningarna af en god dag, ett långt lif, förökad familj etc., fortsatte på följande sätt:

— Abuna (d. ä. vår fader), jag vill säga dig ett ord!

— Var så god!

— Gud förläne dig en lycklig morgon! Det var en gång ett får, som gick in i öknen och förirrade sig — det vare fjärran från dig! Det stapplade från berg till berg, från dal till dal. Det hade intet bete. Bland törnen och klippor sårade det sina fötter. Det var nära att försmäkta. Tro mig, det var i högsta nöd! Hvad skall nu den gode herden göra, om han får reda på sitt fårs sorgliga belägenhet?

— Han skall uppsöka det, återföra det till hjorden och vårda det sorgfälligt.

— Rätt svarade du!

Därpå såg mannen skarpt på sin pastor för att tillse, om denne ej kunde finna på den riktiga uttydningen. Men pastorn förrådde ty värr ej med en min, att han förstod liknelsen. Då fortsatte mannen:

— Abuna, Gud förläne dig långt lif, hälsa och välsignelse! Jag har för tillfället ej ett öre! — »Och nu», tillägger pastorn, »voro vi inne i rätt farvatten!»

Ett annat exempel från samma källa! Pastor S. hade en dag besök af en församlingsbo från den nära liggande byn Bēt Djālā, där några katolskt sinnade kristna sökt att på allt sätt skada de evangeliska kristna. Mannen anförde klagomål öfver dessa hos sin pastor, och denne sökte förmana honom att hålla frid med dem. Härpå genmälde mannen:

— Det var en gång en orm, som inträngde i en räfs håla och bet ihjäl hans unge. Räfven kom hem och bet, för att hämnas, af ormens stjärt. — Sedan dess kan räfven ej glömma sin unge och ormen ej heller sin stjärt.

Mannen tillade ej ett ord såsom uttydning af liknelsen, hvilken han ansåg tydlig nog.[9]

* * *

En intressant inblick i befolkningens lifsåskådning och sätt att uttrycka sig lämnar följande samtal, som ord för ord upptecknats i Betlehem. Man är, såsom jag redan nämnt, här sedan några år sysselsatt med att bygga en protestantisk kyrka. Vid ett tillfälle måste man af brist på utrymme lägga den på kameler och mulåsnor framforslade, tillhuggna kalkstenen på själfva gatan, och en vaktare vid byggnaden hade att se till, att ingenting blef stulet. Emellertid öfverraskade pastorn en afton flera stentjufvar. En af dem, som ertappats på bar gärning, greps genast och fördes in på pastorns gård. Porten stängdes, och en undersökning började. Tjufven var mohammedan, utfattig och nästan blind. *Corpus delicti*, en stor hvit kalksten, hade han ännu på ryggen. Tjufven var naturligtvis mycket förskräckt och försökte att befria sig med de vanliga bönerna. Han såg pastorns betjänt på väg genom porten för att hämta en polis, hvilken skulle sätta honom i häkte. Hans ångest steg, och han började:

— Pastor, Gud förläne dig långt lif! Vid Gud, stenen är oduglig; för profeten ʿIsās (Jesus') skull, skicka ej bud till regeringen!

— Visst skall jag göra det!

— Gud gifve dig en god afton! För alla profeters, Abrahams och Ismaels skull, jag är en arm, eländig man, släpp mig lös!

— Gud gifve dig hundra goda aftnar! En tjuf är du och måste bära ditt straff!

Mannen kastar sig nu till pastorns fötter och försöker kyssa hans skor. I denna ställning fortsätter han:

— Gud gifve dig en lycklig afton, pastor! För Herren ʿIsās och jungfru Marias skull, haf förbarmande, det var ju bara en liten sten!

— Allah förläne dig långt lif och upplyse dig! Herren ʿIsā hjälper dig denna gång ingenting; du är en gammal tjuf och måste i fängelse!

Under liknande ordväxling förgick ännu en god stund. Mannens bemödanden att bli frisläppt voro förgäfves. Pastorn lät honom stanna på sin gård och gick nu in i sitt hus. Så kom polisen. »Du måste i fängelset», begynte han. En släkting till tjufven, som infunnit sig, interfolierade: »Ack, denna lumpna sten, som ej duger till någonting — släpp honom lös!» Soldaten, ryckande på axlarna: »Han måste med, hvad kan jag göra åt den saken! Kom!» Tjufven: »Allah förbanne alla poliser, de hundarne!» Polisen: »Dig förbanne han och din fader! Om pastorn släpper dig lös — så är det mig likgiltigt. Men, Gud gifve dig långt lif — hvad kan jag då göra åt saken!» Tjufven: »Vid ditt lif, stenen är ingenting värd!» Polisen: »Må så vara, men du måste med! Så har jag fått order!» Tjufven: »Må Allah förbanna din fader och fördärfva ditt hus och den girige, förbannade pastorns hus!»

Under dylika ömsesidiga tillönskningar satte sig tåget i rörelse och anlände slutligen till regeringsbyggnaden. Där förhördes nu tjufven men slapp mot borgen att komma i fängelse. Efter några förhandlingar förklarade sig pastorn beredd att mot erläggande af omkring 3 kronor afstå från målet. Han lät efter åtta dagar hämta mannen och hade följande samtal med honom:

— Mohammed, Gud gifve dig en lycklig afton! Hur står det till?

— Dig hundra goda aftnar, pastor! En blick från det gudomliga ögat och från ditt är nog för mitt välbefinnande, Gud vare prisad! Jag mår bra!

— Må Gud uppehålla dig!

— Gud gifve dig en välsignad afton, och må han välsigna dig och helga din ande och bygga ditt hus och låta dig och oss länge lefva!

— Allah gifve dig frid! Huru har du funnit dig i fängelset!

— Vid Gud, den Allrahögste — mycket dåligt! Jag söker hjälp hos Gud, den allbarmhärtige, mot djäfvulen, den förbannade, som måste stenas med sten!

— Du har just inlåtit dig i förbindelse med djäfvulen, Mohammed, du har stulit! Du vet ju, att det är synd att stjäla — hvarför har du stulit?

Ryckande på axlarna under synbart beklagande af sin skuld:

— *Min Allāh!* O, pastor!

— Nej, detta är icke från Gud, det är från dig och på sin höjd äfven från djäfvulen.

— Ja, han är en förbannad, denne djäfvul! Jag söker hjälp hos Gud, den allbarmhärtige, mot djäfvulen, den förbannade, som måste stenas med sten.

— Men denna gång heter djäfvulen Mohammed!

— Hvad kunna vi göra, pastor, så har Gud fogat det!

— Mohammed, du vet väl, att Gud ej rår för detta! Jag vill säga dig något. Några penningar vill jag ej hafva af dig. Du skall få igen dina 3 kronor med afdrag af 75 öre, som jag måste ge polisen. Jag ville blott visa dig, att du *förtjänt* ett straff.

Därpå höll pastorn en liten predikan för honom, hvari han framställde det förkastliga i att stjäla och den utomordentliga skönheten af ett sedligt och ärligt lif. Mannen beledsagade pastorns ord med gillande rörelser af hufvudet och åtbörder af obegränsadt bifall och sade till sist:

— Vid Gud, den allra högste, du har rätt, pastor!

— Här har du dina 3 kronor med afdrag af 75 öre!

— Gud föröke din frälsning och låte dig för evigt stanna hos oss. Vid Gud, den allra högste, jag har alltid sagt: en sådan pastor hafva vi aldrig i världen haft! Han bygge ditt hus, han uppehålle och skydde dig, han gifve dig frid, pastor!

— Och dig gifve han frid!

Pastorn gjorde nu min af att gå. Men mannen kom för att väl för sjette gången kyssa hans händer. Därefter såg han med en ytterst förslagen min på pastorn, såsom hade han haft något alldeles särskildt, som han ville meddela.

— Hvad har du vidare på hjärtat? Är du ej nöjd, Mohammed?

— Jag utbeder mig förlåtelse af Allah, att jag ej skulle vara nöjd! Bort det! Du är den bäste pastor, jag har alltid sagt: Ditt hjärta är hos de arma, girighet känner du icke, och du skall betala igen mina böter. Ty så har jag alltid sagt — det beror för dig endast på straffet, ej på böterna!

— Det har jag ju nyss sagt dig. Hvad vill du vidare?

— Din godhet är stor. Gud förläne dig långt lif! *Men* — den kunde vara ännu större.

— Hvad fattas dig mer?

— Pastor, Gud förbanne den, som stjäl ännu en gång. Sannerligen: att stjäla är en stor synd, och Allah vet det ännu bättre. Men jag har alltid sagt: Pastorn skall äfven gifva mig de 75 örena tillbaka, som polissoldaten bekommit, hvilken Allah må förbanna!

Med dessa ord såg han med plirande ögon på pastorn, såsom hade han sagt någonting riktigt fiffigt, hvarpå pastorn fortfor skrattande:

— Laga nu, att du kommer härifrån! De 75 örena får du aldrig tillbaka, de utgöra dina böter för din stöld. Men där ligger stenen ännu, som du stulit. Jag skänker dig den, du kan ta den med dig.

Då vände han sig om under afskedshälsningar, tog den stora stenen på ryggen och pallrade sig förnöjd i väg in på gatorna i Betlehem, och pastorn önskade honom såsom vanligt: *mā ʿas-salāme: gå i frid!*

Detta samtal, hvilket vi för fullständighetens skull meddelat oafkortadt, är lärorikt både genom den omständlighet, hvarmed de samtalande äfven vid en sådan situation till hvarandra uttala den ena och andra välönskan! Det är möjligen på grund af denna omständlighet i de vanliga hälsningsformlerna, som Jesus förmanar sina utsända lärjungar att ej hälsa på någon under vägen (Luk.

10: 4). För våra begrepp skulle det vara ett egendomligt förbud att ej få hälsa på en mötande. Med tanken på tidsutdräkten med de många hälsningsformlerna kunde ett sådant förbud för lärjungarne, som skulle hasta att fullfölja sin uppgift, vara förklarligt nog. — »Men i hvilket hus I ingån, sägen först: *Frid vare detta hus*. Och om någon fridens son är där inne, så skall eder frid hvila öfver honom, men annars *skall den vända tillbaka öfver eder*», tillägger Jesus (Luk. 10: 5). Denna hälsningsformel: *frid!* finnes ännu som ett eko från en svunnen gyllene tidsålder bland detta folk. Man har med rätta påpekat, att de särskilda folkens karakter på visst sätt tager sig uttryck i de bland dem öfliga hälsningsformlerna. Den lefnadsglade greken hälsade med sitt: Χαῖρε, den allvarlige romaren med sitt: *Salutem*, den ridderlige fransmannen frågar: *Comment vous portez-vous?* den reflexive tysken: *Wie befinden Sie sich?* och den praktiskt verksamme engelsmannen: *How do you do?* Österländingen lägger äfven sin egendomlighet i dagen i sin hälsningsformel. Det bästa han kan säga är: »*Frid!*» »Frid!» ropar han till den mötande trosbekännaren, och denne svarar: »Och öfver dig vare frid!» Men visserligen brukas detta ord ej utan urskilning. En rättrogen och from mohammedan använder ej gärna denna hälsningsformel till en kristen; och om en kristen begagnar den till en sådan mohammedan, kan han få till svar: Omvänd dig till profeten! Detta visar, att man ännu fäster en religiös betydelse vid denna hälsning. Ett intressant exempel på mohammedanernas tro på det reala i denna hälsningsformel är följande, af den förutnämnde pastor Schneller meddelade tilldragelse. En kristen hade en dag i Hebron gått förbi en mohammedan och uttalat orden: »Frid vare med dig!» hvarpå denne svarade med det öfliga: »Och öfver dig vare frid!» Efteråt fick mohammedanen höra, att mannen var en kristen. Då kom han tillbaka, for ut emot honom med stor häftighet och begynte med tillhjälp af andra sina trosbröder att slå och misshandla honom, i det han ideligen ropade: »Gif mig tillbaka min frid, ty du är en kristen!» Man synes alltså hafva en aning om den reala makt, som ligger i denna hälsning. Man jämföre härmed Jesu ord: »Om huset är värdigt,

så komme eder frid öfver det; men om det icke är värdigt, så vände eder frid tillbaka» (Matt. 10: 13).[10]

Vid afskedet är den vanliga hälsningen: Gå i frid (*mā ʿas-salāme*)! Huru urgammal denna hälsning är, kan man öfvertyga sig genom en blick på alla de ställen i Gamla och Nya testamentet, där den förekommer. Man jämföre blott Dom. 18: 6, 19: 20; 1 Sam. 1: 17 m. fl. st. eller Luk. 7: 50, 8: 48; Mark. 5: 34, där Jesus själf begagnar den. Jesus anslöt sitt talesätt till ett förhandenvarande bruk. Men i hans mun måste orden ha fått en annan klang och en annan makt. Därför lyder hans hälsning vid det sista afskedet: »Frid efterlämnar jag åt eder, min frid gifver jag eder; icke gifver jag eder, såsom världen gifver!» (Joh. 14: 27).

Under flera vandringar i den vänliga staden och dess omnejd, hvarvid jag bland annat fick tillfälle att bese ett par skolor, och under ett par angenäma timmar i den förträfflige missionärens hem förgick snart hela dagen, och jag återvände först på kvällen i månskenet med *ʿIsā*, som visade sig en smula mörkrädd och helst gick vid sidan af sin åsna, i stället för att som vanligt bakifrån drifva på henne. Vid Jāfāporten såg det ut, som om vi likasom Sulamit skulle falla i väktarnes händer, men allt aflöpte väl, sedan de fått klart för sig, att jag ej var någon farlig person.

* * *

Den 31 mars hade jag och tre andra gäster i Johanniterhospitset uppgjort med en åkare om en vagn till Hebron, men åkarens dåliga vagn gjorde, att färden ändades vid *de salomoniska dammarna*. Vi följde till Rakels graf samma väg, som jag passerat till och från Betlehem, men fortsatte här rätt i söder, där Betlehemsvägen viker af till vänster. Till höger om Betlehem hade vi helt nära oss den ansenliga byn *Bēt Djālā* med ungefär 4,000 invånare, hvilka såsom i Betlehem öfvervägande äro kristna. Den protestantiska församlingen med egen kyrka och skola är här till och med större än i Betlehem. Bortom Betlehem vidtog en kal och ödslig trakt, och vår upp-

märksamhet fängslades af ingenting annat än kuskens oroväckande omtanke om högra framhjulet. En sådan påpasslighet bådar alltid, att något står på. Snart kunde ej de bästa förhoppningar häfva våra farhågor. Hjulet var på väg att falla af axeln. Ett försök att laga skadan visade sig förgäfves. Vår körsven var en infödd mohammedan och förstod ej något af en smeds eller vagnmakares konster. En mötande kusk från det Schnellerska barnhemmet var honom vida öfverlägsen och ådagalade förvånande prof på fyndighet. Vi kunde verkligen efter hans reparation färdas ännu en kvarts timme. Men nu var det också slut. Hjulet måste uppbindas på släp och vagnen återvända tom. Vi voro alltså lämnade åt oss själfva midt på landsvägen. Efter några minuters marsch nådde vi de berömda dammarna. De äro trenne till antalet och alla dels uthuggna ur klippan, dels murade. De äro från 116 till 117 m. långa och omkring hälften så breda, samt 7 till 15 m. djupa. De ligga terrassformigt öfver hvarandra och utgöra samlingsbäcken dels för regnvatten, dels för åtskilliga källor, som antingen utmynna i dammarna eller i de från dessa utgående vattenledningarna, nämligen i nordväst af *Ain Ṣāliḥ* och *ʿAin Burak*, i öster af *ʿAin Farūdje*, som ligger i bottnen på den nedre dammen, och mot söder i en sidodal af *ʿAin ʿAṭān*. Det sistnämnda erinrar om det gamla *Etam* (2 Kr. 11: 6), hvarefter man måhända har några lämningar i grafvar och ruiner strax öster ut. Det låg enligt Josefus i en angenäm källrik trakt, och hit förlägger han Salomos lustgårdar, hvilket väl äfven ligger till grund för skildringen i Pred. 2: 4 f. Om dessa dammar med deras ledningar till det vattenfattiga Jerusalem härröra från Salomo eller från Herodes eller någon annan judisk furste, vet man ej. I alla händelser äro de ett talande bevis på den företagsamhet och arbetsförmåga, som en gång utmärkt detta land. Än i dag skulle ett återställande af dessa ledningar vara det säkraste sättet att afhjälpa den vattenbrist, hvaraf Jerusalem ännu lider. Men trots vår tids utvecklade praktiska teknik fattas det energi och omtanke hos regering och folk för att åstadkomma något sådant.

Efter att hafva tillbringat några timmar i Betlehem återvände jag ensam gående, under det mitt sällskap

stannade kvar där. På vägen mötte jag en bonde från Hebron, som mot en liten belöning ställde sin åsna till min disposition. Han syntes i början på inga villkor vilja vända om men kunde till sist ej motstå utsikten till en bachschisch på ett par francs.

Utflykt till Nebi Schamvil, Ḳubēbe, Bet Horon och Djib.

Lördagen den 28 mars hade jag beslutat att använda för en utflykt till det gamla *Mispa* och de båda orter, som i forntiden gingo under namnet *Bet Horon*. Med en mukari, som red på åsna, begaf jag mig af till häst redan i dagbräckningen, då utflykten ansågs såsom en sträng dagsresa. Vägen förde oss i nordvästlig riktning genom ett tämligen kalt landskap, där endast några enstaka gamla olivträd och svag grönska omväxlade med den oändliga massan af sten. Genom *Vādi Bēt Ḥanīnā*, så benämnd efter den nära liggande byn *Bēt Ḥanīnā*, hvilken möjligen motsvarar *Ananja* i Neh. 11: 32, och därpå öfver en mindre slätt arbetade vi oss sakta uppför en ansenlig höjdsträckning, på hvars spets den vidt synliga mohammedanska helgedomen *Nebi Schamvīl* med sin höga minaret är belägen. Från dess galleri skall man vid klart väder kunna se både Medelhafvet och Döda hafvet. Ingen plats i hela nejden förtjänar bättre namnet af en vaktpost på höjden än denna, hvilken därför efter all sannolikhet motsvarar det gamla *Mispa*. I äldre tider kallade man stället äfven för »Glädjens berg» (*Mons gaudii*), emedan pilgrimerna från ett ställe i närheten för första gången fingo sikte på Jerusalem. I Mispa höllos under Gamla testamentets tid flera folkförsamlingar, bland annat den som korade Saul till konung (1 Sam. 10: 17 f.). Det befästades af Asa med det byggnadsmaterial, som ej

användts för det nordost härom liggande Rama (1 Kon. 15: 22). Här uppehöll sig äfven Gedalja såsom ståthållare efter Jerusalems fall likasom profeten Jeremias (2 Kon. 25: 22 f., Jer. 40). Nedanför moskéen ligger en oansenlig by med rester af gamla murar och ett par vattenreservoirer, som få sitt tillflöde från en märklig källa uppe på bergsluttningen (jfr 1 Sam. 7: 6).

Till det inre af den arabiska helgedomen, som innesluter ett kenotafium, föreställande Samuels graf, och här såsom så ofta eljest är en ombyggd gammal kyrka, fingo vi ej tillträde. Däremot njöto vi en stund af utsikten från dess minaret. I norr höjde sig på en lägre kulle midt i en grönskande dalsänkning byn *Djīb*, motsvarande det gamla *Gibeon* (Jos. 18: 25), hvars invånare infunno sig i Josuas läger på Jerikoslätten och genom en list slöto fördrag med israeliterna (Jos. 9: 3 f.). I öster låg *Tell el-Fūl* och längre bort de blåa bergskedjorna öster om Jordan; i söder Jerusalem, Oljeberget och höjdsträckningarna kring Betlehem. Det ej fullt klara vädret tillät oss ej att se Medelhafvet.

Därefter redo vi förbi byn Biddu till *Ḳubēbe*, hvilket på förhand intresserade mig, därför att det af alla de orter (ʿAmvās, Ḳalōnije, Ḳubēbe), som täfla om äran att vara det nytestamentliga *Emmaus*, är det enda, hvars afstånd från Jerusalem motsvarar 60 stadier. Den närvarande traditionen kan dock ej följas längre tillbaka än till medeltiden, under det den äldsta traditionen icke kände till denna sammanställning. I det nybyggda klostret, tillhörande franciskanerna, blef både jag och min mukari vänligt mottagna, och den italiensktalande »presidenten» visade mig talrika rester efter en gammal romarväg, som gått fram här från Jerusalem till Cæsarea vid hafvet, flera lämningar efter husmurar och en kyrka från korsfararnes tid. I klostrets trädgård visade sig floran rikhaltig; hvarken citronträd, vinrefvor eller aprikoser fattades. Jag tilläts ej på några villkor att fortsätta min ridt, innan jag spisat en propert serverad frukost, bestående af två slags fisk med stekt blomkål, torkade vindrufvor, ost och kaffe. Efter frukosten visade presidenten mig sitt obetydliga bibliotek, och sedan jag en stund njutit af utsikten ned öfver kustslätten och hafvet, sade jag de vänliga kloster-

bröderna i Ḳubēbe farväl. Jag hade ännu ett par timmars ridt till *Bet Horon.*[1]

Min vägvisare inslog nu en nordvästlig riktning men utan att följa någon väg. Jag fäste mig ej vidare därvid i tanke, att han enligt sin försäkran »kände vägen». På en höjd hade vi en vacker utsikt mot väster ned i en dal, hvilken efter namnet på den nära liggande byn *Jālo* allmänt erkännes för det gamla *Ajalons* dal, som blifvit berömd genom Josuas kamp och bön (Jos. 10);[2] stället befästades af Rehabeam (2 Kr. 11: 10) och eröfrades senare af filistéerna (2 Kr. 28: 18).

Trakten blef nu allt folktommare och tämligen skarpt kuperad. Snart gick det ej längre att rida, jag måste en god halftimme leda min häst upp och nedför branterna, där det ej var möjligt att upptäcka någon väg. Min mukaris oroliga hållning öfvertygade mig snart att han ej visste, hvar vi voro hemma. Då han så småningom svängde mot norr och ibland till och med ville göra en tvär vändning mot öster, förstod jag, att hans mening var att så fort som möjligt komma tillbaka till Jerusalem. På tillfrågan, i hvad riktning vi hade *Bet Horon*, pekade han på min karta och kompass. Situationen var nu fullt klar. Hans lokalkännedom var uttömd. Enligt min karta borde vi ha målet i väster på 3/4 eller 1 timmes afstånd. Så gick det en stund i denna riktning och utan väg. Ändtligen mötte vi en åldrig arab, som kom från *Bēt ʿUr el-fōḳā*, och han gjorde oss tjänsten att vända om och blifva vår vägvisare.

Denna by Bēt ʿUr el-fōḳā ligger på kanten af de framspringande bergen och har ett förträffligt läge midt emellan två dalar. Från detta ställe för en besvärlig, i klippan delvis uthuggen väg liksom på trappsteg utför bergsluttningen ned till det på en lägre höjd liggande *Bēt ʿUr el-taḥtā.* Begge dessa orter funnos i forntiden under namnet *Bet Horon*, äfvensom den besvärliga vägen ned från den öfre till den nedre (Jos. 10: 10; 16: 3, 5; 18: 13 f.). Salomo befästade platsen (1 K. 9: 17). En gammal, ofta trafikerad väg, som förenat kustslätten med Jerusalem, synes äfven ha gått fram här.[3] Möjligen fördes aposteln Paulus såsom fånge ned till Cæsarea på denna väg. Utsikten ned mot hafvet öfver Ramle, Lydda och Jāfā är en af de vackraste i hela Judéen.

Under det jag spisade min middag i skuggan af ett olivträd, hade jag hela byns befolkning såsom åskådare af hvar enda rörelse jag gjorde. Sedan hästen jämte åsnan hvilat ut en timme och jag gifvit vår vägvisare en liten belöning för hans tjänstvillighet, begåfvo vi oss på återvägen öfver *Gibeon*. Omgifningen kring denna by är en af de fruktbaraste i trakten. Fikon-, oliv- och granatäppleträd stodo planterade i stora rader omkring sluttningarna af den kulle, på hvilken husen äro uppförda, och grönskande åkerfält utbreda sig inpå trädgårdarna. Vi rastade vid en vattenbassäng i byns utkant, under det vi åskådades af en mängd nyfikna män från hustaken och kvinnor, som kommo för att hämta vatten. Gibeoniterna, som med list befriat sig från att utrotas af israeliterna såsom de andra kananiterna och antagits att göra tjänst såsom vedhuggare och vattenbärare åt Israel (Jos. 9: 21), förtrycktes sedan af Saul. Han bröt nämligen den med dem ingångna eden och ådrog sig därigenom en blodskuld, som några af hans efterkommande måste plikta för (2 Sam. 21). Vid en af vattenbassängerna vid byn ägde kampen rum mellan Abners och Joabs män (2 Sam. 2: 12 f.), här besegrade ock enligt kronisten (1 Kr. 14: 17) David filistéerna och dödades Joab på sin flykt i början af Salomos regering (1 Kon. 2: 29 f.).

När David fört arken i triumf till Sion, stod det heliga tältet ännu någon tid kvar på offerhöjden i *Gibeon* (1 Kr. 16: 39 f.). Ännu på Salomos tid var Gibeon, innan templet blef färdigt, det förnämsta offerstället, och här hade han sin bekanta dröm, sedan han framburit ett tusen brännoffer på altaret (1 Kon. 3: 4 f.).

Under återvägen mellan Miṣpa och byn Schaʿfāt öfverraskades vi af mörkret. Till lycka visade sig stjärnorna och månen, men flera gånger såg jag ingenting af min mukari och hans åsna. Jag tänkte på Saul, Kis' son, som förlorat sina åsnor i denna trakt. Under många stapplande rörelser och irrvägar nådde vi ändtligen Damaskusporten, sedan min mukari för en stund nästan gifvit allt hopp förloradt.

Sista dagen i Jerusalem.

Jerusalem d. 1 april 1891.

Det led på tredje veckan af min vistelse i Jerusalem, och jag hade ännu ej funnit något passande sällskap för den planerade resan genom landet mot norr. Professorerna Ö. och S., på hvilka jag hoppats, hade redan för en vecka sedan begifvit sig af, men jag hade sett för litet af den heliga staden och Judéen för att ansluta mig till dem. Missionsinspektor B. hade ännu mycket att uträtta för ordnandet af sin asyl för de spetälska och hade för öfrigt ej bestämt sig, om han skulle våga sig på den långa resan eller icke. Doktor N., med hvilken jag kommit till Jerusalem, vågade ej alls tänka på att i 3 veckors tid sitta i sadeln. Mina amerikanska vänner från Röda hafvet hade gett sig i händerna på den store resagenten Cook, men jag ville ogärna resa med öfvervägande turister. Familjen från Stuttgart, på hvilken jag en tid satt mitt hopp, hade slutligen äfven måst afstå från planen, huru mycket den än intresserade den reslystna frun. Då jag genom att speja till höger och vänster i hotellen utanför Jäfäporten hade öfvertygat mig om att ingen passande utsikt erbjöd sig bland de nyligen anlända, var jag så godt som fast besluten att slå mig tillsammans med några katolska professorer i det österrikiska hospitset och väntade på dessas uppbrott, då ett gynnsamt tillfälle oförmodadt erbjöd sig på närmare håll. Grefve Hohenthal från Sachsen, hvilken i egenskap af Johanniterriddare var en framstående gäst i vårt hospits, hade länge varit oviss, om han med sin fru skulle våga företaga den långa ridten genom landet, men efter åtskilliga utflykter till Jeriko, Jordan, Hebron m. m., hvilka grefvinnan bestått med all önskvärd heder, slutligen bestämt sig för resan. Då jag en dag för honom klagade öfver utsikten att bland österrikarne blifva en sparf i tranedans, förklarade han sig villig att låta mig medfölja hans karavan och dela tältet med hans betjänt. Dragomanen Riske hade

heller ingenting emot att släppa till en ridhäst mera för min räkning, och genom hans och grefvens öfverenskommelse bestämdes priset för mig till detsamma, som jag måst betala för blott en häst med ledsagare genom landet och med utsikt att om nätterna få anlita de inföddas gästfrihet. Jag hade alltså skäl att vara glad öfver den uppgjorda resplanen och sällskapet. Uppbrottet är bestämdt redan till i morgon. Vår karavan kommer att bestå af 19 ök, inberäknadt packhästarna, mulåsnorna och ett par mindre långöron af oblandad ras.

Men med glädjen öfver det funna ressällskapet blandar sig den vemodiga känslan af det förestående afskedet. Huru kärt har icke Jerusalem blifvit oss under de 2 ½ veckor, vi vistats inom dess murar och njutit af den goda schwabiska gästvänskapen i det fridfulla Johanniterhospitset.

För sista gången besökte vi Ḥarām esch-Scherīf och den Heliga grafvens kyrka, och hade på förra stället glädjen att såsom ledsagare och förevisare hafva med oss den för Jerusalems topografi så varmt intresserade och outtröttligt verksamme Baurath Schick. Därefter gällde det att förskaffa sig ett turkiskt pass för landresan och ombesörja packningen af våra koffertar, som ej kunna tagas med på hästryggen utan måste sändas med ångbåt till Beyrut. Den turkiska regeringen vet att draga fördel af de resande. Ej nog med att man skall betala för att få se alla heliga platser — i Damaskus hotar man oss med att få betala 20 francs för att få beträda den stora moskéen: man måste förutom sitt europeiska pass, som viserats af turkisk konsul i Europa, äfven köpa sig en af den härvarande turkiska myndigheten utfärdad s. k. *teskere* för resan genom landet och betala för hvarje gång detta pass uppvisas vid öfvergång från det ena vilajetet till det andra. Om vi skola återse våra koffertar i Beyrut, ifall vi lyckligt komma dit, skall blifva intressant att erfara. Bäst att ej bekymra sig för mycket däröfver!

Eftermiddagen användes för att säga farväl till en del vänner i staden, som gjort oss flera tjänster. På hemvägen fick jag tid att göra några små hittills uppskjutna inköp och fylla mina fickor med småsaker af pärlemo och olivträ, en del jerikorosor ej att förglömma.

I skymningen, sedan vi tidigt intagit aftonmåltiden och husfadern gjort den öfliga aftonbönen i hospitset, gjorde vi en sista vandring utför *Via dolorosa* och öfver Kidrondalen upp på sluttningen af Oljeberget. Omgifningen kring Getsemane var lika tyst och stilla som på skärtorsdagsaftonen. Vi slogo oss ned vid foten af det stora fikonträdet, där den långörade geten med sina små killingar hälsade oss som gamla bekanta.

Månens ljus föreföll något dämpadt, och konturerna af staden framstodo mindre skarpa. Det var, som om Jerusalem afkastat den turkiska masken och för en stund lämnat fantasien fritt spelrum. Medan vi sutto där försänkta i minnena från den Heliga stadens historia, försvunno för oss murarna och kupolerna, och bergkullarna kläddes af väldiga ekar och olivträd. Var det ej, som skymtade vi den vördnadsbjudande gestalten af patriarken i herdemantel och tätt i hans spår löftets son med veden på axeln för brännoffret!

Ett ljus från trakten af Aksamoskéen störde för ett ögonblick illusionen. Men efter en stund var moskéen åter borta, och minnet genomlöpte årtusenden. Skogen kring kullarna var nedhuggen, och Sion omgifvet af hus och fästningsmurar; men löftets barn hade förgäfves sökt taga det i besittning. Dock — genljöd ej dalen där nere till vänster af vapenbrak och stridsrop? Jebusiterborgen föll, och Davids härhöfvitsman Joab visade sig på muren.

Krigstumultet tystnade och kungaborgen genljöd af psalmsång till tonerna af herdekonungens harpa. Moria väntar dock ännu på ett tempel, under det att klippan, där Aravna nyss tröskat sitt hvete, tjänar till offerställe.

Tätt i herdekonungens spår följer den store och vise fridskonungen, och med honom resa sig tempel och kungliga palats. Jerusalem strålar i glans och makt, och drottningen från fjärran södern kommer för att beundra Salomos lycka och vishet. Är icke den messianska härligheten redan kommen, då hedningarne draga upp till Jerusalem? Nej, vi känna den förpestande röken från afgudaoffren där uppe på bergets topp bakom oss.

På den yttre storheten och glansen följer splittringens tid, och från det stolta nordriket höres det hånande talet om Davids förfallna hydda. Tidehvarf förgå under försök

att bota dess remnor. Andra gestalter träda upp vid sidan af de kungliga — män i herdemantel och män af borgerlig eller prästerlig släkt. De låta höra sina botpredikningar midt i tempelgårdarna och framträda inför själfva konungarne med sina strafftal. Hotande åskmoln fylla luften, hela Judalandet darrar inför väldiga härmassor från Eufrats och Nilens stränder; men *de* stå där oförskräckta såsom järnpelare och kopparmurar och veta att i själfva nödens tider tala om en upprättelse af Davids hus genom den store fridsfursten, som bär sitt herradöme på sina axlar.

Men Jerusalem dräper sina profeter och stenar dem, som äro utsända att rädda det. Hedniska skaror bryta in från norr, förstöra murarna, lägga staden i grus och beträda med sina orena fötter rummet, där det allraheligaste stått, utan att jorden uppslukar dem. Zedekia flyktar undan den babyloniske förstöraren och sin uppbrända stad men upphinnes på Jerikos hedar och mister sina ögons ljus, så att han ej kan se förödelsen.

Höjderna kring Gibea och Rama genljuda af de borttågande fångarnes kedjor och klagan, och öfver Sion inbryter ett dystert sabbatsår, medan fångarne hänga sina harpor på pilträd vid älfvarna i Babel.

Men åter börjar det röra sig på tempelplatsen, och Nehemias nattliga ridt bådar de raserade murarnas återuppbyggande. De bekanta profetgestalterna vända åter för att förkunna Herrens ankomst till sitt tempel och stärka ifvern hos de återkomna, hos hvilka hänförelsen är på väg att kväfvas af tårar öfver Jerusalem förr och nu.

Mäktiga hvälfningar i norr framkalla åter oro, och landet genljuder af hofslagen från segrarne vid Issus.

Alexanders mildhet efterträdes af den råe Epifanes' grymhet: Greklands gudar skola uttränga Jehovah från Sion, men nöden framkallar under af hjältemod och försakande moderskärlek.

Ändtligen tager den romerska örnen Jerusalem under sina vingars skugga. En grym tyrann af Edoms släkt vill såsom praktälskande byggmästare öfverträffa Salomos härlighet. Kungliga palats och fästningsverk skola dölja hans brott, och på Moria reser sig ett tempel sådant som Jerusalem aldrig förut skådat. Pilgrimsskarorna tåga upp

till dess gårdar år efter år, utan att man lagt något vidare märke till en man, hvilken såsom tolfårig pilt en gång förvånat de skriftlärda med sina frågor och svar. Inom kort genljuder templets pelargångar af hans tal, och hela landet är fylldt af hans rykte. En dag håller han mot sin vana sitt intåg som en konung i staden. Israel brinner af längtan efter sin Messias, men det har förälskat sig i en vrångbild. Det blir en kamp mellan det sanna och det falska idealet. Allt närmare ryckes den afgörande kampen, Jerusalem ställes på ett sista prof, men det håller envist fast vid vrångbilden. — — —

Vapen glänsa i skenet från facklor där nere i örtagården, och en ensam man, som kämpat i bön under olivträdens kronor och undfått styrka af änglar, går krigarskaran till mötes. — Pilatus träder fram på trappan med den törnekrönte: Se människan! — Blixtar ur mörka moln upplysa trenne kors på Golgata. Men påskmorgonen gryr öfver en öppnad klippgraf. Jerusalem fallar i hedningarnes våld, men den uppståndne gör sitt segertåg genom världen. — — —

Spridda drag ur de inföddas lif och karakter.

Ehuru Palestina sedan århundraden varit besökt af tusentals pilgrimer och turister, känna vi dock mindre om folkets, de särskilda stammarnas och släkternas lefnadssätt, karakter, traditioner, sagor, ordspråk etc. i detta land än t. ex. i Egypten. Orsaken ligger väl till stor del däruti, att mången ännu reser dit endast för att se de heliga platserna och ingenting vidare och i stor hast skyndar sig att se så mycket som möjligt. För att lära känna folklifvet, sederna, bruken, karaktersdragen o. s. v. kräfves en längre vistelse i landet, än som de flesta turister bestå sig, och framför allt en vistelse bland folket, dit så sällan en flyktig resande, som anförtror sig åt en

dragoman, kommer. Det enda säkra medlet att nå folkets föreställningar och vanor, förtrogenheten med det talade språket, en särskild dialekt af vulgärarabiskan, står icke heller till hvar mans förfogande. Fackmännen från Europa, som besöka landet, behöfva trots sin skicklighet i det gammalarabiska skriftspråket en tids vistelse här för att förstå och reda sig med de inföddas dialekt. Deras tid är äfven i många fall starkt begränsad eller ägnad åt andra uppgifter, då de komma hit, så att de ej hinna göra många iakttagelser på detta område. Mycket af det vi känna om de inföddas lif och karakter har dock kommit till vår kunnskap på denna väg; och det må erkännas, att det från detta, de vetenskapliga fackmännens håll, länge har yrkats på nödvändigheten att studera detta så länge försummade ämne. Nödvändigheten är nu så mycket större, som det europeiska inflytandet inom några decennier kommer att ha undanträngt det infödda folkelementet inom ett ännu mer begränsadt område och bortsopat mycket af det för folket egendomliga i lefnadssätt, bruk, traditioner o. s. v. Det mesta som vi känna rörande de inföddas lif och karakter har meddelats af missionärer eller europeiska ämbetsmän, som under någon längre tids vistelse i landet haft tillfälle att göra sina iakttagelser. Men dessa iakttagelser förekomma spridda eller endast stänkvis i deras rese- eller kulturskildringar, och att samla dem kräfver tid och tålamod. Hvad som här meddelas är endast några korta anteckningar efter källor, som angifvas i anmärkningarna i slutet. Trots sin aforistiska karakter kunna de dock måhända väcka intresset för ett studium, mera intressant och lärorikt, än mången tror. Iakttagelser inom hithörande område finnas meddelade äfven på andra ställen i detta arbete, såsom under rubrik »Äktenskap och bröllop», »Landthushållning i Palestina», »De inföddas sätt att uppfostra sina barn» m. fl.

De närvarande invånarne, d. v. s. de infödda (*aulād el-ʿarab*), kunna i socialt hänseende fördelas i tre tämligen skarpt från hvarandra skilda klasser, nämligen 1:o) *stadsbor* (*madanī* pl. *madanīje*), d. v. s. inbyggare i de större städerna, 2:o) *byinvånare* (*fellāḥ*, pl. *fellāḥin*), bönder eller åkerbruksidkare, och 3:o) *beduiner* (*bedavī*), ökenfolk, som med stolthet kalla sig araber framför de andra och

med förakt se ned lika mycket på bönderna, fellacherna, som på stadsborna.

Skillnaden mellan dessa trenne klasser är tydlig med hänsyn så väl till seder och lefnadssätt i allmänhet som språk, klädedräkt och bostäder, så att man med någon kunskap om befolkningen i regeln vid första ögonkastet eller sedan man hört de första satserna af samtalet kan skilja en stadsbo från en fellach och båda från en beduin. Naturligtvis finnas äfven större eller mindre olikheter mellan invånarne i de särskilda städerna och byarna med afseende på språk, klädedräkt och karakter. Så äro t. ex. invånarne i Nābulus (det gamla Sikem) kända såsom dumma, bornerade människor, och deras egendomliga dialekt ger anledning till månget skämt bland andra stadsbor. Jāfāborna äro bekanta för sin kärlek till handel och penningförtjänst, som utgör så godt som deras religion, invånarne i Jerusalem såsom ifriga bedjare för sultanens och rikets välfärd. Bland byinvånarne äro flera kända såsom tjufvar och bedragare, såsom i Lifta nära Jerusalem, Ḳabāṭīje i trakten af Nābulus, andra såsom oroliga, grälsjuka hufvuden, såsom i Rāmallah ej långt från Jerusalem, andra såsom riktiga dumhufvud, såsom i Bēt Djālā nära Betlehem. En by utmärker sig för en lugn, ärlig och sträfsam befolkning, såsom t. ex. Djifna, en annan i närheten (Rāmallah) för tjufvar, skurkar och röfvare. I Betlehem finner man en mycket arbetsam, företagsam och intelligent folkras, medan Bēt Djālā knappt en halftimmes väg därifrån är bekant för ett oborstadt, trögt släkte. I Nasaret träffar man en duglig och tapper befolkning med starkt utpräglad frihetskänsla, talande ett lika kraftigt språk, och med stor kärlek till ordning och renlighet, medan invånarne i det några timmar därifrån belägna Endor ännu bo i smutsiga jordkulor. På samma sätt betrakta flera beduinstammar andra af deras klass med stolt förakt, därför att dessa stå efter dem i mod och värdigt uppförande eller nedlåta sig till att odla jorden, hvilket för öknens oberoende söner är ett bevis på förnedring.

Äfvenledes kan man påträffa vissa förmedlande element, som stå på gränsen mellan den ena eller andra af de här angifna folkklasserna. Så t. ex. äro både Nasaret

och Betlehem trots sin folkrikedom mera byar i den här angifna bemärkelsen än städer, i det man där påträffar samma lefnadssätt och yrken som i många byar. En ställning mellan fellacher och beduiner intaga inbyggarne i flera orter i det gamla Gilead och Basan öster om Jordan. I Kerak, den gamla bergfästningen Kir, i Moab vid sydöstra änden af Döda hafvet bo de flesta kristna under hela sommaren i tält såsom beduinerna. Om vintern bo de i sina hus och föra då nästan samma lefnadssätt som fellacherna. Kvinnorna i hela Ostjordanlandet äro i sitt yttre uppträdande, vare sig de äro kristna eller mohammedaner, föga olika beduinkvinnorna.

Men trots dessa öfvergångar är dock gränsen mellan de tre nämnda folkklasserna tämligen skarp och lätt igenkännlig, och de infödda själfva göra intet eller föga för att utjämna olikheterna. Tvärt om äro de å ömse sidor stolta öfver att upprätthålla dem. Beduinerna förakta fellacherna lika mycket som stadsborna, och stadsborna se med öfverlägsenhet och medömkan ned på fellacherna. Dessa sistnämnda äro måhända i allmänhet minst besjälade af något klassmedvetande. *Jā fellāḥ:* O du fellach, liktydigt med vårt: »Bonde, åsna!» är därför ett okvädingsord, som ofta användes af mera civiliserade för att beteckna en person såsom dum; fellachen själf erkänner likaledes oförbehållsamt sin brist på bättre vett och urskuldar sig naivt för månget dumt streck helt enkelt med att säga: »*Māni fellāḥ*»: »Är jag då ej en fellach!»[1]

Det olika klassmedvetandet får sitt uttryck i flera betecknande ordspråk. Beduinerna säga t. ex.: »Stadsbon är världens bord (proviantör), fellachen är världens åsna (husdräng), beduinen är världens sultan (herre, styresman).» Men fellacherna vända om ordstäfvet och rikta spetsen mot beduinerna utan att förneka sin underlägsenhet i förhållande till den första klassen: »Hvad är stadsbon? Världens sultan. Hvad är fellachen? Världens åsna. Hvad är beduinen? Världens hund, ty han stjäl från hvar och en, men ingen vågar stjäla från honom.»

Till belysning af förhållandet mellan fellacher och beduiner må äfven följande historier tjäna.

Fatīme, en fellachkvinna, berättade en dag, att det hade varit tjufvar i hennes by och att de tillkallat en

beduin för att upptäcka tjufven. Han lade ett järn i elden och brände hvar och en, män, kvinnor och barn, därmed under tungspetsen, sägande, att den, hvars tunga blefve svälld, vore tjufven och hade att betala det stulna. Allas tungor svullnade, och han lät dem alla betala.

Så berättade Fatīme utan att förstå det skämt, som beduinen tillät sig med henne och hennes grannar i byn.

En annan historia med samma tendens: En beduin och en fellach kommo båda på en gång såsom gäster till samma by. De bjödos på supé, och beduinen märkte, när maten var framsatt, att den endast räckte för en. Han vände sig genast till fellachen och frågade honom: »Hvilka presenter gifver du till en brud, då en fellach håller bröllop?» — »Hvilka presenter? Vi gifva en silkesklädning och en kattunsklädning och silfversmycken; och sen gifva vi så och så mycket pengar till hennes fader och så och så mycket till hennes bröder och så mycket till hennes farbröder och fastrar.» — När han kommit till »farbröderna och fastrarna», märkte han, att beduinen ätit upp tre fjärdedelar af maten, och han frågade nu å sin sida, hvilka presenter han plägade gifva en brud vid ett beduinbröllop. Beduinen svarade ogeneradt: »En klädning, en slöja, ett halsband och en hufvudprydnad», och fortsatte att äta, tills allt var slut, lämnande fellachen hungrig och utan aftonmåltid.

Men fellacherna drifva å sin sida med beduinerna. Så berätta de, huru en beduin, då han en gång kom till en by på en sommarafton och inträdde i gästrummet, bland andra frukter, som man satte för honom till aftonmåltiden, äfven fann några taggiga kaktusfikon, som han ej sett förut. För att drifva gäck med hans obekantskap med civiliserade vanor och bruket af kulturväxter hade man ej skalat fikonen utan framsatt dem alla med sina hvassa skarpa taggar. Beduinen, som ej misstänkte någonting, tog och åt af dem såsom han var van att äta gurkor, hvarpå värden frågade spetsigt, huru han tyckte om dem: »Gud vare prisad», sade han, »de äro mycket uppfriskande, men håret på dem är något skarpt, det är mera groft än håret på gurkorna, och det sticker min tunga, så att det gör ondt.»

Stadsborna drifva å sin sida med fellacherna och ha roligt åt deras okunnighet. De säga, att om man frågade en fellach: »Hvar har du ditt vänstra öra?» så skulle han lyfta högra armen öfver sitt hufvud, känna efter på andra sidan, taga fatt i örat där och säga: »Här!»

En fellach hade en dag köpt ett par nya skor i Jerusalem och var stadd på hemvägen till Bēt Djālā. Då han kom till ett ställe, där vägen var dålig, tog han af sig sina skor för att akta dem men stötte genast sin fot mot en sten och skadade den, hvarvid han utropade: »Hvilken lycka, att jag ej hade mina skor på mig, det skulle då ha blifvit ett hål på dem!»

En annan historia med samma tendens är följande: En fellach var en dag sysselsatt med att »rensa sin vinstock» och råkade därvid att skära sig i handen. Han blef vred på knifven och kastade den rätt upp i luften. Då han såg upp för att se, hvar den skulle falla ned, träffade den hans öga och stack ut det. »Du eländiga knif, är det ej nog, att du har skadat min hand, utan skall du också stinga ut mitt öga», sade han och trampade i raseri på knifven, hvarvid han skadade sin fot. Nu kastade han den i förskräckelse så långt bort, han kunde, och tog själf sin tillflykt bakom stammen af ett fikonträd. Då han här om en stund fick se sin hustru komma gående, ropade han till henne: »Akta dig för knifven, att han ej kommer och skadar dig också!»

Fellacherna i en by i närheten af Oljeberget ha blifvit till ett ordspråk för sin okunnighet och dumhet, och andra fellacher berätta om dem flera historier. En af dem skulle en dag bege sig hem från Jerusalem och tog vägen genom Stefansporten med fem åsnor, hvilka han dref framför sig. Utkommen ur staden satte han sig upp på en af åsnorna och red utför Kidrondalen, men kommen till Sitti Marjam stannade han för att räkna åsnorna framför sig. De voro endast fyra. Han vände då om tillbaka till Jerusalem för att leta efter den femte, på hvilken han red. Vid Stefansporten steg han af, dref sina åsnor in i den fria platsen där innanför och räknade dem. Riktigt, nu voro de alla fem tillstädes. Förnöjd vände han om igen och besteg sin åsna för att rida hem. Men kommen till Sitti Marjam i dalen, började han igen räkna sina djur: de voro ty värr

som förut endast fyra. Han vände på nytt om till Jerusalem, steg af vid samma ställe, dref in dem och räknade dem på nytt. Riktigt: de voro fem! Detta fortgick flera gånger. Slutligen utbrast han: »Vid min sons lif, det är bättre för mig att gå och hafva fem åsnor än att rida och hafva endast fyra», hvarpå han vandrade hem, drifvande åsnorna framför sig.[2]

Huru okunniga fellacherna än äro, så beror detta dock mera af brist på uppfostran än af bristen på naturlig begåfning. De äro mottagliga för undervisning, i synnerhet om de äro unga, och lätta att leda och styra, om de finna sig stå under en fast vilja och tillika se sig rättvist behandlade. De förstå att odla fikon, oliver och vin och äro ofta driftiga arbetare på åkern vid plogen eller på sädesfältet vid skördetiden. Lättjefulla individer finnas naturligtvis äfven ibland dem, men de äro ofta utpekade som sådana af sina grannar. Mest lata äro de hemma i sin by, där de oftast sakna anledning och motiv till arbete. Men ha de tillfälle till arbetsförtjänst, så begagna de det gärna och arbeta då flitigt, i synnerhet om förtjänsten är beroende af deras flit.

Skall man använda dem till arbete med viss lön för dagen, så går det icke utan en uppsyningsman eller pådrifvare. Professor Guthe i Leipzig, hvilken år 1881 vistades i Jerusalem 6 månaders tid för att anställa utgräfningar å sydosthöjden, har meddelat något om sina erfarenheter i fråga om sina arbetare, hvaraf vi här göra bruk.

Han beskrifver först de verktyg, som fellacherna begagna, då de infinna sig till sådant arbete som det ifrågavarande.[3] Fellachens utrustning till jordarbete är, säger han, mycket enkel. Med sin grofva vida mantel af gethår, den s. k. *ʿabāje*, ofta förkortadt till endast *ʿabā*, öfver skuldrorna beger han sig strax efter soluppgången till arbetsplatsen och väntar där, om han arbetar tillsammans med andra, tills alla äro samlade eller de öfriga villkoren för arbetet äro uppfyllda. I regeln har han blott två verktyg, *fās* och *madjrafi* (pl. *fūs* och *madjārif*). Den förstnämnda är en kilformig hacka, i ena änden försedd med en bred egg, och med ett skaft af olivträ, bearbetadt utan vidare omsorg och indrifvet i ett hål i järnet. För några dagar håller detta verktyg, om jorden ej är hård

eller stenig. Det andra verktyget är en hacka med kort skaft. Järnet har antingen formen af en bred skofvel eller af en triangel. Verktyget tjänar att undanskaffa den med *fās* upphackade jorden och stenen eller lägga den i korgar. I korgar (*ḳuffi*, pl. *ḳufuf*) plägar nämligen fellachen transportera så väl jord som andra föremål. De höra till de nödvändigaste och därför äfven de begärligaste husgerådsartiklarna i staden och på landet och kunna köpas i massor på hvarje torg. De bestå af flätad halm och hafva formen af en större skål med flat botten af 0,20 meters höjd och 0,53 meters genomskärning. Priset på dem varierade under mars—april mellan 2 1/2 och 3 piaster.

Vanligen äger fellachen, säger Guthe, endast ett af de nu nämnda verktygen, sällan alla. Mestadels äro de i dåligt skick, slöa, skadade eller så nötta, att de äro obrukbara. Men fellachen för gärna med sig sådana, om han skall arbeta för lön åt en franker (europé). Ty han hoppas, att denne skall låta reparera dem åt honom. Han har kanske arbetat endast några timmar, då han börjar klaga öfver att han ej kan uträtta någonting med sina dåliga verktyg, och detta så mycket fortare, om hans lättja ådragit honom tadel. Utländingen skall gärna, åtminstone om det är fråga om ett större arbete, gifva ut ett par piaster för reparationen af *fās* och *madjrafi*, på det att fellachen ej mer må kunna använda detta skäl för sin tröghet. Åtminstone har jag, säger Guthe, upprepade gånger af denna anledning skickat mina arbetares eländiga verktyg till smeden. Men fellachen skryter efteråt öfver att »frendjin» (frankern) måst reparera hans verktyg. Ofta förekommer det dock, att en bonde har hvarken en *fās* eller en *madjrafi*. Många af inbyggarne i Silvān bådo Guthe om arbete men måste afvisas, emedan de ej ägde några verktyg, och då han efter slutadt arbete i Jerusalem ville anställa några undersökningar i *Sebasṭīje*, det gamla Samaria, kunde han i hela byn ej få låna en enda *madjrafi*, i sanning ett talande vittnesbörd ej blott om armodet i byn utan äfven om det jämmerliga tillstånd, hvari jordbruket befinner sig i Palestina.

Guthe hade under en tid af sina utgräfningar sin sysselsättning med kopieringen af den nyligen funna Siloa-

inskriften och kunde, så ofta han ville lämna den fuktiga tnuneln, Siloakanalen, och hämta frisk luft, omedelbart se efter sina arbetare; och detta behöfdes väl. Ty så ofta någon anledning till att rikta uppmärksamheten på annat håll förefanns, så stod arbetet för längre eller kortare stunder stilla. Gick någon vägen förbi för att hämta vatten ur Siloadammen, så hvilade den enes händer och så den andres och en tredjes o. s. v., och i stället började läpparna röra sig så mycket ifrigare. Stötte man därtill bara på en sten i schaktet, så tog talet om hur man skulle på bästa sätt få upp den ingen ände och urartade icke sällan till en liflig tvist mellan dem, som ville vara de klokaste. »Men ett lifligt gräl är för fellachens enformiga lif den rätta kryddan såsom saltet för köttet.» Dessa erfarenheter gåfvo Guthe anledning att skaffa sig en uppsyningsman i en medlem af den tyska kolonien utanför Jerusalem. Denne var en nagel i ögat på de lata och odugliga. I början hade han äfven fått i uppdrag att engagera arbetarne men befriades snart på egen önskan därifrån, då fellacherna tillskrefvo honom att följa personliga hänsyn vid val af arbetare, beskyllde honom att mottaga mutor af vissa, som han antog, med förbigående af andra och förföljde honom envist öfverallt. Utan mutor eller personliga hänsyn kan fellachen lika litet som orientalen öfver hufvud tänka sig en öfverordnad träffa något afgörande i förhållande till andra. Ty värr har erfarenheten ledt och leder ännu hans tankegång till denna slutsats.

Hvarje måndag började med denna viktiga angelägenhet, antagande af nya arbetare, hvilket aldrig försiggick utan åtskilliga lifliga uppträden. »På den nedersta terrassen af sydvästhöjden stå», skrifver Guthe, »tvenne hus, hvilka bebos af ett gammalt äkta par tillika med deras båda gifta söner. Det öfra innehafves af de gamla, det omfattar två rum, hvilkas väggar bestå till hälften af den fordom till en graf eller boningshus huggna klippan. Detta tjänade som nederlagsplats för mina arbetares verktyg. Här försiggick därför i början af veckan engagerandet af arbetare. Till fots eller på åsna begaf jag mig, säger G., så fort som möjligt efter soluppgången, omkring kl. 5 1/2 eller 6, från Johanniterhospitset ned till trakten af Siloa-

dammen. Här väntade mig Silvan-borna i stort antal. I grupper hade de lägrat sig på terrasserna i dalen och gåfvo med sina färgrika dräkter en välgörande pittoresk omväxling åt de kala af morgonsolen skarpt belysta terrasserna. Min ankomst var för dem ett tecken att resa sig. Jag växlade med dem den vanliga morgonhälsningen: *Ṣabāḥkum bil-chær* (ordagr.: Eder morgon i lycka!) och gick med Bäuerle (uppsyningsmannen) på den smala bergstigen upp till det omnämnda huset. Inom kort hade hela skaran ställt upp sig i en tät klunga kring mig och Bäuerle. Några gånger infann sig äfven den af paschan till mitt skydd förordnade polissoldaten för att afgifva sitt omdöme om de särskilda arbetarnes flit eller lättja. Schakt efter schakt, graf efter graf besattes nu med det erforderliga antalet arbetare. Hvarje grupp erhöll de nödiga verktygen, så: *Jallāh ʿala schuṛlikum:* Skynda till edert arbete!»

I den mån leden omkring Guthe glesnade genom de särskilda gruppernas marsch till sina schakt, desto lifligare och enträgnare blef de kvarståendes, ännu icke antagnas rop på anställning: *Ane, ane, jā, chavādje*: »Jag, jag, o herre!» Nästan regelmässigt stodo några ansedda män bakom skaran för att inlägga ett ord för sina söner eller brorsöner, gå i borgen för deras flit eller genom hotelser tvinga G. att uppfylla deras önskningar. Vanligen betingade sig ägaren af fältet, där utgräfningarna anställdes, att han själf eller en af hans söner skulle få sysselsättning på hans egendom. Dessa fingo sålunda ej uteslutas, om man ville lefva i god fred med ägaren, säger G. Alla flitiga och ordentliga antogos. Men det gafs alltid ett antal gäckade eller missnöjda. Voro de anspråkslösa, så hängde de vid G. lika envist som smutsen vid stöfveln och förföljde honom med böner om sysselsättning från det ena stället till det andra, tills hans tålamod var slut och polissoldaten fick i uppdrag att aflägsna dem. Det var lustigt att se, säger G., med hvilken höflighet denne polis behandlade sitt »publikum», åtminstone så ofta det stod framför honom i gestalt af en reslig, kraftig man. Ingen hotelse, för att ej tala om användning af våld, utan en höflig bön: *Ṭfaḍḍal, rūḥ:* »Var så god, gå härifrån!» Detta försiktiga tillvägagående hade för en vid sträng

ordning van tysk något utomordentligt komiskt. Halfvuxna pojkar, hvilkas kinder ännu ej täcktes af något utveckladt skägg, behandlades visserligen mindre hänsynsfullt. Men de hämnades på polissoldaten med allahanda streck. Voro de missnöjda mindre anspråkslösa, så försökte de väl på egen hand ställa sig i de arbetandes led för att tilltvinga sig sysselsättning eller genom något störande ingrepp hindra arbetet. Gent emot dessa var det ofta tillräckligt att använda en kort och bestämd befallning eller tyst utföra en bestämd åtgärd, dock måste den fege polissoldaten några gånger anmodas att gripa in med en hotelse eller en afvärjande hållning.

De under G. arbetande fellachernas aflöning belöpte sig i regeln till 6 piaster eller något öfver 80 öre om dagen. Yngre pojkar erhöllo 5, flitiga arbetare eller sådana, som hade ett mera ansträngande arbete, erhöllo 7 eller 8 piaster. En, som i början på grund af sin duglighet erhöll 8 piaster, måste till slut till följd af sin oförskämdhet afskedas. Arbetstiden, densamma som man vanligen använder, var lång, i synnerhet om den mätes efter de i Europa nu uppställda krafven. Man började ungefär en halftimme efter soluppgången mellan kl. 5 1/2 och 6. Klockan 12, då muʿeddins -- den som utropar de bestämda dagliga bönetimmarna — stämma från Ḥarām esch-Scherīf manade de troende till bön, ljöd bland de arbetande det glada ropet: *Mandja* af det italienska *mangiare*, äta, hvarpå en middagsrast på 1 1/2 timme följde. Därpå ljöd åter: *Ḳīmū isch-schuṛl:* sätten arbetet i gång, och så fortsattes till kl. 1/2 6, eller tills skuggorna från Jerusalem föllo på ett visst stenblock ofvanför byn Silvān — detta var tecknet för slutet på dagen.

»En fellach uträttar», säger G., »på långt när icke detsamma som en tysk arbetare. Klimatet och födan tillåta honom ej samma ansträngning. Dock är hans tröghet större, än den i följd af hettan behöfde vara. En europé uträttar under alla förhållanden utan att skada sin hälsa mer än den infödde, som är van att vara lat men tala mycket om sitt arbete. Fellach och *schuṛl* (arbete) synas som oskiljaktiga, såsom kroppen och skuggan. Men hvartill gagnar honom ansträngning och svett, då han af en lång, lång erfarenhet vet, att endast regeringen plockar

af honom frukten däraf? Är det ej mycket klokare att arbeta långsamt och makligt och nöja sig med hvad som är nödigt för sig och de sinas lifsuppehälle, än att använda stor möda och se en god del af vinsten vandra i andras fickor? Utan tvifvel har den turkiska regeringens oförståndiga tryck, i hvilket äfven en välvillig lokal styrelse förmår göra föga ändring, en ej oväsentlig skuld till landtbefolkningens tröghet och lättja. Å andra sidan har fellachen så små behof, så få anspråk på lifvet, att han ej däri har någon eggelse till ökad ansträngning. Huru enkel var ej den näring, som jag ofta såg fellacherna intaga under middagsrasten», säger G. »För många bestod den endast af de runda, flata hvetebröden (*chubz fellaḥīn*), hvilka ungefär vid 8-tiden på morgonen buros till dem, sedan de omedelbart tagits från bakugnen, af hustrurna eller flickorna. Många delade mellan sig en skål sur mjölk eller ett stycke ost, eller hämtade man från staden några färska frukter, framför allt gurkor, hvilka gärna ätas råa och erhållas för en spottstyfver. Dessutom gick vattenkruset laget rundt; äfven under arbetet fick detta krus icke blifva tomt. Efteråt »drucko» några tobak, d. v. s. de rökte en kort pipa eller cigarretter, som de själfva snodde, i det de lade inhemsk tobak i smala pappersremsor, hvilka införas från södra Frankrike och Österrike i form af små böcker. Men detta mål var dock icke hufvudmåltiden utan endast frukost (*fuṭūr*). Hufvudmåltiden plägar österländingen intaga om aftonen vid solnedgången. Men äfven den är enkel. Bröd, frukter, grönsaker och ägg äro därvid vanliga beståndsdelar. Kött ätes endast vid festliga tillställningar. Man må ej undra på om fellachen med en så enkel föda ej är i stånd att använda samma kraftansträngning som den europeiske arbetaren.»

Guthe beskrifver därpå de svårigheter, med hvilka arbetarnes aflöning är förenad, beroende på den ofvan omtalade bristen på småpengar. »Antingen blef jag skyldig dem några para eller — hvilket inträffade oftare — gaf jag dem 20 till 40 para för mycket», säger han. I början hade han hjälp med aflöningen af Baurath Schick. Då han första gången skulle ombesörja den på egen hand, dröjde det så länge, att solen hunnit gå ned och månen

stod högt på himmeln, medan han ännu satt på en sten vid Siloadammen och räknade och räknade. »Huru jag än måtte lägga tillsammans de turkiska mynten, säger han, så ville det aldrig passa ihop med den bestämda summan. Händelsevis kom jag att blicka upp mot himmeln och såg den lysande månen i underbar klarhet göra sin stilla rond genom den dunkelblå natthimmeln. Det var första gången som jag utanför staden upplyfte mina ögon från den trånga dalen mellan de omgifvande branta höjderna till det månbelysta syriska himlahvalfvet. De voro tjusade af intrycket, och den vänliga bilden där ofvan öfver de allvarliga höjderna i min omgifning inträngde djupt i min själ. Hvarför skulle jag längre sitta nedhukad öfver turkiska mynt? Jag tryckte arbetaren nog betalning i handen, stack min bok i fickan, tog min käpp af hård ek från Hebron och vandrade långsamt uppför berget mot staden. Den blida månen hade snart kommit mig att förgäta allt omak i det främmande landet, en högtidlig, stilla stämning tog plats i mitt hjärta. Den var mig kär efter veckans mångahanda mödor. Dagen därpå var palmsöndag, början till festligheterna under den »stilla veckan», hvilken dock här är den lifligaste, som den heliga staden känner under hela året.» — — —

Som ett karakteristiskt drag hos de fellacher, som kommit i beröring med städernas vanor och behof och hvilka fått en aning, man kan ej säga begrepp, om penningens värde, må särskildt nämnas deras girighet och begär efter denna vara. Träffar man dem samlade ute vid vägkanten eller på en öppen plats i byn, så rör sig samtalet om pengar och beräkning af inkomster. De äro ytterst nogräknade i sina utgifter och mycket angelägna att spara sin ringa förtjänst. För säkerhets skull förvara de sina penningar ofta på något aflägset ställe eller i någon gammal ruin, som de ej yppa för någon förrän på dödsbädden; och däraf härleder sig äfven deras tro på tillvaron af dolda skatter i sådana gamla ruinhögar. Att vi här återfinna ett mycket gammalt drag i folkets karakter, torde kunna antagas såsom gifvet. Liknelsen om den i åkern dolda skatten (Matt. 13: 44) innehåller väl en anspelning på liknande förhållanden. När européer komma till Palestina oeh anställa gräfningar bland gamla ruinhögar,

så kunna de infödda fellacherna och beduinerna ej fatta, att motivet därtill kan vara något annat än sökandet efter skatter, och af denna anledning fortsätta de sökandet, sedan arkeologen rest sin väg, och sönderslå friser, kapitäler och pelare bland de uppgräfda ruinerna för att se, om de ej dölja något, som undgått främlingens uppmärksamhet. Därför finnes för närvarande, t. ex. vid Tell Ḥūms ruiner (det gamla Kapernaum), numera ej en enda hel fris eller kapitäl i behåll. Skulle Palestina en gång blifva helt och hållet uppodladt, skall man ock på flera ställen upptäcka sådana af äldre och nyare inbyggare dolda skatter.

Kärleken till penningar uppenbarar sig äfven däruti, att de ej vilja betala sina skulder, om de kunna undgå det. Man berättar flera exempel härpå: En välmående fellach fördes till Jerusalem för att gälda en länge sedan förfallen skuld till regeringen. Han förklarade, att han ej hade något att betala med. Men man hade all anledning att misstänka, att så ej var förhållandet. Fängelsestraff hade ingen åsyftad verkan på honom. Guvernören befallde då att ge honom prygel. Han lades ned på bänken, och hans fötter fastbundos. Han fick ett hundra slag men ville ej betala. Två, tre, fyra, fem och sex hundra slag voro förgäfves. Först sedan han fått sju hundra, löste han upp gördeln och tog fram en summa af 2,000 piaster och betalade guvernören. Han hade uthärdat alla dessa slag i hopp att få bära hem sina penningar igen.[4]

Kärleken till penningar drifver dem äfven att på allt sätt söka lura och preja de resande. Ofta äro de i sitt beteende så naiva, att de röra en genom sin uppriktighet. Denna oredlighet utmärker dock, såsom redan anmärkts, mera de fellacher, som bo i närheten af städerna, och med hvilka främlingen därför kommer mest i beröring. I afskilda trakter träffar man understundom på en lika öfverraskande ärlighet och anspråkslöshet. Så sorgligt det än sålunda är att se, huru en om än ytlig beröring med en högre kultur medför en försämring af sederna, så kan man dock taga för gifvet, att enkelhet och redbarhet ännu äro rådande i mera undangömda trakter. Då dessa mera sällan uppsökas af främlingen, blifva dessa

egenskaper ofta obemärkta, under det de sämre egenskaperna hos befolkningen utefter de vanliga stråkvägarna bättre falla de resande i ögonen.

»Den enkle bonden, som lefver på något afstånd från staden och från den mycket trafikerade turist- och pilgrimsvägen, visar, säger professor Guthe,[5] icke sällan en välgörande enkelhet och anspråkslöshet. Detta erfor jag vid ett besök vid ruinstället *Ḳarjet es-Saʿîdi*, som ligger ungefär 3 till 4 timmars väg väster om Jerusalem.» Besöket där gällde tvenne inskrifter. Invånarne på stället mötte honom med misstro och fruktan. Snart blefvo de dock mera vänligt stämda och framsatte godt, färskt smör för att förhöja främlingarnes enkla kost. Senare infann sig schēchen i den närliggande lilla byn och förde de resande genom ruinhögarna samt svarade ytterst tillmötesgående på alla frågor. »Vi tviflade ej», säger G., »att man endast mot den öfliga tributen af en liten bachschīsch skulle låta oss draga vår väg. Jag sträckte därför utan att säga många ord, såsom jag hade lärt mig af fellacherna från Silvān, några mynt mot schēchen och väntade en öppen hand. Men huru hade jag ej bedragit mig! Ej ens den minsta ryckning i hans arm förrådde något som helst begär efter penningarna; på mycket enkelt och öppet sätt afböjde han hvarje skänk. Uppenbarligen hade mannen ej ännu genom umgänge med främlingar blifvit bortskämd, och säkert hade jag handlat riktigare, om jag utan vidare trug tagit afsked af honom. Men hans anspråkslöshet rörde mig för tillfället, och jag fann den värd en belöning. Jag försökte därför att undanrödja hans invändningar och bevekte honom att mottaga min bachschīsch. Ett sådant fall har jag aldrig påträffat bland fellacherna i Jerusalems omgifning eller på den vanliga turistvägen mot norr.»

Elisabet Finn berättar flera drag af ädel humanitet och frikostighet hos fellacherna. Ett anmärkningsvärdt fall inträffade, säger hon,[6] under året 1854, då kriget hade uppdrifvit priserna på lifsmedel, och ämbetsmännen i staden genom att köpa upp alla hveteförråd hade framkallat en ytterst tryckande nöd, särskildt bland de fattiga judarne. En fellach beslöt då att göra hvad han kunde för att lindra nöden för de fattiga och, ehuru han

själf ej var rik eller mäktig, reducera sädesprisen. Han förde sitt lilla förråd af hvete, en enkel kamellast, till Jerusalem, bredde ut sin mantel (*ʿabā*) på marken, tömde ut hvetet ur säckarna och ropade högt till de fattiga att komma och köpa, ty han hade »upplyftat sin hand till den allraheligaste Guden» och lofvat att sälja sin säd billigt i små kvantiteter till de fattiga i afsikt att bringa ned priset och hjälpa de hungrande. Välsignelser strömmade från allas läppar öfver mannens hufvud, och han vände lycklig hem till sin by.

Men, som sagdt, sådana exempel får främlingen numera sällan se. I stället möter han motsatsen. Professor Guthe omtalar [7] sin första erfarenhet af fellachernas oredlighet. En af inbyggarne i Silvān begärde af honom ej blott bachschīsch utan försökte på allt sätt att draga fördel af honom. Han började med att utbjuda *antīkāt* (gamla arkeologiska föremål), af hvilka han förstod att skaffa sig ett stort urval. Att förtjäna pengar genom att »gräfva» hade han efter ett kort försök slagit ur hågen. När arbetet i en håla, som var gräfd på hans åker, afbröts, förklarade sig G. beredd att återställa den i dess förra skick, och mannen gick med en bachschīch i handen förnöjd sin väg. Följande dag märkte G. till sin förvåning, att hans folk, trots hans befallningar, ej arbetade för att iordningställa den delvis förstörda hålan, och erfor då, att ägaren uttalat sin önskan att själf göra det. Hvilken oegennytta! Men ack — det var bara begär efter större vinning, som förmått honom att ändra mening. Han hoppades nämligen att själf kunna få sticka aflöningen för arbetet, som fordrades för hålans återställande, plus en liten tillökning i sin egen ficka. »Men jag låtsade mig», säger G., »ej det minsta förstå hans begärliga vink. Jag begagnade detta första tillfälle för att visa fellacherna, att jag alls icke var sinnad att ändra en gång träffade uppgörelser efter deras infall och önskningar. Visserligen fick vänskapen mellan mig och Jūsef Selīmān därigenom sin första stöt, men exemplet hade en god verkan på de öfriga fellacherna, med hvilka jag måste underhandla. Ehuru det någon tid såg ut, som han alldeles glömt hålan, så förstod jag dock, fortsätter G., hans fiendskap af mångahanda svårigheter, hvilka han antingen själf eller genom

andra beredde mig. Inom den släkt i Silvān, till hvilken han hörde, fann han alltid folk, som gärna ägnade sin öfverflödiga tid åt dylika intriger. Att genom brutalt våld och öppet röfveri söka draga nytta af främlingarnes närvaro, såsom de t. ex. gjort med professor Sepp på Oljeberget, är numera omöjligt på grund af den turkiska regeringens anseende. Men andra tider, andra seder! Nu begagnar man finare medel. Genom de vänligaste anbud öfverraska och fånga de den intet ondt anande främlingen, genom skenbart ärbara och allvarliga betänkligheter förstå de att vädja till hans rättskänsla. Men kan man bara förhålla sig lugn en tid, så får man snart se den mest oförskämda vinningslystnad framträda ohöljd bakom den lismande förklädnaden. Sina verkliga egenskaper förstå de ej att dölja på längden. Den ene unnar ej den andre det minsta. Därvid förråda de ofta sina egennyttiga afsikter genom den ifriga brådska, med hvilken de fullfölja sina syften, för att ej förekommas af andra; eller den andre bereder sig, drifven af afundsjuka, ett nöje genom att upptäcka sin kamrats krokvägar. Vidare tycka fellacherna icke om och förmå ej heller att tillräckligt länge hålla ut med en sak. Förer ej det valda medlet raskt till målet, så bortkasta de det och välja ett nytt. Den stora föränderligheten i deras enskilda anslag uppenbarar mestadels deras hjärtans verkliga mening. Detta är ett framstående drag i deras väsen, om också ej det mest framstående, och kan bäst uttryckas med orden: de äro såsom barn! Barnets starka och svaga sidor kan man lätt upptäcka hos dem. De äro öppna och mottagliga för allt, som passerar omkring dem. De yttra en liflig och naturlig glädje öfver det angenäma, som möter dem. De kunna ledas och styras lätt, om man behandlar dem rätt och billigt. Men därjämte hafva de en mängd begär och önskningar ofta utan något ändamål. De råka i den häftigaste vrede öfver småsaker men äro i nästa ögonblick åter försonade endast med ett passande ord. De sakna hvarje framsynt öfverläggningsförmåga och låta sig af sina infall drifvas än till ett än till ett annat försök. En europé med högre intellektuell och sedlig bildning har ej svårt att utan våld behärska dessa barn till förstånd och hjärta. En fast och rättskaffens vilja är för

dem en obekant men därför så mycket mera förnimbar makt, ty utan ondt samvete äro fellacherna aldrig. Men det fordras ett stort förråd af tålamod och uthållighet för att gent emot dessa människors vankelmod bevara en säker hållning och herraväldet öfver sig själf. Uthållighet har, säger Guthe, gjort mig den bästa tjänsten och städse med undantag af ett enda fall visat sig tillräcklig. Äfven Jūsef Selīmān måste gifva med sig. Han uppgaf snart hoppet att få sticka arbetslönen i sin ficka och lät ändtligen bedja mig att ställa hålan i ordning, hvilket till slut också skedde.»

På dessa barnets egenskaper både af mera oskyldig och mindre oskyldig art berättar Guthe flera exempel. Såsom barnen så äro äfven fellacherna mycket nyfikna, och allt hvad en främling gör följes af dem med stor uppmärksamhet på alla hans rörelser. Guthe var en tid, såsom ofvan är nämndt, sysselsatt med att afteckna den funna inskriften inne i Siloatunneln och var naturligtvis härvid föremål för en mängd nyfikna blickar och frågor.[8] På försök till inledning af samtal var ingen brist. »Ty värr kunde jag i början», meddelar han, »föga svara dem på deras frågor. Men huru nyfiket betraktade de ej allt hvad jag gjorde inför deras ögon, mina kopior, mina aftryck! De hugnade mig äfven med omdömet, att allt hvad jag hade gjort vore *ketīr ṭaijib:* 'mycket bra!' En dag förde de till mig en flicka — måhända var hon äfven gift — från Silvān med den upplysningen, att hon kunde tala, skrifva och läsa tyska, ty hon hade varit hos syster Charlotte, d. v. s. i »Thalitha Kumi». Förvånad blickade jag på henne och märkte, att hennes yttre i själfva verket förrådde spår af en bättre uppfostran, än man eljest finner hos kvinnorna vid Siloa. Och verkligen — hon förstod min fråga till henne och besvarade den riktigt, om än med ängslig blyghet. Men nu ville fellacherna äfven erfara, om hon förmådde läsa i den bok, som jag hade med mig. De hade efter sin enkla logik med full rätt förutsatt, att en tysk skulle föra med sig och läsa tyska böcker, såsom araberna arabiska böcker. Men den unge vetenskapsmannens utrustning bragte deras logik på skam. Det var ett separataftryck af J. Eutings semitiska »Schrifttafel», den bekanta bilagan till *Curtiss*' engelska upplaga

af *Bickells* hebreiska grammatik, som låg på mitt knä, och där kunde den arabiska flickan naturligtvis ej dechiffrera ett enda ord. Det måtte ha blifvit svart för hennes ögon, när hon blickade på de, icke jämte hvarandra utan öfver och under hvarandra ställda, tjocka tecknen och därvid tänkte, att detta skulle vara tyska! Hon såg på mig förvånad och på samma gång med blygsel. Jag sade henne, att det var hebreiska, och alla voro lugnade. Dock kunde måhända flickan lösa sin uppgift, om titeln på boken vore läsbar. Jag vände därför bladet och visade henne de lättaste bokstäfverna. Men ack, titeln var tryckt med latinska bokstäfver. — Sålunda visade min examen i läsning med den unga arabiskan vid Siloakällan ett mycket otillfredsställande resultat.»

»Jag inskränkte mig under de första dagarna hufvudsakligen till iakttagelser», säger Guthe, »och dref på fellacherna, endast när deras händer syntes röra sig alltför långsamt. Mer än en gång sprang jag äfven själf ned i schaktet och visade dem till deras förvåning, huru de kunde utföra sitt arbete raskare och bättre. Detta plägade göra mera intryck än många ord, med hvilka jag i början i allmänhet föga kunde inverka på fellacherna, då alla andra ljud än de arabiska för dem voro obegripliga. Dock, för att berätta sanningsenligt, får jag ej förtiga, att en af arbetarne vid detta schakt verkligen var mäktig flera tyska ord. »Godt», »god dag», »sten», »ett, två, tre» har han otaliga gånger ropat till mig på tyska för att glädja mig och äfven försökt att lära sig andra ord. Men lyckligtvis voro mina kunskaper i arabiska redan från början större än hans i tyska, om jag ock några gånger råkade i ej ringa förlägenhet. Så hörde jag t. ex. en morgon från min fuktiga sittplats framför inskriften i Siloakanalen, att mina arbetare råkat i den häftigaste ordväxling. Då det ej ville taga något slut, begaf jag mig ut för att stifta fred. Hvad var anledningen? I schaktet låg en stor, lång sten i vägen, om hvilkens bortskaffande arbetarne ej kunde ena sig. De ena ville slå sönder den där nere och så vinda upp styckena i de små korgarna. Denna åsikt förfäktades af de lata; hade de fått råda, så hade tre arbetare kunnat lägga händerna i kors till middagen, medan de båda öfriga vore sysselsatta

med att slå sönder stenen. De andra ville slå starka linor omkring blocket och medelst vindspelet hissa upp det ur djupet. Dessa hade under parlamenteringen redan segrat. Men utsikterna till ett lyckligt utförande af deras försök voro ej lofvande, då ingen förstod att lägga strecket säkert fast omkring stenen. I hvarje fall förtjänade dessa redan på grund af sin större ifver att blifva understödda. Jag lät mig alltså nedhissas med linan i schaktet och band fast stenen säkert med det där befintliga tåget. Nu ville jag äfven anordna upphissandet, men ty värr fattades mig de riktiga kommandoorden. På hebreiska kunde jag väl uttrycka dem. Då bragte mig nöden på den tanken att göra ett prof med hebreiskan, med hvilken vulgärarabiskans former hafva stor likhet. Med arabisk accent och några dels afsiktliga dels tillfälliga ändringar gaf jag på denna egendomliga dialekt de nödiga korta befallningarna — och blef förstådd. Inom kort var den stora stenen uppe. Den har sedan ofta för mig ersatt bristen på en stol eller ett bord.»

En annan dag umgicks Guthe ifrigt med tanken att inställa arbetet i ett vågrätt schakt nära Siloatunnelns mynning, emedan han länge förgäfves sökt efter utloppet af en förmodad tilloppskanal till den gamla bassängen vid Siloa, då han på nytt öfverraskades af ett af dessa barnsliga men egennyttiga infall.[9] Jag önskade lifligt den dag kommen, då jag åter skulle kunna tillsluta dessa fuktiga och smutsiga gångar. Ty luften uti dem var afskyvärd, vistelsen där nere i högsta grad besvärlig, naturligtvis ännu mer arbetet, endast att hämta andan i de fuktiga gångarna var svårt. Men fellacherna syntes vara föga känsliga för dessa obehagligheter. I stället för att med oförtrutet arbete raskt afsluta gräfningen drogo de ut med den så långt som möjligt på längden. De sutto nedhukade på den fuktiga, våta jorden och måtte ha ifrigt öfverlagt på hvad sätt de nog länge skulle kunna erhålla den goda aflöning, som jag beviljat dem för deras mödosamma arbete. Jag förstod tydligt deras tankar af deras tal. Så berättade mig Ibrāhīm en dag, då jag med hans hjälp företog mätningar där nere och gjorde mina anteckningar, att det ej vore riktigt fritt från att det spökade där nere i den gamla

dammen. Han hade sedan gårdagen upprepade gånger hört, att det knackade vid hans sida (i öster); till sist hade han ropat, och anden hade svarat. Denne hade uppfordrat honom att arbeta med att gräfva framåt, tills han uppnått det andra vågräta schaktet vid norra kanten af dammen; där skulle han finna ett kärl med guld- och silfvermynt. Han trodde sig på nytt höra anden klappa, då han med lysande ögon berättade mig denna underliga tilldragelse; han ropade också, men ty värr svarade anden icke, så att jag ej förnam det lockande budskapet. Dylika tröttsamma uppträden blefvo visserligen i längden odrägliga; likväl gladde det mig att hafva sådana arbetare, som på grund af sin lifliga fantasi förstodo att så skickligt kläda sina önskningar i en behaglig form. Fellachens berättelse visade jag mig naturligtvis icke det ringaste förstå utan hotade honom och hans kamrater att blifva afskedade vid nästa aflöning, om de skulle fortsätta med sin lättja. Då kommo de den följande morgonen (en söndag) och förde till mig två hönor och en ung tupp såsom skänk. Min bestämda vägran att mottaga dem var förgäfves; fellacherna lade ned hönorna och tuppen sammankopplade med fötterna utanför mitt rum och gingo sin väg. Denna gång hade de verkligen vunnit sitt syfte; ty enär jag ej ville hafva något till skänks af dem, så kunde jag ej undgå att vedergälla hönornas och tuppens värde i form af en rikligt tilltagen bachschisch. Dock — ej långt därefter slog Ibrāhīms sista stund såsom min arbetare. Han mottog den bästa aflöningen och blef dock med hvarje dag alltmera lat. Den skärpta uppsikten måtte ha förtretat honom, och en morgon gaf han sin förtrytelse mot herr Bäuerle luft i arabernas bekanta vändningar. I stället för att svara gaf jag honom den innestående aflöningen och befallde honom att gå. Men så långt hade han ej velat drifva saken, den arme stackarn förskräcktes nu för följderna af sina egna handlingar. Han kastade penningarna ned framför mina fötter och vek ej från platsen. Jag tog de omkringstående till vittnen, att jag betalat honom den fulla aflöningen, och anmodade sabtījen (polissoldaten) att föra bort den larmande sällen. Han gjorde det så mildt och hjärtligt, som när en vän lugnar den andre; men sin auktoritet vågade han

ej sätta på spel. Ibrāhīm uppbjöd sedan alla medel för att åter få komma i min tjänst, men jag afslog hans begäran helt kort. Efter denna tilldragelse arbetade fellacherna mycket flitigare vid Siloakällan.»

Om fellachernas naivitet vittnar äfven följande historia, meddelad af Guthe.[10] I de vågräta schakt, som han understundom måste gräfva, var det ofta så mörkt, att de måste upplysas med oljelampor. Dessa hafva, i parentes anmärkt, hos fellacherna än i dag samma form, som de hade i äldsta tider hos kananéerna, fenicierna och israeliterna, i det de ej såsom de grekiska äro täckta ofvantill utan öppna, ett nytt bevis på huru de gamla sederna här ännu gå igen hos landtbefolkningen. Nu hade det väckt Bäuerles uppmärksamhet, att fellacherna i ett af schakten förbrukade ovanligt mycket olja, och han trodde sig ha tillräcklig anledning att antaga, att de *drucko* ur oljekannan. Han hade därför en dag hällt en kvantitet petroleum (*kāz*) i den för fellacherna välsmakande olivoljan. Arbetarne hade uppenbarligen utan att ana oråd åter satt oljekannan för munnen. Ty då Guthe dagen därpå ville göra sig förvissad om arbetets fortgång i deras schakt, besvärade de sig öfver att »Chavādje Kutlub» — så plägade de benämna »Gotlob» Bäuerle — hade fördärfvat oljan med en tillsats af *kāz:* den ville ej mer brinna. Då belysningen emellertid alls icke var sämre än förut och innehållet i oljekannan där nere i halfdunklet ej såg annorlunda ut än vanligt, frågade han, huru man visste, att petroleumtillsatsen kommit dit. »O herre, du måste dricka af det, det smakar så elakt!» var de enfaldiga fellachernas svar, afgifvet i korus. Från den dagen förbrukades icke mer olja i detta schakt än i de andra.

Om sitt umgänge med inbyggarne i Silvān har professor Guthe meddelat flera andra drag, hvilka på grund af sitt intresse här äfvenledes må inflickas.[11] Siloakällan var dagligen besökt mestadels af kvinnor men äfven af män, hvilka i vattnet där tvättade alla sina klädespersedlar och läto dem under någon tid torka under de heta solstrålarnas inverkan. Så länge torkningen pågick, förblefvo de helt enkelt i Adamskostymen. De regelmässiga besökarne utgjordes som sagdt af kvinnor, hustrur eller unga flickor, hvilka kommo för att fylla sina getskinnssäckar

eller sina lerkrus med vatten. Nästan alla kommo och gingo tigande men läto gärna männen bland G:s arbetare hjälpa sig, särskildt vid lågt vattenstånd. Nyfikna voro de visserligen också, men de flesta voro för blyga för att göra några frågor. I regeln voro, såsom fallet är nästan öfverallt, kvinnornas frågor eller böner korta och ängsliga, nästan klagande. Blott hos fyra eller fem kunde G. iakttaga ett lifligare sinne och ett friskare mod. Särskildt öfverraskade honom en pigg och liflig kvinna genom sin slagfärdighet; hon var en ung hustru till schēchen (*el-muchtār*) i nedre byn. Under det han uppehöll sig vid Siloakanalens mynning för att en stund hämta frisk luft under det enträgna kopieringsarbetet med inskriften i den fuktiga kanalen, kom hon med rak hållning och säker gång, hvilka äro naturliga prydnader för nästan alla unga kvinnor af landtbefolkningen, till källan och stödde med den behagfullt upplyftade armen den nedre kanten af det på hennes hufvud hvilande tomma vattenkruset. »Hon gick med en glad hälsning förbi mig», säger G., »lade sitt krus med mynningen mot det rinnande vattnet, vände därpå åter till den hvälfda ingången och satte sig på en låg stenbänk snedt emot mig för att vänta, tills kruset var fylldt. Ett så ogeneradt och säkert uppförande hade jag dittills ej iakttagit hos någon mohammedansk kvinna i Orienten. Jag gladde mig däråt i stillhet, så mycket det än öfverraskade mig. Vi sågo på hvarandra en stund under ömsesidig tystnad och sutto under växande spänning midt emot hvarandra. Då drog hon ett spänne (*suvāra*) från sin arm och bjöd mig att köpa det. »Huru mycket vill du hafva?» »*Lira fransavīje*» (20 francs). »*Ketīr*, *ja*, *sitti*, *baʿṭīki nuṣ lira:* Det är för mycket, min fru; jag vill gifva dig en half lira.» Strax var smycket i min hand, jag höll guldstycket fram mot henne, och hon grep efter det. Men hon ville ej medgifva, att handeln därmed var afslutad; en bachschīsch, så menade hon, måste ännu komma till, om också ej i dag så dock nästa lördagsafton, då jag skulle utbetala aflöningen till arbetarne. Men jag hade redan klämt spännet öfver min arm och begaf mig med några lugnande ord tillbaka till min arbetsplats, då hon upptog sitt fyllda krus och ropade till mig: »*Inschallāh*, *jōm es-sabt bāchod bachschīsch:* Jag

hoppas, att jag om lördag får en skänk!» Oaktadt denna uttalade önskan måste den rikligt tilltagna betalningen ha tillfredsställt så väl henne som andra. Ty jag hade ej länge arbetat på min kopia, förrän jag från tunnelns mynning hörde en annan kvinna ropa till mig och likaledes bjuda mig att köpa prydnader. Det var en äldre hustru till samma schēch; uppenbarligen hade kamratens berättelse hos henne uppväckt önskan att omsätta sin klenod med samma goda resultat i reda penningar. Men hon hade ingen lycka med sitt anbud. Jag ville ej afbryta mitt arbete och erfor tillika af min fellach, som jag skickat ut till henne, att hennes saker ej voro af något särskildt värde. Ehuru den förstnämnda kvinnan icke erhöll den begärda skänken af mig, visade hon mig dock efteråt sitt vänskapliga sinnelag. Jag träffade henne flera gånger, då hon kom från torget i Jerusalem och bar sina inköp i en stor korg. Då plägade hon tilltala mig och gifva mig, ja till och med min åsnepojke, när jag ej ville ta emot, äpplen och gurkor af sina uppköpta frukter. Det otvungna umgänget mellan oss väckte alls intet uppseende bland fellacherna, såsom man efter sederna i staden borde hafva väntat. Det säkra och hurtiga uppträdandet hos denna kvinna, jämfördt med det ängsliga och slutna sättet hos de flesta öfriga af hennes samhällsklass, var mig ett intressant bevis på att det trots all inskränkthet i böndernas ställning och den stora arbetstunga, som hvilar just på kvinnorna, dock är möjligt för kvinnan att skapa sig själf en ställning, som höjer henne vida öfver sina kamraters vanligen eländiga läge. Mig erinrade denna bekantskap ofta om den kloka kvinnan från Tekoa, som Joab hämtade från landet, att hon skulle tala inför konung David (2 Sam. 14).»

Guthe berättar vidare, huru flera ansedda infödda från Silvān infunno sig hos honom under de båda första månaderna för att dels utforska honom, dels undervisa honom om vissa skyldigheter, som han hade att uppfylla mot dem under sina utgräfningar. Så infann sig, skrifver han, en dag en ståtlig man med intagande yttre och värdigt uppträdande, vid namn *Moḥammed Ramaḍān.* Efter flera inledande frågor, hvarifrån G. var och hvad han förehade, meddelade han, att jorden vid Siloakanalens utmynning

tillhörde honom och några andra men delvis äfven vore byns gemensamma egendom, öfver hvilken schēch Chalīl Aḥsēn hade att förfoga. Egendomsförhållandena hade G. sökt utforska hos myndigheterna i staden men ej kommit på det klara därmed: man syntes där ej ha reda på saken. Han afvisade honom därför till en början med att hänvisa till paschan, som gifvit honom tillåtelse att gräfva, och yttrade sitt tvifvel om deras äganderätt. Därmed var saken afgjord — för en tid. Strax därefter gjorde den förut omnämnde Jūsef Selīmān G. äran af ett längre besök och underhöll honom med hvarjehanda ting. Samtalet utmynnade till sist uti önskan att få veta, med hvad rätt G. bedref sitt arbete där, om han hade en ferman från Konstantinopel o. s. v. G. kunde hänvisa honom till paschan, där hans från Konstantinopel per telegraf ingångna tillåtelse vore att se. Det lugn och jämnmod, hvarmed detta meddelades mannen, var honom uppenbarligen en öfverraskning. Sannolikt hade han och hans vänner tolkat G:s anspråkslösa uppträdande i förhållande till engelsmännens såsom ett bevis på att han saknade all högre auktorisation och ville nu till sin fördel begagna denna omständighet. För tillfället syntes dock »drufvorna hänga honom för högt»; han afbröt detta ämne och berättade i stället om sitt arbete hos engelsmannen Warren, som förut anställt utgräfningar vid Jobsbrunnen, samt menade, att engelsmännen hade mycket penningar men att tyskarne voro mycket sluga hufvud.

Men mannens släktingar inom hans *ḥamūli* i byn Silvān försökte, ehuru de väl visste, att G. hade rätt att anställa sina undersökningar, att bakom hans rygg förmå myndigheterna att förbjuda deras fortsättande. De anförde klagomål hos paschan, att Siloakällan i följd af G:s undersökningar ej vidare lämnade något vatten, att han tagit bort inskriften från stenen o. s. v. Polissoldaten intygade osanningen af denna beskyllning, och därmed var man i staden nöjd. G. anade, att de med detta ville förmå honom att *af dem köpa sig tillåtelse* att fortsätta sina undersökningar, och var därför tacksam mot regeringen, som hjälpt honom ifrån dem. Detta fick han för öfrigt endast i förbigående erfara efteråt. Det blef honom då äfven uppenbart, att schēch *Chalīl Aḥsēn* varit

ordförande i de anklagandes deputation och att han åtföljts af Moḥammed Ramaḍān. Snart nog måste G. uppsöka samme schēch Chalīl Aḥsēn på grund af ifrågasatta utgräfningar på ett stycke jord, som var gemensam egendom för den nedre byn, och öfver hvilket han hade att bestämma. G. ville nu försöka, om han ej genom offret af en bachschīsch skulle kunna åstadkomma ett vänligare förhållande mellan sig och schēchen. Ett sammanträffande bestämdes på ort och ställe. Chalīl Aḥsēn kom i sina bästa kläder med en vid pälsbrämad mantel öfver det hela. Han var en liten ful gubbe med rinnande ögon och med ett gement ansiktsuttryck; hans tal var ojämnt och svårt att förstå, då hans mun var nästan tandlös; dock var han ännu i sin bästa ålder. När han kände ett guldmynt i sin hand, voro alla svårigheter undanröjda: »Du kan nu gräfva, hvar du vill», ljöd hans svar!

Snart hade dock Chalīl Aḥsēn ett nytt ärende. Det förtröt honom, att G. ej hade någon enda af hans hus i sin tjänst, och han föreställde honom nu sin yngre broder och sin svarte slaf och fordrade med påflugen enträgenhet, att de måtte blifva antagna. Hans begäran bifölls, först sedan han visat större höflighet; och nu slog han till G:s öfverraskning om och började visa sina vänliga sidor. Han inbjöd honom två, tre gånger att äta med honom i hans hus, och en dag, då G. måste låta sina arbetare hvila, sände han bud för att fråga, om hans besök vore lägligt den dagen, hvarpå strax ett jakande svar ingick.

»Ledsagad af många bland mina arbetare och af den turkiske sabtījen red jag på en munter åsna in i byn Silvān», skrifver G. »Schēchen kom mig ett stycke väg till mötes, mottog mig med de vänligaste hälsningar och förde mig till sitt hus. Före ingången bad han mig vänta några ögonblick och försvann själf bakom en dörr men kom snart tillbaka och anmodade mig att träda in. Det första jag såg var tillredningen af min sittplats midt i rummet. Det mörka golfvet, som mestadels bestod af den nakna klippan, täcktes af en stor, af säf flätad matta. På den lade schēchens båda hustrur två stoppade och stickade täcken och midt mot dörren en kudde. Platsen var färdig, och jag uppfordrades att slå mig ner. Med

så mycken skicklighet och värdighet, som jag kunde uppbjuda, inrättade jag den mjuka sittplatsen bekvämt åt mig. Schēchen tog själf plats midt emot mig i nedhukad ställning och vinkade därpå åt flera af mina ledsagare, som dittills stått utanför och med uppmärksamhet följt mitt beteende, att äfven sälla sig till oss. Så bildades midt emot mig bredvid dörren en tämligen talrik, pittoresk grupp af åskådare, hvilka dels blefvo stående, dels satte sig ner men dock icke togo något i anspråk af den bekväma sittplatsen, då denna ärebevisning endast skulle gälla mig. Närmast mig tog sabtījen plats och tycktes sålunda vilja utgöra en förmedlingslänk i rang mellan mig och fellacherna.

Rummet eller huset — båda pläga på landet vara identiska — var tämligen stort och högt. En trappa förde från gatan upp till dörren. På två sidor bildade den naturliga klippan delvis väggen till huset. På en af väggarna hade stenhuggarne format klippan till en låg bänk, som upptogs af de vanliga husgerådsartiklarna, såsom lerkrus och pannor. Väggen midt emot, som var murad, hade ett litet med järngaller försedt fönster. Bakom mig låg, kastadt huller om buller, torrt ris, afhuggna träd, bräd- och plankstumpar. I de sistnämnda anade jag tjufgods, ty min värd var en beryktad tjuf. Onda tungor berättade mig, att hans svarte slaf i sin tjänst äfven hade till uppgift att stjäla åt sin herre och, om så påfordrades, äfven låta fängsla sig i hans ställe.»

En snodd cigarrett inledde konversationen, som utgick från tobak. Schēchen anförtrodde G., hur mycket tobak han förbrukade dagligen. Det var icke litet, och G. anmärkte, att han att döma därefter måtte vara en rik man, hvilket han ej förnekade: »*Il ḥamdu lillāh*, Gud vare tack!» G. bjöd honom god turkisk tobak ur en nyköpt dosa, hvilken han efter några afböjande ord i början äfven proberade med god smak. Frukosten började med ett slags konfekt, kallad *ṭatlī*. Den beredes af mandel, särskildt i Damaskus, och smakar förträffligt. Efter en kopp kaffe kom den egentliga måltiden, serverad på en af halmband flätad, rund bricka, hvilken den uppassande hustrun satte framför gästen. G. yttrade sin glädje öfver den rikliga trakteringen, hvarpå värden gaf det öfverraskande svaret: »Det är från dina penningar: *Min*

chærak!» På den yttre kanten af brickan lågo runda hvetebrödskakor af ljusbrunt utseende, hvilka nyss lämnat bakugnen. I midten stod en skål af lera och en tallrik af tenn, den förra innehållande söt mjölk med irördt socker och hvetemjöl och det hela beströdt med anis, den senare med några stekta ägg, simmande i olivolja. Dessutom hade några färska frukter, hufvudsakligen äpplen, fått plats mellan brödkakorna. En välkommen öfverraskning var, att frun i huset räckte gästen en träsked. Maten var väl tillredd och välsmakande. Efter gästen tog värden sin del, dock endast litet, ty det var ännu tidigt på morgonen. Sedan flyttades brickan till två eller tre andra personer af sällskapet. Dessa voro de enda, som bevärdigades med att äta af samma mat och från samma bricka, och polissoldaten försummade ej att länge och grundligt förse sig af det framsatta förrådet. Så bars brickan ut, konfekten framsattes för andra gången, därpå dracks kaffe, och till sist rökte man på nytt.

Det föll nu G. in att bjuda schēchen att på nytt stoppa sin pipa af hans turkiska tobak. Men denne hade aldrig förlorat dosan, som stod på golfvet mellan honom och hans gäst, med den goda tobaken ur ögonsikte, utan under det G. åt, bragt den i säkert förvar. Ty nu var den spårlöst försvunnen och kom aldrig mer fram. Alltså till och med under utöfvandet af gästvänskapens heliga plikt hade Chalīl Aḥsēn drifvit sitt yrke såsom renommerad tjuf!

Samtalet rörde sig om schēchens rikedom, och han ville ha reda på huru mycken fast egendom G. hade. Då denne svarade honom: »Ingen», blickade han förvånad på honom och frågade: »*Lēsch*, hvarför? Vi veta dock, att du är en rik man.» G. hade all anledning att ej rubba schēchens tro på hans rikedom och sökte göra förklarligt för honom, hur detta kunde stå tillsammans med hans saknad af hus. Så omtalade värden, hur många familjemedlemmarne i hans hus voro, och framhöll med en stark betoning, att han där förde ett strängt regemente, så att han ej ryggade tillbaka för att mot sin fullvuxne broder använda prygelstraff. Men äfven kvinnorna ville veta åtskilligt af sin gäst. En god stund hade de hviskat och fnissat i närheten. Nu fattade den ena mod och

frågade, i det hon blyg blottade en del af ansiktet, huru många söner G. hade. Då han ej kunde gifva henne önskadt besked, försattes åhörarne för ett ögonblick i en sådan stämning, att de ej rätt syntes veta, om de skulle gifva uttryck åt sitt medlidande med en i deras ögon så arm ställning, eller om de skulle gifva fria tyglar åt sin nyfikenhet. Men nyfikenheten segrade, och kvinnan, som först fört ordet, började sina utforskningar på nytt med det vanliga: *Lēsch?* G. omtalade då, att han ej var gift, hvarpå en allmän förvåning grep hela sällskapet. Utrop af förundran och frågor såsom: »*Māfīsch mara*, du har ingen hustru?» haglade öfver honom. Schēchen själf hade blifvit så öfverraskad af sin gästs svar, att han öfvertog ledningen af det vidare samtalet och genom allvarliga frågor sökte utforska ställningen: »Du är dock stor! Du har ett skägg! Hvarför har du då ej tagit dig någon hustru!» »Jag vet ej riktigt, hur jag redde mig ur denna korseld af frågor», säger G., »men jag minnes dock, att schēchen ej syntes rätt förstå än mindre uppskatta mina skäl, oafsedt möjligen det enda, att jag som gift man ej så lätt kunde resa världen rundt som nu var fallet.»

Samtalet kom sedan att röra sig om Chalīl Aḥsēns släkt, hvilken efter hans utsagor för länge sedan utvandrat från Dibon i Moab, en uppgift, som G. ej fann något skäl att betvifla och hvilken sålunda visar, huru än i dag sådana blandningar af befolkningen kunna uppstå, som åstadkommos t. ex. genom edomiternas framträngande till Västjordanlandet från tiden för den babyloniska exilen ända fram till makkabéertiden.

Om en tid hedrade Chalīl Aḥsēn Guthe på nytt med ett besök. Det dröjde länge, innan denne kom på det klara med hans ärende.[12] Han sade sig vara en god vän till frankerna och speciellt Guthe samt yttrade sin önskan att få se Preussen (Tyskland). Därnäst ville han göra sig underrättad, om hans broder och slaf skötte sig väl såsom G:s arbetare. Så följde mera allvarliga frågor: »Vill du ej återtaga Ibrāhīm i arbete? Han är fattig men en skicklig arbetare, och judarne plåga honom.» Vid iordningställandet af den ofvan omtalade hålan, tillhörig den nämnde Jūsef Selīmān, hade en mängd småsten kastats i ett stenbrott i närheten, som tillhörde den afskedade

Ibrāhīm, hvars broder Jūsef visade sig vara. Ibrāhīm hade ondgjorts häröfver men måst vika för Jūsefs starkare örfilar och sökte nu genom Chalīl Aḥsēn hålla sig skadeslös. Denne förklarade, att så väl Jūsef som Ibrāhīm voro medlemmar af den *ḥamūli*, för hvilken han var hufvudman, och uppträdde nu såsom medlare mellan G. och de tvistande fellacherna. G. afvisade honom kort, och han tycktes själf gilla hans handlingssätt. Detta var sålunda ej det egentliga ärendet!

Schēchen började därefter orda om sin plikt att såsom hufvudman för en del af byn tillse, att genom G:s arbeten ej någon förändring inträffade i åkrarna eller terrängen genom murarnas nedstörtande, jordupplag o. s. v. Han fruktade, att jorden skulle sjunka i följd af de gräfda schakten vid Siloakällan. G. sökte lugna honom och inbjöd honom att dagen därpå bese schakten. Men han visade sig ej angelägen därom, ty han frågade: »Skall du också tillsluta schakten?» — »Ja visst, jag skall icke afresa förr, än platsen ser så ut, som jag funnit den.» — »Men det kostar dig ju mycket pengar, du gör dig onödiga utgifter!» — »Om jag ej gjorde det, så skulle ni anklaga mig». — »Tro mig, jag skall aldrig anklaga dig, ty jag älskar dig! Ja, om du uppdrager åt mig att igenfylla schaktet, så skall du få det gjordt billigare.» Alltså tittade ändtligen räfven fram: Chalīl Aḥsēn ville mot löftet att ombesörja schaktets igenfyllande aflocka G. några guldmynt! Hans anhållan afslogs naturligtvis. Samtidigt uppfordrades han att dagen därpå komma igen för att öfvertyga sig, att ingen fara var för handen att schaktet skulle instörta. Han kom och lät sig om än med ängslig min nedfiras i det mörka hålet, dit G. förut nedstigit. Med synbar misstanke betraktade han de underjordiska gångarna och brädstöttorna. Han vågade dock ej länge röra sig framåt utan vände snart om under utrop af förundran. Hans eget folk, G:s arbetare, hade gärna tillåtit sig ett elakt skämt med honom, då de skulle dra upp honom med linan, och han hade endast G. att tacka för att han oskadd kom ifrån vågspelet. Men hans knän skakade under honom, då han åter satte sina fötter på marken. Det besöket skulle han säkert ej göra om! Men Chalīl Aḥsēn visade äfven efteråt, att hans kärlek till G. var af

mycket tvifvelaktig art. Det förtröt honom, att denne vid Siloakällan lät gräfva ett schakt på en åker, som var gemensam egendom, tillhörig hans släkt eller hela byn. Chalīl Aḥsēns rätt var här sålunda omtvistlig, då han var schēch blott för en del af byn. Han infann sig emellertid en dag och frågade med mycken ifver efter G:s befinnande och om hans afresa o. s. v. För att göra raskt slut på detta tal afbröt honom denne med frågan: »Hvad står på? Hvad vill du?» Han låtsade ej förstå meningen men tvingades i alla händelser att raskare komma fram med ärendet. »I det nya schaktet har vatten samlat sig. Hvarifrån kommer det, tror du?» så började han. — »Vattnet kommer från källan.» — »Så menar äfven jag. Du vill alltså afleda källan och bortröfva vattnet, hvarförutan vår by ej kan lefva? Det får ej ske!» G. sökte lugna honom med att visa, att vattnet ej leddes dit från källan (rättare Siloadammen) utan stod där äfven förut men att det blifvit synbart genom öppnandet af schaktet. »Men vi ha ännu en anhållan till dig! Vi frukta, att det ställe, där du gräft under vintern, då vattnet kommer häftigt, skall sjunka och muren, som vi nyss uppfört till skydd mot vattnet, instörta. På det att ej någon skada må inträffa, vore det godt, om du läte göra muren starkare och längre. Hela byn skulle välsigna dig.» Åter igen sökte G. lugna honom med att visa, att hvarken jorden eller muren kunde sjunka på detta ställe. »Skadan, som jag anställer genom mina utgräfningar, skall jag visserligen ersätta», tillade han. — »Men det kommer att stå dig dyrt, om du måste bygga upp muren. Du måste först gräfva i jorden, så köpa sten och kalk och därtill betala arbetarne. Om du ger *mig* penningar, att *jag* må låta uppföra muren, så behöfver du ej gifva ut så mycket, och jag vill vara din medlare hos Silvan-borna.» — »Nej, o schēch, om muren nödvändigt måste byggas för att förhindra skada, så vill jag själf bygga den.»

Efter en kort stunds tystnad började han åter tigga: »Du har ätit hos Aḥsēn Zijādi och sedan lofvat honom en skänk från Tyskland. Vill du ej också sända mig en skänk från ditt hemland?» »Nu förlorade jag tålamodet», säger G. »och vände spetsen mot honom: »Du är en girig hund och förstår ej att umgås med européer (franker).

Men schēch Aḥsēn Zijādi är en anständig man, som icke tigger och vet att taga frankerna. Hvad har du ej gjort emot mig? Du har gått till regeringen och har där anfört klagomål mot mig. Du har redan två gånger, i dag för tredje gången, tiggt af mig och ej gjort det ringaste till mitt bästa. En sådan girig hund får ej några penningar! *Rūḥ, ma ʿas-salāmi*, gå, adjö!»

Den arme mannen förskräcktes, då han såg, att G. genomskådat honom. Men nu slog han sig på att ljuga: »Hvem har sagt dig, att jag gått till paschan för att anklaga dig? Det är lögn! Du kan afskära halsen på mina barn, mina hustrur och mig själf, om jag verkligen anklagat dig. Så sant Allah lefver, jag har ej gjort det. Gå blott till byn och fråga Silvān-borna, om jag ej talar godt om dig för dem! Alla förundra sig öfver huru vi älska hvarandra ömsesidigt. De säga: Chavādjan (herrn) och Chalīl Aḥsēn äro såsom bröder, och Chalīl Aḥsēn skall resa med Chavādjan till Tyskland. Och om jag ej hade talat till ditt bästa, så hade mycket mera tvist uppstått mellan dig och Silvān-borna!» — »Att du anklagat mig hos regeringen, vet jag alldeles bestämdt, och att du i Silvān *icke* talat till mitt bästa, vet jag ock. Tig och ljug icke mer! Men jag säger dig: Om du från och med i dag håller fred med mig till min afresa och uppför dig väl, så vill jag låta sända äfven dig en skänk från Tyskland; men nu: *rūḥ, rūḥ ma ʿas-salāmi!*» Han gick raka vägen hemåt mot Silvān utan att uppehålla sig på basaren för att skryta med sitt umgänge med den preussiske herrn. Men sabtījen anade, hvar han varit, gick efter honom och ville lura ur honom, hur affären lyckats. Framför Siloakällan satte sig båda ned bredvid hvarandra. Sabtījen frågade med lurande min: »Har du varit hos chavādjan?» — »Ja.» — »Har du erhållit pengar?» — »Nej». — »Skall du få pengar af honom?» — »Jag hoppas det.» — »Hvad har chavādjan sagt?» — »Han har sagt, att jag anklagat honom hos regeringen. Och jag har dock ej gått till paschan och har icke anklagat honom! Hvem kan blott ha fört detta till honom?» — »*Mā ruḥtsch inte, mā ruḥtsch inte:* Du skulle ej ha gått dit, du skulle ej ha gått dit.» Schēchen teg vid denna närgående fråga men meddelade sabtījen ännu mer af sitt samtal med G. och menade till

slut, att han dock hoppades erhålla något pengar, hvarpå sabtījen vid skilsmässan ropade varnande till honom: »*Dīr bālak, dīr bālak, jā schēch*, tag dig i akt, tag dig i akt, o schēch!»

Chalīl Aḥsēn besökte verkligen än en gång Guthes schakt för att taga kännedom om utgräfningarna vid Siloadammen och öfvertyga sig, att ingen fara för uppkommande skador förefanns. Guthe lade repet om honom och nedfirade honom i det trånga hålet, som ledde till de underjordiska gångarna, och steg själf ned för att visa honom utgräfningarna. Då han därnerifrån såg upp till den lilla öppningen, hvarifrån en liten stråle af dagsljuset tittade ned, öfverfölls han å nyo af samma rädsla som förra gången. Likblek i ansiktet begärde han att blifva upphissad igen. Uppfärden hade säkert äfven nu gått honom illa, om ej G. lagt sig emellan. Fellacherna, G:s arbetare där nere, hade intet godt öga till Chalīl Aḥsēn, ehuru han var deras schēch. Då de sågo honom hänga i repet och sväfva nästan i vågrät riktning, fattades de af den elaka tanken att rycka till på linan och skada honom, då han skulle passera ett trångt ställe i schaktet. Schēchen skrek redan, såsom hade han anat listen, och skyndade sig sedan, då han passerat det trånga stället, krypande på båda händer uppför den bredare öppningen där ofvanför, såsom hade han känt döden själf rycka sig i hälarna. Ännu en gång försökte han ehuru förgäfves att med anklagelser hos regeringen hindra Guthes arbeten.

Men Silvān hyser bättre karakterer än Chalīl Aḥsēn och hans likasinnade. Därpå fick äfven Guthe bevis.[13] Han fick en dag besök af schēchen för den öfre byn, Aḥsēn Zijādi. Han var en stor och kraftigt byggd man med breda skuldror. Ansiktet hade alltför mycket af den semitiska rasens kännetecken för att enligt våra begrepp kallas vackert. Endast färgen på håret visade, att han uppnått kulmen af sitt lif. Hans uppträdande var lugnt, vänligt och prägladt af självbehärskning. »Jag hade alls icke längtat efter att göra hans bekantskap, säger G., ty jag fruktade att möta en ny upplaga af Chalīl Aḥsēn. Men däruti hade jag alldeles misstagit mig. Huru olika voro ej de båda fellacherna så väl i afseende på yttre som inre uppförande. Aḥsēn Zijāde visade ingenting af

den förmätna fåfänga och den giriga påflugenhet, med hvilken den förre oupphörligt plågade mig. Icke en enda gång har han yttrat ett ord till mig om pengar, bachschisch eller dylikt. Han hade ett icke ringa medvetande om hvad han var; men han förutsatte, att främlingen visste det. Mot slutet af samtalet inbjöd han Guthe att nästa dag äta hos honom *ḳabl iḍ-ḍur* »före middag» d. v. s. mellan kl. 10 och 11.

På den utsatta dagen skickade han sin svåger *Maṣlaḥ Dervīsch* för att säga G., att allt var färdigt. Ännu i dag iakttaga alltså fellacherna i sådana fall samma sed, hvarpå liknelsen i Luk. 14: 26 f. anspelar. Budet förde G. till schēchens hus midt emot Mariakällan. Det innehöll som vanligt blott ett rum i hvardera våningen. Inredningen förrådde dock, att ägaren hörde till ortens honoratiores. Golfvet bestod af gips, väggarna voro rappade, och midt emot dörren mot norr fanns ett bredt bågfönster. Ljuset därifrån upplyste hela rummet. Stolar och bord saknades äfven här, såsom hos Chalīl Aḥsēn. G. och Bäuerle fingo dock bekväma sittplatser på kuddar i fönsternischen. På en bänk utefter långsidan lågo husets skatter, täcken, bolstrar, festkläder, uppstaplade i en hög. På andra sidan stod en rad af lerkärl, formade såsom stora krus, liknande tillslutna eller otillgängliga väggskåp. Den öfre ytan var var delad i flera fack eller förrådskamrar, och därunder befunno sig ett lika stort antal öppna fack i mindre skala. I det ena facket låg hvete, i ett annat korn, i ett tredje dura, i ett fjärde lins. I bottnen eller i öfre delen af det undre facket fanns till hvart och ett af förrådskamrarna ett hål, som tilltäppes med trasor. Vill frun i huset hämta hvete eller lins, så ställer hon en skål i det nedre lilla facket eller breder en duk på golfvet därunder, drar ur tappen och låter så mycket rinna ut, som hon behöfver, hvarpå hon åter tilltäpper hålet. Vid dörren befunno sig några husgerådssaker, bland andra en antik sarkofag med vackra prydnader, som tjänade såsom vattenbehållare.

»Schēchen tog plats snedt emot mig på golfvet, säger G. Hans hustru, som utan någon medtäflarinna hade att sörja för hans hushållning, slog sig ned på något längre afstånd och ledde därifrån på ett mycket lugnt och stilla

sätt trakteringen. Maten tillagades där nere i familjens egentliga boningsrum. Ty det rum, i hvilket vi uppehöllo oss, utgjorde det s. k. öfvergemaket (*ʿöllije*), hvilket är bestämdt för mottagandet af högre gäster och där man plägar förtroligare umgänge. Uppassningen ombesörjdes af tvenne döttrar till schēchen i en ålder af 12—14 år, ett par trefliga, vackra flickor, som löste sin uppgift med mycken skicklighet och anständighet. För att hälsa mig kysste de mig på hand och bjödo mig sedan kaffe och cigarretter. Jag bekom såsom en utmärkelse framför herr Bäuerle en stor kopp, sådan som vi i Västerlandet begagna. Skulle flickorna återtaga någonting ifrån oss, förblefvo de stående framför mig, i det de lade den vänstra handen på bröstet, tills jag räckte dem t. ex. kaffekoppen tillbaka. Hufvudrätterna serverades på en stor kopparbricka, som sattes på en låg pall framför oss. Af omtänksam hänsyn till frankernas vanor hade husfrun lagt en sked vid sidan af maten. Vid slutet af frukosten räckte mig döttrarna handduk, tvättfat med tvål och ett krus, hvarur de hällde vatten öfver våra händer, hvilka vi skulle tvätta öfver bäckenet. Då vi icke ätit med fingrarna utan med hjälp af sked, hade iakttagandet af denna arabiska sed varit för oss onödigt. Människor så väl som saker hade i detta hus ett snyggare, renligare utseende, allt gjorde här ett angenämt intryck af ordning och omsorg. Äfven samtalet rörde sig om högre ting. Schēchen berättade mig om sitt umgänge med engelsmannen Ch. Warren, om de arbeten, som han hade utfört för den ryske arkimandriten Antoninus, visade sina vapen och ville till sist ha kännedom om de politiska förhållandena i Västerlandet. — Då han någon tid efteråt besökte mig i Johanniterhospitset, bevisade han på nytt sin vana att umgås med europeer, därigenom att han mycket snart sade adjö, då han fann mig på annat sätt upptagen.» — —

De infödda visa sig ofta till en början ovilliga att ingå i någon handel eller affär med utländingar men gifva snart efter, om man behandlar dem rätt. Guthe ville vid ett tillfälle gräfva på en åker, tillhörande en man vid namn *Chalīl Abu Ḏijāb*, hvilken gjorde svårigheter, därför att åkern var planterad med kålplantor.[14] Det tjänade till ingenting, att G. förklarade sig beredd att

ersätta alla uppkommande skador och uppbjöd alla öfvertalningsförsök. Då alla utvägar syntes anlitade och förhandlingarna på väg att afstanna, bröt G. tystnaden genom förslaget: »Vi vilja röka!» och bjöd därvid hvar och en äfven af motpartens sida tobak och cigarretter. De blåa rökmolnen och en kort konversation om likgiltiga ting lugnade de upprörda sinnena; vid nästa försök var fellachens motstånd brutet, och man kom öfverens att uppgörelse om skadeersättning för eventuella förluster skulle ske på det tyska konsulatet.

En annan kunde först efter många förmedlingsförsök genom tyska konsulatet förmås att lämna sitt tillstånd till gräfningarnas fortsättande på hans åker. Han hade förbjudit arbetets fortsättande, därför att G. ej ville betala honom nog dyrt för hans utbjudna antikvitetssaker och herr Bäuerle gifvit hans son, som arbetade hos G., en örfil. Slutakten i underhandlingarna, som förde till arbetets återupptagande, hvilken för öfrigt var densamma i alla de fall, där en skriftlig uppgörelse skulle träffas, var komisk och betecknande för de infödda
s bildningsgrad. På dragomanens fråga: »Kan du skrifva?» följde regelmässigt det med en viss blygsel uttalade svaret: »Nej.» Dragomanen tog därpå fellachens ena hand, strök litet bläck på spetsen af lillfingret och tryckte detsamma till bekräftelse under det af honom skrifna namnet. Så snart fellachen såg den svarta plumpen på kontraktet, kände han sig genom denna symboliska handling bunden af innehållet.

I här ofvan meddelade erfarenheter ha vi vidrört fellachernas hufvudsynder: att ljuga och att stjäla. De förstå mycket väl att uppskatta sanningskärleken hos andra och beundra den — hos européer förutsätta de den nästan såsom något gifvet — men själfva hafva de svårt att låta bli att ljuga. Att ljuga skickligt är en mycket stor och nyttig talang. De små barnen praktisera denna konst, så snart de kunna tala. »En man, som ej kan säga lögner, är lik kött utan salt», lyder ett af deras ordspråk. Och äfven de kristna fellacherna äro i detta hänseende ej mycket bättre än mohammedanerna. »Hvarför har du sagt denna osanning?» tillfrågades en dag en kristen kvinna i Betlehem. »O, min fru», svarade hon, »du

vet, att det är sed hos oss fellacher att säga osanningar.» — »Men hvad är då din religion? Är du mohammedan eller kristen?» — »Kristen, men att ljuga är vår vana». — »Men hvar har ni då er er heder?» Hon log och svarade: »Vi ha ingen heder!»[15]

Men de ha dock väl reda på skillnaden mellan sanning och osanning. Detta framgår bland annat af ett ordspråk, som man ibland får höra, när något märkvärdigt eller ovanligt berättas. Åhörarne utropa då föraktligt: »En lögn!» — »Huru vet du, att det är en lögn?» — »Af dess tjocklek!» är det färdiga svaret.

En del byar äro särskildt kända för osanning eller, såsom de infödda säga: »Folket där och där är icke godt, deras tunga är lång.» På samma sätt säga de om en by, hvars inbyggare äro kända för att stjäla: »De och de eller den och den är icke god, hans hand (eller arm) är lång.» Men tjufnaden inskränker sig dock mestadels till snatteri och är vanligare bland mohammedaner än bland kristna. I Betlehem säger sig Elisabet Finn ha påträffat många kristna, i synnerhet kvinnor, hvilkas redbarhet gränsade till skrupulösitet.

Att stjäla boskap betraktas såsom en mycket stor förbrytelse, hvilken, om den upptäckes, måste försonas med en fyrdubbel ersättning, ifall det varit ett får, och med en femdubbel, ifall det varit en oxe, som stulits. En del byar såsom Silvān, Rāmallah m. fl. äro som nämnts särskildt beryktade för att ha en tjufaktig befolkning. Likaså äro mohammedanerna i Betlehem kända för samma egenskap.

Ett omtyckt nöje bland dem, som ägna sig åt detta yrke, är att stjäla ett eller flera får ur en hjord, som tillbringar natten tillsammans med sin herde på fältet eller i någon grotta. Att slänga ett får eller ett lamm öfver sina axlar och springa sin väg därmed är en småsak för en fellach, medan hans kamrater slåss med herden eller göra ett låtsadt anfall från motsatt håll, och dessa tjufvar sätta ännu mången herdes sinnelag mot hjorden på prof. »Den lejde herden ser ulfven komma och öfvergifver fåren och flyr, och ulfven bortrycker och förskingrar fåren» (Joh. 10: 12). Tjufvarne samlas därpå på ett visst ställe, där fåret dödas, flås och stekes i en i sanden utgräfd grop,

hvarefter de hålla sin festmåltid på sitt byte, innan de vända hem till sin by. »Tjufven kommer icke utan för att stjäla och slakta och förgöra. Jag har kommit, på det de må hafva lif och öfver nog. Jag är den gode herden» (Joh. 10: 10). Äro herdarne vaksamma och beväpnade med skjutvapen, så kunna de göra motstånd. Men understundom får mången ännu gifva sitt lif för fåren (Joh. 10: 15), ty tjufvarne äro också beväpnade med spjut och gevär.

Dör ett får eller en get i hjorden, plägar herden alltid bära åtminstone öronen, om vägen är för lång för honom att bära hela kroppen, hem till ägaren för att bevisa, att han ej själf slagit ihjäl eller ätit upp djuret.

Personer, som äro beryktade för att stjäla och röfva, taga naturligtvis allt hvad de komma öfver. Ett par dylika sällar voro en natt ute på jakt och befunno sig i närheten af Abu Ṛosch utefter vägen mellan Jāfā och Jerusalem, då i detsamma en kameldrifvare förde en hel laddning kalikå från hamnstaden till Jerusalem. Röfvarne öfverföllo kameldrifvaren, togo lasten på sina ryggar och rymde med den bort till något undangömdt ställe, därifrån de sedan obemärkt kunde frakta den till sina respektive byar.

En annan gång voro de efter en natt, ägnad åt röfveri, i dagbräckningen på väg hem, då den ene sade till den andre, att han ville bära hem en handkvarn på sina skuldror. Då hördes i närheten ljudet af en sådan, i det en kvinna redan var uppe i den närliggande byn och just höll på att mala sitt mjölförråd för dagen. Mannen bad sin kamrat vänta, medan han gick till kojan, hvarifrån han hörde ljudet af kvarnen. Han kom och hälsade på kvinnan: »God morgon!» — »Hvem är du?» sporde hon något misstänksamt. — »En gäst», svarade bofven, och då han märkte, att det fanns två handkvarnar, frågade han henne, hvilken som vore den bästa. — »Den här som jag begagnar», svarade hon, och utan att säga ett ord mera lyfte han kvarnen upp på sin axel och skyndade bort, innan hon hann väcka sin man. Hade hon ej varit nog lycklig att ha en kvarn till, hade de fått blifva utan bröd för den morgonen. Den israelitiska lagstiftningen föreskref, att man ej vid pantning finge taga

i beslag handkvarnen i huset, hvilken här var och ännu är en lika nödvändig husgerådsartikel som en gryta i ett fattigmans hem i Sverige. — — —

Fellacherna tåla ej att blifva utskrattade eller förlöjligade men tycka gärna om humor och skämtsamma infall. Ofta beteckna de främlingen med en humoristisk omskrifning. En europé med blåa glasögon beskrefs sålunda: »Glasögons fader (*abu nadarāt*), hvars ögon ingen ser.» En kvick betlehemitisk kvinna gjorde, då hon såg professor Guthe bära hem flera korgar med stenskärfvor efter gamla kärl från sina utgräfningar, det betecknande kunjanamnet: *Abu schaḳif*, skärfman, egentligen skärffader. »Den där ett och ett halft kvarter höga prästen», var en beskrifning på en annan europé, som var präst.

Ofta visa de stor fyndighet i att undgå frågor och direkta svar. »Går du hem, Ibrāhīm?» tillfrågade en resande en infödd. — »Hvarför? Önskar min herre någonting?» — »Nej, men går du hem?» — »Jag vill taga ett bud med mig till schēchen i min by; han är på basaren i dag.» — »Jag har intet ärende till schēchen i din by, Ibrāhīm, men jag vill veta, om du är på väg hem.» — »Hvarthelst min herre behagar sända mig, dit vill jag gå» — och så fortgick det i oändlighet, utan att Ibrāhīm lät den frågande veta, om han var på väg hem. — Frågar man en mötande fellach, hvarifrån han kommer, så svarar han ofta: »Bortifrån», och på vidare tillfrågan: »Hvart går du då?» får man ofta svaret: »*ʿAla bāb Allāh*», egentligen, till Guds port, dit Gud vill, ungefär liktydigt med vårt: »Så långt vägen räcker.»

Fellacherna tycka gärna om ordspråk; de tänka och uttrycka sina tankar i ordspråk och uppfinna nya sådana, så ofta anledning finnes. En man kom till en af sina vänner, Ibn Ḥanna, och bad om hans bemedling hos fadern till en ung flicka, med hvilken han ville gifta sig. Vännen, som ej var angelägen, att partiet skulle bli af och som visste, att den blifvande brudgummen var ovanligt tjockhufvad, gaf honom följande besked att framföra till flickans fader Aḥmed Mūsā: »Ibn Ḥanna hälsar dig och låter säga till dig: Se på geten men lämna blott hennes mjölk!» — Mannen gick, framförde budet och återvände med svaret: »Aḥmed Mūsā hälsar dig och säger: På mitt

hufvud = jag vill lyda!» — »Väl», sade vännen, »gå hem och vänta, tills han skickar bud på dig!» Han gjorde så men fick aldrig något bud. Flickans fader hade förstått meningen af ordspråket: »Se på denne man men tag ej emot hans skänker». Medan vi äro inne på kapitlet om ordspråk, förtjänar det att anmärkas, att flera af arabernas ordspråk visa en bestämd likhet med de gamla israeliternas.[16] Så t. ex. älska de likasom hebréerna att sammanföra vissa saker eller förhållanden, som hafva en viss likhet med hvarandra. Bland Agurs ord läsa vi t. ex.: »Dessa tre ting kunna icke mättas, fyra säga aldrig: det är nog: dödsriket o. s. v.» »Dessa tre ting äro mig för svåra att känna, och fyra kan jag icke utforska: örnens väg på himmeln, ormens väg på klippan, skeppets väg i hafvet och mannens väg till kvinnan o. s. v.» »Dessa tre hafva ståtlig skridt och fyra hafva ståtlig gång: lejonet, stridshästen, bocken o. s. v. (Ordspr. 30: 15, 18: 29 f.)». Sådana sammanställningar älska äfven araberna och hopfoga dem med mycken skicklighet. T. ex. »Till en konungs regering höra fyra ting: råd, penningar, trupper och tystlåtenhet», och: »För att bevisa ynnest äro tre ting nödiga: skyndsamhet, nedlåtenhet och tystlåtenhet». Om man gifver skyndsamt, bringar man snar hjälp, genom nedlåtenhet vinner gåfvan i värde, och om man gifver i tysthet, skall mottagaren med glädje omtala gåfvan. Ett annat exempel: »Tre ting gifva en människa feber: en sölande budbärare, en lampa, som ej vill lysa, och en väntande måltid för en gäst, som ej kommer», och ett annat: »Fyra ting kunna ej återkallas: det uttalade ordet, den afskjutna pilen, ödets gång och den tid, som försvunnit.»

Flera af arabernas ordspråk äro betecknande för deras tankar om öfverheten, så t. ex. följande: »Den som styr sultanen är lik en man, som rider på ett lejon; folket fruktar honom, och han är rädd för den han rider på»; vidare: »Den som har sultanens hemlighet gör bäst i att utvandra»; och: »Om du inkallas i sultanens palats, så gå in blind och kom ut dumb», d. ä. se ingenting, eller, om du ser, säg ingenting. »En skvallrande tunga hugger hufvudet af sin ägare», säger varnande ett annat ordspråk. Af liknande tendens äro äfven följande, som mycket erinra om

vissa i Ordspråksboken: »Såren efter svärdet kunna läkas, men tungans sår kunna ej uthärdas.» »En dåre hastar i sitt tal, men en vis man betänker sig och håller mått». »Ett vänligt svar kufvar vrede». »Ett ständigt droppande afnöter den hårda klippan» m. fl.

Många ordspråk erinra äfven mycket om Nya testamentets talesätt. Så t. ex. följande: »Du kan icke samla vindrufvor från en törnbuske.» »Som du dömer andra, skola andra döma dig.» »Läkaren helar andra och är själf sjuk.» »Jag vill icke göra någonting sådant, förrän en kamel går genom ett nålsöga» m. fl.

* *
*

Hvad de infsöddas, d. ä. landtbefolkningens, religiösa förhållande beträffar, så tror man sig ännu finna spår af semitisk hedendom i Palestina. Äfven där befolkningen antingen bekänner sig till den mohammedanska eller den kristna religionen, ingå många främmande religionselement i deras gudsdyrkan. Clermont Ganneau vill till och med hos många ha upptäckt rester af den gamla kananeisk-feniciska dyrkan af kvinnliga gudomligheter. Flerstädes tror han sig åter ha funnit en religiös tradition ifrån den israelitiska tiden. Denna sistnämnda åsikt, hvilken hos honom och engelsmannen Conder sammanhänger med antagandet, att fellacherna äro ett slags moderna afkomlingar af de stammar, hvilka israeliterna vid sitt inträde funno i landet, har icke vunnit de egentliga fackmännens bifall och måste helt visst förkastas. Men därom råder dock intet tvifvel, att flera urgamla religiösa element ännu bibehålla sig bland landtbefolkningen, i hvilken grad eller omfattning återstår ännu att undersöka.[17] Tills denna undersökning blifvit gjord, förtjänar dock att påpekas den likhet i formellt hänseende mellan de närvarande religiösa förhållandena och dem, som ägde rum under gamla tider. Vi erinra oss från Israels historia, hurusom det före konung Hiskias och Josias dagar var vanligt, att folket förutom i Jerusalem tillbad Jehovah eller andra gudar äfven på höjder och kullar (*bāmōt*) här och där i landet (1 Sam. 9: 12 f., 1 Kr. 12: 29, 1 Kon. 3: 4, 2 Kon. 12: 2, 3,

Es. 36: 7, 1 Kon. 13: 32). Denna gudsdyrkan på höjderna anslöt sig väl i Israel till den förutvarande kananeiska afgudatjänsten på särskilda ställen (*māḳōm*, *meḳōmōt*) i landet, hvilka 5 Mos. 12: 3 bjöd att utrota. Därför innebar den, i synnerhet då den förenades med afgudatjänst eller med dyrkan af Jehovah under bild, äfven en stor fara för Israels sanna religion. Till gudstjänsten på dessa bāmōt och mekōmōt erbjuda de närvarande förhållandena en intressant parallell. Nästan invid hvarje by finnes en s. k. *maḳām*, ett arabiskt ord, som motsvarar det hebreiska māḳām, heligt ställe eller helgedom, hvilken mestadels betraktas såsom stående öfver en schēch, ett helgon (veli) eller en profet, lärare (nebi) o. s. v. Där inne visas vanligen äfven ett kenotafium såsom t. ex. i det gamla Miṣpa (Nebi Schamvīl), där Samuel uppges vara begrafven. Ibland utgöres denna maḳām endast af några stenar, ibland såsom i Tibne är namnet fäst endast vid ett heligt träd. Man tänke härvid på de gamlas förkärlek för afguderi under gröna träd (Jer. 3: 6)! En gren från ett sådant träd eller en fallen sten från byggnaden bevaras såsom värdefull relik med största omsorg. De byggnader, som kunna rymma eller mottaga några föremål från fellachernas nödvändighetsartiklar, anlitas flitigt såsom förvaringsort; allt hvad fellachen gömmer där är i säkert förvar. Sålunda anförtror fellachen gärna sin plog åt byhelgonets beskydd. Offer till helgonet och processioner omkring dess helgedom förekomma särskildt under Beiramfesten. Man anropar helgonet eller gudomligheten, kunna vi säga — ty den dyrkade har praktiskt betydelse af en gud — i all påkommen nöd, och fruktar för hans vrede. Fruktan är dock större än tillbedjan. Att svärja falskt vid hans namn bringar olycka och död öfver förbrytaren. En maḳām är därför alltid ett äfven för främlingar säkert ställe, ingen vågar där öfverfalla en annan. Ett sådant byhelgon, som antingen kan bära ett namn från den judiska historien (Abraham, Isak, Jakob, Moses) eller från den kristna traditionen (Johannes, Georg, S:t Anna) eller vara en yngre, lokal heros, har för fellacherna i själfva verket större betydelse än Mohammed, ja än Allah själf; och många fellacher hafva aldrig, ehuru de äro mohammedaner, satt sin fot i en moské

utan förrätta sin gudstjänst endast vid byhelgonets graf. De svärja falskt vid Allah, så sant han lefver o. s. v., vid sitt hufvud, vid templet i Jerusalem, vid eṣ-Ṣachra eller stenen i den stora moskéen, utan betänkande; men vill man binda dem med eden vid lokalhelgedomen, så bryta de den sällan. Huru påfallande likheten mellan denna religiösa kult vid moḳāmerna och den gammal-israelitiska gudstjänsten på bāmōt är, behöfver här ej utföras.

Fellacherna i närheten af städerna besöka naturligtvis moskéerna och iakttaga delvis äfven de föreskrifna bönetimmarna. Under sitt arbete vid Siloadammen och på sydosthöjden vid Jerusalem hade professor Guthe rikligt tillfälle att gifva akt på Silvānbornas iakttagande af de gudstjänstliga föreskrifterna. De, som bebodde den öfre byn, besökte Mariakällan, de, som bebodde den nedre, Silodammen. Männen badade i det rinnande vattnet och förrättade sin bön på en upphöjd plats nära badstället. Detta sistnämnda förekom dock ej så ofta, som man skulle ha väntat, anmärker G. Af de sjuttio arbetare, som voro i hans tjänst, var det endast tvenne, som samvetsgrant iakttogo islams bönetimmar. Den ene, en *ḥaddjī* (mekkapilgrim), försummade icke heller att hvarje fredag, om än hettan var aldrig så stark, skynda upp till tempelplatsen och där i den stora moskéen förrätta sin bön; de öfriga afbröto oftast ej ens arbetet under bönetimmarna.

En sådan offentlig, anspråkslös gudstjänst under bar himmel är ägnad att väcka vördnadsfull sympati hos hvarje religiöst sinne, och jag har ej bara på den lilla ångbåten i Ismailia i Egypten utan äfven i Palestina känt en sådan sympati för bedjande muselmän. Men ty värr står dock mekanismen, som oftast träder en till mötes vid mohammedanernas böner, i en afgjord kontrast till den sanna idéen för en sådan bön. Guthe berättar ett exempel på huru bjärt den understundom kan sticka fram. Det inträffade nämligen en dag, att han utbetalade aflöningen åt arbetarne under en af de föreskrifna bönetimmarna. »Under det jag, säger han, lät mottagaren af penningarna räkna ut för mig och sammanlägga de enskilda posterna, förrättade den andre flitige bedjaren bland mitt folk strax i närheten pliktmässigt sin aftonbön. Men han nalkades

Allah endast med läpparna och ärade honom blott med sin mun, under det hans hjärta var fjärran från honom. Ty då räknaren stannade och begick ett fel, föll denne ifrån sin plats honom i talet och fortsatte räkningen riktigt. Han måste alltså under sina bugningar och böner ej blott ha mumlat koranens Fātiḥa utan äfven beloppet af lönen för arbetet mellan tänderna.»[18]

Landtbefolkningens klädedräkt.

Då den europeiske resanden för första gången sätter sin fot på Palestinas jord och får se de första representanterna af landtbefolkningen, tilldrar sig bland mycket annat de inföddas enkla klädedräkt hans uppmärksamhet. Mången pryd engelsk dam har väl, om hon kunnat på landets språk uttrycka sina tankar, känt sig frestad att utropa till bäraren, som i Jāfā tagit hand om reskofferten och kappsäcken: »Skäms du icke! Gå först hem och kläd dig ordentligt, innan du visar dig i anständigt folks närhet. Du har ju ingen rock, för att ej tala om det ännu mera nödvändiga men onämnbara, som skall skyla dina ben, och du uppträder utan strumpor och skor, för att ej tala om krage, manschetter och halsduk. Du marscherar helt enkelt i blotta skjortan och uppträder så ogeneradt, som om detta vore helt naturligt.» Detta intryck får man i själfva verket ej blott i Jāfā utan öfverallt, där man träffar några landtbefolkningstyper. Landtmannens vanligen resliga och välformade figur täckes endast af en lång klädnad, påminnande till formen om den våra brukssmeder använda under arbetet vid den heta ugnen eller järnhammaren och tjänstgörande på en gång såsom skjorta och rock. Den är förfärdigad af ett inhemskt bomullstyg, med en öppning framtill vid bröstet och räcker ett stycke nedom knäna. Ärmarna äro vida och bekväma, till färgen är den hvit eller blå. De infödda kalla den ṯōb.

Är det fråga om att utföra ett arbete, som kräfver en större kraftansträngning, eller att i hastig marsch tillryggalägga en vägsträcka, uppskörtar man denna ṯōb och binder upp de hindrande ärmarna. Det förra underlättas genom den breda lädergördeln (zünnār), som fasthåller klädnaden (»lifkjorteln») omkring länderna. Ofta har man i denna gördel små väskor för bevarande af penningar och värdesaker. Man jämföre Jesu ord till de utsända lärjungarne: »Skaffen eder icke guld, ej heller silfver i edra bälten (gördlar)» (Matt. 10: 9). Då ṯōben är öppen framtill öfver bröstet och fastbunden af gördeln vid midjan, har fellachen framtill ett par vida fickor, där han bär hvarjehanda föremål. Herdarne bära här ofta ett litet lamm, som är för svagt att följa med de andra i hjorden (jfr Es. 40: 15). Att gå med en lång ṯōb, släpande på marken och utan gördel gäller som ett tecken till förnämhet och högdragenhet.

Öfver underkläderna bära de infödda landtborna en mantel (ʿabā) med svarta eller bruna och hvita ränder. Dess snitt är högst enkel och torde säkert vara af urgammalt mönster, ty den är helt visst icke någon uppfinning efter nyare tiders mod. Ynglingar och tiggare kunna väl visa sig utan ʿabā, men ingen fellach med något anseende kan uppträda utan sin mantel. Detta vore att gå så godt som naken (jfr 1 Sam. 19: 24, Es. 20: 2). Manteln förfärdigas af yllegarn, som männen och kvinnorna spinna på lediga stunder, ofta då de uppehålla sig ute i det fria. Väfvaren förfärdigar af garnet ett aflångt fyrkantigt tygstycke, hvilket sedan tillskäres och hopsys, så att framsidan lämnas öppen tillika med ett par öppningar för armarna. Denna ʿabā tjänar ej blott till skydd för regn och köld utan äfven till täcke eller bolster om natten, ty fellachen sofver invecklad i denna mantel om nätterna på en stråmatta eller helt enkelt på bara marken. Äfven i många andra fall får ʿabān göra tjänst. Skall fellachen hämta gräs eller säd för sin boskap eller frakta ved till staden, så begagnar han sin ʿabā såsom säck. Behöfver han en matta för att därpå förrätta sin bön såsom rättrogen muselman, så utbreder han ʿabān på marken. Behöfver han en krubba eller fodersäck för sin kamel, så lägger han foder i den på marken utbredda

manteln; och på ökenfältet tjänar den understundom till ett litet tält mot den brännande solen och de förbigåendes nyfikenhet.

Under vintern bära många i stället för ʿabā en fårskinnsjacka med korta ärmar. Den ulliga sidan är vänd inåt och den släta utåt; denna sida är ofta färgad med ett rödt färgämne. Strumpor känner fellachen icke. Han går antingen barfota eller med ett par mindre vackra men ändamålsenliga tofflor, vanligen af rödt läder. På andra sidan Jordan kan man ännu se de infödda gå med sandaler. Vid skördetiden måste alla, som deltaga i skördearbetet på åkern, använda skor för att skydda sina fötter mot den hvassa stubben. Vid ett besök i ett hus eller i en moské lämnar man skorna utanför. Denna sed betyder ungefär detsamma, som då vi i liknande fall aftaga hatten eller mössan.

Det viktigaste af hela beklädnaden är att hafva hufvudet väl skyddadt mot solstrålarna, och därför är hufvudbonaden den med den största omsorgen utförda delen af fellachens dräkt. Håret är med undantag af en liten tofs på hjässan kortklippt. Närmast hufvudskålen bär den infödde landtmannen en af ända till tredubbelt bomullstyg förfärdigad lufva (ṭakīje), hvilken har till ändamål att skydda den yttre hufvudbeklädnaden för svett. Hos mera renliga individer tvättas den en gång i veckan. Med ensamt denna hufvudbonad kunna gossar nöja sig, fullvuxna ynglingar och män däremot icke. Närmast ṭakīje bära dessa en ny lufva af filt, ofta till och med två, och utanpå denna kommer sedan den turkiska nationalhufvudbonaden, den röda ṭarbūschen, och ett omkring denna viradt tygstycke af olika färg och utstyrsel: antingen en rödrandig bomullsduk med fransar, eller en grön, röd, violett eller gul »mändil», eller en gul och rödrandig sidenduk (keffīje), eller en svart kaschmirschal, såsom hos de mera ansedda kristna i Nasaret, eller ett stycke hvit muslin, såsom i Betlehem, eller en grön duk såsom hos afkomlingar till profeten eller dem, som bedit vid hans graf. Den omkring ṭarbūschen virade duken benämnes *läffe*, understundnm kallar man äfven hela hufvudbonaden med detta namn. Mera förnäma schēcher bära ofta stora och tunga hufvudbonader. Vid ombyte

efter rengöring eller vid anläggandet af en ny äro de ytterst noga att tillse, att den nya läffen bekommer samma omfång och samma tyngd som den gamla, och ersätta den felande vikten med hvarjehanda omvirade dukar eller instuckna filtstycken.

Denna tjocka hufvudbonad tjänar ej blott till skydd mot solen utan äfven i nödfall till en rätt bekväm hufvudkudde. På en sten till hufvudgärd och sin däröfver lagda läffe tar fellachen sig ej blott en middagslur ute på fältet under skuggan af ett olivträd eller i sin vingård utan äfven ofta, då han är på resa, såsom Jakob en gång gjorde vid Betel. Med sina många veck är denna hufvudbonad äfven ett lämpligt ställe att förvara viktiga dokument, såsom bref, skuldsedlar o. s. v.

Kvinnornas dräkt är ej mycket olika männens. Deras ṯōb utgör en ända ned till fötterna räckande blå kjortel med vida ärmar. Vid högtidliga tillfällen bära de en sidenkjortel (*ṯōb ḥarīr*) med blåa, gröna, röda och gula ränder och på bröstet en fyrkantig duk af röd eller gul färg. Om midjan sammanhålles den af en bomulls- eller sidengördel. Öfver denna ṯōb bära de en vanligen mörkröd ʿabā, som är kortare och mera tätt åtsittande än männens. I Betlehem hafva kvinnorna en rikt broderad jacka utanpå sin ṯōb. Hufvudet prydes af en efter olika seder å olika platser utstyrd lufva, som är försedd med påsydda guld- eller silfvermynt. I Betlehem begagna kvinnorna en sorts tyghjälm, försedd med guld- eller silfvermynt, särskildt framtill i pannan. I Nasaret och dess omgifning ser man kvinnorna bära ett slags uppstoppade tygkorfvar på båda sidor om ansiktet, hvilka äro försedda med en mängd tunga silfvermynt (5- eller 6-piasterstycken) till ett värde af ända till 150 kronor. Denna tunga hufvudbonad förorsakar ej blott värk i hufvudet och ögonen, ehuru de flesta snart vänja sig därvid, utan utgör äfven ett begärligt lockbete för tjufvar. Beduinen skyggar nämligen ej tillbaka för att plundra kvinnorna på deras hufvudprydnader midt på ljusa dagen![19]

III. Samarien och Galiléen.

Från Jerusalem till Sikem.

Afsked från Jerusalem. — Sauls Gibea. — Rama. — Beerot. — Betel. Från dess historia. — Utflykt till Mikmas. — Aj. — Migron. — Passet vid Mikmas. — Geba. — Vādi Fara. — Utflykt till Tell ʿAsur. — Vin- och fikonplanteringar. — »Hvar och en skall sitta under sin vinstock och sitt fikonträd». — »Ett land, som flyter af mjölk och honung». — Utsikt från Tell ʿAṣūr. — Vinodlingen i Palestina förr och nu. — Utflykt till Timnat Serach. — Gofna. — Olivträdet. — Oljan. — Timnat Serach. — Byggnadssätt i byarna på landet. — Samuels Rama. — Palestinas scirocco. — »Och *sedan* ät du och drick!» — »När I sen moln stiga upp i väster, strax sägen I: 'Det kommer regn', och det sker så». — Ett arabiskt hus och dess möblering. — En bakugn. — Handkvarnen. — Huru man kärnar smör. — Uppbrott från Betel. — Hvarför ej: »vinstock och olivträd». — Fikonträdet. — Josef »en telning från ett fruktbart träd». — Fikonodling. — Röfvarkällan. — Gilgal. — Silo. — Lebona. — »En del på vägen». — Akrabatta. — Jakobsbrunnen. — Josefs graf. — Sychar. — Fjärde evangelistens lokalkännedom. — Salem? — »Vårdeken vid Sikem». — Proklamering af välsignelsen och förbannelsen. — Fanatism i Sikem. — Från Sikems historia. — Samariternas lagkodex. — Kanon. — Språk. — Bibelöfversättningar. — Litteratur. — Prästerskap. — Domare. — Kult och troslära. — Messias. — Liviratsäktenskap. — Rättskipning. — »I tillbedjen, hvad I icke kännen, men vi tillbedja, hvad vi känna, ty frälsningen är från judarne». — Än en gång Jakobsbrunnen. — Jesu kärlek till samariterna. — Prof på turkiska ämbetsmäns godtycke. — En uppvaktning. — Besök i arabiska familjer.

Bētīn (Betel) d. 2 april 1891.

Vid 11-tiden satte sig vårt tåg i rörelse från Damaskusporten, dit vi följts af de kvarvarande gästerna i Johanniterhospitset. En af den tyska församlingens pastorer följde oss ytterligare förbi Konungagrafvarna öfver

den grönskande dalsänkning, där Kidrondalen börjar, och upp på Skopus, där vi skulle ta farväl af honom och af Jerusalem. Utsikten öfver den heliga staden är härifrån mycket olika den från andra håll. Medan omgifningen från väster och söder är mörk, bilda olivträden och de enstaka fikonträden i dalen en mera liffull förgrund, än jag förut hade observerat. Bildens skönhet förhöjdes nu af Syriens sol, som i öfverflödande mått utbredde sin rikedom af ljus och färger öfver stadens kupoler, tinnar och torn. Så mycket svårare var det att slita sig lös från denna anblick. Jag vände mig flera gånger för att inprägla bilden och sända vännerna där inne i staden en afskedshälsning. Farväl, Jerusalem! Det låg vemod i detta afsked. Men hvilka afskedshälsningar hade ej här ljudit! Det var som om årtusendens röster blandat sig med min tysta hälsning. »Farväl, Jerusalem!» suckade fångarne, då de gingo mot älfvarna i Babel. »Farväl, Jerusalem!» ljöd det från de förskingrade, då de gingo mot världens hörn. Skall detta folk, ännu stadt i förskingring, alltid bära den dom, som gjort det till en enstaka företeelse i världshistorien? Nej — »när hedningarnes fullhet är inkommen, då skall hela Israel varda frälst». Det ordet vill jag taga med, såsom en hoppets ledstjärna för bedömandet af Israels framtid, på min väg från den heliga staden.

En sänkning i marken, en krökning af vägen — och Jerusalem försvann för våra blickar. Trakten var i början densamma, som jag lärt känna på utflykten till *Bet Horon*. Efter en halftimmes ridt hade vi en höjd med ruiner efter ett torn, nu kallad *Tell el-Fūl*, till höger om oss. Dess läge med omfattande utsikt i alla riktningar passar fullständigt in på *Gibe'a* (upphöjning) i Benjamins land eller, såsom det kallas, *Sauls Gibe'a* eller *Guds Gibe'a* (jfr Jos. 18: 28, 1 Sam. 15: 34, 10: 5, Jes. 10: 29, Hos. 5: 8). Under domaretiden blef här den illgärning begången, som medförde hela byns ödeläggande och var på väg att hota hela Benjamins stam med undergång (Dom. 19—20). I *Gibe'a* hade Saul sitt hem (1 Sam. 10: 26), och här utkämpades det under hans regering flera strider mot filistéerna (1 Sam. 13: 2). Här var det ock, som några af Sauls efterkommande fingo försona den blodskuld, som han hade åsamkat sig mot

invånarne i det väster ut belägna *Gibe'on* (2 Sam. 21: 6). Efter en timmes ridt hade vi på en liknande höjd byn *er-Rām* till höger om oss, hvilken motsvarar det gamla *ha-Rama* (Jos. 18: 25; Dom. 19: 13 m. fl.). Såsom observationspost nämnes det vid sidan af *Gibe'a* i Hos. 5: 8. Efter rikets delning byggde Israels rikes konung Basa ett för Juda rike farligt gränsfäste i Rama, hvilket gaf konung Asa i Jerusalem anledning att vända sig till syrierna med anhållan om hjälp, hvarpå Benhadad genom ett plötsligt infall i Israels rike tvingade Basa att afstå från befästningsarbetet (1 Kon. 15: 17 f.). Enligt 1 Sam. 10: 2 och Jer. 31: 15 synes Rakels graf ha befunnit sig i närheten. Enligt andra undersökningar hänvisas man till en nordväst om Jerusalem liggande ort, Ḳasṭal, för denna graf. Från detta Rama bör man utan tvifvel skilja *Samuels Rama* eller *Ramataim Ṣofim*, hvilket enligt 1 Sam. 1: 1 låg på Efraims berg och säkert är identiskt med det samaritanska *Ramatim*. Följde så några ruiner med namnet *'Aṭāre*, hvilka möjligen motsvara *'Aṭarot-Addar*, en gränsstad för Benjamin (Jos. 16: 2, 5; 18: 13). Vi följde icke den af resande vanligen begagnade vägen till *Rāmallah*, som här tager af till vänster, utan redo till höger, omkring den här begynnande *Vādi es-Suvēnīṭ* och nådde vid 1-tiden *el-Bīre*, möjligen det gamla *Beerot* (Jos. 9: 17, Esra 2: 25), hvarest Isbosets mördare voro hemma (2 Sam. 4: 2 f.).

Till frukost, som serverades i en eländig chān i utkanten af byn, bjöd oss Riske förutom stekt höns och ägg m. m. äfven fikon, som han köpt under vägen genom Benjamins land under form af ett stort halsband, i det fikonen voro uppträdda på ett långt snöre, som en fellach på väg till Jerusalem bar öfver axeln. De kunde ej täfla med smyrnafikon men smakade i alla händelser bättre, än de sågo ut. Under och efter måltiden voro vi föremål för en del nyfikna äldre och yngre medlemmar från den lilla byn, som trots sina få oansenliga hus rymmer omkring 800 invånare. En af flickorna, som betraktade oss, syntes ha fattat särskildt förtroende för grefvinnan v. H. och fick såsom belöning äran att få sin bild tecknad i hennes skissbok. Då hon ville veta hennes namn och ålder, kunde ej ens den lillas morbror gifva besked. Det

är betecknande för mohammedansk åskådning, att man ej ens håller räkning på flickebarnen. Husfadern i Johanniterhospitset berättade oss en dag, att han nyligen frågat en infödd, huru många söner denne hade, och därpå fått bestämd uppgift, men på tillfrågan: Huru många döttrar då? hade mannen svarat ogeneradt: Det vet jag icke!

Vi gjorde ett besök i några af husen i byn och hade därvid bland annat tillfälle att se, huru man spinner sitt ullgarn i Palestina. De spinnande voro ynglingar, och deras verktyg eller slända liknade den, som man använder på enkla bondgårdar i Dalarne för att spinna gröfre garn till rep.

Enligt en tradition skall Bīre vara det ställe, där Maria och Josef märkte, att den tolfårige Jesus ej var med i det öfriga ressällskapet (Luk. 2: 43 f.). Den källrika platsen skulle alltså redan då ha tjänat som första rastställe på vägen från Jerusalem. Väl ligger den blott omkring tre timmars väg från Jerusalem, men i Österlandet var det måhända då såsom ännu sed, att man den första dagen blott gjorde en half dagsresa. Sannolikt är det denna tradition, Bīre haft att tacka för de storartade byggnader, som tempelherrarne på 1100-talet här uppförde. Vi besågo några ruiner och hvalf från deras tid, däribland rester efter en kyrka, af hvilken nordmuren och de tre apsiderna ännu äro i behåll. I dess skepp växte gräset grönt, och några svarthåriga getter ådagalade en strykande aptit i den gamla kyrkans kor.

Från Bīre togo vi vägen norr ut och nådde, sedan vi till vänster lämnat den gamla romarvägen till Djifnā, efter en timmes ridt öfver intresselösa höjder byn *Bētīn*, där vårt folk redan slagit upp trenne tält och kocken var i full fart med att tillreda middagen i kökstältet. Bētīn blir alltså vårt första nattläger. Att döma af Riskes madrasser och järnställningar till sängar komma vi ej att såsom Jakob nödgas sofva med en sten till hufvudgärd. Grefven och grefvinnan ha fått ett tält för sig, Henske, betjänten, och jag sofva i mattältet, där ett bord, dukadt för tre personer, redan är uppsatt. Mikael, vår uppassare, är i full fart med att bära in våra kappsäckar och placera dem under våra järnsängar. Tältets väggar äro prydda med en mängd brokiga figurer i rödt, gult och

blått — alltså äfven svenska färger. På dess topp svajar den tyska riksflaggan. Då det ej är långt lidet på eftermiddagen, hade vi väl kunnat fortsätta ridten ett stycke längre. Men grefve v. H. är angelägen, att grefvinnan ej skall anstränga sig den första dagen. —

Bētīn motsvarar efter namnet och läget det gamla *Betel* eller *Lūz*, som var dess ursprungliga namn, innan Jakob här hade sin dröm om himmelsstegen (1 Mos. 12: 8; 28: 10 f., 35: 14 f.) och sedan uppreste ett altare på samma ställe. Längre fram under israeliternas invandring och i början af domaretiden uppträder stället såsom medelpunkt för ett kananeiskt konungadöme (Jos. 12: 16; Dom. 1: 23, 26). En tid synes förbundets ark här ha haft sin plats (Dom. 20: 27 f.). Sin största berömmelse vann det dock efter rikets delning, då det blef säte för den israelitiska riksheigedomen, täflande med självfva Jerusalem, och då en tjurkalf såsom bild af Jehovah här omgafs med en alltmer och mer urartad kult (1 Kon. 12, Amos 3: 14). Det eröfrades af Juda rikes konung Abija (2 Kr. 13: 19) men återtogs af Basa. Här hade profeten Amos att bestå en hård kamp mot en urartad gudsdyrkan och en öfvermodig säkerhet, framkallad genom Jerobeam II:s segrar; han måste till sist på grund af beskyllning för sammansvärjning lämna stället (Am. 7: 10 f.). Med Samarias fall föll icke den olagliga kulten i Betel utan fortplantade sig ännu såsom en af lederna i den samaritiska gudstjänstens utveckling (2 Kon. 17: 25 f.). Staden själf synes dock en tid ha lydt under Juda rikes öfverhufvud, så att konung Josia ostördt kunde utsträcka sin bildstorm äfven hit och nedbryta det orena altaret (2 Kon. 23: 15 f.). Efter hemkomsten från exilen hörde staden åter till Juda rike, efter hvad som framgår af Esr. 2: 28, jfr Sak. 7: 2. På makkabéertiden befästades det af den syriske fältherren Bacchides, och under kriget med romarne intogs det af Vespasianus.[1] —

Medan middagen tillreddes, gjorde grefven och jag en kortare utflykt mot öster, där vi på en af kullarna upptäckte ruiner efter en kyrka, sannolikt från korsfararnes dagar. Ett stycke längre mot öster visade sig väl bibehållna grundmurar till ännu ett tempel. Vi träffade till och med finare mosaikstycken bland gruset inuti

skeppet. På någon af dessa höjder hade väl Jerobeam uppställt sitt altare och sin tjurkalf; på hvilken är ej godt att säga, då de alla äro tämligen lika höga. Möjligt är, att någon byggnad omgaf altaret och att man därifrån hade utsikt ända ned till Jerusalem.

Hemkomna från den lilla utflykten möttes vi af den ledsamma underrättelsen, att grefvinnan var sjuk och att vi därför sannolikt skulle få taga morgondagen till hvilodag. Detta var ej angenämt efter den första dagsresan. För min del är skadan ingen, ty jag får under tiden tillfälle att göra ett par små utflykter i väster och öster under vårt uppehåll här.

Vår kock visade sig kunna tillfredsställa de fordringar på ett tyskt kök, som min höge resenär kunde uppställa i denna afskildhet från all europeisk civilisation. Efter makaronisoppan, som lofvar att ofta komma igen, fingo vi de vanliga stekta hönsen och vaktlarna och till dessert apelsiner, nötter och russin.

Bētīn d. 3 april 1891.

Med en infödd barfota vägvisare från Bētīn begaf jag mig i dag på förmiddagen af mot öster med *Machmās* såsom mål. Efter en timmes ridt öfver steniga höjder fingo vi den för Palestinas förhållanden stora och om invånarnes välstånd vittnande byn *Dēr Divān* i sikte. Välodlade åkrar, oliv- och fikonplanteringar sträckte sig ända inpå de nästan prydliga husen. Här i närheten söker Robinson det gamla *ʿAj*. Enligt 1 Mos. 12: 8 och Jos. 7: 2 låg det öster om *Betel*. Vid israeliternas intagande af landet var det säte för ett kananitiskt konungadöme (Jos. 8: 2). Här ledo de af Josua från Jeriko utskickade tre tusen krigarne ett nederlag inför ajiterna på grund af Akans olydnad att förgripa sig på bytet vid Jerikos eröfring; och det var först sedan Akan blifvit stenad i Akors dal, som Josua lyckades intaga det (Jos. 7). Staden nämnes i den profetiska skildringen af den assyriske konungens anryckande (Jes. 10: 28) under namnet *ʿAjjat*. Efter exilen togo benjamiterna den på nytt i besittning, och den kallades då *ʿAja* (Neh. 11: 31, jfr 1 Kr. 7: 28). Utefter en dalklyfta mot söder märktes grafvar och stenbrott, ett tecken, att trakten förr ej varit

så öde, som den nu är. Måhända har man att söka det gamla *ʿAj* här eller i en obetydlig ruin *Tell el-Ḥadjar* nordväst om Dēr Divān.[2] Efter en halftimmes ridt utefter den något branta sluttningen af en mot söder gående dalklyfta märktes byarna *Kudēra* och *Burḳa* till höger, den senare, såsom det syntes, i en jämförelsevis fruktbar omgifning. Därpå syntes i den midt emot liggande väggen af dalklyftan flera klippgrafvar och därofvan några ruiner, kallade *Makrūn*, hvilket man sammanställt med *Migron* (Jes. 10: 28), ehuru 1 Sam. 14: 2 synes lägga det längre mot söder. I den mot öster vidtagande ödemarken har man att söka »*Betavens öken*», som låg på gränsen mot Benjamins land i öster (Jos. 18: 12). Ändtligen såg jag byn *Machmās* framför mig, där den smala dalen, som jag följt mot söder, utmynnade i den nordost ifrån kommande branta *Suvēnīṭ*-klyftan. Byn syntes vara så godt som obebodd. Jag lät min vägvisare för en stund hvila ut och besåg några märkvärdiga pelare och rester efter gamla byggnader, som antydde, att här stått några större byggnader fordom. Staden *Mikmas* låg, efter alla tecken att döma, där byn ännu är belägen. Under Sauls krig med filistéerna är den ofta nämnd (1 Sam. 13: 2, 16, 23, 14: 5) såsom filistéernas utpost mot söder, under det Saul höll sig på södra sidan om den djupa bergsklyftan. De omkring 20 m. höga bergväggarna visade sig mycket stela och ägnade att gifva en åskådlig bild af Jonatans hjältebedrift, då han klättrade ned från den södra och upp mot norra väggen till de där ofvan liggande filistéerna (1 Sam. 14). Solen brände het där nere i det endast 5—6 meter breda passet, och jag hade ingen lust att efterhärma Jonatans bedrift för att få se byn *Djebaʿ*, det gamla *Gebaʿ*, en levitstad i Benjamin, som låg på andra sidan passet. Detta *Gebaʿ* bör ej förväxlas med det ofvannämnda *Gibeʿa*, ty det skiljes tydligen därifrån i Jes. 10: 29 och 1 Sam. 13: 2 f., om än de två orterna understundom synas ha blifvit förväxlade redan i Gamla testamentets skrifter, så t. ex. i berättelsen om Jonatans hjältebedrift (1 Sam. 14: 16). Efter rikets delning förekommer uttrycket från »Geba till Bersaba» (2 Kon. 23: 8) såsom beteckning för Juda rikes utsträckning från norr till söder, likasom

uttrycket »från Dan till Bersaba» (2 Sam. 17: 11; Dom. 20: 1; 1 Kr. 21 [22]: 2) användes såsom angifvande Palestinas gränspunkter i norr och söder.[3]

Innan jag vände åter, besteg jag en af höjderna norr om passet och hade därifrån en förträfflig utsikt ned mot *Vādi Fāra*, som är namnet på Vādi Ḳelt i dess öfre lopp, och med hvilken Suvēnīṭklyftan förenar sig längre mot söder. Denna *Vādi Fāra* begynner nordost om *Anatōt*, profeten Jeremias' födelsestad, och namnet Fāra är väl ett minne af den benjamitiska staden *ha-Para* (Jos. 18: 23). Måhända ha vi att tänka oss den af Jeremias företagna handlingen med gördeln (13: 4—7) förlagd till denna dalklyfta. Man har länge tolkat orden såsom gällande Frat, *Eufrat*, men en dubbel resa till denna från Jerusalem aflägsna flod synes på stället omotiverad, och frågan är endast, om man skall läsa *Ferata* eller *Farata*, till Frat eller Fara i den hebreiska texten. Det senare synes naturligare.

Från den höjd i närheten af passet, som jag bestigit, och hvilken erbjöd en vidsträckt utsikt mot söder och norr, hade jag ett lämpligt tillfälle att beundra den åskådlighet, med hvilken den inspirerade profeten skildrat den assyriska krigshärens ilmarsch mot Jerusalem: »Han är kommen öfver *Ajat;* han tågar genom *Migron;* i *Mikmasch* lämnar han sin tross. De rycka genom passet: Geba skall vara vårt nattläger; *Rama* bäfvar; *Sauls Gibea* tager flykten — arma *Anatot*» (Jes. 10: 29 f.).

* * *

På eftermiddagen företog jag i sällskap med min resenär en utflykt i nordostlig riktning från Bētīn. Vår vägvisare från Bētīn ledsagade oss utefter en bergås, hvarifrån vi hade en förträfflig utsikt mot öster ända ned mot Jordandalen. På en mindre högslätt reste sig till höger en isolerad höjd, kallad *Rammōn*, och motsvarande det gamla *Rimmōn*, dit de öfverblifna benjamiterna flydde efter det förhärjande nederlag, som tillfogades de öfriga af deras stam (Dom. 20: 45 f.). Längre mot norr hade vi den af kristna bebodda byn *eṭ-Ṭajjibe* till höger. Den

skiljer sig genom husens storlek och den väl uppodlade omgifningen lika fördelaktigt som Dēr Dīvān från andra byar i Palestina. Åtskilliga tecken antyda, att vi här ha att söka det gamla *'Ofra* (Jos. 18: 23, 1 Sam. 13: 17), som väl är identiskt med det i 2 Sam. 13: 23 omtalade *'Efraim* eller *'Efron* i 2 Kr. 13: 19. Josefus omtalar ock ett i närheten af Betel liggande *Afairema* (jfr 1 Makk. 11: 20 f.), och i Hieromus' och Eusebius' onomastikon omnämnes ett *Effrem* i ostlig riktning från *Betel*. Här har man väl äfven att söka det *Efraim*, dit Jesus efter Lasari uppväckelse drog sig tillbaka (Joh. 11: 54). Det var berömdt för sitt goda hvete.[4] Längre mot norr reste sig *Tell 'Aṣūr*, en af de högsta bergsträckorna i södra Palestina, 1011 meter öfver Medelhafvet. Den utgjorde slutmålet för vår utflykt. Man har sammanställt denna höjd med *Ba'al Ḥaṣor*, där Absalon vid en fårklippningsfest dödade sin broder Amnon, och hvilket enligt berättelsen i 2 Sam. 13: 23 låg nära Efraim.[5] Nu gingo inga får eller annan boskap där i bet, utan hela bergets sydvästliga sluttning visade sig vara öfversållad af vin- och fikonplanteringar af stort omfång. Vi redo en god stund mellan murar, som omslöto trädgårdarna och lämnade trånga gator till passage. På ett ställe höll det på att gå mig såsom Bileam, då åsnan i en dylik smal gata mellan vingårdar tryckte profetens fot mot muren (4 Mos. 22: 24). Berget syntes vara alldeles obebodt, ty vi kunde ej upptäcka någon by där uppe.

De vidsträckta vin- och fikonplanteringarna gåfvo en åskådlig bild af israeliternas sätt att anlägga dylika trädgårdar (Jes. 5, Mark. 12). Ännu såsom förr består hufvudarbetet vid anläggandet af en vingård däri, att man uppgräfver jorden och rensar den från sten, omgifver det hela med en mur och bygger ett torn, därifrån man håller vakt öfver vindrufvorna och fikonen, då de börja att mogna. Sådana torn sågo vi här nästan i hvarje trädgård, och på taket af dem voro små hyddor af grenar och löfverk uppförda. Vinpressar, som fordom synas ha varit lika vanliga som tornen, förekomma nu sällan, då de mohammedanska infödingarne äro förbjudna att dricka vin, och äfven de kristna i allmänhet sälja sina mogna drufvor till Jerusalem och andra orter, där vinet pressas ur druf-

klasarna. Men ruiner efter gamla pressar, uthuggna ur klippan och byggda så, att en fördjupning ligger högre, en annan lägre och båda förenade med en ränna, där vinsaften rann från presskaret ned i den lägre liggande behållaren, upptäckas på bergen här och hvar i Palestina, såsom talande vittnesbörd om dess forna rikedom på vin.

På ett ställe hade vinterregnet raserat muren och anställt en stor förödelse bland vinstockarna och fikonträden, som ägaren ej förmått att bota. Vattnet hade bortspolat jorden, stammarna lågo kullfallna, och i den nu uttorkade strömfåran syntes de långa, slingrande trädrötterna, som af vårsolen förtorkats, då de ej hade någon jord, hvarifrån de kunde suga till sig must. Oaktadt sitt förvissnade tillstånd voro de ännu ett talande bevis på vinstockens rastlösa flit att i sitt hemlighetsfulla kemiska laboratorium göra sig till godo jordens safter och i förbindelse med solstrålarna bearbeta dem till ädel drufvomust. Förödelsen, som tillika vittnade om nödvändigheten att i detta land skydda hvarje plantering med murar och terrasser, lärde mig bättre än hittills förstå bilden i Ps. 80: 9—13; 89: 41 f. Jes. 5: 5 m. fl. ställen. Naturligtvis skola murarna äfven tjäna till skydd mot två- och fyrfota tjufvar, då vakttornet ej alltid är tillräckligt att hålla alla sådana inkräktare på afstånd. Då drufvorna äro på väg att mogna, uppsättas äfven särskilda giller för schakaler och räfvar, och ve den räf eller schakal, hvars »bord blir honom till en snara eller giller» (Ps. 69: 23). Ofta händer det, att den, som fått sitt ben i gillret, hellre amputerar det med sina egna tänder än inväntar människors hjälp, om hvilken han ej gör sig några illusioner. Vinet synes vara lika begärligt för dessa fyrfota dryckesbröder som för många tvåfotade, och det ser ut, som de glömde sin världsbekanta slughet, så snart de kommit öfver ett drufförråd; de uppstämma då vanligen ett vildt glädjetjut i korus i stället för att hålla kalas i tysthet. Väktaren försummar naturligtvis då ej att i skadeglädje sända en laddning skrot i deras krets, hvilket åtföljes af ännu vildare tjut och blodsutgjutelse, ehuru sällan med dödlig utgång, då de inföddas skjutvapen mestadels äro dåliga (jfr Höga vis. 2: 15).

Vinstockens underbara organism, de rika safterna, som strömma genom kärlen i den i början så oansenliga, till slut i hundratals refvor och stammar förgrenade växten, det årliga afskärandet af de i den oerfarnes ögon vackra grenarna och skotten — allt detta föranledde Jesus till användandet af den bekanta bilden i Joh. 15, som var så fattlig för hans landsmän. Ju mer man reser i detta land, desto bättre förstår man det äkta folkliga och för hvar man begripliga i Jesu bildspråk liksom bibelns talesätt i allmänhet. Under vår vandring genom vinplanteringarna slingrade sig hundratals afskurna grenar, som rensats bort från vinstockarna, kring våra fötter.

Än i dag gäller det såsom uttryck af ostörd lycka att sitta under sin vinstock och sitt fikonträd (1 Kon. 4: 25; Mik. 4: 4; Sak. 3: 10) och äta af deras frukt (2 Kon. 18: 31, Jes. 36: 16). När tiden för fruktskörden är inne, drager hvar och en, som har ett vinberg, ut och bor med hela sin familj i skuggan af refvorna och fikonlöfven eller i någon löfhydda eller ett tält. Till och med förnäma stadsbor skatta sig lyckliga att få arrendera af någon fellach, som behöfver få inkomsten af sitt landtbruk förhöjd, en vingård på någon passande bergsluttning; där tillbringa de sitt sommarnöje, lyckligare än en furste vid någon af Europas förnämsta badorter. Hvad fellachfamiljen själf ej förtär af drufvorna, bäres i korgar eller lådor till närmaste stad eller till sådana byar, som ej ha några vingårdar, där detsamma ofta utbytes mot hvete eller korn. Tiden för vinskörden infaller nämligen samtidigt med det att landtmannen tröskar sin säd på logen.[6]

Annorlunda måtte det dock ha sett ut under gamla tider, då till glädjen under fikonträden och mellan vinrankorna sällade sig sången och jublet från dem, som trampade vinpressarna, under det den röda saften rann ner i det ur klippan uthuggna vinkaret. Ända bortifrån Moabs berg på andra sidan Döda hafvet och ned till Medelhafskusten genljödo då kullarna och höjderna i Palestina af sång och musik från cittror och pukor, som beledsagade dansen vid skördefesten (Dom. 9: 27). Därför hafva profeterna så ofta klädt sina tankar i denna för folket så fattliga bild. Och det är betecknande, att den med förkärlek användes, när det är fråga om att göra slut på den ostörda,

landtliga lyckan och fröjden, tydligen i afsikt att framhålla den fruktansvärda kontrasten mellan säkerheten och domskatastrofen: »Ryta skall han (Gud) öfver sin mark och uppstämma efter vintrampares sed en skördesång öfver alla jordens inbyggare. Det ljudet skall gå intill världens ände», säger Jeremias 25: 30, jfr 48: 33, Jes. 16: 10; 63: 1 f., Uppb. 19: 15.

Palestina, har såsom vi sett, ej förlorat sin förmåga att frambringa flera sorters vin, ehuru dess mohammedanska invånare hindras af sociala och religiösa fördomar att draga nytta af vinodlingen. Intressant är för öfrigt, att Hebron, därifrån de af Moses utsända spejarne medförde en drufklase, som utgjorde en börda för två man i sänder (4 Mos. 13: 24), såsom kännetecken på landets frukt (v. 21), ännu i dag frambringar vinklasar af ända till 12 skålpunds vikt. Landet var uppfylldt af vingårdar, då Israel tog det i besittning (5 Mos. 6: 11), och därför kunde det kallas ett land, som »flyter af mjölk och *honung*», d. v. s. drufhonung. Den äfvenledes förekommande honungen från vilda bin antyder, då den förekommer i större mängd, att landet för en tid legat öde, såsom fallet skulle blifva, när assyrierna fått härja det (jfr Jes. 7: 15, 16 med vv. 21: 22). Men så såg icke landet ut, när Israel tog det i besittning. Den drufhonung, som infödingarne ännu koka af den utpressade drufsaften, benämnes, såsom vi redan nämnt, af dem med ett ord (*dibs*), som alldeles motsvarar det hebreiska namnet (*debasch*). Sannolikt var det samma slags drufhonung, som Jakobs söner förde med sig från Hebron till Egypten (1 Mos. 43: 11). Denna ordspråkslika karakteristik af landet (»ett land som flyter af mjölk och honung»), såsom passande för boskapsskötsel och vinodling, får en motsvarande poetisk omskrifning i Jakobs välsignelse (1 Mos. 49: 11 f.): »Vid *vinträdet* binder han sin mulåsna, och vid *vinrankan* sin åsninnas son. I *vin* tvår han sina kläder och sin mantel i *drufvors blod*. Hans ögon äro *rödsprängda af vin*, och hans tänder äro *hvita af mjölk*.» I Moses' sång (5 Mos. 32: 14 f.) heter det på liknande sätt: »Han (Israel) åt *mjölk* af kor och mjölk af får och gumsars fett från Basan o. s. v., och *drufvoblod* drack du som vin.» Hos profeten Joel skildras landets härliga

framtid likaledes därmed, att »bergen skola drypa af *must* och höjderna flyta af *mjölk*» (Joel 3: 23, jfr Amos. 9: 13).

Palestina drifver ännu en, om än i förhållande till gamla tider (Hes. 27: 17) obetydlig, handel med denna drufhonung. Tre kilo drufvor gifva ett kilo dibs. Vår dragoman har medtagit ett parti för resan, och vi ha redan gjort den välsmakande, något för söta, bruna rätten all heder. Hos den fattigare befolkningen tjänar den som socker, för de sjuka ersätter den vinet. —

Sedan vi arbetat oss upp för bergsluttningen mellan terrasserna, hade vi riklig belöning för mödan. Utsikten var en af de bästa man kan få i södra Palestina, och vi förvånade oss, att så få resande, enligt hvad en af vingårdsvaktarne förklarade, uppsökte den. I söder nådde blicken bort till berglandet vid Hebron. Mot denna bakgrund reste sig Frankerberget något i öster. Kupolerna och tornen från Jerusalem föranledde oss att sända våra vänner där en ny hälsning. Öster därom glänste i aftonsolen Döda hafvets hemlighetsfulla vattenspegel och längre till väster Moabs berg. Rätt öster ut ifrån oss på andra sidan den djupa Jordandalen höjde sig Gileads berg, och bland den vidsträckta bergmassan kunde vi urskilja några ljusa punkter på blå botten, hvilka betecknade *Es-Salt*. Man har velat sammanställa denna ort med den i Israels historia så viktiga staden *Ramot Gilead;* men denna torde ha legat något nordligare. I väster sträckte sig utsikten öfver kustslätten ända ned till Medelhafvet. I norr begränsades den af Efraims berg med Garizim och Ebal, under det att vi litet mer mot öster kunde se upp ända till Ṣafed i norra Galiléen och skymta Stora Hermons snötäckta hjässa. Den underbart rena luften och landets totala brist på hvad vi kalla skogar gör det möjligt att från sådana höjder som *Tell ʿAṣūr* öfverskåda så vidsträckta delar af landet. Till en dylik höjd ha vi väl att förlägga Abrahams vistelseort, då han mottog löftet: »Lyft upp dina ögon och se ut från rummet, där du står, mot norr, mot söder, mot öster och mot väster. Ty hela detta land, som du ser, vill jag gifva dig och din säd» (1 Mos. 13: 14). Ja, här i närheten, mellan Betel och ʿAj, måste den store patriarken mer än en gång ha haft sina tält uppslagna (jfr 1 Mos. 12: 8; 13: 3) Här har han tillsammans med

de sina fört detta enkla lefnadssätt, sådant som vi ännu kunna studera det hos öknens söner, beduinerna. Där stod familjens tält, och rundt omkring vallade dess tjänare hjordarna. Här gingo kamelerna i bet med sina kalfvar, styfva och högtidliga, såsom de ännu i dag äro att skåda äfven i fritt tillstånd. På de branta klippsluttningarna klättrade de envisa, långörade getterna, i dalsänkningen rörde sig de mera försiktiga fåren och längre ned, där gräset växte saftigare, den korthorniga nötboskapen. Slafvar vaktade hjordarna och höllo dem i ordning med stenkastning, och slafvinnor beredde smöret i getskinnssäckar. Tidigt på morgonen stod Sara upp och bakade brödet för dagen öfver en koleld framför tältet. Om aftonen samlades alla hjordarna vid någon källa i närheten. Med den inbrytande skymningen bredde sig djup stillhet öfver herdelägret, några af herdarne höllo vakt öfver de hvilande hjordarna, och vid kolelden berättade patriarken för de sina om Guds underbara vägar och hans kallelse till honom att utvandra från sitt hemland i öster och blifva en främling i löftets land. Trots de stora och mäktiga löften, till hvilka han hade att trygga sig, har han väl mer än en gång känt trycket af sitt främlingsskap, och, när den inbrytande nattens stillhet lagt de öfriga i sömn, med ett visst vemod i blicken skådat upp till den dunkelblåa himmeln och de tindrande stjärnorna. Men i dylika stunder har äfven Gud försäkrat honom: »Sådan skall din säd i detta land vara!»

Vinodling i Palestina förr och nu.

Då vinodlingen, enligt hvad vi sett, spelat en stor roll i Palestina, torde det måhända vara af intresse att litet närmare lära känna de nuvarande förhållandena vid vinodlingen äfvensom dess utsträckning och bruket af vin i gamla tider.

Jag har påpekat, att mohammedanernas religiösa uppfostran lägger hinder i vägen för en kraftigare uppblomstring af vinodlingen. Men ehuru mohammedanerna ej dricka vin, så tycka de dock mycket om att äta vindrufvor, drufhonung och drufsaft, af hvilka artiklar de äfven exportera en del. Bland de kristna och judarne tilltager alltmer antalet af dem, som sysselsätta sig med vinodling.

I mellersta och nordliga delen af Syrien växer vinrankan på många ställen vild. På Libanon har man funnit ej mindre än 4 olika sorters vilda drufvor, och i norra delen af Syrien förekommer ännu en art, hvilken dock möjligen kan vara densamma som en af de på Libanon förekommande.

Af de odlade vinsorterna kan exempelvis nämnas från trakten af Jerusalem tvenne slag från Tabuke-drufvan och ett slag från Djendale-drufvan. Tabuke-rankan lämnar dels hvita drufvor, hvilka ätas utan att pressas, dels svarta, hvilka tjäna till vinberedning. Djendale-rankan lämnar hvita drufvor, hvilka användas till vinberedning. De inflyttade tyska kolonisterna hafva infört flera europeiska vinsorter.

I Jerusalem och Hebron går man till väga på följande sätt vid anläggandet af en vingård. Fellachen gräfver gropar på 40 cm. djup och 40 × 10 cm. omfång och nedlägger däri en stickling, en gren af en äldre vinstock, på minst en meters längd. Denna gren består ungefär till hälften af en äldre stam och nedlägges i den uppgräfda gropen så, att dess yngsta del kommer att höja sig öfver jordytan. Sådana sticklingar nedsättas på ungefär tre meters afstånd från hvarandra. Anledningen till att man lämnar ett så stort mellanrum ligger dels däri, att fellacherna vanligen bearbeta sina vingårdar genom att plöja upp jorden mellan vinstockarna, då dessa ej få stå hvarandra för nära, för att ej refvorna skola skadas, dels däri, att de låta refvorna delvis växa utefter jorden för att påskynda drufvornas mognad och höja deras sockerhalt.

Då den nysatta sticklingen uppnått en ålder af 5—6 år, afskäres den 5—6 cm. djupt under jordytan med en krokig trädgårdsknif. Af de därefter uppspirande skotten låter man endast ett växa, de andra afskäras. Det bibe-

hållna skottets förgreningar låter man därpå antingen växa utefter marken, eller leder man dem uppför pålar, allt eftersom man vill producera drufvor för vinberedning eller för att ätas opressade. På andra eller tredje året gifver man de till vinberedning bestämda skotten ett stöd af en 60 cm. hög träpåle. I Jerusalem låter man en del af de årsskott, som det utefter jorden liggande äldre hufvudskottet (skänkeln) utsänder, äfvensom mindre sidoskänklar växa ut. I Hebron afklipper man vid slutet af fjärde året skänkeln i spetsen några centimeter och låter den ej öfverskrida denna längd; alla grenar och sidoutskott afskäras, utom vid yttersta änden af hufvudskottet, där man lämnar dem frihet att förgrena sig.

Gödsling förekommer endast vid den första anläggningen och då ej i omedelbar närhet af den blifvande vinstocken utan på de mellanliggande fria fläckarna. Sedan man satt sticklingarna, sår man under tre års tid bönor, ärter, gurkor och kurbitsliknande frukter på den blifvande vingården.

Några drufvor kan man ej vänta sig förrän på andra och full skörd först på fjärde året af »skänkelns» bestånd.

Plöjningen eller omhackningen af vingården sker mellan december och april två till tre gånger om året. Vid plöjningen måste en person gå framför oxarna och lägga refskänklarna ur vägen. Många grenar blifva dock därvid skadade, men nya skott komma i stället, och af dessa låter man de bästa växa.

På samma sätt som det här beskrifna går fellachen vanligen till väga i hela Palestina. Där man planterat vin på mycket branta terrasser, hänga skänklarna ofta ned från murar eller ledas uppför sådana.

Något annorlunda arbeta de tyska kolonisterna vid Sarona i närheten af Jāfā, vid Jerusalem och Haifa likasom judarne. Man sätter i december sticklingar i 75 cm. vida och lika djupa hål på 2—2 1/2 meters afstånd från hvarandra. Sticklingens nedsättning afpassas så, att den öfver jorden uppstigande delen visar två ögon, af hvilka det ena helt nära marken. Under sommaren utvecklas från det nedersta ögat 1—3 skott. Under andra vintern gräfver man en 5 cm. djup grop omkring sticklingen, afskär de öfversta rötterna och de förhandenvarande skotten så

mycket, att ingen »ved» synes ofvan marken, sedan gropen igenfyllts. Påföljande sommar bildas nya skott. Man förfar med dessa under den följande, den tredje vintern, såsom under den andra. På den tredje sommaren uppsätter man pålar för de starka vinstockarna, alla skott afskäras nere vid marken utom det bästa, som fastbindes vid pålen. Detta skott får växa till en längd af 45—50 cm. Nästa år, alltså det fjärde efter sättandet af sticklingen, bär vinstocken de första drufklasarna, hvilkas vikt kan belöpa sig till 3 kilogram. Full skörd kan man vänta först på 6:e eller 7:e året. För att kunna tillmötesgå efterfrågan af rödvin förädla de tyska kolonisterna ofta refvor, som bära hvita drufvor, medelst inympning af sådana, som bära röda. Mellan november och april »rensas grenarna», hvarvid man tillser, att de ej få öfverskrida en höjd af 60 cm., på det refvorna må utvecklas så nära jorden som möjligt och tillgodogöra sig dess värmeutstrålning. Från 7:e året, då refvorna blifvit nog starka att bära sig själfva, aflägsnas stödjepålarna.

Drufskörden inträffar i Palestina, hvad beträffar sådan frukt som ätes omedelbart, från och med augusti. De för vinberedning bestämda svarta drufvorna skördas i september, de hvita ungefär en månad senare.

De kristna fellacherna »trampa» drufvorna i en lämplig klippfördjupning eller på en för ändamålet stenlagd plats, hvarifrån en ränna leder saften ned i en för dess upptagande anlagd fördjupning. I Hebron, där vinhandteringen bedrifves företrädesvis af judar, låter man drufvorna ligga hela 16 dagar på hustaken, innan man pressar dem.

De tyska kolonisterna i närheten af Jerusalem låta »uttrampa» de hvita drufvorna och medelst en press utpressa lämningarna efter dem, hvarpå den senare utpressade, på garfämne rika saften slås tillsammans med den egentliga drufsaften. De röda drufvorna lösgör man först med ett verktyg från deras fästen och lägger dem så i ett för jäsning afsedt fat, där de blifva liggande 4—7 dagar. Därpå aftappas vinsaften, och den i drufskalen ännu kvarvarande saften utpressas.

Efter 2 till 4 månaders tid är så väl det hvita som det röda vinet drickbart. Enligt i Jerusalem gjorda erfarenheter skall det efter tysk metod beredda vinet vinna

i godhet genom att sparas ända till 7 år, men därefter hvarken förbättras eller försämras.

Det i Jerusalem eller Palestina öfver hufvud odlade vinet har en tämligen skarp smak och påminner något om konjak. Får det ligga några år, har det ett gynnsamt inflytande på matsmältningen. Efterfrågan från Europa är tämligen stark. Prisen variera något: för nytt hvitvin (utan fat) ungefär 35, för gammalt ungefär 75 kr., för nytt rödvin 75, för gammalt 90 kr. för hektolitern.

De på Libanon odlade vinsorterna hafva i allmänhet en sötare smak än de, som odlas vid Jerusalem. Låter man dem ligga några år, vinna de i förträfflighet men blifva på samma gång mera rusande. Ettårigt vin säljes i Bejrut till ungefär 25—30 öre litern.

Såsom redan är antydt, användes en stor del af vinskörden till mat utan att pressas. Emellertid har man i de flesta trakter i Palestina ej så lämpliga drufvor för detta ändamål som t. ex. i Smyrna.

En icke oansenlig mängd vindrufvor torkas till russin. Hufvudorterna för denna produktion ligga i Syrien (Damaskus och Libanon); dock är trakten kring *es-Salt* i det gamla Gilead äfven berömd i detta hänseende. Den största delen af russinen exporteras till Egypten, Mindre Asien, och en liten del går till Europa. Endast en mycket ringa del finner användning inom landet. I Jerusalem kokar man den torkade frukten tillsammans med torkade aprikoser, förnämligast från Damaskus, och begagnar det hela sedan såsom ett slags kompott. På Libanon göra de kristna konjak af russin.

Om drufhonungen (dibs) ha vi förut talat. Den beredes exempelvis i Hebron, Jerusalem och på Libanon i något större skala men äfven annorstädes, där man har någon vinodling.

Äfven en icke obetydlig mängd drufsaft beredes för export i trakten af Jerusalem, i Galiléen och på Libanon. Den anses af de infödda för dyrbar för att förbrukas hemma. Drufsaften beredes på det sätt, att man kokar den utpressade musten 3—6 timmar alltefter drufvornas vattenhalt och därefter tappar den på krus eller i säckar af garfvadt bockskinn.[7]

Om vinodlingens stora utbredning i Palestina under gamla tider vittna flera ställen i Gamla och Nya testamentet. Vinstocken nämnes bland landets hufvudprodukter (1 Mos. 49: 11; 5 Mos. 6: 11; 4 Mos. 16: 14; Jos. 24: 13) tillsammans med fikonträdet (Jer. 5: 17; 40: 10; Hos. 2: 12; 2 Kon. 18: 32) och olivträdet (Jos. 24: 13; 1 Sam. 8: 14; 2 Kon. 5: 26). Israels konungar räknade bland sina domäner äfven vingårdar (1 Krön. 27: 27; 2 Krön. 26: 10), och i förstlingsfrukternas rad (de s. k. bikkūrīm) intogo vindrufvorna det 3:e rummet af de 7 bestämda fruktsorterna: hvete, korn, vindrufvor, fikon, granatäpplen, oliver och honung. Vinodlingens utbredning bekräftas äfven af profeternas bildspråk, där vinstocken eller dess frukt beröres nästan i hvarje profetiskt tal, och detta lika mycket om det gäller en löftesrik framtid eller en förestående dom (Jes. 7: 23; 61: 5; Jer. 6: 9; Hos. 2: 12; Sak. 8: 12; Mal. 3: 11). Profeterna låna ej blott enskilda bilder från vinstocken och dess skötsel (Jes. 1: 8; 18: 5; 34: 3; Jer. 6: 9; Hos. 14: 8), utan vinstocken eller vingården utgör äfven medelpunkten för parabler (Matt. 20: 1 f.; 21: 33 f.), allegorier (Joh. 15), fabler (Dom. 9: 8 f.) o. s. v. Ofta förekommer under skiftande form jämförelsen mellan Israels folk och en vinstock eller en vingård (Ps. 80: 9 f.; Jes. 5; Jer. 2: 21; Hes. 17: 6 f.; Hos. 10: 1). En plastisk framställning af denna bild utgjorde den stora, af massivt guld bestående vinstock, som var anbragt på frontväggen till det Herodianska templet och hvars drufklasar, enligt Mischnan lika stora som en människa, och löf ständigt voro i tillväxt. Vissa synagogor, såsom t. ex. »vinstockens synagoga» i Sepforis, voro äfven prydda med emblemer af vinstocken. I öfverensstämmelse härmed framställa de makkabeiska mynten en stor gyllene vinstock såsom bild af Palestina. Aristobulus II skickade äfven en vinstock af guld, värd 500 talenter, såsom skänk till Pompejus i Rom; denna uppställdes i Jupiters tempel.[8]

Vinrankan växte väl i äldsta tider såsom ännu delvis vild (Hes. 15: 2, jfr Jes. 5: 2). Vinodlingen var säkert utbredd öfver hela landet, se 1 Sam. 8: 14; Jer. 39: 10; 2 Kon. 25: 12; Neh. 5: 3, af hvilka ställen det framgår, att vingårdar voro lika vanliga som åkrar och olivträd-

gårdar. Särskildt berömda äro Engeddis (Hög. vis. 1: 14) vingårdar, drufdalen vid Hebron (4 Mos. 13: 24); nämnda äro äfven Sikems omgifningar (jfr Dom. 9: 27), Karmel i Juda (2 Krön. 26: 10), Jisreel, där Nabot och Akab hade sina vingårdar (1 Kon. 21: 1 f.), Libanon (Hög. vis. 8: 11; Hos. 14: 8) och flera distrikt på östra sidan af Jordan (Jes. 16: 8 f., Jer. 48: 32). Josefus omtalar äfven sjön Gennesarets stränder såsom bekanta för vinodling, och i Mischnan nämnas i detta hänseende Sarons slätt och en mängd andra mestadels obekanta orter. I fjärde århundradet eft. Kr. voro Askalon och Gasa berömda för sitt förträffliga vin, som utfördes till Syrien och Egypten.[9]

Vill man ytterligare förvissa sig om vinodlingens utsträckning under gamla tider i Palestina, så må man närmare undersöka t. ex. trakten kring Betlehem, där den flyktige resanden nu ser en vidsträckt bergsbygd med kala, ofruktbara kullar, hvilka dock vid närmare undersökning uppvisa flera spår efter gamla, sorgfälligt anlagda terrasser och i klippan uthuggna presskar. Ett minne af vinodlingens blomstring har landet ännu bevarat i många namn. Så t. ex. kallas en stor del af den såsom en fullständig vildmark inköpta jordsträckan vid det syriska barnhemmet utanför Jerusalem af den infödda befolkningen *Kerm*, vinberg. Under gamla tider hade flera städer fått namn af den där bedrifna vinodlingen, t. ex. Abel Keramin (Dom. 11: 33), Bet Kerem (Jer. 6: 1, Neh. 3: 14).

Judarne på Jesu tid kände flera sorters vin, nämligen:

1. *Hīlīsṭon* (= gr. ἡλίοστον), ett sött, svagt vin, måhända nyss utpressad, eller i jäsning stadd vinsaft;

2. *Kūschī*, svart vin, hvilket väl var ett af svarta drufvor beredt, oblandadt rödvin;

3. *Ṣimmūḳīm*, ett af torkade vindrufvor beredt vin;

4. Ett med rökelse behandladt sött vin;

5. *Ḳondīṭon*, *jajin hārækach*, kryddadt vin (Höga vis. 8: 2); från detta skilde sig väl icke det »parfymerade vinet»;

6. *Schēkār*, hvilket var ett lindrigt jäst och kokadt sött vin. Kokningen tjänade väl till att bibehålla det sött och bevara det för att surna. Det torde komma ett på Libanon nu användt *ḥelu-* eller söt-vin nära; detta beredes

på det sätt, att man kokar den lindrigt jästa vinsaften och däraf frambringar ett sött vin, hvilket, uppblandadt med vatten, tjänar till dryck under hela året. Från omkring 600 eft. Kr. förstår man med *schēkār* ett af drufskal, dadlar, honung o. s. v. beredt brännvin. I 1 Sam. 1: 15 äfvensom på alla ställen, där det är fråga om föreskrifter för en nasir, ställes schēkār vid sidan af *jajin;*

7. *Jajin*, säkerligen ej olikt det nu i Tyskland beredda vanliga vinet. Dess berusande verkan bekräftas tydligen af flera ställen i Gamla testamentet. Noah (1 Mos. 9: 21) och Lot (1 Mos. 19: 32 f.) blefvo druckna af *jajin*. I 1 Sam. 1: 14 ropar prästen Eli till Hanna, som han tror vara berusad: »Huru länge vill du vara drucken? Låt vinet (*jajin*) gå af dig!» Och Hanna svarar: »Vin (*jajin*) och starka drycker (schēkār) har jag icke druckit.» Jfr Jes. 5: 22.

Af dessa vinsorter användes vid alla gudstjänstliga handlingar och högtidligheter, där vin förekom, endast *jajin;* de andra sorterna voro antingen förbjudna eller var deras användning vid religiösa handlingar bestridd.

Då nu Jesus fogade sig efter alla bland judarne vanliga seder och bruk, särskildt när det var fråga om sådant som hörde till gudstjänsten och de särskilda festligheterna, kan det ej råda något tvifvel därom, att han, då han med sina lärjungar intog den öfliga påskmåltiden, hvilken enligt föreskrifvet bruk skulle bestå af påskalammet, bröd och jajin, verkligen begagnat sig af det senare. Det af flera öfverdrifna nykterhetsvänner gjorda påståendet, att Jesus skulle ha begagnat ojäst vin, är så mycket obegripligare, som sådant vin ej har funnits eller kan finnas. Men man kan tryggt gå vidare och påstå, att Jesus äfven i hvardagslag begagnade sig af vin i den ena eller andra formen, när så fallit sig. Eller hur vill man med en annan uppfattning förklara t. ex. utsagan i Luk. 7: 33 f.: »Johannes döparen har kommit, och han hvarken äter bröd eller dricker vin, och I sägen: Han har en ond ande. Människosonen har kommit, och han äter och dricker, och I sägen: Se hvilken frossare och vindrinkare, publikaners och syndares vän!» Judarne voro endast förbjudna att dricka hedniskt vin, emedan det möjligen kunde vara libationsvin, och efter detta bruk torde väl Jesus äfven

för att ej uppväcka förargelse ha fogat sig. Till och med esséerna, sin tids asketer och socialister, hafva sannolikt icke, såsom man påstått, afstått från bruket af vin. Ett dylikt antagande finner intet stöd i de äldre källorna och har därför på goda grunder blifvit bestridt i nyare tid.[10]

Bētīn d. 4 april 1891.

Grefvinnans fortfarande opasslighet tillät mig i dag göra ännu en utflykt från Betel, där vår karavan fortfarande ligger. Med min dragoman till ledsagare bröt jag upp tidigt i dagbräckningen till det nordväst från Bētīn liggande *Djifnā*, det gamla *Gofna*, som fordom varit en betydande plats och hufvudorten för en af de toparkier, i hvilka romarne indelade Judéen. Byns omgifningar visade sig fruktbara och i hög grad tilltalande. Man undrade ej heller på att dess 400 invånare voro kristna, ty så ser det vanligen ej ut i och omkring de mohammedanska byarna. Vi besågo en i några ruiner inbäddad kyrka, tillhörig grekerna, söder om byn, och höllo på att skrämma ihjäl den i djupaste slummer hvilande vaktaren, då jag ville närmare undersöka några där funna fornlämningar, bland annat en vacker sarkofag, som insatts i muren. I den latinska klosterskolan i byn var det redan trots den tidiga timmen lif och rörelse, och en infödd katolik från klostret åtog sig att blifva min vägvisare längre mot väster. Sedan jag besett några rester efter en gammal kyrka i byn, tog jag afsked af vår dragoman, som återvände till Bētīn, och begaf mig ensam med min vägvisare, *Djirdjis*, i nordvästlig riktning med *Tibne*, det gamla *Timnat Serach*, såsom mål.

Min ledsagare förde mig genom en vacker trakt med omväxlande höjder och dalgångar. För ovanlighetens skull hade vi till och med en jämförelsevis bra väg att följa. De byar, som vi sågo på något afstånd, vittnade om ett visst välstånd, och vi mötte flera fellacher på väg till Jerusalem. De syntes alla vara kristna och visade sig till och med intresserade att höra, om äfven jag var det. Ty värr tilläto mina insikter i deras språk ej en mera ingående konversation, så att jag kunde säga en af de

mötande, att kristendomen består i något annat än att göra korstecknet, hvilket för honom tycktes innebära hufvudsaken. Han åtföljdes af en mohammedansk fellachkvinna och ådagalade i sina gester mot henne nästan lika mycket fanatiskt trots, som mohammedanerna eljest visa de kristna.

Stora samlingar af olivträd fyllde dalsänkningarna och höjdsluttningarna utefter vägen. Hela landskapet syntes ha en annan karakter än det vi passerat mellan Jerusalem och Bētīn.

Olivträdet älskar sällskap och står högst sällan ensamt på någon enstaka höjd. Likaledes synes det liksom husdjuren hålla sig i människornas grannskap. Fellachens hela arbete med olivodlingen inskränker sig till ympning, ifall de ifrågavarande träden äro vilda, en lätt plöjning omkring rötterna och borttagande af några förtorkade grenar. Denna ringa möda lönar trädet med riklig frukt. Fellachen säger därför betecknande, att vinstocken är en *sitt*, en ömtålig stadsdam, som fordrar mycken uppmärksamhet, fikonträdet en *fellacha*, en härdad bondkvinna, som trifves trots mindre omsorgsfull uppmärksamhet, olivträdet åter en *bedavije*, en beduinkvinna, som trifves och visar sig belåten i själfva ödemarken. När en förädlad olivgren inympats i trädet, eröfrar han, säger fellachen, hela det vilda trädet. Paulus använder en motsatt bild i Rom. 11, då han talar om vilda olivgrenar, som inympats på det ädla olivträdet, men anmärker, att det skett »*mot naturen*» (v. 24), med hvilken ordningen i Guds rike ej alltid löper parallellt.

Olivträden förblifva hela året gröna (jfr bilden i Ps. 52: 10), frukten nedslås försiktigt med långa stänger (Jes. 17: 6; 24: 13, jfr 5 Mos. 24: 20), samlas därpå och utbredes på taket af boningshusen eller på något annat upphöjdt ställe, på det den, såsom fellachen säger, må komma i jäsning. Därefter males och pressas den. Den efter pressningen kvarblifna drafven användes såsom förträffligt brännmaterial vid kalkugnar o. s. v. Oljan tjänar till näringsmedel, lampolja och medicin. Bröd, doppadt i olja, ätes, då fellachen ej har annat sofvel, ännu såsom hos änkan i Zarpot (1 Kon. 17). Araberna smörja sig äfven gärna med olivolja och påstå, att de känna sig

stärkta däraf. Vid allahanda yttre och invärtes sjukdomar tjänar oljan såsom botemedel. Så måste äfven förhållandet ha varit på Jesu tid; de af honom utsända lärjungarne använde sannolikt det vanliga läkemedlet (Mark. 6: 13), likasom den barmhärtige samariten i sitt förhållande till den i röfvarhänder fallne mannen, då han göt vin och olja i hans sår (Luk. 10). I öfverensstämmelse härmed har man väl äfven att förstå orden i Jak. 5: 14, hvarigenom detta af katoliker och många protestanter så ofta missförstådda ställe får den naturliga meningen, att man vid påkommande sjukdomsfall skall använda de naturliga läkemedlen och vända sig i bön till den högste läkaren.

Vid middagstiden hade jag nått mitt mål, det obetydliga ruinstället *Tibne*. Det motsvarar sannolikt *Timnat Serach*, som Josua efter landets delning fick till besittning och där han slog sig ned (Jos. 19: 50). Här i närheten skall han äfven ha blifvit begrafven enligt uppgiften i Jos. 24: 30 och Dom. 2: 9. Stället omnämnes äfven i 1 Makk. 9: 50 och på flera ställen hos Josefus såsom *Tamna*, liggande nära Gofna och Lydda. I själfva verket visade sig afståndet härifrån och till Lydda ej stort längre, än det jag nyss passerat från Djifnā. Väster om ruinerna iakttog jag en stor håla, hvilken, att döma efter ljudet, som framkallades af stampningar på dess botten, möjligen döljer ett underjordiskt rum. Hålans väggar och tak voro svarta af rök, och flera tecken antydde, att herdar där haft läger med sina hjordar. Något längre i söder syntes flera intressanta grafvar, bland hvilka fransmannen Guérin trott sig finna själfva Josuas graf. Till tvenne af dessa grafvar ledde ordentliga portaler, uthuggna i klippväggen, och grafkamrarnas väggar voro i den ena delade i en mängd små nischer af egendomlig form.[11]

Ställets omgifning var leende och en bild af stor fruktbarhet. Ett par kvinnor, som i närheten varit sysselsatta med arbete, hade slagit sig ned vid en af grafvarna, som var fylld med vatten, och spisade där sin

enkla middag, bestående af bröd och gröna stjälkar af en växt, liknande våra bondbönor, med syrlig smak.

Från en af höjderna hade jag en förträfflig utsikt öfver omgifningen och en mängd ansenliga byar med hvitglänsande hus. I fråga om mindre byar i Palestina är det ofta svårt nog att på afstånd afgöra, om man har människoboningar eller en samling stenhögar framför sig. Husen uppföras visserligen här öfvervägande af sten, någon gång såsom på de större slätterna af soltorkadt tegel. Men på de fattigares hus utbredes ofvanpå taket bruk eller jord, och när gräset om våren där växer grönt, så liknar ett sådant hus på afstånd en stenhög med jord ofvanpå. I mera välmående byar, där flera af husen äro försedda med ett rum i öfre våningen och ett hvälfdt tak, är det ingen svårighet att på afstånd igenkänna människoboningarna.

Rätt i norr skimrade på en upphöjd platå byn *Bēt Rimā* emot mig i solljuset. Bland alla de ställen, dit man sökt förlägga Samuels *Rama* eller *Ramataim Ṣofim*, har denna ort obestridligt det bästa läget. Här föddes sålunda Samuel, här lefde och verkade han, och här blef han äfven begrafven (1 Sam. 1: 1, 19; 25: 1; 28: 3). Detta Rama bör, efter hvad förut är nämndt, således skiljas från Rama i Benjamin; jfr berättelsen i 1 Sam. 10: 2, där den från Samuels Rama till Gibea återvändande Saul först kommer till Benjamins gräns och så till närheten af Betel (v. 3), hvilket förutsätter, att stället (Rama), där han blifvit smord till konung, låg utanför Benjamins gränser. Med detta *Ramataim* är ett i Makk. 11: 34 omtaladt *Ramatem* sannolikt äfven identiskt, och här har man äfven enligt Eusebius att söka det nytestamentliga *Arimatia*, den fromme rådsherren Josefs födelsestad (Luk. 23: 50).[12]

På återvägen fick jag erfara något af Palestinas *scirocco*. Under det temperaturen steg hastigt och luften kändes tung och kvalmig, öfverdrogs himmeln af en tät slöja, atmosfären fylldes af stoft och damm, och blommorna och växterna antogo ett vissnande utseende. Törsten blef outhärdlig, och vattnet i min sadelflaska kändes hett i munnen. Min vägvisare började gräfva i yttersta hörnen af sin mantel, där han fann några

russin, som fallit ned från den tömda fickan. Det föll mig nu i minnet, att jag hade några dylika läskefrukter i min ytterrock bakom mig på hästryggen, och då jag kunde bjuda honom en hel näfve full, visade han sig så tacksam, att han höll på att omfamna och kyssa min ena fot. Äfven min häst led af den heta ostvinden, och jag kände, hur hans krafter afmattades under mig. Under inflytandet af en sådan het östanvind var det, som profeten Jona önskade sig döden (Jon. 4: 7), och jag lärde mig under dessa 5 timmars ridt bättre förstå hans otålighet. De vissnade cyklamerna vid vägkanten förde mig åter till minnes en bild af psalmisten, hvilken äfven efter denna dag framstår för mig i klarare belysning: »En människas dagar äro såsom gräset; hon blomstrar såsom blomstret på marken. När *vinden går däröfver*, är det icke mer, och det känner icke mer sitt rum» (Ps. 103: 15 f., jfr Hes. 17: 10; 19: 12).

Den heta sydostvinden kommer från den Syrisk-arabiska öknen och fortsätter att blåsa ofta ända till 3, 6, 9 och flera dagar. Den kan, när den blir våldsam, förstöra både träd och hus. Ibland kommer den, såsom fallet var i dag, som en uttröttad örn med lama vingslag, under det atmosfären är tung som bly och hvarje droppe af fuktighet uppsugen. Men vare sig den kommer mera stilla eller mera våldsam, alltid utmattar den växter, människor och djur till det yttersta. Dess förhärjande framfart bland blommorna på marken och refvorna i vingården (Hes. 17: 10; 19: 12) är för profetians blick en talande bild af Herrens makt att liksom endast med sin andedräkt göra människornas härlighet om intet: »Allt kött är som gräset, och all dess fromhet som blomster på marken; gräset torkar bort och blomstret förvissnar, då Jehovahs *vind* blåser därpå» (Es. 40: 6 f.).

Under vägen måste jag upprepade gånger låta min vägvisare och min häst pusta ut under den kvalmiga hettan. Då jag därvid på en höjd hade stigit af hästen och bundit honom vid ett träd, medan jag förtärde den sista resten af mitt matförråd, och därvid äfven delade med mig något åt Djirdjis, förvånades jag öfver att han ej ville äta hvad han fått af brödet och köttkonserverna. Förklaringen fick jag först, sedan jag själf slutat min

måltid, då han började att med strykande aptit förtära hvad han fått. Detta erinrade mig om orden i Luk. 17: 8: »Och *sedan* (din herre ätit), ät du (hans tjänare) och och drick!» Min vägvisares beteende förvånade mig så mycket mer, som jag visserligen sett vår dragoman behandla våra tjänare i karavanen såsom slafvar, hvilka först, sedan vi ätit, fingo sin del, men ännu aldrig sett någon af dem frivilligt vänta med att förtära hvad han fått af vårt bord, till dess vi hade ätit. Men Djirdjis hade tydligen fått en sträng uppfostran hos katolikerna i Djifnā och förstod därför att uppskatta fördelen att få några stycken från mitt matförråd. För öfrigt gäller det såsom regel i umgänge med de infödda, att förtrolighet och vänlighet från husbondens sida förtager aktningen hos tjänarne. Våra bekanta i Jerusalem förklarade sig i allmänhet nöjda med de mohammedanska tjänarne men beklagade, att de måste befallas till allting, då de oftast ej visade ett spår till förmåga att tänka själfva utan i allting måste behandlas såsom tjänare, då man med den bästa vänlighet aldrig kan vinna deras fulla tillgifvenhet.

Då jag på aftonen hemkom till Bētīn efter 11 timmars ridt, var grefven i fullt arbete med att anställa utgräfningar på en höjd, där några ruiner funnos efter en kyrka med en igenfylld krypta. Min tältkamrat, betjänten, visade mig stolt flera mosaikstycken, som han funnit under utgräfningen. Då araberna från byn skulle aflönas för arbetet, visade det sig, att de, som kommit i elfte stunden och ej gjort mer än sett på arbetet, ville ha full betalning lika väl som de andra (jfr Matt. 20: 10 f.).

På aftonen slog vinden hastigt om från ostlig till stark västlig, och tjocka molnmassor uppstego nedifrån kustslätten och hafvet. Det var intet tvifvel längre, att det länge väntade särlaregnet var i antågande: »När I sen moln stiga upp i väster, strax sägen I: Det kommer regn, och det sker så» (Luk. 12: 54). Västanvinden bringar ännu såsom förr regn och kallas därför af araberna »regnets fader».

Vinden från hafvet för just nu stora molnmassor med sig och insveper hela nejden i dimma. Regnet duggar än fint som en sikt, än faller det i strida skurar, dånande ned öfver våra tält. Måtte bara tältpinnarna

och strecken hålla, så att ej tälten blåsa omkull och falla ned öfver oss under natten, som hotar att blifva lika mörk som regnig. Våra araber sofva dels inne i kökstältet, dels invecklade i mantlar i skydd däraf, men utanför.

Bētīn d. 5 april 1891.

Natten fortfor med storm och regn. Grefvens betjänt och jag sofvo dock bättre än grefven och grefvinnan, i hvilkas tält en af sängställningarna gått sönder och ett af tältstrecken sprungit midt under den becksvarta natten. Regnet syntes på morgonen vara i tilltagande, och temperaturen hade sjunkit omkring 15 grader — till verklig fara för den sjuka grefvinnan. Fram på förmiddagen, sedan vi firat vår söndag med läsningen af Jakobs dröm och profeten Amos, tittade solen för några minuter fram mellan regnmolnen, och det såg ut, som de voro på väg att skingra sig. Men det var endast ett bedrägligt sken, ty nya, ännu mörkare massor stego upp från väster, och den tilltagande västvinden sade oss alltför tydligt hvad vi hade att vänta. Då grefven ej ville riskera ännu en kall och regnig natt med sin fru i tältet, beslöts att för den kommande natten söka få kvarter i något af de bättre husen i byn. Dragomanen sändes ut på rekognoscering och kom tillbaka med det besked, att en af de större husägarne hade ställt sin öfre våning till grefvens och grefvinnans disposition. Betjänten och jag beslöto att hålla ut i tältet, och vi klädde oss därför i dubbla ylletröjor. Men för att få karavanen samlad på ett ställe och tillika få större skydd mot den kalla regnförande västvinden, flyttade vi alla tälten till trädgården utanför det förhyrda huset. Åsnorna och hästarna kände sig lika frusna och kusliga som vi. De förra sökte i kylan att springa och dansa sig varma, och när det ej längre syntes göra tillfyllest, fyllde de luften med ett nervretande, märg och ben genomträngande tjut och rytande, sådant som jag aldrig trott dem mäktiga att åstadkomma. En af dem kom under sina klagande utgjutelser upp på en hög mur och därifrån upp på taket af ett angränsande hus, hvarifrån hon förvånad såg ned på den af hennes tjut störda fellachen, som tittade fram från sin dörr där nedanför.

Grefvinnan, som i Berlin varit van att taga in på hotell »Kaiser-Hof», så ofta hon ej med sin man, som är kejsar Vilhelms kammarherre, bor i kejserliga slottet, fick nedsätta sina fordringar på bekvämlighet till det minsta möjliga. Rummet, som utgjorde hela andra våningen i ett af de bättre husen i byn, hade inga fönster, endast ett par gluggar, försedda med träluckor. Fellachen känner nämligen ej den lyxartikel, som vi kalla glas, och hans fönsteröppningar få hvarken vara många eller stora, om han om vintern skall kunna skydda sig mot kylan och regnet. Om dagen blifva, så vida familjen är hemma, både dörr och fönster öppna; det skulle nämligen se ut, som förehade man något ondt och därför ville undandraga sig andras blickar, eller såsom fruktade man besök af en gäst, ifall man på dagen ville stänga dörren. Men äfven om dörren och alla fönsteröppningarna hållas öppna, så förblifver dock stugan mer eller mindre mörk. Tappar en kvinna bort sin penning där inne, så måste hon, såsom det heter i liknelsen (Luk. 15: 8), tända upp ljus, om hon vill söka reda på den; och hon måste vidare sopa huset, ty golfvet består antingen af stampad lera eller något slags cement, och en del spillning efter getter, får, åsnor, höns o. s. v. är där ej heller ovanlig. Vid grefvinnans inträde i det förhyrda gemaket var ägarens hustru sysselsatt med att sopa dess golf och afskaka sofmattorna. Europeiska möbler, såsom stolar, bord, soffor, dragkistor, lyste alla genom sin frånvaro. I ena hörnet stodo några större lerkärl för att bevara säd och mjöl uti och vid sidan af dem några lerkrus för vattenhämtning, i ett annat hörn en liten primitiv träkista med hustruns garderob och prydnader. I östra väggen fanns ett slags spisel, murad af ler, och med en mycket dålig skorsten — i många fall finns det ingen sådan. Sedan vårt folk fått upp alla sakerna i rummet, gjordes eld i spiseln, och hustrun i huset, som hade sin man borta på resa och själf idkade en sorts byteshandel med petroleum och ägg, som infödingarne buro till henne mot lysolja för sina lampor, aktade, i hopp att få öka sin förtjänst, ej sina fikonträd i trädgården högre, än att hon med en yxa afhögg flera grenar och lade dem tillsammans med torra riskvistar, som varit gömda i rummet under oss, på elden. Men röken syntes förakta

den för densamma bestämda primitiva utgången och föredrog att bringa våra ögon till gråt och till sist oss alla nära nog på dörren. Jag måste i denna stund beundra grefvinnans uthållighet och förmåga att finna sig i detta läge. Men det går lättare än man tror att vänja sig af med den moderna civilisationens vanor.

Betjänten och jag ha fått vårt tält uppslaget bland fikonträden i trädgården utanför huset, men natten hotar att blifva kall, om än regnet för en stund visat sig mindre häftigt. Vid half femtiden, då vi alla voro i ordning i vårt nya kvarter, ingåfvo oss Moabs berg, hvilka lyste i solsken, under det Benjamins och Efraims land ännu låg delvis inhöljdt i regnmoln, en förhoppning om bättre väder. En ljusning i väster understödde detta hopp.

Sedan regnet en stund därefter upphört, kunde jag göra ett kort besök i några andra af husen i byn för att få min inblick i fellachernas lefnadssätt ytterligare vidgad. Vid ett hörn på en af gårdarna blef jag stående framför en lägre ugn, som ådrog sig min uppmärksamhet. Det rörde sig där inne, och jag tyckte mig skymta fliken af en mantel. Riktigt — en fellach kröp om några minuter fram därifrån och spridde omkring sig en egendomlig lukt af bränd kreatursspillning. Några hans bekanta framställde under skratt tydligen förklenande anmärkningar, men han skakade af sig kamraternas hån lika lätt som askan. Han hade nämligen under några timmars sömn torkat sina af regnet våta kläder inne i bakugnen. — Denna inrättning är ofta gemensam för flera hushåll, som där baka sitt bröd, den viktigaste beståndsdelen i fellachernas föda. Hvad som under gamla tider gällde såsom ett straff, att tio kvinnor baka i samma ugn (3 Mos. 26: 26), är sålunda nu för tiden vanligt bruk. Ugnen var byggd af lera och ohuggen sten och jämnt så stor, att en person kunde krypa dit in. Midt i ugnen syntes en upphöjning af ler, och vid närmare undersökning befanns det vara ett lock försedt med ett slags handtag likaledes af ler för att lyfta det af och på sin plats. Under locket låg en lerplatta belagd med små stenar: Det var själfva ärilen. När det skall bakas, antändes en tillräcklig mängd kreatursspillning (Hes. 4: 15) öfver och omkring locket, hvarigenom ärilen med stenarna upphettas, och den färdig-

gjorda, hos fellacherna vanligen osyrade degen gräddas så till bröd i tunna kakor. Är bakningen slut, karas askan öfver locket, och då ugnen sålunda ständigt hålles varm, enär fellacherna dagligen använda den, så kan den, såsom nu var fallet, äfven tjäna en våt och frusen fellach till att torka och värma sig. Där man ej håller sig med en sådan ugn, nöjer man sig med ett rundt hål i jorden på en half meters genomskärning, och i dess botten befinna sig liknande stenar eller kol, hvilka nu såsom på profeten Hoseas tid (7: 6) hållas glödande från den ena dagen till den andra.

Då jag inträdde i ett annat af husen och stod och betraktade handkvarnen i närheten af dörren, märkte jag, att ett tiotal svarthåriga getter filosofiskt sträckte sina hufvud med de långa öronen fram emot mig. Deras afdelning i huset gränsade omedelbart intill människoboningen, hvilken genljöd af deras idisslande. Handkvarnen är ännu näst bakugnen den viktigaste artikeln i en fellachs hus; den fick ej, i öfverensstämmelse härmed, tagas såsom pant i gamla tider (5 Mos. 24: 6). Den drages nu såsom förr af tvenne kvinnor, hvilka på morgnarna ha att mala det för en eller flera dagar tillräckliga mjölförrådet. Där handkvarnens ljud, hvilket, såsom kaffekvarnens hos oss, är tecken till behaglig hemtrefnad, ej mera hörs, där är det än såsom i profeternas bildspråk (Jer. 25: 10; Uppb. 18: 22) ett tecken på att byn är öde och hemtrefnaden borta. Dess namn är bland beduinerna ännu detsamma som bland israeliterna, *reḥā*, bland fellacherna kallas den däremot *djārūscha*.

Då jag återkom till det af grefven och grefvinnan förhyrda huset, fick jag en ny bild från fellachernas husliga lif. En kvinna satt i det nedre rummet, dit boskapen äfven hade sitt tillträde, och kärnade smör. Kärnan bestod af ett killingsskinn, som var hopsydt på det sätt, att alla benens och hufvudets former ännu voro bevarade. Ett rep förenade det ena hopknutna benparet med det andra och löpte öfver en i muren inslagen stång. Kvinnan, som satt på en sten och höll i »hufvudet», förde den på detta sätt nedhängande lilla skinnsäcken, hvilken inneslöt grädden, i pendelrörelser med vissa då och då inpassade stötar samt lade efter någon tid örat till säcken

för att på de skvalpande ljuden där innanför höra, om det var smör (jfr Ordspr. 30: 33). Rummet bakom henne tjänade uppenbarligen både till ladugård och barnkammare; jag hörde, just då jag gick förbi, ett lamm bräka och ett barn skrika.

Chān el-Lubban d. 6 april 1891.

Efter en mycket kall natt men med tämligen god sömn väckte oss tupparna i Bētīn i dag långt före dagbräckningen. Redan i Jerusalem hade jag lagt märke till det tidiga hanegället, som ofta kommer 3 till 4 timmar före dagen. Här upprepades samma fenomen och gaf mig en osökt förklaring till den indelning af natten, som Jesus företagit i Mark. 13: 35: »Vaken fördenskull, ty I veten icke, när husets herre kommer, antingen på aftonen eller vid midnattstiden eller i hanegället eller på morgonen». Solen blickade inemot 9-tiden fram mellan molnen, och regnet upphörde. Grefvinnans opasslighet var nästan häfd, och vi kunde tänka på att sätta vår karavan i rörelse norr ut. Då vår dragoman skulle uppgöra med frun i huset, där grefven och grefvinnan bott, begärde hon extra betalning för dåligt vatten, som ingen bedt henne om och ingen druckit men som hon mycket riktigt burit upp i rummet.

En af de båda åsnepojkarne, Raschid, som var mäktig af hvilka pojkstreck som helst men äfven af en viss tillgifvenhet för den, som visat honom medlidande i hans tunna genomvåta kläder, fäste en hel krans af blommor kring hufvudet på sin beskyddarinnas skimmel.

Från de kala höjderna kring Bētīn kommo vi så småningom in i ett landskap af mera fruktbar och leende natur. Vägen, eller rättare de smala ridstigarna, som ömsom korsade ömsom gingo parallellt med hvarandra, voro visserligen branta och steniga, och höjder och dalar saknade fortfarande vårt lands gröna gräsmattor. Men oliv- och fikonplanteringar blefvo allt tätare och af allt större omfång i dalgångarna. På ett ställe gick vägen mellan sådana anläggningar, hvilka på båda sidor följde oss omkring 20 minuter och sträckte sig ännu längre mot väster. En stor krokig jätte bland olivträden ådrog sig min särskilda uppmärksamhet. Det såg ut att kunna vara

flera århundraden gammalt, och tidens stormar hade ej spårlöst gått det förbi. Hade icke det nyss fallna regnet bortspolat gruset och småstenarna omkring dess stam, så kunde man ha trott, att det ur sin egen urholkade barm närde de tusentals grenarna med friskt grönskande blad, ty omgifningen utgjordes endast af sten, sten och åter sten. Men nu visade oss de frilagda rötterna, hvilka likt ett af hundratals maskor bestående nät omslöto de angränsande klipporna, det underjordiska maskineri, hvarigenom jätten sökte sin lifskraft nedifrån och frambragte »olja utur själfva klippan» (5 Mos. 33: 13). När man ser detta vidt förgrenade nätverk, hvarigenom en sådan flitig arbetare suger must och fuktighet ur jorden, förstår man, att bibeln alltid talar om »fikonträd och vinstock» men aldrig ställer olivträd och vinstock vid sidan af hvarandra: två så rastlösa och grundliga arbetare skulle lika litet kunna trifvas vid sidan af hvarandra som två självständiga karakterer i människolifvet.

Fikonträdet, hvars underjordiska maskineri vi under denna dag äfven hade tillfälle att närmare betrakta, har intet af det knarriga och tjuriga, som utmärker det hårda olivträdet. Det liknar med sina smidiga och mjuka former snarare dessa stilla och saktmodiga naturer, hvilka aldrig visa egensinne eller hårdnackenhet och dock genomföra allt hvad de satt sig före. Stenar, som människor endast med krut eller skarpa järnstänger förmå att spränga, spränger det i all stillhet utan kraftansträngning. Vi sågo en sådan sten, som af rötterna till ett bland fikonträden höjts flera fot och måst lämna plats för dess underjordiska arbete. Stilla och lätt hade rötterna trängt sig in i springorna, och den hårda klippan hade ej kunnat motstå de mjuka handtagen. Där nere bland stenarna öppnade det sina porer för att suga till sig fuktighet och tillföra sig näring. — Den fruktbara dalen omkring *ʿAin Jabrūd* med flera vin-, fikon- och olivträdsplanteringar, där träden sträckte sina grenar öfver murarna ut till oss, var en talande bild af Efraims fruktbarhet: »En telning från ett fruktbart träd är Josef, en telning från ett fruktbart träd utmed ett källsprång, med grenar sträckta öfver muren» (1 Mos. 49: 22). Efraims stamgebit stod af ålder i yppig vegetation framför Juda, som dock fått

en större betydelse därigenom, att det trognare än Efraim bevarat Israels äkta gudsdyrkan. Efraims land uppvisar äfven mera afrundade bergshöjder och ett större antal odlingsbara slätter och dalar mellan bergen än Juda. Fikonplanteringar finnas på flera ställen i landet. Men trakten från Betel och ʿAin Jabrūd och fram emot Nābulus (Sikem) är särskildt bekant för sina fikonträdgårdar. Likasom det gifves olika vinsorter, så gifves det äfven olika fikonsorter (gröna, svarta o. s. v.). En stor del af fikonen ätes, såsom de tagas från träden; den största kvantiteten torkas dock i solen och sparas till vintertid. Till ett ordentligt skafferi i fellachernas hem hör äfven ett tillräckligt förråd af fikon. Ty värr säljas en stor del af de torkade fikonen till brännvinsfabrikanter. Det enda arbete fellachen nedlägger på sin fikonplantering består däri, att han några gånger upplöjer eller upphackar jorden omkring stammarna. Någon gödsling eller annat arbete synes ej komma i fråga.

Middagsrast höllo vi vid den s. k. »Röfvarkällan» (*ʿAin el-Ḥarāmīje*), belägen i en vacker dal, som genljöd af pinglorna och skällorna från våra mulåsnor. Traktens ensamhet gör det sannolikt, att här existerat ett röfvarnäste, som gifvit dalen och den ur bergväggen framsipprande källan sitt namn. Några ruiner med stora kvaderstenar visa, att här funnits en ansenlig byggnad. Äfven här voro höjdsluttningarna använda till olivplanteringar. Några människoboningar visade sig icke i närheten, men de hoplagda stenarna till form af terrasser omkring olivträden vittnade om mänskligt arbete. En gammal tradition har i denna ensamma dal velat söka den i Ps. 84: 7 omtalade »Jämmerdalen», genom hvilken de till Jerusalem tågande festpilgrimerna hade att vandra, och namnet på dalen skall enligt samma tradition ha kommit från källan, hvilken gråter och fäller sina tårar utefter klippväggen.

Längre fram öppnade sig en bred, tämligen väl uppodlad högslätt omkring byn *Turmus ʿAjjā*. Till vänster därom låg en annan by på en höjd, hvarifrån man hade en utsikt till det i sydvästlig riktning liggande *Djildjiljā*, hvilket motsvarar ett gammalt *Gilgal*, som omtalas i 2 Kon. 2: 1 f. (jfr 1 Sam. 7: 16) såsom liggande norr om Betel. Hosea och Amos bestraffa upprepade

gånger den orena kult, som florerade här vid sidan af den i Betel (Hos. 4: 15; 9: 15; 12: 11; Am. 4: 4). Tidigare existerade här under Elias' tid en profetskola (2 Kon. 4: 38).

Från en höjd med fri utsikt mot norr njöto vi den storartade anblicken af stora Hermon, hvilket likt en mäktig orgel med stora hvita pipor sträckte sin snötäckta hjässa upp mot himlahvalfvet. Där nere i dalen framför oss sågo vi våra karlar sysselsatta med att uppslå våra tält.

Medan köksmästaren gjorde i ordning vår hufvudmåltid, gjorde jag i sällskap med grefven, som är lika intresserad som jag att få se alla bibliska orter, en utflykt till det en half timmes väg öster ut belägna *Sēlūn*, hvilket tvifvelsutan motsvarar det gamla *Silo*. Det har ett skyddadt läge i en mindre dal. Här stod Israels hufvudhelgedom från Josuas dagar, då landet här utlottades, intill Elis tid (Jos. 18; 1 Sam. 1—4; Dom. 21: 19), då de stora slätterna ännu voro i fiendernas våld.

År efter år samlades folket i Silo och firade här sina glada fester. Måhända ligger en erinring härom i den närliggande slätten, hvilken benämnes festängen (Merdj Aid). Vid dessa årliga fester plägade landets ungmör uppföra en ringdans; och vid ett sådant tillfälle passade de få efter utrotningskriget från de andra stammarna kvarlefvande benjamiterna på att röfva sig hustrur (Dom. 21: 19 f.).

Här lefde profeten Eli, och här hörde den lille Samuel Guds kallelse till honom att blifva Israels reformerande profet (1 Sam. 3). Silo fortfor att bestå under den följande tiden, så att vi träffa en profet Ahia därifrån (1 Kon. 11: 29; 12: 15; 14: 2), hvilken uppträdde emot Jerobeams hus; men dess betydelse var ej densamma, ehuru det synes ha bestått till och med under exilen (Jer. 41: 5). Jeremias' anspelning på dess ödeläggelse (7: 12 f.; 26: 6) åsyftar väl ej förstörelsen af något där befintligt tempel utan Efraims, d. ä. nordrikets, undergång i det hela. Några obetydliga ruiner från äldre och nyare datum tillkännagåfvo, att mänskligt lif här härskat en gång; ett par lättfotade gaseller och några stora gamar voro för tillfället de enda varelser, som störde den högtidliga tystnaden i solnedgången.

Vi återvände samma väg vi kommit till våra tält i närheten af den förfallna Chān el-Lubban och byn med samma namn, hvilken väl motsvarar det gamla *Lebona* (Dom. 21: 19).

Nābulus (= Sikem) d. 7 april 1891.

Under vägen från vårt nattläger vid Lubban till Nābulus passerade vi en leende trakt, där vackra dalgångar från höger och vänster öppnade sig och för hvarje gång lämnade oss inblick i en liten kultiverad värld i smått. Egendomligt förefaller det den resande att se, huru föga aktsamma de infödda äro om sina åkrar och sädesfält, där alltid en mängd gång- eller ridstigar korsa hvarandra. På många ställen vore det en lätt sak att undvika ett hvetefält, men ingen klagan förspörjes från ägaren öfver att de resande nedtrampa grödan, och de infödda själfva äro ej mera nogräknade med sina åkrar än främlingarne. Detta bruk måste vara gammalt, ty hvar och en, som ville förkorta vägen, fick gå öfver en åker, så länge särlaregnet icke fallit, förklarade de skriftlärda. Numera synes man ha glömt till stor del äfven detta villkor. Att ibland detta nät af småvägar öfver åkrarna något af den sådda säden alltid måste »*falla på vägen*» (Matt. 13: 4) är lika naturligt som att en del måste falla bland törnbuskar (v. 7), hvilka den plöjande går förbi med plogen, eller på stenören, som finnes öfverallt.

Vädret började nu åter blifva hotande, och mörka molnmassor drogo öfver toppen på *Garizim* och *Ebal*, då vi redo fram efter den östra foten af det förstnämnda berget med den vackra och bördiga *Machnaslätten* till höger om oss. I öster begränsas denna för hveteskördar sedan gammalt beryktade slätt af en bergstrakt, hvilken i liksom förstenade vågor af ansenlig höjd sträcker sig mot öster och slutligen stupar brant ned i Jordandalen. I denna bergstrakt låg det gamla fruktbara landskapet *Akrabatta*, så benämdt efter en af Eusebius omtalad hufvudort *Akrabi*, som ännu återfinnes i byn *ʿAḳrabe*. Till höger på en af de afrundade kullarna hade vi byn *ʿAverta*, där man utpekar Eleasars och Pinehas grafvar (Jos. 24: 23).

Vägen svängde nu omkring Garizims nordöstliga fot, och vi rastade en stund i ett primitivt hus, beläget där

Sikemdalen från väster mynnar ut i Machnaslätten med Garizim på sin södra och Ebal på sin norra sida. Ett stycke till höger från vägen ligger den brunn, som af kristna, judar och mohammedaner utpekas såsom *Jakobs-brunnen* (1 Mos. 33: 19; Joh. 4: 5). Traditionen har all sannolikhet för sig, och hela omgifningen är ägnad att gifva en förträfflig illustration till Jesu samtal med den samaritiska kvinnan. Brunnen ligger nära vägen, som drog förbi till Jerusalem, såsom den i Joh. 4 skildrade scenen fordrar, och med hela Garizims nordöstliga berg-massa i omedelbar närhet, hvilket åskådliggör kvinnans hänvisande på »*detta berg*», där hennes förfäder tillbedit (v. 20). Brunnen, egentligen en cistern, som under sommartiden mestadels är torr, är ännu djup (23 m.), så att man lika litet nu såsom på den tiden kan få något af dess vatten, om man ej har öskärl (v. 11).

Medan den hittills tillryggalagda vägen allt ifrån Gibea, Rama och Betel fört tanken tillbaka till det Gamla testamentets dagar, var här alltså en plats, som talade om Jesus och hans vandringar från och till Jerusalem. Här var det, som han uttalade detta stora ord, att Gud är en ande och att de, som vilja tillbedja honom, skola tillbedja i anda och sanning, och här med Machnaslätten i öster, där inom 4 månader sädesfälten skulle hvitna till skörd, antydde han profetiskt den skörd ordet och predikan om honom skulle göra midt i Samarien.

Brunnens omgifning var för oss så godt som en missräkning. För att komma till dess egentliga mynning måste man låta fira sig ned i ett slags fördjupning, som utgräfts bland ruinerna efter en i 4:e århundradet uppförd kyrka, hvilken existerade ännu på 700-talet. Dessa ruiner hafva i väsentlig grad förändrat terrängen.

En liknande missräkning erbjöd bilden af den i nordostlig riktning från brunnen utpekade *Josefs graf*; den består af en stenkista med snedvinkligt tak, och är omgifven af en mur, så bristfällig, att den hvarje ögonblick kan falla omkull. Litet längre i nordost ligger den lilla byn ʿ*Asker*, hvilken väl motsvarar det i Joh. 4: 5 omnämnda *Sikar*, hvarifrån den samaritiska kvinnan kom till Jakobsbrunnen för att hämta vatten. Man har ansett det såsom ett bevis på den fjärde evange-

listens obekantskap med till och med själfva staden *Sikems* riktiga namn, då han i stället anfört *Sikar* såsom kvinnans hemort. Men de lokala förhållandena tala så tydligt till förmån för berättelsens uppgift och till bekräftelse af dess lokala färg, att det skulle ha väckt misstroende, om texten erbjudit namnet *Sikem*. Denna stad, som ligger på 20 minuters afstånd väster om ʿAsker midt emellan Garizim och Ebal, är så rik på källor — man uppgaf för mig 22 — att man öfverallt ser eller hör vatten forsa och strömma genom staden, under eller på sidan om husen och trädgårdarna; något behof att från Jakobsbrunnen hämta vatten dit kan sålunda säkert aldrig ha förefunnits. Däremot har *ʿAsker* blott en källa, och flera klippgrafvar tillkännagifva, att här af gammalt funnits en by. Man har därför icke heller några skäl att såsom Hieronymus m. fl. i Joh. 4: 5 antaga en felaktig läsart eller ett slags hånfull omskrifning af Sikem till Sykar eller Sikar, bildadt af det hebreiska *scheḳer*, »lögn», eller dylikt.[13] — I sydostlig riktning ligger en by *Salim*, som Robinson med flera sammanställt med ett föregifvet *Salem* i 1 Mos. 33: 18 i närheten af Sikem. Men trots namnlikheten, som kunde synas påfallande, kan det ej råda något tvifvel om att ordet »*schalem*» i den hebreiska texten i 1 Mos. 33: 18 är att fatta såsom adjektiv, »välbehållen», »lycklig» och ej såsom nomen proprium. Så har ock vår sista proföfversättning fattat ordet.

Omkring 10 minuters väg väster ut ifrån Jakobsbrunnen ligger en liten by *Balāṭa* med rikedom på vatten och planteringar. Den äldsta kristna traditionen likasom den samaritanske kronisten förlägger till detta ställe den bekanta »*eken vid Sikem*», som enligt Jos. 24: 26 låg vid helgedomen och dit alla stadens inbyggare sedermera samlades för att välja *Abimelek* till Israels förste konung (Dom. 9: 6). Själfva namnet Balāṭa skall då innehålla en anspelning på denna ek (*ballūṭ*).[14]

Efter 15 minuters väg mellan Garizim och Ebal når man härifrån den östra stadsporten af Nābulus. Här på sluttningarna af de båda bergen öster om staden har man sannolikt att tänka sig skådeplatsen för den af Josua föranstaltade proklameringen af välsignelsen och förbannelsen, hvilken enligt Jos. 8: 30 f., jfrdt med 5 Mos. 27: 2 f.

väl tillgick så, att förbundsarken, omgifven af prästerna och leviterna, stod midt i dalen, medan folket intog sluttningarna af de omgifvande bergen. De ena hörde från det pittoreska Garizim välsignelsen, de andra förnummo från Ebals kala stenväggar den uttalade förbannelsen, under det den mellanliggande dalen genljöd af tusende röster, som sade sitt amen till leviternas läsning. På afstånd kunde det förefalla egendomligt, att personer kunde tala till hvarandra eller höras från det ena berget till det andra. Men äfven här har den bibliska berättelsen en fullt trogen, lokal färg. Därom erinrades vi lifligt, då vi på aftonen gjorde en utflykt öster om staden och öfverraskades af att höra två personer obehindradt tala till hvarandra, af hvilka den ene stod på sluttningen af Ebal och den andra midt i dalen mellan detta berg och Garizim.

Utanför stadsområdet lågo en mängd hundar i middagsdvala på en stor, stinkande afskrädeshög. Min ledsagare förklarade sedan, att de ej fingo uppehålla sig på stadens gator om dagen. Enligt den nytestamentliga siarens skildring måste dessa föraktade, i Orienten orena, äckliga djur äfven vara utestängda från det nya Jerusalem (Uppb. 22: 15).

Vi togo in hos den protestantiske missionären *Fallscheer*, som här arbetar i det engelska missionssällskapets tjänst och utom sin lilla församling i staden, där tre goda skolor äro i gång, äfven har flera annexförsamlingar att förestå i närheten. Staden, som är den största i Palestina näst Jerusalem, har omkring 20,000 invånare, af hvilka blott omkring 800 äro kristna, däraf 120 protestanter. Befolkningen är ytterst fanatisk och synas häri nästan öfverträffa själfva hebroniterna, hvilka länge haft rykte om sig att vara Palestinas mest fanatiska mohammedaner. Missionären vågade ej låta mig gå ut i staden utan att åtföljas af en eller två infödda ledsagare, och jag uppväckte bara genom min gång genom gatorna och korta besök i de förnämsta moskéerna stor folkskockning, så att min förare öfverallt manade att ej dröja för länge. Ett besök i dessa moskéer är såsom nästan öfverallt i Palestina ägnadt att uppväcka vemod, då man ser de forna, med så mycken omsorg uppförda kyrkorna från korsfararnes eller Justinianus' dagar förvandlade till

mohammedanska helgedomar. I en af dem, den s. k. »gröna moskéen», som skall vara uppförd på den plats, där Jakob satt, då man bragte honom underrättelsen om Josefs död, afrådde mig min förare att gå in, enär flera fanatiska muselmän där voro församlade till bön. I en i närheten liggande mohammedansk skola tilläts jag göra ett, om ock mycket kort, besök.

Gatorna och husen likna dem i Jerusalem. Ingången är såsom där oftast låg och smal. Ofvanför dörren äro målade språk ur mohammedanernas bibel anbragta. Detta erinrar om seden hos de gamla israeliterna, hvilka ofvanför sina dörrposter skrefvo tänkespråk ur lagen, framför allt det bekanta: »Hör, Israel, Herren är vår Gud, Herren allena» (5 Mos. 6: 9). Utan att veta det fortplanta mohammedanerna samma sed genom sina ur koranen hämtade språk, bland hvilka man oftast läser: »Det är ingen Gud utom Allah!»

En skara mohammedanska pojkar ropade en mängd skällsord och speglosor till mig, och min ledsagare gjorde ett fåfängt försök att svara dem på samma sätt (Jer. 12: 6). För 1300 år sedan var de här boende samariternas fanatism mot de kristna ännu större; då beströdde man vägarna med halm efter de kristna pilgrimerna och antände den för att rensa bort hvarje spår af orenhet.

Sikem är bekant från patriarkernas dagar, såsom Abrahams första längre rastställe, innan han drog söder ut (1 Mos. 12: 6). Här slog sig äfven Jakob ned efter återkomsten från Mesopotamien (1 Mos. 33: 18 f.), och här begingo hans söner Simeon och Levi den våldshandling mot Hamor och hans son *Sikem* och de öfriga invånarne, som förmådde patriarken att draga till Betel (1 Mos. 34 f.). Om proklamerandet af välsignelsen och förbannelsen på Josuas tid ha vi redan talat. Det i 5 Mos. 27: 4 omtalade altaret, som skulle uppresas på Ebal, placerar den samaritanska texten till de fem Moseböckerna genom förfalskning på Garizim för att rättfärdiga platsen för samariternas urgamla helgedom på detta berg. Det första israelitiska konungadömets upprättande vid »vårdeken i Sikem» ha vi äfven redan omnämnt. På en terrass ofvanför staden utspringer en klippa från Garizims sluttning, som ännu betecknas såsom »Jotams predikstol».

Ingen punkt i omgifningen passar i själfva verket bättre till »den spets på Garizim», där Abimeleks yngste broder enligt berättelsen i Dom. 9 ställde sig och utslungade den bekanta satiriska fabeln om träden, som gingo att välja sig en konung. De nedanför liggande planteringarna, där vinrankor, oliv- och fikonträd växa i huld förening, erbjuda än i dag åskådningsmaterial för Jonatans fabel, hvilken, enligt hvad vi fingo erfara senare, äfven skulle kunna ha sin goda tillämpning på den nuvarande styrelsen lika väl som på Abimelek. När den spänning, som en lång tid skilt Juda och Efraim, slutligen efter Salomos död gjordes till ett befästadt svalg, var det åter Sikem, som var skådeplatsen för det illegala konungadömets upprättande (1 Kon. 12). Jerobeam, Efraims förste konung, tog äfven här sin bostad och lät befästa staden (1 Kon. 12: 25), innan han flyttade sitt residens till *Tirsa* (1 Kon. 14: 17), som nu blef Israels rikes hufvudstad intill den tid, då konung Omri lät uppföra Samaria (1 Kon. 16: 23 f.). Det gamla Tirsa återfinnes sannolikt i en by *Ṭallūza*, som är synlig i nordlig riktning från Ebal.

Efter exilen fick Sikem betydelse såsom hufvudsäte för samariternas samfund, hvilka, då de uteslötos från tempelgemenskapen med församlingen i Jerusalem, uppbyggde ett nytt tempel på Garizim, där de dyrkade Jehovah. Intressant är, att de å sin sida beskylla judarne för textförfalskning, då enligt dessas bibel det förut omtalade altaret (5 Mos. 27) stod på Ebal. Hasmonéern Joh. Hyrkanus eröfrade staden och förstörde deras tempel. Men samariterna fortsatte likväl att betrakta Sikem såsom sin hufvudort och retade genom uppror flera gånger romarne.[15]

Under kristendomens första dagar fingo evangelisten Filippus och de från Jerusalem utsända apostlarne här uppskörda rik och tidig frukt af de då mognade skördefälten (Joh. 4: 35 f.) enligt berättelsen i Apg. 8. En af kristendomens första försvarare inför judar och hedningar var äfven född i denna stad, nämligen Justinus Martyren (död omkring 166). Titus Flavius Vespasianus gaf staden namnet *Flavia Neapolis* i stället för det gamla namnet Sikem, och det är ett minne af detta namn som

ännu återfinnes i det nuvarande *Nābulus* — ett af de få exempel på att de under den romerska tiden uppkomna benämningar på ställen och orter i Palestina förträngt de ursprungliga semitiska namnen. Staden fick sedan en nästan rent hednisk prägel med grekisk kult och hedniska festspel, som hörde till de mest berömda i Palestina under 2:a århundradet.

Nābulus d. 8 april 1891.

Af de gamla samariterna finnes ännu en liten församling på något öfver 100 själar i behåll. Under anförande af missionären F. besökte vi deras synagoga och hade äfven nöjet att få se deras präster. Vår ledsagare förde oss först till ett enkelt hus med hvälfdt tak, där tvenne af församlingens andliga herdar visade oss åtskilliga böcker från sitt ej synnerligen omfattande bibliotek. Om en stund kom öfversteprästen, *Jakob ben Aron*, och visade oss den i synagogan bevarade lagrullen, som enligt deras uppgift skall härstamma från Josuas tid. Såsom vanligt visades oss först en annan oäkta bokrulle, som alltid hålles i beredskap för främlingar. Men då F. afvisade denna och förklarade, att vi visste, att det fanns en annan, kom den äkta rullen fram. Den är inlagd i ett slags kapsel med silfverbeslag och inhöljd i ett med guldbroderier försedt atlasstycke. Handskriften själf, som är skrifven på hebreiska med små samaritanska bokstäfver, hvilka dock delvis äro förstörda, intager bland Gamla testamentets lagcodices ett märkligt rum på grund af sin ålder och sina delvis tendentiösa läsarter. En del af dessa varianter har i nyare tid fått ökadt intresse, emedan den samaritanska texten på åtskilliga ställen bättre stämmer öfverens med Septuaginta än med den masoretiska texten, sådan vi hafva den i våra biblar. Skrifvaren ger sig löjligt nog ut för att vara en samtida med självfva Josua. Efter orden i 5 Mos. 5: 6 har han tillagt: »Jag Abischa (= Abischua 1 Kr. 6: 4), Pinehas son, sonson till Eleasar, som var son till Aron (må Guds välbehag och härlighet komma honom till del), skref den heliga boken i porten till stiftshyddan på berget Garizim år 13, efter det israeliterna behärskade Kanaans land i alla dess gränser rundt omkring. Jag prisar Herren!» Denna utsaga ter sig så mycket löjligare som af-

bildningarna af de till gudstjänsten hörande kärlen i den mosaiska stiftshyddan, hvilka anbragts på handskriftens infattning, härstamma från Venedig. En gång om året på försoningsdagen visas den heliga rullen för församlingen, hvilken då samlar sig omkring den för att kyssa stället för den aronitiska välsignelsen. Intet under att orden på detta ställe blifva allt oläsligare år efter år.

Det är af intresse för den gammaltestamentliga kanons bildning att veta, att samariterna icke upptagit annat än den mosaiska lagen eller de 5 Moseböckerna såsom sina heliga skrifter, och sålunda afvisat alla de profetiska böckerna och alla historiska skrifter, som behandla israeliternas öden efter den mosaiska tiden, äfvensom alla de s. k. hagiograferna, psalmerna, ordspråksboken o. s. v. Detta förhållande förklaras ej till fyllest af de profetiska och de historiska skrifternas bestraffningar och utfall mot invånarne på Efraims berg. Samariterna, som voro angelägna att på allt sätt efterhärma judarne, skulle väl vid grundandet af sin församling hafva upptagit äfven andra delar af den gammaltestamentliga kanon, ifall denna vid den tiden (efter judarnes återkomst från Babel) omfattat något mer än lagen eller de 5 Moseböckerna. Hade den gammaltestamentliga kanon, såsom många trott, uppstått på en gång, så att alla dess tre delar (lagen, profeterna och hagiograferna) kanoniserats, då lagen (år 444) kanoniserades, så vore samariternas beteende svårt att förstå, under det deras upptagande af endast lagen är lätt förklarligt, om denna ej då utgjorde en del af ett tredeladt verk, såsom sedan blef fallet, utan tillsvidare bildade hela den då fastställda kanon.

För samariterna var såsom för judarne hebreiskan det heliga språket, och ännu är en liten bråkdel af församlingen i stånd att någorlunda förstå den hebreiska lagskriften. Deras uttal skiljer sig dock ganska mycket från det judiskt-kristliga, t. ex. genom undertryckande af alla gutturalljud. Såsom hos judarne var emellertid hebreiskan äfven hos samariterna sedan några århundraden före Kristus såsom samtalsspråk utträngd af en dialekt af västarameiskan, som man på grund af förmenta kännetecken trott sig böra kalla »den samaritiska dialekten», men hvilken,

sedan alla dess förnämsta egendomligheter reducerats till klumpiga fel och korruptioner i den samaritiska targumens handskrifter, föga skiljer sig från den i Palestina i allmänhet talade arameiskan. Då samariterna till största delen förlorat kännedomen af hebreiskan, måste deras lag, likasom judarnes heliga böcker, öfversättas till det vanliga talspråket. Denna öfversättning, den s. k. samaritiska targumen, som samariterna påstå härstamma från det sista århundradet före Kristus men hvilken torde ha uppstått först i andra århundradet efter Kristus, är i allmänhet något mera trogen än de judiska targumerna (öfversättningar till västarameiska) men lika ängslig som dessa för antropomorfismer och utvattnar genom omskrifningar alla sådana ställen, där mänskliga egenskaper tillämpas på Gud. Den synes ha varit bekant för kyrkofäderna möjligen genom någon öfversättning till grekiskan, hvilken af dem citeras under namnet *Samareitikon*.

»Samaritanskan», eller den palestinensiska arameiskan sådan den talades bland samariterna, utträngdes med arabernas invasion och var omkring år 1100 redan ett dödt språk. Vid denna tid öfversattes deras lag till arabiska af *Abu Said*.

Förutom sin lag i original och öfversättning äger den samaritiska församlingen tvenne krönikor, af hvilka den ena ansluter sig till den i den hebreiska kanon befintliga Josuabok, ehuru med flera apokryfiska tillägg; i ett bihang på 9 kapitel fullföljer den samariternas historia till tiden för den romerske kejsaren Alexander Severus. Denna krönika skall ursprungligen vara författad på hebreiska, men hela verket torde från början vara skrifvet på arabiska, på hvilket språk det nu är bevaradt under namn af »Josua bok». Den andra likaledes på arabiska affattade krönikan, författad 1352 af samariten *Abulfatch*, är ett slags historisk försvarsskrift och sträcker sig till tiden för Mohammeds uppträdande. Läggas till dessa litterära alster några liturgiska hymner och böner, så ha vi fullständigt redogjort för samariternas litteratur.

Utom Nābulus finnas numera inga samariter. De små kolonier, som på 1600-talet funnos i Kairo, Gaza, Jāfā och Damaskus, äro för länge sedan utdöda; och här i

Nābulus lefva de mestadels i stor fattigdom i ett särskildt efter dem benämndt kvarter. Deras andliga öfverhufvud utgöres af en öfverstepräst (kāhin), hvars värdighet är ärftlig. Samariterna erkänna dock själfva, att deras från Aron härstammande prästerliga släkt dött ut för mer än 200 år sedan (1658). Den närvarande innehafvaren af denna värdighet, *Jaʿḳūb ibn Hārūn*, som gaf oss sitt porträtt med egenhändig namnteckning — mot en bachschisch af en franc —, är en brorson till sin företrädare Amram. Trots sina 50 år har han något friskt och ädelt i sin hållning och skiljer sig genom den snygghet, som rådde i hans för öfrigt ytterst anspråkslösa bostad, lika mycket som genom sin äkta judetyp från sina mohammedanska grannar i staden. Ehuru han med en viss färdighet läste innantill ett stycke af den samaritiska lagen, märkte man dock, att han ej hade någon bildning, som kunde mäta sig med en judisk rabbins. För öfrigt är den prästerliga värdigheten ej inskränkt endast till honom själf. Öfversteprästen kan på eget initiativ eller på församlingens önskan viga andra till präster, förutsatt att de fyllt tjugu år och ända från födelsen förblifvit orakade. Det uppgafs för oss, att alla, som härstamma från samma familj som öfversteprästen, måste blifva präster. För närvarande finnas tre med deras öfverhufvud, och alla äro gifta, den ene helt nyligen. Deras talrika familjer ingifva inga betänkligheter för hotande prästbrist. Församlingen aflönar sitt öfverhufvud medelst tionde, som för närvarande belöper sig till omkring 200 kr. Därtill kommer andel i offren till ett värde af omkring 25 kr. Öfversteprästen bär såsom de öfriga samariterna hvita kläder.

Församlingens yttre förvaltning ombesörjes af domaren (schofet), hvilken har att utdebitera utgifterna till staten på de enskilda familjerna och efter nödiga afdrag insända skattafgifterna till regeringen.

Samariternas kult och troslära sammanfaller i hufvudsak med judarnes. Egendomligt är såsom nämndt deras åberopande af 5 Mos. 27: 4, där de läsa Garizim i stället för Ebal under påstående, att redan Josua där inrättat deras kult. Tre gånger om året fira de uppe på Garizim, där några stenar utmärka platsen för deras festfirande, de mosaiska högtiderna, *det osyrade brödets högtid*, *vecko- och löfhyddo-*

högtiden (3 Mos. 23, jfr 2 Mos. 23, 5 Mos. 16). De tåga då, sedan mohammedanernas fanatism åter efter långt undertryckande (sedan 1849) gifvit dem tillåtelse därtill, i procession upp på berget. Vid passahfesten, hvilken man inväntar en hel vecka förut i tält uppe på berget, slaktas sju lamm och frambäras såsom offer. Lammen slaktas vid solnedgången och stekas till midnatt, då passahmåltiden ätes. Med blodet bestryker man näsa och panna. Passahmåltiden intages på stående fot under tecken till stor skyndsamhet, och enhvar håller en staf i vänstra handen — allt till erinran om det hastiga uttåget utur Egypten.

I likhet med judarne fasthålla samariterna strängt tron på Guds enhet och förkasta allt slags bilddyrkan liksom alla antropomorfistiska bestämningar af Guds väsen. Klyftan mellan Gud och människorna utfylles genom tron på en mängd goda och onda andar. Moses gäller såsom deras högste profet och hans lag såsom uttrycket af allt heligt och rättfärdigt. Egendomliga äro vissa eskatologiska föreställningar. Sex tusen år efter världens skapelse skall Messias uppträda och på Garizim bringa i dagen Moses' förborgade lag tillika med de heliga kärlen för gudstjänsten, hvilka enligt en urgammal tro skola vara fördolda på detta berg, samt omvända alla folk till den sanna tron. Denne Messias är dock en mindre storhet än Moses och skall, när han blifvit 110 år gammal, dö och begrafvas på Garizim. Sin messianska profetia finner den samaritiska församlingen i 5 Mos. 18: 18: »En profet vill jag uppväcka åt dem, utur deras bröders krets, lik dig», hvilka ord i samariternas lag stå ej blott i 5 Mos. 18 utan redan i 2 Mos. 20: 21. Denne profet kallas af dem *Taheb* (arab. *Tā'ib*), hvilket af den nuvarande öfversteprästen *Ja'ḳūb* tolkats i ett bref till professor Kautzsch i Halle, skrifvet med samaritisk skrift på hebreiska och bifogad arabisk öfversättning, på följande sätt:

På hebreiska:

»Ordet Taheb har afseende på den profet, om hvilken Herren har sagt oss i Tora (5 Mos. 18: 18): »En profet vill jag uppväcka åt dem utur deras bröders midt, lik dig! Och ordet Taheb (betyder den), som skall lära folken det godas väg och bringa dem på *en* väg, så att

de omvända sig i fråga om sina synder, hela världen, och blifva »sådana som vända om», rena från allt ondt».

Den arabiska öfversättningen:

»Ordet Tā'ib (= Taheb) betyder i hebreiskan den profet, som blifvit oss utlofvad, om hvilken han gifvit oss kunskap i Tora i boken om uttåget (= 2 Mos.), i 20 kapitlet af densamma. Och detta ord betyder den, som leder världen på det godas väg, d. ä. på sanningens, så att de blifva *en* väg (*en* religion, religionsförsamling, jfr »vägen» i Apg. 9: 2), och omvända sig och vända om från sina synder och blifva rena från allt ondt. Och detta ord *Taheb* betyder »den, som omvänder människorna». Och Gud vet sanningen. Och hvad beträffar Guds, den Upphöjdes, utsaga till församlingen i boken om uttåget: »Sannerligen, en profet vill jag uppväcka åt eder utur edra bröders tal», så finnes denna icke i judarnes codex; och den upprepas för andra gången i boken om lagens återupprepning (5 Mos.) i 18 kapitlet.»

Enligt den hebreiska texten kunde man, anmärker Kautzsch, sluta till, att Messias heter Taheb, emedan människorna genom honom blifva sådana, som vända om. Men den arabiska, omskrifvande texten visar tydligt, att namnet Taheb har transitiv betydelse och förklaras såsom »den där omvänder».[16]

Äfven vid tiden för Jesu samtal med den samaritiska kvinnan väntade man en Messias (Joh. 4: 25) och då såsom ännu helt visst endast på grundvalen af den från 5 Mos. 18 hämtade utsagan.

Från tiden för Messias' ankomst bör man enligt samariternas åskådning skilja tiden för världsdomen. Denna inträffar först efter det 7:e årtusendets förlopp. Intill dess förblifva de dödas kroppar i *Scheol*, d. ä. i grafvarna, under det att själarna i luften invänta kroppens uppståndelse. Världsdomens utslag blifver för evigt afgörande, så att de goda komma till paradiset, de onda till helvetet. Dock måste de, som hafva gjort både godt och ondt, för en längre eller kortare tid lida straff i helvetet, innan de få ingå i paradiset.

I afseende på den af lagen föreskrifna praxis råder, trots det att en förbittrad strid århundraden igenom ägt rum mellan judar och samariter, högst få och obetydliga olik-

heter mellan dem. Den viktigaste är uppfattningen af budet om leviratsäktenskap. »Brodern», som enligt 5 Mos. 25: 5 f., har att äkta sin broders änka, ifall hon ej har barn eller söner, uppfattas af samariterna ej såsom den köttslige brodern utan såsom den dödes bäste vän. Denne är dock fritagen från förpliktelsen, ifall han själf redan har två hustrur. Samariterna medgifva nämligen, att man får taga sig en andra hustru, ifall den första ej födt några barn, men under inga villkor en tredje. Äktenskapet ingås såsom bland judarne i Orienten vid mycket tidig ålder men blifva högst sällan — och då alltid genom utfärdande af skiljobref — upplösta. Mannen har här såsom bland araberna att köpa sig sin hustru. Priset på kvinnorna har stigit i följd af brist på sådana, så att man en tid varit betänkt på att ingå äktenskap med de svarta judinnorna från Abessinien såsom förment äkta israeliter! Det varierar från omkring 1,000 kronor för prästdöttrar till 450 kronor för änkor. I olikhet med seden bland den öfriga befolkningen erhåller bruden hela den för henne utgifna summan.

Angående samariternas rättskipning heter det i det förut citerade brefvet från deras närvarande öfverstepräst: »Och alla rättsliga afgöranden bland samariterna i fråga om någon sak och i fråga om delning af arf ligga i öfversteprästens hand; och om någon går till hedningarnes domare, så uppreser sig hela församlingen emot honom och utstöter honom ur sin gemenskap; och därefter ångrar han, hvad han har gjort. Och om en strid uppstår man och man emellan bland dem, så stiftar prästen frid mellan dem, och alla våra utslag afkunnas efter lagens (Toras) bud.»

I allmänhet gör hela församlingen, af hvilken vi äfven sågo några medlemmar, med sin präst och sin tarfliga synagoga ett vemodigt intryck. Det är människor, som stå under lagen såsom få och hålla på bokstafven strängare än själfva judarne. Men här såsom alltid har bokstafven verkat dödande, under det anden försvunnit. Förbannelsen från Ebal har visat sig mäktigare än välsignelsen från Garizim. När man ser denna lilla skara, som med orubblig envishet håller fast vid sina fäders tro och firar sina ofruktbara fester på detta berg (Joh. 4: 20),

så förstår man bättre än på afstånd Jesu ord till kvinnan vid Jakobsbrunnen (v. 21): »I tillbedjen hvad I icke kännen, men vi tillbedja hvad vi känna!» Genom sin nationalitet eller genom sin lag och sina fäderneärfda stadgar allena skulle judarne lika litet som samariterna kunnat utöfva någon mission till världens frälsning och andliga frigörelse. Men i kraft af löftet, enligt hvilket »frälsningen kommer från judarne» (Joh. 4: 21), har detta folk genom den rätte Davidssonen blifvit en välsignelse för hela världen och självt talrikt som sanden i hafvet, under det att det stolta Efraim, som på en Jerobeam I:s och II:s tid med förakt blickade ned på »Davids förfallna hydda» (Amos 9: 11), sammansmält till en liten obetydlig flock, som i inre och yttre mening med hvar dag dör bort. Detta är det oemotsägliga intryck, som den resande får, då han betraktar deras synagoga eller den obetydliga stenhägnad på Garizim, som angifver de nuvarande samariternas offerställe. Från den nordöstliga spetsen af detta berg, där mäktiga kvaderstenar efter en fästning och en kyrka från Justinianus' dagar ligga mer eller mindre kringströdda och måhända till någon del härröra från själfva samariternas gamla tempel, har man en härlig utsikt öfver Machnaslätten och Jakobsbrunnen, som, trots det förfallna skick, hvari den nu befinner sig, dock alltid förblir ett vittne om det lefvande vattnet från ofvan, som gifver världen lif (Joh. 4: 14). Ty de ord, som Jesus där talat, hafva ej blott för kvinnan och de samariter, som ej ville låta den profet, som talat sådana ord, gå ifrån dem, utan äfven för tusentals andra blifvit en »källa med springande vatten till evigt lif», ja förblifva ännu för Kristi kyrka en lifvets ström till pånyttfödelse, så ofta formtro och yttre sken vill fördölja sanningen, att Gud är en ande och skall tillbedjas i anda och sanning.

Det var icke underligt, om vi än en gång läto blicken dröja vid denna brunn, då vi bestego Garizim och hade Machnaslätten rätt nedanför oss. Den är ju tillika ett vittne om, hur kär Jesus hade denna af hans landsmän så föraktade och hatade sekt. Hvarför skulle han eljest mot sitt folks sed ha inlåtit sig i samtal med en samaritisk kvinna och låtit lifvets källa flöda så ymnigt midt i hjärtat af Samarien! Han visste, att det äfven bland dessa

människor fanns många efter Gud sökande och längtande själar, ja att många af dem voro mera mottagliga för predikan om Guds rike och mera tacksamma för undfångna välgärningar än judarne, såsom det tydligt visar sig i berättelsen om de tio spetälska, af hvilka blott en — »och han var en samarit» (Luk. 17: 16) — kom tillbaka, sedan han blifvit botad, för att visa Jesus sin tacksamhet; och i liknelsen om den barmhärtige samariten har han rest dem en minnesvård, som talar lika mycket till deras förmån som till judarnes förödmjukelse.

Af den vidsträckta utsikten från Garizim, som vid klart väder sträcker sig öfver Jordandalen till Gileads berg i öster och till stora Hermon och Karmel i norr, kunde vi ej njuta mycket på grund af det mulna vädret. Temperaturen hade åter sjunkit, så att sommaröfverrocken kändes för tunn. Icke dess mindre plockade vi blåklint, cyklamen och prästkragar uppe på berget. Garizim är såsom alla andra berg i Palestina kalt och utan skog. Smärre örter och buskar funnos dock ehuru sparsamt ända uppe på den 868 m. öfver hafvet belägna toppen af berget. Staden Nābulus ligger 472 meter öfver hafvet. På sluttningarna har man upplöjt små åkerremsor, där den utsådda säden ej har djup jord och där den äfven ofta har att kämpa med törne och tistel om tillvaron.

Nedkomna från berget, hvars bestigning kräfver något öfver en timme, besågo vi en krukmakarverkstad, där den enkla hjulskifvan, på hvilken den arbetande efter behag formade leret i sin hand, åskådliggjorde berättelsen i Jer. 18: 1 f.

* * *

Då vi i stadens postkontor frågade efter brefkort, upplystes det, att sådana där ej pläga tillhandahållas. Detsamma lär vara förhållandet i Nasaret och Tiberias. Men i Jerusalem, Damaskus och Bejrut får man köpa sådana — åter ett bevis på turkisk administration.

Vi fingo dock göra bekantskap med ett ännu större prof på turkiskt godtycke. Missionär F., en lärjunge till biskop Gobat och tysk till börden, ehuru nu anställd i den

engelska missionens tjänst, där han förvärfvat sig ett välgrundadt förtroende bland de kristna och äfven en del rättänkande mohammedaner, hade en dag, då han återvände hem från en inspektion af några annexförsamlingar i närheten, öfverraskats af underrättelsen, att tre af hans skollärare under hans bortovaro utan någon rannsakning eller offentlig anklagelse blifvit af paschan och muftin insatta i fängelse. På hans energiska uppträdande och besvär hos paschan hade de visserligen återfått friheten. Men händelsen hade skakat den lilla protestantiska församlingens förtroende och anseende bland befolkningen och skulle, i synnerhet om dylika försök oanmärkt finge upprepas, kunna medföra betänkliga följder för den evangeliska församlingen midt i ett af sådan fanatism behärskadt mohammedanskt samhälle. På missionär F:s anhållan uppvaktade min resenär guvernören och anhöll, att sådana tilltag för framtiden måtte undvikas; i annat fall vore han besluten att anföra klagomål i Konstantinopel hos det tyska sändebudet eller hos kejsar Vilhelm II. Uppvaktningen bragte paschan tydligen i förlägenhet, och flera nervösa ryckningar inställde sig, så fort grefve H. yttrade sin afsikt att besöka Stambul. Emellertid lofvade han att ej besvära missionär F. vidare och sökte urskulda det skedda genom åberopande af förmenta klagomål från de infödda mohammedanerna mot honom. Enligt hvad F. själf meddelade oss, var häktningen endast ett försök att utpressa penningar. Många af de turkiska ämbetsmännen ha ingen ordentlig aflöning utan få aflöna sig själfva genom dylika olagligheter. Missionär F. berättade såsom bevis därpå ännu flera exempel. Taket i det katolska klostret hade helt nyligen fallit ned, och då man velat reparera skadan, hade paschan förbjudit munkarne att röra en sten, förrän de betalat 200 francs. De europeiska hus- eller fastighetsägarne få i regeln aldrig sina papper fullt klara på sin besittningsrätt och kunna därför i de allra flesta fall ingenting göra, när myndigheterna neka dem att utan erläggande af nya inbetalningar få företaga en ombyggnad eller reparation. För att möjliggöra dylika utpressningar behåller man de till Konstantinopel från européer insända ansökningarna om uppförande af hus och deras besittningsrätt under åratal, och den intres-

serade får vanligen ej vidare se sin ödmjuka anhållan. Under tiden klagar han sin nöd för guvernören eller paschan på stället, och denne säger: »Jag ger dig tillåtelse att bygga!» Men denna tillåtelse är endast en vink om att vederbörande vill hafva en lämplig bachschisch. Uteblifver denna, så torkar tillåtelsen att bygga in. Kommer paschan i penningförlägenhet, så får husägaren snart veta, att endast bachschisch och åter bachschisch förskaffar honom tillåtelse att bo i sitt eget hus. Kommer en ny pascha, så får han kanske på nytt köpa sig samma rätt.

Mutaserrif Arif pascha måste ha funnit grefve v. H:s uppträdande af den art, att han kunde ha någon efterräkning att frukta från Konstantinopel. På eftermiddagen öfverraskades nämligen grefven genom att en af paschans utskickade frågade, om han ville mottaga besök af honom. På den bestämda timmen kom han mycket riktigt med några personer till följe. Efter de vanliga artighetsbetygelserna under kaffedrickande — hvilket här såsom bland araberna i allmänhet bildade öfvergången från den allmänna till den speciella konversationen — kom han själf in på grefvens planer att besöka Konstantinopel. Då han fick reda på att denne tänkte dröja 2 à 3 veckor i denna stad, darrade hans läppar så, att han måste taga bort cigarretten. För att leda samtalet, hvilket nu såsom hemma hos honom fördes på franska, in på andra ämnen, började grefven tala om hans vackra hästar, hvilka vi nyss beundrat. Och nu gick paschan i sin artighet ända därhän, att han förklarade sig beredd att skänka grefven en häst. Det var svårt att afgöra, om det var bara artighetsbetygelse utan mening eller fullt allvar i detta erbjudande. Grefven och ännu mera missionären fruktade, att det i detta fall var mer än blotta artigheter och att den erbjudna skänken, som naturligtvis måste belönas med en motsvarande skänk tillbaka, skulle vara ett sätt att binda händerna på grefven, så att han ej skulle säga något ofördelaktigt om paschan i Konstantinopel.

* * *

På aftonen erbjöd sig missionär F. att föra oss till ett par af stadens förnämsta familjer, på det att vi skulle få öka vår inblick i arabernas lif. Den första, som vi besökte, hade intill Ibrāhīm paschas regering varit den förnämsta i hela Nābulus, i det den styrande myndigheten alltjämt tagits från denna familj. Dess gård och hus äro ännu de förnämsta i staden. Där inne funnos ej mindre än 6 vattenbassänger med springbrunnar, omgifna af pomerans- och citronträd med doftande frukter.

Den äldste medlemmen af familjen kom oss till mötes på gården, sedan han förut ropat till kvinnorna, som tittat ut på en liten altan, att genast draga sig tillbaka till sitt harem. Arma varelser — deras rum liknade ett tornfängelse, hvarifrån de ej fått komma ut alltsedan giftermålet — försäkrade oss missionär F. Grefvinnan fick se in i deras torn.

Asad Bey visade oss bland annat trenne pistoler, som gått i arf inom hans släkt, och yttrade stolt, att minst 200 hade dött för kulorna från dem, ehuru de nu ej begagnats på öfver 20 år. Sedan han fått höra, att grefve v. H. tvenne gånger varit med i krig, mot österrikarne och fransmännen, berättade han med värdighet, att hans far två gånger varit med om att slå Napoleon. Vid talet om krig flammade de något matta ögonen af en viss glöd, och han uttalade sin önskan, att grefven med honom ville inlåta sig i en täflan till häst; Asad Bey menade, att han då skulle taga hatten af grefve v. H. Sedan vi fått mottaga hvar sin citron och grefvinnan en liten krans af vackra rosor, togo vi afsked och uppsökte under missionär F:s ledning en annan familj. Grefvinnan fick här såsom på förra stället tillträde till haremet, medan vi togo plats i en *divan*. Värden kom snart tillstädes, och en af hans söner bjöd oss ett så utmärkt kaffe, att vi endast kunde beklaga, att kopparna nu såsom alltid voro så små. Det hör till etiketten att genom en lätt bugning, under det man berör pannan med fingerspetsarna, bevisa sin tacksamhet och att ej ställa ifrån sig kaffekoppen, till hvilken man ej begagnar något fat, förrän värden genom en tjänare tager den ifrån gästen med ett uttryck, som ungefär motsvarar vårt: Väl bekomme! Värdens son, som bjöd oss kaffet, cigarretterna samt de glödande kolen

med en eldtång för att tända de senare, lade, i det han närmade sig hvar och en af oss, den vänstra handen på bröstet och sänkte hufvudet vördnadsfullt. Ett större bibliotek i rummet hade tillhört värdens nu aflidne broder. Om denne vågade missionär Fallscheer ej framställa en af oss framförd fråga för att ej såra värden. Bland böckerna ådrog sig en koranhandskrift vår uppmärksamhet på grund af den omsorgsfullt utförda skriften och den höga åldern. Under tiden kommo flera araber och slogo sig ned jämte oss på divanen. Vår värd anmärkte härvid, att det är en rik mans plikt att öppna sitt hus för dem, som äro mindre välbärgade i samhället, och uttalade sin förtröstan, att Allah skulle välsigna det — en god social regel, som de kristna samhällena ej heller behöfde skämmas för! Då vi för att utröna vår värds kännedom om europeiska förhållanden frågade, om han kände Bismarck, svarade han till vår förvåning helt lugnt: »Ja, jag läste i går i min (arabiska) tidning, att spänningen mellan kejsar Vilhelm och den store kanslern blifvit mindre», hvilket syntes glädja honom såsom en stor beundrare af den senare.

Från Sikem till Nasaret.

Uppbrott från Nābulus. — Paschans utlofvade gåfva uteblifver. — Samaria. — Läge. — Drag från dess historia. — Johannes döparens kyrka. — Från Samaria till Dotan. — »Han skall rensa sin loge och samla hvetet i ladan, men agnarna (?) skall han uppbränna i eld.» — Tröskning och kastning. — ʽArrābeslätten. — Plöjande fellacher. — »Den, som satt sin hand till plogen och ser tillbaka, är ej bekväm till Guds rike». — Jibleam. — ʽEn-Gannim. — Nord-Samariens utposter. — Jisreelsslätten. — Riklig dagg. — »En rök som synes en kort stund och försvinner.» — Gilboa berg. — Jisreels dal. — Jisreel. — »Jisreels dag.» — Jisreelsslättens betydelse i Israels historia. — Minnen. — Zerʽīn. — Nebī Daḥī (Lilla Hermon). — Sunem. — Någon Sulamit? — El-Fūle. — Vid foten af berglandet kring Nasaret. — »Vägen till hafvet.» — Galiléens blandade befolkning. — Nasarets omgifning. — Undangömdt läge. — Gator. — Befolkning. — Befolkningens sysselsättning. — Nasarenernas karakter. — Mariakällan. — Hur såg det ut i Josefs och Marias hus? — Jesu barndom. — Timmerman eller murare? — Huru man bygger i det närvarande Palestina. — Jesu förtrogenhet med alla lifvets förhållanden. — Han bevarar dock under allt enheten med den himmelske Fadern. — Förgården till hans tempel.

Djenīn d. 9 april 1891.

Till allas vår glädje syntes det för vår resa hinderliga särlaregnet från och med i dag vara öfver. Om till lika stor nytta för landtmannen, lämnar jag därhän. Det rikliga vinterregnet har i år visserligen gjort jordbruket mindre beroende af detta regn, än fallet kan vara i detta land, då landtmannens enda hopp står till detsamma. Men i trakten af Jerusalem är man alltid mer eller mindre beroende däraf.

Paschan i Nābulus sände oss på morgonen kort före vårt uppbrott därifrån en beriden polissoldat såsom skyddsvakt genom det ännu här och där ogästvänliga Samarien. Då denne af vår dragoman emellertid ansågs på visst sätt öfverflödig, har han härifrån fått återvända hem, i stället för att följa oss till Nasaret. Till missionär F:s och grefvens belåtenhet men till ledsnad för grefvens

betjänt, hvilken såsom f. d. ulan gladt sig åt en orientalisk tillökning i det grefliga stallet där hemma i Sachsen, uteblef den af paschan erbjudna hästen.

Våra lastdjur togo vägen öfver bergen i nordlig riktning, under det vi följde några vackra dalsänkningar med rik tillgång på vattenbäckar, starka nog att drifva flera kvarnar, mot nordväst. Traktens fruktbarhet tilltog, i den mån vi närmade oss *Sebasṭîje*, det gamla *Samaria*. Det är beläget midt i en nästan cirkelrund dalsänkning på en fristående höjd, som reser sig omkring 100 meter öfver dalens botten eller 443 m. öfver hafvet. De få men vältaliga ruinerna, bestående af ett hundratal pelare, delvis upprättstående, delvis liggande bland buskarna eller i jorden, erinra om det fordom så stolta *Sebaste*, såsom det ursprungliga Samaria slutligen kallades af Herodes. Dess läge och omgifning äro ojämförligt mycket skönare än Jerusalems, och den gamla staden måste ha varit starkt skyddad på denna kulle, hvilket förklarar, att Omri föredrog det framför Tirsa till sitt residens (1 Kon. 16: 24). Då man ser den ännu fruktbara dalen och omgifningen, förstår man, huru träffande teckningen i Jes. 28: 1 måste ha varit på denna stad, där frestelsen att låta ögonens och köttets begärelse och det öfverdådiga lefvernet råda torde ha varit starkare än på något ställe i hela detta land. Man jämföre äfven profeten Amos' bestraffningar (4: 1 f.).

En belägring af staden måste dock blifva fruktansvärd, så snart man hade folk nog att innesluta den på alla sidor. Så mycket oförgätligare måste det bevis på Herrens förbarmande och makt ha varit, som låg i den af profeten Elisa, Samarias goda ängel, bebådade underbara räddningen, se 2 Kon. 6—7. För den, som ej kunde helt kringskära staden, måste det åter draga ut på tiden, innan man kunde intaga den, och så behöfdes det tre års belägring, innan Sargon II år 722 kunde betvinga och för alltid göra slut på det stolta Efraims hufvudstad. Efter denna katastrof höra vi en längre tid icke talas om Samaria. I den efterexilska tiden öfverflyglades det af Sikem, som blef hufvudsätet för samariternas samfund. Alexander den store lät en del macedoniska kolonister slå sig ner i Samarien. På makkabéertiden synes staden

åter ha varit starkt befästad. Men under Johannes Hyrkanus eröfrades och förstördes den af hans söner efter ett års belägring. Pompejus skilde staden från det judiska området. Ännu en gång upprättad och befästad på nytt af den romerske fältherren Gabinius, skänktes den af Augustus till Herodes den store, hvilken befolkade den med en koloni veteraner, befästade den på nytt och förskönade den med tempel, pelargångar och andra praktbyggnader. Till Augustus' ära gaf han staden namnet *Sebaste* (Augusta), af hvilket det närvarande namnet Sebasṭīje är bildadt. Efter Herodes' död blef det åter en romersk stad, efter att en kort tid ha tillhört Arkelaus. Trots denna ärofulla upprättelse under Herodes trädde Sebaste senare i skuggan för det uppblomstrande Neapolis.[17] Nu är ödeläggelsen af det stolta Schomeron så fullständig, att uppfyllelsen af Mikas ord (1: 6) är ordagrann. Det enda, som talar om dess gamla prakt, är de 5 m. höga pelarna, hvilka dels bilda en 18 m. bred och omkring 1700 m. lång kolonnad, dels ligga omkullfallna utefter höjdsluttningen. Af byggnader från en senare tid ser man ruiner efter en fordom mycket ståtlig kyrka till Johannes döparens ära. Man upptäcker ännu på de kvarstående väggarna mer eller mindre förstörda kors i den form, som de gamla johanniterriddarne plägade gifva detta tecken på sina byggnader. Denna kyrka har säkert varit en af denna ordens vackraste tempel i Palestina. Man måste förvånas öfver att dessa fromma medeltidsriddare på den jämförelsevis korta tiden för sitt inflytande i detta land kunnat öfversålla det med så många praktbyggnader, på hvilkas försköning inga offer sparades, så att blotta ruinerna ännu uppväcka vördnad hos den resande.

Här såsom öfverallt ha mohammedanerna tagit en del af kyrkoruinen i beslag för en upprättad skola. Skolmästaren visade sig mindre fanatisk än vi misstänkt, ty vi fingo utan anmärkning göra en kort visit i rummet, på hvars golf skolbarnen sutto utan bord eller bänkar, alldeles såsom jag sett dem göra i en moské i Nābulus. Men äfven här verkade vi genom vår blotta närvaro oro bland lärare och lärjungar, hvilka med nyfikna blickar följde hvarenda rörelse, som vi företogo.

Från Sebasṭīje hade våra hästar att arbeta sig uppför höjder med vackra grönskande sluttningar, där fruktbarheten på nytt erinrade oss om det i förhållande till det karga Judéen yppiga Samarien. Flera gånger vände jag mig om för att inprägla bilden af Samarias omgifning, och oupphörligt erinrade den mig om den i Jes. 28 gifna teckningen.

Uppkomna på höjderna af Nord-Samariens berg hade vi åter en utomordentlig utsikt upp mot Stora Hermon i norr och ända ut till de gula sanddynerna nere vid trakten af det gamla Cæsarea vid hafvet. Dalgångarna började nu blifva allt större såsom små slätter och bergshöjderna mera fristående. Samariens fruktbarhet i jämförelse med Judéen hade vi på nytt tillfälle att iakttaga. Ej utan skäl heter det, att Josefs land är af Herren välsignadt med riklig skörd af allt hvad jorden kan gifva (jfr 5 Mos. 33: 13 f.). Vi hade tänkt att taga vägen öfver *Ṣānūr*, där några velat söka den i Judits bok omnämnda fästningen *Bethulia*, och förbi den sumpiga ängden *Merdj el-Barak̞*. Men mötande resande och fellacher afrådde oss därifrån, enär det nyss fallna regnet hade gjort denna väg nästan ofarbar eller i alla händelser nödgade till stora omvägar. Vi slogo därför in i en västligare riktning tätt förbi byn *er-Rāme*, motsvarande *Remet* i Jos. 19: 20, och hade snart den södra delen af den ansenliga Dotanslätten framför oss. På slätten förde en mängd herdar sina hjordar i bet, och här och där sågos plöjande fellacher. De vidsträckta betesmarkerna och herdarne erinrade mig om Josefs bröder, hvilka höllo till i denna trakt, då deras broder kom öfver Betel och Sikem ända från Hebron för att bringa dem en hälsning från deras fader (1 Mos. 37: 14). Till höger låg *Tell Dōṭām* på 20 minuters afstånd från vägen. Med den af paschan i Nābulus medsände soldaten gjorde jag en liten omväg för att bese de oansenliga ruinerna. Min häst var därunder helt nära att störta mig och sig själf i en gyttjegrop, som för både honom och mig kunnat bli farligare än den cistern, hvari Josef kastades. Att vi båda kommo därifrån, min häst med gyttja på benen, i bringan och på sidorna, jag endast något nedstänkt af smörjan, är för mig ännu ett under. Äfventyret var ägnadt att kraftigt

inprägla namnet af *Djubb Jūsuf* (Josefsgropen), såsom stället med anspelning på Josefs historia kallas bland de infödda.

Att den lilla höjd, på hvars topp några gamla terebinter stodo, förr varit mera bebodd än nu, visade de där befintliga ruinerna. Dotan nämnes äfven i profeten Elisas historia (2 Kon. 6: 13) likasom i Judits bok. Om Samariens fruktbarhet erinrades jag här ännu ytterligare genom de präktiga hveteåkrarna med ax, som räckte ända upp öfver sadelknappen på hästen.

På ett litet afstånd från vägen i närheten af en by urskiljde jag en slät och flat klippa, som tydligen tjänade till tröskplats. I dess ena hörn visade sig tydliga märken efter en utbrunnen eld, som förde mig till minnes en af Johannes döparen använd bild i sitt vittnesbörd om Jesus: »Han har kastskofveln i sin hand, och han skall rensa sin loge och samla sitt hvete i ladan, men 'agnarna' skall han uppbränna i osläcklig eld» (Matt. 3: 12). En närmare bekantskap med det sätt, hvarpå fellacherna kasta sin säd på logen och rensa den, visar, att det ord, *achyron*, som här öfversatts med »agnar», egentligen betecknar en del af halmen och de urtröskade axen men icke agnarna.

När fellachen afmejat sin säd och samlat den i en hög på logen, där han då liksom Boas tillbringar både natt och dag för att skydda sin gröda för två- och fyrfotade tjufvar, företages tröskningen på samma sätt som i gamla tider genom att några åsnor eller oxar drifvas fram i cirkelgång öfver det å logen hopade sädesförrådet. Tröskningstiden varar flera veckor eller månader. Man förstår häraf uttrycket: »Tröskningstiden skall räcka intill vinanden» (3 Mos. 26: 5). Ofta användas äfven ett slags släde af träd, försedd å undre sidan med taggiga stenar; och den tröskande tager då sin plats därpå och drifver djuren, som draga tröskmaskinen, framåt med ett längre spö, försedt med en hvass udd i spetsen. Man iakttager ännu seden att ej binda munnen på oxen, som tröskar, för så vidt han ej är lejd, då det kan hända, att han får gå med munkorg.

När tröskningen är öfver, kommer kastningen. Kastmaskinen är lika enkel som tröskmaskinen. Man väljer för ändamålet en dag med lämplig vind; det får hvarken

vara vindstilla eller stark blåst. Helst väljes en dag med jämnt ostligt vinddrag (jfr Jer. 4: 11). Med en trägaffel uppkastas då den söndertrampade halmen rätt upp i luften, hvarvid de lätta agnarna af vinden föras på sidan af logen (jfr Ps. 1: 4), under det att sädeskornen och de tyngre halmpiporna falla ned därpå. Kastningen fortsättes, tills sädeskornen i tämligen fritt tillstånd falla ned på ett ställe och den lättare halmen ett stycke därifrån på logen. Den mjukare delen af halmen hopsamlas därpå till foder åt kreaturen, säden insamlas i ladorna, agnarna låter man fara för vinden; men så återstår alltid en mängd hårda halmpipor eller delar af de urtröskade axen, som inga kreatur vilja äta; dessa samlas nu i en hög och uppbrännas. Det är tvifvelsutan härpå, som den af Johannes använda bilden syftar.

Den vackra *ʿArrābe-* eller *Dotan-slätten*, hvilken var ett slags förebud till den norr om Djenīn liggande stora *Jisreelsslätten*, företedde ett brokigt lif af plöjande och sående fellacher, som nu tydligen ville draga nytta af det fallna regnet. De flesta hade ett par oxar för plogen, en till och med en kamel, ett par gånger såg jag en oxe med en åsna draga plogen, hvilket för de gamla israeliterna helt visst skulle varit en styggelse, då deras lag förbjöd ett sådant sammanokande af djur, hvilkas olikhet i gång och kraft gör ett samarbete högst mödosamt för båda (5 Mos. 22: 10). De plöjande djuren drifvas framåt ej med några tömmar eller någon piska utan medelst ett längre spö, i spetsen försedt med en hvass udd, mot hvilken det blir dem svårt att spjärna (Apg. 26: 14). De inföddas primitiva åkerbruksredskap föll mig här särskildt i ögonen. Ej blott vid trädrötter eller stenar utan äfven för att gå omkring större eller mindre buskartade växter, hvilka det skulle ha varit en småsak för en europeisk plog att upprycka med rötterna, lyfte fellachen upp sitt enkla redskap. Då det till sädesodling dugliga landet alltid har något af dylika hinder, som den plöjande måste undvika, om han ej vill köra sönder sitt redskap, så får den, som satt sin hand till plogen, ständigt ha sin blick riktad framåt och ej se sig tillbaka (Luk. 9: 62).

En mängd stenar eller djupare plöjda fåror angifva de respektive ägarnes åkerstycken. Genom vår dragoman

underrättade vi oss om, att jorden i många fall ej var privategendom utan tillhörde staten och att fellacherna voro ett slags förpaktare, som årligen få sig vissa sträckor genom lottning tilldelade på arrende. Men de uppdragna gränserna betraktas ej dess mindre såsom heliga, och ett försök att flytta sin nästas råmärken betraktas såsom en lika orättfärdig handling som fordom (5 Mos. 19: 14).

Innan vi nådde Djenīn, passerade vi till höger några ruiner efter ett torn, kalladt *Belʿame*. Det anses motsvara det gamla *Jibleam* (2 Kon. 9: 27), där Judas konung Ahasja dödligt sårades af Jehu, så att han blott kunde undkomma till det närliggande Megiddo, där han dog; det tillhörde Manasse ehuru beläget inom Isaskars gränser. Enligt en hos Septuaginta riktigt bevarad läsart, dräptes äfven Sakarja här af usurpatorn Sallum (2 Kon. 15: 10).

Vid 6-tiden på aftonen hunno vi vårt mål för dagen, *Djenīn*. Dess vackra vattenrika omgifning, där till och med palmer icke saknades, var mycket tilltalande. Det ligger på gränsen mellan Nord-Samariens bergland och Jisreelsslätten och sammanställes med det af Josefus omtalade *Ginœa*. Detta åter motsvarar *ʿEn Gannīm* (Jos. 17: 21; 21: 29), och sannolikt äfven *Bet ha-Gan* (se grundt.), som konung Ahasja passerade på väg till *Jibleam*.[18]

Namnet *ʿEn Gannīm* (= trädgårdskälla) förtjänar den lilla orten än i dag. Öster om staden uppspringer en vacker källa, hvars vatten är ledt genom staden. På torget, där vattnet bildar ett slags bassäng, samlas särskildt på aftnarna inbyggarne och främlingar. Den af källan bildade bäcken fortsätter i nordvästlig riktning och bildar en af Kisons större tillflöden.

Utefter stränderna af den lilla porlande bäcken lågo vid vår ankomst flera mohammedaner och förrättade på medhafda mattor sin aftonbön, sedan de först företagit de öfliga tvagningarna i bäcken. Ingen enda lät störa sig af vårt framtågande, man bevärdigade oss ej ens med en sidoblick.

Djenīns omgifning och läge i det fruktbara området, som tillhörde Isaskar, erinrade oss lifligt om orden i Jakobs välsignelse: »Han (Isaskar) såg hviloställlet, att det

var godt, och landet, att det var behagligt» (1 Mos. 49: 15). På sina resor till Jerusalem genom Samarien tog väl Jesus vägen öfver detta ställe. Vägen från Nasaret till Jerusalem torde nämligen alltid ha gått öfver denna stad.

Nasaret d. 10 april 1891.

Vi blefvo emellertid icke bortskämda af hvilan i Djenīn, ty hundar och schakaler höllo oss vakna en god del af natten, och till dessa fridstörare kom kanonskjutning, trumhvirflar och turkisk musik. Detta skulle bebåda ingången af festmånaden *Ramaḍān*, då hvarje rätttrogen och from mohammedan ingenting får äta om dagen utan endast på natten. Bäst hvilade af oss alla våra åsnepojkar Raschid och ʿAbed, ehuru de båda under dagen varit i vattnet öfver midjan, under det karavanen passerade ett par uppsvällda vattendrag på ʿArrābeslätten.

I nordvästlig riktning från Djenīn utlöper en bergsträckning, som vi hade lagt märke till allt ifrån Tell Dōṭam. I det vulkaniska berget *Schēch Iskander*, som ligger omkring tre timmars väg därifrån, når den en höjd af 518 m. Dess fortsättning ytterligare i nordväst utgöres af det berömda Karmel, hvarom jag längre fram skall tala. Medan denna höjdsträckning utgör det nordsamaritiska berglandets utposter i nordväst, emot Jisreelsslätten, utsänder samma bergland i nordost en annan bergskedja, hvilken böjer sig så, att dess längdaxel slutligen innehar en nordvästlig riktning. Det är de nuvarande *Fuḳūʿabergen*, motsvarande de gamla *Gilboa berg*. Utefter den i nordvästlig riktning gående bergssträckningen har den i stort sedt triangelformiga slätten Jisreel sin största längd eller bas. Det ena vinkelbenet går utefter foten af *Gilboa berg*, förbi *Nebī Daḥī* eller det s. k. Lilla Hermon upp till byn *Iksāl* nedanför Nasaret, och det andra därifrån i västlig riktning. Från kustlandet vid ʿAkkābukten skiljes slätten genom några mindre höjder, hvilka utgöra ett slags utlöpare från det galileiska höglandet. Mot öster utsänder den i sin nordliga del en flik till Tabor och längre söder ut en annan till Djālūdklyftan mellan Fuḳūʿabergen och Nebī Daḥī.

Man har här och där diskuterat frågan, om det ej öfver denna slätt under äldre tider varit någon förbindelse

mellan vattnet i Jordandalen och Medelhafvet, men ett dylikt antagande har efter de sista undersökningarna visat sig vara ogrundadt. Möjligt är dock i alla händelser, att slätten fordom utgjort en sjö, som ursprungligen haft sitt aflopp mot Jordan, ehuru den senare genom Kison funnit sitt utlopp i Medelhafvet. Slätten, hvars botten ligger 80 meter öfver hafsytan, är ännu, särdeles under vintern eller efter regn, mångenstädes sumpig och ofarbar.

Så var förhållandet delvis äfven i dag. Våra lastdjur samt grefven och grefvinnan skulle taga den kortaste vägen från Djenīn till Nasaret rätt öfver slätten, under det jag i förväg med åsnepojken ʿAbed gjorde en afstickare till *Zerʿīn*, det gamla *Jisreel*, och *Sōlem*, det gamla *Sunem*. Vi hade uppgjort att åter mötas vid den oansenliga byn *Fūle* nere på slätten, och jag hade påskyndat min häst mer än vanligt på vägen ned från Sōlem, då jag förmodade, att man länge väntat på mig i Fūle; men vid framkomsten erfor jag, att karavanen till följd af underrättelser om vägarnas sumpiga skick måst göra samma omväg förbi Zerʿīn som jag och endast afstått från den vidare omvägen till Sōlem, hvarigenom försprånget blef betydligt mindre.

Dagen var en af de härligaste jag upplefvat under resan. Då jag i sällskap med ʿAbed bröt upp i dagbräckningen, pekade denne på några ljusa punkter uppe på en aflägsen bergkam i norr och ropade under jubel: *en-Nāṣira*, *Nasaret!* Detta var och förblef riktningspunkten under hela dagen med undantag af ett par timmar under omvägen till Zerʿīn och Sōlem.

Aldrig förr hade jag sett en sådan riklig dagg som denna morgon. Den föregående dagen hade varit varm och het som den varmaste sommardag i Sverige. Och nu skimrade hvarje litet strå och hvarje blomkalk af flera daggpärlor, hvilka glänste såsom diamanter i solskenet. Under den heta sommartiden fortfar daggen att falla lika ymnigt i detta land, och den ersätter då på visst sätt det felande regnet. Särskildt äro Tabor och Karmel bekanta för sin rika dagg. Daggens rikedom omtalas redan i Moses' välsignelse i 5 Mos. 33: 28; och i det profetiska bildspråket spelar den en betydelsefull roll (jfr Hos. 14: 6, Sak. 8: 12, Jes. 26: 19). Dess ute-

blifvande betraktas af profeterna såsom ett tecken på Jehovahs vrede (Hag. 1: 10, jfr äfven 1 Kon. 17: 1). Daggdropparnas tallösa mängd tjänar dels såsom bild af en öfvermäktig här, som öfverfaller sin fiende (2 Sam. 17: 12), dels såsom bild af en talrik ynglingaskara, som i morgongryningen samlar sig i helig skrud omkring Israels smorde (Ps. 110: 3). Under den heta sommartiden, då jorden uppsugit all fuktighet och himmeln på flera månader ej har ett enda moln att uppvisa vare sig om natten eller dagen, framträder daggen likasom genom ett under, såsom en gåfva direkt från himmeln. Lik en sådan »dagg från Herren» skall Israels kvarlefva en gång vara ibland många förtorkade folk (jfr Mik. 5: 7). Lika hemlighetsfullt som daggen kommer, lika snabbt försvinner den, och detta tjänar profeten till bild af Israels flyktiga kärlek till sin Gud (Hos. 6: 4) eller af den snabbt kommande straffdomen (Hos. 13: 3).

En företeelse, hvilken efter all sannolikhet stod i sammanhang med den rikliga daggen denna morgon, kom mig ofrivilligt att tänka på ett yttrande i Jakobs bref, som måhända föranledts af samma eller liknande naturfenomen. Innan vi brutit upp från Djenīn, märktes åtskilliga mindre molnbildningar, hvilka dock så småningom, i den mån solen gjorde sitt herravälde gällande, fördunstade, så att man ej kunde upptäcka en enda molntapp på hela himmeln. Men vid 11-tiden märktes en liten lätt, ljus sky öfver Karmel i väster, som växte alltmer och mer, tills den i ett nu försvann, hvarpå en annan lika hemlighetsfullt uppstod för att lika snabbt försvinna. Sådana lätta skyar lära äfven under den allra hetaste tiden visa sig och ådraga sig den resandes uppmärksamhet, och det är ej osannolikt, att Jakob tänkt på dem, då han på den uppkastade frågan: »Hvad är edert lif?» svarar: »En rök (sky), som synes en kort stund och sedan försvinner» (Jak. 4: 14).

Vi följde foten af *Fukū́abergen*, hvilka erbjuda en nästan dyster anblick i jämförelse med den andra nordvästliga bergsträckningen. Det är som hvilade det öfver dessa berg något af den oefterhärmliga veklagan, som David här en gång kvad öfver Israels fallne hjälte och sin vän Jonatan, hvilkens kärlek var honom mera värd

än kvinnors kärlek (2 Sam. 1: 19 f., jfr v. 21). På sluttningarna af dessa berg stod nämligen konung Sauls sista strid med filistéerna, och här föll han jämte sina tre söner och alla sina vapendragare (1 Sam. 31), sedan Israel flyktat hit upp undan den vid Sunem lägrade fienden.

Vid det nordvästliga utsprånget af dessa berg ligger den nu eländiga byn *Zerʿīn*, som motsvarar det gamla *Jisreel*, hvarifrån slätten fått sitt namn. *Jisreels dal* (Dom. 6: 33, 1 Sam. 31: 7 m. fl.) betecknar ursprungligen den dalsänkning, som från Zerʿīn i östlig riktning drager sig ned mot Bēsān och Jordandalen mellan *Gilboa berg* och *Lilla Hermon*. Sedermera har namnet utsträckts till slätten väster därom. Dess grekiska namn är vanligen *Esdrelon*, eller »den stora slätten».[19] Numera kallas den af araberna *Merdj ibn ʿAmir*, »Amirs sons äng».

Den gamla staden *Jisreel* var skådeplatsen för många grymheter. Här hade Nabot sin vingård, som kostade honom lifvet, då han ej ville afstå den till det afgudiskt sinnade konungaparet Akab och Isebel, hvilka här hade sitt yppiga vinterresidens. Här utförde konung *Jehu* Guds straffdom öfver Akabs och Isebels grymheter (2 Kon. 9) på ett sätt, som var ägnadt att för långa tider fästa ett blodigt minne vid denna plats. Namnet Jisreel blir därför i profeten Hoseas mun äfven ett varsel om hvad som skall träffa Jehus hus, på hvilken »Herren skall hemsöka Jisreels blodskulder» (Hos. 1: 4), ja hela »Israels båge skall han sönderbryta i Jisreels dal» (v. 5). Namnet, som genom Israels här i närheten lidna nederlag under Saul och domen öfver Akabs hus hade fått en så dyster klang, skall då visa sig i sin fruktansvärda verklighet; det betyder nämligen: »Gud förskingrar». Och dock skall dess ursprungliga fredliga betydelse: »Gud planterar», äfven åter komma till sin rätt, ty talet på Israel, af hvilket namnet är likasom en dubbeltydig omskrifning, skall varda »såsom sanden i hafvet, som hvarken kan mätas eller räknas» (v. 10), och så skall det åter blifva en *Jisreels dag*, som skall varda stor, men till förmån för Judas och Israels förut söndrade men nu under *ett* gemensamt hufvud eniga skaror, hvilka draga upp utur landet för att på detta gamla slagfält segerrikt möta sina fiender.

Då man från någon af de omgifvande höjderna ser ned på den stora slätten, förstår man lätt betydelsen af namnet Jisreel, hvilket ursprungligen väl är liktydigt med: »Gud sår eller planterar». De historiska minnen åter, som äro fästade vid slätten, förklara, hvarför den i det profetiska bildspråket, såsom på det anförda stället hos Hosea, nämnes såsom det blifvande slagfältet i den kommande stora striden mellan Guds rike och dess fiender.

På intet annat ställe i hela det västjordanska Palestina är jordmånen fruktbarare och åkrarna mera regelbundna än här. Jorden består af förvittrad lava från vulkaniska eruptioner, hvilka här visat sin välsignelsebringande verkan, i det den rödbruna mullen här är i stånd att frambringa nästan lika rika hveteskördar som på *en-Nukra-slätten* öster om Jordan; slätten skulle ännu kunna gifva 30- till 50-faldt, om den blefve ordentligt dränerad och utdikad. För oss, som kommo från det kala Judéen, var det en verklig öfverraskning att finna en slätt af sådan utsträckning och fruktbarhet i detta land. Då man såg ned på den från höjderna vid Zerʿīn eller bättre från det s. k. Lilla Hermon, liknade den med sina upplöjda åkrar och sina vajande sädesfält en stor duk med gröna och brunröda rutor.

Men denna slätt har äfven, såsom redan är antydt, ur annan synpunkt spelat en stor roll för Israel. Genom den kunde fienderna intränga i det eljest svårtillgängliga landets hjärta. Det var därför ingen tillfällighet, att det just var Israels rike, som först dukade under för de hedniska världsmakterna. Likasom det genom sin böjelse för en oren kult stod hedningarne närmare än Juda rike och i sitt af naturen rikare land lättare utsattes för frestelsen till veklighet och njutningslystnad, så hade det hedniska inflytandet här äfven bättre naturliga vägar, på hvilka det kunde göra sitt inträde i landet. Under fredliga tider gick den stora karavanvägen, som af gammalt förband Damaskus och de öster därom belägna länderna med Egypten, öfver denna slätt, svängde därpå omkring Karmels nordliga utsprång och fortsatte sedan utefter Medelhafskusten. Esomoftast genljöd dock slätten af vapenbrak och krigstumult. Här kunde fienderna utveckla hela sin fruktansvärda härsmakt med stridsvagnar och

rytteri, hvarmed de i det bergiga landskapet ej så lätt kunde komma fram. Redan på Josuas tid måste »Josefs barn» därför bekänna, att de ej kunde komma åt kananéerna i dalbygden och i Jisreels dal, emedan de begagnade järnvagnar (Jos. 17: 16). Under Domaretiden var det för kananiterkonungen Jabin ingen svårighet att undertrycka de stammar, som hade slagit sig ned på slätten, då hans härhöfvitsman Sisera hade 900 järnvagnar (Dom. 4: 3), tills Debora och Barak samlade Naftalis och Sebulons barn vid foten af Tabor, hvarifrån de bröto upp och trängde Sisera mot Kison. Genom ett fruktansvärdt oväder, jämförligt med det, som en gång inhöljde Guds härlighet, då han uppenbarade sig vid Sinai, stridde själfva stjärnorna mot Sisera, och Kisons uppsvällda böljor bortsköljde hans skaror. Se Deboras sång: Dom. 5: 4, 13 f.

Denna invasion från norr följdes af en annan från öster. Midianiter, amalekiter och andra Österns barn trängde fram genom den ofvannämnda *Jisreels dal*, som ligger mellan de gamla Gilboabergen och det norr därom liggande s. k. Lilla Hermon, och plundrade hela landet ända ned till Gaza, så att inga lifsmedel lämnades kvar åt Israel, »hvarken får, fä eller åsna» (Dom. 6: 5). Så fortgick plundringen i 7 år, och intet annat än det ännu i dag föraktade kornbrödet (bjuggbrödet) lämnades kvar åt Israel (jfr Dom. 7: 13), tills Gideons oöfvade skara midt i natten under härskri omringade fiendens läger och hvarje man med en fackla i handen trängde dit in, då fienden, i tro att hvarje fackla betydde en trupp och att således hela Israel var öfver den, lämnade lägret i vild flykt ned mot Jordan. Det var den första gång, som orden »Herrens och Gideons svärd» hördes, hvilka ord i Tomas Münzers här och i åtskilliga puritanska fanatikers blef ett stående fältrop.

Från denna sidodal kom senare Jehu, Akabs baneman och Nabots hämnare (2 Kon. 9); ja, ända in i nyaste tid har samma historia som i Midians tid (jfr Jes. 9: 4) upprepats, i det »Österns skaror» årligen genom dalen trängt in på slätten, där de uppslagit sina tält och gjort det omöjligt för främlingar att resa vägen fram. Senast 1877 satte beduiner med tusentals kameler och hästar öfver

Jordan och bröto in på Jisreelslätten, plundrade tröskplatserna på det där samlade hveteförrådet och afbetade vårsådden — ett bevis på huru sent gamla tider gå igen i Palestina.

Af andra betydelsefulla strider, som här utkämpats, må vi ytterligare erinra om en lycklig kamp under Akab mot syrerna (1 Kon. 20) och om den för Israel olyckliga striden vid *Megiddo*, hvilket man velat återfinna i det rätt i väster från *Zerʿīn* belägna *el-Leddjūn*, där den fromme konung Josia, Juda rikes konung och reformator, föll i striden mot de under Farao Neko framtågande egyptierna (2 Kon. 23). Den olyckliga utgången af denna strid lefde ännu efter exilen i friskt minne, ty profeten Sakarja känner ingen större klagan än »klagolåten vid Hadadrimmon i Megiddos dal» (12: 11); och i själfva Uppenbarelsebokens profetiska skildringar möter en beteckning, som bäst förklaras såsom en anspelning på detta slagfält: Harmageddon (kap. 16: 16). Men äfven långt senare har denna slätt varit skådeplatsen för betydelsefulla strider. Så t. ex. år 1799, då fransmännen under Bonaparte och Kleber, 15,000 man starka, slogo en hel syrisk armé på minst 25,000 man på flykten vid den lilla byn *Fūle*, där jag hade stämt möte med vår karavan.

Barak och Gideon, Saul och Akab, Neko och Salmanassar — och Napoleon —, hvilken underlig samling af krigarnamn är ej fästad vid denna punkt af jorden!

För närvarande kunde man ej skymta något tecken till fientlighet. Hela slätten och dalen ned till Bēsān hade ett helt fredligt utseende. Vid *Zerʿīn* låg en trupp beduiner och hade uppslagit sina tält omedelbart utanför tornet, som lämnats kvar efter den gamla stadsmuren. Men ingen gjorde min af att störa oss. ʿAbed såg sig dock litet orolig omkring, då hans öga först möttes af de svarta tälten och de lika svarta, stolt blickande beduinerna reste på sig för att närmare taga oss i betraktande. Värre såg det ut litet längre fram, där ett par af beduinernas lössläppta hästar gjorde sina språng och hotade att komma in på oss i vildt galopp. Men en af de gamla beduinpatriarkerna blåste i en pipa eller ropade mellan händerna åt hästarna, som nu styrde sina språng emot honom, och därmed var all fara förbi.

I östlig riktning från Zerʿīn ligger på en halftimmes afstånd den nuvarande *Djālūdkällan* (Goliatskällan), som möjligtvis motsvarar *ʿEn Ḥarod*, där Gideon slog läger med sin skara (Dom. 7: 1). Från densamma utlöper en ström, som, i motsats till de flesta på denna sidan Jordan, har vatten året om. Denna ströms bäcken bildar gränsen mellan Samariens och Galiléens berg, i det *Fukūʿa*-(Gilboa) bergen här hindras att förena sig med det norr därom liggande *Nebī Daḥī*, som utsänder en längre arm mot söder tätt inpå *Djālūdklyftan*.

Vid den sydvästliga foten eller nästan på sluttningen af denna sistnämnda bergsträckning, hvars högst belägna (515 m.) punkt utgöres af en mörk basaltklippa och bär namnet *Nebī Daḥī*, efter hvilken berget sedan uppkallats, ligger den nu oansenliga byn *Sōlem*. Berget går sedan Hieronymus' dagar ofta under benämningen *Lilla Hermon*, hvilket endast beror på en oriktig utläggning af Ps. 89: 13, där man funnit det påfallande, att det jämförelsevis låga Tabor ställes vid sidan af det höga Hermon, och därför antagit, att denna bergstopp, den närmast Tabor liggande söder ut, ursprungligen haft detta namn. Men med Hermon i Ps. 89 menas nog endast det stora Hermon, och det s. k. Lilla Hermon (Nebī Daḥī) motsvarar sannolikt berget *More*, som omtalas såsom liggande norr om Gideons läger vid Ḥarodkällan i Dom. 7: 1.

Den lilla byn *Sōlem*, hvars täcka omgifning jag på afstånd beundrat, under det jag red sluttningen uppför och erinrade mig Höga visans hjältinna och den där boende gästvänliga fru, som visade gudsmannen Elisa ett så stort deltagande, låg snart omedelbart inför mina ögon. En källa vattnade grupper af fikonträd och blommande granatäppleträd. Till och med ett par palmer höjde sina kronor öfver de låga hustaken. Själfva boningshusen voro så godt som undangömda mellan höga, ogenomträngliga kaktusplanteringar. Vi följde länge en slingrande väg mellan kaktusväxterna, som räckte mig långt öfver hufvudet, utan att få sikte på några hus eller några människor, oaktadt vi sett bådadera, då vi voro på något afstånd från byn. Det var som hade allt gömt sig i den ogenomträngliga kaktusen. Till slut brast mitt tålamod: jag hoppade af hästen och försökte på ett ställe, där

kaktushäcken syntes mig glesast, tränga igenom, då jag beräknade, att jag där bakom skulle få se ett hus, hvarifrån jag tyckt mig höra människoröster. Men hvad jag stack mig! Väl inkommen möttes jag af en syn, som gaf mig anledning att genast draga mig tillbaka och uppsöka min häst. En svartmuskig fellach med en bössa i handen hade samlat omkring sig, såsom jag förmodar, sin familj och satt i allsköns ro, då jag störde dem med ett ofrivilligt utrop, förorsakadt af kaktustaggarna. Fellachen trodde säkert, att någon fara var å färde, ty han började genast fingra på bössan. Jag försökte, så godt jag kunde, antyda för honom, att jag hade helt fredliga afsikter, men han gick löst på mig, om än med bössmynningen sänkt mot marken. Och jag måste än en gång låta kaktustaggarna sticka mig för att komma upp på min häst. På aftonen här i Nasaret har jag utdragit 12 afbrutna taggar ur endast min ena, halft uppsvällda arm.

Sōlem motsvarar det gamla *Sunem*, som hörde till Isaskar (Jos. 19: 18) och där filistéerna hade sitt läger kort före sin seger öfver Saul vid Gilboaberg (1 Sam. 28: 4). Byn är vidare bekant såsom *Abisags* hem (1 Kon. 1: 3), och jag älskar gärna att tro, att Höga visans *Sulamit* var en jungfru från Sunem (Höga vis. 6: 11), ehuru jag ej fäster något afseende vid den tradition, som här utpekar ett hvälfdt rum såsom hennes. Denna min tro må lända till förklaring af min nyfikenhet att vilja se någon lefvande varelse från den lilla byn. Bland fellachens anhöriga, hvilka tycktes i mig se en fiende, fanns ej ett enda ansikte, som kunde gifva mig någon värdig föreställning om denna »lilja bland törnen» (Höga vis. 2: 2). Törnena funnos i riklig och ogenomtränglig mängd i form af kaktustaggar, men liljan sökte jag förgäfves. För att få ett begrepp om det närvarande Sunem red jag ett stycke mot nordost och besteg en liten höjd, därifrån jag såg ned öfver kaktushäckarna och husen i den lilla byn. Och nu rann mig bilden af den förträffliga samaritiskan, hvilken så vänligt härbergerade profeten Elisa, rätt i minnet. Alla husen i byn hade blott en våning och flata tak; sannolikt bestodo de äfven af blott ett enda rum. Bodde här ännu någon varelse, som ville härbergera en gudsman på värdigt sätt, så måste han

göra såsom samaritiskan föreslog sin man: »Låtom oss göra en kammare ofvanpå muren och där uppsätta åt honom en säng, ett bord, en stol och en ljusstake» (2 Kon. 4: 10). Härifrån ilade den gästvänliga frun sedermera, med det svåraste bekymmer, som kan träffa ett modershjärta, bort öfver slätten i väster hän till Karmel för att för gudsmannen utgjuta sin sorg och bedja om hjälp (v. 25).

På något afstånd från byn fick jag verkligen sikte på en skara jungfrur eller fruar från Sunem, hvilka kommo från ett i närheten liggande vattendrag, där de tvättat kläder. De passerade samma väg som vi, och vi måste möta dem. Åter spejade jag efter någon Sulamit men förgäfves. Svartbruna som Kedars tält voro de likasom hon (Höga vis. 1: 5). Men längre sträckte sig icke likheten. Färgen kom ej bara från solen, hvilken bränt dem likasom Sulamit. En af dem utsträckte mot mig sin hand för att tigga bachschisch. Jag gaf henne ett kopparstycke. Men nu omgafs jag af hela skaran, och minst ett dussin händer sträcktes emot mig. Bland hela svärmen märkte jag nu en, som verkligen hade ett täckt ansikte. Hon vågade taga en bachschisch ur själfva handen på mig. Det låg till och med ett visst naturligt behag i hennes leende och tacksamhetsbetygelser, och mången fellachkvinna betraktade säkert hennes hvita tänder med en viss afundsjuka.

Vid *el-Fūle* återfann jag vår karavan, och i närheten af byn höllo vi vår vanliga middagsrast midt på slätten utan någon annan skugga än den våra på ett par stänger upphängda filtar kunde bereda oss. Det var en af de hetaste hviloplatser vi hittills haft, om jag undantager den i Juda öken på vägen från Döda hafvet till Mār Sābā. På sådana ställen lär man sig förstå värdet af skugga och vatten. Vatten hade vi genom Riskes försorg i tillräcklig mängd. Men skugga hade vi behöft mera för vårt välbefinnande. Ej utan skäl använda de bibliska författarne, som lefvat i detta land, så ofta bilden, att Herren betäcker eller skyddar de sina med sina *»vingars skugga»*. Ja, vid själfva målningen af den kommande härligheten har man tänkt på den plåga, som solhettan åstadkommer men hvilken då ej mer skall komma i fråga (Jes. 49: 10, Uppb. 7: 16).

Efter en timmes ridt utefter västra foten af *Nebī Daḥī* hade vi utsikten vidgad mot öster ända till *Tabor*, dit Jisreelslätten utsänder en flik. Det hvilar något upphöjdt och stämningsfullt öfver denna fristående bergskägla, likasom öfver det i öster liggande *Karmel;* och man förstår väl, hvarför traditionen förlagt förklaringen till det förra, ty intet annat berg i hela Palestina står i bättre harmoni med en sådan tilldragelse än Tabor.

Vid half 5-tiden på aftonen höllo vi inne våra hästar vid foten af Syd-Galiléens berg norr om Jisreels slätt. Vägen uppför den höga branten lofvade att blifva mödosam, och våra hästar behöfde pusta ut.

Af Nasaret, som ligger i en liten dal ofvanpå bergsträckningen, sågo vi nu ej ett spår. Vi stodo vid det egentliga galileiska berglandets gräns och kunde blicka tillbaka öfver den nyss passerade stora slätten och Nord-Samariens berg, under det Galiléens högland reste sig som en ny provins i norr.

Ungefär här gick fordom den stora karavanvägen, »vägen till hafvet», såsom den kallas redan i Jes. 9: 1, medeltidens *Via Maris*, på hvilken de stora handelskaravanerna eller de stora härmassorna från Nilens och Eufrats stränder tågade fram och tillbaka. När man ser de långa tågen af tungt lastade kameler, hvilka än i dag draga fram på denna väg, så förstår man, att trafiken här måste ha varit betydande på den tid, då de stora världsrikena hade sina centralpunkter på båda sidor om denna landsträcka. Det gamla talet om Palestinas isolerade läge måste därför inskränkas till vederbörliga gränser. Landet var, såsom vi sett, utestängdt från hafvet; och Judéen eller området för Juda rike har ett tämligen väl afskildt läge. På detta passar den af Jesajas (kap. 5) använda bilden af en med häckar och murar omgärdad vingård, och om dess inbyggare kunde det sägas, att de utgjorde ett folk, som »bodde för sig», afsöndradt från de öfriga (4 Mos. 23: 9). Men därmed är det slut med isoleringen. Samarien och Galiléen voro lätt tillgängliga från både öster och väster. Hvad särskildt Galiléen beträffar, så medförde dess egenskap af gränsland mot de mäktiga grannfolken, fenicierna i Tyrus och de syriska furstarne på Libanon, att dess befolkning af gammalt var starkt

uppblandad med hedniska element. Äfven om de yttre gränserna, hvilka under Domaretidens upplösningstillstånd säkert voro mycket flytande, så småningom blefvo fastare, så fortfor ändock denna landsände att uppvisa ett blandningsfolk. I de 20 städer, hvilka Salomo förlänade konung Hiram af Tyrus för lämnadt understöd vid tempelbyggnaden (1 Kon. 9: 11), tog väl det hedniska elementet gifvet öfvervikt. Men äfven i andra delar har det säkert innehaft en framstående ställning. Profeten Jesaja talar om landet — väl närmast om den norra delen, men vi ha svårt att bestämma gränsen — under benämningen »hedningarnes krets» (9: 1). I egenskap af gränsfolk voro dess invånare tillika med inbyggarne i Gilead de första, som af Tiglat Pileser bortfördes i fångenskap (2 Kon. 15: 29). Efter exilen, då samariterna satt sig fast i den landsträcka, som senare efter dem fick namn af Samarien, men voro uteslutna från de nordliga landsträckor, hvilka ursprungligen också tillhört Efraim, blef namnet Galiléen en allt allmännare beteckning på denna provins; och judarne, hvilka så ängsligt undveko all beröring med samariterna, kunde dock längre fram i tiden slå sig ned i stor mängd både i Galiléen och landet öster om Jordan. De föredrogo att hafva en hednisk befolkning till grannar hellre än det samaritiska blandningsfolket, som därtill rivaliserade om deras religion. Den hedniska befolkningen var nu icke heller densamma som under gamla tider. Den orientaliska hedendomen hade genom Alexander den stores omhvälfningar vikit för hellenismen, och flera rent hellenistiska kolonier eller städer existerade i Palestina från hans tid. De stränga judarne i Jerusalem, för hvilka allt kom an på religionens och blodets renhet, måste dock blicka med förakt på blandningsfolket i denna landsände, som därtill ej haft att uppvisa några stora Guds män eller några stora hjältebragder. Har någon profet uppstått i Galiléen? Kan något godt komma från Nasaret? så hette det på Nikodemus' och Natanaels tid (Joh. 1: 46; 7: 52). Och den egendomliga dialekt, som t. ex. röjde Petrus i Jerusalem (Matt. 26: 73), ställde man tillsammans med bristfällig religiös bildning.

Att Nasaret icke en enda gång är nämndt i det Gamla testamentet, bör efter detta ej förvåna oss. Mera

underligt är, att den judiske historieskrifvaren Josefus, som haft så mycket att säga om Galiléen och dess 204 städer och byar, ej heller med ett ord omnämnt denna by. Nasarets historia tillhör ensamt Nya testamentet, för hvars tid det sparats i undangömd stillhet mellan Syd-Galiléens höjder. Sedan Maria här fått mottaga bebådelsen af sin sons födelse, har det varit besökt af pilgrimer från fjärran länder. Bland dem, som kommit såsom pilgrimer, må nämnas Ludvig den helige af Frankrike; bland dem, som ej kommit i detta syfte, Napoleon Bonaparte.

Från randen af dessa berg företog han de angrepp, som afgjorde den sex timmar långa striden mellan Kleber och den turkiska fienden nere på slätten. Turkarnes rytteri kastades såsom en gång Siseras vagnar mot Kison, och då de öfverblifna ville fly mot Jordan, påträffade de här en af Napoleon uppställd afdelning under Murat. Napoleon intog sin middag i Nasaret, som låg i hans operationslinie.

Under det våra hästar i sakta skridt arbetade sig uppför den en timme långa vägen upp till bergshöjden, försvann emellertid bilden af både Napoleon och andra jordens storheter inför en annan bild, bilden af Marias och Josefs son. Lika oansenlig som hans födelsestad var, lika stilla och obemärkt framlefde han här sin barndoms och ungdoms dagar. Och dock har han vunnit segrar ej öfver så eller så många tusenden utan öfver själfva synden och döden och endast genom sin kärleks makt bundit millioner hjärtan vid sig. Säkert hade han mer än en gång vandrat eller ridit ungefär samma väg som vi, ty i denna bergiga terräng växlar man ej så lätt vägar, och hålvägen, som vi delvis följde, har väl länge varit begagnad vid uppstigandet från den stora slätten eller nedstigandet från Nasaret till densamma.

Då vi uppkommit på bergshöjden och följt vägen från Haifas ett stycke mot öster, hade vi utsikt öfver hela staden och dess närmaste omgifning. Naturen omkring Nasaret kan icke kallas storslagen. Man ser inga djärfva bergspetsar, inga djupa dalklyftor såsom i Juda öken, icke heller några djupa hemlighetsfulla skogar. Höjderna äro merendels kala och steniga såsom öfverallt i Palestina,

men det råa och skrofliga, som utmärker omgifningen till så mången annan ort i detta land, saknas här. Bergshöjderna och dalarna uppvisa mera mjuka och afrundade former än i Sydpalestina; och det blida och vänliga intrycket förhöjes af de uppodlade sädesfälten, vin- och fikonplanteringarna. På enstaka punkter i omgifningen erbjuda trädgårdar med spridda dadelpalmer bilden af små oaser. Men det hela är dock ingen yppig tafla; här lika litet som på något annat ställe i detta land gifver naturen någonting för intet.

Till det stilla och fridfulla i Nasarets omgifning kommer äfven ett drag af djup tillbakadragenhet. Såge man ej på afstånd där nere på slätten tinnarna och tornen å de högre belägna byggnaderna från nyare tid, så skulle ingen ana, att man här uppe hade en stad. Men det har ej ens såsom Betlehem ett läge, som behärskar dalen, utan ligger till ej ringa del i dalens botten. Det har under gamla tider säkert aldrig varit någon stad eller by af större omfång; kanske aldrig så stor som den för närvarande är.

Stadens afskilda läge blef oss till fullo klart, när vi kommit ned till våra tält, som uppslagits på en liten fri plats midt i dalen söder om den lägst liggande stadsdelen. Då vi befunno oss där nere, kunde vi knappast se någonting annat af landskapet än staden, de närmast omgifvande höjderna och den flik af himmeln, som hvälfde sig däröfver.

Den äldsta stadsdelen ligger, såsom nämndt, nere i den af bergen omslutna dalkitteln, under det de nyare delarna antingen sträcka sig uppefter den norra och nordöstra bergsluttningen eller utbreda sig i en söder ut gående utvidgning af kitteldalen. Byggnadernas terrassformiga läge förhöjes i skönhet af de däremellan anlagda trädgårdsplanteringarna, hvilka för öfrigt sträcka sig högt upp på bergen. Nästan hvarje anläggning är skyddad af höga kaktushäckar. Husen hafva i allmänhet, om man undantager de moderna missionsanstalterna, formen af en tärning och sakna här såsom i Betlehem de för Jerusalem så karakteristiska kupolerna. Oftast äro de öfverdragna med en kalkrappning, och deras hvita färg sticker vackert af mot de grönskande träden.

Gatorna äro märkvärdigt nog till större delen stenlagda. Men man må ej tro, att renhållningen därför är så särdeles mycket bättre än på andra ställen eller att man med vagn skulle kunna befara dem. Man kan ej heller till häst rida genom dem. I midten af den vanliga mycket trånga gatan befinner sig en 1 1/2—4 m. bred rännsten, där allt slags orenlighet rinner ner utför sluttningen, under det den öfriga delen utgör en smal trottoir på båda sidor om rännstenen. Vid regntiden forsar en ansenlig vattenmassa genom denna fördjupning.

Nasarets befolkning är ej stor men har dock på omkring 20 år ökats med mer än en tredjedel. Den uppgår för närvarande till omkring 7,500, af hvilka omkring 1,800 äro mohammedaner, de öfriga alla kristna, däraf 200 protestanter. Egendomligt är, att tillökningen icke såsom i Haifa, Jāfā och Jerusalem m. fl. ställen är beroende på inflyttade främlingar. Staden utvecklas uteslutande af sig själf. Judar blifva icke tålda af befolkningen, och en kringresande jude, som handlade med tyger, kunde vid vårt besök endast under särskild tillåtelse och skydd från regeringens sida uppehålla sig i staden blott för några dagar, under hvilka han fick drifva sin handel. Särskildt synes det mohammedanska elementet ha ökats på de sista åren, och detta till en viss fara för de kristna. Förhållandet mellan kristna och mohammedaner har tills för kort tid sedan varit tämligen godt. De kristnas öfvervägande större antal har väl ej så litet bidragit till att hålla den mohammedanska fanatismen inom vissa gränser. Men nu har genom en rik mohammedans inflytande dennes trosförvanter åter börjat röra på sig och ingifva de kristna vissa farhågor.

Till alla de kyrkosamfund, som här slagit sig ned för att bedrifva missionsverksamhet, hafva under de senare åren äfven ryssarne sällat sig. De hafva inrättat den ena skolan efter den andra och tagit den grekisk-ortodoxa ungdomens uppfostran helt och hållet i sina händer. En rysk läkare lämnar delvis fri läkarvård, och tre kvinnliga ryska läkare praktisera i olika delar af staden utan någon som helst vedergällning.

Befolkningen sysselsätter sig med åkerbruk, boskapsskötsel, handel och småindustri af flera slag. Staden är

egentligen till större delen såsom Betlehem en bondby, och fellachelementet ger den dess väsentliga prägel. Den jordbrukande befolkningen är dock i stort sedt här såsom annorstädes fattig. Förutom får och getter ser man bland husdjuren här äfven hjordar af kor såsom i Samarien, under det jag i hela Judéen sett nästan uteslutande får och getter.

I afseende på småindustri kan Nasaret nästan mäta sig med själfva Betlehem. Men under det man på det senare stället företrädesvis fabricerar pärlemo- och olivträvaror eller bearbetar den svarta stenen från Döda hafvet, har man här slagit sig på gröfre eller finare smide o. s. v. Särskildt bekanta äro Nasarets hof- och knifsmeder. Ett berömdt fabrikat är äfven piphufvud af bränd lera. Ett speciellt för Nasaret egendomligt handtverk är vidare förfärdigandet af plogar och ok för de plogen dragande åsnorna eller oxarna. Fabrikanter af dessa saker hafva alla hvar sin butik. Därtill kommer ett ansenligt antal skomakare, hvilka mestadels göra skor för fellacherna af färgadt läder. Talrikast äro murarmästare, stenhuggare, stenbrytare, kalkbrännare och hvitputsare. Trädgårdsmästare finnas till ett antal af 24 — ett bevis på intresset för trädplantering. Af handlande äro de, som uppköpa eller försälja spannmål, de mest ansedda, men de öfverträffas i antal af klädeshandlande och speceriförsäljare.

Häraf framgår, att Nasaret för det omgifvande landet är hvad en mindre köping eller marknadsplats är för den omgifvande landsbygden i någon af våra provinser. Fellachen, den palestinske bonden, drager hit upp ofta från aflägsna byar för att köpa sig en knif eller ett piphufvud eller en plog eller ett par skor o. s. v. Jämfördt med andra städer såsom Haifa och ʿAkka är Nasaret välmående, då den större delen af befolkningen har någon om ock ringa fast egendom. Bortser man från de fattigaste arbetarne, så har hvarje familjefader ett eget hus. Endast i undantagsfall hyr man en bostad, om man har råd att skaffa sig en egen. Och hvarje ung man, som tänker på att sätta bo, gifter sig gärna icke, förrän han är i stånd att flytta in i ett eget hus om ock blott med ett rum, hvartill gärna en liten trädgårdstäppa sluter sig.

Nasarenernas karakter kännetecknas i allmänhet af uppriktighet, och det ligger något angenämt i deras uppträdande. Den gamla goda seden att visa främlingar eller bekanta gästvänskap är måhända icke på något ställe i hela Palestina bättre bevarad än i Nasaret. Nasarenen gläder sig, ja känner sig stolt, när han ser sitt hus fullt och han måste låna de enkla sängkläder, som användas. Ordspråket: »En nasaré ger med fulla händer», som är vanligt i trakten, saknar sålunda icke grund.

Nasaret d. 12 april 1891.

Att den fromma legenden här vet besked om en mängd ställen för både kända och okända tilldragelser, må ej förundra någon, som känner den katolska och särskildt den österländska kristendomen: såsom stället för ängeln Gabriels bebådelse, platsen för jungfru Marias kök, synagogan, där Jesus utlade profeten Jesajas, Josefs verkstad, Jesu och hans lärjungars bord o. s. v. Öfver det förstnämnda stället ha latinarne uppfört en kyrka, som ligger inom det latinska klostrets område. Vi läto vår dragoman, som hade åtagit sig att visa oss alla märkvärdigheter under vägen, pliktskyldigast ledsaga oss till några af dessa ställen. De många uppgifterna från den säkra och pedantiska traditionen, som oftast är af ungt datum, lämnade vi åt sitt värde.

Den plats, där man med visshet kan antaga, att Jesus med Maria flera gånger uppehållit sig, är den s. k. *Mariakällan*. Grekiska kristna hafva i närheten byggt en kyrka och ledt vattnet förbi altaret, där pilgrimerna fukta ögon och hufvud, sedan de med ett kärl hämtat upp en skopa vatten ifrån kanalen. Vattnet ledes vidare mot söder till ett slags brunnsinrättning, där det är tillgängligt för alla. Då källan med brunnen är den enda i hela Nasaret, ser man hvarje timme på dagen en mängd kvinnor, däribland många mödrar med sina barn vid handen, komma och fylla sina antikt formade lerkrus, hvilka de sedan med stor vighet lyfta upp på hufvudet, hvarefter de med lätt och säker gång vända åter. Men särskildt på morgnarna och aftnarna är tilloppet stort, och vi uppsökte den därför redan den första aftonen under vår vistelse här. Att brunnen, det enda ställe, dit alla vatten-

hämterskor måste gå, äfven blir ett ställe, där man kan få veta nyheter och prata bort en stund med grannkvinnorna, förstodo vi genast, då de kommande jungfrurna och hustrurna ofta ej gjorde någon min af att gå på en god halftimme eller åtminstone icke ogärna sågo, att de fingo vänta en kvart, tills turen att fylla kruset kom till dem. När någon eller flera hafva djur att vattna, uppkommer ej sällan tvistigheter, om hvem som skall komma först. Mången Jakob har här ridderligt lagt sig ut för Rakel och hulpit henne att vattna fåren (1 Mos. 29: 9), och mången Moses har tagit sig an jungfrur, som herdar förorättat (2 Mos. 2: 17). Kvinnorna hafva i allmänhet en kraftig och hög gestalt. Man ser mestadels fasta och regelbundna drag, ej sällan verkligt vackra ansikten. Ögonen förråda klokhet och viljekraft, på samma gång de lysa af en oskyldig lifsglädje. Klädedräkten är enklare än i Betlehem men lika passande efter landets förhållanden.

Då vi i dag på nytt besökte brunnen, uppväckte grefvinnan v. H. med sitt rika blonda hår kvinnornas stora nyfikenhet. Då de infödda kvinnorna alltid hafva mörkt hår, var åsynen af en blondin för dem någonting utomordentligt, och deras samtal rörde sig uteslutande om ägarinnan till denna för dem sällsynta prydnad. En af dem sökte trösta sig med, att grefvinnan dock säkerligen ej skulle kunna bära hennes stora fyllda vattenkrus på sitt hufvud. Men huru stor blef ej förvåningen, då det väldiga kärlet af grefven och mig upplyftades på den afundades ljuslockiga hufvud och hon bar kruset ett långt stycke inför sina åskådarinnors ögon. Förvånansvärdt är emellertid kvinnornas, särskildt de ungas skicklighet att snabbt och vigt svänga upp sitt krus på hufvudet och skynda hem under lätt och säker gång. Så har väl äfven Maria med kruset på hufvudet kommit och gått, och såsom mödrarna nu ofta hafva sina små piltar i ena handen, medan den andra stöder vattenkruset, så har väl äfven hon haft Jesus i ena handen, medan hon stödt kruset med den andra. Vid ett af mina besök vid brunnen märkte jag utom några unga flickor äfven ett par unga gossar, som voro sina lekkamrater behjälpliga att lyfta de tunga krusen upp på hufvudet, innan de själfva

fyllde sina egna. Så har väl ock han mer än en gång tjänat andra och sedan med glädje svängt kruset på sin egen hjässa och skyndat hem till *Mirjam*, såsom hans moder väl kallades på den tidens språk.

Hvilken hade ej velat stå här vid källan på den tiden för att följa pilten tätt i spåren och kasta en blick in i hans hem? Sannolikt var det ej mycket olikt mången murares eller stenarbetares hus i det nuvarande Nāṣira. Vill du med mig göra ett besök i ett sådant, så finner du, att skillnaden mellan detta och det vi känna från Betel ej är stor. Kanske äro våra anspråk på snygghet och trefnad något bättre tillgodosedda här. I aftonskymningen ser du lampan redan tänd på något utsprång vid kaminen. Dess matta låga underhålles med olja hela natten, ty ingen fellach vill sofva i mörkret. Rummet har ej annan möblering än den vi känna från Betel. Det är deladt i två afdelningar, af hvilka den ena, för människorna afsedda ligger högre än den andra, som är afsedd för korna, åsnorna och hönsen. När natten bryter in, är sålunda hela familjen samlad under ett tak (Luk. 11: 7). Göra vi min af att stiga öfver tröskeln, så får frun eller dottern i huset brådtom att sopa det stampade lergolfvet och för oss utbreda en af stråmattorna att sätta oss på. Dessa äro de enda sängarna, i några bättre utrustade hem ser man tunna madrasser och täcken. Här upptäcka vi endast ett par dunkuddar, täcket ersättes af manteln, som bäres om dagen. Mjölkärlen, degtrågen, den enkla kistan för hustruns klenoder eller husets värdepapper känna vi igen, likaledes handkvarnen, hvilken dock i Nāṣira kan fattas, då staden har sådana, som drifvas af hästkraft, och till och med en, som drifves af ånga.

På morgonen stod väl Mirjam tidigt upp för att, såsom kvinnorna än i dag, mala säd och baka det för dagen nödiga brödförrådet. Längre fram i tiden utförde väl ett par af systrarna till Jesus (Mark. 6: 3) denna förrättning. Då ombesörjde de väl ock den henne åliggande vattenhämtningen. Huset eller rummet var väl då såsom nu egentligen till för att tjäna såsom sofrum och skydd mot regnet om vintern. Så snart regnets tid var förbi och fikonträdets knoppning tillkännagaf, att sommaren var nära, uppehöll sig familjen mestadels utomhus, på

taket, under fikon- eller olivträden. Josef tillbragte en stor del af sin tid på byggnadsplatsen eller på åkern vid plogen och åtföljdes längre fram af sin förstfödde, Jesus.

Såsom barn har Jesus lekt och varit glad med andra barn, alldeles såsom vi nu se dem göra här. Han skilde sig säkert från andra barn ej genom annat än sin lydnad och sin undergifvenhet under sina föräldrar och genom sitt milda väsen, som tillvann honom människornas välbehag. När han följde Mirjam på hennes väg till brunnen eller på hennes besök i Kana, sprang han väl som andra för att plocka en skimrande anemone eller bad henne bryta sig en gren af granatäppleträdets rödt lysande blomster. Men nog har väl hennes hjärta mer än en gång klappat af underliga känslor vid hans frågor, då hon från randen af berget berättade för honom om Baraks och Deboras, Gideons och fleras strider där nere på slätten, om Elias kamp och seger på Karmel vid hafvet i väster, eller då hon om aftonen hörde honom bedja.

Till den fredliga dalen trängde inga stormar från den politiska kampen, som annorstädes fyllde så många sinnen med oro. Den ena dagen var den andra tämligen lik. När arbetsveckan var till ända, gick man på sabbaten i synagogan för att höra ett stycke af lagen och profeterna. Dit gick man väl äfven måndag och torsdag, äfvensom hvarje nymånad och festdag för att höra ett stycke af lagen. Från tidigaste år hade Jesus själf tillträde dit, och hans föräldrar torde ej ha försummat något tillfälle att höra de heliga skrifterna föreläsas, så mycket mer som vi ej kunna antaga, att man i hans hem hade råd att förskaffa sig åtminstone något fullständigt exemplar af den tidens bibel. För öfrigt omväxlade arbetet med hvila och anspråkslös vederkvickelse i skuggan af fikonlöfven. Som ett större afbrott i den vanliga lefnadsordningen kom en resa till de stora högtiderna i Jerusalem eller någon glad familjefest. Systrarna och bröderna trädde väl snart enligt österländsk sed i äktenskap. Så firades flera gånger bröllop i familjen, och ingen tog väl på mera barnsligt sätt del i den naturliga glädjen vid ett sådant tillfälle än Jesus, som så ofta gör denna högtid till bild af himmelrikets förhållanden.

När fruktskörden på hösten nalkades, flyttade familjen kanske ut till en liten fikon- eller vinplantering, såsom fellachen ännu gärna gör, om han kan, och ingen kände sig väl mera lycklig och glad uppe bland grenarna i fikonträden eller i vinpressen än Jesus.

Från det tolfte året har dock barnet i afseende på inre utveckling kommit högre än föräldrarne kunna följa, men han intager likväl fortfarande en lika underdånig ställning till dessa. Under det hans sinne alltmer lefver sig in i de heliga skrifterna och hans själ oupphörligt bevarar enheten med Fadern i himmeln, fortsätter han att dela sin jordiske faders enkla handtverk i stället för att ingå i någon rabbinskola. Äfven sedan han hunnit den ålder, då han kunnat bilda egen familj, förblir han i föräldrahemmet och fortsätter sitt yrke.

Hvad gjorde han? Timrade han hus, såsom mången föreställt sig, eller stod han med sågen eller hyfveln vid en bänk, såsom man någon gång får se Josef och honom själf framställd på taflor, där Maria fått en plats i bakgrunden bland hyfvelspånorna? Han (Mark. 6: 3) likasom Josef betecknas med ett grekiskt ord, *tekton*, hvilket betyder en som bygger. Efter våra förhållanden var det naturligt, att man öfversatte det med »timmerman». I Palestina finnes det för närvarande ingen, ja, där har sannolikt aldrig funnits någon, som drifvit detta yrke. Husen byggas öfverallt af sten eller soltorkadt tegel. Ej ens till tak användes trä. Orsaken ligger i brist på lämpligt byggnadsvirke. Under gamla tider må väl förhållandet ha varit något annorlunda, innan skogarna voro så medtagna som nu. Men med undantag af Karmel, Gilead och Basan har Palestina säkert aldrig varit något skogrikt land. De ord, som i våra biblar öfversättas med »skog», motsvara ej heller alldeles det begrepp, vi fästa vid detta ord, utan beteckna egentligen det ojämna landet i motsats till lätt tillgängliga stäpper och sedan de täta busksnären på bergen, där äfven åtskilliga högre träd kunde finnas utan att dock förtjäna namn af skogar i egentlig mening. Dessutom ägna sig de trädslag, som förekomma i detta land, ej till byggnadstimmer, såsom våra granar och furor. Till bostäder användes i äldsta tider hålor i klippan, och senare byggde man såsom ännu af ler och

sten. Endast i sykomorträdet hade landet själft ett hållbart men ingalunda vackert byggnadsvirke. För bjälkar till praktbyggnader måste man därför importera trä från Libanon, och det heter uttryckligen (1 Kon. 5: 6), att israeliterna på Salomos tid ej förstodo sig på att hugga byggnadstimmer.

Hade Josef och Jesus att göra med uppförandet af hus, så voro de efter all sannolikhet icke timmermän utan murare, och jag är mera benägen att tro, att så var förhållandet, än att de stodo vid hyfvelbänken och förfärdigade plogar eller dylikt. Möbel- eller vagnssnickare funnos väl på den tiden lika litet som för närvarande i Palestina.[20]

Detta antagande vinner stöd, om vi se på det bildspråk, som Jesus helst begagnade. Ty hvar och en tager ju sina bilder från sådana områden, som ligga honom själf eller åhörarne närmast och hvilka de sålunda lättast förstå. Jesus rör sig gärna med bilder från jordbruket, byggandet af hus och fiskeriyrket, allt saker som hans landsmän kände. Men han har ej en enda bild från timmermansyrket, hvilket dock borde legat närmast till hands, ifall han själf och då naturligtvis äfven andra på hans tid drifvit detta yrke. I stället finna vi flera antydningar om muraryrket.

I Luk. 14: 28 talar Jesus om att den, som vill bygga ett torn, först måste beräkna kostnaden, på det att icke till äfventyrs, sedan han lagt grundvalen och icke förmår fullända det, alla som se det begynna göra spe af honom. I Palestina är grundläggningsarbetet ofta mycket kostsamt, då man ej blott till stora praktbyggnader utan äfven till vanliga boningshus behöfver en god grund för att uppbära de vanligen ansenligt tjocka stenmurarna och för att hindra de starka, ihållande regnskurarna om vintern att bringa huset på fall. Detta förstår hvarje fellach af erfarenhet ännu i dag, och därför gräfver man så djupt för grunden, som huset är ämnadt att blifva högt; helst söker man att träffa berget. Därför sammanfattar Jesus hela bergspredikans innehåll i liknelsen om den kloke man, som byggde sitt hus på hälleberget, där slagregnet och floderna om vintern ej kunna slå det omkull (Matt. 7: 24 f.). Den med förhållandena obekante däremot misstog sig

lätt i beräknandet af byggnadskostnaderna genom felräkning af grundläggningskostnaden.

Den redan af författaren till den 118:e psalmen använda bilden från byggningsmännens förfaringssätt, då de utvälja vissa lämpliga stenar af de till byggnadsplatsen framfraktade men förkasta andra såsom odugliga, vet Jesus att använda och tillämpa på sig själf (Matt. 21: 42). Ingen förstod bättre än han att uppskatta tempelbyggnadens härlighet, och därför kunde lärjungarne med så mycket större förtroende vädja till hans omdöme om »dessa stenar och dessa byggnader» (Mark. 13: 2). Och den gåtfulla utsagan: »Bryten ned detta tempel, och inom tre dagar skall jag resa det upp» (Joh. 2: 19), med hvilken han inledde sin verksamhet i Jerusalem och liksom uttalade sitt program, väckte väl så stort uppseende ej minst därigenom, att den uttalades af en byggningsman sådan som han. Sin församling, Nya testamentets tempel, vill han bygga på klippan (Matt. 16); han själf är byggmästaren och hörnstenen, som gifver riktning och hållning åt grundvalen. På denna växer — så fortsättes bilden af Paulus och Petrus (Ef. 2: 21, 1 Petr. 2: 5) — och sammanfogas hela byggnaden till ett heligt tempel, där hvarje på Jesus troende är en lefvande sten. Detta bildspråk är ett otvetydigt vittnesbörd om huru man byggde sina boningshus.

Jag nämnde, att antalet af murare och stenarbetare i Nasaret ännu i dag är ansenligt. Endast betlehemiterna torde öfverträffa nasarenerna i färdighet att tillhugga den hvita kalkstenen och inlägga de huggna stenarna i muren eller af dem bilda ett hvalf. Då detta yrke bevarats intill våra dagar i dessa städer, torde det måhända intressera läsaren att höra en liten närmare beskrifning på hur det tillgår vid byggandet af ett hus i Palestina. Jag skall för ändamålet lånat orden från den förut omnämnde missionären Klein, som vistats 26 år i det heliga landet, däraf fem i Nasaret. Klein är densamme, som upptäckt den bekanta Mesastenen i Moab.[21]

»Byggandet af ett hus är alltid, säger han, en stor tilldragelse i en by på landet. Ägarens tankar äro då hufvudsakligen upptagna af denna viktiga affär. Redan vid uppmätningen och utgräfningen af grunden sätter han

sig, behagligt rökande sin pipa, vid sidan af sin arkitekt, byggmästare och murare — allt i en person — och fullföljer hela processen med högsta intresse, vid tillfälle betygande sitt bifall, utdelande råd eller uppmuntrande till arbetet. Goda vänner och grannar och, i synnerhet om det gäller byggandet af bostad åt en schēch eller någon annan framstående person i byn, dess honoratiores såsom *ḳāḍin*, *muftin*, *chaṭiben*, byns präster och äldsta sälla sig vid lägligt tillfälle till honom för att bevisa sitt deltagande i det viktiga företaget. Där öppnar man då på språklådan, röker, dricker upprepade gånger kaffe. Muraren erhåller loford eller goda vinkar och råd, gossarne och flickorna, som bortbära grus och kasserade stenar eller på små fyrkantiga brädlappar bära upp bruk till muraren, uppmuntras att skynda på. Utan en uppsyningsman eller pådrifvare, som, beväpnad med en piska eller käpp, alltjämt går, lik en fårhund, omkring fårahjorden och med ett slag, utdeladt vid lämpligt tillfälle, pådrifver de försumliga att fortsätta arbetet, aflöper det icke ens här. Då och då — i synnerhet när arbetet pågått länge — när hettan blifvit tryckande och arbetsifvern är på väg att förlamas, uppstämmes en liten sång. En försångare sjunger några strofer, hvarpå hela kören faller in. Ofta är det bara meningslösa saker, som sjungas, mången gång vitsar och anspelningar på en riklig bachschisch eller god förplägning, som man utbeder sig vid arbetets slut — hvilket allt ger anledning till skallande skrattsalfvor.

»Muraren (*moʿallem*) är, under det byggnaden är under arbete, en aktad personlighet, som af byggnadens ägare, äfven om denne är mohammedan och muraren en kristen, behandlas med största hänsyn. Det är särskildt ett oftare upprepadt bjudande på en kopp svart kaffe, som vid tungt arbete under solhettan håller honom vid godt lynne; äfven göra de därmed förbundna ärebetygelserna honom godt. Det är förvånansvärdt att se, huru den arabiske muraren, från det solen går upp på morgonen, tills hon går ned på aftonen, kan stå på sin post, utsatt för den fruktansvärdaste solhetta och, med ett afbrott af högst 1 ½ timme vid middagen, utföra sitt tunga arbete, tillfredsställd med ringa föda och med ingen annan styrke- eller läskedryck än då och då en kopp kaffe, hvilket

araberna i allmänhet under hetta och trötthet betrakta som den bästa förfriskning.

»Har arbetet framskridit så långt, att sidomurarna stå uppförda, röstet för taket är uppsatt och arbetet med självfva hvalfvet nu skall begynna, så löper hela byn tillsammans för att hjälpa till vid byggandet och tillika deltaga i den festmåltid, som ägaren vid arbetets slut har att föranstalta. Då är det ett springande och ett löpande, ett sjungande och ett skrikande, så att en främling kan tappa förståndet. Några göra murbruk, flickor, gossar och kvinnor langa det till mästaren; ynglingar och män framsläpa den för taket erforderliga *ʿakḳādstenen*. Muraren lägger sten vid sten och slår bruk däremellan; han arbetar och hamrar, pustar och svettas ur alla porer. Under tiden surrar barnskaran, sjunger manskören, drilla kvinnorna, tills ändtligen det högtidliga ögonblick är kommet, då slutstenen skall infogas. Muraren håller då för ett ögonblick murslefven stilla och bereder sig därpå, sedan en yngling med hög röst förkunnat för hela byn, att verket nu har kommit till sin kröning, att på värdigt sätt fullända hela akten. Samtidigt kastar han förstulet en väntansfull blick bort till byggnadens ägare, hvilken sedan efter arbetets fullbordan går emot honom och hänger öfver hans skuldror en svart, med silfverbroderier försedd äremantel eller förärar honom en lämplig bachschisch i någon annan form. Därpå anfaller hela församlingen den under tiden tillredda festmåltiden, bestående af ris, kött och bröd, och skingrar sig slutligen, högligen förnöjd öfver arbetet och lönen. Ofta har jag, säger Klein, i Nasaret och angränsande byar bevistat sådana scener. Vore folket nog lyckligt att äga ett »Tageblatt» eller en »Dorfanzeiger», så skulle sannolikt en längre ledande artikel den följande dagen redogöra för alla detaljerna i den stora tilldragelsen och sörja därför, att den äfven blefve bekant för kommande släkten.»

Och nu öfverlämnar jag åt läsaren att afgöra, om han föredrager att tänka sig Människosonen på en sådan byggnadsställning eller i en afskild vrå vid snickarbänken, tillverkande plogar eller dragok för åsnorna och oxarna. För den, som behöfde lära känna lifvet och människorna sådana de voro — och ej bar denna kännedom med sig

från himmeln — för att kunna blifva en barmhärtig öfverstepräst, och för den, som behöfde lära sig lydnad och i hvardagslifvets alla förhållanden väfva in himmelrikets trådar, var platsen på förra stället tvifvelsutan mera passande än på det senare. Bland arbetarne på muren gick det lätt att få en inblick i hvad som rördes i deras hjärtan. Under arbetets tunga visa människorna sig sådana de äro mera öppet än vid andra tillfällen. Där sparades ej på svordomar vid himmeln, Jerusalem eller eget hufvud, eller på bannor eller hån. Där gjordes ingen hemlighet af hvad som tilldrog sig inom dens eller dens hus eller sparades icke på gisslande anmärkningar öfver orättfärdiga förvaltare och obarmhärtiga tjänare. Men här yppade sig äfven den hjärteenfald och det af den fariseiska kasuistiken ofördärfvade sinnelag, som var en mottagligare jordmån för Guds rikes hemligheter än det, som fostrats i rabbinskolornas luft (Matt. 11: 25).

Men Jesu blick sträckte sig mycket längre än till omgifningen på byggnadsställningen. Då såsom än i dag hade en murare väl äfven ett litet jordstycke och dref ett litet landtbruk vid sidan af sitt yrke. Jesus kände herdelifvets detaljer, huru förtroligt herden umgås med fåren, huru han kallar dem vid namn, huru de igenkänna och följa hans röst (Joh. 10), alldeles såsom det sker än i dag, och huru herden, såsom det har händt in i senaste tid, ofta måste gifva sitt lif för fåren. Han kände, huru såningsmannen ofta i detta land ej kan förhindra, att en del faller på vägen, bland törnen eller på stenören; han visste, huru vid skördetiden de sysslolösa ställa sig på torget för att afvakta, att någon kommer och lejer dem (Matt. 20).

Han kände, hur man planterar en vingård med murar, torn och press och huru man rensar vinstockens grenar (Joh. 15, Mark. 12); att årets kalender då som ännu delvis bestämmes efter tiden för vissa fruktsorters mognad, efter fikonträdets knoppning (Matt. 24: 32) och att man såsom än i dag kan vänta sig frukt däraf, så snart dess blad slagit ut (Matt. 21, Mark. 11).

Han visste, att landtmannen då såsom ännu i detta land värderar trädet efter dess frukt och att hvart och ett träd, som ej bär frukt, »afhugges och kastas i elden» (Matt. 7: 18 f.).

Det var honom ej obekant, att i Palestinas åkrar eller ruinhögar doldes skatter, hvilka fienden eller jordbäfningen i sin framfart begrafvit, då inbyggarne själfva ej hunnit att göra det, skatter och pärlor, hvilka under gamla tider lika mycket som än i dag ådragit sig de inföddas uppmärksamhet och sökande (Matt. 13: 44 f.).

Han visste, huru det gick till vid bjudningar, och att det var den största otacksamhet att urskulda sig, såsom de till Guds rikes måltid inbjudna gjorde (Luk. 14).

Han kände till huru man firade bröllop, att det ej kunde vara något tal om fasta för brudgummens vänner, så länge brudgummen ännu ej lämnat deras krets för att möta sin brud (Matt. 9: 15; jfr längre fram beskrifning hur det tillgår vid bröllop).

Han visste, att hvarje familjefader af hans samhällsklass, då han gick till hvila, hade hela sin familj med sig i det gemensamma sofrummet (Luk. 11: 7); han förstod att uppskatta den rörande oro, med hvilken kvinnan i ett sådant hem tände sin lampa och sopade huset för att söka efter en borttappad penning, eller herden gick att leta efter ett borttappadt får (Luk. 15), likasom den glädje, hvilken fyllde bådas hjärtan, då de funnit det borttappade. Han fattade modersglädjen, som glömmer födslosmärtorna, och han visste, att till och med barnen på torget kunna få en viss leda vid tillvaron, så att de ej kunna bli eniga om hvad de skola leka (Luk. 7: 31).

Det var säkert ingenting ovanligt för honom att två andras fötter, och han har nog ej blott en gång, vid sjön Gennesarets stränder, tillagat sin och sina lärjungars frukost.

Han kände resornas besvärligheter i detta land och hade ett hjärta för dem, som måste fly under vintern (Matt. 24: 20), då regnet gjort vägarna ofarbara och klipporna hala. Men han hade därunder äfven lärt sig att förstå liljornas språk på marken och fåglarnas under himmeln.

Midt under lifvet bland människorna, under arbetet eller då han deltog i deras glädje, förblef *enheten* med Fadern i himmeln ostörd, ja allt innerligare. Såsom det går den, som af hela sitt hjärta älskar en annan, då han midt under olika sysselsättningar ertappar sig själf med

att tänka på honom, så var allt görande och låtande hos Jesus genomdraget af en enda tråd: den bevarade enheten med Fadern i himmeln. Och lika nödvändigt som det var, att han som en sannskyldig människoson fick lefva med och ibland människorna, lika naturligt var det för honom att mellan arbetet och umgänget bland människorna få ägna vissa stunder af stillhet och bön åt ensamheten.

När herden förde hem sin hjord och arbetet på åkern eller byggnadsställningen var slut, eller på sabbatsdagen, sedan besöket i synagogan var öfver, då uppsökte väl Jesus de stilla höjderna kring Nasaret. Den kärlek till att bedja på ensamma höjder, som utmärker hela hans lif, hade väl börjat redan här. Här blef hela naturen och de historiska minnen, som hvilade öfver den trakt, som låg inom synhåll, en *förgård* med tusen predikande röster, allt ifrån liljorna på marken och fåglarnas sorglösa sång till Jisreelsslättens blodiga minnen och Karmels väldiga högaltare. En *förgård*, säger jag, ty helgedomen var och förblef alltid det omedelbara umgänget med Fadern. Hvad som försiggick i denna helgedom, veta vi ej, och ingen människa har någonsin fått veta det. Men vi ana, att barnets hjärta flödat af tack och lof och helig tillbedjan af Fadern, att där ej fattats tysta suckar af helig trånad, att ögat fuktats af tårar öfver nöden på jorden och att bönen understundom varit en kamp, som dock slutat med seger och undfången styrka från höjden.

Helgedomen var och förblir som sagdt stängd, men förgården ligger ännu öppen för hvar och en, som besöker Nasaret; och hvem undrar på om vi, sedan vi deltagit i gudstjänsten i den engelsk-protestantiska kyrkan, tillbringade en del af söndagen på de stilla höjderna norr om staden.

Där uppe, 488 meter högt öfver hafvet, öppnades för oss en oväntadt stor och härlig utsikt. Luften var så klar och ren, som den endast kan vara under Syriens himmel, och oförgätligt blef intrycket af det panorama, som upprullades i den mån vi nalkades bergshöjden och nästan för hvarje steg vände oss om för att se hur det växte tum för tum. Där utbredde sig en vidsträckt flik af den stora slätten nedanför oss i söder och väster. Till vänster

höjde sig Tabors rundt formade hjässa öfver de mellanliggande höjderna, och längre mot söder delar af Nebī Daḥī och Fukūʿabergen; ännu längre bort i söder höjde sig Nord-Samariens bergshöjder allt ifrån Djenīn till bergsryggen ut mot nordväst. Så kom Karmels långsträckta massa och det blånande Medelhafvet, skimrande både i söder och norr om bergets rygg. I norr utbredde sig en annan vacker slätt, *Baṭṭōfslätten*, i gamla tider Sebulons egendom. Vid dess sydvästliga rand ligger byn *Sefūrije*, det gamla *Sepforis*, ännu som förr likt »en fågel, *ṣippor*, på berget»; på Jesu tid var det omväxlande med Tiberias, Galiléens hufvudstad, och helleniserades af romarne till Diocæsarea.[22] På andra sidan Baṭṭōfslätten reste sig en mängd höjder från väster till öster, den ena högre än den andra, tills de alla öfverträffades af bergen kring staden *Ṣafed* i norra Galiléen; och där bakom glänste Stora Hermons majestätiska, snöhvita hjässa i solen! I öster på andra sidan Gennesarets bäcken höjde sig de aflägsna bergsryggarna från Djōlān och Ḥaurān, det gamla Basan.

Här hade vi kunnat glömma bort oss självfva i solhettan och tiden, under det vi betraktade dessa taflor, hvilka säkert i hufvudsak varit desamma sedan årtusenden. Än försjönko vi i betraktande af den stora slätten, nu i vårens grönska en bild af ostörd frid och på samma gång det berömda slagfältet allt ifrån Baraks och Deboras dagar — huru ofta hade den ej speglat sig i fridsfurstens ögon! Än sågo vi bort mot öster till det djupa bäcken, i hvars botten vi visste, att sjön Gennesaret var belägen — huru ofta hade ej Jesus blickat hän mot denna afskilda dal, dit han senare förlade sitt verksamhetsfält, när han i Nasaret fått göra den erfarenheten, att ingen profet är afhållen i sin fädernestad och bland sina fränder i sitt eget hus ej längre var förstådd (Mark. 6: 4)! Än hvilade blicken odeladt på Karmels högtidliga hjässa, hvilken reser sig högst midt emot det forna Jisreel, Akabs och Isebels residens, såsom ett väldigt vittne, att Herren är Gud — huru ofta hade det icke predikat om Elias nitälskan och baalsprästernas nederlag för honom, som hade att upptaga kampen mot dem, som gjort hans Faders tempel till ett marknadshus! Och från detta berg gled

blicken ut öfver Medelhafvets vidsträckta yta — huru ofta hade hans blick ej hvilat därpå och förlorat sig i fjärran Västern, dit hans vittnen en gång skulle bära hans evangelium öfver detta haf!

Huru har icke världen förändrats, sedan Jesus här såsom barn eller yngling såg ut öfver denna nejd! Jisreelsslätten har ej upphört att genljuda af slamrande krigsrustningar och att se mången mantel vältras i blod (Jes. 9: 5). Judafolket har lönat nasarenens nitälskan med större hårdnackenhet och grymhet än Isebels fiendskap mot Elias, och stort är det mörker, som ännu betäcker detta folk och dess land. Och dock har ett stort ljus uppgått från denna lilla vrå för hela världen. Dess strålar hafva redan återkastats från aflägsna, på Jesu tid ej kända länder och öar och äro på god väg att skingra mörkret öfver det land, där det först gick upp. Därom erinrade oss de engelsk-amerikanska och skottska missionsanstalterna där nere i Nasaret. Ja, detta otacksamma Nasaret, hvars inbyggare en gång ville störta Jesus utför bergsbranten, hvarom en klippa söder om staden ännu skall erinra den besökande, har genom detta ljus flyttats upp ur mörkret och undangömdheten, så att tanken på de kristna i Österlandet alltid är förbunden med tanken på Nasaret; de kristna i Orienten kalla nämligen sig själfva nasarener (*naṣārā*, sing. *nuṣrāni*).

Utflykt till Tabor. — En orolig afton i Nasaret.

Lördagen den 11 april hade grefve v. H. och jag beslutat att ägna eftermiddagen åt en utflykt till det vackra *Tabor*, hvars afrundade topp vi alltsedan vår ankomst till Nasaret så ofta betraktat med hänförelse. Förbi Mariakällan och den skottska missionens sjukhus togs vägen uppför de nordöstliga höjderna. Där uppe njöto vi än en gång en vacker anblick af Nasaret. Så

gick det utför en dal med grönskande gräsmattor och skugg-gifvande små ekbuskar med taggiga, glänsande blad. Denna väg var en af de mest leende punkter jag sett under hela resan. Galiléens mjuka, afrundade natur är mycket olika det råa, stela Judéen. Allt ifrån dalens första öppning mot sydost hade vi Tabor i sikte. Dess form är nästan lika från alla sidor. Men den sydvästra sidan, från hvilken man oftast ser det aftecknadt på bilder och fotografier, uppvisar den minsta växtligheten. Från nordväst ter det sig som ett grönklädt berg. Väl söker man äfven här förgäfves efter större träd eller skog. Men en riklig mängd smärre ek- och terebintbuskar och mindre gräsmattor däremellan gifva åt detta berg en prägel mycket olik den, som utmärker bergen i Judéen och södra Samarien. Vägen upp till toppen går i sicksack, så att man har att rida uppför en tröttande vindeltrappa, innan man når bergets spets, hvilken är belägen 562 m. öfver hafsytan.

Vingslagen af kacklande rapphöns, som uppskrämdes af hästarnas hofslag, och en mängd andra fåglar, däribland, om jag minnes rätt, den trastliknande näktergalen, rasslet af ett par uppskrämda, dock ej särdeles rädda gaseller, den svala fuktigheten och luftens utomordentliga renhet — allt var ägnadt att låta oss känna den rena och milda naturstämning, som hvilar öfver detta berg, under det vi i sakta skridt närmade oss dess topp. Huru väl Tabor passar för berättelsen om Jesu förklaring har jag redan förut antydt. Det synes såsom enkom byggdt till de förklarades fotapall. Men det har sedan gammalt ej erbjudit den stillhet och ensamhet, som berättelsen om förklaringen fordrar (Matt. 17). På Antiokus den stores tid fanns här en liten stad, och Josefus lät befästa berget. Sannolikt funnos människoboningar på berget äfven på Jesu tid.

Snarare må man tänka på det Stora Hermons alplika höjder såsom »det afsides liggande berg», dit Jesus tog sina tre förtrogna lärjungar med sig och där »han vardt förklarad inför dem». I grannskapet af detta berg, i trakten af Cæsarea Filippi, hade han nyss förut låtit Petrus i de andra lärjungarnes namn bekänna sin tro på honom såsom Messias och Guds son (Matt. 16).

Bergets topp erbjuder icke heller nu den ensamma, upphöjda stillhet, som vore värdig det af traditionen uppställda anspråket på detta berg. Ett grekiskt och ett latinskt kloster, båda med rätt vidlyftiga ekonomibyggnader, köksträdgårdar, hönsburar o. s. v., möta den besökande, så snart han passerat ruinerna efter de gamla murarna, som omgifvit den gamla bergfästningen. Dessa murar härröra från olika tider. Redan Josefus lät uppföra en mur kring fästningen här uppe. Sedermera hafva romare, kristna korsriddare och fanatiska muselmän insett och dragit nytta af platsens strategiska betydelse, och krigslarm och plundringslystnad ha mer än en gång vanärat detta såsom heligt ansedda berg.

Vi voro för tillfället de enda främlingar, som störde de latinska klosterbröderna. Dessa visade sig mycket välvilliga och öppnade för oss tillträde till sin trädgård, hvilken omslöt en gammal kyrkoruin. På några af de väldiga kvaderstenarna hvilade vi ut och njöto åter af en utomordentligt vacker utsikt öfver nejden. I söder och norr var det väsentligen densamma som från höjderna ofvanför Nasaret. Mot sydväst nådde blicken förbi Endor och Nain på Nebī Daḥīs sluttning ända bort till det gamla Megiddo och Taʿannuk (= Taanak, Jos. 12: 21, Dom. 5: 19) vid Jisreelsslättens västliga rand. Rätt i väster höjde sig Karmel, i öster Djōlāns och Ḥaurāns berg i fjärran, och längre mot söder Jarmūkflodens djupa insnitt i bergmassan, där den bildar gräns mot Djebel ʿAdjlūn, det gamla Gilead. I nordost öppnade sig sjön Gennesarets bäcken och tillät oss för första gången att se en flik af sjöns nordliga vattenyta.

Vid norra foten af Tabor ligger en liten by, omgifven af trädgårdar, som i sin tur omgärdats med kaktushäckar, och, såsom det syntes, af uppodlade fält. Dess namn är Dabūrije, motsvarande det gamla *Daberat* (Jos. 19: 12), Josefus' *Dabaritta* och Eusebius' *Dabira*. I nordöstlig riktning från Tabor, ungefär midt emellan det och sjön Gennesaret, ligger en liten by med det intressanta namnet *Sārōnā*. Enligt Eusebius kallades hela sträckningen mellan Tabor och sjön Gennesaret *Saron* (Saronas). Litet längre mot nordost från detta ställe men hörande till det gamla distriktet Saron, ligga ruinerna *Dāme* eller *Damije*, hvilket motsvarar det i Jos. 19: 36 omtalade *Adama*.

Vi kvarglömde oss längre än vi bort på Tabor, så att mörkret öfverraskade oss under hemvägen öfver byn *Iksāl* på norra sidan af den mellan berglandet kring Nasaret och Nebī Daḥī utsända fliken af Jisreelsslätten. Byn motsvarar det gamla *Kesullot* eller *Kislot* (Jos. 19: 12, 18), som hos Josefus uppträder såsom *Xalot* och i Eusebius' Onomasticon kallas *Chsalus*.[1] Byn bestod, såsom så ofta är fallet här i trakten, af en samling lerhyddor, ur hvilka invånarne förvånade tittade fram på oss. På ett ställe var jag nära däran att med min häst trampa ned taket på en fellachhydda. Vägen slingrade sig genom den oansenliga byn, än i jämnhöjd med golfvet, än med taket på de eländiga hyddorna. Jag märkte ej, att jag var halfvägs uppe på taket till en bland dessa bostäder, förrän jag kände rök uppstiga mellan frambenen på hästen och en fellachkvinna kom uppkrypande ur ett hål litet nedanför hufvudet och med tecken och skrik gjorde mig uppmärksam på att hon löpte fara att få sitt tak förstördt.

Vid återkomsten till Nasaret funno vi den fria platsen, där vi hittills så godt som ensamma haft våra tält, tagen i beslag af ytterligare två karavaner europeiska resande, af hvilka de ena hade 3, de andra 9 tält. Dessutom hade en karavan från Ostjordanlandet anländt på omkring 20 kameler. Till allt detta kom ett zigenarband med 4 svarta tält, två stora hjordar på minst 300 får; och mellan hela svärmen tågade en trupp af 400 ryska pilgrimer, som kommit från Tiberias och här skulle tillbringa natten i det ryska hospitset. Det var ett lif, så brokigt, att man ej på länge kunde förgäta det. Våra åsnor uppgåfvo genomträngande tjut af glädje eller vemod vid åsynen af de nya kamraterna, och Raschid och ʿAheb hade fullt att göra med att hålla dem i styr. Hästarna gnäggade och skrapade marken med fötterna. Kamelerna gjorde sina lofvar och sökte under doft bölande efter någon tistel eller taggig bladväxt, som varit för afskräckande för våra hästars eller åsnors mera finkänsliga mungipor. Zigenarbarnen svärmade långt in på kvällen omkring en koleld, som belyste de svarta tälten, ur fårhjorden hörde man det oupphörliga bräkandet af lamm, som tappat sina mödrar och ändtligen fingo svar från dem.

Uppe i staden tändes ljusen, då kanonskott och trumhvirflar vid solnedgången för mohammedanerna tillkännagåfvo, att de nu fingo börja sin måltid i Ramadān. Själfva hundarna tycktes nästan här ha en dylik fastemånad, eller kanske räcker fastan om dagen för dem hela året om. Visst är, att vi under resan hittills ej träffat på ett mera tjufaktigt släkte. Innan kocken visste ordet af, var en höna eller ett brödstycke försvunnet från kökstältet, och de otydliga konturerna af någon gråpälsad fyrfoting, som dunkelt aftecknades i månljuset eller i det matta skenet från kolelden, vittnade dock alltför tydligt, hvad slags tjufvar det varit. Dragoman Riske, som fann beskattningen ovanligt hög, såg sig till slut nödsakad att sända en laddning skrot efter vederbörandes bakben; och så genljöd kvällen oupphörligt af böss-skott från försvarskriget i kökstältet, och högljudda jämmerrop från sårade fiender talade om kockens och vår dragomans träffsäkerhet. Men det halp ej med löst skrot; höns och hvarjehanda födoämnen försvunno alltfort i skymningen nästan mellan händerna på kocken. Nu beslöto de göra processen kort. Några väl riktade hagelskott sträckte en tjuf och så ännu två till marken. Det hjälpte för en stund, men plundringsförsöken fortgingo ändå både denna och följande nätter. En af gråpälsarna kom under själfva natten in i betjäntens och mitt tält men hann att krypa under tältduken, innan jag fick eld på en tändsticka.

Utflykt till Nain. — På bergkanten söder om Nasaret.

Nasaret d. 12 april 1891.

Tidigt på morgonen i dag begaf jag mig med ʿAbed, som för ovanlighetens skull fått utbyta sin åsna mot en af hästarna i karavanen, på väg till det lilla oansenliga Nain. Det var ännu ej fullt ljust, då våra hästar klättrade nedför samma väg, på hvilken vi stigit upp från

Jisreelsslätten. Just där bergbranten började stupa ned, märkte vi framför oss på vägen en otydlig massa lefvande varelser. Våra hästar spände upp öronen. Var det åsnor? Eller en hop vilda beduiner, som i dagbräckningen ville smyga sig på Nasarets fredliga invånare? Konturerna af de otydliga gestalterna aftecknade sig så egendomligt mot horisonten, att ʿAbed för en stund förlorade sin i början visade käckhet och höll sin häst vid sidan af min. Ändtligen voro vi inpå truppen. Synen blef ännu egendomligare. Det var inga röfvare, icke heller några åsnor. Det var de ryska pilgrimerna, uppgående till ett antal af omkring 400, hvilka i går tågat in i Nasaret och hvilka vi senare på aftonen sett laga sina utnötta skosulor i det ryska hospitset. Nu voro de stadda på vandring ned till Jerusalem, där de antagligen skulle fira den grekiska påsken. Med en ränsel på ryggen och en staf i handen göra de den besvärliga resan som äkta pilgrimer. De knappa respenningarna har hvar och en ofta fått genom insamling af sina grannar, och den skjorta han bär vid badet i Jordan anses som en helig, magiskt verkande relik för hela byn.

Nedkomna på slätten följde vi de gångstigar, som i sydöstlig riktning gingo öfver den flik af Jisreelsslätten, som utsändes i öster till Tabor mellan Nasarets bergland och *Nebī Daḥī*. Medan vi redo fram öfver den grönskande slätten, gick solen upp öfver Ostjordanlandets berg och belyste den svarta basalttoppen af Nebī Daḥī. Vid dess nordvästliga fot, där en svagt uppstigande sluttning bildar ett grönskande underlag till den mörka bergstoppen, ligger det lilla *Nain;* katolikerna ha här uppfört en liten kyrka, hvars hvita mur glänste emot oss på långt afstånd i solskenet.

Nain har säkert aldrig varit någon betydande ort. Hade ej Jesus genom uppväckandet af änkans ende son gjort dess namn oförgätligt, skulle ingen främling anse den värd ett besök.[2] Husen bestå till stor del af soltorkad lera och se eländiga ut. I öster och väster finnas klippgrafvar, som visa, att här af gammalt funnits en bebodd by. Omgifningen och läget äro tilltalande och täcka. Säkert har Jesus vid många andra tillfällen än vid det, som gjort denna stad för alltid berömd i den evangeliska

historien, dragit här förbi och låtit sitt öga hvila öfver byn.

Ett egendomligt sammanträffande är, att vid foten af detta berg tvenne byar äro belägna, som blifvit bekanta för liknande tilldragelser. Det lilla *Sunem*, där profeten Elisa uppväckte den gästvänliga kvinnans son, ligger som nämndt vid den sydvästra foten af Nebī Daḥī.

Jag hade ingen anledning att störa invånarne i den lilla byn, af hvilka några vid vår framkomst kröpo fram ur sina eländiga kojor. Väktaren i kyrkan syntes ännu vara försänkt i slummer. Jag fortsatte ett litet stycke till vänster, för att få en närmare blick på *Endūr*, det gamla *Endor*, som ligger ungefär på en timmes afstånd från Nain vid nordöstra sidan af samma berg. Men jag hade ingen lust att rida in i byn, hvilken utom sitt vackra läge erbjuder intet af intresse annat än minnet af en olycklig konungs sista stunder (1 Sam. 28). Dess invånare bo till stor del i naturliga hålor i bergssluttningen, hvilka de försett med en vägg på yttre sidan. En afdelning upptas af boskapen, en annan af människorna. Bättre har det väl ej sett ut där, då Saul här uppsökte spåkvinnan.

Jag återvände alltså samma väg, som jag kommit. Men ʿAbed hade nu på ett i ögonen fallande sätt förlorat lusten att rida i spetsen såsom vägvisare och dragoman i smått, i hvilken egenskap han i början visat sig så stolt. Då han blef allt längre och längre efter mig, sökte jag ropa åt honom att skynda på; men då det ej hjälpte, måste jag invänta honom för att se, om något stod på. Han sökte nu genom tecken låta mig förstå, att hans häst var »sömnig», hvilket han tydliggjorde genom att peka på hästens hufvud och lägga sitt hufvud mot flata handen ned på hästens hals samt tillsluta ögonen. Men en blick på ʿAbeds sneda ställning i sadeln öfvertygade mig snart, att felet låg på annat håll. Äfven en åsneryttare såsom ʿAbed finner det obehagligt att ha ridsår och anser det genant att öppet omtala saken.

* * *

På eftermiddagen, sedan vi bevistat en anslående engelsk gudstjänst i Nasarets vackra evangeliska kyrka och uppehållit oss några timmar på höjderna norr om staden, gjorde vi en liten utflykt söder ut genom dalen och upp på en brant höjd, som stupar rätt ned mot den stora slätten. Hit har traditionen förlagt stället, där nasarenerna ville störta Jesus nedför branten, sedan han i synagogan förklarat ett stycke ur profeten Esaias' bok för dem. Men stället är, så passande det än kan synas för situationen enligt beskrifningen på stället hos Lukas (4: 29), dock sannolikt oäkta. Ville Jesu landsmän störta honom utför en klippa, så hade de ej behöft gå en så lång väg, omkring en half timme från staden. Däremot är det ej osannolikt, att han själf frivilligt uppsökt denna plats, då han velat njuta af ensamheten och betrakta det omgifvande landskapet. Ett litet moln ofvan Karmels spets undangömde solen för oss, medan vi betraktade nejden, men den belyste omväxlande de gröna kullarna vid det gamla Megiddo, Samariens utposter, Tabor och Gileads blånande bergskedjor. Det var en egendomlig omväxling af färger och ljus. Det var lif och kraft i färgspelet, och dock smälte allt tillsammans så mjukt och afrundadt, att vi hade svårt att taga ögat därifrån.

Utflykt till Karmel. — Elias betydelse. — Drag ur hans kamp mot afguderiet.

Nasaret den 13 april 1891.

Denna dag var ägnad åt en utflykt till Karmel. Grefvinnan, som synes ha fattat en viss förkärlek till Nasaret, stannade tillika med betjänten hemma, under det jag i sällskap med grefven och vår dragoman begåfvo oss i väg. Till oss slöt sig d:r S. från Jerusalem, som vi träffat här i Nasaret.

Vädret var det bästa vi kunde önska oss: ingen molntapp hotade att skymma den väntade sköna utsikten från Karmels topp, ingen scirocco fyllde luften med ökenstoft och gjorde oss eller våra hästar trötta.

Vi korsade slätten i västlig riktning. Under en god stund iakttogo vi en stor samling storkar, hvilka under oupphörliga taktiska rörelser syntes ordna sig till flykt mot norr. Ett par höllo sig ständigt på afstånd från den öfriga skaran, och om en stund sågo vi dem sätta sig till hvila. Vår dragoman försäkrade, att de blifvit utmönstrade och ansedda såsom ett slags »kronvrak». Ofta hade de väl förut gjort resan till höga norden och bringat dess invånare en tyst och oförstådd hälsning från Tabor och Karmel. Åter hade de druckit af Kisons vatten och kände än en gång längtan mot norden, men nu voro vingarna brutna och kraften förlamad. Storken var för de gamla israeliterna en sympatisk fågel och kallades *chasidah*, den fromma, pietetsfulla, emedan han i motsats till den dåraktiga strutsen så väl sörjde för sina ungar.

Under hela tiden hade vi i sikte Karmels långsträckta massa, hvilken lik en Jurakedja sträcker sig i sydost—nordvästlig riktning. En af dess högsta punkter, *el-Muḥraḳa*, låg i rät västlig riktning framför oss och bildade riktningspunkten, under det vi än följde någon slingrande gångstig, som förlorade sig bland gräsvallar och åkrar, än letade oss fram utan någon väg.

Jisreelslättens fruktbarhet blef oss denna dag än mera tydlig. En stor del af denna slätt skall vara privat egendom. En sönderkörd skördemaskin, som stod upprest på ett ställe, var ett öfverraskande vittne om landtbrukets höga ställning. Men så torde också denna slätt vara enda stället i Palestina, där en sådan tingest med någon fördel kan användas.

Fram emot bäcken *Kison* (*Nahr el-Muḳaṭṭaʿ*) var gräsvegetationen rent af yppig. En fellachfamilj, som arbetade i närheten, hade släppt alla sina barn in i det tjocka gräset, där vi då och då sågo ett svartlockigt hufvud eller en efter någon praktfull fjäril eller blomma utsträckt hand dyka upp.

Bäcken var tydligen uppsvälld af det nyligen fallna vårregnet, och vattnet stod våra hästar högt upp i bringan.

På den östra stranden vid vårt vadställe låg den s. k. »*Prästhöjden*» (*Tell el-Ḳasîs*), hvilken skall utmärka platsen, där Elia lät dräpa baalsprästerna (1 Kon. 18: 40).

Under flera sicksackvandringar arbetade vi oss därpå sakta uppför den skogbevuxna branten af Karmel till den 514 meter öfver hafvet belägna höjden *el-Muḥraḳa*. Sin högsta höjd (552 m.) når berget ett litet stycke längre mot nordväst vid druserbyn *ʿEsfîje*. Om bergets storslagna form och natur får man måhända på afstånd det bästa intrycket. Men en utsikt från en af dessa höjder öfver bergets långsträckta rygg med det blånande hafvet i väster och norr är ej ägnad att förminska detta intryck. Ej utan skäl heter det om den fientlige konungen, att han skall komma »lik Tabor bland bergen och lik Karmel vid hafvet» (Jer. 46: 18). De majestätiska formerna vinna i skönhet genom den jämförelsevis rika vegetationen. Fordom måste rikedomen i detta hänseende ha varit ännu större. Därför heter det om Sulamit: »Ditt hufvud är på dig såsom Karmel», d. v. s. lika tätt besatt med lockar såsom Karmel med skog. Då den kommande härligheten förkunnas, kläder profetian sitt tal i bilden: »Israel skall gå i bet på Karmel och i Basan (Jer. 50: 19), Libanons härlighet varder gifven åt öknen, Karmels och Sarons prakt» (Es. 35: 2). I straffdomen öfver folkets synder nämnas å andra sidan Karmels och Basans förtorkade betesmarker (Es. 33: 9, Amos 1: 2).

Skogen är nu såsom öfverallt till allra största delen försvunnen äfven från detta berg. Men på sluttningen, som vi nyss passerat, växte dock, förutom oliv- och fikonträd, mindre ekar, vilda mandel- och valnötsträd m. m. Mellan träden och buskarna lyste en mängd vårblommor i bjärta, fängslande färger, och på de öppna fläckarna vajade långt gräs af en frisk, grön färg. Fruktbarheten härrör i allmänhet af tillgången på vatten och en riklig dagg, framkallad af hafvets närhet.

En mängd vildt trifves i de många klyftorna och grottorna, däribland till och med leoparder och rådjur. En samling stora fåglar med vackra former och ett par sångfåglar ådrogo sig särskildt vår uppmärksamhet, då man eljest icke så ofta hör fågelsång i det Heliga landet.

Längre mot norr aftager fruktbarheten, och alla tecken tyda på att äfven under gamla tider den sydvästliga sluttningen af berget varit den fruktbaraste och att de flesta bebodda orterna legat vid foten af berget på denna sida. Ännu har man dock äfven i dess nordliga del vinplanteringar, och vi ha under vårt uppehåll i Nasaret druckit ett rätt välsmakande Karmels vin.

På denna, den sydvästliga sluttningen finnes äfven en otalig mängd hålor och otillgängliga klyftor, som tjänat flyktingar och eremiter till skydd allt ifrån Elias och Elisas dagar (2 Kon. 2: 25, 4: 25, Amos 9: 3).

I sjette århundradet f. Kr. skall Pytagoras ha kommit hit ifrån Egypten och uppehållit sig någon tid på Karmel. På Tacitus' tid stod här ett altare till »Karmels Gud», men utan tempel och bildstod, och Vespasianus lät rådfråga oraklet genom den här tjänande prästen.

Under den kristna tiden samlades tidigt en mängd eremiter till klyftorna och hålorna i detta berg. I 12:e århundradet bildades den s. k. Karmelitorden, hvilken sedan 1238 äfven utbredde sig till Europa. Dess munkar hafva haft många lidanden att genomgå under sitt tillhåll på Karmel. Än har deras kloster med kyrka legat förstördt, än har det förvandlats till mohammedansk moské, 1799 tjänade det såsom lasarett åt Napoleons sårade soldater, hvilka dock senare mördades af turkarne. Senast förstördes det 1821 af ʿAbdallah pascha men har genom klosterbrodern Giovanni Battista från Frascati åter blifvit uppbyggdt. Klostret ligger på bergets nordvästligaste utsprång mot hafvet, och vi måste därför försaka att uppsöka det, enär vi ville hinna tillbaka till Nasaret innan mörkrets inbrott på aftonen.

Sin ryktbarhet har berget framför allt vunnit genom Elias segerrika kamp med baalsprästerna. Hvar denna kamp ägt rum, kan man ej med bestämdhet afgöra. Men största sannolikheten har det antagandet, att den stått på höjden, där vi befunno oss, hvilken traditionen därför betecknat såsom »*förbränningsplatsen*» (el-Muḥraḳa). Klippan har, då den ses på afstånd, formen af ett altare, och dess läge midt emot det i sydost belägna, synliga Jisreel (Zerʿîn) synes mycket passande för en kamp, i hvilken det afgudiskt sinnade konungaparet, som där hade sitt vinter-

residens, var högeligen intresseradt. Här uppe ha grekiska kristna nu uppfört ett kapell, hvars ensamme vaktare visade oss det inre af byggnaden och hämtade oss friskt vatten.

Man har ofta frågat, hvarifrån Elia efter en så lång torka fick vatten till sitt offer. Källan, hvarifrån kapellvaktaren hämtade vatten åt oss och hvilken sannolikt är af hög ålder och sålunda kan ha existerat på Elias tid, hade väl efter den långa torka, som föregick den storslagna täflingskampen om Baals och Jehovahs anseende såsom gud, för länge sedan uttorkat. Men den vikt, som offret och hela situationen hade, gjorde det för de intresserade till en förklarlig, om ock ingalunda så lätt sak att hämta vattnet från annat håll. Slaktandet af baalsprästerna har i alla händelser försiggått vid bergets fot, där såsom nämndt minnet af denna slutakt i täflingskampen ännu är bevaradt i namnet *Tell el-Ḳasīs*. Efter denna akt heter det, att profeten bjöd Akab att »stiga upp» till offerstället för att äta och dricka, och profetens bön om det kommande regnet försiggick äfven här uppe (1 Kon. 18: 41).

* * *

Elias kamp för Jehovahs ära hör till de mest storartade tilldragelser i hela Israels historia, och den har varit epokgörande för folkets kommande utveckling. En del nyare teologer ha till och med velat tillskrifva denna kamp en sådan betydelse, att Elia enligt deras åskådning egentligen är den, som bragt israeliternas religion ett betydelsefullt trappsteg framåt i utvecklingen från polyteism till monoteism. För den, som är öfvertygad om Israels ursprungligen monoteistiska gudsdyrkan, ligger öfverdriften i denna åskådning för öppen dag. Men det betydelsefulla i kampen blir ej mindre för det. Striden står ej här såsom efter Jerobeams grundläggande af den olagliga bilddyrkan mellan en illegal och en laglig dyrkan af Jehovah utan emellan Jehovah och den syrisk-feniciske Baal, och frågan gäller, hvem af dessa två skall anses såsom gud. Striden gällde ej den eller den formen för

för en och samma gudsdyrkan, utan om det skulle vara ett hedniskt eller ett israelitiskt innehåll i gudstjänsten: om Baal är gud, så dyrken honom, är Jehovah gud, så vandren efter honom! Så lyder tillspetsningen af stridsfrågan, som därför får en så afgörande betydelse för hela folket.

För folkmassan hade stridsämnet onekligen mera betydelse af en maktfråga, under det den för profeten från början är en principfråga. För den förra gäller det att se, hvem som uppenbarar sig såsom Gud med eld från himmeln; för den senare är det visst, att Jehovah är en annan Gud än Baal. På grund af denna situation blir Elia en handlingens man, under det de kommande profeterna mera blifva ordets män. Elia blir såsom Moses en undrets man. Och det bästa beviset på hans betydelse ligger i den omständigheten, att ställningen bland folket efter honom blifvit en annan; det måste alltså ha inträffat något, som gifvit utslag i tidsfrågan och öfvertygat folket om Baals svaghet.

Men här såsom ofta annorstädes under Gamla testamentet är det ej fråga om huruvida andra gudar existera eller icke vid sidan af den ende Israels Gud, utan om Israels skall tjäna denne eller de andra. Så länge det är fråga om religion och ej om filosofi, ligger vikten uteslutande på att hafva gudomligheten till *sin* Gud, och man gör sig ej reda för möjligheten af andra gudars existens vid sidan af den, hvilken man tillbeder såsom sin. Därute bland hedningarne regerade enligt Israels föreställning alltfort andra gudar. Att de endast voro foster af människornas inbillningskraft, därpå tänkte man då icke i Israel, lika litet som ibland något annat folk, under inflytandet af den kraftiga realism, som bestämde tanken. De andra gudarne existera vid sidan af Jehovah, man jämför dem med honom och är glad att finna dem underlägsna och honom ensam oemotståndlig. Så har folkets tankegång rört sig. Men faran i detta tänkesätt visade sig, när Israel var på väg att duka under för den hedniska världsmakten och till sist äfven gjorde det. Då upprepades än en gång samma kamp, och frågan tillspetsar sig på nytt: Är Jehovah Gud, eller ha de hedniska folkens gudar makten? Men under denna kamp, hvilken för folket måste ha varit i högsta måtto kritisk, arbetar det sig under ledning af de uppträdande profe-

ternas tal och predikningar fram till ett fullt klart monoteistiskt föreställningssätt. De främmande gudarne blifva stumma, väsenslösa skuggor utan makt och hjälp (Hab. 2: 18 f., Jer. 2: 27, 10: 3—14) och deutero-Esaias hånar dem som löjliga självbedrägliga alster (Es. 40: 18 f.). Därvid lär sig äfven Israel midt i undergången att fatta framtiden under en mer andlig och ideell gestalt än förut; det visste, att det ej var dödt för alltid i och med dess bortförande i fångenskapen, utan att hvetekornet endast var frigjordt från sitt ändliga omhölje för att dess eviga krafter under Jehovahs ledning skulle utveckla sig. Gud hade ju visat sig trogen i sina hotelser, skulle han icke ock vara det i sina löften! Så behöll folket midt i undergången tron på sin Gud, ja fick den renad och luttrad.

Under denna inre kamp i folket, som var en oundviklig följd af den sjunkande teokratien, får Elias gestalt en stor betydelse; hans underbara storhet framstår nu så mycket högre, som striden på hans tid var af typisk beskaffenhet.

Det gripande och upphöjda i Elias kamp förtjänar, att vi söka erinra oss några drag ur densamma, sådan den är framställd i 1 Kon. 17 f.

Palestina har egentligen två årstider, en regntid och en regnlös tid. Den förra motsvarar vår vinter, och därför har man här för vinter och regn samma namn (hebr. *setāv*, arab. *schitā*); den senare, som motsvarar vår sommar, är den heta, glödande årstiden (*ḳaiṣ*). Sommaren inledes af en kort vårtid strax efter regnets upphörande, innan solen blifvit den allena rådande och förbränt all grönska.

Regntiden infaller mellan oktober—november och mars—april men kan äfven inskränka sig till januari och februari. Landtmannen längtar efter ingenting högre än ett rikligt arlaregn (hebr. *jōræ*, l. *mōræ*). Faller detta i slutet af oktober eller början af november, så följer en sval och solig tid, under hvilken landtmannen i lugn och ro kan plöja och så sin höstsäd. Uteblifver detta regn, så följer det egentliga vinterregnet (hebr. *gæschem*), vanligen

vid jul- eller nyårstid, med sådan häftighet, att det ofta är omöjligt för landtmannen att tänka på någon såning. Faller arlaregnet i rätt tid, så inställer sig det egentliga vinterregnet vanligen i januari och februari, dock så att man äfven under denna tid har flera soliga och vackra dagar. För någon kortare tid kan man få se en tums snö och en kortvarig isbildning. I mars eller april kommer särlaregnet (hebr. *malkōsch*), som är af stor betydelse för höstsädens fruktsättning och för vårsådden. Aprilregnet bringar, säger fellachen, mera välsignelse än plogen och oxarna. Skördetiden för höstsådden börjar delvis redan i maj. För landtmannen är arla- och särlaregnets fallande i rätt tid likasom ett tillräckligt vinterregn, fördeladt på tillräckligt många dagar med ej för långa mellantider, af största vikt. Innan arlaregnet uppmjukat den under den heta sommarsolen uttorkade och söndersprungna jorden, kan han ej tänka på någon höstsådd. Uteblifver särlaregnet, så löper han fara att få halm och strå men inga korn i fullmogna ax och att ej kunna så sin vårsäd. Därför heter det, att Herren skall gifva sitt folk arlaregn och särlaregn i sinom tid (5 Mos. 11: 14), men om folket affaller, tillsluter han himmeln, så att intet regn faller (v. 17, jfr Jer. 3: 3). Har det egentliga vinterregnet varit otillräckligt, så beror skörden nästan uteslutande af ett rikligt vår- eller särlaregn. Men äfven det rikligaste vårregn kan ej förekomma missväxt, om ihållande ostvindar under den föregående tiden beröfvat grödan den tillräckliga fuktigheten.

Betydelsen af denna för landet afmätta hushållning var klart insedd af dess gamla inbyggare. Detta framgår bland annat däraf, att man, såsom vi antydt, hade särskilda namn på de olika regnperioderna. Gamla testamentet synes använda beteckningen *matar* såsom namn på regnet i allmänhet, *gæschem* såsom namn på det starka vinterregnet, *jōræ l. mōræ* på höst- eller arlaregnet och *malkōsch* på vår- eller särlaregnet. Understundom äro alla tre orden förenade för att beteckna landets beroende af denna naturens hushållning. Så t. ex. i den bekanta utsagan hos profeten Joel 2: 23: »Han skall låta falla öfver eder det starka vinterregnet (*gæschem*), arlaregnet (*mōræ*) och särlaregnet (*malkōsch*). Så skola logarna blifva

fulla med säd och pressarna flöda öfver af drufvomust» (jfr äfven Hos. 6: 3). Den bekanta beskrifningen på våren i Hög. vis. 2: 11: »Vintern är förliden, regnets tid (*gæschem*) är förbi, blomstren visa sig på marken, sångens tid är kommen, och turturdufvans röst höres i vårt land» syftar i öfverensstämmelse härmed (»regnets tid: *gæschem*, är förbi») på tiden för det starka vinterregnets upphörande. Detta bekräftas äfven af de nuvarande förhållandena, ty blommorna börja att slå ut och fåglarna att sjunga just vid denna tid.[1]

Det var måhända omedelbart efter särlaregnet på våren, som Elia inställde sig för Akab. Därför talar den omständigheten, att, då himmeln enligt Luk. 4: 25 var igensluten i $3^1/_2$ år (jfr Jak. 5: 17), det återvändande regnet sannolikt sammanföll med arlaregnet på hösten. På en af dessa vackra vårdagar, då jorden druckit sig mätt af särlaregnet och tusen blomster i olika färger prydde Karmel och Jisreelslätten, infann han sig — kanske i Akabs och Isebels lustslott i Jisreel, därifrån de måhända ännu för året icke flyttat till residensstaden Samaria. Våren var sannolikt äfven den tid, då den sinnliga naturtjänsten florerade kring Baals och Astartes altaren.

Midt ibland det festfirande folket uppträdde då oväntadt en man från landet öster om Jordan med luden, hårig dräkt och ett läderbälte om lifvet (2 Kon. 1: 8), och han inträder sannolikt utan presentation eller anmälning till Akab. Lika allvarlig och sträng som hans klädedräkt är, lika strängt ljuda hans ord: »Så sant Herren, Israels Gud, lefver, hvilkens tjänare jag är, skall under dessa åren hvarken dagg eller regn falla, med mindre jag säger det» (1 Kon. 17: 1); och efter dessa korta men innehållsrika ord aflägsnar han sig lika hastigt och hemlighetsfullt som han kommit.

»Med mindre jag säger det» — så klang det väl oroande någon tid i Akabs hjärta, ty inför profeternas röst bäfvade till och med konungar. Men det var tillsvidare ingen vattenbrist; källor och floder porlade som förr efter särlaregnet, och under Isebels förtrollande konster glömde den svage regenten hotelsen.

Men sommaren kom med glödande sol, och nu började folket blifva ängsligt, ty daggen, som skulle ersätta regnet och gifva vårsäden, trädplanteringarna och betes-

markerna sin fuktighet, uteblef. Till och med vinplanteringarna på Karmel ledo af torkan, då detta berg, eljest liksom Tabor rikt på dagg, nu visade sig lika torrt om morgonen som om aftonen.

Värre blef det, då man i oktober och november förgäfves väntade på arlaregnet. Med orolig aning spejade landtmannen vid hvarje månombyte efter något moln i väster. Vindarna kommo som vanligt från hafvet denna tid. Molnmassor drogo kanske lofvande öfver Karmels topp, och tusentals landtmän blickade längtansfullt upp till dem. Men »himmeln förblef såsom koppar» (5 Mos. 28: 23). Sådana situationer får landtmannen ännu upplefva i detta land. I värsta fall står hans hopp som nämndt till regnet i december—januari eller, om detta visar sig otillräckligt, till särlaregnet.

På Elias tid gick det längre. När äfven särlaregnet påföljande vår uteblef, voro ej blott bäckar och källor utsinade utan äfven de stora cisternerna uttorkade. Vattennöden blef stor; man måste hämta sitt vatten från aflägsna håll, såsom Jordan, Gennesaret o. s. v., under det man med oro frågade sig hur det skulle gå, om äfven himmeln under den kommande tiden för arlaregnet i oktober skulle visa sig lika tillsluten. Oktober, november kommo, och vindarna förde molnmassor öfver landet — januari, februari, mars, årets sista hopp, kommo, men himmeln var såsom tillbommad.

En stum förtviflan måste ha gripit folket, ty nu var ej blott himmeln »såsom koppar» utan äfven »jorden såsom järn» (5 Mos. 28: 23). Sädespriserna stego otroligt, hungersnöd stod för dörren. Men nöden var ej därmed till ända. Det tredje årets vinter förblef lik de båda föregående, det såg ut, som hela Israels naturordning blifvit en annan (1 Mos. 8: 22).

I Juda synes det ej ha rådt någon vattenbrist under denna tid, ej heller i det angränsande Fenicien, då Elia genast på sin begäran får vatten af änkan i *Sarpat*, ehuru brödet, som fenicierna måhända till stor del fingo just ifrån Israels bördiga slätter (Jisreel och Basan, jfr 1 Kon. 5: 11, Hes. 27: 17) för henne var på väg att taga slut.

Ett bevis på hur olika regnet ännu fördelar sig på landet är, att, under det vi i trakten af Betel öfver-

raskades af ett rikligt regn, som följde oss ända till Sikem, man i Jerusalem förgäfves fått vänta på särlaregnet detta år. Det hör ej till ovanligheterna, att, under det man i Galiléen får arlaregnet tidigt, så att man i god tid hinner ombesörja vintersådden, man i Judéen får vänta därpå till i december, eller att man i Judéen i god tid kan begagna sig af det fallna regnet, under det man i Galiléen och Samarien med knapp nöd hinner få ned någonting i jorden, innan det är för sent för det året. Under år 1892 har särlaregnet i trakten af Jerusalem kommit i god tid och i tillräcklig mängd, under det Karmel hemsökts af förhärjande hagelskurar.

Boskapsskötsel och åkerbruk ha under den långa torkan varit en omöjlighet; all boskap måste slaktas ned, (1 Kon. 18: 5) och endast så många åsnor och kameler behållas, som voro nödvändiga för att hämta dricksvatten för människorna från Jordan och landet norr eller söder om Israel. Akab ville åtminstone behålla sina hästar och mulåsnor (1 Kon. 18: 3 f.), och så finna vi honom mot slutet af de 3 1/2 åren på väg i egen person att söka vatten.

Under denna resa uppträder än en gång den stränge gudsmannen inför Akab. Slottsfogden Obadja har mött den fruktansvärde på sin väg, då han gick att söka efter vatten, och han går till Akab med utropet: Elia är här! Profeten kom måhända norr ifrån, från Fenicien eller det land, hvarifrån det afgudiskt sinnade konungaparet infört afguderiet och där Isebel väl minst ansåg sig böra söka honom.

»Är det du, som drager olycka öfver Israel?», frågar Akab. Man undrar nästan, hvarför konungen ej lät fängsla och döda honom på fläcken, då man läser profetens dristiga svar: »Det är icke jag, som har dragit olycka öfver Israel, utan du och din faders hus, då I hafven öfvergifvit Herrens bud och du har gått efter Baal» (1 Kon. 18: 17 f.). Därefter inbjuder profeten konungen och folket att samla sig för att åse tvekampen mellan honom och baalsprästerna.

Akab kände för visso något af denna oemotståndliga makt, som låg i profetens ord, och anade kanske, att han ändock enligt sina ord: »Med mindre jag säger det!» förfogade öfver nyckeln till himmeln.

Tvenne altaren reste sig här uppe på Karmels höjd. Det ena är nedrifvet och förfallet. Omkring det andra dansa 450 baalspräster under den sinnesbedöfvande musik och sång, som utmärkte deras hedniska kult. Vid middagstid gäckas Elia med dem: »Ropen högre! Kanske sitter eder Gud i tankar, så att han ej hör er, eller har han gått afsides, eller är han på resa. Han sofver till äfventyrs och måste väckas!» Och nu tar kulten formen af den vilda svärdsdans, som man ännu kan få se bland hedniska folk. Baalsprästerna såra sig afsiktligt liksom för att göra intryck på sin Gud, men han synes sofva, ingen röst från himmeln svarar dem.

Ändtligen, när det lider mot tiden för aftonoffret, kallar Elia folkskaran att träda närmare intill det förfallna altaret till Israels Gud, bygger därpå upp det i folkets åsyn med tolf stenar, motsvarande Jakobs söner, och pekar kanske mot öster, där denne haft sin underbara kamp med Gud, ifrån hvilken han utgått under tillsägelsen: »Israel skall vara ditt namn!» uttalad af Abrahams, Isaks och Jakobs Gud. När tiden för aftonoffret är inne, stiger han fram och beder högt: »Herre, Abrahams, Isaks och Israels Gud, låt i denna dag kunnigt varda, att du är Gud i Israel och att jag är din tjänare och att jag har gjort allt detta efter ditt ord! Hör mig, Herre, hör mig, att detta folk må förnimma, att du, Herre, är Gud! Och vänd du deras hjärtan tillbaka!» — »Och Herrens eld föll ned och förtärde brännoffret och veden och stenarna och jorden och uppslickade vattnet, som var i grafven. Och allt folket såg detta, och de föllo ned på sina ansikten och sade: *Herren är Gud*, *Herren är Gud!*»

Därpå gifver profeten befallning att gripa baalsprästerna, som förfört Israel till afguderiets tjänst, och så begifver man sig ned för berget, och de fångna slaktas vid bäcken Kison. När detta slaktoffer är öfver, skall Akab få det egentliga beviset på sanningen af Elias ord: »Med mindre jag säger det!»

»Drag nu upp på berget till att äta och dricka, ty redan höres suset af en regnskur», så lyder profetens maning. Men själf beder han! Han, som liksom befaller öfver himmeln, om den skall tillsluta eller öppna sig, han ligger med ansiktet på marken och beder om regn för

sitt folk och sänder sin tjänare sju gånger för att speja utåt hafvet. Tjänaren återvänder den sjunde gången med budskapet, att han sett ett moln, så stort som en mans hand i väster, och nu bjuder Elia Akab att spänna för sin vagn och fara öfver slätten till Jisreel, innan regnet hinner honom.

Hvilken fröjd bland folket måste det ej ha varit, när västvinden åter susade genom ekarnas kronor på Karmel och Jisreelslätten åter drack i fulla drag det efterlängtade regnets välsignelse! Bäckar och källor fylldes så småningom än en gång, jorden kläddes på nytt i saftig grönska. Landtmannen kunde åter tänka på att så, och betesmarkerna inbjödo herdarne att uppföda boskap och föra den i bet. Från berg och dal, från skog och äng, från tusende blommors doft och tacksamma hjärtan ljöd det alltfort: »Herren är Gud, Herren är Gud!»

Men Elia blir under en tid en flykting för Isebels anslag! Han, den väldige — en slagen hjälte! För första gången märkes ett drag af nedslagenhet och leda vid lifvet hos den väldige mannen. I närheten af Bersaba långt bort i söder af Juda rike, där Abraham en gång förde sina hjordar i bet, lägger han sig ned och önskar sig döden: »Det är nog! Tag nu, Herre, mitt lif, ty jag är icke bättre än mina fäder!» Han drager sig längre mot söder till Guds berg Horeb. Han ser i andan bilden af det otrogna Israel, som här vandrat fram, och han träder lik en annan Moses inför sin Gud: »Jag har nitälskat för Herren, härskarornas Gud, Israels barn hafva öfvergifvit ditt förbund och nedbrutit dina altaren och dräpt dina profeter med svärd, och jag är allena igenblifven, och mitt lif ha de sökt att taga.» Så klagar han nästan vekligt likt en yngling, som stött på hinder för sin älsklingsidé. Ett starkt väder, som krossar klippor och splittrar berg, inställer sig. Men Herren var icke i vädret. Efter vädret kom ett jordskalf. Men icke var Herren i jordskalfvet. Efter jordskalfvet kom en eld. Men icke var Herren i elden. Men efter elden hördes ljudet af en sakta susning; och då dolde Elia sitt ansikte. Ty nu var Herren i det sakta vädret, och Elia får befallning att smörja Hasael och Jehu till konungar, såsom blifvande hämnare öfver Akab, och Elisa till profet;

på samma gång får han äfven höra Guds försäkran, att sju tusen män skola kvarblifva i Israel, hvilka ej böjt knä för Baal.

Så finna vi honom än en gång på sin plats inför Akab för att förkunna straffdomen öfver hans förbrytelse mot Nabot.

Ändtligen kort före hans underbara afsked från jorden finna vi honom än en gång på spetsen af Karmel, där han nedkallar eld af himmeln öfver Ahasjas utsända tvenne »höfvitsmän öfver femtio och deras femtio» (2 Kon. 1) och för den tredje höfvitsmannen förkunnar sin förut meddelade hälsning till Ahasja, att han måste dö, därför att han rådfrågat Baal-Sebub, guden i Ekron. Till denna sista handling, nedkallandet af elden från himmeln öfver de tvenne höfvitsmännen med deras femtio, är det sedliga motivet svårt att finna från nytestamentlig ståndpunkt. Också tillrättavisar Jesus sina lärjungar, då de en gång på vägen genom Samarien rönte ett ogästvänligt bemötande och därför föreslogo att nedkalla eld från himmeln såsom Elia, med orden: »I veten icke, hvilken andes barn I ären!» Något liknande hade väl ock Herren själf velat lära profeten, då han uppenbarade sig först i det sakta vädret vid Guds berg! Det ligger i själfva den historiska situationen något af semitisk fanatism, hvilken här för första gången träder oss till mötes och som på visst sätt kan förklara om ej rättfärdiga Elias handlingssätt. Isebel har nedgjort Jehovahs profeter af fanatism för de syrisk-feniciska afgudarne. För folket, som haltar på båda sidor, är hela stridsfrågan en fråga om hvilken som har den yttre makten såsom Gud, hvem som uppenbarar sig såsom sådan. Med människor på en sådan ståndpunkt måste striden mot afguderiet få en annan form, än om det gällt att filosofiskt bevisa den ende Gudens rätt till tillbedjan.

* * *

Sedan vi intagit vårt matförråd och låtit blicken hvila en god stund öfver hafvet, anträddes hemfärden. D:r S. fortsatte mot nordväst öfver bergets rygg för att innan kvällen hinna Eliasklostret. Vi togo till en början samma väg, som vi kommit.

Vid passerandet af Kison hände mig det andra af de små äfventyr, som jag hittills upplefvat på resan från Jerusalem till Damaskus. Under det jag ofrivilligt uppehölls af de andras hästar, som ej ville nog hastigt stiga upp på den andra stranden, fick min häst så stor kärlek till vattnet, som han oupphörligt stampade med framfötterna, medan han med mig på ryggen stod midt i bäcken, att han till sist lade sig för att göra badet fullständigt. Jag hann rädda mig upp på en i närheten liggande liten lerig ö och undgick på detta sätt att få bada fullständigt. I våt sadel och med drypande benkläder måste jag sedan rida öfver slätten tillbaka till Nasaret.

Till höger och vänster om *Tell el-Ḳasīs* hade vi några gamla, mer eller mindre betydelsefulla orter. I sydostlig riktning vid foten af berget lågo ruinerna *Tell el-Ḳaimūn*, motsvarande det af Eusebius omnämnda Kammona, beläget sex romerska mil norr om *Legio*, det gamla Megiddo. Tell el-Ḳaimūn kan måhända äfven sammanställas med det i 1 Kon. 4: 12 omnämnda *Jokmeam* eller *Jokneam* (Jos. 12: 22; 19: 11; 21: 34). Byn *Ledjūn*, erinrande redan genom sitt nuvarande namn om det nyssnämnda *Legio* och utan tvifvel, såsom Robinson påvisat, identisk med det gamla *Megiddo*, där Josia föll i striden mot Neko, kunde vi se rätt i söder.[2]

Midt i vår väg låg *Djebātā*, motsvarande ett af Eusebius omtaladt *Gabāta* vid den stora slätten. I ungefär nordlig riktning hade vi byn *Semūnije*, det gamla Simonias, där Josefus höll på att blifva tillfångatagen af romarne, och i följd af en sammanställning i Talmud motsvarande det inom Sebulons besittning liggande *Simron* (Jos. 19: 15). I nordvästlig riktning därifrån ligger *el-Ḥāratīje* vid Kison. Det motsvarar sannolikt det gamla *Haroset*, där Sisera bodde (Dom. 4: 2, 13, 16), och något mera mot norr *Betlaḥm* med lämningar af en synagoga, motsvarande det gamla Betlehem i Sebulon (Jos. 19: 15).[3]

Midt i vår väg låg vidare *Mudjīdil*, en stor by, där grekerna uppfört ett kapell och den ryska palestinaföreningen underhåller en skola, och där till och med en liten protestantisk församling med kyrka och skola existerar. Vidare kommo vi förbi den vackra byn *Jāfā*, det gamla *Jafīa* (Jos. 19: 12) på gränsen af det gamla Sebulons

land. Byn har utom latinska och grekiska kyrkor och skolor äfven en protestantisk skola. Sedan medeltiden går bland katolikerna den traditionen, att Jāfā varit Sebedeus' och hans söners födelsestad. På Josefus' tid var Jāfā befästadt; det intogs sedan af Titus.

Hemkomna på aftonen vid 6-tiden hade vi besök af en sudanesisk fiolspelare, hvilken med ackompanjemang af tonerna från en enda sträng underhöll oss med sång en god stund på kvällen.

Landthushållning i Palestina.

Då vi här befinna oss i en af de bördigaste och för åkerbruk mest lämpliga trakterna i det Heliga landet, kan det lämpa sig att i detta sammanhang inskjuta ett kapitel om landthushållningen i det nuvarande Palestina.[1]

Vi skola först redogöra för de vanligaste kulturväxterna. Bland dessa intar *hvetet* (hebr. *ḥiṭṭā*, arab. *ḳamḥ ḳenṭa*) onekligen första rummet. Det är det viktigaste och mest utbredda sädesslaget och uppnår en knappt på andra ställen af jorden förekommande godhet. De bästa sorterna komma från Belḳāhögslätten öster om *es-Salt*, hvarifrån en god del exporteras till Jerusalem, vidare från trakten kring Nābulus, där den inhemska hvetesorten benämnes »Guds hand», från Ḥaurān och den fruktbara en-Nuḳraslätten öster om Djōlān, hvilka äro bekanta såsom utmärkt sädesproducerande trakter och lämna ett för stor vattenhalt och lätthet bekant hvete. Mellan Tabor och sjön Gennesaret växer en hvetesort med ringa vattenhalt. Jisreelslätten lämnar ett för brödbakning lämpligt hvete, enär det länge bibehåller sin fuktighet.

Förutom till mjölberedning använda araberna hvetet äfven på annat sätt. Så t. ex. rostar man ännu de omogna hveteaxen, hvarpå hvetekornen såsom en särskild läckerhet förtäras (jfr Jos. 5: 11; Rut 2: 14; 1 Sam. 17: 17; 2 Sam. 17: 28); eller kokar man de omalda hvetekornen,

tills de blifva mjuka, torkar dem och maler sönder dem på en handkvarn, hvarpå det erhållna gröpet kokas antingen tillsammans med lins eller enbart till ett slags gröt. Jfr något liknande vid spisoffret i gamla tider, 3 Mos. 2: 14; 23: 14 och 2 Kon. 4: 42.

Kornet (hebr. *seʿorā*, arab. *schaʿīr*) spelar måhända en mindre roll för närvarande, än det har gjort under gamla tider (jfr 5 Mos. 8: 8; Rut 2: 17; 2 Krön. 2: 10; Joel 1: 11), och dess värde är långt mindre än hvetet. De bästa sorterna fås från Jordandalen söder om sjön Gennesaret och från Bēsān. Det användes för närvarande nästan uteslutande till foder åt hästar och lastdjur (jfr 1 Kon. 4: 28), då kornbrödet visat sig alstra hetta och lefveransvällning hos människorna. Äfven i forna tider synes kornbrödet endast ha förekommit bland den fattigare befolkningen. Därför lämna midjaniterna endast det föraktade kornet kvar på de plundrade åkrarna och drifva till och med hån med kornbrödet, såsom det tydligen framgår af den dröm, hvilken Gideon får höra den ene krigaren berätta för den andre i midjaniternas läger (Dom. 7: 13). Man jämföre äfven 2 Kon. 4: 42, Hes. 4: 9.[2] Sådana af de bättre lottade försmådde voro äfven de kornbröd, som den fattige pilten hade fört med sig till den öde platsen öster om sjön Gennesaret (Joh. 6: 9, 13).

Bönor (hebr. *pōl*, arab. *fūl*) odlas dels för mjölberedning, i det man understundom uppblandar hvetemjölet med ett af malda bönor vunnet mjöl vid brödbakningen, dels för att tjäna till foder åt kamelerna. Så t. ex. i Nasaret. De från Sydeuropa införda bönorna mogna på 3—4 månader, så att man under samma år kan få två skördar.

Lins (hebr. *ʿadāschā*, arab. *ʿadas*) bildar näst hvete och bönor det viktigaste näringsmedlet bland den arabiska befolkningen. Små insekter anställa dock i vissa trakter såsom t. ex. i Nasaret stor skada på denna och andra sädesarter. En art tjänar uteslutande till kamelfoder.

Kikärter är en tämligen utbredd kulturväxt och användes såsom näringsmedel både för djur och människor. Ärterna ätas antingen, sedan man låtit dem ligga flera timmar i hett vatten eller på vanligt sätt kokat dem, medan de ännu sitta i skidorna. Äfven rostar man de

unga ärtskidorna uti askmörjan i bakugnen eller på en öfver en brinnande eld lagd bleckplåt.

Potatis (*eläs*) har icke lyckats tillvinna sig arabernas smak. Den odlas därför hufvudsakligen af kolonister, de tyska templarne och de judiska åkerbrukskolonisterna. Där man ej har tillfälle att vattna potatislanden under sommaren, odlas den uteslutande under vintern. Den sättes då helst i medlet af januari och tas upp i maj.

Lupiner odlas t. ex. på Saronsslätten i ej obetydlig mängd och exporteras mestadels till Egypten.

Hafre (nyhebr. *schīfōn*, arab. *schūfān*) odlas endast af det franska kompaniet i det gamla Cælesyrien såsom foder för dess hästar och mulåsnor, men måste för att ej alstra för mycken värme uppblandas med annat foder. I Ostjordanlandet växer den vild på stora sträckor, men dess värde är ej högt uppskattadt.

Råg odlas i helt obetydlig mängd, då araberna lika litet kunnat förlika sig med rågbröd som med potatis.

Alla de här ofvan angifna kulturväxterna odlas under vintern. Under sommaren odlas andra landtprodukter. Bland dem intager *kafferkornet* (*Sorghum vulgare*), i Palestina och Sudan kalladt *ḏura*, en framstående plats. Det uppnår på lämpliga ställen t. ex. i dalsänkningar och slätter med mildt klimat en ovanlig höjd, så att axen nå upp till hjässan på en ryttare till häst. Sädeskornen rostas eller inläggas i ättika och ätas; vanligen malas de dock för brödbakning. Durabrödet är i allmänhet mörkt till färgen och har särdeles, om det ej är färskt, en mycket torr smak. Mjölet uppblandas därför ofta med hvetemjöl. Kafferkornet tjänar äfven såsom foder åt husdjuren, framför allt åt höns, och intar i detta hänseende första rummet bland alla kulturväxter. En icke obetydlig del utskeppas och användes i Tyskland till brännvinstillverkning.

Af *sesam* (*Sesamum orientale*, nyhebr. *schuschma*, arab. *simsim*) har man tvenne arter, en hvit och en svart, af hvilka den senare såsom mindre god sällan förekommer. Den trifves endast på slätterna och öfverträffar i Palestina den i Nord-Syrien odlade. Dess frukt liknar i smak vallmofrö och användes för att beströ finare bakverk eller till beredning af lamp- och matolja. Den senare är finare än olivolja och användes vid kokning, bakning o. s. v.

En stor del af frukten utskeppas till Frankrike för oljeberedning.

Majs (*Zea majs*) har en ringa utbredning på grund af brist på vatten.

Hirs har stor likhet med kafferkornet. Kornen äro runda och svartbruna till färgen. De malas och tjäna till bröd. Med de gröna bladen och skotten i spetsen af plantan fodrar man kreaturen, af halmen förfärdigas mattor och kvastar.

Sockerröret (i Palestina kalladt *kaṣab maṣṣ*) har för närvarande en mycket ringa utbredning. På korstågens tid odlades det i Jeriko i betydande mängd. Numera skulle en sockerfabrikation ej löna sig, då sockerfabrikerna i Egypten, hvilka arbeta under gynnsammare förhållanden, än fallet skulle vara i Palestina, hafva svårt att uthärda konkurrensen med den i Europa bedrifna tillverkningen af betsocker. Man odlar därför blott så mycket, som de utefter kusten boende araberna behöfva för att tugga. De infödda sätta stort värde på att använda sockerröret på detta sätt, emedan det stillar törsten och tillför kroppen näring. Dessutom gifver det tänderna en hvit färg, något som man skattar högt, i synnerhet hos kvinnorna.

Klöfver odlas nästan blott af kolonister, likaså *vicker*. På östra sidan om Döda hafvet förekommer en växt med fettämne, kallad *Abu Simme*, som där synes växa vild och lämnar ett slags säd, hvilken användes till brödbakning. Risodlingen synes numera ha upphört i Palestina.

Bland *grönsaker* må nämnas ett par *ḳaraʿ*-arter, af hvilka den ena har form af en vattenkaraffin och kan väga ända till 15—25 kilo. Innanmätet som har en fadd smak, kokas och ätes, skalet tjänar till ett slags buteljer. Af *meloner* förekomma två arter, socker- och vattenmeloner. *Kūsā* hör till de viktigaste grönsakerna och står midt emellan melon och gurka, den ätes endast kokt af de infödde. *Gurkor* odlas nästan öfverallt med stor framgång och stå mycket lågt i pris (omkring 2 öre för en rotl = 2,56 kilo). *Fakkus* är en frukt, som mycket liknar gurka, 20—40 cm. lång, och ätes såsom denna mestadels rå ur handen. En tämligen stor utbredning har *äggplantan* (*Salanum melongum*), hvars frukt liknar våra gurkor och torde kunna räknas till de mest välsmakande

af de hittills anförda grönsakerna. *Paradisäpplen* äro likaledes mycket utbredda och gälla knappt 10 öre för en rotl. *Lök* odlas och ätes i mängd, man förtär både de gröna stjälkarna och de hvita knölarna. *Blomkål* odlas flerstädes, särskildt i Kidrondalen vid byn Siloa. *Sallad*, *rättikor* och *rädisor* förekomma i flera varieteter. Ärtskockor och sparris äro sällsynta, vildsparris däremot mera vanlig, ehuru föga använd.

Bland viktiga *handelsväxter* må nämnas *anis*, hufvudsakligen använd till ett slags arrak (Mastix) som de mohammedanska stadsborna mer och mer börja att dricka, *senapsplantan*, *saflor* (*Chartamus tinctorius*), använd till oljeberedning, såsom färgämne och till förfalskning af saffran, *ricinusplantan* och flera *kalihaltiga växter* öster om Döda hafvet. *Sumach* (*Rhus coriaria*) växer ofta vild men äfven planterad såsom i trakten af Jerusalem. Den användes såsom garfämne i flera garfverier. *Lin*, som redan i gamla tider omnämnes (5 Mos. 22: 11), förekommer nu sparsamt, exempelvis vid Ḥaifa och i de mot Medelhafvet sluttande delarna af det gamla Efraims berg; hampa nästan endast kring trakten af Damaskus.

Tobak (*duchchān*) är en senare införd men nu utbredd växt. Den odlas särskildt öster om Döda hafvet, vid Lydda, Ḥaifa m. fl. ställen, men ännu mera i mellersta och norra Syrien. Tobaksodlingen fordrar god jordmån samt kraftig gödsel och vattning. Plantorna uppdragas först i små sängar och sättas därefter i februari radvis på åkrarna på en half meters afstånd från hvarandra. Skörden infaller i oktober och varar tre veckor, då bladen aftagas, upphängas i skuggan till torkning och slutligen sammanpressas till små balar. Tobaksodlingen har dock på sista tiden gått tillbaka, dels på grund af den sedan 1872 bestämda införseltullen i Egypten, dels på grund däraf att den turkiska staten sedan 1874 infört tobaksmonopol. — Under det säd och andra landtprodukter äro underkastade en procents utförseltull, får tobaken exporteras tullfritt.

Bomullsväxten (i Jerusalem: *ḳoṭn*) odlades redan i gamla tider såsom hampa och lin men har nu en ringa utbredning; den odlas förnämligast i Nābulus, i trakten af Djenīn och i det gamla Fenicien. Den bästa bomullen

kom fordom från Nābulus och betalades 10 % högre än annan bomull. Men då fabrikanterna försummade att ordentligt rengöra bomullen, så har priset numera sjunkit under det för Nord-Syrien vanliga. Den egyptiska och nordamerikanska bomullen fordrar mera arbete, men öfverträffar den från Palestina och Syrien exporterade. Ända till i slutet af förra århundradet bearbetades äfven den odlade bomullen i Syrien, men i följd af den engelska bomullsindustriens kolossala utveckling och den turkiska regeringens frihandelspolitik kunde den syriska industrien ej täfla med utlandet. För främmande industriprodukter har man visserligen nu att betala tull, hvilken dock på olagligt sätt ofta nedsättes till hälften, under det att hvarje inländsk produkt ofta är belagd med en lika hög tull vid öfverförandet från en stad till den andra och en procents utförseltull. På grund häraf är bomullsindustrien i Syrien så godt som utdöd. Bomullen exporteras hufvudsakligen till Liverpool, Marseille, Genua, Livorno och Triest.

* *
*

Jordens afkastning skulle vara betydligt större, om man mera begagnade sig af konstgjord bevattning, såsom t. ex. i trakten kring Baradafloden och i det gamla Cælesyrien m. fl. ställen. I det egentliga Palestina förstår man på högst få ställen denna konst, såsom i Arṭas nära Betlehem, i Kidrondalen vid Jerusalem, vid Jāfā, Nābulus, Bēsān och Djenīn. På dessa ställen kan man hvarje år skörda två gånger, dels höstsäd dels vårsäd, på en och samma åker. På de icke-bevattnade åkrarna odlar man hvartannat år höstsäd och hvartannat år vårsäd; det första året: hvete, korn, bönor, lins, kikärter o. s. v, det andra: sesam, kafferkorn, hirs, bomull, och kan vanligen blott påräkna en skörd om året.

Åkerbruksredskapen utgöres, såsom jag förut nämndt, i hela Palestina endast af en högst primitiv plog, hvilken i Galiléen dock har en något större fullkomning än i Judéen.[3]

Själfva plogbillen består i Judéen af en tillspetsad träkloss, på öfre sidan försedd med en böjd järnplatta af 34 cm:s längd och baktill 18 cm:s bredd. Hela plog-

billen liknar ett pekfinger, som tilltar i tjocklek mot handleden till. Den upp-plöjda fåran är ej mer än 8—10 cm. djup. Då fellacherna i Palestina med undantag af hebroniterna för det mesta låta de i åkrarna förekommande stenarna ligga kvar, emedan de tro, att de skola hålla jorden fuktig, så erbjuder den så konstruerade plogbillen sina fördelar, emedan den lätt borrar sig mellan stenarna och utan svårighet kan upplyftas, när det gäller att kringgå en större sten eller en törnbuske eller ett tjockt ogrässtånd. Men fellachen kan med sitt redskap aldrig upplöja ogräset med rötterna.

I Galiléen består plogbillen af en järnhylsa med två ringar, som dragas eller skjutas öfver plogstocken, och har gestalten mera af en pilspets än af ett pekfinger.

Mot norr, i trakten af Damaskus, har plogbillen ett större omfång än i Galiléen men aftager därefter i riktning mot Aleppo, och då detta instrument alltid är en viktig måttstock för jordbrukets ställning, så kan man därefter bedöma förhållandena.

För plöjning användes i Palestina vanligen ett par oxar, mera sällan kor. I trakten af Jerusalem ser man dock ofta vid sidan af en oxe eller en ko en åsna, och ojämnheten sticker främlingen ej så starkt i ögat som man skulle tro, då oxen vanligen ej är mycket större än åsnan, men vackert ser det på långt när icke ut. Sådana företeelser gifva den resande en föreställning om anledningen till förbudet i 5 Mos. 22: 10: »Du skall ej plöja med fäkreatur och åsnor i par!» Vid Hebron får man se en mulåsna, i Galiléen någon gång en häst för plogen. Då och då får man äfven se en kamel.

Djuren draga medelst ett ok, som är lagdt öfver nacken och vid hvilket plogstången är fästad. Plöjaren sköter plogen med högra handen. Högst sällan har han några tömmar, vanligen blott ett långt spö af en ekbuske, försedt i spetsen med en hvass udd af järn, kallad *minsās*, mot hvilken det blir »svårt att spjärna», och i den andra änden med en liten järnplatta, med hvilken plogbillen rensas.

Oxarne äro i allmänhet, om de ej äro unga och ovana vid oket, mycket lätta att styra. Äfven vet fellachen att skona dem, särdeles om de äro hans egna och han för tillfället ej plöjer åt sig själf. Ogrässtånd eller mindre

törnbuskar går han omkring, hellre än att trycka på plogen för att upprycka dem. Efteråt kan han hjälpa upp det försummade med en hacka. I allmänhet är fellachen dock en god, i enskilda trakter till och med en skicklig plöjare.

Gödsling förekommer högst sällan, då kreatursspillningen tjänar till brännmaterial och det aldrig faller någon in att anlägga en komposthög. Ett undantag härifrån synas dock fellacherna kring Hebron göra, hvilka torde vara de förståndigaste åkerbrukarne i hela Palestina.

Man sär ut säden vanligen på de förut upplöjda fälten. I Judéen plägar man dock vid höstsådden ej plöja före såningen. Landtmannen tar då ett kvantum säd i sin mantel eller, i fall han, såsom ej sällan är händelsen, saknar en sådan, i en flik af sin uppdragna hvita underklädnad, hvarifrån han bekvämt kan taga en näfve och strö ut. I allmänhet sår man mycket tunt. Skall man så majs, som måste falla så regelbundet som möjligt, dura eller sesam, så betjänar fellachen sig af ett trattformigt rör af bleck eller af en rörväxt. Den sående följer vanligen den plöjande tätt i hälarna och sår i fåran. På detta sätt plöjer man ned säden 8—10 cm. djupt. Detta är nödvändigt ej blott för att skydda säden för torka utan äfven för att utestänga de i Syrien och Palestina utomordentligt vidt utbredda stora myrorna, hvilkas flit här kan vara ödesdiger nog för fellachen.

Tar fellachen blott en skörd, så växer under regntiden en mängd ogräs upp på de för vårsäden (sesam, kafferkorn o. s. v.) bestämda åkerfälten, hvilka därför måste plöjas flera gånger, innan man kan så. Sesam och kafferkorn, hvilka utgöra de viktigaste vårsädesarterna, när det är fråga blott om en enkel skörd, sås först sedan regntiden upphört af det skäl, att båda sädesarterna under groningstiden ej kunna fördraga regn. Inträffar regn, sedan man sått, så måste man så på nytt. Hafva kornen hunnit skjuta upp i brodd, så skadar däremot regnet dem icke.

Såningsarbetet försiggår långsamt och mycket gemytligt. Ofta hafva landtmännen att gå med sina ök 2—3 timmars väg, innan de komma till sina ägor. Detta sammanhänger med egendomsförhållandena i Palestina. En

stor del af jorden, framför allt i de vidsträckta, fruktbara slätterna, såsom slätterna vid Jāfā, Ramle och Jisreelslätten, tillhör staten och kallas därför *arḍ mīri*, förkortning af *arḍ emīri*, d. ä. emiren (kalifen, sultanen) tillhörig jord.[4] Detta slags jord förpaktas mot tiondelen af afkastningen för längre eller kortare tid. Dör förpaktaren, så anses ej kontraktet upplöst utan *muzāraʿa*, bruknings-rätten, öfvergår då till hans barn, eller, om sådana ej finnas, till hans broder eller i brist på broder till hans syster. Finnas ej direkta afkomlingar, så går *muzāraʿa* till hans fader, farbror eller brorson. Först när ingen af alla dessa anhöriga finnes, återgår muzāraʿa till staten. Ett stort stycke af Jisreelslätten är dock sedan 10—12 år tillbaka såsom nämndt försåldt till en grekisk bankir, Sursuk i Beirut.

Ett annat slags jord benämnes *arḍ vaḳf*, testamentsjord, hvilken antingen af landsherren eller af privata personer blifvit skänkt för att med sin afkastning underhålla moskéer eller eljest heliga platser, skolor o. s. v. Så t. ex. finnas länderier, hvilka på detta sätt äro anslagna till den s. k. Omarmoskéen i Jerusalem och moskéen i Hebron. Det årliga tiondet för sådan jord aflämnas till en förvaltare för de ifrågavarande stiftelserna, hvilken äfven erhåller en del för sin förvaltning — en årsinkomst, som kommer mången fattig eller afsigkommen officersfamilj väl till godo.

Arḍ mulk (egendom) är privatjord i egentlig mening och kan försäljas eller bortbytas efter behag af ägaren. Den utgöres för det mesta af smärre åkerlappar på bergshöjder eller kullar, trädgårdar, oliv- och fikonplanteringar och vingårdar. De äro vanligtvis omgifna med en stenmur eller en kaktushäck. — På de magra bergshöjderna, sällan på de fruktbara slätterna ligger en god del af jorden obrukad, dels på grund af otillräckligt befolkning, dels på grund af fattigdom eller lättja. Den tjänar ofta som allmänna betesplatser; kalkbrännare samla en del stora törnbuskar, som växa på sådan jord, till brännmaterial. Ej sällan träffar man äfven s. k. »dödt land» (*arḍ mejjite*) d. v. s. sådant, som en lång tid legat oodladt. Den som »gör det lefvande» (*jeḥji*), gör det på samma gång till sin egendom. Många nu vackra vingårdar kring Nasaret äro sådana »lefvande gjorda jordstycken». Dessutom gifves

det s. k. *arāḍi mahlūle*, d. v. s. jord, hvars ägare dött eller af fattigdom eller skulder måst gå ifrån sin egendom. Sådan jord återfaller till staten.

Nalkas nu tiden för plöjningen, så vandrar en *muʿallim*, en »mästare», omkring i byarna. Med en såg af allra jämmerligaste slag, en yxa och, om det är riktigt fint, en hyfvel tar han in hos schēchen i en af de större byarna; och nu dröjer det ej länge, förrän hans ankomst är bekant i trakten. Hvarje fellach börjar nu syna sin plog (*ʿaud*), som han har i sin hydda eller vanligen för större säkerhets skull anförtrott åt byhelgonets vård i dess veli eller graf. Är den i behof af reparation, så slänger han den på axeln och beger sig sjungande på väg bort till mästaren. Under vägen siktar han kanske efter en trädgren, som kan vara duglig till stång eller plogstock, hugger af den han finner lämpligast och visar den för *muʿallim*, hvilken dock vanligen med öfverlägsen min lägger den åt sidan såsom obrukbar.

Mästaren griper sig därpå an med reparationerna, och den ene fellachen sällar sig till den andre omkring honom. Under djup beundran sitta de där nedhukade på marken i en krets omkring honom och se med förvåning på, huru han bearbetar träklossen med yxan, vänder och vrider på den, besiktigar dess vinkelmått med ett öga, därpå ger honom ett hugg, där han synts honom för ojämn, hyflar den slät och med hjälp af finger och tumstock ger de särskilda delarna deras riktiga längd. Är plogen färdig, så betalar fellachen det bestämda priset för lagningen, och *muʿallim* gör nu upp med annan om lagningen af en ny *ʿaud*, dock allt utan brådska. Under tiden inväntar fellachen, för att få njuta af mästarens konst, sin granne, tills äfven han fått sin plog färdig, ty brådska är något som fellachen lika litet som *muʿallim* känner. På hemvägen underhåller man sig sedan med att prisa *muʿallims* skicklighet. »Vid Gud, en mästare! Det ges ej hans like; vid Guds rättfärdighet, han känner allt på pricken», så heter det, när kamraterna med sina nyreparerade plogar på axeln tåga hemåt.

Är fellachen utan plog eller är den gamla oduglig, så måste han begifva sig till någon af de byar eller städer, där tillverkningen af sådana utgör en lokalindustri, såsom t. ex. i Nasaret.

Är så redskapen färdig, så händer det dock, att fellachen ännu ej är färdig till att plöja. Vi ha erinrat därom, att den för åkerbruk lämpliga jorden till allra största delen utgöres af regeringsland (*arḍ mīri*) eller testamentsjord (*arḍ vaḳf*), och att fellachen endast är förpaktare. Hvarje by har nu vissa sträckor af dessa länderier anvisade åt sig, och dessa sträckor blifva vid regntidens början fördelade genom lott på de särskilda landtmännen. Alla som vilja plöja, samla sig på den öppna platsen (*sāḥa*) i byn. Byns *imām* eller *chaṭib*, hvilken är på en gång byskrifvare, arkivarie, räkenskapsförare o. s. v., har att leda förhandlingarna. De närvarande fellacherna uppgifva huru många plogar de kunna ställa upp. Har någon blott en half plog, d. v. s. blott en oxe, så slår han sig tillsammans med en annan, som också blott har en. Därpå fördelas alla i klasser. 40 par ha t. ex. anmält sig, dessa delas i fyra klasser på hvardera 10 par, och öfver hvarje klass sättes en förman eller schēch. Därpå indela schēcherna landet i 4 lika stora delar. I allmänhet följer man så vidt möjligt gammal praxis. Sedan företages utlottning af de särskilda klassdelarna, i det att en liten pilt får draga lottsedlar ur en väska för hvar och en af de 4 klasserna. Är detta fördelningsarbete afslutadt, så hafva de särskilda schēcherna att fördela den för hvars och ens klass bestämda jordlotten mellan de till klassen hörande fellacherna. Därvid går man dock ej så till väga, att hvar och en får en sammanhängande jordsträcka, utan, då den för klassen bestämda jordlotten vanligen utgöres af bättre, medelgod eller sämre jord, så gör man anspråk på, att hvar och en skall ha sin andel af alla dessa kategorier; och på detta sätt får hvar och en i stället för en eller två lotter ett stort antal långa och smala jordremsor (*maras*, eg. snöre), som ligga på olika ställen i byns omgifning. Gränserna anges genom plöjda fåror (*ṭelm*) eller stenar, och en flyttning af dem gäller som en dålig handling såsom på Israels dagar (5 Mos. 19: 14).

Har man en gång sått säden och plöjt ned den, så gör fellachen ingenting vidare åt sin åker. Någon harf eller vält känner han icke. Däremot måste han, för att ogräset, i trakten af Gennesaret framför allt de långa tistlarna, icke alldeles skall förkväfva hvetet, flera gånger företaga en rensning af åkrarna.

Arbetet med skörden kräfver många händer, och många fattiga fellacher draga då ut för att söka arbete som skördemän (*ḥaṣṣād*). En mängd fattiga kvinnor, i synnerhet änkor draga då äfven ut med sina barn för att plocka ax (*laḳḳaṭ*, *ṣejjef*). Om deras arbete har jag förut talat.

Skördemännen bära såsom skydd för bröst och ben vanligen ett slags förskinn af läder och begagna sig äfven af skor för att ej skada sina fötter mot den långa stubben, hvarför skomakeriarbetarne, som förfärdiga skor åt fellacherna, då ha god afsättning. Skörderedskapen består af en krokig skära, kallad *mindjal*, hvilken i Judéen vanligtvis är glattslipad, i Galiléen däremot försedd med tänder, så att den liknar en såg.

Männen gå i bredbent, mycket lindrigt böjd ställning och afskära säden högt upp, så att den kvarstående stubben räcker dem till knäna. På de fruktbara slätterna i Ḥaurān, där jordmånen består af röd lucker lavamassa, upprycker man säden med rötterna. På samma sätt förfar man i det öfriga Palestina med sesam, lins och korn, ifall det är kort. Har den arbetande fått armen full af säd, så lindar han det hela samman till en kärfve (*ḥezme* pl. *ḥezam*). Kärfvarna sammanläggas därpå i hopar och fraktas på åsnor eller kameler i mattor af bast, sammanfästade med trähakar, till tröskplatsen. Arbetet, hvilket i den stränga hettan är rätt påkostande, utföres under glad och munter stämning, som får sitt uttryck i sång från männen och kvinnorna.

Om arbetet på logen har jag förut talat. Gafflarna, som användas vid kastningen, äro merendels mycket enkla och förfärdigade af ekgrenar, en bestående vanligen blott af 2 klor, en annan af 5. Den förra heter *scha῾ub*, den senare, hvilken användes sist, har ännu samma namn som i forntiden hos israeliterna, i det den kallas *midrāh* (jfr *mizrāh* Jes. 30: 24, Jer. 15: 7).

Utom dessa redskap har fellachen äfven såll eller rissel, med hvilka den tröskade och kastade säden ytterligare renas från mindre stenar, jordklumpar, ej fullt söndertrampade ax o. s. v., hvilka vinden ej förmått föra med sig på sidan om logen.[5] Först användes ett såll, förfärdigadt af läderremmar och med »maskor» eller hål på 1 1/2 cm:s vidd, af de infödda kalladt *kirbāl*. Stenarna, jordklumparna och de halftröskade axen blifva kvar i sållet, under det säden faller igenom ned på logen. Därmed kan det vara slut med rensningen på logen. Men i så fall måste säden alltid underkastas en ny rensning på hustaket. Detta är kvinnornas arbete, och på soliga vinterdagar får man se dem sysselsatta med rensningen af hvete uppe på taken. Men fellachen använder, om han är litet mera välbergad, ännu ett såll, kalladt *ṛirbāl*, med så täta eller fina maskor, att endast agnskal, jord och söndertrampade sädeskorn falla igenom, under det att de normala kornen bli kvar i sållet.

Välmående fellacher sälja årligen stora kvantiteter af sin skörd. Resten magasineras i torra rum eller för ändamålet anlagda cisterner, och den för kreaturen hopsamlade halmen (*tibu*) bevaras likaledes på torra ställen, vanligen i klipphålor. Men många fattiga få knappt så mycket kvar, att de reda sig till nästa skörd.

I det fall att man ej begagnar sig af handkvarn, fraktar man sin säd till en vattenkvarn — väderkvarnar äro sällsynta. Här mottages den af en *muṣauvil* (»vaskare»), som lägger den i en af kvaderstenar uppmurad bassäng af 1 1/2 × 1 m:s omfång och 0,75 m:s djup, hvilken genom rörledningar står i förbindelse med vattnet, som drar kvarnhjulet och kallas *miṣval* (jfr hebr. *mezūlā*). Sedan säden här blifvit renad, utbredes den på taket af kvarnen och torkas sparsamt, ty i fullkomligt torrt tillstånd skulle den genom »damning» förflyktigas vid malningen. Före malningen renas säden vidare med två slags finare rissel. I kvarnen siktas mjölet med en mer eller mindre fin hårsikt (*munchul*), förfärdigad af tagel, för att skilja finmjölet, som faller igenom, från kliet, som stannar kvar.

Den fattigare befolkningen får ofta nöja sig med ett svagare mjöl af hveteskal eller hylsorna kring hvetekornen,

uppblandadt med något majs och, om sädespriserna äro höga, med *kersenna*, en *Vicia*-art, som eljest tjänar till foder åt kreatur. Det af alla dessa sädesarter sammanmalda mjölet siktas därpå, och det finare, *mureijasch*, tjänar som sagdt till mjölberedning för de fattiga. Det, som återstår efter den första siktningen, siktas än en gång med en gröfre sikt, och den nu erhållna finare delen, som kallas *schūfān*, upplägges af mjölnarne i särskilda skjul, där det antingen i följd af jordens fuktighet eller det genom taket sipprande regnvattnet så småningom tar form af en kompakt massa, af hvilken man, då dyr tid eller hungersnöd inträffar, med yxa hugger af ett större eller mindre stycke och därpå mal det tillsammans med andra sädesarter.

Profeten Amos har i kap. 9: 9 en bildlik anspelning på en sållning eller siktning, som blifvit olika tydd alltsedan Aqvilas dagar men hvilken måhända torde få någon belysning af de här ofvan beskrifna sätten för sållning. »Jag skall», så lyda orden hos Amos — »låta sålla Israels hus bland alla folk, såsom man sållar med ett såll (k^{e}bārā), men (eller: då) icke ett korn faller till marken». Tänker man sig under benämningen »såll» (*k^{e}bārā*) hos Amos ett såll motsvarande *ṛirbāl*, genom hvars maskor endast finare agnflisor, jord o. s. v. falla ned, under det att säden förblir kvar, så är bilden klar. En verklig sållning förestår för Israel; det som »faller igenom», går under. Men Jehovah skall ställa så till, att ej ett enda verkligt korn faller till jorden. Det skall ej gå så, såsom då man sållar med ett »grofsåll» (*kirbāl*), då säden »faller igenom» och det odugliga eller otröskade blir kvar, eller såsom då man siktar med en sikt (*munchul*), då det finaste och bästa faller igenom, men det gröfre och sämre stannar kvar; han skall använda en »finsåll» (*ṛirbāl*), där endast det odugliga faller igenom, men de verkliga kornen blifva renade och bevarade.

Så tolkadt ger detta ställe en mening, hvilken varit för profetens landsmän så mycket tydligare, som han måhända med sina ord anspelar på ett urgammalt hebreiskt ordspråk. Araberna begagna namnen på såll eller sikt i flera ordspråk. Så heter det bland annat: »Han liknar *munchul*, som behåller kliet och kastar bort mjölet», d. ä.

han är en dåre som föredrar det värdelösa framför det värdefulla; eller: »Den som siktar människorna med *ṛirbāl*, den sikta de med *munchul*», d. ä.: den som bestraffar det dåliga hos dem, hos honom låta de ej något godt finnas kvar.

I många fall händer det, såsom jag antydt, att fellachen ej får mycket öfver hvarken att mala eller sikta, när han betalt alla utgifter. Först måste han af det tröskade hvetet och kornet betala arrendesumman till regeringen eller den ifrågavarande stiftelsen, hvars jord han brukar. Detta kan ske antingen direkt eller indirekt genom förpaktare. Och hvilka utpressningar därvid kunna komma i fråga, får den arme fellachen väl erfara. Att något liknande system varit rådande äfven på Jesu tid och gifvit anledning till liknelsen om den orättfärdige gårdsfogden, är mycket sannolikt. I vanliga fall har fellachen under vintern tagit lifsförnödenheter m. m. på kredit af köpmannen i staden och såsom borgen lämnat en revers på den säd, han väntar af sin åker. Denne passar nu vid tröskningstiden på för att utfå sin fordran, för så vidt fellachen ej genom något knep lurar honom angående tiden. Har fellachen en dräng, så erhåller äfven denne nu sin lön. Äfven byns ämbetsman (*imām*, *chāṭib*), hvilken ofta på samma gång tjänstgör såsom byns barberare, eller i allmänhet hvar och en som fellachen behöfver anlita, är hänvisad att utfå sin betalning vid »tröskningstiden» (*vaḳt el-bēdar*, eg. logtiden). Dervischerna, de fattiga landtprästerna, de blinda och de spetälska vallfärda likaledes till fellachens loge och gå sällan tomhändta därifrån, ifall det finnes något öfver, sedan alla de andra fått sin del.

Detta kan blifva händelsen, äfven om fellachen arbetar aldrig så mycket, då hans fordringsägare räkna hög procent och han själf är en dålig räknemästare. Det är därför ingenting ovanligt, att han hvartannat år får gå ifrån hus och hem och söka inreda sig en lerhydda på ett annat ställe.

Hafva skulderna växt till en sådan höjd, att han ej ser sig någon utväg att betala dem, händer det, att han

befriar sig ur läget genom rymning. Han packar då ihop sina två mattor eller täcken, sin gryta och sin vattensäck jämte sina skor, lägger hela bohaget på den enda åsnan, han har kvar, och låter hustrun bära en del och beger sig så nattetid ned i Jordandalen, där han söker komma öfver floden på något vadställe eller någon af bryggorna, och vandrar därpå upp till Ḥaurān eller ʿAdjlūn, där han är så godt som säker för efterspaningar.

Från Nasaret till sjön Gennesaret.

Från Nasaret öfver Gat Hefer till Kana. — Lūbije. — Ḳarn Ḥaṭṭin. — Första anblicken af sjön Gennesaret. — Dess omgifning. — Tiberias. — Från dess historia. — Afskydt af judarne, undviket äfven af Jesus. — Senare säte för judisk lärdom. — Minnen från denna tid. — Judemission. — Franciskanerklostret. — Båtfärd mot södra delen af sjön. — Följder för den resande af mohammedanernas fasta. — Mohammedansk fatalism. — Båtfärd till norra ändan af sjön. — Nya erfarenheter af de inföddas fatalism. — Fikonkällan. — Chān Minje. — Branta stränder. — ʿAin eṭ-Ṭābiḳa. — Coracinusfisken. — Kapernaumskällan. — Tell Ḥūm — Dess ruiner. — Identiskt med Kapernaum. — Dess betydelse på Jesu tid. — Jesu vistelseort. — »Upphöjdt till himmeln, nedstörtadt ända till afgrunden». — Utsikten öfver sjön från Kapernaum. — Städernas storlek. — Sjöns omfång. — Chorazin. — Jordans inlopp. — Betsaida. Dess läge. — Gränsen mellan Galiléen och Gaulanitis. — Julias identiskt med evangeliernas Betsaida? — Belysning af berättelsen i Mark. 6: 30 f. och parall. ställen. — »Törne och tistel». — Öde trakter (öken). — Platsen för bespisandet af de 5,000. — Samakdalen. — Kursi eller Kersa = Gerasa, Gergesa. — Gamala. — Hippos. — Mohammedansk, judisk och kristen fatalism. — De varma källorna söder om Tiberias. — Judiska offerfester. — »Fyrahanda sädesåker». — Tarikeas läge. — Fisk på pater Lukas bord. — Egendomliga fiskarter. — De inföddes afvoghet mot sjöfart. — Fisket nu och på Jesu tid. — Fiskredskap och fiskelycka.

Tiberias d. 14 april 1891.

Klockan $^1/_2$5 på morgonen i dag bröto vi upp från Nasaret, där vi haft våra tält uppslagna öfver 3 dagars tid. Det var med vemod, vi skildes från den lilla byn, från hvilken vi medförde endast angenäma minnen, om

jag bortser från hundarna, hvilka här stört oss mer än på något annat ställe. Men med känslan af saknaden blandades glädjen öfver att före middagstid få se sjön Gennesaret.

Vi följde en körväg, som är påbörjad och delvis färdigbyggd mellan Nasaret och Tiberias i nordostlig riktning, och togo från höjderna nordost om staden för sista gången afsked från Jesu barndomshem. Efter ungefär en timmes ridt hade vi till vänster om vägen byn *el-Meschęd*, hvars läge motsvarar *Gat Hefer* inom Sebulons stamland (Jos. 19: 13), profeten Jonas födelsestad (2 Kon. 14: 25). Man utvisar ännu hans graf på ett ställe i byn.

Landskapet bibehöll de mjuka former, som utmärka naturen i Galiléen i motsats till Judéen, men var långt ifrån leende eller yppigt. Efter en och en half timme hade vi byn *Kafr Kennā* framför oss, omgifven särdeles i väster af vackra trädgårdsanläggningar, där granatäppelträdens högröda blomster glödde i det rika solskenet. Byn ligger på sluttningen af en låg kulle midt i en liten dal och har i västra utkanten en rik källa, där en väldig sarkofag tjänar till vattenho. Den kyrkliga traditionen förlägger det nytestamentliga *Kana* (Joh. 2) till detta ställe. Om traditionen har rätt eller om detta Kana skall sökas i det norr om Baṭṭofslätten liggande *Ḳanat el-Djelīl* (Galiléens Kana), är ej lätt att afgöra. Uppgiften hos äldre pilgrimer, att Nya testamentets Kana låg 3 romerska mil från *Sepforis* och att där fanns en källa bredvid byn, passar onekligen bättre in på Kafr Kennā.[1] Af byns omkring 600 invånare äro ungefär hälften mohammedaner, de kristna utgöras mestadels af greker; därtill komma några luteraner och protestanter. De båda förstnämnda konfessionerna ha här uppbyggt kyrkor och inrättat skolor. Om traditionen har rätt, var det alltså här Jesus bevistade bröllopet i Kana och Natanael hade sitt hem (Joh. 1: 45). Från *Kafr Kennā* ledde vägen mellan mindre dalgångar ut till en bred dalsänkning, hvilken den stora *Baṭṭōfslätten* utsänder i ostlig riktning. Dalens grönskande sädesfält och den rödbruna mullen efter förvittrad lava å de upplöjda åkrarna erinrade om Jisreelslätten. I norr reste sig *Tūr' āns* berg, som afgränsa dalen från Baṭṭōfslätten.

I den östra kanten af dalsänkningen höllo vi vår vanliga förmiddagsrast med byn *Lūbije* ett litet stycke söder om oss. Här såsom annorstädes under våra raster fingo våra hästar och åsnor obehindradt gå i bet å det mestadels med ogräs bevuxna fältet. Öfverallt, där jorden ej är besådd med hvete, korn o. s. v., anses den såsom gemensam egendom, och resande främlingar eller förbifarande fellacher anses ha full rätt att släppa sina djur i bet. På grund af detta och liknande förhållanden är det möjligt, att en del familjer, som icke äga ett enda stycke land, likväl kunna uppföda mindre hjordar af får, getter och kor.

Stället, där vi rastade, är bekant genom fransmännens ärorika strid under general Junot mot en öfvermäktig turkisk här år 1799.

Från Lūbije började terrängen luta mot öster. Rätt framför oss höjde sig längst bort Djōlāns berg. Vi kunde snart skönja den öfre delen af Gennesarets djupa bäcken och ana sjöns konturer. Dess vattenspegel dolde sig dock ännu en god stund för våra spanande blickar.

Till vänster om vägen höjde sig efter en halftimmes ridt *Ḳarn Ḥaṭṭīm*, en mörk höjd med svagt grönskande sluttningar, hvilka brant stupa ned mot öster midt för en i sjön Gennesaret utmynnande djup dalklyfta. Denna höjd omtalas i Talmud såsom *Kefar Ḥaṭṭije* och sammanställes med *Haṣiddim* (Jos. 19: 35). Vid foten af denna höjd ledo de kristna korsfararne det afgörande nederlaget emot Saladin 1187, hvilket för alltid bröt deras makt i Palestina. Ett egendomligt sammanträffande vore det, om den ungefär ett århundrade senare uppdykande legenden vore sann, att denna höjd varit platsen för Jesu bergspredikan. En kraftigare stadfästelse på Jesu predikan, att Guds rike icke är af denna världen och att endast de saktmodiga skola besitta jorden, under det att de, som gripa till svärd, skola förgås med svärd, kunde hans ord ej få, än korsriddarnes fruktansvärda nederlag. Vägen gjorde därefter en liten svängning mot sydost, och det gick alltfort utför, utan att vi ännu kunde upptäcka någon flik af sjön Gennesarets vattenyta. En större dal till vänster, enstaka mörka basaltblock i närheten af vägen,

längst bort i öster de blånande dragen af Djōlāns och Ḥaurāns bergskedjor, i norr bergen kring Ṣafed och Stora Hermon — sådan såg omgifningen ut, då vi närmade oss Gennesarets bäcken.

Om en stund mötte vi ett sällskap amerikanska damer, som färdades i vagn. Åsynen af det i denna trakt ovanliga fortskaffningsmedlet drog för ett ögonblick min uppmärksamhet från öster, och jag märkte ej, att den nordöstra änden af den efterlängtade sjöns vattenspegel i ett nu låg öppen framför oss. En liten afvikning till höger från vägen, och vi kunde se ut öfver större delen af sjöns vatten, omgifvet af en krans af berg och kullar med mjukare former än Döda hafvets omgifning men öfvergjutna af delvis samma egendomliga färgskimmer.

Naturen är lika litet kring sjön Gennesaret som på något annat ställe i det Heliga landet enligt våra begrepp verkligt leende eller förtjusande. Bergen och höjderna sakna i allmänhet skog, och, oaktadt deras sluttningar i Galiléen ej äro så kala som i trakten kring Jerusalem, så saknar man dock äfven här våra mjuka gräsmattor och lummiga buskväxter. Den gråsvarta eller hvitgula jord- eller bergmassan lyser på talrika ställen genom det glesa, mattgröna täcket. Därtill kommer, att största delen af jorden är ouppodlad. Storartad är icke heller anblicken såsom vid Döda hafvet. Den som väntar sig ett stycke alpland eller Norgesnatur blir bedragen. Och dock var det en egendomlig, rörande skönhet, som präglade den lilla sjöns enkla omgifningar. Dess ljusblåa vatten låg där stilla och orörligt i det starka solljuset. Kanten af Djōlāns berg speglade sig skarpt i dess östra brädd och visade oss sina former i djupet bättre markerade, än då vi sågo dem utan denna förmedling. Kuststräckan i norr inhöljdes i en lätt, ljus solrök, så att vi tämligen väl kunde följa dess fint afrundade linier. Framför oss stupade terrängen tämligen brant ned mot midten af den västra stranden. Den södra delen af sjön doldes ännu af en höjdsträckning till höger.

Då vi efter en kort stunds uppehåll sakta letade oss väg ned mellan höga, rödblommiga tistlar och mörka basaltblock, framträdde så småningom nere vid stranden först det norra hörnet och till slut hela västra delen af

den mörka stadsmuren kring Tiberias, och där innanför höjde sig de mestadels hvitrappade hustaken och några enstaka grönskande palmkronor, hvilka fint aftecknade sig mot vattenytan i bakgrunden.

Tiberias med sina små uppodlade fält i en amfiteatralisk dalsänkning utgör nästan den enda hvilopunkten för ögat, då man närmar sig sjöns stränder. Öfverallt annorstädes hvilar en nästan högtidlig tystnad och ödslighet. De få byarna, som ännu föra en tynande tillvaro kring sjön, märker den resande först, när han är inpå dem. Vi spejade äfven förgäfves efter ett segel eller en fiskarbåt. Likväl finnes för närvarande ett tiotal båtar i Tiberias, men de torde nu vara de enda i hela sjön.

Ej underligt om vi liksom sökte någonting i denna stilla omgifning — sökte en Petrus och hans stallbröder, ifrigt sysselsatta att lägga ut eller draga upp sina nät — folkskarorna, som trängdes på de smala, branta stränderna för att uppfånga några ord från den gudomlige mästarens mun, och honom själf sittande på en klippa nära strandbrädden eller stående i båten och undervisande dem i Guds rikes hemligheter. Ödsligheten och folktomheten bidraga ej så litet att förminska traktens skönhet.

Och dock verkar den rådande tomheten och stillheten kring Gennesaret mera välgörande än larmet på Jerusalems gator, ja i självfva det jämförelsevis stilla Betlehem och Nasaret. På alla dessa ställen måste man liksom tillsluta ögonen för det närvarande för att i fantasien kunna bygga upp det förgångna, hvilket man dock väsentligen söker i detta land. Här kan man hålla ögat öppet och ur minnet uppbygga byarna och städerna. Lyckligtvis har äfven en del ruiner och minnesmärken, till följd af den glömska och förgätenhet, hvaråt sjöns stränder hemfallit, blifvit så pass bevarade, att den med fackkunskap utrustade resanden ej är utan stödjepunkter för rekonstruktionen.

Tiberias visade sig på närmare håll, troget den orientaliska stadstypen, såsom ett trångt och smutsigt näste, huru täckt det än hade tett sig på afstånd. En babylonisk språkförbistring gjorde sig gällande bland den mängd judar, som rörde sig på gatorna eller sutto i smärre grupper kring löksängarna utanför stadsmuren.

Tyska, arabiska, polska, spanska, italienska och ryska mumlades om hvartannat i ett obegripligt sammelsurium.

Vår dragoman hade från Nasaret genom telegram beställt rum åt oss i det latinska franciskanklostret, och dess guardian, kallad pater Lukas, en tyrolare till nationalitet med ett patriarkaliskt skägg och ett par lifliga barnaögon, mottog oss med stor välvilja och bevågenhet. Det är honom säkert ingen hemlighet, att vi alla äro protestanter. Men det hindrar honom icke att själf delvis passa upp vid bordet eller stående underhålla sig med sina gäster under måltiden. Det gjorde mig nästan ondt om den gamle mannen, då vi ofvanpå taket sågo hans hårda bädd under öppen himmel och af klostrets personal hörde, att han om natten stiger upp minst hvarannan timme för att bedja eller läsa mässor, och nu sågo honom anse det som sin plikt att underdånigt betjäna oss. Det är sannerligen ingen lätt sak att vara katolik på allvar!

Tiberias har inne i staden egentligen inga intressanta forntidslämningar. De som finnas ligga utom den nuvarande staden och utgöra rester af den gamla stadsmuren, hvilken kan spåras långt söder ut och ett stycke upp på en sydväst om staden belägen bergshöjd, kallad »Herodesberget». Staden har till för kort tid sedan varit ett eländigt näste efter jordbäfningen 1837 och först på de sista åren utvecklats till en stad, jämförlig med de flesta andra i Palestina. Det har dock ännu blott omkring 3,700 invånare. Annorlunda måste det ha sett ut här att döma af dess forna utsträckning, då Herodes Antipas (omkring 26 eft. Kr.) hade utvidgat och förskönat den gamla byn, enligt den jerusalemiska Talmud kallad *Rakkat* (Jos. 19: 35), eller enligt Hieronymus *Kinneret*, och gjort den till Galiléens hufvudstad och sin egen residensstad. Judarne voro väl i början obenägna att flytta in i den nya hufvudstaden, då man vid utvidgningsarbetet hade stött på grafvar, och platsen i följd däraf i deras ögon måste betraktas såsom oren. Men Herodes tvang en mängd galiléer att bosätta sig där och lockade andra dit genom att åt dem uppföra hus och bevilja dem allahanda privilegier och friheter. I intresse att få staden befolkad öppnade han dess portar äfven för en hop äfventyrare och frigifna slafvar, hvilkas närvaro gjorde staden ännu mera afskydd för judarne.[2]

För sig själf uppförde denne furste, som hade ärft sin faders praktälskande sinnelag, ett ståtligt palats med förgylldt tak och djurbilder. Denna byggnad låg sannolikt på det nämnda Herodesberget, stadens akropolis, och har alltså på Jesu tid varit synlig vida omkring från sjön och dess stränder. Hela staden utstyrdes efter romersk-grekisk smak, författningen var äfven hellenistisk, och Herodes lät åt sig uppföra en rännarbana i staden. Denna främmande utstyrsel ökade ännu mera än invånarnes misstänkta beskaffenhet judarnes afsky. Märkligt nog synes äfven Jesus hafva undvikit staden. På annat sätt kan man svårligen förklara, att Tiberias endast i förbigående nämnes i den evangeliska berättelsen (Joh. 6: 1, 23; 21: 1) och att Jesus, oaktadt Herodes önskat att få se honom, var för denne okänd ända intill tiden för korsfästelsen (Mark. 14: 1; Luk. 23: 8). Bland Jesu lärjungar befann sig dock en kvinna, Johanna, som var hustru till en af Herodes Antipas' ämbetsmän (se Luk. 8: 3). Herodes uppkallade sin stad efter kejsar Tiberius, och namnet har bibehållit sig i det nuvarande Ṭabarīje, likasom sjön ännu kallas Baḥr et-Ṭabarīje; i Nya testamentet bär sjön dels samma namn »hafvet vid Tiberias» (så äfven i Talmud), dels »Galileiska hafvet», dels »sjön Gennesaret», så äfven i targumerna och hos Josefus, likasom i första Mackabéerboken. I Gamla testamentet heter den »Kinnerets» eller »Kinnarots sjö».

Efter Herodes Antipas' afsättning (år 39) öfvergick Tiberias till Agrippa I, efter hans död till de romerska prokuratorerna och skänktes sedan af Nero till Agrippa II, (61), hvilken emellertid gjorde Seforis till Galiléens hufvudstad, hvaröfver invånarne i Tiberias kände sig ej så litet missnöjda och därför med tiden slöto sig till upprorspartiet. De underkastade sig dock Vespasianus och erhöllo af honom amnesti.

Under den följande tiden slogo judarnes ovilja mot staden om till entusiastisk kärlek och beundran, hvilket bland annat får sitt uttryck i tron på deras kommande frigörelse skall utgå härifrån, att synedriet här åter skall upprättas och de dödas uppståndelse försiggå 40 dagar tidigare i Tiberias än annorstädes. Enligt legenden skall den berömde judiske mystikern Simon ben Jokai ha för-

klarat staden ren, sedan han återfått sin brutna hälsa genom de varma källorna söder om staden. Synedriet flyttades från Sepforis till Tiberias, och den lärda rabbinskolan i Jamnia förlades äfven hit, där den utvecklade sig i bestämd motsats till kristendomen. Flera lärda rabbiner verkade här under ledning af judarnes dåvarande öfverhufvud, Juda den helige. Genom honom har den traditionella affattningen af lagen, som är känd under namnet Mischna, kommit till stånd. I början af fjärde århundradet samlades här de kommentarier eller tolkningar af Mischnan, som äro bekanta under namnet den palestinensiska Gemaran eller den s. k. jerusalemiska Talmud; och i 6—7:e århundradet blef Tiberias medelpunkten för det textkritiska arbete, hvars resultat är kändt genom den »tiberiensiska (palestinensiska) Massora». »Världshistorien är världsdomen», säger Schiller; och det är betecknande, att samlingen och kodifikationen af judarnes stadgar har ägt rum i en hednisk stad, uppbyggd på en samling öfvergifna grafvar!

Denna period i staden Tiberias' historia har gjort den till en helig stad i judarnes ögon; ett minne af denna tid har man i de många rabbingrafvar, som utpekas i stadens närhet. Sålunda visas på bergssluttningen sydväst om staden den berömde rabbi Akibas graf, densamme som erkände den i början af det andra århundradet efter Kr. uppträdande upprorsmakaren Simon, kallad Bar Kochba, »stjärnans son» (4 Mos. 21: 17), såsom Messias, och hvilken mer än någon annan bidragit att gifva judendomen dess outplånliga andliga prägel. Längre ned på sluttningen väster om staden hvilar den berömde judiske filosofen Majmonides, af judarne kallad RaMBaM, d. ä. rabbi Moses ben Majmon, hvilken dog i Egypten 1204 men såsom lik fördes hit, vidare hans fader Majmon och flera andra berömda såsom Jochanan ben Zakkai, lärjunge till Hillel, och andra. Studiet af Talmud bedrifves än i dag med ifver af judarne, som utgöra omkring $^2/_3$ af stadens befolkning och äga 10 synagogor; de öfriga invånarne utgöras af omkring 1,200 mohammedaner och omkring 200 kristna. Enligt judarnes tro skall redan Salomo ha byggt en fästning på Herodesberget. Dit förlägga de äfven Maon, Nabals hemort (1 Sam. 25: 2). Nabal skall till och med vara begrafven i en nedanför

berget belägen moské, *Sitt Iskēne*. Karmel, där Nabal hade sina hjordar, skall vara trakten från Tiberias till Haifa — alltsammans intressanta exempel på huru den senare judendomen ville hafva bibliska namn och orter i närheten af sin andliga hufvudstad.

»*Free church of Scotland*» har i norra delen af staden uppbyggt ett präktigt hus såsom missionsstation för arbetet bland judarne. Men här såsom annorstädes ha dessa visat sig vara ett tämligen otacksamt fält för missionssträfvanden.

Midt i den om lättja och oordning vittnande byn ter sig det latinska klostret med sina snygga och trefliga rum som en välgörande syn. Om det varma klimatet och traktens fruktbarhet, ifall man kunde förmå sig till ordentligt arbete, talade pater Lukas' välvårdade trädgård. Bland blommande granatträd och oleandrar växte där nästan fullmogna fikon och stora vinrefvor, för att ej tala om färsk potatis, blomkål, salad m. m.

På eftermiddagen efter vår ankomst gjorde vi en utfärd i båt mot söder. Vår mening var att komma till sjöns ändpunkt, där Jordan med en tvär krökning mot väster flyter ut ur sjön. Men våra roddare voro allesammans mohammedaner, och då vi hade passerat något mer än hälften af vägen, var det ej möjligt att få dem att ta ett tag längre. Solen lutade nämligen till nedgången, då de åter fingo äta, och då de måst fasta sedan morgonen, var det ej att undra på, om de ej ville förlänga fastetiden. Vi lefva ännu i Ramaḍān. Ett försök att meta aflöpte äfven utan resultat, hufvudsakligen på grund af alltför dåliga fiskredskap. Då vi anmärkte, att en fisk ej gärna skulle nappa på ett bete, där kroken ej ens till hälften var dold, svarade en af sällskapet: Ingen fara: Den Allah vill gifva mat, han får en fisk därpå! Detta är betecknande för mohammedanernas fatalism, med hvilken de söka urskulda all lättja, tröghet och bristande omtanke, ja till och med sina egna synder! *Min Allāh*, det är från Gud, är ett uttryck, som de använda såsom första eller sista resurs i nästan alla de fall, där de hafva att försvara sig. — På aftonen togo vi oss ett uppfriskande bad i sjön till stor förvåning för några tiberiensare, som stodo och sågo på. De hade väl behöft göra detsamma, men de funno temperaturen för kall.

Tiberias d. 15 april 1891.

I dag ha vi med undantag af grefvinnan, som stannade i Tiberias, gjort en roddtur norr ut till *Tell Ḥūm.* Läkaren i den skotska judemissionens anstalt hade lånat oss båt, och åtta tiberiensiska sjömän skulle sköta årorna. Men denna gång fingo vi göra bekantskap med den ostadighet, för hvilken sjön är känd från den evangeliska historien. En timme innan vi begåfvo oss af, låg dess yta lugn och spegelblank, men just som vår båt kom förbi Tiberias' nordöstra mur, märkte vi en känning af de alltmer tilltagande häftiga vindstötarna från väster. Så ofta vi hade en dalsänkning eller klyfta till vänster, var vinden så stark, att våra roddare endast med största svårighet kunde hejda båten från att komma i drift mot öster till den motsatta stranden. Vi insågo genast situationen och beslöto att hålla oss tätt intill stranden, så att ej vinden skulle få makt med båten. Men nu stötte vi på en ny svårighet. Stranden var full af stenar, som sträckte sig långt ut i sjön och lågo här och hvar endast en half fot under vattnet. Vi gjorde, så ofta vi kunde observera stenarna, våra roddare i god tid uppmärksamma på dessa. De sågo emellertid icke och ville ej heller se någonting: *māfisch sachra*, det finns inga stenar, ljöd deras svar; om ett par minuter sutto vi vanligen fast på en sten. När vi åter kommit på flott vatten och varnade våra sjömän att icke, för att undvika stenarna, ro för långt ut, men våra varningar ej hörsammades, förrän vinden med rask fart förde oss allt längre mot öster, tröstade de sig själfva och oss med det vanliga: *Min Allāh*, det är från Gud!

Efter många krokvägar och hundratals upprepade kommandorop till våra roddare, hvilka lika många gånger lämnade dem utan afseende, uppnådde vi nordöstra hörnet af Gennesaretslätten, där bergen träda litet närmare sjön och vi alltså kunde påräkna litet lugnare farvatten. Här ligger helt nära sjön vid foten af den branta klippväggen en präktig källa, beskuggad af ett fikonträd och därför kallad (*ʿAin et-Tin*) »Fikonkällan». Dess omgifning tedde sig mycket fruktbar, och omkring källan hade samlat sig en liten hjord hornboskap. Källan har sitt utlopp direkt i sjön, vid hvars strand den bildar en bred sump,

hvilket är af betydelse för bestämmandet af Kapernaums läge, såsom vi skola få se.

Litet längre mot norr vid foten af de allt närmare framträdande bergen ligger en samling ruiner, hvilka dock ej gå tillbaka till äldre tider och gifva oss någon stödjepunkt för någon äldre historiskt märkvärdig ort. Bredvid dem ligger en förfallen chān (härberge och varuupplagsplats) med namnet *Chān Minje*. Flera forskare, som antaga tillvaron af ett Betsaida på denna sidan Jordan, till skillnad från Betsaida Julias på östra sidan, hafva emellertid här velat söka det förra. Men detta antagande af tvenne städer med namnet Betsaida är, i betraktande af Josefus' och evangeliernas sätt att tala om Betsaida utan någon vidare bestämning och utan att skilja det från någon annan ort med samma namn, onödigt och onaturligt, såsom vi skola se längre fram. Johannes kallar visserligen Filippus' födelsestad för »Betsaida i Galiléen». Men denna uppgift, som har till syfte att orientera främmande läsare och är affattad efter de geografiska förhållandena längre fram i tiden, innehåller intet bevis för tillvaron af ett annat Betsaida än Betsaida Julias.

Under medeltiden hade emellertid denna plats en stor betydelse såsom hufvudstation för den stora karavanvägen mellan Damaskus och Medelhafskusten, och själfva den *Galileiska sjön* omtalas på 1400-talet såsom »*sjön vid el-Munje*».

Vi följde kusten mot norr och hade åter tillfälle att se, huru nära bergen framträda mot sjön. Det är en fullt trogen och på de lokala förhållandena grundad karakteristik, då evangelierna så ofta berätta, att Jesus nödgades stiga i en båt för att lära de å stranden samlade folkskarorna (Luk. 5: 1 f.; Matt. 13: 1 f.). Frånräknar man Gennesaretslätten, trakten omkring Tiberias och ett sumpigt slättland vid norra stranden af sjön på andra sidan Jordan, så framträda bergen på västra sidan så nära, att en båt ofta var den naturligaste predikstolen för en större samling åhörare.

Ungefär midt emellan Chān Minje och det norr därom liggande ruinfältet Tell Ḥūm ligger på något afstånd från stranden en ny källa *'Ain eṭ-Ṭābiṛa*, i hvars närhet den tysk-katolska palestinaföreningen börjat anlägga en koloni.

Denna källa har likasom den omtalade »Fikonkällan» spelat en roll vid sökandet efter det gamla Kapernaum. I sin beskrifning af Gennesaretslätten omtalar nämligen Josefus, att den bevattnas af en mycket rik »källa, som inbyggarne kalla *Kefarnaum* och som några betrakta såsom en gren af Nilen, enär den innehåller en fisk, som är besläktad med Coracinusfisken i träsken omkring Alexandria». Sitt namn måste källan ursprungligen ha från staden eller byn i dess närhet, enär dess första del (*Kefar*) betyder köping, by. Det gällde därför att i närheten af Gennesaretslätten finna en källa med den omtalade fiskarten och att i dess närhet kunna påvisa några ruiner efter en stad eller by, för att frågan om Kapernaums läge med någon grad af sannolikhet skulle vara löst.

Nu ligger emellertid en källa, i hvilken man funnit den omtalade fisksorten (Clarias macracanthus) redan i sydvästra delen af Gennesaretslätten, hvilken man efter dess runda infattning och mur plägar kalla »den runda källan» (*ʿAin el-Mudauvara*). Dess tvenne afloppskanaler utmynna i sjön, sedan de i flera bukter genomlöpt slätten, hvilken i denna del får sin bevattning till stor del af denna källa. Den bekante palestinaforskaren Robinson antog äfven i början, att han här hade den af Josefus omtalade Kapernaumkällan; men han öfvergaf denna uppfattning, då han ej kunde finna ett spår efter någon bebodd ort i närheten. Han stannade i stället vid Fikonkällan i slättens norra ände och antog, att ruinerna vid *Chān Minje* vore att betrakta såsom de sista resterna efter Kapernaum. Men ruinerna vid Chān Minje äro säkerligen ej gamla, och hvad Fikonkällan angår, så framväller den visserligen i den nordliga delen af slätten, som är mindre försedd med vatten än den södra delen. Men dess vatten synes icke ha varit användt till bevattning af slätten; den ligger såsom nämndt helt nära sjöstranden och utmynnar direkt i sjön, utan att dess vatten kan sägas vattna slätten. Så måste äfven förhållandet ha varit i gamla tider, ty utefter stranden norr ut ser man spår af en gammal vattenledning, som fört vatten norr ifrån i riktning mot Gennesaretslätten; den smala ridstigen efter stranden utgöres på en sträcka af en sådan ur klippan uthuggen f. d. akvedukt. Denna vattenledning har efter

all sannolikhet stått i förbindelse med *'Ain eṭ-Ṭābiṛa;* och på denna passar onekligen Josefus' beskrifning på Kapernaumkällan bäst in. I dess bäcken framväller en riklig vattenmassa, som på sitt lopp utför sluttningen ännu är stark nog att drifva en kvarn. Omkring det åttkantiga murade bäckenet ligga fyra mindre källor i närheten. Källans rikedom på vatten gjorde en vattenledning därifrån ned till Gennesaretslätten lönande och förklarar, att Josefus omnämner den framför andra källor. Den af honom nämnda fiskarten har i nyare tider äfven funnits vid källans nuvarande utmynning i sjön.

Vi voro alltså i närheten af *Kapernaum*, »Jesu egen stad». Efter att ha rott en kvarts timme i nordvästlig riktning utefter kusten, stego eller rättare buros vi i land af våra roddare, ty båten kunde ej flyta intill strandbrädden, och banade oss genom blommande oleanderbuskar och 2—3 meter höga tistlar väg fram till *Tell Ḥūms* ruiner. Dessa upptaga en jämförelsevis liten yta af omkring 800 meter i längd utmed stranden och 400 meters bredd upp mot höjdsträckningen. Muren är fullständigt raserad. Ruinerna bestå väsentligen af ett virrvarr af större och mindre basaltblock mellan höga tistlar, som envist haka sig fast i den besökandes kläder. En fyrkantig byggnad nere vid sjöstranden är helt sannolikt af mycket ungt datum, ehuru uppförd af gammalt byggnadsmaterial. Väster därom ligger en mängd hvita marmorartade kalkstensblock, hvilka dock, sedan engelsmannen Wilson 1868 uppgräfde dem, alltmera sköflats och, att döma af de nyaste byggnadsförsök som nu voro under arbete på platsen, snart nog torde vara spårlöst försvunna. Inbyggarne i Tiberias och framför allt beduinerna i trakten hafva, sedan de sett den ifver, hvarmed olika palestinaforskare och resande undersökt detta ställe, slagit sönder friser och kapitäler, i tanke att där gömdes några dolda skatter. Att personer af någon annan anledning än för att söka skatter skulle ha företagit sig så stort besvär, ha de svårt att förstå. Af den byggnad, som Wilson här fann, kunde vi följaktligen ej få se mycket. Några hvita stenblock, en del nära 2 meter i längd och öfver en half meter i bredd och försedda med egendomliga uthuggna prydnader, lågo kringströdda och delvis

begrafna i grus och jord. Man har med Wilson antagit, att den af honom uppgräfda byggnaden skulle vara den synagoga, som den romerske centurionen byggde och skänkte judarne i Kapernaum (Luk. 7: 4 f.) och i hvilken Jesus enligt Mark. 1: 21 f. och Luk. 4: 31 botade den med en oren ande besatte mannen och höll sitt märkliga tal om brödet från himmeln (Joh. 6). Sannolikheten i detta antagande har visserligen blifvit mindre, sedan man på ett slags tronstol, som antagits ha hört till byggnaden, trott sig upptäcka bilder med människoansikten, till och med ett Apollohufvud. Men nämnda stol behöfver ej nödvändigt ha hört till byggnaden. En synagoga synes i alla händelser ha stått här.

Öster om synagogan har man upptäckt en annan byggnad, likaledes uppförd af vacker och omsorgsfullt huggen hvit kalksten; och nordväst därifrån en graf, som synes ha varit utstyrd med en viss prakt, erinrande något om grafmonumenten i Kidrondalen utanför Jerusalem. Att hela ruinfältet trots sin ringa utsträckning motsvarar platsen för Kapernaum är ett antagande, som synes få allt flera anhängare. För sammanställningen talar utom den ofvan omtalade beskrifningen hos Josefus på Kapernaumkällan, hvilken bäst passar in på den i närheten liggande *ʿAin eṭ-Ṭābiḳa*, samme författares berättelse om *Kefarnome*, som helt säkert är identiskt med Nya testamentets Kapernaum. Josefus hade nämligen i striden mot Agrippas trupper på västra sidan af Jordan, just när han höll på att utföra kampen till seger, störtat från sin häst och farligt skadat sin ena handled, och efter tillstötande sårfeber måste han öfvergifva striden. Han fördes då först till *Kefarnome* och sedan under den kyliga natten till Tarikea. Då det är sannolikt, att han först stannade i den närmaste staden, och då denna i alla händelser har legat, där *Tell Ḥūms* ruiner nu äro belägna, så talar äfven detta för deras sammanställning med Kapernaum. Vidare pekar Hieronymus' beskrifning på *Korazin* såsom beläget 2 romerska mil från Kapernaum i samma riktning, i det att de på en $^{3}/_{4}$ timmes afstånd från Tell Ḥūm belägna ruinerna *Kerāze* utan tvifvel beteckna platsen för denna stad. Ett väsentligt stöd för nämnda antagande ligger till sist i själfva namnet *Tell Ḥūm*, hvars sista del möjligen är en

efterklang af *Kefar Naḥūm* och hvars första del endast genom detta antagande blir förklarligt. *Tell* betyder nämligen en kägelformig höjd, vanligen betäckt med ruiner. Men en sådan finnes icke i *Tell Ḥūm*, hvars ruiner ligga utbredda på en jämnt sluttande yta. Denna del af namnet kan ha uppstått antingen af *Kefar* (by), eller möjligen under inflytande af så många andra palestinensiska ortnamn, som börja på *Tell*. Det närvarande namnet skulle alltså betyda Nahums by. Sannolikt har det dock uppkommit på annat sätt. Den jerusalemiska Talmud och en judisk skrift från 16:e århundradet hafva formerna Kefar Tanḥum eller Kefar Tanḥūmīm i stället för Kefar Naḥūm. Då nu Tanḥūm, Tanḥūmīm, med hvilkas stam Naḥūm äfven är besläktad, betyda »tröst», förundras man ej öfver att Origenes öfversätter Kapernaum med »tröstens by». Af ett sådant Tanḥūm torde det närvarande Tell Ḥūm vara uppkommet.

Kapernaum, som af Josefus omtalas mera såsom en köping eller by, var dock stort nog för att af evangelisterna betecknas såsom »stad» (Matt. 9: 1). Då det var den första ort man mötte, då man från landet öster om Jordan utefter kusten hade beträdt det väster om Jordan liggande Galiléen, så är det förklarligt, att här i närheten fanns en tullstation, sannolikt i östra änden af staden. När Jesus gick från staden utefter hafvet, träffade han här tullnären *Levi*, som senare blef hans apostel (Mark. 2: 13 f., Matt. 9: 9). I staden ägde denne ett hus, där Jesus satt till bords med »publikaner och syndare» (Mark. 2: 15). Kapernaums betydelse framgår äfven däraf, att det hade en romersk besättning, hvars höfvitsman (centurio) utbad sig och erhöll läkarehjälp för sin son af Jesus (Luk. 7). Han stod i godt rykte hos stadens judar, därför att han låtit uppföra deras synagoga. I Kapernaum lefde äfven den i Herodes Antipas' tjänst stående ämbetsman, som drog upp till Kana i Galiléen och där sökte hjälp af Jesus för sin sjuke son (Joh. 4: 46 f.).

Sedan Jesus vid Jordans stränder i Judéen hade funnit sina första lärjungar och återkommit till Galiléen, synes han till en början ha gjort endast kortare besök i denna och andra galileiska städer (jfr Joh. 2: 12, 4: 46, Luk. 4: 23, 31, 44), hvarunder han enligt Johannesevangeliet

synes ha haft Kana till sin stadiga vistelseort. Först längre fram bosätter han sig, om man får bruka ett sådant uttryck om den, som var mera hemlös än räfvarna och fåglarna, i Kapernaum (jfr Matt. 4: 13). Här bodde hans först funne (Joh. 1: 40) lärjunge Andreas med sin broder Simon Petrus (Mark. 1: 29) och dennes svärmoder (Luk. 4: 38), sannolikt äfven Sebedei båda söner, Jakob och Johannes (Mark. 1: 19). Då staden eller byn låg helt nära sjöstranden, kunde de omedelbart därifrån drifva sitt yrke såsom fiskare. Under sin vistelse i denna stad bodde väl Jesus i Petrus' hus, åtminstone synes detta framgå af berättelsen om skattepenningen, som affordras Petrus, sedan Jesus gått in i hans hus, och erlägges af Petrus för honom själf och Mästaren (Matt. 17: 24 f.). Då Kapernaum på visst sätt var hans stadiga vistelseort, bestiger folkskaran, som förgäfves sökt honom på den nordöstra stranden af sjön, där han bespisat 5,000 män, genast båtarna och söker honom i Kapernaum, där de vänta att finna honom och i hvars synagoga han med anledning af påskhögtidens närhet (Joh. 6: 4) undervisar dem om det rätta brödet, som med honom nedkommit från himmeln för att gifva världen lif (Joh. 6: 25, 59). Wilson berättar, att han vid utgräfningen af den omtalade byggnaden (synagogan) fann ett krus med manna inristadt på ett af stenblocken, som erinrade honom om orden: »Jag är lifvets bröd. Edra fäder åto manna och dogo».

Kapernaum, Korazin och Betsaida hörde till de städer, där Jesus »hade gjort sina flesta krafter» (Matt. 11: 20) men hvilkas inbyggare till största delen ej hade gjort bättring och öfver hvilka han därför ropar sitt ve! Kapernaum, som i detta hänseende varit upphöjdt intill himmeln, får äfven höra den svåraste domsförkunnelsen: det skall varda nedstörtadt ända till afgrunden. En mera bokstaflig uppfyllelse kan i själfva verket ej tänkas än den, som sedan öfvergått staden. Efter Jerusalems undergång var det, likasom förhållandet torde ha varit med hela den västra stranden af sjön, nästan uteslutande bebodt af judar. Först Konstantin den store gaf de kristna tillåtelse att bosätta sig här och på andra ställen i omnejden, och en omvänd jude vid namn Josef fick af honom

i uppdrag att här uppföra en kyrkobyggnad. Eusebius, Epifanius och Hieronymus, alla från 4:e århundradet, berätta, att Kapernaum existerade på deras tid. Antoninus Martyren såg (omkring 570) ännu en basilika i Kapernaum, sannolikt den kyrka, som under Konstantins tid uppförts. Denna omslöt det hus, hvari Petrus och enligt det föregående äfven Jesus skulle ha bott. Man har trott sig kunna uppvisa rester af denna kyrka i de öster om synagogan uppgräfda ruinerna. Sedan århundraden har den till himmeln upphöjda staden varit såsom försvunnen från jorden, så att man med spadar och hackor fått gräfva upp den.

Från de få spillrorna efter det så djupt förnedrade Kapernaum har man en vidsträckt utsikt öfver hela sjöns längd och bredd mellan de omgifvande bergen, hvilka särdeles på västsidan i mjuka afrundade former närma sig dess ljusblåa vatten. Huru ofta har ej denna samma bild speglat sig i den gudomlige Mästarens öga! Åtminstone naturen torde i allt väsentligt ha förblifvit densamma som den var, då han vandrade här. Endast ödsligheten, folktomheten fanns icke då, när sjön, såsom Talmud uppgifver, var omkransad af städer, befästade borgar och folkrika fiskarbyar och talrika fiskarbåtar och transportfartyg med uppspända segel kryssade om hvarandra på dess vatten. Josefus kunde vid ett tillfälle samla 230 båtar vid Tarikea, hvar och en besatt med fyra man. Strändernas fruktbarhet och rikedomen på vatten i förening med den omedelbara närheten af viktiga handelsvägar bidrogo att göra sjöns stränder tätt befolkade.

Och dock voro säkert städerna och byarna anlagda i mycket mindre skala än mången på afstånd tänker. Därom vittnar ej blott frånvaron af större ruinfält i sjöns närhet, därpå tyder äfven den omständigheten, att vi här i det gamla Kapernaum lika litet som på andra ställen, där den talrika fiskarbefolkningen måste ha bott, icke påträffa något spår efter hamnanläggningar. Då sjöns stränder erbjuda helt små och obetydliga naturliga hamnar, så måste vi antaga, att de gamla farkosterna ej varit mycket större än de närvarande. Dessa äro visserligen för en insjö af Gennesarets omfång rätt stora, i det de kunna mäta sig med fiskarbåtarna i vår östra skärgård,

ehuru de äro klumpigare byggda; men de äro långt ifrån de skepp eller transportfartyg, som man då och då får höra beskrifvas såsom brukliga på Jesu tid. Sjöns hela ytinnehåll, som bildar en oval, med långsidan från norr till söder, omfattar enligt nyare mätningar 170,7 kvadratkilometer. Längden är något öfver 20 och bredden i medeltal 8 $^1/_2$ kilometer. Dess största djup ligger i den nordliga delen och utgör 250 m. Vattenytan ligger 208 m. under Medelhafvet, dock är vattenståndet något olika under sommaren, då sjön får sitt tillflöde endast från Jordan och källorna på västkusten, och under vintern och våren, då flera bergbäckar tillföra den betydliga vattenmassor från öster. Till följd af sjöns djupa läge uppkomma lätt feberalstrande miasmer i närheten af dess stränder. Så torde äfven ha varit förhållandet på Jesu tid (jfr Mark. 1: 30).

Sedd ifrån någon af kullarna i närheten af Kapernaum gör sjön ett vänligt intryck. Men »hafvet», såsom den af judarne och äfven i Nya testamentet kallas, är och förblir litet. Dess ringa omfång och anspråkslöshet göra nästan ett rörande intryck. Och dock kunna alla haf i världen icke i andligt hänseende mäta sig med detta lilla vatten, inneslutet i en trång och djup dal. Här har dock den not blifvit bunden, som utkastats i världshafvet och nu omsluter hela världen.

Ungefär $^3/_4$ timmes väg norr om *Tell Ḥūm* ligga ruinerna *Kerāze*, som motsvarar det i evangelierna omtalade *Korazin*. Ehuru omnämndt endast på det ställe, där Jesus ropar sitt ve öfver det tillsammans med Kapernaum och Betsaida, har det dock enligt hans egna ord tydligen ofta varit af honom besökt. Äfven här såsom i *Tell Ḥūm* har man funnit basaltblock, som visat sig vara rester efter en gammal synagoga, ett bevis på ställets gamla judiska befolkning. Då Jesus (Matt. 4: 25) alltid uppträdde i landets synagogor, har han sin vana likmätigt säkert ofta uppträdt äfven här. Korazin låg redan på Eusebius' tid öde och omtalas under den följande tiden antingen icke alls eller förlägges det till oriktiga ställen.

En dryg halftimmes väg mellan oleanderbuskar utefter sjöstranden förer den resande till Jordans utlopp i

Gennesaretsjön. Nästan omedelbart vid dess västra strand ligger en eländig by, *Abu Zeine*, med ruiner möjligen efter något gammalt vakttorn. Flodens bädd kransas af rörväxter, oleandrar, tamarisker och sidrbuskar. En mängd vildt förekommer äfven, till och med apor enligt arabernas påstående. Flodens vatten strömmar friskt in i sjön öfver en sandbank, som bildats midt för mynningen.

Öfverskrider man Jordan, så har man en delvis nästan yppig slätt, kallad *Ebṭēḥa-* eller *Baṭēḥaslätten*, framför sig. Den utgör dels betesmark för stora buffelhjordar, dels består den af uppodlade ställen, där Tellavijebeduinerna om sommaren uppslå sina tält, sedan de om vintern uppehållit sig något längre i norr. Hettan är om sommaren odräglig för européer, och sumpvattnen kring stränderna och bäckarna alstra febersjukdomar.

På denna slätt finnas åtskilliga ruiner, men af mindre omfång och betydenhet än på sjöns västra sida; de hafva dock sitt intresse för oss, därför att vi bland dem hafva att söka det nytestamentliga *Betsaida*. Af alla ruinerna synes den, som ligger i slättens nordvästliga del och bär namnet *et-Tell*, bäst passa in på denna stad. Ruinerna bestå af mindre stenhögar, af hvilka beduinerna begagnat en del till de eländiga bostäder, hvilka de bebo om vintern. En mängd tistlar döljer stenarna för den besökande, ända tills man är alldeles inpå dem. Citron- och granatträd, sykomorer m. fl. växa omkring den 30 m. höga kullen, och vid dess fot framkväller en källa. Ställets dominerande läge antyder, att en större by eller köping här varit belägen.

Enligt Plinius låg Betsaida öster om sjön Gennesaret, och enligt Josefus var det beläget i närheten af Jordans utlopp däri. Ursprungligen var det väl, såsom namnet, »fiskhus», antyder, väsentligen blott en af fiskare bebodd by. Men Herodes den stores son, tetrarken Filippus, utvidgade den, så att den fick rang och värdighet af stad. Efter Julia, kejsar Augustus' dotter, kallade han den Julias och lät åt sig själf här uppföra ett mausoleum, där han blef begrafven med stor prakt 34 eft. Kr. De landsträckor, öfver hvilka han härskade, lades då till den romerska provinsen Syrien.

Det är redan antydt, att en del af den östra kusten icke alltid synes ha räknats till Gaulanitis, som hörde till tetrarken Filippus, under det Herodes Antipas innehade Galiléen. I förbigående må anmärkas, att något liknande äger rum ännu, i det Baṭēḥaslätten lyder under Tiberias. På Jesu tid bildade visserligen Jordan gräns mellan Galiléen och Gaulanitis. Men efter Filippus' död råkade Herodes Antipas i strid med Nabateerfursten Aretas om gränsskillnaden mot Gaulanitis, hvilket visar, att Jordan ej längre var hans östra gräns. Vidare uppgifver Josefus, att gränsen för Galiléen på hans tid ej blott utgjordes af Gaulanitis (nordost om sjön) och Gadaris (söder om sjön) utan äfven af Hippene, som låg på sjöns östra sida, hvilket kunde vara händelsen endast i det fall, att Galiléen då sträckte sig på andra sidan Jordans utlopp i Gennesaretsjön. I öfverensstämmelse härmed räknar Josefus liksom senare Talmud äfven fästningen Gamala vid östra sidan af sjön till Galiléen, och geografen Ptolomæus omtalar staden Betsaida såsom hörande till Galiléen. — Det kan emellertid sättas i fråga, om det af tetrarken Filippus uppförda Betsaida-Julias och evangeliernas Betsaida alldeles föllo samman. Åtskilliga tecken tyda på, att så ej var förhållandet. I det med hednisk konst utstyrda Julias trifdes väl ej Jesu lärjungar och Frälsaren själf bättre än i Tiberias. Också omtalas Petrus' och Andreas' födelsestad ofta såsom en by, närmare såsom fiskarby (Mark. 8: 23, 26). Och Josefus uttrycker sig, som om Betsaida legat i omedelbar närhet af Jordans utlopp i sjön Gennesaret. En fiskarby låg väl också bäst vid själfva sjöstranden, och det är därför ej osannolikt, att det af Jesus så ofta besökta Betsaida legat, där ruinerna *el-ʿAradj* nu äro belägna. Detta ställe har genom en gammal romarväg varit förenadt med *et-Tell*.

I alla händelser ha vi enligt det föregående funnit en förklaring till Johannesevangeliets beskrifning på Betsaida såsom liggande i Galiléen (12: 21). Härmed låter äfven beskrifningen i Mark. 6: 45 f. väl förena sig. Detta är det enda stället i Nya testamentet, på hvilket man stödt sig, då man antagit ett Betsaida äfven på västsidan af Jordan. Jesus hade enligt berättelsen härstädes sannolikt ifrån Kapernaum (jfr v. 33 f.) farit öfver till den sydliga

änden af Baṭēḥaslätten och därifrån stigit upp på bergen. På aftonen bjöd han sina lärjungar att fara öfver, ej tillbaka till Kapernaum, som dock var deras boningsort och där Petrus hade sitt hus, utan till det närmare belägna Betsaida, sannolikt på grund af det inträdande mörkret. Från sydänden af slätten till det nära Jordanmynningen liggande Betsaida kunde uttrycket »fara öfver till» lika väl begagnas. Lärjungarne ville nu fara längs efter stranden. Men den plötsligt uppväxande stormen, hvilken i denna del af sjön, enligt alla nyare iakttagelser, vanligen kommer ned från Jordandalen eller Baṭēḥaslätten, dref dem ur den inslagna riktningen; och så kunde de ej ens komma i land vid Kapernaum utan först längre mot söder vid Gennesaretslätten (v. 53). Men här kunde lärjungarne ej lämna båten, då de voro hemma i Kapernaum, utan foro väl efter stranden upp till denna stad; och så är det förklarligt, att Johannesevangeliet utan vidare låter Jesus uppträda i Kapernaum (6: 17, 21). Samma evangelium betecknar Betsaida såsom Filippus', Petrus' och Andreas stad (1: 44), men enligt hvad vi förut sett hade Petrus och Andreas redan bosatt sig i Kapernaum (Mark. 1: 29). — I Betsaida helade Jesus den blinde man, som man förde till honom, efter att ha ledt honom utanför staden (Mark. 8: 22 f.), och här har han såsom i de närliggande Chorazin och Kapernaum utfört en mängd tecken och under, hvilka af invånarne mottogos med samma kalla likgiltighet som i de båda andra städerna.

På återvägen genom tistelfältet öfverraskades vi af att plötsligt stöta på en del af våra roddare, som slagit sig ner bland oleanderbuskar och tistlar, där de voro alldeles dolda, tills vi voro inpå dem. De erinrade mig om Jobs uttryckssätt, då han talar om människor, som »ligga hoptals mellan buskarna och under *tistlarna*» (Job 30: 7). Sådana tistlar, som kunde gifva skugga åt 5—6 personer, har man svårt att tänka sig på afstånd. Mer än på något annat ställe i det Heliga landet erinras man vid Tell Ḥūms ruiner om den särskildt af Esaias så ofta brukade hotelsen, att landet skall täckas med törne och tistel.

I denna omgifning förstår man äfven lätt, huru evangelisterna så ofta kunna tala om att Jesus drog sig tillbaka till öde trakter och där höll sig dold, när han ville söka ensamhet för sig själf eller undgå fientliga efterspaningar eller de nyfikna folkskarorna (jfr t. ex. Mark. 1: 35, 45). Sådana ställen finnas på något afstånd från de bebodda orterna och heta i folkets mun ännu öken, *barr* eller *barrīje*. De motsvara dock ej fullständigt hvad vi kalla öken; de kunna tjäna som betesplatser, till och med som åkerland, men ligga mer eller mindre aflägset från byarna. Till en sådan öde plats drog sig Jesus tillbaka på andra sidan sjön, när han fått höra, att Herodes Antipas låtit halshugga Johannes döparen (Mark. 6: 30). Här bespisar han bland gräset (Matt. 14: 19) på underbart sätt folkskaran, hvilken till lands följt honom utefter sjöstranden öfver Baṭēḥaslätten. Ungefär midt emot Chān Minje ligger på östra sidan om sjön högt uppe på bergen en by, kallad *Kanef*. Den nordvästliga sluttningen af de här framträdande bergen söder om Baṭēḥaslätten passar förträffligt till den här åsyftade öde platsen.

Längre ned mot söder på samma sida om sjön midt emot Gennesaretslätten utmynnar en flodklyfta, kallad *Vādi es-Samak*, hvilken redan nu tjänar som en viktig trafiklinie mellan det inre af Djōlān och Gennesarets stränder, och inom kort tid torde komma att få en större betydelse i detta hänseende. En sedan åtskilliga år planerad järnväg mellan Haifa vid Medelhafvet och Damaskus är nämligen utstakad genom Samakdalen, och planens utförande torde efter de sista underrättelserna ej länge låta vänta på sig. Järnvägen synes komma att gå utefter sjöstranden söder ut, omkring sydbukten, och där ledas på en brygga öfver Jordan samt därefter förbi Tabor ut på Jisreelsslätten.

Söder om Samakdalen finnes ett ruinställe, som är af intresse för bedömandet af de evangeliska berättelsernas lokalkännedom. Alla synoptikerna (Matt. 8: 28 f., Mark. 5: 1 f., Luk. 8: 26 f.) berätta, huru Jesus vid ett tillfälle seglade öfver till en landsträcka, som låg midt emot Galiléen (Luk. 8: 26). Texten vacklar, i afseende på angifvandet af namnet på landskapet, mellan Gadara, Gergesa och Gerasa. Nu känner man ett Gerasa i Gilead, det

närvarande *Djerasch*, vid en af floden Jabboks källfloder. Detta kan ej vara åsyftadt af de evangeliska berättelserna. Det ligger minst ett par dagsresor söder om sjön Gennesaret. Något annat Gerasa eller Gergesa har man länge ej haft kännedom om. På Gadara passar berättelsen icke heller väl in. Detta motsvarar de märkliga ruinerna *Mukēs*, som Seetzen i början af detta århundrade har upptäckt söder om Jarmukflodens nedre lopp. Men det synes vara alltför aflägset från sjön, som ej kan vara någon annan än Gennesaret. Från detta ställe, Mukēs, har man nämligen först en timmes väg till Jarmukfloden, och efter att ha klättrat ned och uppför dess branta klyftor har man ännu en timmes väg till sydbukten af Gennesaretsjön; och hvad som är af betydelse i topografiskt hänseende — här finnas inga branta stränder, från hvilka en rasande svinhjord skulle direkt ha kunnat störta sig ned i hafvet, och alldeles frivilligt har den omtalade svinhjorden väl ej störtat sig dit, äfven om den var besatt. Antagandet att berättelsen skulle afse några distrikt, som hört till Gadara men legat nere vid sjöstranden, synes därför ej heller tillfredsställa berättelsens lokala förutsättningar. Nu finnes emellertid söder om den nämnda Samakdalen ett ruinställe på omkring ett par hundra stegs afstånd från sjön med namnet *Kursi* eller *Kersa*, hvilket kan vara en återklang af Gerasa eller Gergesa. Ruinerna synas härstamma från tvenne olika perioder, en äldre, från hvilken endast kringströdda stenblock och grundmurar finnas kvar, och en yngre, möjligen från romarnes dagar, omfattande bland annat en rund tornbyggnad och spår efter en vattenledning. I närheten af tornruinerna finnes en mängd naturliga hålor, hvilket äfven passar till situationon, sådan den är tecknad i Luk. 5: 2: »Då han stigit ur båten, strax mötte honom en man från grifterna etc.» Vidare finnes ungefär en kvarts timmes väg från ruinerna ett ställe, där bergen träda nära sjöstranden och brant stupa ned däremot. Hvad som gör sammanställningen med Gergesa eller Gerasa sannolik är, att utefter hela östra stranden ej finnes ett enda ställe mer än vid trakten af Samakdalen, där en svinhjord från bergen kunde störta sig rätt ned i hafvet. Sammanställningen vinner så mycket mer i sannolikhet, som äldre kristna skriftställare tala om

en by Gergesa eller Gerasa på bergen vid östra sidan af sjön Gennesaret. Medeltida skriftställare tala äfven om en biblisk ort på östra sidan om sjön, men de trodde sig alltjämt höra Chorazin i stället för Gerasa. Origines fann i många handskrifter till Matt. 8: 28 läsarten Gerasa, och denna är måhända den ursprungligaste. Likheten med den gamla kananiterstammen girgaséerna (Jos. 24: 11) föranledde honom måhända till ett inkorrekt återgifvande af Gerasa med Gergesa, för så vidt ej Origines blott gjort en konjektur af Gerasa till Gergesa, då namnet af Gerasa vid Gennesarets sjö var försvunnet och Gerasa i Gilead på grund af det långa afståndet syntes honom icke passa på stället. Sedermera, då Gadara var den närmast liggande och mest bekanta staden, har detta namn måhända som en tredje variant kommit in i texten.

Vill man bilda sig en föreställning om sjön Gennesarets omgifningar på Jesu tid, så har man äfven att göra sig reda för betydelsen af den höga utpost från de öster om sjön belägna bergen, hvilken möter ögat i rät östlig linie från Tiberias. Den utgöres af ett högt isoleradt utsprång söder om Vādi Fīḳ, och omkring den högst belägna platån reser sig ett bälte af branta basaltklippor, hvilka göra den redan genom de omgifvande djupa klyftorna svårtillgängliga klippan ännu mera oåtkomlig. Höjden har, då den ses på afstånd, stor likhet med en kamelpuckel (*gamal*).

Bergets topp täckes af talrika ruiner, hvilka bland araberna gå under namnet *Ḳalʿat el-Ḥuṣn* (fästningsborgen). Ännu kan man här upptäcka rester af murar med ända till 3,75 meters tjocklek, flera portbyggnader, torn, en stenlagd gata, pelare o. s. v.; till och med ruiner efter en kristen kyrka har man trott sig kunna påvisa. Det hela synes passa in på det af Josefus ofta omtalade *Gamala*, hvilket redan på konung Alexander Janueus' tid (104—78 f. Kr.) var en stark fästning och sedan förföll men åter upprättades af Gabinius. Under det stora judiska upproret slöt den sig omsider till frihetens förkämpar och befästades därför ytterligare af Josefus. Dess naturliga läge gjorde det till en fästning af första rang, och Agrippa försökte förgäfves att intaga den. Vespasianus själf måste, ehuru hans folk redan trängt in i staden, med stor förlust

draga sig tillbaka. Endast hungerns kval krossade de belägrades motståndskraft. Romarne intogo fästningen och anställde ett grymt blodbad bland stadens inbyggare.

Öster om det här beskrifna ruinstället ligga på en liten slätt på Fīḳdalens södra sida några ruiner, hvilka genom plöjning och hackning äro till stor del gjorda oigenkännliga men genom sitt namn *Sūsije* äro af betydelse för frågan om läget för det gamla *Hippos*. Denna stad omtalas ofta af Josefus och har säkerligen gifvit namn åt ett helt landskap, *Hippene*. Eusebius uppgifver, att Hippos låg nära Fīḳ, hvilket äfven stämmer öfverens med de nämnda ruinernas läge, i det de ligga midt emellan Ḳalʿat el-Ḥuṣn och Fīḳ. Det afgörande beviset för sammanställningen ligger som nämndt i namnet. Sūsije motsvarar tydligen det i den jerusalemiske Talmud omtalade *Susita*, och detta åter är bildadt af det hebreiska *Sus*, som motsvarar det grekiska *Hippos*.

Hippos hörde till Dekapolis och beboddes företrädesvis af greker eller hedningar enligt Talmud. Augustus gaf det såsom skänk likasom Gadara, äfven hörande till Dekapolis, till Herodes den store; men efter hans död slogos båda städerna till provinsen Syrien. I Hippos liksom i flera af Dekapolis' städer synes dock ett om än obetydligt antal judar ha varit bosatta. Evangelierna berätta också, att Jesus fann flera anhängare (Matt. 4: 25), hvilka sannolikt voro judar, i Dekapolis. Judarnes vistelse i dessa trakter har äfven bekräftats genom flera afbildningar af den sju- eller nioarmade ljusstaken och jubelårsbasunen, som man funnit inristade på flera ruiner i Djōlān. Ännu i det 8:e århundradet existerade Hippos såsom den enda stad af någon betydenhet på sjöns östra kust.

Återfärden till Tiberias måste företagas med samma kämpande mot faran att drifvas ut på sjön eller att blifva sittande på stenarna vid stranden. Dessa oberäkneliga stormar, på hvilka evangelierna så ofta hänsyfta (Matt. 8: 24 f.; 14: 24 f.; Luk. 8: 23 f.; Joh. 6: 18), kräfva ännu sina offer. Så berättades oss, att endast för 2 år sedan en i den engelska läkarmissionen anställd arabisk läkare hade omkommit, då han med missionens egen

båt, densamma som vi begagnade, gjorde en roddtur på sjön. Våra roddare, som tillhörde alla de tre religionssamfund, hvilka äro representerade i Tiberias, visade sig äfven under hemvägen allesammans behärskade af samma fatalism och täflade ofta med en mun att ropa: *Min Allāh!* så fort båten törnat på en sten eller med hastig fart drefs ut på djupet — ett bevis på, huru litet kristendom, judendom och mohammedanism här i själfva verket skilde sig åt.

På eftermiddagen beslöt jag och pastor S. från Alexandria, hvilken till ömsesidig öfverraskning påträffats i Nasaret och varit oss följaktlig till Tell Ḥūm, att begagna de få timmar, som återstodo af dagen, för en ridt utefter sjöstranden mot söder.

Vår väg förde oss förbi de berömda varma källorna, som ligga på $^1/_2$ timmes afstånd söder om staden och existerat alltsedan den tid, då Herodes Antipas byggde Tiberias. Badsäsongen syntes ännu ej vara i full gång, i det endast ett mindre tält var uppslaget vid det kupolkrönta nya badhuset, ett verk af Ibrāhīm pascha 1833 och sedan restaureradt. Längre fram mot sommaren plägar en hel grupp af tält omgifva badinrättningen och en mängd vagnar föra gäster från och till Tiberias. Ett enda litet tomt rum i ett af husen betalas under denna tid med en medjidi (omkring $4^1/_2$ francs) per dag, ett bevis på att baden äro starkt besökta. Vattnet, som i den varmaste källan håller 62° C., anses mycket välgörande för reumatism och hudsjukdomar. Flera mindre källor uppspringa omkring den af badinrättningen i besittning tagna hufvudkällan. En mängd judar hade under vårt besök tagit dem i beslag och sutto helt makligt i sina smutsgråa kaftaner och svarta hattar på kanten af källorna och höllo benen i det ångande svafvelvattnet.

Något högre upp på sluttningen ofvanför det gamla, mycket förfallna badhuset ligger en judisk helgedom. Byggnaden, som har formen af en rätvinklig triangel, tillhör med sin ena flygel Aschkenasin, med sin andra Sefardim och skall innesluta den hos judarne högt ansedde *rabbī Meïrs* graf. Om hans stora anseende bland judarne vittnar ej minst den omständigheten, att det i byggnaden finnes två grafvårdar öfver honom, den ena tillhörande de

spanska, den andra de tyska judarne — och båda påstå med lika stor ifver, att de äga den berömde mannens kvarlefvor. För judarne gäller denne rabbi Meïr såsom en sonson till Nero, hvilken skall ha omvändt sig till deras religion. På hans dödsdag fira de till hans minne en egendomlig offerfest, till hvilken själfva Jerusalems judar skicka deltagare, med sång, spel och dans. Själfva offret består i gamla kläder och trasor, som läggas på ett af altarena, omkring hvilket dansen rör sig, och öfverösas med en riklig mängd olja. Äran att antända offret försäljes till den högstbjudande på auktion, och vid nattens inbrott antänder denne offret med en oljad klut.

Vi fortsatte ridten från de varma källorna mot söder. Men nu blef vägen allt sämre och fördelade sig i en mängd stigar, som tycktes nästan förlora sig utan något mål. Vi redo genom ett sädesfält, angripet af en mängd gräshoppor, som med sina bronsfärgade vingar flaxade omkring oss och på ett ställe bildade ett litet moln på några meters afstånd från oss. Sädesfältet var i ett hänseende märkvärdigt, i det att det utgjorde en lefvande illustration till liknelsen om den fyrahanda sädesåkern. Något liknande hade jag sett på Garizim och ofvanför Nasaret. Men här var bilden fullständig. Ridstigarna genomkorsade åkern i flera riktningar, på flera ställen lyste det hårda berget igenom de omkringstående glesa hvetestråna, som här ej hade djup jord, och på andra ställen hade stora törnbuskar och höga tistlar gjort sig till oinskränkta herrar. Längre ned mot sjön, där jorden var djupare, växte säden manshög.

Vi hade gärna fortsatt vår ridt ända till brädden af Jordan, där den flyter ut ur sjön i dess sydvästra hörn. Men solen hade redan dolt sig för oss bakom Herodesberget, vi sågo skuggorna växa äfven på det högt belägna gamla Gamalas ruiner, och vår dragoman var ej säker på de här svärmande beduinerna. Vi fingo därför nöja oss med att på afstånd betrakta ruinerna *Kerak*, i hvilka man sannolikt har en rest af det hos Josefus så ofta omtalade *Tarikea*. Flera försök att igenfinna denna ort längre mot norr, t. ex. i Magdala, ha misslyckats. Plinius säger uttryckligen, att det låg vid sjöns sydliga ände, och häremot strida ej uppgifterna hos Josefus, hvilken dock aldrig

på fullt noggrant sätt bestämmer dess läge. Äfven denna stad eller fästning måste man tänka sig vid lif, om man vill göra sig en bild af sjön Gennesarets omgifning på Jesu tid. Ursprungligen en liten by, hade den sedan ett halft århundrade före Kristus blifvit en befäst stad. Senare skänkte kejsar Nero Tarikea med underlydande distrikt likasom Tiberias till Agrippa II (omkr. 54 eft. Kr.). — —

Våra försök att fiska i sjön aflöpte äfven denna dag utan resultat, hufvudsakligen på grund af samma skäl som dagen förut, dålig fiskredskap. Pater Lukas, hvilken måste ha känt någon, som bättre förstod konsten, serverade oss dock fisk, som fångats i sjön. Han bjöd egentligen på två sorter. Den ena syntes höra till karpsläktet och var lätt igenkännlig på sin breda platt-tryckta kropp med form af en oval, sina stora fjäll och sin långa ryggfena, hvars taggar fiskarne omsorgsfullt undvika, då de lösgöra fisken från nätet. Fiskarten, hvars vetenskapliga namn är *Chromis Nitoticus*, kallas af araberna *Muscht*, af judarne *Savaletas*. Den synes egentligen ej blifva lång; den största jag såg innehade en längd af 25 cm. och en bredd af 12. Det tämligen benfria köttet var rätt välsmakande. Den andra, mera sällsynta arten, *Labeobarbus canis*, af araberna kallad *Abu Kischr*, utmärkte sig för en spolformig kropp, mindre fjäll och gulaktig färg på undre sidan, under det ryggen hade en mörk färg. De största exemplaren voro nära dubbelt så stora som Muschtarten men ej så välsmakande. Dessa båda arter ätas företrädesvis i Tiberias af så väl de kristna som af judarne och mohammedanerna. Den redan förut omtalade *Clarias macracanthus*, Coracinus hos Josefus, kunde vi ej få se. Den kallas af araberna *Barbūr* och är mindre eftersökt än de förstnämnda arterna. Den beskrifves såsom en ståtlig mal men betraktas af judarne såsom oren. Han skall, enligt de sista undersökningar, som Tristram och Lortet företagit, ha förmågan att utstöta vissa skrikande ljud. En annan af samma forskare undersökt fiskart (*Chromis Simonis*) i sjön utmärkes bland annat därigenom, att hannen bär äggen och ynglet en tid i munnen.

Man skulle tro, att sjön Gennesarets vatten ofta plöjdes af rodd- eller segelbåtar, då detta vore det enklaste sättet att ersätta bristen på ordentliga landsvägar, och att befolkningen i trakten gjorde sig till godo sjöns rikedom på fisk. Men detta är, såsom nämnts, icke förhållandet. Beduinerna och fellacherna synas hafva en oöfvervinnelig motvilja för sjön, och flera af deras ordspråk äro ägnade att ge uttryck åt deras obenägenhet att anförtro sig åt en båt. Äfven om sjön vore öfverfylld med farkoster, skulle de säkert hellre anförtro sig åt öknens skepp, den vaggande kamelen, än den gungande båten. Äfven konsten att bygga båtar synes ha gått förlorad, då största delen, om ej alla, af båtarna i Tiberias äro byggda i städerna vid Medelhafvet, såsom Haifa eller ʿAkka. Behofvet af båtar liksom af ordentliga vägar synes ha försvunnit med arabernas invandring. Fisket bedrifves af befolkningen i Tiberias och i trakten af ʿAin eṭ-Ṭābiṛa, men utan nödig ihärdighet och entusiasm. Beduinerna eller de halfbeduiner till fellacher, som bebo de öfriga byarna, sakna lust att sysselsätta sig med detta yrke. En engelsk laxmetare af det slag, som om sommaren besöker Norges eller Sveriges floder, vore i deras ögon säkert en högst märklig företeelse.

På Jesu tid synes fisket däremot ha varit en hufvudnäring i denna trakt. Betsaida betyder ju såsom nämndt fiskarby. Tarikea, egentligen en ort, där man torkar eller insaltar fisk, tyder likaledes på att fiskeriyrket där spelat en stor roll. »Bröd och fisk» är äfven ett uttryck som ofta förekommer både i Jesu bildspråk och i de historiska berättelserna (Matt. 7: 9 f.; 14: 17; Joh. 21: 13). Fisk synes i de talrika fiskarbyarna ha spelat samma roll som kött hos oss.

Fiskaryrket kräfde väl då som nu af dess utöfvare en viss energi och uthållighet tillika med en viss förtröstan till Gud, som kunde gifva dem fiskelycka men äfven låta dem arbeta hela natten förgäfves; och det är väl ej utan skäl, som Jesus valde sina lärjungar från denna klass. För närvarande använder man utom vanlig metref följande sät att fiska. Ett mindre *handnät* utkastas från stranden, så snart fiskaren sett något som lockar till försök. Nätet ser ut, när det är utkastadt, som den öfre delen af ett tält, och konsten består i att slunga det öfver vatten-

ytan, så att det innesluter den observerade fisken. Med hjälp af ett tåg drages det sedan i land, hvarvid dess periferi genom anbragta sänken följer botten, och fisken fastnar i maskorna. Fiskaren går vanligtvis blott halfklädd, då han som oftast måste ut i vattnet. Hans konst fordrar skarpt öga, uthållighet, påpasslighet och säkert kast i rätta stunden.

Ett annat sätt att arbeta kräfver *dragnätet*. Det liknar närmast en fisknot, sådan som användes i våra insjöar, och arbetssättet kräfver, om man skall påräkna något resultat, såsom vid notdragning enig samverkan mellan flera. Detta slags nät samlar »allahanda fiskar», och när det är draget i land, »sätta sig fiskarne och samla de goda i käril, men bortkasta de odugliga» (Matt. 13: 47 f.).

Ett annat slags nät liknar något våra mjärdar eller ryssjor och begagnas för att innesluta fisk på djupare vatten. Kanske var det ett liknande nät, med hvilket Petrus »hade arbetat hela natten och fått intet», tills han på Mästarens ord lade ut på djupet, då han »omslöt en stor mängd fiskar, så att de fyllde båda båtarna» (Luk. 5: 4 f.).

Sjöns rikedom på fisk är mycket stor. Lortet fyllde sin båt endast med ett par dragningar med ett nät; men fisken går i stim och uppehåller sig under olika tider på olika ställen. Mest omtyckt är den nordliga delen af sjön i trakten af Jordans utmynning, där Betsaida enligt det föregående var beläget. Ofta får man dock se stimmen på andra håll. Fiskarna gå därvid så tätt packade till hvarandra som i ett sillstim med ryggfenorna högt öfver vattnet. I ett ögonblick kan man då innesluta så mycket, att näten gå sönder. Men under vissa tider söker man fisken förgäfves på dess vanliga platser. Förgäfves utkastar metaren sin krok, förgäfves spejar han efter lämpligt tillfälle för handnätet. Dragnätet bringar bara ogräs eller riskvistar och den på djupet utlagda ryssjan uppkommer tom. Återigen lyckas det öfver all förväntan, kroken hinner ej utläggas, förrän det nappar, hvarje kast med handnätet eller hvarje notvarp bringar riklig vedergällning; och ofta är det blott en liten förflyttning af en båtslängd eller två eller ett försök på högra i stället för

på vänstra sidan om båten, som så förändrar situationen (jfr Joh. 21: 6).

Ett annat sätt att fiska praktiseras äfven vid stränderna kring Gennesaret och kring Ḥūlesjön och består däri, att infödingarne utkasta förgiftadt bröd eller frukt, som bedöfvar fisken så, att den flyter upp på vattenytan och utan svårighet kan uppsamlas.

Äktenskap och bröllop.

För att gifva läsaren en inblick i de närvarande förhållandena i det Heliga landet skall jag här infoga några meddelanden om de inföddas *äktenskap* och hur det tillgår vid deras *bröllopshögtidligheter*. Äfven här skall det visa sig, att gamla tider gå igen med förvånansvärd trohet och likformighet och sprida ljus öfver många för västerländska seder och bruk egendomliga drag i den Heliga skrifts berättelser. Men då egna iakttagelser äfven här icke räcka till, måste jag följa andras uppgifter, framför allt den af mig förut åberopade missionär Klein och Schneller, förut under 6 års tid pastor i Betlehem.[1]

Så snart en gosse uppnått passande ålder, mången gång äfven långt förut, så är hans giftermål föremål för allvarlig öfverläggning bland hans anhöriga, hans föräldrar, äldre bröder och andra anförvanter, ty ingen fellach blir af eget val ungkarl. Hvar och ens önskan går tvärt om ut på att kunna, såsom fellachen uttrycker sig, »öppna ett hus» (*jiftaḥ bēt*), att blifva familjefader och såsom självständig man och borgare intaga sin plats bland männen i byn. Modern kan vanligen knappt nöja sig med att få lefva, tills hon får se sina söner gifta: hon vill äfven glädja sig åt barnbarn och unnar sina barn så tidigt som möjligt lyckan att få gifta sig. Redan vid ett gossebarns födelse gratulerar man henne: »Om Gud vill, så skall du under dina dagar få hålla bröllop för honom»,

och man har ej någon mera smickrande komplimang att säga till en yngling, än att erinra honom om hans förestående bröllop: *Inschallāh mnifraḥ biʿörsak:* »Om Gud vill, fröjda vi oss vid ditt bröllop», eller helt enkelt: *biʿörsak!*

Ofta händer det, att ett flickebarn genast vid födelsen bestämmes att blifva hustru åt en gosse, som är ett par år gammal. Den blifvande makens mor är t. ex. närvarande vid dotterns födelse, begär henne såsom brud åt sin son och får ja som svar på sitt frieri: *adjātik* (hon tillhör dig) eller: *ʿalā ḥabl īdik* (egentligen: du har henne vid snöret af din hand), eller: *hī ʿalā kīsik:* »hon står till ditt förfogande». Och nu blir, såsom man uttrycker sig, »hennes nafvel afskuren på N. N:s namn» (*kaṭaʿū surrat-ha ʿalā ism fulan*), genom hvilken akt förbindelsen är beseglad.

Mången gång gifter en fader sin son tidigare än önskvärdt vore, för att, såsom han säger, bevara honom för onda vägar eller göra honom »allvarlig och solid» (*ʿāḳil*). Understundom tänker modern helt tidigt på sin sons giftermål för att af sin svärdotter (*kinni*) erhålla hjälp för sina husliga göromål. Klein säger sig ha sett ett äktenskap komma till stånd på denna grund mellan en tioårig gosse och en tolfårig flicka. Den unga hustrun var en vacker, välväxt, gasellögd, förståndig varelse, som med framgång hjälpte sin svärmoder (*ḥamā*) med de husliga göromålen; den äkta mannen åter, en tölpaktig slyngel, som tumlade om på gatorna tillsammans med andra pojkar men under tiden äfven regelmässigt bevistade skolan. I Lifta nära Jerusalem träffade han ett äkta par, där mannen var en 13 år gammal pojke med klokt och lifligt utseende och hustrun en barnslig och oskyldig varelse, som ännu ej fyllt 8 år; hon var ej dess mindre till god hjälp vid olivskörden. Mannens några år äldre broder utlät sig oförbehållsamt öfver att fadern först gift hans yngre bror och yrkade på att äfven själf snart få en brud (*ʿarūs*).

I regeln väntar man dock med giftermål till 13:e eller 15:e året, då kvinnan är fullt utbildad. Har hon uppnått 20:e lefnadsåret, så är hon redan en *ʿadjūz* eller *hirsche*, en gammal flicka, som på sin höjd kan hoppas

på en äldre man eller en änkling (*armal*). Helt och hållet på öfverblifna kartan blir dock ingen fellachflicka, så vidt hon ej är idiot eller behäftad med något särskildt lyte, hvilket dock hör till undantagen, då fellacherna i allmänhet, både män och kvinnor, utgöra ett starkt och friskt släkte. En mattögd Lea har naturligtvis ej samma utsikter som en gasellögd Rakel, men utan äkta man blifver hon icke. Klein har till och med sett en totalt blind men för öfrigt vacker och frisk flicka för godt pris säljas till hustru åt en ung änkling.

Mången, som skulle vilja tidigt ingå äktenskap, måste dock vänta länge, tills han genom arbete hunnit förtjäna så mycket, att han kan betala sin hustru. Hos mohammedanerna äro de alltför tidigt ingångna äktenskapen dock talrikare än hos de kristna. I Nasaret har Klein hört talas om några få fall, där kristna flickor, som ännu ej uppnått behörig ålder, efter den kyrkliga vigseln återvändt för en längre tid hem till sina föräldrar; men i regeln förblifver brudparet efter bröllopet i mannens föräldrahem.

Brudgummens, icke brudens fader, tillkommer det att hålla bröllopet. Är brudgummen utan föräldrar, så äger det i alla händelser rum i hans hem. Att så varit förhållandet äfven förr, framgår af Jesu uttryckssätt i liknelsen (Matt 22: 2 f.): »Himmelriket är likt en konung, som gjorde bröllop åt sin son», äfvensom af den omständigheten, att »värden» på bröllopsfesten i Kana vänder sig till brudgummen med sitt tadel öfver anordningen af vinsorterna (Joh. 2: 9).

Valet af hustru tillkommer som sagdt föräldrarne, särskildt fadern, eller, ifall föräldrarne äro döda, deras ställföreträdare, äldre bröder, farbröder o. s. v. Dessa tilltro sig ett mera objektivt omdöme än den hetlefrade unge mannen. Han har väl ofta sina egna önskningar och böjelser i afseende på sin tillkommande, han får äfven yttra dem, och man tager om möjligt jämväl hänsyn till dem. Men i intet fall får han på egen hand taga något steg eller rent af framställa ett frieri; han behöfver sålunda icke utsätta sig för risken af att få en korg. Äfven Isak fick ju icke heller välja sin brud, utan Abraham anförtrodde denna angelägenhet med lugn för-

tröstan till Gud åt Eleasar. En förmedlare användes äfven nu af araberna, om än måhända af andra bevekelsegrunder. De undvika gärna att uträtta alla viktiga angelägenheter i egen person eller på den kortaste, direkta vägen. Denne förmedlare har åter att genom vidlyftiga inledningar och preludier lotsa sig fram i stället för att gå rakt på målet.

I allmänhet ser man sig om efter en passande brud bland *släkten*, ty en *bint elʿāili*, *bint el-bēt*, »en dotter af familjen, en dotter af huset», har alltid företräde framför en främmande. Hon känner sig, så antager man enligt arabisk åskådning, såsom hörande till familjen, bevakar dess intressen, har såsom anförvant större kärlek, hänsyn och deltagande med sin man; fördrager med större tålamod och tystnad hans fel och ägnar sig åt sina barn med större trohet och hängifvenhet än en som tillhör en främmande släkt. Enligt fellachernas åskådning har därför en man rättighet framför hvilken främling som helst till en ogift dotter inom sin släkt och kan till och med rycka henne ifrån en sådan midt i själfva bröllopståget.

Finnes ingen passande inom den närmaste släkten, så håller man sig dock gärna inom stammen (*ḥamūli*). En hustru, tagen från en annan *ḥamūli*, kunde lätt störa husfriden, ja till och med förråda sin man och hans parti, såsom ofta sker, då hustruns sympati för sina anförvanter, särskildt sina bröder, i många fall är starkare än kärleken till hennes man.

Likaledes söker man äfven bruden i regeln inom sin egen by (*belad*). Att hämta en brud från främlingar i en främmande by hör till sällsyntheterna.

Stor hänsyn tages naturligtvis äfven till den *sociala* ställningen hos den familj, från hvilken bruden tages. Något kastväsen existerar visserligen ej bland fellacherna, men en viss rangskillnad, en stolt hänsyn till adels- och släktförhållanden göra sig dock gällande, och mången fellach, ehuru lika smutsig som andra och förande samma eländiga tillvaro som de, anser sig dock för oändligt mycket styfvare än den eller den, emedan han tillhör en god familj (*ʿāili ṭaijibi*, *bēt melīḥ*). Ej blott medlemmar af de gamla inflytelserika familjerna, utan äfven mindre schēcher känna alla de minsta skotten och grenarna på

sitt stamträd. Till och med på bypastorn och kloster-dragomanen faller en viss glans af ämbetsmannavärdighet, som inger känsla af höghet och förnämhet inför obetitlade fellacher.

Mången gång skyla dock penningar äfven bland fellacherna öfver bristen på förnäm börd, och en rik man finner lätt nog en hustru åt sin son äfven bland de bättre, förnämare familjerna.

Stor hänsyn tages naturligtvis äfven till likheten i religion. De religiösa gränserna äro väl ingenstädes mera skarpt uppdragna än bland österländingarne, och det säger sig själft, att ingen mohammedan kan gifta sig med en kristen och ej heller någon kristen med en jude. Medlemmarne af de kristna konfessionerna hålla sig äfven strängt inom sina egna trosbröder.

Hvad *personliga egenskaper* hos bruden angår, så ser man naturligtvis gärna, att hon är vacker (*schelabīji*, *djemīli*). Därtill hör, att hon har en vacker figur, vackra röda kinder och vackra hvita tänder. Men framför allt beundras och prisas i tal och sång — »ögon stora och glänsande som en gasells» (*ʿujūn mitl el-ṛazāl*), eller, såsom man äfven ofta hör sägas: »så stora som kaffekoppar» (*mitl el-fanadjīn*). Dessutom skall hon vara skicklig i husliga arbeten, såsom brödbakning, kokning, tvättning, sömnad o. s. v. Framför allt skall hon dock vara *ʿāḳili* d. ä. »förståndig», lydig, underdånig, enkel och höflig, ej *ṭavīlet el-lisān*, »långtungad» och trätlysten utan tystlåten och *ḳaṣīrat el-lisān*, »korttungad», så att hon ej förebrår eller tadlar sin man, äfven om han begår fel, utan »betäcker» d. v. s. döljer dem för andra.

Har man nu efter åtskilliga öfverläggningar funnit den kostliga pärlan, så söker man komma i besittning af henne på följande sätt. Först sonderas flickans fader under hand genom en tredje person, hvarvid bestämmes, om utsikterna visa sig gynnsamma, en dag för affärens uppgörande. På den bestämda dagen beger sig den blifvande brudgummens fader, åtföljd af två eller tre bland sina vänner, till den blifvande brudens fader. Ju mera ansedda och inflytelserika de åtföljande vännerna äro, desto bättre är det. Sällskapet mottages på tröskeln af

värden med utsträckta armar och ett ofta upprepadt: *Ahlan*, *vasahlan*, *tafaḍḍalū*, »välkomna, välkomna, varen så goda (och stigen på)!» Inkomna i huset taga gästerna plats på stråmattan eller en finare golfbetäckning, och så önskar man hvarandra ömsesidigt: »Gud gifve eder en god morgon eller god afton», allt eftersom tiden på dagen fordrar, i det man gör en lätt böjning på kroppen och med den högra handens fingerspetsar berör vänstra sidan af bröstet och pannan. Upprepade gånger gör man sig underrättad om hur man befinner sig (*ḳīf ḥālkum*, *kīf kēfkum*) och hur familjen mår (*kīf ḥāl el-ʿijāl*, *kīf ḥāl ahl el-bēt*). Så pratar man en stund om mera likgiltiga saker, och först när en paus inträdt i detta samtal, tager värden till orda för att uttrycka sin glädje öfver gästernas besök: *Nehār sāʿid* (o saliga dag) eller: *Nehar mubārak* (o välsignade dag), *kif idjā* (huru har det gått till, nämligen att ni hedrat mig med besök)! Under tiden gör han i ordning det för hvarje besök nödvändiga kaffet, bränner det inför deras ögon, stöter sönder det i en mortel, kokar det, ihäller en kopp af den tjocka vätskan för hvar och en af gästerna och dricker äfven själf för att visa, att allt är riktigt. Gästerna dricka under samma tecken till tacksamhet, som vid inträdet, och värden tillönskar hvar och en, i det han tager ifrån honom den urdruckna koppen: *ṣaḥḥa*, motsvarande ungefär vårt: »välbekomme!» I förnämare familjer tillredes kaffet i ett angränsande rum och serveras af någon yngre, vanligen manlig medlem af familjen. Då han bjuder kaffet, måste han lägga vänstra handen på bröstet och vördnadsfullt sänka hufvudet. Under det gästerna dricka, förblir han stående med armarna lagda i kors öfver bröstet och blicken sänkt mot golfvet. Gästerna få ej, om de ej vilja stöta sig med etiketten, ställa ifrån sig kopparna, förrän de tagas ifrån dem. När ynglingen tager emot dem, gör han det med högtidlig min och kysser hvar och en vördnadsfullt på hand samt för denna till sin panna. Gör ynglingen sig skyldig till ett fel mot denna etikett, så bestraffas han till och med i gästernas närvaro. Men i allmänhet förekommer ej något sådant, då etiketten är väl inöfvad. Gästerna ha att betyga sin tillfredsställelse öfver ett korrekt och graciöst utförande af den inöfvade

läxan med ett: *bi'örsak* (vid ditt bröllop)! Till en dotter i huset säger man: *'arūs*, *'arūs*, »en brud, en brud!»

Har man hunnit öfver denna högtidliga ingress, så kan man öfvergå till dagordningen. Att dessförinnan tala om det egentliga ärendet, vore ett oförlåtligt fel mot god ton, som endast en »obildad» människa eller en med Österlandets förhållanden obekant europé, en »*Frandji*», skulle låta komma sig till last. Denna sed är för européer ofta tålamodspröfvande och tidsödande. Men araben har tid och tålamod, och hvad han gör måste, i synnerhet om det är något viktigt, ske med tillbörligt lugn och värdighet.

Den, som har den vältaligaste tungan eller åtnjuter det största anseendet bland gästerna, bringar nu ärendet på tal, i det han vänder sig till värden med orden: »*Jā, sīdī* (o min herre) eller: *Jā abu* N. N. (o N. N:s fader), vi ha kommit för att tala med dig om en angelägenhet, som skall komma godt åstad, vi ha kommit för att begära din dotter N. N. till brud åt sonen till Abu N. N.» Brudens och brudgummens egenskaper diskuteras därpå likasom fördelarna af deras förbindelse, och fadern går slutligen in på deras bön med orden: »Allt skall ske efter eder önskan» (*mā biṣīr illā 'alā chāṭirkum*), »flickan är eder dotter» (*el-bint bintkum*), »hon står till edert förfogande» (*hī 'alā kīskum*).

Efter flickans tankar eller önskningar frågas i allmänhet icke, och skulle man fråga därefter, så får hon ej understå sig att svara nej. Att hon skall vara nöjd med lotten sin efter faderns eller broderns val eller i värsta fall utan någon motspänstighet underordna sig deras vilja, är enligt arabiska begrepp något, som faller af sig självt. Människan har, så väl mannen som kvinnan, att betrakta maken eller makan såsom någonting *gifvet*, ej såsom någonting utvaldt, på samma sätt som man ej kan välja sina föräldrar eller syskon utan har att taga dem såsom man har dem, vare sig de bereda en glädje eller sorg. Från åtta till tio år gamla lära barnen att känna hvarandra såsom man och hustru och måste likasom syskonen i ett hem lära sig att fördraga och hålla hvarandra kära. Legenden berättar äfven, att Maria, Jesu moder, endast var femton år vid sin förlofning, och visst

är, att detta för orientaliska förhållanden ej vore något ovanligt.

Skulle en jungfru vilja hysa eller rent af lägga i dagen någon tillgifvenhet eller kärlek till en annan man än den hennes föräldrar eller bröder utvalt åt henne, så skulle det betraktas såsom den högsta skam. En väluppfostrad arabisk flicka skall i detta hänseende vara en *tabula rasa*, ett oskrifvet blad, och om det vädjas till henne, skall hennes svar lyda: *Miṯl mā barīd abī*, *miṯl mā barīd achī*, »som min fader vill, som min broder vill!» Den, som har valet, har också kvalet, heter det. De arabiska äktenskapen äro i allmänhet lyckliga. Till och med då dottern försäkrat, att hon ej alls vill gifta sig, enär föräldrarne föreslagit henne en ful eller gammal man, som erbjudit ett högt pris för henne, låter hon snart genom några allvarliga ord eller hotelser af fadern eller några skänker af brudgummen beveka sig och finner sig så lätt nog i sitt läge.

Någon tid efter frieriet (*ṭalab*) bestämmes en dag för *förlofningen* (*chuṭbi*), hvilken likaledes försiggår i fästmöns hem, men utan att vare sig hon eller fästmannen få vara närvarande. Äfven nu har brudgummens fader några vänner med sig. Hos de kristna tager vanligen prästen (*chūrī*) den ledande rollen, ty förlofningen är en religiös och kyrklig handling, ej mindre helig och bindande än vigseln. Äfven nu undfägnas gästerna med kaffe, hos de kristna äfven med ett glas brännvin (*ʿaraḳ*). Därpå öfvergår man till uppgörelsen af köpeskillingen eller lösepenningen, hvilken brudgummen har att erlägga för sin brud. Ty hvarje äkta man måste köpa sig sin hustru eller låta sina föräldrar köpa den åt sig. Att en fellach utan betalning skulle få sig en äkta hälft vore en tanke, lika omöjlig som det ej kunde falla en Jakob in att gratis få en af sin morbroders döttrar till äkta. Betala måste man, om icke med reda penningar, så på annat sätt. Namnet på denna lösepenning heter bland annat *mahr*, hvilket fullständigt motsvarar det hebreiska *mohar*, hvilket ord användes såsom beteckning på den lösepenning Hemor föreslog att gifva för Dina, Jakobs dotter, för att hon skulle blifva hans sons hustru (1 Mos. 34: 12), eller den »morgongåfva», som

Saul föreslog David att gifva för hans dotter Mikal (1 Sam. 18: 25).

Bland sådana fellacher, som ännu ej tagit något intryck af bruket i städerna, bestämmes helt enkelt en summa penningar, som brudgummen har att erlägga till sin svärfader. Man jämföre Rakels och Leas ord: »Han (vår fader) har sålt oss och ätit upp vår lösepenning (1 Mos. 31: 15).» Priset eller lösepenningens storlek varierar från några tusen piaster och därutöfver. För en dotter af en ansedd familj betalas naturligtvis ett högre pris än för en från ett fattigare hem, för en ung flicka (*bikr*) begäres mera än för en sådan, som öfverskridit den kanoniska åldern för en arabisk brud, eller för en änka (*armali*). Utom den egentliga köpesumman måste brudgummen bekväma sig till att bestå mantlar, högtidskläder för brudens föräldrar, bröder och farbröder m. fl., hvilket allt måste ordentligt levereras på bröllopsdagen, innan han får afhämta sin brud.

Något skriftligt kontrakt öfver de uppgjorda skuldförbindelserna, som brudgummen eller hans fader har att fullgöra, uppsättes icke, då vittnenas muntliga uttalanden anses såsom heligare än skriftliga uppteckningar. I allmänhet gäller det bland araberna äfven beträffande ett skriftligt dokument, att betydelsen af detsamma ligger hos vittnena, ej hos dokumentet självt.

Hvad man från brudgummens sida sålunda åtagit sig att betala, måste till sista skärfven utgifvas, innan bruden på bröllopsdagen utlämnas. Klein berättar, att han varit närvarande vid ett bröllop, därvid bruden i det ögonblick, då vigseln skulle ske, inspärrades för att förebygga en öfverrumpling inom lås och bom i föräldrarnes hus, helt enkelt därför att brudgummens fader hade uraktlåtit att aflämna ett par skor af rödt läder till ett värde af omkring 3 kronor. Efter ett längre parlamenterande hit och dit, under det att brudgummen och den skådelystna mängden väntade på bruden, utlämnades hon ändtligen, sedan svärfadern bekvämat sig till att aflämna skorna, och allt aflopp i frid och glädje.

Bland sådana fellacher, som tagit intryck af stadsbornas seder och bruk, såsom t. ex. i Nasaret, förekommer ingen uppgörelse om någon lösepenning, utan

man kommer öfverens om en mängd artiklar, som uppsättas på en lista och hvilka brudgummen har att anskaffa åt bruden, såsom tyger af olika sorter, kattun, siden o. s. v., och några prydnadssaker. Denna lista skrifves in duplo, så att hvardera parten får hvar sin. Till dessa artiklar lägga brudens föräldrar efter råd och lägenhet en mängd saker, så att den unga hustrun i sin *ṣandūḳa*, »klädkista», ofta får flera klädespersedlar än hon med sparsam användning behöfver under hela sitt lif, helst som modet aldrig skiftar utan förblir sig likt från släkte till släkte. Såsom gåfva direkt till bruden plägar brudgummens fader redan på förlofningsdagen till hennes fader öfverlämna en penningsumma jämte en ring och andra prydnader, såsom *ʿarabōn*, handpenningar, inveckla de i en sidenduk, *mändil*. Hos de kristna läser prästen *Fader vår* öfver gåfvan, hos mohammedanerna läser chatiben eller imāmen *Fatīḥan*, d. v. s. första suran i Koranen.

Sedan öfverenskommelsen sålunda är träffad, önskar man de närmast intresserade med uttrycket *mubārak* lycka till den afslutade förbindelsen och skils åt i det goda medvetandet att ha utfört ett godt verk. Ute på gatan eller på taket har den kvinnliga delen af brudgummens och brudens anförvanter tagit plats och uppstämmer nu ett märg och ben genomträngande »drillande» (*zaṛarit*) eller glädjeskri för att för hela byns invånare förkunna den glada underrättelsen. Hvar och en, som möter förlofningsdeputationen på dess hemväg, lyckönskar den med orden: *Mubārak mā sauvētu*, »välsignadt vare hvad ni har gjort».

I stället för att betala en viss summa för bruden, händer det ofta, att man gör ett slags byteshandel med brud mot brud. En fader söker t. ex. en hustru åt sin son men vill ej utgifva några penningar utan erbjuder sin giftasvuxna dotter åt en god vän, som likaledes söker en hustru åt sin son, med villkor att han får hans dotter såsom hustru åt sin. I sådana fall ha de båda fäderna att erlägga blott en liten summa för nödig utstyrsel och några prydnader. Icke så sällan förekommer det ock, att den äldre brodern, som efter faderns död har rätt att bortgifta sina systrar, för »priset på sin syster» (*biḥaḳḳ uchtō*) skaffar sig medel att köpa sig en hustru, och systern finner däri ingenting förnedrande, då hon på

detta sätt gör sin broder en väsentlig tjänst och därigenom tillika själf vinner sitt mål. Ej heller finner fellachkvinnan något förnedrande däruti, att en köpesumma erlägges för henne — seden är ju sådan! Kommer hustruns mödosamma arbete och svåra lott på tal, så kan väl fellachen på skämt säga: Nåväl, låt henne arbeta, jag har ju för det ändamålet köpt en *ḥmara* (åsna), men hans hustru skrattar hjärtligt däråt, ty i grund och botten är det ej så illa menadt som det låter. Det är i alla händelser en stor skillnad mellan en på detta sätt köpt hustru och en köpt slafvinna.

Så snart förlofningen mellan ett ungt par på detta sätt kommit till stånd, få brud och brudgum ej träffas förrän på bröllopsdagen eller för öfrigt pläga något umgänge med hvarandra. De få hvarken se eller tala med hvarandra. Kommer brudgummen händelsevis på besök till hennes hem, så gömmer hon sig skyndsamt i någon vinkel eller vrå af rummet och visar sig ej, förrän han gått sin väg. Möter hon honom ute på gatan eller på vägen till eller från källan, så vänder hon sitt ansikte bort ifrån honom eller betäcker det hastigt med sin »chirḳa», slöja. Äfven om Rebecka berättas det ju, att hon, så snart hon såg sin trolofvade Isak komma gående, »tog slöjan och höljde sig» (1 Mos. 24: 65).

Bandet mellan de förlofvade anses såsom sagdt heligt och bindande och kan ej utan viktiga grunder upplösas. Upphäfver brudgummen förbindelsen af någon annan grund än den, som ensamt berättigar honom därtill, så har bruden rätt att behålla såsom sin egendom allt, som hon fått af honom till sin utstyrsel. Löser hon åter förbindelsen, så har han rätt att återfordra allt, som han gifvit henne.

Huru snart efter en sådan förlofning bröllopet skall stå är beroende på huru snart köpesumman eller den stipulerade utstyrseln erlägges. För anskaffandet af nödiga husgerådssaker behöfver fellachen ej mycket penningar, då han bebor samma hus som föräldrarne, ofta samma rum. En stråmatta till säng, ett täcke och en halmkudde till sängkläder, några lerkrus och ett par träskedar — är en fin bosättning. Är brudgummens fader välmående, så bekostar han de nödiga utgifterna. Är

fadern död, så anses det som den äldre broderns plikt att bestrida omkostnaderna för sin yngre broders giftermål eller åtminstone bidraga därtill. Många mödrar skuldsätta sig ock för att betala omkostnaderna för sina söners giftermål och få arbeta under åratal för att aftjäna det. I värsta fall får brudgummen själf genom arbete söka förtjäna eller låna penningar och genom smärre amorteringar betala igen lånet. Men ve den, som för att snart nå målet lånar af procentare och så snart nog ej kan betala räntorna — han kommer vanligen under hela lifvet ej ur sin skuld. Ty fellachen är i allmänhet en dålig räknemästare och ockraren alltid betänkt på att öka sin inkomst, skulle det än ske med utblottande af de arma offren, som kommit i hans klor.

Bröllopshögtidligheterna taga sin början flera veckor före den egentliga bröllopsdagen. Den manliga ungdomen samlar sig hvarje afton i brudgummens hus eller på den öppna platsen i byn och roar sig med sång, handklappning, larm af pukor, dans och skämtsamma upptåg. Detta kalla de att göra *fantazīje;* hvar och en är därvid öfverlycklig och outtröttlig i leken. Två eller tre aftnar före bröllopet anordnas ett slags procession med handklappning och illumination i byn. Man begifver sig under sång, handklappning och fackelbelysning till den öppna platsen, där redan en ansenlig kvantitet ris samlats. Detta antändes nu, och i skenet från elden utföras allahanda gymnastiska öfningar och språng, beledsagade af sång och handklappning, understundom äfven af en svärdsdans. Ynglingar och yngre gifta män deltaga i upptåget och hänge sig åt leken med en så ogrumlad barnslig fröjd, att man under sådana ögonblick ej kan tro, att man har ett öfvermåttan undertryckt och förslafvadt folk framför sig. Rundt omkring de lekande sitta i en vidsträckt krets schēcher, äldre män och kvinnor med sina barn och åse med lika stort välbehag den vilda leken. En kopp kaffe bjudes laget rundt, och när elden brunnit ner, beger sig processionen hem under fackelsken.

Men äfven brudens kvinnliga anförvanter och väninnor ha att företaga en procession, beledsagad af icke mindre naturlig glädje och fröjd. De hafva att i den närmaste

staden inköpa kläder och nödig utstyrsel åt bruden. I högtidsdräkt begifver sig en liten grupp unga hustrur och jungfrur under barnslig sång och drillande på väg till närmaste stad. Under sång och jubel vända de med utomordentlig brådska åter och ha hela det inköpta förrådet inpackadt i en korg, som en af dem bär på hufvudet. Såsom skylt eller prydnad låter man kanske ett par skor af rödt läder hänga ned från korgen, för att mötande eller förbipasserande personer skola se, i hvad för ärende de äro ute. Ofta genljuda de stilla dalarna och bergen i Palestina af några jubeltoner från en sådan anspråkslös kvinnoskara, säger Klein, och frågar man efter ändamålet, så heter det: *rāḥū jiksū*, »de ha gått för att bekläda» d. ä. skaffa kläder åt bruden. Detta är seden bland dem, som ej tagit intryck af stadsbornas vanor. Bland de mera »civiliserade» förfärdigas brudens utstyrsel i stället i hennes hem af tyger, som brudgummen skickar dit, och några dagar före bröllopet packas allt tillsammans, sedan man noga jämfört det med den uppsatta listan, och transporteras till brudens blifvande hem.

Dagen före bröllopet är stor tillredelsedag i brudens hem. Finnes ett offentligt badhus i byn, så ledsagas hon af ett antal hustrur och jungfrur under sång, pukskrammel och handklappning till badet, och här måste hon undergå en vidlyftig procedur med tvål, borstning och tvättning och låta de sakkunniga kvinnorna medelst en af honung och andra ingredienser sammansatt beckartad massa utrycka alla håren på hennes kropp. Efter denna operation föres hon under sång och jubel åter hem. Här fullbordas nu utstyrseln genom skickliga händer. Håret flätas, ögonbrynen förskönas, ögonen bestrykas med *koḥl* (*collyrium*), skönhetsplåster i form af guldpapper anbringas här och där i ansiktet och fingrarna, särskildt naglarna, färgas rödgula med *ḥennā*.

Men äfven brudgummen måste på särskildt sätt tillredas. Under stort larm hafva ynglingar fört honom i procession genom gatorna; nu blir han under stor högtidlighet behandlad af byns barberare, hvarvid ungdomen utför allahanda skämtsamma upptåg. Bland den manliga ungdomen uppträder redan här brudgummens bäste vän, kallad *schebīn*, samma namn som äfven ges åt den, hvilken

står fadder åt ett barn vid dess dop. Han anordnar alla festligheterna och tjänstgör som ceremonimästare vid alla processioner och högtidligheter, som tillhöra bröllopet. Han har att svara för allt, och efter hans förordningar måste alla foga sig. Han är näst brudgummen och bruden den viktigaste personen och den, som visar det största intresset för brudparets glädje och lycka. När han hör sin vän med jubel deltaga i bröllopsglädjen och sången, strålar hans ansikte af utomordentlig glädje öfver att höra brudgummens röst. Men när bruden på bröllopsdagen blifvit förd till brudgummen, lämnar han sin viktiga roll såsom ledare af festen och träder tillbaka till sin plats bland brudgummens öfriga vänner och anförvanter. Det är vid denne »brudgummens vän» som Johannes liknar sig, då hans lärjungar en gång började känna oro öfver, att folket mer och mer drog sig till Jesus: »Den som har bruden, han är brudgummen, men brudgummens vän, som står och hör honom, han fröjdar sig högligen öfver brudgummens röst: denna min fröjd är nu fullkomnad. Han måste tillväxa, men jag måste aftaga» (Joh. 3: 29 f.).

Den påföljande dagen, hos de kristna vanligen en söndag, äga de egentliga bröllopsfestligheterna (*el-ʿörs*) rum. Brud och brudgum begifva sig i skilda processioner till kyrkan, han ledsagad af sina vänner, hon ridande vanligen till häst och omgifven af en skara sjungande och jublande jungfrur och unga fruar, alla i helgdagsdräkt. Under hela tiden, äfven i kyrkan under vigseln, förblir bruden djupt beslöjad och inhöljd i en mantel (*ʿabā*) eller ett hvitt tygstycke (*izār*). Ett bedrägeri, liknande det, som Laban utförde mot Jakob, då han gaf honom Lea i stället för Rakel, skulle därför ännu kunna utföras. Men de ömsesidiga kvinnliga släktingarne, som afhämta bruden, skulle lätt märka, om svärfadern ville begå ett dylikt spratt mot sin svärson, och denne skulle i alla händelser ej fördraga eller finna sig i ett sådant bedrägeri lika tåligt, som Jakob underkastade sig ännu en mångårig tjänst för sin älskade Rakel.

Vigseln registreras hvarken af någon civil eller kyrklig myndighet. Vigselförrättaren, prästen hos de kristna eller *chaṭiben* eller *ḳāḍīn* hos mohammedanerna, har att tillse,

att inga lagliga hinder finnas för kontrahenterna och att förbindelsen genom tillstädesvarande vittnen är tillräckligt bestyrkt såsom faktum. Bland mohammedanerna är vigseln ej en så offentlig och högtidlig akt som bland de kristna. Hvarken brudgummen eller bruden inställa sig hos *ḳāḏīn* eller *chaṭiben*, hvilken på samma gång är andlig och civil ämbetsman, utan två män infinna sig i deras ställe och afsluta äktenskapskontraktet efter vanlig mohammedansk ritus.

Efter vigseln i kyrkan återvända brud och brudgum hvar och en till sitt, bruden till sina föräldrar, brudgummen vanligen till någon af sina vänner, som inbjudit honom för dagen. Brudparets föräldrar mottaga nu från alla sidor gratulationer och lyckönskningar såsom: *mubārak* (välsignadt), hvilka de besvara med: *Allāh jebārek fik* »Gud välsigne dig!» Dagen tillbringas sedan i barnslig fröjd och gamman, i det ung och gammal af dessa ögonblickets barn odeladt hänger sig åt stundens glädje. Bruden omgifves af en skara hustrur och jungfrur, hvilka beundra henne, sjunga, dansa omkring henne och prata med och om henne. Brudgummens vänner hålla till ute i det fria och roa sig med allahanda lekar och upptåg; särskildt är målskjutning en mycket omtyckt sport vid sådana tillfällen. Hela sällskapet begifver sig, med brudgummen, »konungen», som sitter till häst i spetsen, till en fri plats utom byn, där upplagda stenar tjänstgöra som skottafla, och roar sig med att skjuta till måls på dem, tills kvällen inbryter.

Är brudgummen af en ansedd familj, så inbjudas gäster äfven från närgränsande byar. Om Jesu och hans moder tillhörde anförvanterna bland bröllopsgästerna i Kana, är svårt att säga. Gjorde de det icke, så skulle däraf kunna framgå, att hans föräldrar hörde till de mera aktade familjerna, då man vid inbjudning af andra, utomstående väl då som nu ej vände sig till andra än dem, som hade ett visst anseende. Osannolikt är dock ej, att Maria där hade anförvanter. Att hvar och en, som blir bjuden till denna och andra festligheter, också skall mottaga inbjudningen, är så naturligt, att ett uteblifvande eller ursäktande, sådant som det i liknelsen i Luk. 14 och Matt. 22: 2 f. omtalade, skulle anses såsom

någonting oerhördt. Hvad skulle för öfrigt kunna hindra fellachen, om han ej vore farligt sjuk, att infinna sig! På tiden tänker aldrig en österländing. Sina göromål hemma, på fältet, bland boskapen eller sitt yrke såsom handtverkare kan han upptaga och afbryta efter behag. För den, som dagligen måste förtjäna sitt bröd i sitt anletes svett, är det tvärt om en kärkommen anledning att få lämna arbetet, då han för den dagen får äta gratis och glädjas med de andra. Ett drag sådant som det i de båda liknelserna anförda, då de inbjudna uteblefvo, ehuru oxarna och gödboskapen voro slaktade och allt var redo till måltiden, uppfattades därför säkert af ingen bättre än en österländing, och den udd, som här är riktad mot Jesu motståndare på grund af deras likgiltighet eller deras uppenbara fiendskap mot honom, då det hos Matteus äfven heter, att de inbjudna började misshandla konungens tjänare, har säkert af hans fiender uppfattats tydligt nog. Det heter ju ock, att »fariséerna därefter gingo bort och rådslogo, huru de skulle snärja honom med ord» (Matt. 22: 15).

Ett intressant drag är, att då en schēch eller framstående höfding inbjuder någon till ett gästabud, så sänder han, på den timme då måltiden skall hållas, sin tjänare, hvilken upprepar inbjudningsformeln: »Kommen, ty allting är nu redo». Sannolikt var den i liknelsen (Luk. 14) åsyftade mannen en mera framstående person och den seden att utsända en särskild tjänare vid tiden för måltidens hållande måhända äfven då inskränkt till denna samhällsklass. Huru som helst är det intressant att finna den iakttagen än i dag![2]

Då det i Luk. 14 heter att husbonden sände sina tjänare ut »på gator och gränder i staden» för att föra in »de fattiga och krymplingar, halta och blinda», så är detta äfven ett drag i liknelsen, som får sin konkreta belysning af lifvet i Orienten. Sådana människor finner man nämligen här mestadels på gatorna. Man behöfver oftast blott öppna sin dörr för att få se en hel skara af dessa nödställda antingen vandra förbi eller stående eller sittande i något hörn för att anropa de förbigående, och man kan äfven ännu se exempel på ett praktiserande jämväl af detta drag i liknelsen, då värden inbjuder just

sådana, ehuru detta sker mera af begär att visa sin stora välvilja och nedlåtenhet än af kärlek till de elända.[3]

Det säger sig själft, att hvarje inbjuden gäst äfven kommer i högtidsdräkt, om han har någon sådan. Dock är man i Orienten ej hänvisad till svarta kläder, hvilka förunderligt nog i Västerlandet blifvit de enda passande vid högtidliga tillfällen. Man kläder sig i färgrika, fotsida kläder, ofta med fina broderier af siden, hvilka uppbäras med naturligt behag och medfödd värdighet. Själfva tiggaren bär upp sina paltor på helt annat sätt än en hans like hos oss. På denna sed, att hvarje gäst äfven är förpliktad att uppträda i bröllopsdräkt, syftar det i liknelsen (Matt. 22: 11) meddelade draget.

Men bröllopssällskapet består ej blott af sådana inbjudna, som uppträda i bröllopskläder. Ett zigenarband med en björn eller apa drar tillfälligtvis genom byn eller styr sin kosa dit just med anledning af högtiden och utför under trumlarm allahanda konststycken. Bettlare gå ej heller förbi byn på en sådan dag; och alla, äfven resande främlingar från Europa, kunna vara säkra på ett vänligt och gästfritt bemötande. En sådan frihet för objudna att få tillträde till en festmåltid utan allt slags anmälan har säkert äfven existerat på Jesu tid. På annat sätt kan man nämligen ej förklara, hur en synderska, sådan som den i Luk. 7: 37 f. omtalade, kunnat utan vidare få inträde i fariséen Simons hus, där Jesus vid tillfället satt till bords.

Har solen närmat sig horisonten, så har äfven därmed stunden kommit, då den stora »slutakten», den för det stora flertalet viktigaste af hela tillställningen, skall utföras. Denna består nämligen i en aftonmåltid (*el-ʿaschā*). Gästerna ordna sig därvid i grupper på det flata taket, på gatan eller på en fri och öppen plats, ty huset med ofta blott ett eller ett par rum kan ej rymma dem; och midt i hvarje grupp sättes på en låg träställning ett fat af trä eller koppar, till råga fylldt med ris, där ofvanpå lagda köttstycken och sönderdelade brödkakor med påbredt flott. För hedersgäster äro några finare bitar utsedda. De gäster, som värden på särskildt sätt vill hedra, få ett stycke af bringan eller fettsvansen.

De ätande sitta vanligen i en dubbel krets kring de stora faten och arbeta flitigt medelst att med händerna,

hvilka dock förut blifvit tvättade, gräfva hål i risfatet. De i den främre raden ha det naturligtvis bekvämast, men för att de i den andra raden ej skola blifva missnöjda, räcker man i enlighet med kommandot: *laḥḥemū eḍ-ḍijūf*, »försen gästerna med kött», den ene eller den andre af de missmodiga en näfve ris eller ett stycke kött eller en benknota öfver axeln. Så snart någon i den främre raden är mätt, reser han sig genast upp, och den som sitter bakom honom rycker upp i hans ställe.

Värden och *schebīn* gå omkring och se till, att gästerna förses tillräckligt, uppmuntra dem att hålla till godo och tvinga de försagda att taga plats kring faten. Ännu efter många år är det ett ämne till fröjd och beröm, att vid den och dens bröllop så och så många korgar ris och så och så många rotl kött och så och så mycket bröd serverades. Så sitter man i allsköns ro och gamman och njuter en sorglös tillvaro. Ingen går fastande hem, alla äfven främlingar och tiggare få sin del. Bröllop är för österländingen inbegreppet af all fröjd och kallas helt enkelt »glädjen» eller, såsom det heter i bröllopsvisorna, »glädjens röst». »Icke kunna väl bröllopssvennerna fasta, så länge brudgummen är när dem», säger därför Jesus (Matt. 9: 15). Vid tiden för Jerusalems blomstring genljödo väl gatorna och torgen hvarje natt af glädjeropen från dessa barnsliga fröjdefester. Då såsom nu utgjorde bröllopsglädjen på visst sätt inbegreppet af all glädje. Därför ljuder det så dystert hotande, när profeterna ideligen förkunna: »Jag skall göra slut på rop af fröjd och rop af glädje, på rop från brudgum och rop från brud i Judas städer och på gatorna i Jerusalem, ty till en ödemark skall landet varda» (Jer. 7: 34, jfr Jes. 27: 7 f., Jer. 16: 9; 25: 10; 33: 11; Hes. 26: 13).

Under det brudgummens gäster makligt samtala eller promenera omkring de afätna risfaten, höres på en gång de gälla tonerna af brudens väninnor, hvilka under sång och drillande vid fackelsken ha gått att möta brudgummen (Matt. 25: 1) och nu under jubel och lyckönskningar föra bruden till hennes nya hem. Bruden är äfven nu tätt beslöjad och inhöljd i en ʿ*abā*, så att hon liknar en mumie. Dagen till ära bär hon alla de prydnader, som brudgummen skänkt henne. Dessa hafva till största delen

ett mycket handgripligt värde, i det de bestå af en mängd guld- och silfvermynt, hvilka genomborrats och fästats på en stark tråd, så att det hela liknar ett pärlsnöre. De flesta hängas kring den egendomligt formade hufvudbonaden, så att de omgifva pannan och ansiktet likt en krans och ofta nedlöpa äfven på bakre delen af hufvudet. Andra tjäna till halsband och hänga ned på bröstet. På ett ställe sammanträffade jag med en kvinna, hvilken bar en massa guldmynt på hufvudet till ett värde af minst 500 francs. Denna prydnad är den unga fruns dyrbaraste klenod. Huru tung den än må kännas på hufvudet, tager hon ej gärna bort den annat än i nödfall. Blott då hon har att deltaga i veklagan öfver en död, lägger hon den åt sidan och förvarar den på ett säkert ställe. Därför är Jeremias fråga så träffande: »Förgäter väl en ungmö sitt smycke eller en brud sin slöja? Men mitt folk förgäter mig i dagar utan tal» (2: 32).

Så snart brudgummen hört de jublande kvinnornas drillar, är det slut med gästabudet för hans vänner, ty nu skyndar äfven han med dem bort för att möta sin brud. Sedan skaran af de ledsagande dragit sig tillbaka och blott några få af de närmaste anförvanterna stannat kvar, aflägsnar han slöjan från hennes ansikte, högligen förtjust eller — gäckad vid anblicken af sin äkta hälfts ansiktsdrag. Men fellachen är i allmänhet ingen idealist utan förstår att äfven under ogynnsamma förhållanden vara nöjd med sin *naṣīb*, »lott». Om den ömsesidiga kärleken ej finnes för handen, så kan den dock komma, och den kommer i de allra flesta fall under den följande sammanlefnaden. Bruden hälsar sin brudgum genom att vördnadsfullt kyssa hans hand och föra den till sin panna; och efter de slutliga lyckönskningarna draga sig nu äfven de närmaste anförvanterna tillbaka och öfverlämna de nygifta åt sig själfva, hvilket efter allt jäktande helt visst äfven förekommer dem såsom det bästa.

Men där ute i byn är det ännu ej slut på larmet. Vid skenet af en lampa, om ej månens ljus är tillräckligt, sitta ynglingar och män för att insamla bröllopsgåfvor och skänker till brudparet; och den ene efter den andre af släktingarne, grannarne och vännerna kommer och offrar sina små gåfvor åt de nygifta. En ger ett

fem-piasterstycke, som mottages af en bland ynglingarne, i det han med hög röst utropar gifvarens namn och tilllägger: *chalaf Allāh ʿalēh vahenne chamse ḳrūsch*, »må Gud vedergälla honom, det är fem piaster!» En annan ger tio piaster, en tredje önskar hedra en frånvarande vän och ger i hans namn en gåfva. För hvarje offer utropas den offrandes namn, och därmed fortsättes långt in på natten. Allahanda vitsar och skämt, som ge anledning till skallande skrattsalfvor, interfoliera det hela. Gåfvorna öfverlämnas påföljande dag till de nygifta och skola hjälpa till att betäcka omkostnaderna för bröllopet. De betraktas såsom ett slags lån, hvilket under liknande omständigheter återbetalas, och man ger noga akt uppå, hvilka familjer gifva, för att man vid passande tillfälle må kunna gifva igen.

I mera välmående hus förblir nu bruden någon tid *malaki*, »drottning», och mottager, iklädd sin bruddräkt, besök samt roar sig med att göra ingenting. I fattiga hem inträder hon omedelbart efter bröllopet i sin ställning som hustru, hämtar vatten och ved, bakar, kokar och arbetar såsom de andra. Hufvudsaken är nu, att hon bemöter sin man med nödig aktning och underdånighet, att hon är lydig, om morgonen önskar honom en god morgon, kysser honom på hand och är beredd till hvarje tjänstförrättning. Hon tilltalar honom: *jā sīdī*, »o min herre!» Äfven om han är en arm slusk, talar hon om honom såsom sin *sīd*, herre. Han åter tilltalar henne: *jā mara*, »o kvinna». Så tilltalar äfven en son sin moder, och här ha vi måhända en förklaring till det så olika utlagda uttrycket: »*kvinna*», som Jesus använder, då han tilltalar sin moder vid bröllopet i Kana och slutligen på korset. För våra öron klingar detta tilltalsord något kyligt. För fellachen i Palestina ligger däruti lika stor ömhet, som då en man af allmogeklassen tilltalar sin hustru eller hans son sin moder med uttrycket: mor eller mamma! Är fellachen särskildt öm, så tilltalar han sin hustru med hennes dopnamn. Hustrun vill ej anses jämngod med mannen, hon bekänner sig vara en *vulīje*, en som behöfver mannens skydd, att hon är *ḳaṣīrat el ʿaḳl*, »kort till förståndet». Men hon vill ej heller behandlas såsom slafvinna. Försörjer han henne med föda

och kläder och behandlar henne i det hela mänskligt, så har han enligt arabiska begrepp gjort sin plikt. I många fall kommer det ej heller längre än så, i många uppstår dock en högre grad af äktenskaplig kärlek mellan de båda makarne, och de känna verklig lycka af sitt äktenskap.

Från Tiberias till Damaskus.

Afsked från sjön Gennesaret och pater Lukas. — Från Tiberias till Medjdel. — Magdala. — Gennesaretsslätten. — Dess forna fruktbarhet. — »Via Maris». — Liflig samfärdsel utmed sjön. — Dufdalen. — Arbela. — På höjderna nordväst om Gennesaret. — Brokigt lif i trakten vid tiden för Jesu bergspredikan. — Jesu bildspråk. — Drag ur Jesu bergspredikan. — Till Ṣafed. — En tysk f. d. trumpetare smittad af de inföddas vidskepelse. — På bergen öster om Ṣafed. — Ett judenäste. — Saducéer och fariséer. — Meron. — Gischala. — Kefr Birʿim. — Ḥaṣor. — Ḳedes i Naftali. — Nattarbete i Mēs. — Störd nattro i Mēs. — Herdarnes ömhet mot sina hjordar. — Prejningsförsök i Hunīn. — En biblisk scen, som upprepats i Hebron. — Merdj ʿAjjūn. — Derdāra. — Ḥāṣbānīfloden. — Vid en af Jordans källor. — Tre beduinkvinnor. — Dan. — Till Bānijās (Cæsarea Filippi). — Dess läge och omgifning. — Vid den andra af Jordans källor. — Från Bānijās' historia. — Den nordligaste punkten för Jesu vandringar. — Jesu besök i denna trakt. — Afsked från det heliga landet. — Aftonstämning i Bānijās. — Åter en oförgätlig natt. — Löfhyddor och öfvergemak på hustaken. — Fortfarande dåligt väder. — Vid foten af Hermon. — Trossen vänder åter. — Sista dagsresan till Damaskus.

Ṣafed d. 16 april 1891.

Hvilken härlig afton hade vi ej i går, efter hemkomsten från vår ridt mot söder, på klostertaket i Tiberias! Hvem kunde utan vidare lägga sig att sofva, då det var den sista aftonen vi tillbragte vid sjön Gennesarets stränder! Månen spred sitt skimmer öfver de omgifvande bergen. Vi kunde ännu se det midt emot liggande gamla Gamala och urskilja de dunkla konturerna af den

norra kusten, där Kapernaum och Betsaida legat. Den nu lugna vattenytan liknade i månljuset en stålblank sköld, och hundratals stjärnor speglade sig däri; ett par gnistrade som diamanter i djupet rätt nedanför klostertaket. Så hade det sett ut mer än en gång, då Jesus ensam tillbragt sin natt på bergen och kullarna i närheten. Men en gång, då han stannat kvar där borta på de nordöstra bergen och lärjungarne stigit i båten, upprördes sjön af ett starkt stormväder. Då fingo de frampå morgonen plötsligt se en gestalt komma gående på vattnet i deras närhet, och en bekant röst ropar till dem: »Det är jag, varen icke förfärade!» Sådana stormiga nätter äro ej ovanliga i Tiberias. Några veckor före vår ankomst hit hade sjön upprörts nattetid af ett häftigt oväder, åtföljdt af en mindre jordstöt, hvarigenom en del af muren kring det grekiska klostret nedrasat; och under samma natt hade en grotta öster om sjön instörtat öfver ett par herdar och några hundra får, hvilka dit tagit sin tillflykt.

Vid midnattstid, då pater Lukas efter en kort slummer reste sig från sin bädd under bar himmel ofvanpå taket för att läsa någon mässa i klostrets kapell, tog jag afsked af sjön och uppsökte min bädd.

Redan före kl. 5 voro vi i dag på benen, och nu gällde det att säga farväl äfven till den vänlige guardianen, pater Lukas. Han hade förutom ett godt bord och en ren säng gifvit oss ett prof på en from och ädel katolik, och det var med ett uppriktigt tack vi räckte honom handen till afsked.

Den, som föreställer sig klosterlifvet utan arbete och möda, han misstager sig. Det var förvånansvärdt att se, huru de båda bröderna, med en infödd kristen såsom springpojke, hunno med att betjäna sina många inkvarteringar. Utom oss hade de som gäster trenne italienare, och samma dag vi reste väntades till middag en stor karavan af franska pilgrimer. Också såg man de rastlösa männen öfverallt i klostret. Sent på aftonen i köket, tidigt på morgonen i trädgården, än med yxan än med spaden i handen; och så flera gånger om natten läsning af böner och mässor för döda eller lefvande!

Vi följde från Tiberias vägen efter sjöstranden i nordlig riktning. Ridstigen gick ett stycke något afsides

från själfva strandbrädden öfver den sparsamt beväxta bergsluttningen, som här träder så nära intill vattenytan, att en väg är omöjlig mellan denna och klipporna. Tiberias försvann snart bakom några klippor, som sköto ut mot vattenytan. Efter 20 minuter hade vi helt nära vid sjön en inbjudande vacker plats med ett par källor och en mängd intressanta växter. Sjöstranden kantades af de kända nerierna, oleanderbuskarna med sina präktiga ljusröda blommor. Denna växt anses mycket giftig, och befolkningen är mycket ängslig, att ingenting af dess blad eller grenar inblandas med det för kreaturen samlade fodret. Växten kallas på arabiska *Difle*. De talrika sidrbuskarna (*Zizyphus lotus*), på arabiska äfven kallad *Nebk* eller *Sidr*, med sina smala, ljusgröna blad och långa taggar, buro delvis sina grångula bär, som af befolkningen gärna ätas. Vid sidan af dem stodo några präktiga fikonträd med ovanligt stora blad och dito vårfikon, blommande granatträd och aprikoser. Det hela liknade en liten förvildad trädgård.

Vägen aflägsnade sig å nyo ett stycke från sjön, och vi hade att passera en obetydlig stigning, så åter utför igen och närmare sjöstranden. Vi hade nu framför oss en liten trekantig slätt, som bildar mynningen till en väster ifrån kommande mindre bergsklyfta. En lerhydda och några mindre gurkland antydde närvaron af människohänder. Kaktus-, sidr-, fikon- och granatträd utbredde sig i närheten, och nere vid sjökanten växte ett slags malvaliknande växter, hvilkas blommor i bjärta färger lyste i solljuset och trängde själfva nerierna i skuggan. Midt i denna omgifning porla tvenne varma källor. Vattnet framkväller med sådan fart, att man ser det drifva sand med sig ifrån botten; men det bibehåller alltjämt sin klarblåa färg. I det 30 grader (C.) varma vattnet tumla en mängd svartbruna mindre fiskar. Förut skall vattnet ha varit ännu varmare. Den ena af källorna kallas *ʿAin Fūlīje*, den andra längre mot norr belägna *Ain el-Bāride*. Slättens namn uppgifves olika. Vanligen har man kallat den *Vādi ʿAmvās*. Enligt meddelande från ingeniör Schumacher i Haifa till prof. Guthe i Leipzig skall det riktiga namnet vara *Vādi ʿAmēṣ*. Den fruktbara lilla slätten har helt säkert varit bebyggd under gamla tider; enligt judiska

uppgifter låg här en by, »Ra ben ʿAmis», på 1500-talet. Man har länge trott, att Josefus talar om ett Emmaus eller Ammaus i närheten af Tiberias, där det enligt hans uppgift fanns varma bad. Detta Ammaus ha några forskare velat förlägga till det ställe, till hvilket vi nu kommit, och detta antagande har fått en viss betydelse för bestämmandet af Tarikeas läge. Josefus berättar nämligen, att Vespasianus slog läger mellan Tiberias och Tarikea, och litet längre fram uppgifver han, att hans läger stod vid Ammaus. Vore nu det förmenta Ammaus att söka här, så skulle Tarikea i och med detsamma ryckas längre mot norr; och i öfverensstämmelse härmed ha flera forskare förlagt det till *Medjdel*, hvarom jag strax skall tala. Emellertid har Plinius bestämdt angifvit, att Tarikea legat vid södra stranden af sjön, och Josefus har med sitt förmenta Ammaus, rättare »Amathous», säkert afsett de mera betydande varma källorna söder om Tiberias, i hvilket fall hans uppgift, att denna punkt låg mellan Tarikea och Tiberias, fullt stämmer med Plinius.[1]

Åter trädde den tämligen branta klippväggen helt nära sjöstranden och tvingade den smala ridstigen, som ej längre kunde få plats mellan klipporna och strandbrädden, att slingra sig fram öfver den steniga sluttningen. Med vår ridväg från Tiberias förenade sig från väster genom den nyssnämnda dalen en väg, som fortsätter mot norr; och vi mötte snart hela rader af kameler och mulåsnor, alla tungt lastade med varor från Damaskus eller från landet öster om Jordan. Efter omkring en halftimmes ridt utbredde sig framför oss den största af slätterna på denna sidan sjön, och med detsamma hade vi nu till lands de ängder inom synhåll, där en stor del af de evangeliska tilldragelserna timat. Den södra delen af sjöns omgifningar, där Tiberias, Gamala och Tarikea lågo, synes ej ha varit vidare besökt af Jesus; hans egentliga verksamhetsfält var väl i den norra delen af sjöns omgifning.

I den södra änden af denna slätt ligger i omedelbar närhet af vägen en eländig liten by, i hvars utkant befinner sig en af talrika grodor uppfylld damm, *ʿAin Ṛarichāne*. Därinvid står ett lågt gammalt torn af grågul kalksten, och tvenne fikonträd beskugga den lilla dammen.

De få och oansenliga husen, öfver hvilka en enda reslig palm höjer sin krona, få ett egendomligt utseende af de ofvanpå taken uppförda luftiga sommarhyddorna, där inbyggarne söka svalka under natten vid den hetaste tiden. Sjöstranden uppvisar inga ruiner, som tyda på någon hamnanläggning. Byn kallas *Medjdel*.

Namnet *Medjdel* visar tillbaka till ett gammalt *Migdal* eller *Magdala*, i det *dj* är det närvarande ljudet för ett ursprungligt *g;* och man är därför sedan gammalt ense om att i den lilla byn se en rest af det nytestamentliga Magdala, som fått sin berömmelse genom Maria Magdalena (Matt. 27: 53 f., Luk. 8: 2). I Talmud talas äfven om ett Magdala, som måhända är detsamma som det i Nya testamentet omtalade; det kallas dels »Fisk-Magdala», *Migdal Nunja*, hvilket namn förklaras af byns läge vid sjöstranden, dels »Färgarnes-Magdala», *Migdal Sebaʿja*, ett namn som får sin förklaring däraf, att det i äldre tider växte indigo i ortens närhet. I Migdal Sebaʿja funnos, heter det, 80 bodar, där man sålde fina väfnader, och på ett annat ställe säges, att där funnos 300 butiker, hvilka sålde offerdufvor, en uppgift som ej heller illa stämmer med den omständigheten, att i den väster ifrån utmynnande dalklyftan, som bär namnet »Dufdalen», *Vādi el-Ḥamām*, en stor mängd dufvor ännu hålla till.

Den närvarande byn erbjuder som nämndt ett eländigt utseende och utgör väl endast några torftiga spillror af hvad den fordom varit. Talmud talar om Magdalas stora välstånd och de rika gåfvor, hvilka sändes därifrån till templet, hvilket allt får sin naturliga förklaring af den utomordentliga fruktbarhet, som fordom utmärkte den här mot norr vidtagande slätten. Som en märkvärdig omständighet måste det betraktas, att denna oansenliga by ännu finnes till, då fästningarna och städerna kring sjön, såsom Tarikea, Gamala, Betsaida, Kapernaum, nästan spårlöst försvunnit. Magdala måste förblifva såsom ett vittne om den himmelska kärlekens djupaste nedlåtande men på samma gång äfven om en ända intill grafven trogen kärlek till Mästaren.

Den slätt, som vi nu hade framför oss, kallas numera *el-Ḳuvēr*, »det lilla Ḳōr». Af Josefus kallas den *Gennesar*, af Talmud *Ginnosar*. I Nya testamentet är

den, såsom jag förut antydt, blott nämnd i förbigående (Matt. 14: 34 och Mark. 6: 53) såsom det ställe, »Gennesaret», där Jesus och hans lärjungar gingo i land, när de drifvits ur sin kurs på väg från den nordöstra stranden (se föreg. sid. 450 f.). Kusten löper här i nordlig riktning med en dragning mot öster utan att bilda några egentliga inskärningar eller vikar, och slätten utbreder sig i form af en halfmåne mot bergen, hvilka vika tillbaka mot väster. I södra delen bilda bergen en hög och brant vägg, i väster äro de lägre och mindre branta, i norr träda de åter som en stel mur ut till vattenbrynet. Genom den förutnämnda Dufdalen löper en frisk bergbäck, som banar sig väg genom slätten och af Medjdels invånare ledes öfver deras åkrar, så att den nästan förlorar sig i små rännilar, i hvilka man dock ser en mängd fisk lustigt tumla om. Utom från denna bäck får slätten i södra delen ett rikt tillflöde af vatten från en kraftig källa invid bergsluttningen i väster. Källan benämnes, såsom jag nämnt, efter sin runda infattning, »den runda källan» (ʿAin el-Mudauvera). Den bildar för närvarande en ordentlig sump i bassängens närhet, så att man nedsjunker mellan fikonträd, nerier, sidrbuskar och säf i ett djupt träsk. Vattnet banar sig så småningom i flera bukter väg genom slätten och begagnas delvis till bevattning af de få uppodlade sträckorna. I den norra delen vattnas slätten af tvenne från nordväst kommande bergbäckar, *Vādi el-ʿAmūd* och *Vādi er-Rabaḍīje*, af hvilka den ena dock uttorkar snart på våren. Ändtligen finnes i norra delen af slätten den förut omtalade Fikonkällan, som dock ligger helt nära sjöstranden och ej bevattnar någon större del af omgifningen. Hela slätten innehåller ungefär 1 ¹/₄ timmes väg i längd och en knapp halftimmes väg i bredd. Hvilka skördar den ännu skulle kunna framalstra, därom fingo vi en aning, under det vi i flera bukter hade att söka oss väg i nordvästlig riktning snedt öfver slätten och understundom nästan tappade bort hvarandra mellan rödblommiga tistlar och annat ogräs. Där man gjort sig besvär med att uppodla ett stycke af jorden, belönades arbetet med ett lofvande hvetefält, där axen gungade på saftiga höga strån med den friskaste grönska. På ett ställe hade man för ovanlighetens skull af mindre störar uppsatt ett litet

hinder för en förut begagnad, nu upplöjd ridstig genom fältet för att ej hädanefter »en del skulle behöfva falla på vägen». Undantager jag detta enda lilla tecken på gryende företagsamhet, så företedde hela slätten ett talande bevis på infödingarnes lättja och sorglöshet. På ett ställe hade de obetvingliga tistlarna alldeles förkväft hvetet, som stannat vid en höjd af omkring $^1/_2$ m., under det de nådde öfver 2 m. i längd. Denna åker utgjorde den mest talande bild af »säden, som förkväfdes af törne». Törne och tistel användes i Gamla och Nya testamentet ofta synonymt; och för Gennesaretsslätten passar uttrycket i Matt. 13: 7 bäst in på tistlarna.

Annorlunda såg Gennesaretsslätten ut i gamla tider. Josefus skildrar detta landskap i hänförande ordalag. »Till följd af jordens fruktbarhet och luftens temperatur har man», säger han, »där kunnat plantera allahanda sorters växter och träd. Så t. ex. växa här talrika valnötsträd, hvilka kräfva svalare klimat, vid sidan af dem palmer, som fordra stark värme, och dessutom fikon- och olivträd, som förutsätta medeltemperatur. Naturen sätter en ära i att förena det oförenliga, och man skulle kunna kalla det en ädel täflingskamp mellan årstiderna, af hvilka enhvar söker taga detta landskap i besittning. Ty jorden frambringar ej blott förvånansvärdt många fruktsorter, utan fruktträden bära äfven frukt mycket längre än annorstädes. Så t. ex. äro de yppersta bland frukterna, drufvor och fikon, mogna under tio månader, under det de andra frukterna äro mogna hela året om».

Äfven i Talmud göras flera anspelningar på Gennesaretsslättens fruktbarhet. Så säges med en ordlek af dess äldre namn *Kinneret*, att dess frukter äro så söta som klangen af en *kinnor* (cittra), och på ett annat ställe härledes dess namn »Gennesar» af *gan*, trädgård, och *sar*, furste, hvarigenom slätten betecknas såsom en »furstlig trädgård». Också plägade judarne säga såsom svar på frågan, hvarför Jerusalem icke frambringar så härliga frukter som Gennesar, att det berodde därpå, att det ej skulle se ut, som om man vallfärdade till Jerusalem för de härliga frukternas skull.

Genom den förut omtalade *Vādi el-Ḥamām* går en större karavanväg mellan Medelhafvet och Damaskus. Den

upptager ridstigen från Tiberias och vägen genom Vādi ʿAmvās och följer sedan stranden af sjön förbi *Chān Minje*, viker därpå af något till vänster och lämnar den mindre vägen utefter sjöstranden, så att det gamla *Kapernaum* och *Chorazin* komma att ligga till höger. Den fortsätter sedan förbi »Josefbrunnens Chan» (*Chān Djubb Jūsuf*), ned emot *el-Ṛōr* och öfver Jordan vid »Jakobs döttrars bro» (*Djisr Benāt Jaʿḳūb*), något söder om Ḥūlesjön. Öfver tcherkess-staden *el-Ḳunēṭra* går den sedan till Damaskus. Denna väg betecknar väl i allmänhet loppet af medeltidens *Via maris*, och i samma riktning och om ej fullt öfver samma punkter måste den urgamla karavanvägen ha gått, som förband Medelhafvet med trakterna öster om Jordan och på hvilken redan Jes. 8: 23 med uttrycket »Hafvets väg» efter all sannolikhet syftar.

Vi arbetade oss så småningom uppför *Vādi el-ʿAmūd* och vände oss om flera gånger för att betrakta landskapet. Nästan för hvarje gång upptäckte vi antingen en rad af kameler och mulåsnor eller några ryttare till häst, dragande fram utefter sjöstranden. Hvilken trafik måste det ej ha varit på denna väg, då sjöns stränder voro »kransade med städer, byar och borgar» och landet öster om sjön var tätt befolkadt! Den lifliga samfärdseln på denna väg förklarar äfven, hur Jesus i denna trakt kunde samla så stora skaror omkring sig. Här stötte flera karavanvägar tillsammans, här var han i närheten af flera olika politiska distrikter: i väster Syrien med Tyrus och Sidon, i nordost Gaulanitis med Cæsarea Filippi, i öster, på andra sidan sjön, Dekapolis. Hvarje köpman, hvarje kameldrifvare, som hörde honom, blef ett sändebud till olika länder (Matt. 4: 23 f.). Öfver Nasaret förde ingen sådan trafiklinie.

Genom »Dufdalen» har väl Jesus ofta själf tagit vägen, då han uppsökte eller för någon tid lämnade Kapernaum. Genom samma dal har väl ock konungsmannen i Herodes Antipas tjänst i Kapernaum gjort sin resa, då han uppsökte Jesus i Kana i Galiléen (Joh. 4: 47). Före Jesu uppträdande hade denna dal med sina många hålor i de lodräta bergväggarna varit tillhåll för ett röfvarband, hvilket till den grad terroriserat nejden, att Herodes den

store till sist beslöt att med en hel trupp soldater bekriga dem. Soldaternas ansträngningar voro länge fruktlösa, ända till dess den af motståndet uppretade Herodes uppfann ett nytt krigssätt. Han lät nedhissa en del af de djärfvaste krigarne i korgar, hängande på starka kedjor, framför hålorna i de 360 m. höga klippväggarna, och med långa järnhakar drogos röfvarne fram ur sina hålor och störtades ned i den djupa afgrunden. Men kampen var förtviflad. Det hjälpte till ingenting, att Herodes genom en härold lät uppfordra röfvarne till att gifva sig; icke en enda tvekade i valet mellan döden eller träldomen. En gammal bandit dödade inför Herodes' ögon sina sju söner och sin hustru, kastade deras lik ned i bergsklyftan och hoppade till sist själf efter. På Jesu tid var väl vägen genom Dufdalen utan all fara. Längre fram under det stora upproret mot romarne lät Josefus befästa dessa hålor, och under medeltiden synes man på liknande sätt ha förstått deras betydelse.

På södra sidan om »Dufdalen» ligger en samling ruiner med namnet *Irbid.* Man urskiljer ännu lämningar af en ringmur, uppförd af basaltblock, efter en synagoga, uppförd af vackert huggen kalksten, med rester af korintiska och joniska pelare, uttorkade cisterner, vattenbassänger o. s. v. Detta Irbid, som möjligen äfven är att sammanställa med *Bet Arbeel* hos Hosea (10: 14), motsvarar säkert ett i sammanhang med de nyss omtalade klipphålorna i judarnes senare historia ofta omnämndt *Arbela.* Det utmärkte sig enligt Talmud såsom Magdala för väfnadsindustri.

Under ridten uppför *Vādi el-ʿAmūd* träffade vi ett par fellacher, som hitkommit från sina hem någonstädes i närheten för att se om sin höstsäd och möjligen plöja för sin vårsäd; men båda beklagade sig öfver att det länge väntade särlaregnet, som träffat oss i *Betel*, ännu ej hade hunnit hit.

Uppkomna på höjderna togo vi än en gång en öfverblick öfver trakten, som vi genomrest. Afsides till höger reste sig »Hattins horn», som vi passerat för ett par dagar sedan, och dit såsom nämnts traditionen förlagt Jesu bergspredikan; rätt framför oss utbredde sig sjön Gennesaret. På dess andra sida höjde sig Djōlāns

bergmassor; vi kunde följa sjöns kust långt ned mot sydbukten. Den västra stranden låg klar allt ifrån trakten kring det gamla Kapernaum till ett stycke söder om Tiberias. Omedelbart nedanför oss låg den nyss passerade Gennesaretsslätten med det oansenliga gamla Magdala. På någon af höjderna inom synhåll, sannolikt på flera, måste den underbare Mästaren ha haft sin predikstol med det klarblåa himlahvalfvet till tak.

Här i närheten, kanske på någon af sluttningarna till vänster kring *Tell Ḥūms* ruiner eller *ʿAin eṭ-Ṭābiṛa*, höll han väl också sin *bergspredikan*. I sistnämnda fall hade han utsikt öfver hela sjöns längd från Jordans inlopp i norr till Tarikea i söder. Hvilket brokigt lif ha ej dessa kullar fått bevittna på den tiden! Till alla Palestinas gränser hade ryktet om Jesus hunnit utgå och lockat i synnerhet en mängd sjuka och elända att på olika vägar söka uppnå Gennesarets stränder. Där nere på vägarna till Kapernaum såg man under dessa dagar talrika skaror af sjuka och deras anhöriga komma än till fots med långsamma och matta steg, än ridande på åsnor och understödda af barmhärtiga samariter, än burna af anhöriga och vänner på bårar och hängmattor. Där såg man framför allt galiléer från alla delar af provinsen. Talrika skaror hade redan anländt eller voro kanske på väg i båt äfven från Gamalas och Tarikeas distrikt eller det republikanska Dekapolis, där Zevs och Apollo höllos lika mycket i vördnad som Jehovah. Judéen och Jerusalem hade bland många hjälpsökande redan utsändt äfven spioner i fårakläder. Från Peréen, bland hvars sydligaste bergshöjder Johannes döparen satt fängslad för sitt frimodiga uppträdande mot äktenskapsbrytaren Herodes Antipas, hade äfvenledes många inställt sig, jfr Matt. 4: 24 f., Luk. 6: 17 f.

Från det med allahanda äfventyrare uppfyllda Tiberias hade kanske ej mer än några nyfikna kommit, och den sluge fursten, som där sökte tillfredsställa sin ärfda praktlystnad, hade ännu ej anledning att vare sig söka lära känna Jesus (Luk. 9: 9, Matt. 14: 1) eller att döda honom. Af de många spinnarne och spinnerskorna, väfvarne och väfverskorna i Magdala och det närliggande Arbela hade däremot säkerligen många infunnit

sig, likasom en mängd tullnärer från Kapernaum och en hop fiskare från denna stad och Betsaida. Inför dessa skaror framträder Mästaren, omgifven af sina nyss valda apostlar (Luk. 6: 12 f., 17 f.), och håller sitt märkliga tal, hvars första ord: »saliga äro de andligen fattiga» etc. måste ha ljudit som en hälsning från himmeln till deras under de skriftlärdas ok utarbetade och betungade hjärtan. Det var ingen kammarlärdom eller några spetsfundiga hårklyfverier, som han föredrog. Var det någon källa han öste ur, så var det den bok, som nu låg upplåten äfven för alla hans åhörare: Gennesarets blåa vatten, dess blomsterfyllda stränder, morgonsolens flammande guld, som låg utströdt i öfverflödande mått öfver berg och dal. Och dock — han tar ej några storslagna liknelser; han nämner ingenting om det majestätiska Hermon, hvars hvitglänsande hjässa sträcker sig öfver 2,000 m. högt öfver hafvet och är synlig i norr, så fort man ror ett stycke ut på sjön söder om Tell Ḥūm. Han hämtar dem ej heller från den rastlösa Jordan, ett barn af den nyssnämnda bergjättens snö och moderligt närd af dess dolda innandömen året om. Han förbigår äfven detta lilla haf nedanför sina fötter, ehuru det så ofta sedan begagnats såsom bild af hans kyrka, där man endast ville se Petri stallbröder i frid arbeta på att dra evangelii not i land, men där partilidelsernas stormväder understundom gjort allt arbete med noten omöjligt och drifvit mången enskild farkost ur rätta kursen.

Han väljer det allra enklaste, påtagligaste, men utletar därifrån en tanke, som ofta måste ha kastat en glädjestråle in i månget hjärta och spridt ett rosenskimmer öfver mångens ansikte. Utan tvifvel har hans tal i detta såsom i så många andra fall varit längre och mera omfattande än den framställning vi ha i våra evangelier, hvilka i allmänhet erbjuda mera sammandrag och referat än fullt konkret framställning. Men redan hvad vi äga gifver oss dock en inblick i en mängd skiftningar i tankegång och hänsyn till olika slags åhörare. Här blott några exempel!

Palestina är i synnerhet om våren rikt på en mängd lysande vårblommor, och särskildt är det en, den purpurröda *Anemone coronaria*, med ett blåaktigt kors i botten,

som gifver ton och färg åt landskapet. Framför oss hade vi, där vi stodo, en hel kulle besatt med dessa fältpredikanter, som vajade för vinden och med sina leende bugningar tycktes vilja säga ett sorgbetungadt hjärta något om Guds godhet. »*Skåden liljorna på marken*», säger Jesus, »de ha något att säga eder. Akten på deras predikan», och i det han kanske vände sig till några från det för spinn- och väfindustri bekanta Magdala och Arbela, tillägger han: »De arbeta icke, ej heller *spinna de!* Och dock, säger jag eder — I som hafven sinne för präktiga tyger och konstväfnader — icke ens Salomo i all sin härlighet hade sådana färger att uppvisa på sina rikt broderade kungliga dräkter!»

Det fanns då för tiden säkert bland dessa spinn- och väfarbetare så väl som nu mången, som tärdes af bekymmer, sådana som: »Hvad skola vi äta, eller hvad skola vi dricka, eller hvad skola vi kläda oss med!» (Matt. 6: 31). För dem var ett ord sådant som detta särskildt afpassadt: »Kläder nu Gud så gräset på marken, hvilket i dag står och i morgon kastas i ugnen, skall han icke mycket mer kläda eder, I klentrogna! Hafven därför inga bekymmer, ty eder himmelske Fader vet, att I behöfven allt detta!»

Där stod en annan grupp, landtmän med en uppsyn lika ängslig, som den vi nyss sett hos de öfver det uteblifna särlaregnet ängsliga fellacherna. När man icke kunde få så och skörda och följaktligen intet hade att lägga i ladorna, så hade man, menade de, allt skäl att sörja. Men hafven I ej sett fåglarna och korparna? Sen på dem, säger Jesus! Där borta i »Dufdalen» kan man se deras sätt att taga lifvet. »*De så icke och skörda icke heller och insamla icke i ladorna, och eder himmelske Fader föder dem. Ären I icke mycket mer än de?*» (Matt. 6: 26 f.).

Där stod en annan grupp, fiskare från Betsaida och Kapernaum, som buro på andra eller liknande bekymmer. Jesus visar dem och alla en utväg: »Bedjen och eder skall varda gifvet! Ty hvilken är den man ibland eder, som, då hans son beder *honom om ett bröd, gifver honom en sten? Och om han beder om en fisk, icke gifver han väl honom en orm!* Om nu I, som ären onda, förstån att gifva edra barn goda gåfvor, huru mycket mer skall icke

eder Fader, som är i himmeln, gifva dem godt, som bedja honom!» (Matt. 7: 7 f.).

Där stodo andra fiskare, som voro upptagna af tanken på sin uppgift såsom den nye Mästarens lärjungar. Med en bild, som de främst af alla borde förstå, säger Jesus till dem: »I ären jordens *salt!*» Men såsom förhållandet är ännu i dag, så kände de helt visst, att det från Döda hafvet eller andra saltsjöar hämtade saltet under vissa förhållanden kan förlora sin salthalt och att det då är sämre än allt annat, odugligt för jorden och gödselhögen och i själfva verket endast lämpligt till att utkastas och förtrampas af människorna. Därför: »*hafven salt i eder!*» För samma tanke väljer han en ny bild, hänvisande kanske på det högtbelägna Ṣafed: »I ären världens ljus. Icke kan *den staden döljas, som ligger på ett berg!* Icke heller tänden I ljus i edra hem för att sätta det under skäppan utan på ljusstaken, så att det lyser för alla, som äro i huset! Så lyse då edert ljus för människorna!» (Matt. 5: 13 f.).

Bland de lyssnande skarorna upptäckte Jesus kanske fårskinnsmanteln af en eller annan spion, utsänd från Jerusalem. De hade väl utspridt, att han upplöste lagen; och för att göra ett sådant rykte ofarligt går han igenom lagen bud för bud och skärper dess föreskrifter, därvid alltjämt framställande lagens udd mot just sådant, hvartill benägenheten hos åhörarne var störst. En jämförelse mellan orden i Jesu tal och de närvarande infödingarnes åskådningssätt ger vid handen, att ingen predikan sätter yxan närmare till roten på folkets skötesynder ännu i dag än denna Jesu bergspredikan. Så t. ex. förbudet mot svärjandet. Araberna kunna ej säga: *ja*, *ja*, eller *nej*, *nej*, utan allt skall beledsagas af svordomar och förbannelser! Likaledes vid det sjette budet. Ingenstädes håller man väl i hela världen strängare på, att kvinnan skall vara obefläckad, då hon ingår i äktenskapet. En fader mördade för blott några år sedan i Jerusalem med hjälp af sin son sin ogifta dotter, därför att hon begått sedlighetsbrott. Och dock blir man grundligt bedragen, om man tror, att osedligheten eller äktenskapsbrotten äro mindre ibland dessa människor än annorstädes. Osedligheten har här endast andra former än t. ex. hos oss. På samma

sätt förhåller det sig vid förbudet mot dråp, självhämnd, hatandet af fiender och kärleken endast till nästan i inskränkt mening o. s. v.

Rent af slående är likheten i fråga om judarnes falska sätt att bedja och mohammedanernas. De senare bedja på bestämda timmar, hvarhelst de än befinna sig, i moskéen, på gatan eller i basaren, bland larmet af köpare och säljare eller på torget. Något liknande måste det skrymtaktiga bedjandet i synagogorna och gathörnet ha sett ut, hvilket Jesus förkastar (Matt. 6: 5). På samma sätt förhåller det sig med fastandet. Vi hafva alltsedan vår vistelse i *Djenīn* sett mohammedanerna iakttaga fasta om dagen och hörde senast sistförflutna natt, huru man i närheten af klostret i Tiberias väckte de sofvande på natten för att intaga den för påföljande dag nödvändiga födan. Är man riktigt rättrogen, dricker man under dagen trots hettan ej ens en droppe vatten, ja en del vilja till och med ej nedsvälja saliven. Jesus bjuder att ej göra så stort uppseende med sin fasta utan göra den inför Gud i det fördolda. Därför bjuder han, att man skall smörja sitt hufvud, såsom man gör med en kär gäst, för hvilken man dukar ett rikligt bord (Luk. 7: 46, Ps. 23: 5), på det att skenet af fasta må vara alldeles borta. »*Smörj ditt hufvud och två ditt ansikte!*» Att tvätta sitt ansikte anses bland oss helt naturligt. Men så ej alltid bland folket i Österlandet. Vid dödsfall ser man anförvanter till den döde ordentligen sota ned sig i ifver att ådagalägga sin sorg, och den dödes hustru får ofta ej utan anmärkning visa sig på gatan med rentvättad hufvudbonad på ända till 40 dagar. Visar hon sig tvättad, så gör man henne spefulla anmärkningar: »Se, hon har tvättat sin klädsel», liktydigt med vårt: »hon har redan lagt bort sorgdräkten!» Denna sed förklarar äfven, att uttrycket »svart och smutsig» så ofta är liktydigt med »sörjande» i Gamla testamentet (Job 30: 18, Ps. 35: 14, 38: 7, 42: 10). Denna osympatiska sed synes under förra tider enligt Jesu ord äfven ha sträckt sig till fastandet.

Under några väldiga olivträd i närheten af en vild kalkstensklippa höllo vi vår vanliga förmiddagsrast men fortsatte snart ridten, då mörka moln i väster bådade, att det af fellacherna så ifrigt efterlängtade vårregnet nu var i annalkande äfven till norra Galiléen.

Vi passerade flera svarta beduintält och sågo en del af deras manliga invånare vakta ansenliga hjordar af får och getter på något afstånd. Vid en större by, *'Akbara*, omtalad redan af Talmud och Josefus såsom en af de städer han lät befästa, rådde ett slags hästmarknad, och hästar och mulåsnor sågos tumla om öfverallt bland hyddorna och olivträden.

Vid 2-tiden hade vi uppnått det högtbelägna *Ṣafed*. Man har, såsom jag antydt, menat, att Jesus med utsagan: »Icke kan den staden döljas, som ligger på ett berg!» tänkt på Ṣafed; och om han med sina ord åsyftat någon bestämd stad, så har det med all sannolikhet varit en sådan som denna, hvilken är synlig ej blott ifrån sjön Gennesaret och Hattins horn utan äfven från Tabor, Karmel och Samariens bergland. Den ligger 838 meter öfver hafvet.

Vi togo in hos en tysk snickarmästare *Maass* och funno oss angenämt öfverraskade att midt i denna trakt träffa ett europeiskt inrättadt hus. Den liflige Maass talade under hänförelse med grefve v. H. om den tid, då han gjorde tjänst som trumpetare i Hannover, och hade ännu kvar som minne från den tiden ett mässingsinstrument, på hvilket han visade sin skicklighet. Så mycket mera öfverraskade det oss att höra honom till en viss grad dela de inföddas tro på »ondt öga» och berätta, att han såsom skydd däremot fästat en blåfärgad träkula under halsen på sin ko.

Med vår nye värd till vägvisare gjorde vi en kortare utflykt till en af höjderna öster om staden, där man vid klart väder har en vidsträckt utsikt. Nu var emellertid himmeln delvis betäckt af tjocka moln, och ett kallt regn föll med korta uppehåll ur de hvarandra jagande skyarna. Trots den disiga luften hade vi i söder utsikt öfver hela sjön Gennesaret med Tiberias, Medjdel, Tell Ḥūm, Keräze, et-Tell o. s. v. Nedanför oss rätt i öster öppnade sig Jordandalen, där solen, då molnmassorna för kortare

stunder delade sig, belyste förtjusande små oaser. Flera judekolonier voro där, enligt Maass' uppgift, anlagda. I nordost likaledes djupt under oss låg Ḥūlesjön, omgifven af tjock, disig luft och osunda sumptrakter.

På hemvägen besökte vi det numera förstörda kastellet, beläget omkring 100 fot högre än själfva staden. Under korsfararnes tid har äfven denna fästning spelat en roll och gifvit anledning till heta strider.

Staden har lidit mycket af de jordbäfningar, som gång efter annan hemsökt Jordandalen. Mest hemsöktes den likasom Tiberias af jordbäfningen den 1 januari 1837, då omkring 5,000 människor omkommo, hvaraf 4/5 delar voro judar. Trots denna fruktansvärda katastrof har staden under de sista 50 åren tillväxt så småningom, så att den för närvarande äger omkring 25,000 invånare, däraf mer än hälften judar. Judekvarteret, där vi äfven gjorde besök, visade sig vara ett lika smutsigt judenäste som det i Tiberias. Den ena synagogan stötte intill den andra, och genom de tarfliga fönstren sågo och hörde vi, hur den packade mängden där inne mumlade sina böner. För den omedelbart förestående påskhögtiden hade judarne rengjort sina boningshus men lämnat orenligheten och smutsen på gatan, som därför liknade en riktig kloak. De närvarande judarne hafva till största delen invandrat från Polen och stå under österrikiskt skydd. Dock finnas äfven icke så få af de på 1500-talet hit invandrade spanska judarne i behåll, och bland dessa råder ännu delvis månggifte. Den judiska befolkningen lefver till största delen af talmudläsning, hvilken bedrifves handtverksmässigt här såsom i Jerusalem och Tiberias, och af de lyckligare lottade trosbröderna i Europa belönas nitet om lagen med lekamligt understöd. Ṣafed har ingen biblisk betydelse. Det omtalas endast i Tobie bok 1: 1, ehuru ej i den grekiska texten, och af Josefus såsom en af honom befästad stad, *Sef*, äfvensom i Talmud, såsom *Ṣafat* (spejningsställe); men staden har på grund af det ifriga talmudstudiet, som bedrefs här särskildt under 16:e århundradet, blifvit en af judarnes heliga städer. Messias själf skall enligt judisk tradition komma från Ṣafed. De närvarande judarne äro mycket fanatiska likasom deras mohammedanska medborgare i staden. De senare anföllo

till och med på ett lömskt sätt den engelske palestinaforskaren Conder och gjorde ett hastigt afbrott i hans undersökningar och uppmätningar i trakten. Bland judarne träffar man vid sidan af den saduceiska riktning, hvarpå månggiftet är ett tecken, en mängd lagar och föreskrifter, hvilka iakttagas med samma skrupulösa noggrannhet, som fariséerna iakttaga fädernas stadgar.

Bānijās d. 19 april 1891.

Vi lämnade Ṣafed d. 18 på morgonen och åtföljdes ett stycke utom staden af Maass och hans hustru jämte en läkare, som var anställd i judemissionens tjänst. De hederliga människorna hade säkert ej för roligt bland den fanatiska massan af judar och mohammedaner; man såg, att det var med saknad de skildes ifrån oss. Gärna hade vi gjort en afstickare till det väster ut belägna *Mērōn* på östra sluttningen af *Djermakberget*, där enligt traditionen Simeon ben Jokai, den föregifne författaren till det kabbalistiska verket Zohar, den berömde Hillel, Gamaliels farfader, Schammai och flera andra judiska lärda skola ha sina grafvar. Men vädret var åter opålitligt. Af samma skäl måste vi äfven försaka *ed-Djisch*, som vi litet längre fram hade till vänster och hvilket motsvarar det från Josefus' berättelser bekanta *Gischala*, där den fanatiske frihetshjälten Johannes ben Levi, som gjorde den dubbelsinnade Josefus så många bekymmer, fick sitt understöd. I Talmud kallas denna stad *Gusch Halab* och motsvarar möjligen Aḥlab i Dom. 1: 31. Af större betydelse kunde en uppgift hos Hieronymus vara, enligt hvilken Paulus' föräldrar här hade sitt hemvist, innan de flyttade till Tarsus i Cilicien, ifall den ej af honom själf vore betecknad som en mer eller mindre lös tradition. Nordväst om Djisch ligger byn *Kefr Birʿim*. Den utgjorde förr en mycket besökt judisk vallfartsort vid Purimfesten, och judarne betrakta den än i dag såsom profeten Obadjas hemvist och domaren Baraks begrafningsplats. Intressanta ruiner efter gamla judiska synagogor finnas där ännu i behåll.[2]

Vi togo vägen ett stycke öster om dessa platser och passerade efter några timmar den storslagna *Vādi ʿUba*, genom hvilken en munter bergbäck banade sig väg och

på ett par ställen gjorde oss ej så litet bryderi med att finna ett säkert vadställe; längre ned dref den en vattenkvarn. Landskapet innehade här en mera stel och kal prägel än omkring Gennesaret och i trakten af Tabor och Jisreelsslätten. Ett stycke längre fram passerade vi i en mycket pittoresk omgifning byn *Dēschūn*, hvilken genom de sneda taken och spetsiga gaflarna på husen erbjöd ett nästan europeiskt utseende. I byn fanns till och med ett »hotell» (lokanda), som för tillfället var fullt upptaget med anledning af en pågående kreatursmarknad. De stora kaktushäckarna omkring husen erinrade om Sunem, de blommande granatträden, fikon- och mullbärsträden om Kefr Kennā. I västlig riktning från Dēschūn har man i ett *Djebel* »*Hadīreh*» efter långt sökande trott sig återfinna en rest af det gamla namnet *Ḥaṣor*, en stad där kananéerkonungen *Jabin* hade sitt residens (Jos. 11: 1 f.; Dom. 4: 1, 23).

Vid 1-tiden rastade vi i närheten af byn *Ḳades*. Flera rikt uthuggna sarkofager, nu begagnade som vattenhoar, och lämningar efter ett gammalt romerskt (?) tempel tillkännagåfvo, att vi hade en äldre betydande ort framför oss. I byn påträffade vi här och hvar i husen enstaka fint huggna pelare och kapitäler, instuckna i kojorna bland de ohuggna kalkstenarna. En åttkantig pelare midt i ett af husen var af särskildt intresse. Byn motsvarar säkert det gamla *Ḳedes* i Naftali, där en kananéerfurste regerade vid tiden för Israels invandring (Jos. 12: 22) och därifrån Barak, Deboras fältherre, härstammade (Dom. 4: 6). Tiglat Pilesar bortförde 734 stadens befolkning, och efter denna tid synes denna ort ha förlorat sin betydelse för Israel. Längre fram i tiden visade man här Baraks och Deboras grafvar.[3]

Vår väg gick därpå öfver en slätt och genom några dalgångar utan vidare intresse, tills vi på aftonen uppnådde *Mēs*, en större by, delad i två från hvarandra skilda områden. Vi funno våra tält uppslagna i skyddet af en höjdsluttning ett stycke utanför byn. Det var ännu i månaden Ramaḍān, och vi hade hittills hört mohammedanerna endast äta och roa sig, sedan solen gått ned; här fingo vi äfven se dem göra nytta. En skara kvinnor arbetade under uppsikt af en man till långt in på natten

med att bära fram sten till en blifvande byggnad. Stenbördorna buro de liksom vattenkrusen om dagen på hufvudet, och arbetet interfolierades med enklare sånger. De uppstämdes af en försångerska, hvarpå hela kören föll in i en refräng och klappade händerna. Vi betraktade dem en god stund, och det förekom oss, som få kunde vara nöjdare och lifvade af en mera barnslig glädje än de. På vår fråga, hvarför de arbetade om natten, svarade de: Vi fasta om dagen och kunna då ej arbeta, i stället göra vi det nu under natten. Hvarför sjöngo de då? Emedan de väntade sig en festmåltid af ris och kött vid midnattstid af det blifvande husets ägare. I deras sång låg mer än en anspelning på denna lön för arbetet. Vi fingo af uppsyningsmannen vidare reda på, att arbetet fortgick sedan någon tid regelbundet hvarje natt 2—3 timmar och att lönen bestod endast i den nämnda förplägningen vid midnatt. Samme man förklarade äfven på frågan om den blifvande byggnadens ändamål, att den skulle stå öppen för så väl »mannen med svärdet som mannen med säcken», d. ä. mottaga med samma gästfrihet hög och låg.

När kvinnorna slutat sitt arbete och upphört att sjunga, uppstämde schakalerna på helt kort afstånd ifrån oss sin genomträngande, allt annat än melodiska sång, och för att göra natten riktigt musikalisk började våra åsnor mot vanligheten redan vid denna tid på dygnet att upphäfva sitt ängsliga tjut. Kom så därtill, att våra sängkläder varit i för nära beröring med våra män eller med infödingarnes boningar i Ṣafed, så att tillvaron af en mängd stickande plågoandar med bästa vilja ej längre kunde dragas i tvifvelsmål, och natten i Mēs blef en af de mera oförgätliga under hela resan.

Ej under, om vi på morgonen kände oss något dåsiga och ej voro ens till hälften klädda, då männen, som tillhörde vår tross, började nedtaga väggarna i våra tält. Vi fingo fullborda toiletten först under tälttaket och till sist under bar himmel. Dagen hotade dessutom att bli regnig, och en skur föll redan delvis i vårt te, som vi måste intaga på stående fot i regndusket. Hela förmiddagen var och förblef regnig, och vi och våra djur ledo mycket af den kalla, fuktiga luften.

Rörande var att se den ömhet, som en mängd herdar, hvilka vi mötte eller redo förbi, ådagalade mot de små lammen och killingarna i sina hjordar. De hade för att ej tappa bort dem bland de genom regnet halkiga stenblocken eller för att ej regnbäckarna vid de uppsvällda vadställena skulle rycka dem med sig instuckit dem i små påsar, hängande på ryggen af några åsnor, hvilka medföljde herden. De små svarta killinghufvudena med de långa bruna öronen och de vanligen hvita lammungarna aflockade, där de sutto på hvar sin sida om åsnans rygg, oss midt i det ösande regnvädret ett leende. Detta är i själfva verket det enda säkra sättet för herden att i sådant väder undvika att tappa bort någon bland hjorden, och ett hufvudvillkor, om han vill påskynda sin marsch. En herde med en hjord utan åsnor för att bära de små måste nöja sig med att drifva hjorden dubbelt så sakta som de andra. Ty ännu i dag vet herden här lika väl som Jakob och Esau, att »om man drifver en sådan hjord för hårdt, så dö både de som gifva di och de diande» (jfr 1 Mos. 33: 13).

Då vi uppnått ruinerna efter den märkliga fästningen *Hunīn*, började regnet tilltaga ännu mer, och grefven kände sig oviss, om han i detta väder och den låga temperaturen skulle våga äfventyra grefvinnans hälsa. Vår dragoman gjorde därför en afstickare till den närliggande byn för att höra efter rum i ett af de bättre husen. Värden förklarade med de vanliga arabiska höflighetsfraserna, att hos honom finge man rum men ej för några pengar: Hans hus vore vårt hus, och vi vore hans gäster. Men Riske ville veta *priset* för att vi under några timmar skulle få vistas under hans för öfrigt bristfälliga tak. Ja, det blefve nog bra med betalningen, menade mannen: vi skulle få betala efter behag. Pressad till det yttersta, förklarade han slutligen, att han vore nöjd med en lira fransavije (= 20 francs). Oförskämdheten var ej någon nyhet; den resande får vid hvarje steg bland detta folk vara beredd på dylika utpressningar. Vill man köpa en sak, så blir man vanligen först bjuden att taga den som skänk. Men man får snart erfara, att den låtsade gåfvan måste dyrt betalas. Pastor Schneller har berättat en historia från Hebron, som är mycket upplysande, därför att den visar,

huru bibliska scener kunna gå igen efter årtusenden.[4] År 1884 sände han tvenne personer till Hebron för att undersöka, huruvida man där kunde få hyra ett lämpligt hus för en ifrågasatt missionsstation. Efter många fruktlösa försök bland den fanatiskt sinnade befolkningen blefvo de till sist inbjudna till en af regeringens ämbetsmän, hvilken syntes hågad att uthyra sitt hus. De lyssnade till inbjudningen, och sedan man enligt landets sed ömsesidigt minst tio gånger önskat hvarandra en god afton och talat om en mängd likgiltiga ting, kommo de, såsom vanligt, helt tillfälligt och liksom detta vore blott en bisak, in på sitt ärende. Huset syntes dem lämpligt, och de frågade, hvad ägaren tänkte om hyrans storlek.

— Huru? Ni frågar efter pengar? Nej, jag vill skänka eder huset.

— Vi tacka dig för din stora kärlek och välvilja. Men vi vilja ej hafva det till skänks. Vi vilja betala hvad skäligt är.

Efendin vägrade på höfligaste sätt att ingå på någon affär och tillade:

— Huru, är detta vår vänskap, att vi skulle fråga efter penningar! Nej, utan jag vill gifva det till skänks och mig själf på köpet.

— Du är en vänlig man. Men säg oss dock ett pris, vi skulle vilja höra, hvad du tänker om saken.

— Ni får ej tänka, att jag ser på penningar! *Men* det är ett vackert hus!

— Ja, men hvad tänker du om priset?

— Hvad skall priset vara mellan mig och eder? Äro vi ej vänner! Men visserligen, det är ett vackert hus och värdt åtminstone 100 napoleondorer (2,000 francs) i hyra.

Stor förvåning å de båda underhandlarnes sida. Sedan de utskickade hämtat sig från öfverraskningen, sade de till efendin:

— Nej, detta är dock för mycket. Så långt kunna vi ej gå. Slå af en smula!

Trots timtalslånga underhandlingar stod efendin ej till att beveka utan försäkrade, ehuru han nyss förklarat sig villig att skänka huset, att han ej skulle slå af en para på sina begärda 100 lire.

De utskickade måste återvända hem med oförrättadt ärende. Vid en by, *Halḥul*, upphunnos de af en ryttare med bud från efendin, att de skulle vända om: han hade besinnat sig och ville nu afstå sitt hus för 70 napoleondorer. Men de kunde ej heller antaga detta. Först sedan pastor Schneller haft mannen till gäst under flera dagar i Betlehem och de mest hårdnackade underhandlingar blifvit förda med honom, hvarunder han naturligtvis upprepade gånger förklarade, att han ville skänka honom huset, kunde han förmås att nedsätta sina anspråk till hälften.

Pastor S. frågar med rätta: Hvem tänker härvid ej på en tilldragelse, som timade här (i Hebron) för länge, länge sedan? Abraham kom med tårar i ögonen, ty han kom från sin makas bår, hennes, med hvilken han i unga dagar hade uttågat från sin släkt i Mesopotamien, och underhandlar med *Efron* om att få köpa en grafplats, då han ej ville begrafva sin älskade i en främmande graf på en främmande jord. Han föreslår, att Efron måtte gifva honom grottan Makpela för full betalning. Efron svarar: »Nej, min herre, men hör mig! Jag skänker dig åkern, och grottan med, som där är, skänker jag dig. Jag gifver dig henne i mitt folks åsyn.»

Abraham bugade sig för landets folk och talade till Efron: »Om du dock ville höra mig! Åkerns värde i penningar vill jag betala. Mottag det af mig, att jag må där begrafva min döda!»

Då svarade den sluge hetéern Efron: »Min herre, hör mig! Marken är värd fyra hundra siklar silfver, men hvad betyder det emellan dig och mig? Begraf du din döda.» — Och så uppvägde Abraham den begärda summan (se 1 Mos. 23).

Huru märkligt, att en sådan scen kan upprepas i samma stad så troget efter årtusenden! Det visar, huru mycket man skulle kunna lära af ett närmare studium af seder och bruk i det närvarande Palestina för förståendet af bibelns talesätt.

Vi behöfde icke inlåta oss i långa underhandlingar med mannen från Hunīn, ty en ljusning visade sig bland molnmassorna i väster och i förhoppning om att den bådade uppehåll i regnet redo vi vidare. Vår väg förde

oss ned i en tämligen stel dal, därpå öfver en slätt, där en af kristna bebodd by *Abil Ḳamḥ* låg ett stycke från oss; man vill numera i allmänhet identifiera den med det gamla *Abel Bet Ma'aka*,[5] såsom namnet efter den riktiga läsarten i 2 Sam. 20: 14 lyder. Det var här, som den upproriske Seba, Bikris son, fann en sista tillflyktsort för sin förföljare Joab, tills abeliterna på inrådan af en elak kvinna dödade honom och kastade hans hufvud öfver muren ut till Davids härhöfvitsman. Staden omtalas såsom härjad af Benhadad (1 Kon. 15: 20) och af Tiglat Pilesar (2 Kon. 15: 29). Den mot norr vidtagande högslätten *Merdj 'Ajjūn*, som med sitt namn erinrar om det gamla *Ijjon*, omnämndt i 1 Kon. 15: 20, 2 Kon. 15: 29 och efter den riktiga läsarten äfven i 2 Sam. 24: 6. Hvar denna stad legat på slätten, som bevarat dess namn, är ännu ej afgjordt. Den har i alla händelser utgjort den nordligaste af Israels städer, som hittills kunnat uppvisas. En väg från väster, från det gamla Fenicien, förenade sig därpå med vår ridstig, och om en stund hade vi att på en brygga bestående af endast en båge passera den lilla floden *Derdāra*, som kommer från *Merdj 'Ajjūn* och förenar sig med Jordans västligaste källflod, *Ḥāṣbānī*. Vi märkte snart, att vi voro i närheten äfven af denna flod och därmed inne i det fuktiga lågland, där Jordans alla källfloder löpa helt nära hvarandra, tills de i sumpträkterna norr om Ḥūlesjön sammanflyta till en flod. Trakten syntes i allmänhet bestå af betesmarker, och talrika svarta beduinläger visade sig till höger och vänster. På en mycket förfallen brygga, el-Ṛadjar, där det syntes mer än vågadt att sitta till häst, öfverskredo vi så *Ḥāṣbānī-floden*, som upprinner på västra sidan af Hermon och sedan i sydlig riktning genomflyter högslätten *Merdj 'Ajjūn*. Dess ursprung utgör den längst i norr belägna af alla Jordans källor. Därefter svängde vägen i det vattenrika låglandet mot sydost, och vi uppnådde ungefär om en timme vid foten af en vulkanisk höjd ett annat väldigt källsprång, hvilket utsänder en ström kallad *Leddān* i sydvästlig riktning. Efter att från vänster ha upptagit en ny ström förena sig dessa båda med *Ḥāṣbānī* till en flod, Jordan. Den ansenliga vattenmassan, uppvällde såsom ur en stor sjudande gryta och gaf genom

sitt sorlande och forsande ljud ett egendomligt lif åt den vulkaniska, folktomma nejden. Källan torde vara en af de största i hela världen. På och omkring den obetydliga höjden i närheten växte en mängd fikonträd, plataner, ekbuskar, vilda vinrankor och en mängd törnbuskar jämte höga rörväxter, mellan hvilka den klara vattenmassan i rask fart banade sig väg.

Himmeln hade nu åter börjat klarna något, så att vi under vår middagsrast i närheten af den kokande stora vattenkitteln, invid den vulkaniska höjden, till och med kunde torka en del af våra genomvåta kläder. En del bufflar vadade makligt i de omkring strömmen liggande träsken och bevakades af en herde med en svart- och hvitrandig mantel af gethår öfver axlarna och med ett slags lång lans i handen. Några beduinkvinnor med blåa tatueringspunkter kring hakan och läpparna närmade sig oss försiktigt för att beundra grefvinnans blonda hår och fingo därvid äran att blifva aftecknade i hennes skizzbok. De sågo en smula vilda och råa ut, och deras toilett och skick voro ej så litet motbjudande. »De göra intryck af att vara rena, okonstlade naturbarn», menade någon af sällskapet. »Det är ej alldeles så säkert», anmärkte vår dragoman, som en stund underhållit sig med dem. »Låt oss fråga dem om deras släkt, de se ut att vara mor och döttrar. Den gamla säger sig blott vara en släkting; men en af de unga kallar henne sin mor.»

Ändtligen förklarade nu äfven den tredje, att den gamla var deras mor. Men hon själf påstod fortfarande, att hon blott var släkting. Vår nyfikenhet var väckt af de stridande utsagorna, och den gamla omtalade nu under någon förlägenhet, att hon visserligen vore moder till dessa två men att hon vore omgift och att hennes döttrar voro kusiner till hennes nuvarande man. De unga, båda synbarligen ogifta, syntes inlägga en viss förebråelse i sin bekännelse: hon är vår moder! Kanske hade de, genom att hon blef blott deras »släkting» eller gifte om sig, förlorat sitt hem.

Den källström, som här uppväller, kallas af Josefus för *den mindre Jordan*. Befolkningen i trakten betraktar den åter såsom Jordans egentliga källflod. Den lämnar äfven i själfva verket dubbelt så stor vattenmassa som

den andra från Bānijās och tre gånger så mycket som den nyssnämnda *Ḥāṣbānīströmmen.*

Den 9—12 m. höga kullen, vid hvars västra fot strömmen uppväller, bär det intressanta namnet *Tell el-Ḳāḍi*. Då det arabiska *Ḳaḍi* (domare) och det hebreiska *Dan* äro till betydelsen lika, har man länge varit enig om att här söka det gamla *Dan*, hvilket ofta användes såsom beteckning för det Heliga landets yttersta gräns i norr; man erinre sig det så ofta återkommande uttrycket: »från Dan till Berseba» (2 Sam. 17: 11 m. fl. st.). Ruinerna på den låga kullen äro obetydliga och inskränka sig till några rester af en mur, hvilken synes ha omslutit kullens öfra del. Trakten är i hög grad osund, och feber är här vanligare än på något annat ställe i Jordandalen. Men identiteten mellan Dan och *Tell el-Ḳāḍī* är, förutom af likheten i namnet, så tydligt bestyrkt af Josefus och Eusebius, att man ej kan tvifla på sammanställningens riktighet. Staden hette ursprungligen *Lais* och hörde under Sidon. Men daniterna, som genom utskickade måste ha funnit den vattenrika nejden som ett paradis framför sitt hårda och torra stamområde i Syd-Palestina, intogo staden och satte sig i besittning af trakten (Dom. 18: 27 f.). Under Jerobeam I gjordes den till säte för en oren kult (1 Kon. 12: 28). Senare eröfrades den af syrerna (1 Kon. 15: 20).[6]

Efter knappt en timmes sakta ridt genom vackra små skogsdungar, där mindre vattenbäckar porlade till höger och vänster, nådde vi *Bānijās*, allesammans genomvåta, ehuru endast Raschid, åsnepojken, då hans åsna fallit på knä under öfvergången af en mindre vattensamling, stupat på hufvudet i det våta elementet. Våra mulåsnor och packhästar ledo denna dag mer än någon af oss, då regnet gjort tälten och de öfriga packsakerna dubbelt tyngre än förut. Att under det fortsatta regnandet tillbringa den kyliga natten i tälten var otänkbart. Men hvar finna ett härberge? Ett par engelska karavaner hade anländt före oss till den oansenliga byn och lagt beslag på de bästa husen. Vi pekade på ett hvitt stenhus af något bättre utseende än de öfriga eländiga kyffena men erforo genom vår dragoman, att det var ett harem. Ändtligen fingo vi midt i den smutsigaste

delen af byn ett hus. Betjänten och jag inkvarterades på nedra botten, under det grefven och grefvinnan bodde i öfre våningen.

Bānijās ligger utomordentligt vackert, tätt invid foten af det majestätiska Hermon, och uppvisar i sin omedelbara omgifning en rik växtlighet af långsträckta popplar och skuggifvande plataner, fikonträd, oleandrar och höga rörväxter. Öfverallt brusar det klara vattnet i detta »Tivoli» och användes af befolkning i byn och trakten omkring till bevattning af åkrarna.

Då regnet mot aftonen saktat af, gjorde vi ett besök i västra utkanten af byn, där man har utgångspunkten för den tredje af Jordans källfloder. Denna källström och dess ursprung utgöra för närvarande den tarfliga byns största märkvärdighet. Bergväggen från Hermons sydligaste utlöpare stupar här brant ned mot jorden, och vid dess fot påträffar man en delvis förstörd grotta. Bland kalkstenen vid mynningen upptäcker man äfven svarta basaltblock, antydande att trakten är vulkanisk. Där inne i grottan ser man en stor lugn vattenyta, så mycket hemlighetsfullare som man ej upptäcker något som helst uteller inlopp för vattenmassan. Nedanför grottan, hvars ingång nästan täckes af det delvis nedstörtade taket, framväller en bred och klar ström ur jorden, lika hemlighetsfullt, om man ej anade dess sammanhang med det lugna vattnet där ofvan inne i grottan.

Grottans ursprungliga tak, hvilket såsom nämndt delvis sammanstörtat, uppbar det berömda gamla Pantemplet, *Panium*, efter hvilket byn ännu har sitt namn. Till höger om grottan märker man ännu fyra votivnischer med grekiska inskrifter, handlande om Pan och nymferna. Under den ena nischen står följande inskrift: »Denna gudinna (eg. statyn af gudinnan) helgades åt den gudomlige Pan, gudinnan Echos älskade, af prästen Viktor, Lysimachos' son.» Grekiska kolonister erinrades i denna trakt om Arkadiens skog- och vattenrika dalar och helgade stället åt guden Pan, hvilken enligt de grekiska myterna jagade i Arkadiens skogar, lekte på dess ängar med källnymferna och om aftnarna sjöng underliga melodier i sin grotta. Den store byggmästaren Herodes gaf guden här senare ett tempel. — Strömmen (*Nahr Bānijās*)

delar sig i två armar, hvilka dock snart förena sig. Vattnet följer i allmänhet bädden efter de gamla grafvarna, hvilka omgåfvo den forna fästningen. Om dess utsträckning och styrka kan man ännu göra sig en föreställning, ehuru ruinerna äro och med hvart år blifva alltmer och mer otydliga, då inbyggarne här såsom öfverallt i Palestina begagna sig af dem vid uppförande af sina bostäder. Den närvarande byn intager endast en del af den gamla fästningens område. Den gamla staden låg söder om den nuvarande byn såsom flera påträffade fornlämningar visat.[7]

Egendomligt nog synes denna märkliga ort icke vara nämnd på ett enda ställe i Gamla testamentet, då dess af Robinsson m. fl. föreslagna sammanställning med *Baʿalgad* (Jos. 11: 17) säkert är oriktig. Möjligt är dock, att stället döljer sig i *Ḥaṣar ʿEnan* (källorten) i 4 Mos. 34: 9; Hes. 47: 17; 48: 1, hvilket angifves såsom utgångspunkten för rikets östra gräns.[8] Med säkerhet påträffas det hos Polybius såsom namn på det ställe, *Panaion*, där Antiokus den store år 198 f. Kr. besegrade den egyptiske fältherren Skopas och därmed gjorde sig till herre öfver hela Palestina. Befolkningen var då öfvervägande hednisk. I början af Herodes den stores tid hörde staden med distrikt till en viss Zenodorus, efter hvilkens död år 20 f. Kr. staden med omnejd af kejsar Augustus skänktes till Herodes, hvilken af tacksamhet uppbyggde det förut omnämnda templet och kallade det Panium. Efter hans bestämmelse tillföll staden sedan hans son tetrarken Filippus, hvilken ombyggde och förskönade den samt uppkallade den efter den romerske kejsaren *Cæsarea*, med tillägget *Filippi* för att skilja det från Cæsarea vid Medelhafvet. I staden florerade en hellenistisk kult till Zevs och Pans ära. Så såg staden ut, när Jesus besökte den (Matt. 16: 13; Mark. 8: 27). Uttrycket »byarna vid Cæsarea Filippi» betecknar det till staden hörande distriktet, hvilket förut liksom staden benämnts *Panias*. Agrippa II utvidgade staden än vidare och kallade den till kejsar Neros ära *Neronias*, hvilket namn dock aldrig synes ha undanträngt *Cæsarea Filippi* eller *Cæsarea Panias*, hvilket i det tredje århundradet af vår tidräkning är det officiella namnet, tills i det fjärde seklet *Cæsarea* försvinner och *Panias*

eller *Paneas* ensamt blir det vanliga. Hos befolkningen synes detta namn alltid ha bibehållit sig, såsom det gör ännu i det nuvarande *Bānijās*. Staden behöll sin hedniska karakter, och Vespasianus och Titus tillbringade sina hvilodagar här med cirkusspel och andra hedniska festligheter. Efter undertryckandet af det stora judiska upproret och Jerusalems förstöring gaf Titus till förhärligande af sin seger stora gladiatorsspel och djurfäktningar i staden, hvilka kostade tusentals judiska krigsfångar lifvet.[9]

Cæsarea Filippi betecknar den nordligaste punkten för Jesu vandringar i Palestina. Hit förde han sina lärjungar, då han ville låta dem höra och se de märkvärdiga ting, om hvilka berättas i Matt. 16: 13 f. Här säger han ja och amen till den af Petrus i allas namn afgifna bekännelsen af honom såsom Kristus, den lefvande Gudens son. Här förklarar han, att han på honom och de öfriga apostlarne, hvilka han lagt såsom grundval, vill i denna förgängliga värld uppföra ett tempel, sin egen församling, som skall triumfera öfver själfva dödsrikets portar. Här trycker han på samma gång i Petrus' och hans medbröders händer nycklarna till andra portar, himmelrikets portar, hvilka de skola ha makt att öppna och tillsluta. — Men till dessa majestätiska ord lade han något, som måste ha bragt de förvånade lärjungarne i ännu större undran. Han bjöd dem, att de ej för någon skulle yppa hvad Petrus hade bekänt och han själf gillat, och än mer: han började omedelbart därefter förkunna, att »han måste gå till Jerusalem och lida mycket af de äldsta och af öfversteprästerna och af de skriftlärda och dödas och på tredje dagen uppstå igen»; och han fördöljer tillika icke heller, att korsets väg var något, som väntade äfven dem, om de ville förblifva hans lärjungar (Matt. 16: 24 f.).

Dessa meddelanden kommo ej tillfälligtvis utan hafva enligt uttrycket hos Markus 8: 31: »Han begynte *lära* dem, att människosonen måste mycket lida» o. s. v., gjorts till ämne för en ordentlig undervisning. Sålunda har vistelsen i denna trakt säkerligen utsträckts till flera dagar, och den en vecka (jfr Mark. 9: 2) efteråt inträffade förklaringen har väl äfven försiggått i närheten, på någon af stora Hermons höjder, med afseende på hvilket ut-

trycket »ett *högt* berg» (Matt. 17: 1, Mark. 9: 2) väl särskildt blifvit valdt. Bergets trefaldiga topp sträcker sig ungefär 2,700 m. öfver Medelhafvet och lämnar utsikt ända ned till Jerikos och Döda hafvets omnejd och bort till Efraims berg, bakom hvilka Jerusalem döljer sig.

Det ligger nära till hands att antaga, att Jesus med afsikt uppsökte denna trakt, då han förehade så stora ting. I denna företrädesvis af hedningar bebodda omgifning kunde han, fjärran från spionerna och de lurande fienderna vid Gennesarets stränder, uppenbara sig sådan han var för sina lärjungar och visa dem sin härlighet. I denna hemlighetsfullt majestätiska nejd lämpade det sig äfven att inviga dem i det, som ej var någon hemlighet längre för honom själf, hans lidande och död. Om denna hans bortgång talade äfven Moses och Elia med honom på berget (Luk. 9: 31), och på hans egen förutsägelse till lärjungarne därom syfta väl ock i närmaste hand orden af den himmelska rösten: »Honom hören!» Det storslagna och mystiska i naturen måste på särskildt sätt ha stämt de lyssnande och skådande lärjungarnes sinnen för det höga och hemlighetsfullt förkrossande i Jesu ord.

Det med hednisk konst utstyrda Cæsarea har väl på Jesus ej utöfvat större dragningskraft än Tiberias och Betsaida Julias. Af uttrycket i Mark. 8: 22 synes äfven, att han uppehöll sig i de närliggande byarna. Där har väl ock helandet af den månadsrasande mannen försiggått, som lärjungarne ej kunde bota, och hvilken därefter fördes till Jesus. Då Jesus i sammanhang med bestraffningen af lärjungarnes otro talar om en tro såsom ett senapskorn, hvilken kan säga till *detta berget:* »Flytta dig härifrån» o. s. v., så får äfven detta ord genom att vara förlagdt till denna trakt en belysning, som är ägnad att framhålla det storslagna i Jesu bildspråk.

Huruvida Cæsarea mer än en gång varit besökt af Jesus, veta vi icke. Den gamla traditionen, företrädd af Eusebius, Teofanes m. fl., förlade hit äfven helandet af den med blodgång behäftade kvinnan (Matt. 9: 20 f.) och uppgifver, att där stått en staty af Jesus, hvilken kvinnan i enlighet med sitt folks sed låtit uppföra framför sitt hus. Julianus, affällingen, skall sedan ha låtit förstöra den.[10]

Vid foten af Hermon d. 20 april 1891.

Ej utan vemod tänkte vi på att vi från och med Bānijās passerat den nordliga gränsen af det Heliga landet, äfvensom gränspunkten för Jesu vandringar mot norr. Det förekom oss, såsom hade äfven vi varit honom på visst sätt närmare än vanligt under vår vistelse i det Heliga landet. Här rörde vi ännu liksom vid fållen af hans mantel. Hädanefter är det slut med den lokala erinringen af människosonen!

Trots regnet gjorde vi därför ända in i skymningen flera promenader i och omkring Bānijās. På den sista mötte vi vid den östra porten långa rader af oxar och kor, hvilka utan någon ledare på egen hand uppsökte sina hem: »En oxe känner ju sin ägare och en åsna sin herres krubba» (Es. 1: 3).

Därpå gällde det att göra sig hemmastadd i det förhyrda huset. Vid mitt inträde i det för mig och betjänten Henske bestämda rummet möttes jag på dörrtröskeln af två tuppar och en get. Där borta i hörnet vid lerkaminen, som rökte in, låg Henske på knä och sökte att göra ren grefvinnans skodon med sin i Nasaret köpta fällknif. Vid sidan af vårt rum låg ett annat, där kocken höll på att tillreda vår måltid. I närheten af kolelden satt den arme Raschid och torkade sin genomvåta kostym. Då och då kom genom våra fönsterluckor en väldig rökpust från köket och förökade än mer svedan och tårarna i våra ögon. Det stampade lergolfvet betäcktes delvis af våra mattor. I ena hälften af rummet stodo betjäntens och min säng uppställda, och framför de två träpelarna i midten stod vårt bord, som så småningom dukades. Då och då, särskildt om det grefliga herrskapet i öfre våningen rörde på sig, föllo större eller mindre lerstycken ned från det svarta taket. Om en stund kom grefven och berättade, att en engelsman tagit in i ett hus midt emot och omedelbart efter inträdet för öppna dörrar börjat anställa entomologiska undersökningar på sin kropp. Det torde äfven blifva nödvändigt här, menade jag; och Henske förklarade, att han redan plockat »vier Flöhe» ur sina strumpor.

Under hela aftonen, så länge vi ej tillstängt dörren och fönsterluckorna, voro vi bespejade af hela grannskapets

ungdom. En yngling, som hört någon af vårt folk orättvist kalla mig doktor, sträckte fram sin hals, där han hade en större böld och bad mig om botemedel. Då han bedragen i sitt hopp måste gå från sin plats i fönsterluckan, stack en svarthårig get sitt filosofiska hufvud in mellan ett par lockiga barnhufvud, och Raschid fick i det angränsande rummet besök af ett par af hennes kamrater.

Hur logerade de engelska damerna, som i ett slags palankin färdats förbi oss vid *Tell el-Ḳāḍi?* Hade de det kanske bättre än vi? Jag betviflar det. Deras hus låg ett stycke ifrån vårt men syntes erbjuda ännu mindre komfort än detta.

Natten i Bānijās var en af dessa oförgätliga, som hvarje resande har att upplefva, om han nödgas anlita de inföddas bostäder. Att sofva var ej tänkbart, då man hela tiden upptogs af en ofrivillig men nödtvungen jakt efter små stickande plågoandar. Jag var flera gånger fast besluten att stiga upp från min bädd och lämna huset för att uppsöka någon af de många löfhyddorna, som funnos ofvan på hvarje hus, men måste hvarje gång afstå från flyttningen på grund af det fortsatta regnandet.

Dessa löfhyddor voro mycket primitiva och luftiga. Några mindre störar eller stänger voro hopbundna, så att man kunde hopfläta rör- och trädgrenar däremellan till väggar och tak; golfvet låg i allmänhet en meter öfver hustaket och var af något fastare material. Dessa hyddor äro om sommaren mycket uppsökta af invånarne, hvilka här tillbringa natten för att undgå de bland de gamla ruinerna i stor mängd förekommande skorpionerna och insekterna. Jämte dessa hyddor af löfverk ofvanpå eller bredvid de egentliga stenhusen förekomma, såsom jag antydt, äfven, åtminstone på de bättre husen, öfvergemak af sten eller ler, vanligen byggda med större omsorg och snyggare än det nedre rummet. Under gamla tider synas de ha användts med förkärlek och tjänat flera ändamål, såsom gästrum (2 Kon. 4: 10), likrum (Apg. 9: 37 f.), bönrum (Apg. 20: 8), sommarbostad (Dom. 3: 20) o. s. v.

Uppbrottet från Bānijās ägde rum under allmän nedslagenhet och modlöshet. Det ihållande regnet blandades

då och då med hagel, och den låga temperaturen kom oss att frysa. Att under sådana förhållanden bestiga det utsprång från Hermon, hvarpå Bānijässlottet, *Ḳalʿat eṣ-Ṣubēbe*, är beläget, och därifrån njuta af utsikten ned mot Ḥūlesjön och Gennesaret var ändamålslöst, då molnmassorna hängde ned på själfva ruinerna.

Temperaturen föll alltmer, små osmälta snödrifvor visade sig till höger och vänster om vägen, och från det väldiga snöbetäckta Hermon i vår omedelbara närhet kommo regnbyar blandade med snö. Våra lemmar skakade ordentligen af köld. Ändtligen, sedan vi värmt upp oss några minuter i en druserby, syntes solen men endast för en kort stund.

Trakten var och förblef öde och stel. Hermon utgjorde dagens enda märkvärdighet. Flera gånger måste vi vada öfver strida bergbäckar, som kommo från den väldiga snöjätten. Att döma af de rätt omfattande arbeten med att leda dessa bergsströmmar in på åkrar och ängar, som vi fingo bevittna, måste befolkningen här utmärka sig för större idoghet och flit än deras medbröder längre söder ut. Fram på eftermiddagen afstannade regnet, och molnmassan höjde sig. Till höger hade vi utsikt ett långt stycke in i det af väldiga, utslocknade vulkankratrar uppfyllda Ḥauran. Vårt nattkvarter fingo vi i *Bētīmā*, grefven hos en f. d. regeringstjänsteman, Selim Efendi. Jag och Henske inkvarterades hos en katolsk präst, åt hvilken Selim Efendi låtit uppföra både kyrka och boningshus; den fortfarande låga temperaturen tillät oss nämligen ej heller denna natt att bo i tält. I det härliga månskenet på aftonen tedde sig Hermon utomordentligt majestätiskt.

Den 20 april på morgonen sade vi farväl till vår tross, som återvände direkt till Jerusalem, då vi innan middag hoppades vara i Damaskus. Våra båda åsnepojkar, kocken och två af de öfriga tjänarne medföljde oss dock fortfarande. Efter 3/4 timmes ridt genom en jämförelsevis ödslig trakt, där endast enstaka gröna oaser, bevattnade af bergbäckar från Hermon, omväxlade med skoglösa, askgråa slätter, upptäckte vi i nordost ett mörkblått bälte omkring en ljusare medelpunkt: det var Damaskus, omgifvet af sina trädgårdar! Efter en kort frukostrast

i 'Artūz nådde vi vid 3-tiden de härliga trädgårdarna, som på alla sidor omgifva staden och hvilka i de vid öknens enformiga tomhet vana beduinernas ögon förläna den något af paradisets härlighet. Mohammed skall enligt en uppgift aldrig ha beträdt Damaskus utan vändt om framför dess murar med orden: »Människan kan blott hafva ett paradis, mitt ligger på annat ställe!» Härlig grönska, blomdoft och fågelsång omgåfvo oss, då vi närmade oss »Österlandets pärla», och en viss hänförelse intog våra förut något beklämda sinnen. Raschids åsna tycktes till och med känna något af den höga stämningen, ty hon tog vid öfvergången af en bäck ett väldigt hopp, som höll på att kosta hennes ryttare ett nytt ofrivilligt bad. Äfven åsnor, kanske de framför andra, längta efter ett paradis.

I mohammedanernas paradis.

I Damaskus' omgifning (Ṛuta). — Hotell Dimitri. — Hos grossörerna. — Vid stranden af Barada. — I Damaskus' utkanter. — Köpmän. — Affärsuppgörelser och köpslagande. — I stadens basarer. — Kvinnolyx. — Kvinnans frihet.

Damaskus d. 23 april 1891.

Vi hade ingen lust att följa Mohammeds exempel och vända, när vi en gång kommit till paradisets portar, utan fortsatte genom det gröna trädgårdsbältet (Rūṭa), hvilket i en milslång omkrets omgifver Damaskus. Åsynen af det klara vattnet, som framilar i flera kanaler och bäckar, alla utgörande utgreningar från Baradafloden, den friska grönskan i de vidsträckta trädgårdarna och den härliga doften från blommorna bragte oss, som nära en hel dag förut ridit genom ett ökenlikt landskap, i en verklig hänryckning. Huru mycket mer måste ej detta vara fallet med öknens söner, som komma från den arabiska halfön, där åsynen af en liknande omgifning är så sällsynt! Här finna de

sitt ideal, en stad midt ibland trädgårdar med rinnande vatten och med frukter, som sträcka sig mot deras mun, förverkligadt. Under den korta vistelsen i detta mohammedanernas paradis har jag med förkärlek uppsökt denna omgifning. Här ser man en förträfflig ras af husdjur, vackra arabiska hästar (*keḥēli-* och *seglāvi*-rasen), utmärkta oxar och getter, sådana som man förgäfves söker i Palestina och Syrien o. s. v. Bönderna, som bebo *Ṛūṭa*, äro med allt skäl stolta öfver sin egendom. Ofta ser man dem komma ridande på sina vackra *keḥēli*-ston med sin äkta hälft eller något af sina barn bakom sig på samma häst. Allt hvad jorden har skönt och afundsvärdt är samladt i denna omgifning med dess valnötsträdgårdar, aprikosskogar, persike-, granat-, olivträdsplanteringar. Ṛūṭa är öfversållad med större och mindre allmogebyar, hvilka man på grund af den yppiga vegetationen ej märker, förrän man är inpå dem, och i hvilkas närhet hvetet mognar under trädens skugga. Här och där ser man om sommaren vinrankan behändigt klättra upp för de lågsträckta popplarna, som påminna om våra aspar, och binda ett helt nät kring den hvitskimrande stammen, därpå göra ett hopp från det ena trädet till det andra för att till slut som en grön härfva falla ned mot marken och med sina blad tjäna de betande getterna till föda. Talrika dufvor fylla i synnerhet på eftermiddagen trädgårdarna med sitt kuttrande, och bland de betande lammen vandrar storken varligt och utan fruktan, medan talrika fiskar tumla om i de små kanalerna.

Dragoman Riske inackorderade oss i hotell Dimitri, som i sitt yttre och inre företedde en långt mera orientalisk prägel än t. ex. Hôtel du Nil och andra i Kairo, liksom Damaskus äfven i det hela har en långt mera orientalisk prägel än Kairo. En något låg och trång port leder in i huset, hvilket ej på något sätt skiljer sig ifrån de öfriga bättre byggnaderna i staden. Rummen, som ligga i två våningar, vetta med sina fönster mot en äkta damaskenergård med stenbeläggning, en plaskande springbrunn och skuggifvande pomerans- och granatträd, hvilkas porslinshvita och högröda blommor fylla gården med sin doft. Den stolte hotellägaren, en obildad ung man, gick högförnäm lik en påfågel omkring sin gård och syntes

ej ha annat att göra än att ringa till måltiderna och inkassera betalning af gästerna, hvilka betala, från 15 francs och däröfver, dagligen, vare sig de deltaga i taffeln tre gånger på dagen eller ingen gång.

Med vår dragoman och den tyske konsuln, hos hvilken vi gjort visit, och där vi alla mottogos med största välvilja, såsom ledsagare, gjorde vi besök i några af de stora chānerna, där vid middagstiden de stora affärerna afslutas. En chān utgör en mestadels fyrkantig, eldfast byggnad, i hvars midt ligger en fri plats (*sāḥa*), ofta försedd med en bassäng, öfver hvilken en hvälfd kupol höjer sig. Är chānen stor, hvilar detta hvalf på särskilda pelare. Omkring sāḥa befinna sig varuupplagen eller försäljningslokalerna. Ofvanför löper rundt omkring byggnaden ett galleri, från hvilket man har utsikt ned öfver sāḥa och vattenbassängen och hvilket står i förbindelse med nya varuupplag i andra våningen. På en låg estrad eller träställning i närheten af dörren till de nedre magasinen sitter vanligen köpmannen på en persisk, kurdisk eller mindre-asiatisk matta, rökande sin *nargīle* (vattenpipa) eller skrifvande ett bref. I senare fallet tjänar insidan af vänstra handen som stöd, medan tummen fasthåller papperet, och skrifvaren med den högra handen för pennan från höger till vänster eller såsom det heter: »skrifver med handen till hjärtat». Har han intet att skrifva och inga kunder att betjäna, underhåller han sig ofta med sin granne om politik eller affärer. Största lifaktigheten råder i dessa chāner, när karavanerna afgå till Bagdad och Persien eller komma därifrån eller vid den stora pilgrimskaravanens afgång till Mekka och återkomst därifrån. Damaskus' betydelse såsom förmedlingspunkt för handeln mellan öster- och västerlandet sträcker sig långt tillbaka i tiden. Men upptäckten af sjövägen till Ostindien minskade ej blott Venedigs och Genuas utan äfven Damaskus' betydelse, ty förut gingo äfven Indiens handelsvaror till Västerlandet öfver denna punkt. Men handeln med Västerlandet är dock ännu betydlig.

Upprepade gånger hade vi tillfälle att beundra Baradas härliga vatten. Likväl lär dess vatten ej vara så hälsosamt, ej heller dess fiskarter så välsmakande.

Men till badning är den verkligen mycket mera inbjudande än Jordan, och jag förstod nu ännu bättre Naamans fråga: »Äro icke Abana och Parpar i Damaskus bättre än alla vatten i Israel?» (2 Kon. 5: 12). Abana motsvarar den nuvarande Barada, medan Parpar bibehållit sig i en sydlig bäck, »*Nahr Barbar*», som vi öfverskridit, innan vi uppnått staden. Att sitta i någon af trädgårdssofforna i östra utkanten af staden och se på den raskt framflytande floden, medan rosorna glöda i solljuset och de rika häckarna ge skugga, är ett nöje, som man förgäfves söker i Jerusalem eller för öfrigt i någon annan stad i hela Palestina.

Under en annan utflykt förde oss vår dragoman rundt omkring stadens utkanter i söder och öster. Den gamla stadsmuren framvisar här stenar af mycket olika ålder. De nedre lagen anses härstamma från romarnes dagar. Runda och fyrkantiga torn afbryta muren på vissa afstånd. De äro mestadels i uselt skick. Till höger ute på fältet visade man en hvit kupol med en minaret: där skall Mohammeds »böneutropare» ligga begrafven. På begrafningsplatsen i sydost om staden skall profetens dotter, Fāṭima, och två af hans hustrur ligga begrafna. I sydöstra hörnet af staden, ej långt från en tillmurad port (*Bāb Kīsān*), utpekas *den helige Georgs graf*. Han skall ha hjälpt aposteln Paulus vid dennes flykt från Damaskus och står i stor vördnad hos de kristna, som ha sin kyrkogård i närheten af helgonets graf. Den berömde engelske historieskrifvaren Buckle ligger där begrafven. Kyrkogården är betecknande nog försedd med stängsel och lås. I närheten af den tillmurade Bāb Kīsān visar man ännu ett fönster ofvanför den *turkiska* (!) muren, där Paulus medelst en korg firades ned under natten (Apg. 9: 25, jfr 2 Kor. 11: 33 f.). Intressant är dock att se, att man än i dag, såsom på apostelns tid, bygger sina bostäder alldeles invid eller ofvanpå muren. Stället, där Paulus såg den himmelska synen, har man af bekvämlighetsskäl förlagt till nämnda kyrkogård omkring 10 minuters väg öster ut från Bāb Kīsān. Under medeltiden utvisade man det i en by Kōkeb, 2 timmars väg från Damaskus.

Utefter den östra stadsmuren arbetade repslagare i mängd på att spinna sina tåg. Den gamla stora inkörs-

porten *Bāb esch-Scherḳi* i öster, som är af romerskt ursprung, är igenmurad, och endast en af de mindre omgifvande portarna förmedlar trafiken med omgifningen i denna riktning. Härifrån utgår i västlig riktning »den raka gatan» (Derb el-Mustaḳīm) i rak linie genom staden. Det judiska kvarteret gränsar ännu som på Paulus' tid intill denna gata, i det det ligger mellan den och den södra muren. I gamla tider var gatan försedd med pelarrader, efter hvilka man ännu upptäcker spår i de angränsande husen. *Ananias hus* utpekas i det kristna kvarteret i stadens nordöstra hörn. Det är förvandladt till en liten kyrka med krypta och tillhör de romerskt-katolska. Husen äro i detta kvarter mycket eländiga, en del bara ruiner och gatorna trånga. Alla kyrkor äro här uppbyggda efter katastrofen år 1860, då endast lazaristernas byggnad var i stånd att trotsa drusernas fanatism. I det närliggande katolska klostret hade den tappre Abd el Kader, ehuru rättrogen mohammedan, räddat nunnorna och ville äfven rädda munkarne. Men dessa vägrade att fly och blefvo därför alla samtliga nedhuggna. Under dessa skräckdagar hade det helt visst lyckats de kristna med ej alltför stor möda att rädda sig i större antal, än som skedde, om de haft nödig omtanke och framsynthet. Men de förspillde tiden med ofruktbara processioner och dylikt i stället för att tänka på försvar eller flykt. Många räddades af mohammedaner. Damaskus' mest renommerade dragoman, känd i hela staden under namnet Frans, räddades af några turkiska officerare, hvilka han plägat låna penningar, därigenom att de gåfvo honom en turkisk uniform.

Under vår ridt i den norra utkanten af staden fingo vi ett nytt bevis på orientalernas dåliga uppsikt öfver de sanitära förhållandena. Den gata vi passerade gick tätt utanför det egentliga stadsområdet, såsom t. ex. Kyrkogårdsgatan i Upsala, och utefter dess ena sida sträckte sig ett helt fält af trädgårdar, hvarifrån vi insöpo doften af en mängd där blommande fruktträd. Men i ett nu stördes våra luktorgan på ett obehagligt sätt genom en vedervärdig stank, som blef allt intensivare, i den mån vi redo framåt. Snart hade vi förklaringen till det hela: där låg i diket eller fördjupningen till höger om vägen

det stinkande kadavret efter en åsna, med benen i vädret och huden afdragen, omsvärmad af en mängd flygande och krypande insekter! Efter några minuters traf vek vägen om hörnet af en ny trädgård, och här möttes vi af en ny öfverraskande syn. Där låg en man på rygg med benen sträckta ut på den smala gatan, så att vi fingo rida efter hvarandra för att ej hästarna skulle trampa på honom, och den tunna blusen uppdragen så att hela magen och bröstet voro blottade. Jag höll ofrivilligt in hästen för att betrakta honom. Men han visade föga tecken till förvåning och syntes, såsom Diogenes, endast angelägen att få vara ostörd och att ingen skulle ställa sig i vägen för solen, så att hon skulle få skina på honom. I själfva verket liknade hans hud på bröstet och magen ett brungarfvadt sulläder.

Lagom till solnedgången kommo vi upp på de kala bergshöjderna norr om förstaden eller byn eṣ-Ṣālehīje och njöto därifrån af en oförgätlig utsikt öfver Damaskus, med det härliga grönblåa trädgårdsbältet, den friska Barada och dess många sidorännilar, alla gående mot sydost till sjöarna, Baḥret ʿAṭēbe och Baḥret Hidjāne, bortom hvilka öknen åter tager vid. Om sommaren likna dessa sjöar mera sumpar eller träsk.

* * *

Om fromhet och gudsfruktan skola mätas efter yttre gudaktighetsöfningar, så tviflar jag på att kristendomen har att uppvisa så mycken religiös andakt som mohammedanismen. Huru måste man ej känna sig förödmjukad och slagen af de damaskenska köpmännens trogna iakttagande af de föreskrifna bönetimmarna! Tidigt på morgonen ser man dem komma från moskéerna, där de förrättat sin morgonbön (ṣalāt eṣ-ṣubḥ), med ofta ett mildt allvar prägladt öfver hela sitt väsen, såsom hade de hämtat styrka och kraft för dagens arbete. Att mycken formalism och skrymtaktighet äfven här gör sig gällande blir snart tydligt äfven för en ytlig betraktelse. Men åsynen af många bland dessa bedjande gamla gråhårsmän förfelar icke sitt intryck på ett för religion mottagligt

sinne. En af mina bekanta sedan vistelsen i Jerusalem fick stå vid en butik och vänta i 20 minuter, medan köpmannen i angränsande moské gjorde sin bön. Butikens vaktare kunde ej göra upp några affärer, och det föll ingendera in, att man på detta sätt kunde förlora en kund. Allah sänder i sådant fall alltid en ny i stället eller ersätter skadan på annat sätt. Att göra reklam med skyltar, annonser o. s. v. eller att prisa sina varor anse de likaledes under sin värdighet. Hvar och en är öfvertygad att ha det bästa i sitt fack, och i denna tro afvaktar man lugnt konkurrensen. Till bevis på sin förtröstan till Gud har han öfver sin butik låtit inrista ofta med gyllne skrift: *Jā Allāh! Jā fettāḥ! Ja, rezzāk!* O, Allah, o du, som öppnar (nämligen portarna till mitt yrke eller dylikt), o du, som gifver underhåll! Efter morgonbönen finner han alltid, innan affärerna för dagen börja, en tid ledig, hvilken han begagnar för att hos sin granne höra en mindre sura ur sin bibel, koranen, som denne förstår att läsa med riktig modulation.

Men visserligen — vill man göra affärer med dem, så får man väl se upp för att ej bli lurad. Bestulen blir man enligt konsul L:s uppgift mindre ofta i Damaskus än i Kairo. Men bedragen blir man säkert här lika ofta, ifall man ej förstår att pruta. Får man tro ett i Syrien gängse ordspråk, så är damaskenaren äfven mindre munvig än kairensaren: »Egyptern har sitt svar på tungspetsen, aleppinaren i fickan, damaskenaren har det hemma hos sin mamma», så lyder ordspråket. Men detta får säkert ej gälla hans sätt att afsluta en handel. Är det fråga om ett större köp eller om en handel för en förnäm person, så användes gärna en mäklare (*simsār* eller *dellāl*), hvilken än tyst beder köparen att lägga till än säljaren att slå af, under det man under tiden högt pratar om likgiltiga ting och röker de iordningställda vattenpiporna. I mån af samtalets fortgång blir mäklarens åtbörder lifligare; hans rörelser blifva dramatiska och hans ögon lysa, som vore han än köpare än säljare. Dröjer det länge, så afgöres saken vanligen med en bön, högt uttalad till köparen: Lägg till så och så mycket, eljest få vi det icke. Beviljas detta, och har en blick i köpmannens öga eller en omärklig rörelse af hans hufvud sagt

honom, att det får gå för detta, så tager han några steg tillbaka, tar af sig sin tarbusch och drar upp näsduken från sin barm för att aftorka svetten från pannan och säger lugnt: »Gud vare tack», hvarpå affären är afslutad, ty mäklaren ombesörjer nu betalningen. Ofta får han dock för att något köp skall blifva af taga båda parternas händer och bedja dem: »Vid Allahs lif, mina herrar, afgören saken så och så. Antagen mitt förslag — detta skägg till ära!» Vid de sista orden stryker han ofta sitt skägg såsom ville han säga: Se mitt skägg, för hvilket jag vill, att ni har respekt! I vanliga fall antager man hans förslag.

Ännu lifligare går det till mellan köpare och säljare, ifall endera eller båda äro schafeiter, hvilka af sin imām ha sig föreskrifvet att vid köpslående prata och pruta, ända tills svetten framsipprar på deras panna. Spekulanten går t. ex. förbi en butik och hälsar på sedvanligt sätt, då säljaren reser sig och beder honom taga plats, hvarpå han skickar sin son till närmaste kafé för att hämta två koppar kaffe med nargile. Tidigast om en kvarts timme är denne tillbaka. Att före kaffet eller rökningen tala om affärer vore ett bevis på obelefvenhet, som ingen, ej ens den störste trashank, skulle tillåta sig. Man samtalar så om hvarjehanda. Vanligen börjas med politik: »Är det sant? Jag hörde. Guvernören är afsatt?» säger den ene. Vanligen har han ingenting hört, men då sådant inträffar en eller flera gånger om året, så har det blifvit en stående inledningsfras. Den andre svarar: »Må de göra, hvad de vilja» och därpå berättar han något, som han hört om polisens eller paschans företag. Har han uttalat någon misstanke om någon privat person, fattar han med vänstra handen den öfre delen af sin mantel och skakar den för att liksom afskudda sig misstanken att vilja säga något ogrundadt om människor. Är det fråga om någon medlem af en rik familj, som t. ex. blifvit häktad eller på annat sätt råkat illa ut, så är ämnet outtömligt, ty skadeglädjen ger då fart åt orden och tankarna, och vattenpiporna kunde låta vänta på sig en halftimme. Äro de komna, så går man till affären. Säljaren bjuder den köpande att ta varan till skänks. Men denne vet, att det ej är på allvar; och så börjar en lång

parlamentering, hvarunder den ene, köparen, liksom anfaller den andre och drifver honom tillbaka från den ena positionen efter den andra och till sist, då hans vidare angrepp synes fåfänga, gör sitt sista anbud vid Johannes (*Jaḥjā*) döparens hufvud. Johannes står i högt anseende i Damaskus. Den stora moskéen (*Djāmi ʿel-Umavi*), ursprungligen en kristen *Johanneskyrka*, har i sitt inre en liten kupolbyggnad med förgylldt tak, hvilken skall vara byggd öfver Johannes döparens hufvud. Kan man ej ena sig på detta sätt, så frågar köparen efter inköpspriset (*rusmāl*) och förklarar sig beredd att betala så och så mycket därutöfver. Denna appellation till säljarens hederskänsla förfelar sällan sin verkan. Köpmannen anser det nu för sin plikt att tala sant, och köparen tror honom. Samma sätt att afsluta en handel begagnas äfven af främlingar vid större köp, om de vilja förvissa sig om att ej bli lurade. — —

Vi genomströfvade i flera riktningar stadens basarer och öfvertygade oss om att man öfverallt kunde göra af med penningar. Vårt intresse var dock ej att göra affärer, om jag undantager några inköp, som min resenär genom konsul L:s förmedling verkställde, utan att få en bild af orientaliskt folklif. Af sådant erbjuder Damaskus som sagdt en renare typ än Kairo. Lifvet på gatorna och i basarerna är här nämligen mera oblandadt österländskt. Man märker högst få européer i jämförelse med förhållandet i Kairo. En följd häraf är äfven, att allt har en tystare, högtidligare prägel. I Kairo gör man bäst i att rida eller åka, då man vill bese staden, i Damaskus går man helst till fots eller åker, ty åsnorna äro här betydligt underlägsna kamraterna vid Nilen. Alla dessa förelöpare, som störde oss i Kairo, saknades här. Skriket från åsnedrifvare och kamelförare till gående m. fl. att akta sin rygg o. s. v. torde väl förekomma äfven i Damaskus, men vi stördes ej däraf. Detta beror väl till en del därpå, att staden vid Barada är ej ens hälften så stor som den vid Nilen, men den största orsaken ligger väl i det olika tilloppet af främlingar och delvis väl äfven i folklifvets olika karakter på de båda ställena. I Damaskus känner man sig närmare ställd inför den oberörda österländska folkandan än i Kairo, där inflytan-

det från Europa gjort sig mera gällande äfven på de inföddas seder. Verklig harmlös och uppsluppen lefnadsglädje, sådan, som utmärkt de gamla grekerna, läser man icke på de ansikten, som möta en på Damaskus' gator. Något melankoliskt och mörkt hvilar alltid öfver österländingen.

De smånätta, låga bordställ med därtill hörande mindre bordskifvor af ciseleradt tenn eller koppar, som bilda ett af de till hvarje hushåll nödiga artiklarna, utgöra en billig och eftersökt handelsvara. De säljas utefter en hel gata, där man ser fabrikanter i ständig hamrande verksamhet och en hel mängd köpare. En af dessa kopparslagare hade hela sin verkstad och butik i en urholkad platan, där han hamrade af alla krafter på råmaterialet invid en glödande koleld, medan hans lilla dotter, en äkta arabflicka, satt några meter högre på en af grenarna och leende åsåg vimlet på gatan där nedanför. Här, såsom öfverallt i Österlandet, har hvarje yrke sitt utstakade område i basaren. Och dessa koppar- och bleckslagare bilda ett helt för sig. Så äfven skomakare, guldsmeder o. s. v. Hos skomakarne, hvilkas förfärdigade artiklar ha en långt mera brokig färg än hos oss, i det man ej nöjer sig bara med svarta skor utan äfven förfärdigar röda, gula och bruna, fingo vi nöjet att hjälpa en fabrikant att göra hans läder smidigt och mjukt; han hade enligt här rådande sed utlagt sitt läder på gatan för att bearbetas af de förbipasserandes fötter.

Förråden af dukar och mattor af alla slag äro nästan outtömliga, och vi måste beundra det tålamod, med hvilket säljarne för alla verkliga eller låtsade spekulanter utbredde och hopvecklade sina artiklar. För europeisk smak te sig dessa färgsammansättningar något enformiga i all sin brokighet, men verkan af det hela är dock vacker i sitt slag. Om man bara ej behöfde frukta malen, hvilken så lätt kan förstöra all sådan härlighet! Dessa skadedjur förekomma väl ej förgäfves så ofta i den heliga skrift (Es. 50: 9, 51: 8; Matt. 6: 19 m. fl. st.). Stor omväxling och prakt utvecklas äfven i kläder. Jämte beduinmantlar med breda svarta och hvita ränder af gethår eller grofspunnen ull ser man liknande plagg af kamelhår, en

finare och dyrbarare vara; och därjämte andra öfverplagg af gul, purpurröd eller hvit färg för både kvinnor och män. Andra äro broderade med guld eller väfda med silfvertråd. Man tänker vid åsynen af allt detta på »Salomos härlighet» (Matt. 6: 29). Äfven *kefijen* (en öfver hufvud och hals lagd duk, motsvarande »svettduk» i Nya testamentet) uppnår hos Damaskus' sidenhandlare en oöfverträfflig finhet. Beduinerna och bönderna älska att bära den i gula och röda färger och betala för en dylik af siden ända till 100—150 piaster.

Hos guldsmederna finner man bland annat örringar, näsringar, bröstsmycken, armband, fotringar, luktflaskor, sminkdosor o. s. v. i ett sådant urval, att man ofrivilligt erinrar sig lyxen i detta hänseende på Esaias tid (jfr Es. 3: 16 f.). Ögonsmink, ett svart pulver (koḥl), som redan användes af Isebel (2 Kon. 9: 30), användes, som jag nämnt, än i dag för att gifva ögonens glans ett starkare uttryck och skydda dem mot det starka solljuset. På eftermiddagen, då lifvet på gatorna och i basaren fått en annan prägel, i det männens affärer nu äro till största del afslutade och kvinnornas hvita *izārer*, stora hvita lakan, som obarmhärtigt dölja hela gestalten utan afseende på stånd och ålder ända från hjässan till tåspetsen, nu visa sig i öfvervägande antal, får man se handeln med kvinnoprydnader i full gång. I långa skaror komma de likt inveckIade mumiegestalter vid denna tid från badhusen, som i Orienten ha ungefär samma betydelse för kvinnokönet som kafferepen på förmiddagarna hos oss. Deras gång är då vanligen litet stapplande, i det de röra sig på de bekanta höga ḳabḳabs, ett slags träsandaler med mycket hög klack under både främre och bakre delen af foten och inlagda med pärlemor. Dessa bäras nu för att den i badet nytvättade foten ej skall blifva smutsig af stoftet på gatan. Om vintern användas de äfven af männen, ehuru dessa begagna mindre höga klackar. Under den tid kvinnorna upptaga badhuset hänger en liten duk öfver dörren till tecken för det andra könet att hålla sig på afstånd. Hafva de efter badet druckit sitt kaffe, sitt söta vatten eller sin nargile och därunder för dagen slutbehandlat stadskrönikan, så bryta de upp och bege sig ut i staden, invecklade såsom nämnts, så att ej

ens mannen kan igenkänna sin hustru, om han skulle möta henne. I förpliktelsen att på detta sätt inhölja sig ligger på samma gång den mohammedanska kvinnans frihet. Hon kan ogenerad gå hvart hon vill utan att bli igenkänd och utan fara att bli förolämpad och tala med hvem hon vill, utan att det anses såsom bevis på någon oanständighet, under det mannen ej kan tillåta sig denna frihet mot det andra könet. Möter hon sin man, så går hon tyst förbi, på det att ej *han* skall komma i dåligt rykte, därför att han talar med kvinnor, som han ej vet, hvilka de äro. Också ser man af samma skäl aldrig en man gå ut tillsammans med sin hustru, dotter eller moder i staden. Vill man vid fruktskörden draga ut till trädgården, så skickas de kvinnliga medlemmarna af familjen först på åsnor under skydd af en vanligen beväpnad slaf dit ut, och de manliga följa sedan efter till häst.

Vill man följa kvinnorna på afstånd för att betrakta dem och deras uppköp, så får man understundom se, att de, när de vilja göra intryck på köpmännen eller bättre bese en vara, fälla ner slöjan ett ögonblick. Kommer man någon eller några för nära, då de äro i färd med att köpa skönhetsmedel, så slår damen, som säljer dessa rekvisita, strax igen sin kista. Råkar man få kasta en blick in i denna, så finner man, att den innehåller ögonsmink (koḥl), ḥennā för att rödfärga naglar och insidan af handen, mastix till tuggning för att få hvita tänder, plåster för att utrycka hår, guldpapper för att klistras fast här och där i ansiktet o. s. v. En främling gör dock bäst i att ej vara för nyfiken. I allmänhet gäller det såsom bevis på oanständighet att se på en kvinna.

Obeslöjade damer träffar man bland de kristna och bland beduinerna. Några beduinflickor ådrogo sig vår uppmärksamhet, då vi en dag dröjde i närheten af den stora moskéen es-Senānīje i stadens sydvästra del. Bland deras fäder befann sig en högrest, stolt blickande ung man med ädel hållning, klädd i den vanliga manteln, som nomadstammarna begagna ända från Sinai till Palmyra, med en *kefije* från Bagdad enligt dragoman Frans' uppgift och ett bredt svärd vid sidan, antydande, att han innehade någon betydande ställning bland sina kamrater. Flickornas grofva, hemväfda klädedräkt

var af svartblå färg och omslöt mestadels en mager, spenslig kropp med ofta utomordentligt små händer och fötter. Dessa öknens barn saknade alla samtliga skor liksom slöjor. Hvar och en förde en kamel, och det var rörande att se, med hvilken skicklighet de förstodo att kommendera dessa långhalsade öknens skepp och med en enda liten rörelse af sina späda händer få de bölande, osympatiska djuren att lägga eller röra sig. Ansiktet var i allmänhet nästan rundt och bronsfärgadt, de svarta sammetsliknande ögonen något oroliga och ängsliga såsom gazellens, håret glänsande mörkt och nedhängande på axlar och rygg. Jämte dem sutto några äldre medsystrar, hvilka voro rikt tatuerade kring mungiporna och näsan. Tatueringen är ett omtyckt skönhetsmedel af landtbefolkningen i allmänhet, så illa det än stämmer öfverens med vår smak. På händer och fötter, i ansiktet, på pannan och på bröstet, korteligen på alla synliga kroppsdelar låta de med ett af nålar sammansatt instrument inrista de önskade tecknen och därpå ingnida dem med krutpulver, som förlänar de tecknade linierna en blå färg. Ursprungligen har väl äfven denna sed icke tjänat endast fåfängan utan åsyftat något högre ändamål t. ex. att bevara minnet af någon kär vän o. s. v. Endast på detta sätt kunna vi förklara den sköna anspelningen på denna sed, som finnes hos Es. 49: 14: »Zion sade: Herren hafver öfvergifvit mig, Herren hafver förgätit mig. Svar: Kan en kvinna förgäta sitt spenabarn, så att hon ej förbarmar sig öfver sin lifsfrukt? Men må än de förgäta, så skall jag dock ej förgäta dig. *Se på mina händer hafver jag tecknat dig, och dina murar äro ständigt för min åsyn*» med fl. ställen, jfr 5 Mos. 6: 8; 11: 18; Ordspr. 3: 3; 7: 3.

Damaskus har ej några egentliga antika byggnader. Det viktigaste vi sågo i detta hänseende var den vackra romerska triumfbågen på västsidan om den stora Omejadmoskéen. Den, som besöker Damaskus för att göra studier, har endast att hålla sig till folklifvet på gatorna och i basarerna, till sederna och bruken i hemmen och å offentliga platser. Men härtill fordras för det första nödig

kännedom af språket och för det andra tillräcklig tid, något som vi västerländingar aldrig hafva till fyllest, medan Orientens barn aldrig hafva någon brist därpå. Jag måste alltför snart säga farväl till denna intressanta stad, hvilken bortom Libanons och Antilibanons skyddsmurar ännu troget bevarat så mycket af det gamla Österlandets lif men helt visst inom några årtionden kommer att falla offer äfven den för inflytandet från väster. Redan nu har utlandets industri nästan tillintetgjort den inhemska, och den rättrogne araben känner en lätt förklarlig bitterhet öfver att han ej kan motstå främlingens öfverlägsenhet. Den berömda vapensmideskonsten och sidenindustrien äro sedan långt tillbaka en saga blott. Vapen, bomulls- och sidentyger införas från Europa, liksom en hel mängd andra artiklar. Den nya kulturen, som härmed inströmmar, stör araben i hans lugna konservatism och uppretar honom tillika, då han ej kan lösa motsägelsen mellan sin gamla tro på öfverlägsenheten hos sin egen ras och den närvarande verkligheten. I stället för att låta konkurrensen utifrån egga sig till energiskt arbete, blir han fanatisk och låter hatet mot de infödda kristna slå allt djupare rötter i sin själ. Därför är situationen för kristendomens bekännare här ännu fortfarande kritisk.

Baʿalbek. — Libanon. — Bejrut.

Efter ett besök på hästtorget i Damaskus, där det rådde lif och rörelse trots den tidiga timmen men där köpare och säljare bara genom vår åsyn stördes i sitt kommersande, sade jag mitt ressällskap farväl och begaf mig med en son till dragoman Frans och en mukari ensam på väg mot solstaden Baʿalbek i Celesyrien för att därifrån åter efter öfverenskommelse sammanträffa med mitt ressällskap i Bejrut. Ty värr hade jag vid min uppgörelse förgätit att betinga mig en europeisk sadel, och min ridhäst, en vacker, ehuru något svagt byggd fux,

kom i stället iförd en arabisk, bred sadel. Frans urskuldade sig med att europeiska sadlar voro svåra att få och att det franska kompaniet tog särskild tull för dem, som begagnade sig af deras väg med europeiskt sadlade ridhästar o. s. v. Det återstod intet annat att göra än att klifva upp och bereda sig på att få värkande ben under och efter den fyra dagars långa ridten. Vi följde det franska kompaniets präktiga väg, en frukt af den franska expeditionen år 1860, till *Dummar* och togo där af till höger in på en smal ridväg, lämnande postvägen och Baradafloden till vänster. Utefter vägen till Dummar passerades flera villor, anlagda på höjdsluttningen mellan silfverpopplar och härliga aprikosplanteringar utefter flodstranden. I en af de mindre hälsade min förare på en tarfligt klädd prins, som han påstod vara hans gode vän, och att döma af de utbytta hälsningarna syntes vänskapen vara innerlig nog. Prinsen var son till den 1883 aflidne, ofvan omtalade Abd el Kader. Baradas floddal blir snart så trång, att vägen måste slingra sig öfver en kal och ödslig kalkstensplatå (*eṣ-Ṣachra*). I denna ökenlika omgifning tedde sig den saftiga grönskan bland träden och buskarna i floddalen, som vi med några afbrott allt fortfarande hade i sikte till vänster, som en utomordentlig vederkvickelse för ögat. Flodens vatten delas här i tre strömfåror genom i klippan uthuggna kanaler, ett verk af mycket gammalt datum. En sådan gammal kanal förbinder ett par byar el-Aschrafīje och Bessīmā med hvarandra. Måhända förde den en gång från den nordväst därom liggande *Fidjekällan* vatten direkt till Damaskus. Denna källa (*ʿAin Fīdje*) utgjorde med sin omgifning den naturskönaste punkten, som jag sett under hela min resa. Den gäller ännu såsom Baradas hufvudkälla, ehuru den ej är dess längst bort belägna ursprung. Ur ett hemlighetsfullt hål, omgifvet af en murad plattform af dels huggna, dels ohuggna stenar, brusar en väldig vattenmassa fram och utgjuter sig i den förbiilande floden, hvilken den tillför dubbelt så stor vattenmassa, som denna har förut. Den framkvällande strömmen är ungefär så bred som Fyrisån vid kvarndammen i Upsala vid starkt vårflöde. Nära källan resa sig ännu murar efter en helgedom till flodgudens ära. Fīdje är sannolikt ursprungligen ett grekiskt ord

(πηγή). Omkring och i kanten af strömmen reser sig en skog af popplar och vackra valnötsträd, hvilkas kronor gifva fullständig skugga. Den yppiga grönskan och det skimrande vattnet bildar en präktig kontrast mot de röda, kala bergsklipporna i närheten, och luftens friskhet låter en andas dubbelt så lätt som på de kvalmiga basarerna i Damaskus. Min förare, som hade hälften germaniskt, hälften arabiskt blod i sig, då hans fader är tysk och hans moder en i Talita Kumi i Jerusalem uppfostrad, kristen arabkvinna, syntes lika fängslad som jag af denna härliga oas, och jag måste säga till upprepade gånger för att väcka honom upp ur hans svärmiska dröm vid nargilen.

Byn Fīdje passerades därefter på en trång gata, hvilken på ett ställe var öfverbyggd med väggar och ett tak, så lågt, att vi måste lägga oss framstupa på hästryggen för att komma fram. Så förde vägen åter ned till floden, hvars krökningar den sedan troget följde. Åter igen hade vi samma kala, röda bergklippor på sidorna om den grönskande floddalen. På ett par ställen passerade vi större vinodlingar, på hvilka inbyggarne ifrigt arbetade med att upplöja marken kring vinstockarna.

Till höger om Fidje i nordostlig riktning hade vi byn *Ḥalbūn*, utan tvifvel det hos profeten Hezekiel (27: 18), Strabo och Ateneus omtalade Helbon, berömdt för sitt förträffliga vin. Byns invånare skaffa sig numera en knapphändig utkomst genom spinnrocksfabrikation och betrakta med vemod de mäktiga, skulpterade stenblock och pelarstycken omkring källan i byn, såsom hade de ännu en aning, att deras förfäder en gång haft äran att vara perserkonungens vinleverantörer.[1]

Vid tiden för Jesu uppträdande tillhörde denna stad tetrarken Lysanias, hvars hufvudstad utgjordes af Abila och hvars rike därför äfven kallades Abilene (jfr Luk. 3: 1). Denna provins tilldelades år 37 efter Kr. Agrippa I och därpå, sedan den från dennes död (44 eft. Kr.) en tid varit förvaltad af de romerska prokuratorerna, år 53 Agrippa II. Denne furste har följaktligen behärskat äfven Helbon, och så är det ej att undra på att man på en grekisk inskrift, funnen på detta ställe, trott sig läsa hans namn.[2]

Efter att ha ridit förbi åtskilliga byar och njutit af anblicken af ett litet grekiskt tempel, beläget på ett af

de mot floddalen framskjutande klipputsprången, passerade vi på en smal brygga den skummande Barada. Redan under romarnes tid gick genom detta trånga pass en i klippan uthuggen väg, belägen omkring 30 meter öfver den nya, på hvilken vi färdades fram. Har man tid att klättra dit upp, så märker man ännu läsbara latinska inskrifter, af hvilka det framgår, att kejsar Markus Aurelius och Lucius Verus låtit iordningställa denna väg på bekostnad af invånarne i det närliggande Abila. Denna stad, Abila, måste ha legat på det ställe, där den närvarande byn Sūḳ är belägen vid mynningen af det trånga pass, genom hvilket floden flyter och där den böjer sig från sydlig till sydostlig riktning. Det till staden hörande området kallades Abilene. I bergväggen midt emot byn märker man en mängd klippgrafvar, bland hvilka den mohammedanska traditionen söker den af Kain mördade Abels graf (*Nebi Hābīl*), en legend, som troligen uppstått ur det gamla namnet. Detta Abilene behärskades, som nämndt, af en viss tetrark Lysanias i det 15:e året af kejsar Tiberius' regering enligt Lukas uppgift (3: 1). Man har funnit denna uppgift egendomlig, alldenstund man endast känt en äldre Lysanias, son till Ptolomeus Mennei, hvilken någon tid före Pompejus' uppträdande i dessa trakter härskade öfver det gamla itureiska riket (85—40 f. Kr.). Denne Lysanias blef nämligen på Kleopatras inrådan afdagatagen af Antonius år 36 f. Kr. på grund af beskyllningen att stå i förbund med parterna. Men Lukas' uppgift, som åsyftar en senare tid, har nog sin fulla riktighet. Detta framgår redan af den omständigheten, att Josefus på de ställen, där han omnämner Agrippa I:s och Agrippa II:s områden, säger, att de båda bland annat erhöllo »Lysanias' tetrarki», hvilket han anger såsom liktydande med Abilene. Med detta uttryck: »Lysanias' tetrarki» kunde han omöjligen beteckna det område, som tillhörde Lysanias I, Antonius' och Kleopatras samtida, ty denne Lysanias I har varit härskare öfver det itureiska riket, i samma omfång som hans fader Ptolomeus Mennei, ett rike som omfattade nästan hela Libanon och sträckte sig mot Damaskus och af hvilket Abila med område utgjorde endast en liten del. En i det närvarande

Sūḳ, det gamla Abila, funnen inskrift har nu konstaterat tillvaron af en yngre Lysanias på kejsar Tiberias' tid och därmed gifvit evangelisten Lukas rätt.[3] En tetrarki Abilene kunde först uppkomma, sedan det gamla itureiska väldet, hvars hufvudstad var Kalcis på Libanon, blifvit deladt i flera områden. När denna delning försiggått, är ovisst, men den synes ha varit en verklighet omkring år 20 f. Kr., då kejsar Augustus bland annat tilldelade Herodes den store, *Ulata* eller *Paneas*, trakten kring den närvarande Ḥūlesjön och Jordans källor, områden, som tillhört en viss Zenodorus, hvilken innehade en del af Lysanias' rike. Efter Herodes' död öfvergick detta område till hans son tetrarken Filippus, och därför har Lukas väsentligen riktigt äfven i sin notis (3: 1), att denne härskade öfver Ituréen, ehuru detta måste uppfattas såsom en del af det gamla itureiska riket.

Efter *Sūḳ Vādi Baradā* veko klipphöjderna på båda sidor om floden tillbaka och aftogo i stelhet och höjd, så att Baradas omgifning nu liknade en flat, bred dalsänkning. Landskapet fick därigenom ett mera vänligt utseende. Mer eller mindre vidsträckta ökenfält och grönskande sluttningar, smärre buskar, vinodlingar och fruktträd blefvo allt tätare, i den mån vi närmade oss byn Zebedāni, belägen 1,213 m. öfver Medelhafvet. Denna by har omkring 3,000 invånare, hvaraf omkring hälften äro kristna, och är alldeles inbäddad mellan popplar, valnöts-, aprikos- och äppelträd. Zebedāniäpplen äro berömda på torget i Damaskus, dit de forslas i mängd. Då vi i aftonskymningen anlände till denna by, som skulle blifva vårt första härberge, var atmosfären i byns omgifning mättad med blomdoft från de blommande fruktträden, och det angenäma intrycket af detta mottagande förökades, då vi stigit af våra ridhästar på en gård, tillhörig en af de kristna familjerna i byn. Min förare, som var en gammal bekant, mottogs med kyssar på kinderna och omfamningar, så innerliga och öfverflödande, att mina västerländska begrepp för en stund voro något förvirrade men blefvo det ännu mer, då äfven jag, som var alldeles främmande, fick min del af välkomstbetygelserna. Välkomnandet fortsattes sedan inne i ett af rummen, som iordningställdes till vårt natthärberge. Man

bjöd mig på heligt bröd, invigdt och stämpladt af prästerna i byns kyrka. En af männen räckte mig därtill en rund boll af stött hvetebröd och hackadt kött och såg mycket ledsen ut, då jag ej genast ville gripa mig an med att förtära det. En af de yngre sönerna bjöd på cigarretter och kysste min hand, då jag för en ringa penning köpte en knif af hans fader och han fick taga mot betalningen. Alla de manliga medlemmarne af familjen idkade nämligen knif- och vapensmedsyrket. Sedan jag intagit min aftonmåltid, som min dragoman pliktskyldigast tillagat, bjödos vi båda på en välsmakande efterrätt, tillagad af getmjölk och kokt vindrufsaft, hvarpå följde oranger, torkade vindrufvor, ett utsökt kaffe med nargile. Emellertid hade vi väckt äfven grannarnes uppmärksamhet, och de uppvaktade oss i tur och ordning allt ifrån getterna och åsnorna till kvinnorna och prästerna i byn. En af de senare fixerade mig med sina skarpa svarta ögon under synbart intresse, sedan min förare underrättat honom, att äfven jag vore präst. Han ville naturligtvis veta, hvilken orden jag tillhörde. Min ledsagare, som visste, att jag var protestant, blef orolig och sökte att kringgå hans fråga, då han ej kunde lita på, att han ej i sin fanatism kunde skaffa oss obehag; han lugnades till sist med att få veta, att jag »predikade för studenter». Därpå fördes samtalet in på mitt hemland. Europas karta var för honom en terra incognita, och det enda geografiska begrepp, han kände utom Turkiet, var Ryssland, för hvilket han åter hade stor respekt. Min förare underrättade honom nu, att jag bodde i ett land som låg »ofvanför Ryssland», hvilket syntes honom så mycket underligare, som han aldrig förr vetat, att det fanns något annat land »ofvanför Turkiet» än Ryssland.

Natthvilan i Zebedāni stördes icke såsom i Bānijās af några insekter. Vi hvilade på sängkläder, som man för ändamålet särskildt bar in i huset. Vårt värdfolk utmärkte sig för ett visst välstånd. Dock sökte jag förgäfves äfven här efter en stol att sitta på eller ett bord. Den enda mera europeiska bohagsartikel var en hög fotogenlampa, som en af kvinnorna placerade framför mig, då hon märkte, att jag gjorde några anteckningar i en bok. På morgonen då vi skulle bryta upp, ville en

af husmödrarna nödvändigt veta, om jag ej var gift, och huru min förstfödde son hette, på det att hon skulle kunna tilltala mig med det brukliga kunjanamnet. Då man af min dragoman fick höra, att jag var ogift, uppväckte det ej ringa bestörtning och nyfikenhet särskildt hos kvinnorna, och de hade svårt att afhålla sig från vidare frågor, ehuru de sågo, att våra hästar stodo sadlade och vi önskade i all korthet säga farväl. En af mödrarna, som höll sin fullt utbildade tolfåriga dotter i handen ropade till mig, då jag redan stod på tröskeln, att jag skulle taga hennes dotter med mig såsom hustru till Europa, och flickan själf syntes ej ha någonting emot saken. Jag vet ej ännu, hur min dragoman besvarade frieriet, men jag minnes tydligt, att båda nickade hjärtligt och vänligt farväl till oss öfver gårdsmuren.

Från Zebedāni togo vi vägen mot norr utefter den västra sluttningen af Antilibanon. Efter en stund hade vi uppnått en högslätt, som dock snart nog afbröts af en väster ut gående dal, därpå gick det upp på en ny bergsrygg, belägen omkring 300 m. öfver en ny flodklyfta i västlig riktning med branta väggar, kallad *Vādi Jafufe*, och genomfluten af en liten slingrande bäck, som utmynnar i den mot sydost flytande Litānifloden. »Den romerska bryggan» (*Djisr Rummāni*), som leder öfver bäcken, passerade vi lyckligt och väl, trots uttalade farhågor af en mötande grupp fellacher. Huru ödslig och kal syntes ej här hela omgifningen kring den lilla bäcken! Den förekom mig nästan jämförlig med trakten mellan Jerusalem och Mār Sābā.

Om några timmar hade vi en vidsträckt utsikt mot väster ned öfver den mjuka gröna Bekāʿaslätten, det gamla Celesyrien. Där bortom reste sig Libanon med sina snötoppar, och bakom oss hade vi det likaledes snötäckta Antilibanon. Så småningom närmade vi oss den östra kanten af den gröna slätten och sågo inom kort de storartade ruinerna från den gamla solstaden Baʿalbek (Heliopolis) vinka emot oss i det klara solskenet. Så angenäm åsynen af denna grönskande dalsänkning än är mellan de mestadels kala bergssluttningarna, så enformig förekom den mig dock genom frånvaron af träd eller planteringar. Den syntes äfven ligga till största delen

oupprodlad. Så mycket mera fängslades ögat af de storartade ruinerna vid Ba'albek. Vi inträffade där lagom till middag för att kunna använda eftermiddagen till beseende af de stora tempelruinerna.

Om dessa storartade byggnadsrester tala alla resande med samma hänförelse. Det egendomliga intresse, som dessa tempelruiner äga framför andra, består däruti, att den grekiska byggnadskonsten här tagit de egyptiska tempelmonumentens jätteproportioner och likväl format och präglat dessa så, att den mänskliga andens kraft och herravälde öfverallt gör sig gällande. Sirligt och smakfullt resa sig de jättelika pelarna, hvilka prydas af kolossala men fint formade korintiska kapitäler. Jag och min förare sökte förgäfves att tillsammans famna en af pelarskaften, och en af kapitälerna håller öfver 2 m. i genomskärning. Kolonnadens höjd är 23 m. Den största delen af denna härlighet ligger nu förstörd, och man har att klättra fram mellan kolossala pelarstycken på 2,2 m. i genomskärning, arkitraver, sönderslagna kapitäl- och taklister med uthuggna, fint mejslade skulpturarbeten. Jordbäfningar, förstörelselusta och vinningslystnad hafva medverkat att grusa de forna byggnaderna. För att komma åt järntamparna, som sammanhålla stenblocken i de väldiga pelarna, hafva turkarne sönderslagit flera exemplar, hvarom de stora hålen i ännu upprättstående pelare bära vittne. Hvad som ännu finnes kvar är ändock ägnadt att bringa åskådaren i häpnad och gifva honom en aning om den forna glansen.

Hela ruinområdet bildar en aflång fyrkant med långsidorna i riktning från väster till öster. Hufvudbyggnaden, det stora soltemplet, upptar endast omkring 1/3 af det för helgedomen i beslag tagna området. Ingången låg i öster och måste ha företett en praktfull anblick. Här ha turkarne byggt fästningsmurar ofvanpå de vackert formade pelarna, ett bevis på huru solid byggnaden en gång varit. Efter att ha passerat ingångsportalen kom den besökande in i en sexkantig förgård med sidogemak och kolonnader och därpå in i ett kvadratformigt, öppet rum, den egentliga tempelgården, som intog den största platsen af det heliga området och var försedt med sidogemak och fint smyckade nischer. Efter att ha passerat detta

vidsträckta rum kom man till det egentliga stora templet, af hvilket numera endast sex pelare äro i behåll på sydsidan. Dessa bildade en del af peristylen och ådrogo sig på långt afstånd den resandes uppmärksamhet. Bättre bibehållet är det mindre templet, det s. k. soltemplet, hvars förhållande och ställning till det stora templet äro något dunkla. Portalen i öster erbjuder ännu trots förfallet en talande bild af den rika utstyrsel och lyx, som slösades på dessa byggnader. Örnar och genier sväfva däröfver mellan yppiga blad- och blomsterbilder. Ännu mera väldiga vittnen om forntida kraft och styrka utgöra de kolossala ringmurarna. Redan på nordsidan möter man en mur på 3 meters tjocklek och innehållande 9 stenar, hvardera 9,5 m. långa och 4 m. höga. Men de äro dock små och obetydliga i jämförelse med de jättelika blocken på västsidan. Här finner man tre stenar, af hvilka en är 19 1/2 meter lång och den minsta 19,21 m., och alla hållande omkring 4 m. i höjd och sannolikt lika mycket i tjocklek. Det torde icke vara lätt att på något annat ställe af jordklotet leta rätt på motstycken till dessa murstycken. Huru man kunnat fortskaffa dessa block från stenbrottet öster om staden, där en ej fullt bearbetad kamrat ännu ligger kvar, och inlägga dem på ett underlag af 7 meters höjd i muren, är i sanning ej lätt att räkna ut. I de stora kvaderstenarna märker man fyrkantiga, mer eller mindre djupa hål,. som väl tjänat såsom fäste för fortskaffnings- och lyftningsverktygen. De närvarande ruinerna härstamma väl från den romerska kejsartiden (Antoninus Pius), då den antika hedendomen ännu gjorde sina ansträngningar för att sprida nytt lif i de döda benen. Men helt sannolikt byggde man redan då på spillrorna af äldre byggnader. Det var solguden Ba'al och gudinnan Venus, som man då ägnade sin dyrkan i Heliopolis såsom staden kallades. Dock — bland den grekiska och romerska gudavärldens representanter inryckte snart en förut okänd gudomlighet. Redan Konstantin uppförde här en kristen kyrka, men redan före hans tid talas om förföljelser mot bekännarne af Jesus Kristus i Heliopolis. Teodosius den store förstörde det stora templet och byggde i dess ställe en kristen kyrka. — Hela tempelarean hvilar på en konstgjord plattform, uppburen af mäktiga hvalf, som fylla

åskådaren med häpnad. Dessa hvalf begagnas numera delvis såsom förrådshus eller ladugårdar. För öfrigt är allt tomt och öde. Den ödeläggelse, som öfvergått detta och dylika tempel, har något majestätiskt och storslaget med sig, och man erinras ofrivilligt om profeternas åskådliga beskrifning af dylika straffdomar (jfr t. ex. Es. 13: 20 f.; 34: 11).

Jag omsvärmades under mitt besök på ruinstället af en skara barfota barnungar, som ville sälja broderade tobakspungar och gamla mynt. Från klostret där bakom ljöd aftonklockans toner, och från en närgränsande gård hördes ljudet af en skara engelsktalande barn, tillhörande en protestantisk missionsskola, allt under det solen med sina sista strålar förgyllde de väldiga stenpelarna, hvilka en gång upprests till hennes ära.

Den följande dagen red jag på en bekväm väg utefter den västra kanten af den mellan Antilibanon och Libanon liggande dalsänkningen förbi den vackert belägna byn *Zaḥle*, där många nya forskare velat söka det gamla *Kalcis*, hufvudstaden för det ofvannämnda itureiska riket. Invånarne i denna och närliggande byar syntes ägna sig åt silkesodling och omfattande planteringar af mullbärsträd, hvilka behandlades så, att endast korta grenar men ingen hög stam fingo växa ut, omgåfvo vägen på långa sträckor. I en chān, där jag höll middagsrast, frapperades jag genom åsynen af ett par utomordentligt vackra kvinnoansikten. De skulle båda ha kunnat göra tjänst som madonnamodeller. Ty värr var vidskepligheten hos båda mycket stor, i det de på sina barn, som de buro på armarna, hade fästat blåa kulor och mariabilder såsom skydd för ondt öga. I *Schtōra*, där vår väg stötte till den mellan Damaskus och Bejrut gående stora landsvägen, togo vi nytt nattkvarter.

Den följande dagen gällde det att passera en stigning af omkring 700 meter för att nå Libanons kam och därifrån klättra 1,542 meter ned till det vid hafvet liggande Bejrut. Vägen, som mestadels uthuggits ur kalkklippan, gick i slingrande krökningar utefter en dalklyfta, genom hvilken en mindre bäck banade sig väg. Blommor och aromatiska örter växte mellan de gråa klipporna, och nere i dalarna skönjdes en välgörande grönska och grupper

af större träd. I den mån vi stego högre, blef anblicken af de ständigt växlande dalklyftorna alltmera vild och intressant. Libanon fängslar den resandes uppmärksamhet i mycket högre grad än Antilibanon. Snart hade växtligheten försvunnit, och de gråa kalkklipporna reste sig kala och ogästvänliga omkring mig. Högligen spännande voro de ögonblick, då jag väntade att få se hafvet. Till höger och vänster om mig reste sig tvenne kala delvis snöhöljda berg öfver 2,000 meter öfver hafvet, från hvilka snövattnet genom flera klyftor sökte sig ned i den mot väster gående Ḥammānadalen. Stora Hermon, Celesyrien och Antilibanon hade försvunnit bakom mig. Så småningom öppnade sig utsikten öfver den började västra sluttningen af berget, och vid en liten krökning möttes ögat plötsligt af det blåskimrande Medelhafvet. Ännu några minuter och blicken hvilade öfver Bejrut, Damaskus' hamnstad, hvilken låg på öfver tre mils afstånd och omkring 1,500 meter under mina fötter. Jag rastade i en chān och njöt af den enastående utsikten utefter bergets sluttning ned mot hafvet. Villor och sommarbostäder blefvo allt tätare, i den mån jag närmade mig Bejrut. På eftermiddagen vid 5-tiden hade jag nått »staden med evig vår» och kunde nu med glad tacksamhet blicka tillbaka på den tillryggalagda resan genom det Heliga landet.

I Bejrut hade jag beslutat att stanna ett par veckor dels för att hvila, dels för studier. Men så väl af det ena som det andra blef icke mycket af, då jag nästan hela tiden var febersjuk och till sist började frukta att nödgas lägga mig kvar för en längre tid på det tyska sjukhuset. En tillfrågad engelsk läkare tillrådde emellertid snar afresa, då han trodde, att sjöluften skulle verka uppfriskande. I tacksamt minne bevarar jag den välvilja och gästfrihet, som konsul Løytved med fru under denna tid visade mig.

Den 6 maj ledsagade mig konsul L. med sin kavass i roddbåt med svensk flagga ut till den franska ångbåten, där jag tryckte hans hand till afsked. Fartyget hade jämförelsevis få passagerare, så att jag utan svårighet erhöll ensam hytt. Ute på redden omkring oss var det mycket lif och rörelse i en mängd större och mindre fartyg, som kommo eller gingo, och en del smärre rodd-

och segelbåtar. Ögat hvilade dock nästan uteslutande på den härliga landskapsbild, som Bejrut med dess omgifning erbjuder den resande utifrån hafvet. Staden smyger sig tätt intill foten af det väldiga Libanon, där snöbergen nu glänste i ljuset från den uppgående månen. Då nästan hvarje hus har en större eller mindre trädgård, gör staden ett vänligare intryck än det mestadels kala berget där ofvanför. Länge sedan ångbåten lättat ankaret, skymtade vi mellan de mörkgröna trädgårdarna de hvita husen, kupolerna, minareterna och tornen. Så småningom försvunno dock taflans enskilda punkter, och månens skimmer utbredde sig jämnt och afrundande öfver nejden och det vidsträckta hafvet, där den ensamma ångbåten plöjde sin väg i den stilla natten. Med vemod och tacksamhet sände jag det Heliga landet, hvars kuster nu försvunno ur synhåll, min sista hälsning, hvilken jag här i minnet upprepar. Du de heliga minnenas land, där Gud så mäktigt vandrat fram i barmhärtighet och dom, hur skulle du någonsin varda förgätet! Frid vare dig och alla, som dig älska!

Ångbåten, med hvilken jag reste, skulle besöka alla nordsyriska hamnar och kuststäder äfvensom Cypern. Men mina krafter tilläto mig ej att gå i land förrän vid *Mersina*, därifrån jag i sällskap med en amerikan i vagn gjorde ett besök på en dag i *Tarsus* i det gamla Cilicien, medan ångbåten intog ny last. Af en händelse träffades där äfven den svensk-norske vice konsuln i Mersina, som visade mig stor tjänstfärdighet.

Förbi *Rodus* och *Patmos*, hvilka båda passerades under natten, nådde jag därefter *Smyrna* men för sent för att med dagens ordinarie tåg hinna besöka det gamla Efesus. Några amerikaner kommo nu på idéen att söka få till stånd ett extratåg, och efter någon ansträngning kunde vi verkligen få ihop ett så stort sällskap, att afgiften för man ej öfversteg 30 francs. I det gamla *Efesus*, hvaraf nu ej annat är kvar än några obetydliga ruiner mellan omåttligt höga tistlar och osunda, feberalstrande miasmer, dröjde vi några timmar och återvände

så till Smyrna, där jag som hastigast hann besöka svensk-norske konsuln Spiegelthal.

Öfver *Tessalonika*, där ångbåten dock dröjde endast några timmar, nådde jag vidare Pireus och *Aten*, där jag tillbragte fyra dagar. Öfver Korint, Patras och Triest återkom jag i slutet af maj till Leipzig, mycket uttröttad men glad och tacksam öfver att min resa varit lyckosam.

Anmärkningar.

Egypten.

Alexandria.

1 (s. 16). Beteckningen Septuaginta (LXX) har väl närmast afseende endast på den alexandrinska öfversättningen af Lagen (de 5 Moseböckerna) men har sedermera öfverförts på öfversättningen af alla Gamla testamentets böcker och de apokryfiska skrifter, hvilka den alexandrinska kanon upptog i motsats till den palestinensiska. Aristeas-brefvet förskrifver sig från tiden ± 200 f. Kr. Det utgifver sig för ett bref från Aristeas, en ämbetsman hos konung Ptolomeus II Filadelfus (284—47 f. Kr.), alltså från en hedning, men författaren är tvifvelsutan en jude, då mycket i det märkliga aktstycket visar, att det är en fri uppfinning *in majorem gloriam Judæorum.* Så mycket af historisk sanning torde dock ligga till grund för legenden, att konungen haft någon andel i öfversättningens tillkomst. Den egentliga anledningen låg väl i de alexandrinska judarnes behof att äga lagen öfversatt till sitt språk. Öfversättningen af lagen fullbordades säkert redan i 3:e århundradet (omkring 250) f. Kr. I början af 2:a århundradet voro äfven profeterna och åtminstone en del af de s. k. hagiograferna öfversatta. Öfversättningen af dessa böcker var väl i motsats till öfversättningen af lagen endast afsedd för privat bruk, ehuru den med tiden erhöll större betydelse. — Under det judarne snart nog dels på grund af öfversättningens dåliga beskaffenhet och de där upptagna apokryferna, dels äfven på grund af den betydelse, som Septuaginta vunnit bland de kristna, vände sig bort ifrån den och sökte sig nya öfversättningar, Aqvila, Symmakus, Teodotion, fick den alexandrinska öfversättningen utomordentlig betydelse för den kristna kyrkan både i Öster- och Västerlandet. Ett bevis härpå är förutom de nytestamentliga författarnes flitiga användande af Septuaginta det faktum, att sedan en del af syrerna uppgifvit sin självständiga bibelöfversättning (Peschīṭa), som utfördes efter den hebreiska texten efter år 150 efter Kr., den alexandrinska öfversättningen flera gånger å sin sida öfversattes till syriska, särskildt i den textform, som Eusebius och Pamfilus utgifvit från Origines' Hexapla, hvaraf uppkom den s. k. syrohexoplariska öfversättningen, utförd i Alexandria under åren 617—18 af biskop Paulus af Tella och hvaraf vi ännu äga åtskilliga delar i behåll. Äfven i Västerlandet intog Septuaginta

en sådan ställning, att den faktiskt trädde i originalets ställe ända intill Hieronymus' försök att lägga den hebreiska grundtexten till grund för en ny latinsk öfversättning, den sedermera s. k. *Vulgata*. Om LXX:s uppkomst och sagan i Aristeas-brefvet, hos Filo och kyrkofäderna jfr: *Fr. Buhl*, Kanon u. Text 1891, 109 f.; *E. Schürer*, Gesch. d. jüd. Volkes etc. [2]II, 697 f.; *G. Wildeboer*, Die Entstehung d. alttestamentl. Kanons, 1891, 30 f. Om LXX:s betydelse för de kristna i Syrien och Västerlandet jfr *Buhl*, 146 f., jfr 188 f.; 160 f.

2 (s. 17). Om Filos religionsfilosofi jfr *A. Harnack*, Lehrbuch d. Dogmengesch.[2] 1888 I, 95 f., om Clemens Alexandrinus och hans ställning till Filo ibid. s. 547 f., 553, om Origines system och hans betydelse för den efterföljande dogmhistoriska utvecklingen, ibid. 559, 603.

3 (s. 18). Bibelns berättelse om Israels barns träldom i Egypten synes lägga ett visst eftertryck därpå, att de trälande måste samla »strå» till bindemedel vid tegeltillverkningen (2 Mos. 5: 7). Detta slags bindmedel i gammalt niltegel har tjänat en nutida framstående forskare *d:r Schweinfurth* såsom välkommet material för en framställning af det gamla Egyptens kulturväxter. Äfven inskrifter innehålla anspelningar på denna användning af »strå», jfr *H. Brugsch*, Steininschrift und Bibelwort 1891, 186 f. äfvensom *G. Ebers* und *H. Guthe*, Palestina in Bild und Wort II, s. 436.

Heliopolis. — Maṭarīje.

1 (s. 37). Den florentinske resanden Leonardo Frescobaldi (14:e århundradet) kunde ännu hemföra balsam från trädgården i Maṭarīje, *Ebers* und *Guthe*, Palestina, II, 462.

2 (s. 38). On hörde till Gosen, och israeliterna hafva säkert varit bosatta äfven i denna stad. Enligt *Ebers* (och Guthe Palestina II, 442) vill det synas, som en stor del af dem icke åtföljt de andra vid uttåget utan stannat kvar i Egypten. Om uttrycket *bēt schemesch* (Jer. 43: 13) är riktigt, så är det att fatta såsom liktydigt med Heliopolis. Men bēt är möjligen en dittografi från det föregående maṣṣebōt, bēt för bōt, och i st. för »solens hus» är då att öfversätta: »*solens masseber*» d. v. s. obeliskerna, jfr H. Winckler, Altt. Unters. 1892, s. 180.

Pyramiderna vid Gīze.

1 (s. 45). Om Dödsbokens skildringar af de saligt afsomnades tillvaro efter döden jfr *Le Page Renouf:* »Om Egyptens fornreligion», sex föreläsningar, öfversatta af professor K. Piehl, s. 120 f. Den aflidne framställes där njuta en tillvaro, lik den han haft på jorden. En aning om en högre tillvarelseform än den jordiska ligger i antagandet, att den döde öfverskådar hela universum och kan ikläda sig hvilken skepnad eller form som honom godt synes. En ännu djupare tanke ligger i den dödes assimilering med Osiris och andra gudomligheter. Om man emellertid ser på den vidare framställningen af den aflidnes öden efter döden, huru han lycksaliggöres genom aflägsnande af äfven fysiska hinder, huru han återfår sin mun, sitt hjärta, sina händer och andra lemmar, om de

strider och faror han har att bestå o. s. v., så finner man lätt, att uppfattningen i det hela ej höjt sig öfver naturtillvaron. Erkännandet af detta bör ej på något sätt minska det verkliga värdet af egyptiernas föreställningar om lifvet efter döden.

Kopterna.

1 (s. 50). Denna uppgift är hämtad från *J. L. Ussing*, Nedre-Ægypten, Kjøbenhavn 1891, s. 61.

2 (s. 50). Så Ussing a. a. s. 78. En af de koptiska prästerna bevarad tradition förlägger kyrkans uppbyggande till 940 eft. Kr. Abu Serge är väl en erinring om den helige Sergius. En särskild behandling har ägnats de koptiska kyrkorna af *Butler*, Ancient Coptic churches of Egypt.

Universitetet. — Undervisningsförhållanden.

1 (s. 59). Ofvanstående uppgifter stödja sig på: *Yacoub Artin Pacha*, L'instruction publique en Égypte, 1889, 39 f.
2 (s. 61). Jfr *J. L. Ussing* Nedre-Ægypten, 36 f.
3 (s. 62). *Artin Pacha*, a. a. s. 132 f.

Sakkāra (apisgrafvarna).

1 (s. 69). Frågan om Israels Jahvedyrkan under bilden af en kalf eller tjur (2 Mos. 32, 1 Kon. 12) har varit föremål för flera undersökningar och förklarats på olika sätt. De hithörande forskningarna låta fördela sig i tre riktningar, hvilka representera lika många uppfattningar af denna gudsdyrkans ursprung. 1:o) En del betraktar Jahvedyrkan under bilden af en kalf såsom den legala formen under Moses, och äfven långt efter hans tid. Hit höra Vatke: Bibl. Theologie wissenschaftl. dargestellt Th. I; Die Religion der A. T. nach den kanonischen Büchern entwickelt (Berlin 1835), s. 399 f.; Kuenen, De Godsdienst van Israel, 2 band (Harlem 1869—70), I, s. 235 f., 283 f. m. fl. Emot denna uppfattning har särskildt *F. E. König:* Die Hauptprobleme der altisraelitisch. Religionsgesch. o. s. v. (Leipzig 1884) uppträdt med talande skäl, se s. 64 f. Jfr äfven *Fr. Baetgen*, Beiträge zur semit. Religionsgesch. s. 200. 2:o) Andra vilja förklara denna bilddyrkan såsom ett beklagligt arf från Israels forntid, hvilket de sanna Jahvedyrkarne betraktat såsom ett ondt, men hvilket satt så djupt inrotadt i folkets lif, att det ej fullständigt kunde utrotas utan måste tolereras. Så Dillman i Knobels kommentar (2 Mos. 32: 4), Baudissin, Studien zur semitisch. Religionsgesch. I, 137; Herm. Schultz, Alttestamentl. Theologie[4], 84; Oehler, Alttestamentl. Theologie § 172: 1; Kautzsch i Herz. u. Plitts Realencyklopedie, (artikel Jerobeam), m. fl. Man anser från detta håll det såsom något absurdt, att Israel t. ex. i öknen (2 Mos. 32) skulle vilja tillskrifva en egyptisk gudomlighet sin befrielse (Dillman), och framhåller, att egyptierna icke dyrkade några bilder af tjurar o. s. v. Det senare torde dock ej vara alldeles så säkert, jfr *Baetgen* a. a. s. 198: en bronsstaty af Apis! och *H. Brugsch*, Steininschr. u. Bi-

belwort (Berlin 1891), s. 205, där B. meddelar, att, efter en inskrift från det gamla Pitom, en *silfverkalf*, motsvarande 54 kilogram i vikt, *årligen skänktes åt* »hans fader Tum», en af de dyrkade gudarne i Pitom (Gosen). I öfverensstämmelse härmed kan man 3:o) tänka sig att israeliterna härifrån fått idéen att under bilden af en kalf dyrka *sin* gud, icke, såsom Dillman, Le Page Renouf m. fl. mena, en egyptisk gud. För denna åsikt hafva utom Brugsch, Baetgen och König, äfven Delitzsch i Riehms Handwörterb., 1116, Zeitschr. f. kirchl. Wissensch. u. Kirchl. Leben 1880, 62, Ewald, Alterthümer d. Volkes Israel[3], 299 f., Kleinert, art. Jerobeam i Riehms Handwörterb.; Grätz, Gesch. d. Juden I, 41, Hitzig, Vorlesungen über bibl. Theol. s. 26, Keil, Archæologie[2] § 90; de Wette, Archæologie[3] § 193. m. fl. uttalat sig.

Genom Gosen.

1 (s. 72). Templet i Leontopolis låg enligt Josefus' uppgift nära Heliopolis och Bubastis (Antqv. XIII, 3, 1, 2). Enligt *Itinerar. Antonini*, ed. Parthey et Pinder s. 75, bestämmes *Vicus Judæorum* till nordost om Heliopolis, hvilket i allmänhet stämmer med läget af Tell el-Jehūdīje. — Om templets stängande i följd af oroligheter bland judarne i Alexandria efter fästningen Masadas (vid Döda hafvet) fall april år 73, jfr *Josefus*, Bell. Jud. VII, 10—11. Vita 76. Jfr äfven *E. Schürer*, Gesch.[2] II, 544 f., där bevisställen från Josefus, Mischnan, Filo m. fl. äro samlade angående de ofvan i texten meddelade uppgifterna om kulten o. s. v. i templet i Leontopolis.

2 (s. 73). Så modernt namnet Belbēs låter, så gammalt är dess ursprung. Det är enligt Brugsch, Steininschrift u. Bibelwort, s. 114, en reminescens af Pirbilis eller Pilbilis, gudinnan Basts' helgedom, jfr bibelns Pibeset. Om gudinnan Bast, Sechet, Pacht m. fl. jfr *E. Meyer*, Gesch. d. Alterthums 1884, § 58, 60. Jämförelsen med festligheterna i Ṭanṭa och de i det gamla Bubastis är gjord af Georg Ebers (och Guthe), Palestina II, 437. En beskrifning af utsväfningarna i Ṭanṭa har samma författare lämnat i Ægypten in Bild u. Wort, I, 88 f. och Bædekers Ägypten I, 244. Om festerna i Bubastis till gudinnan Basts' ära se Herodot II, 60.

3 (s. 73). Under Seti I och Ramses II har en kanal från Nilen utgått i ostlig riktning mot sjöarna på näset, genom hvilka Suēskanalen nu löper. En annan kanal förband måhända Timsasjön d. ä. Krokodilsjön med Medelhafvet, så att man redan då hade förbindelse mellan detta och Röda hafvet, jfr *G. Ebers* (och Guthe) Palestina II, 422 f.; *A. Wiedemann*, Gesch. von Alt-Ägypten (Calv. Verlag.) 1892, s. 185. Jfr äfven *H. Brugsch* a. a. 216 f. — Förtjänsten att hafva återfunnit en af de i 2 Mos. 1: 11 nämnda förrådsstäderna (Pitom) tillkommer *E. Naville*, hvilken på uppdrag af det engelska sällskapet »*Egypt Exploration Fund*» år 1883 med framgång anställt utgräfningar vid Tell el Maschūṭa, jfr hans »The Store-city of Pithom and the route of the Exodus», London 1885. Lepsius hade redan förut funnit tegel af gammalt datum på samma ställe. Genom resultatet af N:s undersökningar synes man nu vara tämligen ense därom, att Tell el-Maschūṭa icke, såsom Lepsius och

andra förut velat göra troligt, betecknar läget för staden Ramses, utan för Pitom, jfr *Ebers* (o. Guthe), Palestina, II, 432, 436, *Wiedemann*, Gesch. v. Alt-Ägypten, 126 f., *Brugsch*, a. a. 117. *Naville* fann ett fyrkantigt stort rum, omgifvit af ända till 7 meter breda tegelmurar, och inneslutande rester af ett tempel och andra byggnader. En märklig aflång byggnad bestod af talrika, olika stora, fyrkantiga, endast från ofvan tillgängliga förrådskamrar, byggda af nilslam med eller utan strå. På några af tegelstenarna syntes Ramses II:s namn. Hela anläggningen motsvarar en befästad »förrådsstad» nära landets östra gräns. Stadens namn var Pa-Tum eller Pa-Atum, ofta med tillägget »vid ingången till östern», dess upphofsman var Ramses II. Staden har bibehållit sin betydelse långt in i vår tideräkning, om än under förändradt namn, Heroopolis. Ända in i 4:e århundradet eft. Kristus stod här en romersk garnison; den grekiska öfversättningen låter (1 Mos. 46: 28) Josef sammanträffa med sin fader Jakob vid denna stad. Thuku eller Thuket var enligt Papyrus Anastasi VI ett genom befästningar skyddadt gränsland med staden Pitom. Sedermera gick detta namn öfver äfven på staden. Enligt Brugsch (Deutsche Revue VIII (1883) 4: 48 f. är det uppfördt på en nomoslista från Ptolomeertiden. För detta Thuku eller Thuket är bibelns Sukkot tydligen en hebreisk omskrifning. — Enligt de grekiska och latinska skriftställarne låg Heroopolis vid den yttersta vinkeln (μυχός) af den arabiska hafsviken och var tillgänglig för skeppsfart. Landtungan mellan Medelhafvet och Röda hafvet var följaktligen fordom mycket mindre än nu, hvarmed äfven de anställda geologiska undersökningarna öfverensstämma. Jfr *H. Guthe*, Zeitschr. d. deutschen Palestina Vereins (= ZDPV) VIII (1885), 220 f. — Hvar staden Ramses legat synes ännu ej fullt afgjordt. Brugsch håller före, att den legat i västra kanten af Gosen, såsom Pitom i den östra, och möjligen varit belägen vid det nuvarande Belbēs (Steininschr. etc. 154, 158). *Ebers* (u. Guthe, Palestina 430) tänker på Tanis, det närvarande Ṣān = Zoān (Ps. 78: 12, 4 Mos. 13: 23). — Det i bibeln omtalade *Etam* betecknar sannolikt en fästningslinie, afsedd att skydda riket mot öster, och där Israels barn vände om, då de ej kunde komma igenom den, för att tåga mot söder (4 Mos. 33: 6, 2 Mos. 13: 17 f). — *ʿAtāḳa* är måhända *Baal Zefon*.

4 (s. 76). Darius, perserväldets store omdanare, förstod äfven att upprätta och underhålla förbindelsen mellan Medelhafvet och Röda hafvet. Under Ptoloméerna har en bättre och vidsträcktare förbindelse mellan dessa båda haf ägt rum. Efter slaget vid Actium (31 f. Kr.) gjorde *Kleopatra* ett misslyckadt försök att draga sina skepp öfver näset för att rädda sina skatter undan Octavianus. Försöket vore dock oförklarligt, om ej något slags farled ännu hade existerat. *Trajanus* (98—117 eft. Kr.) sökte att restaurera den gamla kanalen. Emellertid gingo de från Indien kommande handelsvarorna då ej öfver näset (Suēs—Port Saʿīd) utan lossades vid Berenike eller Myos Hormos vid Röda hafvet, fraktades därifrån landvägen till Koptos vid Nilen och därpå sjöledes på Nilen till den mareotiska hamnen i Alexandria. Äfven under arabernas tid synes åtminstone sötvattenskanalen under vissa tider ha varit begagnad.

Sedan 8:e århundradet kunde den emellertid icke mera användas. Under mamluksultanernas herravälde öfver Nildalen voro vissa handelspolitiker i Venedig betänkta på att genomsticka näset, Leibnitz rekommenderade en dylik plan inför den mäktigaste monarken i Europa på den tiden, Ludvig XIV. Men utförandet var förbehållet vårt århundrade. — Till de i texten lämnade statistiska siffrorna må följande uppgifter fogas. Den 5 jan. 1856 undertecknades koncessionen af vicekonungen öfver Egypten, men först den 5 april sattes den första spaden i jorden, sedan tillräckligt med penningar anskaffats. Till framforslande af vatten åt de 25,000 arbetarne måste 4,000 för kameler afpassade vattenkärl anskaffas. Med 1,600 af af dessa djur fraktades dagligen vatten till arbetarne. Manskapets förseende med vatten kostade för hvarje vecka 56,000 francs. Efter sötvattenskanalens fullbordande (29 dec. 1863) blef arbetsstyrkan mindre; flera européer och en mängd maskiner (med tillsammans 22,000 hästkrafter) deltogo nu äfven i arbetet. — 1883 passerades kanalen af 3,307 fartyg (2,537 engelska, 272 franska, 124 holländska, 122 tyska, 67 österrikisk ungerska, 63 italienska, 31 spanska, 18 ryska), representerande 80,051,300 tons och förande tillsammans 115,000 passagerare. Nettoinkomsten utgjorde 2,625,000 pund sterling. Jfr *Bædeker*, 452 f., *Ebers* (u. Guthe) Palestina, 422 f.

Judéen och Jerusalem.

1 (s. 80). Jāfā omnämnes i de assyriska inskrifterna såsom *Ja-ap-pu-ú* och Ja-pu-ú (Fr. Delitzsch: Wo lag d. Paradies? s. 289), i de egyptiska såsom *Ipu*. I afseende på ortografien råder en viss differens mellan de bibliska författarne (1 Makk. o. Apg.), som skrifva Ἰόππη och de icke bibliska auktorierna, hos hvilka Ἰόπη är det vanliga. De få bevarade mynten innehålla båda skrifsätten. Då det hebreiska namnet är יָפוֹ (Jos. 19: 46, Jon. 1: 3, 2 Kr. 2: 15. Esra 3: 7) torde »Jāfā» (med ett f) vara att föredraga. Jāfās betydelse låg i gamla tider såsom ännu däri, att det var den jämförelsevis bästa hamnen utefter Palestinas kust. Så väl *Strabo* som *Diodorus* intyga detta. *Josefus* (Bell. Jud. III, 9, 3) beskrifver den dock såsom farlig, såsom den än i dag är. — Vid tiden för Israels invandringar var sannolikt Jāfā i filistéernas händer likasom det en timmes väg öster ut belägna Bet-Dagon (det närvarande Bēt Dedjān). Filistéerna kunde ju ännu på Sauls tid behärska Efraims berg och rycka fram ända till Gilboa berg. Sedermera torde fenicierna ha gjort sig till herrar öfver staden. Under byggandet af så väl det första som det andra templet tjänade det såsom hamnstad för den feniciska flottan, som fraktade cederbjelkar från Libanon (2 Kr. 2: 16, Esra 3: 7). — Under den persiska tiden förlänades det af »konungarnes herre» d. ä. den persiske storkonungen åt zidoniernas konung Eschmunazar (*Schlottmann*, die Inschrift Eschmunazars 1868 s. 83, 147 f.). Hos de klassiska författarne är det särskildt omnämndt såsom det ställe, där Perseus befriade Andromede från hafsvidundret. Denna saga berättas först af Skylax (4:e årh. f. Kr.). Myten fortlefde sedan länge under den följande tiden. I Rom visade M. Scaurus år 58 f. Kr. i de pompösa festspel, hvilka han gaf såsom ädil, skelettet

af det hafsvidunder, åt hvilket Andromeda prisgifvits och hvilket skelett han medfört från Jope till Rom (Plinius, Hist. Nat. IX, 5, 11). Strabo, Josefus (B. J. III, 9. 3), Hieronymus (Comm. ad Jon 1, 3) m. fl. förlägga äfven myten till Jope och omtala, att kedjan, med hvilken Andromeda fängslades, äfvensom spåren efter hennes fötter ännu visades där. Sagan omgestaltades sedan bland annat till en jätte, Andromatus; så hos Bernhard v. Breitenbach (1483), jfr (Ebers. u.) *Guthe*, Palestina, II, 162. Hvad det egentliga innehållet i sagan beträffar, så torde vi däri ha att göra med en reminiscens från den gamla kulten af vissa semitiska fiskgudomligheter utefter Palestinas kust (E. Meyer, Gesch. d. Alterthums I § 266). Plinius' ord (Hist. Nat. I, 13, 69): *collitur illic fabulosa Ceto*, tolkas bäst så, att Ceto är en latinsk omskrifning af Κῆτος (hafsvidunder). Under diadokerna synes Jāfā ha varit en betydande vapenplats. Antigonus måste år 315, då han fråntog Ptolomeus Lagi Celesyrien, med våld intaga staden, och då Ptolomeus Lagi 3 år därefter (312 f. Kr.) ej längre såg sig i stånd att försvara det återtagna området, lät han förstöra Jope såsom en viktig fästning (*E. Schürer*, Gesch. d. jüdisch. Volkes im Zeitalter Jesu Christi[2], II, 71). Först under sin kamp med seleukiderna blefvo judarne efter flera strider herrar öfver staden. Från och med Jonatans eröfring (1 Makk. 10: 75) och den syriska befattningens aftåg (147/6, f. Kr.) kan Jāfā anses såsom judisk stad, hvilket den sannolikt endast med få afbrott fortfor att vara intill Pompejus' tid, då judarne åter utestängdes från hafvet och kusten (*Josef*, Antiqv. XIV, 4, 4. B. J. I, 7, 7.). Genom Cæsars ynnest erhöllo judarne sannolikt år 44 f. Kr. (jfr *E. Schürer*, Gesch. etc. I, 281) rätt att besitta Jope (*Josef*. Antiqv. XIV, 10, 6). Från och med Herodes den store, hvilken antingen ägde det redan från början, eller först efter år 30, sedan Kleopatra ägt det från 34 införlifvades det för framtiden med det egentliga Judéen (*Jos*. Antiqv. XV, 7, 3, B. J. I, 20, 3). Efter Herodes' död tillföll det Arkelaus, och efter dennes afsättning de romerska prokuratorerna. I början af kriget med Rom förstördes staden af Cestius Gallus (B. J. II, 18, 10), befästades åter och eröfrades på nytt af Vespasianus (B. J. III, 9, 2 f.). Det judaiseringsarbete, för hvilket staden varit föremål allt ifrån Jonatans tid, efterträddes väl nu af ett öfvervägande hedniskt inflytande. Genom ett i nyare tid funnet mynt är det bekant, att staden äfven kallades *Flavia*. Trots sin nära förbindelse med Judéen utgjorde Jope dock på visst sätt ett självständigt politiskt samhälle efter mönstret af de hellenistiska städerna (*Schürer*, II, 72 f.). — Då Petrus här vann de första anhängarne för den kristna tron, hörde Jāfā sålunda under provinsen Syrien. Om dess historia efter den tiden, jfr *M. V. Guérin*, Description géographique etc. de la Palestine, Judée I, 19 f.

2 (s. 82). Om Ibn Ibrāḳ = Bene Baraḳ (Jos. 19: 45) = Bannai Barḳa, jfr *E. Schrader*, Die Keilinschriften und das alte Testament[2] (1883), 172, *Delitzsch:* Wo lag das Paradies, 289. Om Kefr ʿAnā = Ono (Esra 2: 33 m. fl.), jfr Guérin, Judée I, 320 f., om Jehūdīje = Jehud se sammastädes, s. 321 f.

3 (s. 82). De tyska kolonisterna vid Sarona, beläget en half timmes väg nordost om Jāfā, hafva inlagt stor förtjänst vid upp-

rättandet af en ordnad trafik mellan Jāfā och Jerusalem. De turkiska myndigheterna sökte år 1870 upprätta en regelbunden postskjuts mellan de båda städerna, men företaget afstannade. Kolonisterna hafva sedan bildat ett slags skjutsbolag, och judar och araber ha följt deras exempel, så att den resande nu utan svårighet finner en vagn för resan till Jerusalem. För mer än 20 år sedan hörde vagnar till de fullkomligt obekanta saker i Palestina (Ebers u.) *Guthe*, Palestina, II, 164.

4 (s. 83). Enligt arabiska uppgifter är Ramle grundlagdt af kalifen Soliman, son till ʿAbd el-Melik, år 716 e. Kr. Hos kristna författare omnämnes det först omkring år 870. Soliman gjorde det till hufvudort för militärdistriktet Palestina och lät invånarne i den förutvarande hufvudstaden, Lydda, flytta hit. Ännu i 10:e århundradet var det den största staden i Palestina. Under korstågen öfverflyglades det af Jerusalem och hade att lida genom brand och eröfringar. Under den senare medeltiden (13 århl.) betraktades det af misstag såsom Rama, och pilgrimerna ansågo det såsom profeten Samuels och Josefs af Arimatia hem. — Kristna hade bott i staden äfven före korstågens tid. 1099 upprättades af korsfararne en biskopsdöme öfver Lydda och Ramle. 1266 togs det för alltid från de kristna korsriddarne. Om Ramles grundläggning, se *Gildemeister*, Beiträge zur Palestinakunde aus arabischen Quellen i ZDPV IV (1881), 88; om stadens historia, *E. Robinson*, Palestina III, 242 f.

Lydda, det gamla *Lōd* (*A. Neubauer*, La Géographie du Talmud 1868, s. 76 f.) omtalas först under den efterexilska tiden och såsom tillhörande några benjamitiska familjer (t. ex. Neh. 11: 34). Under seleukidernas herravälde öfver Palestina hörde det till Samarien men förlänades jämte två andra distrikt af konung Demetrius II Nikator till makkabéern Jonatan (1 Makk. 11: 34) år 145 f. Kr. (*Schürer*, Gesch.[2] I, 141 f., 182). Då C. Cassius, en af deltagarne i sammansvärjningen mot Cæsar, kom till Syrien och pålade äfven judarne en skatt af 700 talenter för att underhålla sin härsmakt, nekade invånarne i *Lydda* tillika med sina landsmän i Gofna och Thamna att erlägga sina skattepålagor, hvilka Antipater och hans son Herodes åtagit sig att utkräfva, och blefvo därför af Cassius sålda såsom slafvar år 44 men befriades år 42 af Antonius, hvilken efter slaget vid Filippi blifvit herre öfver Asien (*Josef*, Antiqv. XIV, 11, 2, B. J. 1, 11, 1 f., Antiqv. XIV, 12, 2, 5). På Jesu tid utgjorde det med sitt område en af de 11 (eller 10) toparkier, i hvilka Judéen i och för skatteregleringen var fördeladt (*Josef*. B. J. III, 3, 5, *Plinius*, Hist. Nat. V, 14, 70, jfr *Schürer*, Gesch.[2] II, 137 f.). Under det judiska kriget intogs det (68 e. Kr.) af Vespasianus (B. J. IV, 8, 1). Efter Jerusalems fall existerade i Lydda — så hade grekerna förändrat det gamla namnet — en betydande rabbinskola, till hvilken bl. andra R. Eliezer ben Hyrkan hörde (*Neubauer*, La Géographie etc., 78), under den senare kejsartiden kallades det äfven *Deospolis*. Den helige Georgs graf var förlagd till Lydda redan i 6:e århundradet. Han hålles i lika stor vördnad af mohammedaner som af kristna.

El-Midjes identitet med makkabéernas födelsestad och grafplats har franciskanen *Emm. Forner* 1866 först insett. *Guérin*

har här år 1870 vid anställda utgräfningar funnit en fyrkantig byggnad, innehållande fyra grafkamrar med sju grafvar, äfvensom rester af de sju pyramider, som prydt grafmonumentet (1 Makk. 13: 25 f., *Josef.*, Antiqv. XIII, 6, 5), jfr hans *Samarie* II, 55—64, 395, 404—413, 415—426, *Galilée* I, 46—57). Makkabéernas grafvar visades ännu på Eusebius' tid i Modein (Onomast., s. v. Μοδείμ ed. Larsow et Parthey s. 290).

Jamnia, *Jabne* (2 Kr. 26: 6) låg ett stycke från hafvet men hade en egen hamnplats. Enligt Strabo var det så tätt befolkadt, att det från sitt område kunde uppställa 40,000 stridbara män. Herodes testamenterade det till sin syster Salome (*Josef*, Antiqv. XVII, 8, 1; 11, 5), efter hvilken det kom i kejsarinnan Livias ägo (Antiqv. XVIII, 2, 2). Efter Livias död blef det sannolikt Tiberius' privategendom (jfr *Schürer*, II, 55, 69).

5 (s. 84). *Geser* räknas af Jos. 16: 3 till Efraims område, men denna gränsbestämning måste dock ha blifvit dragen endast som ett ideellt önskningsmål, ty enligt Jos. 16: 10, Dom. 1: 29 bodde kananéerna kvar i Geser. Senare omtalas, att filistéerna flydde dit efter Davids seger öfver dem vid Gibeon (1 Kr. 14: 16, jfr 2 Sam. 5: 25). Sedermera hade det intagits af den egyptiske konung, som gaf sin dotter åt Salomo (1 Kon. 9: 15 f.). Äfven på makkabéertiden spelade Geser samma roll såsom gränsstad och bevakningsstation som under David och Salomos tid. — Upptäckten af Geser, för hvilket äran tillkommer Clermont-Ganneau, visar huru nödvändigt det är att i afseende på Palestinas gamla geografi och topografi taga hänsyn till de arabiska geograferna och de inföddas tradition (jfr *Ganneau*, i Survey of Western Palestine, Memoirs by Conder and Kitchener II, 315 f.). I närheten af Tell ed-Djeser, dit G., på sina förfrågningar efter Geser, hänvisades af en äldre fellachkvinna, fann han på flera ställen i klippan inhuggna hebreiska och grekiska inskrifter med innehåll: »gräns för Geser», sannolikt afseende sabbatsgränsen för staden. Läget och det arabiska namnet stämmer fullkomligt med uppgifterna angående Gesers läge, se bl. annat Euseb. Onomast. s. v. Γάζερ, s. 136. Staden kallas från makkabéertiden äfven Gazara, så ock hos Eusebius, och har ej sällan förblandats med Gadara vid Jarmukfloden.

Det här ifrågavarande *Nōb*, hvilket alltså är ett annat än det som omtalas i Jes. 10: 32, Neh. 11: 32, sammanställes af Hieronymus med ett *Nobe* i närheten af Lydda, och dess identifikation med Bēt Nūba har därför mycken sannolikhet för sig, jfr *Buhl*, Palestina, s. 99. Det i onomastikon (s. 45) omtalade Betoannabe, som där oriktigt sammanställes med ʿAnab, motsvarar sannolikt ʿ*Ennabe* söder om *Djimzu*.

Lāṭrūn kommer väl af *ṭurūn*, *ṭorūn*, aṭrūn, »höjd», och har säkert ingenting att göra med *latro*, röfvare, en sammanställning, som gifvit upphof till den i texten meddelade legenden (jfr ZDPV, VII (1884), s. 141, 307 f.).

ʿ*Amwās* är det grekiska Emmaus, där Judas Makkabeus 165 f. Kr. vann sin stora seger öfver Nikanor och Gorgias (1 Makk. 3: 38 f.). Till minne af Titus' seger erhöll det under den senare kejsartiden (Heliogabalus) namnet Nikopolis. Det ligger endast en

kilometer från Lātrūn; några ruiner på detta ställe härröra sannolikt från de till Nikopolis hörande befästningsverken. Från 4:e till 15:e århundradet ansåg man detta ställe identiskt med Nya testamentets Emmaus; och en yttring af denna tradition föreligger väl äfven i den omständigheten, att åtskilliga codices (mjsclr) i Luk. 24 läsa 160 i st. för 60 stadier. Denna läsart 160 stadier är sannolikt blott en korrektur, och sammanställningen är därför nu i allmänhet uppgifven, jfr *Guérin*, Judée I, 293 f., 348 f. Enligt den fromma traditionen hade emellertid en kyrka blifvit byggd här, jfr ZDPV, VII, 15 f., om den där befintliga hälsokällan, sammastädes, 209.

6 (s. 86). *Abu Ḳōsch*, som äfven kallas Ḳarjet el-ʿIneb, motsvarar tvifvelsutan Ḳirjat Jeʿarim, trots invändningarna från åtskilliga forskare, jfr (Ebers u.) *Guthe*, Palestina 1, 496, *Buhl*, Palestina 85. Hufvudskälet för identifikationen ligger i Onomastikons uppgift, att det låg på vägen mellan Jerusalem och Deospolis 10 romerska mil från hufvudstaden (s. v. Καριαθιαρείμ. s. 250).

7 (s. 86). *Hitzig*, *Ewald* och *Sepp* m. fl. hafva förfäktat den åsikten, att Ḳalōnije skulle vara det nytestamentliga Emmaus, men sammanställningen strandar på det alltför korta afståndet från Jerusalem ($34^1/_3$ stadier enligt Baurath Schicks uppmätning). Däremot synes stället ej illa passa till en annan ort, Emmaus, som Vespasianus enligt Josefus' berättelse (B. J. VII, 6, 6) anvisade åt 800 veteraner och hvilket enligt en läsart låg på 30, enligt en annan, 60 stadiers afstånd från Jerusalem. Då den senare varianten (60 stad.) uppenbarligen är en emendation efter Luk. 24: 13, så är den förra utan tvifvel den riktiga. Af denna militärkoloni (*Colonia*) förträngdes det gamla namnet Emmaus.

Jerusalems närmaste omgifning.

1 (s. 93). Om Mamilla- och Hiskiadammen, jfr *Fr. Buhl*, Jerusalem paa Kristi og Apostlenes Tid (1886), 42.

2 (s. 93). *Gīḥōn* bör efter de nyaste undersökningar sannolikt sökas i Mariakällan i Kidrondalen (se längre fram s. 553 anm. 20).

Efter Baurath *Schicks* förträffliga redogörelse för Jerusalems vattentillförsel i ZDPV, I (1878), 132 f. må här meddelas en kort beskrifning af de storartade antika ledningar, hvilka söder ifrån försågo staden med det särskildt för templet nödiga vattnet. De bilda tillsammans ett helt system af dammar, kanaler och ledningsrör. De s. k. salomoniska dammarna, af de infödda kallade *el-Burak*, »dammarna», och belägna utefter landsvägen mellan Betlehem och Hebron, kunna betraktas såsom *samlingsbassänger*. De få sitt vatten från fyra källor i närheten *ʿAin el-Burak*, *ʿAin es-Ṣalīḥ*, *ʿAin Farūdje* och *ʿAin ʿAṭān*. Namnet ʿAṭān står väl i samband med ett i 1 Kr. 4: 3 och 2 Kr. 11: 6 omtaladt *Etan*, dit enligt Josefus, Salomo ofta begaf sig till sina trädgårdar och vattendammar (Antiqv. VIII, 7, 3). Schick (s. 152 f.) finner en passande plats för denna ort på en höjd med ruiner i närheten. Härmed kan äfven sammanställas den helt visst på en gammal tradition hvilande åskådningen i Predikarboken (2: 4 f.), där förf. låter Salomo tala om sina örtagårdar, parker, dammar o. s. v. Man har på

detta ställe likasom i det närliggande *Arṭās* funnit spår af en rik antik kultur, af vingårdar, bassänger, badhus o. s. v. Härmed är dock icke sagdt, att de här nedan omtalade vattenledningarna skulle härröra från Salomo, såsom Schick förmodar, endast dammarna, åtminstone en del af dem, torde vara hans verk. — Dessa samlingsbassänger få en ny tillökning af vatten genom tvenne söder ifrån kommande ledningar, den ena från *Vādi Bijār*, den andra från *Vādi ʿArrūb*. Förbindelsen med Jerusalem åstadkoms genom tvenne akvedukter, »den öfre» och »den nedre». En tredje ledning har trots arabernas uppgifter ej kunnat igenfinnas. »Den öfre ledningen» förde vattnet från ʿAin es-Salīḥ och tillflödet från Vādi Bijār direkt till Jerusalem. Den består af en dels murad, fyrkantig, dels i klippan uthuggen tunnel och kan fullföljas ända till Rakels graf, där den utgjorts af vattentäta stenrör, hvilka möjliggjort vattnets ledning i stigande och fallande riktning. Rören hafva en genomskärning af 0,381 meter. De äro huggna med stor omsorg och sammanfogade med starkt cement, ett sällsynt bevis på antik teknik i det Heliga landet. Man känner endast på ett ställe till, i Pantara i Mindre Asien, något dylikt, men konstfärdigheten är där mindre utvecklad än hos ingeniörerna i Jerusalem (*Guthe*, Palestina, I, 124). Rester af denna ledning hafva vidare bragts i dagen på åtskilliga ställen å Refaimsslätten. Vid sitt inträde i Jerusalem har ledningens mynning innehaft en höjd af 3 meter öfver Jāfāportens tröskel, hvarigenom den var i stånd att föra vattnet till alla delar af staden. »Den nedre ledningen», som ännu är i bruk, utgår från den lägst belägna dammen och kunde sålunda i forntiden föra vattnet från alla källorna och tillförselkanalerna till Jerusalem. Den är anlagd med långt mindre konst och har måst läggas i en mängd slingrande bukter; endast sällan har man för att undvika en större krökning borrat en tunnel i klippan. Efter att ha utsändt en gren mot öster till Frankerberget, når den Betlehem och uttömmer en del af sitt förråd i en brunn, hvarur betlehemiterna hämta sitt förråd, och fortsätter därpå till Jerusalem. Där förenade den sig med den öfre, innan de på spetsbågar öfverskredo Hinnomsdalen. Efter att ha utsändt en arm till Sultansdammen fortsätter den nu i bruk varande vattenledningen på sydsidan om den traditionella Zionshöjden och når vid judekvarteret det egentliga stadsområdet. Här vänder den snart mot öster, tills den öfver Wilsonbågen når Ḥarām esch-Seherīf och slutar i *el-Kās*, den vackra runda bassängen mellan de båda moskéerna på Tempelplatsen.

När hafva dessa storartade vattenledningsverk kommit till stånd? Den nämnda grenen till Frankerberget härrör säkert från Herodes, ty på detta berg ha vi att söka Herodeion (*Jos.*, Antiqv. XV, 9, 6), dit han enligt Josefus' vittnesbörd med stora kostnader ledde vatten från aflägsna håll (B. J. I, 21, 10). Då denna gren förutsätter tillvaron af den lägre hufvudledningen, torde denna åtminstone ej vara yngre än ledningen till Herodeion. Möjligen har den tillika med ʿArrūbledningen kommit till stånd samtidigt. Den öfre ledningen hänvisar oss till en tidigare period, då den nedre uppenbarligen tillkommit för att fylla de behof, som den öfre ej

ensamt kunde tillgodose. Huru långt tillbaka i tiden denna öfre ledning bör sättas är svårt att säga. Traditionen tillägger Salomo detta verk på grund af Predik. 2: 5 f., hvilket ställe dock, såsom vi sett, ej innehåller något afgörande vittnesbörd därför. Såsom sannolikhetsskäl kan man väl åberopa, att han för offertjänsten i det nybyggda templet behöfde ett långt större vattenförråd än förut (*Guthe*, Palestina, I, 125). Men då man betänker, att den efterföljande tiden (Hiskia) såg sig föranlåten att företaga vidt omfattande vattenledningsarbeten i Jerusalem, så är det ej mycket sannolikt, att man förut skulle ha haft en rik tillgång till vatten från så aflägsna trakter. Den nedre ledningen har undergått flera reparationer. Möjligen är det en sådan reparation, som Pilatus på Jesu tid lät anställa med anlitande af tempelskatten (*Josef.*, Antiqv. XVIII, 3, 2, B. J. II, 9, 4, *Euseb.*, Hist. Eccl. II, 6. 6—7), hvilket bragte judarne i uppror mot honom. Ehuru det af Josefus' framställning ser ut som Pilatus anlagt en ny ledning (ὑδάτων ἐπαγωγὴν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἔπραξε, καταγωγὴν ὑδάτων κατῆγε ἀπὸ τετρακοσίων σταδίων), så torde detta dock kunna tolkas som ett iordningställande af den skadade ledningen. I annat fall måste man tillägga honom förtjänsten att ha anlagt den nedre ledningen (*Schürer*, Gesch. I, 410). Under alla förhållanden lämna dessa anläggningar ett talande vittnesbörd därom, att det under gamla tider stod bättre till med vattenförrådet i Jerusalem än nu, och det enda sättet att upphjälpa den närvarande ställningen vore att återställa de arbeten, som man förr, om än med dryga utgifter, förstod att utföra.

3 (s. 95). Angående läget af Zion eller Davids stad hänvisas till en ännu otryckt uppsats: Hvar låg Zion eller Davids stad?

4 (s. 96). Man har gjort flera försök att förklara namnet *Tyropojon* på ett tillfredsställande sätt. Det grekiska ordet betyder »ett ställe, där man gör ost», och så får man på flera ställen se dalens namn förklaradt med »ostmakardalen». Men det är i hög grad osannolikt, att dalen från början skulle ha haft detta namn. Möjligen har Josefus här gifvit en omskrifning af något hebreiskt namn, i likhet med hvad han på andra ställen gjort. Denna omskrifning kunde vara antingen blott till form eller klang liknande det hebreiska namnet. Och man har med anledning häraf på flera sätt försökt att gissa sig till hvad dalen ursprungligen hetat på hebreiska. Men alla dessa försök ha hittills ej fört till något lyckligt resultat. En annan möjlighet är, att vi i Tyropojon ha en verklig öfversättning af det hebreiska namnet, hvilket då skulle kunna vara *Ge haschafot*, som betyder »ostdalen». Men denna beteckning är helt och hållet hypotetisk. En genialisk förmodan angående detta namn af Halévy har emellertid sitt intresse, därför att den stöder sig på ett historiskt namn på en port i södra muren, som kallades *Schaar haaschpot* (Dyngporten). Det är ej osannolikt, att dalen haft ett namn, som liknat namnet på porten, men att man af eufemistiska skäl har ändrat *aschpot* (dynga) till det bättre klingande *schafot*, och att det är den grekiska öfversättningen häraf, som vi hafva i det af Josefus använda *Tyropojon*, jfr *Buhl*, Jerusalem, 21.

5 (s. 98). Angående den »gyllene porten», jfr *Buhl*, Jerusalem, s. 59.

6 (s. 98). Hvar Betesdadammen legat är ännu ej med full visshet bekant, äfven sedan Baurath Schick 1888 i närheten af S:t Annakyrkan innanför Stefansporten upptäckt den damm, som man under medeltiden ansåg vara Betesda, se ZDPV, XI, 178 f.

7 (s. 99). För att få en tydlig föreställning om det gamla Jerusalems utseende under olika tider är det nödigt att klargöra för sig de särskilda murarnas lopp och ålder. Härvid är Josefus' beskrifning (särsk. B. J. V, 4) af vikt, äfvensom resultatet af de nyare utgräfningarna. Den äldsta muren i norr utgick enligt den judiske historieskrifvaren från Hippikustornet i nordöst, förband Fasaels- och Mariamnetornet med hvarandra och sträckte sig därpå i ostlig riktning förbi Xystos till tempelplatsens västsida. De tre nämnda tornen lågo alla i närheten af den nuvarande Jāfāporten, Fasael är tvifvelsutan delvis identiskt med det s. k. Davidstornet i det nuvarande citadellet innanför denna port (jfr Schicks noggranna beskrifning och teckningar, ZDPV, I, 226 f. och *Buhl*, Jerusalem, 87 f.). I närheten af den närvarande Bāb es-Silsele har muren stött intill templet. Här i närheten har Tobler upptäckt och Wilson närmare undersökt en hvalfbyggnad (Wilsonbågen), som torde få anses vara byggd på samma ställe, där den gamla Tyropojonbron var belägen. Denna bro låg enligt Josefus i närheten af Xystosplatsen, hvilken åter låg vid den gamla muren (*Buhl*, Jerusalem, 60, 92, *Guthe*, Palestina I, 88). Väster ut fortsatte muren mot söder öfver en plats, som af Josefus (B. J. V, 4, 2) kallas Bethso till Esserporten, böjde där mot öster och fortgick efter Guthes beräkningar öfver Tyropojondalen förbi den senare Siloadammen för att öfver Ofel förena sig med den östliga tempelmuren. Af denna mursträcka har man delvis återfunnit lämningar. Engelske ingeniören Maudsley har 1874 i närheten af biskop Gobats skola genom utgräfningar konstaterat, att klippan på 100 meters längd är huggen till en 8 meter hög stenvall, på hvilken muren uppenbarligen hvilat. Hit höra äfven de i texten (sid. 94) nämnda uthuggna trapporna för Esserporten. — I sydost upptäckte Guthe en del af den gamla muren i den förbyggnad, som begränsar den nedre Siloadammen (Birket el-Ḥamrā) ut mot Kidrondalen (se Guthes beskrifning i ZDPV, V). Rester af muren kunde vidare af Guthe (1881) upptäckas utefter sydosthöjden ända upp till en punkt, som ligger ungefär i rätt ostlig riktning från det nuvarande sydvästhörnet af staden. Mellan denna punkt och tempelplatsens sydosthörn har åter engelsmannen Warren år 1867 funnit en del af muren, som utgick från templet mot söder; den funna sträckan representerar 700 eng. fot och hade ursprungligen 4 torn, jfr Survey of Western Palestine, hädanefter tecknad med SWP, Jerusalem (J). 157, 226 f. Den genom denna mur begränsade staden betecknar omfånget af Jerusalem från Davids—Salomos tid till Hiskia. David bebyggde det ursprungliga Zion, kallade det Davids stad, och anlade en mur däromkring, hvilken äfven inneslöt något af sydvästhöjden. Salomo byggde sitt palats norr om Davids stad, ungefär där, hvarest el-Akṣamoskéen nu står, och templet högre upp på tempelplatsen (se närmare: Hvar låg Zion eller Davids stad?) Den »gamla muren», som torde härröra sig från Salomo, hade enligt Josefus 60 torn.

Den andra muren, högst sannolikt ett verk af konung Hiskia (2 Kr. 32: 5) utgick från Gennathporten, hvilken möjligen är densamma som Hörnporten (2 Kon. 14: 13) och sannolikt legat i närheten af Fasaelstornet (*Buhl*, Jerusalem, 50), sträckte sig i nordostlig riktning till Antoniatornet i tempelplatsens nordvästhörn (B. J. V, 4, 2). Då den på Jesu tid utgjorde den yttersta muren i norr, hafva de senare årens upptäckter af dess lopp ett stort intresse i och för den heliga grafvens äkthet. Enligt den ryska palestinaföreningens utgräfningar och Baurath Schicks och Guthes bidrag till deras tolkande (ZDPV, VIII (1885), 245 f., jfr äfven *Spiess* därsammast. XI, 46) äro utsikterna för möjligheten af grafkyrkans äkthet större, än man förut velat tro. Den andra muren hade enligt Josefus 14 torn.

Den tredje muren har efter de nyaste undersökningarna haft samma lopp som den närvarande norra stadsmuren (jfr Schick ZDPV, I, 17 f.); den förenade sig enligt Josefus' uppgift med den gamla muren öster om tempelplatsen mot Kidrondalen. Här har äfven Warren 46 eng. fot under jorden i närheten af »gyllene porten» funnit stenblock, hvilka sannolikt hört till den 3:e murens östra del (jfr SWPJ, 145). Då Titus började belägra Jerusalem, omslöts staden af alla tre murarna, och då de alla varit försedda med torn, varierande i höjd mellan 60 och 120 fot (se Tacitus' beskrifning Hist. Lib. 5, 11) efter terrängens olika höjdförhållanden, måste, såsom den romerske historieskrifvaren på samma ställe säger, det hela ha åstadkommit en egendomlig anblick.

8 (s. 100). Upplysande angående tolkningen af namnet Skopus är Jos., Antiqv. 8, 5: εἰσ τόπον τινὰ Σαφίν (så de bästa handskr. i st. för Σαφὰ). τὸ δὲ ὄνομα τοῦτο μεταφερόμενον εἰς τήν Ἑλληνικὴν γλῶτταν Σκοπὸν (så de bästa handskr. i st. för σκοπὴν) σημαίνει. Ṣafīn är arameiskt uttal för Ṣafīm, såsom stället heter i Mischnan (jfr *Neubauer*, Géogr. du Talmud, 151). — Det här ifrågavarande *Nob* är enligt det föregående (s. 84) alltså att skilja från prästtaden Nob (1 Sam. 21). Man har varit benägen att söka det i den norr om Jerusalem liggande byn *Schaf'āt*, hvars invånare hålla före, att deras by härleder sig från en konung (Josafat).

9 (s. 101). Om förargelsens berg, jfr *Buhl*, Jerusalem, 13.

10 (s, 105). *Bēt Hūdēdūn* (sparsamma ruiner) ligger vid foten af ett kritberg i Juda öken, kalladt Ṭanṭūr Ḥūdēdūn, på sydostsidan af en bergsklyfta med namnet Vādi Hūdēdūn, i ostlig riktning från Jerusalem. Från någon af höjderna här i närheten nedstörtades syndabocken på den stora försoningsdagen (3 Mos. 16). Mischnan (Joma 4, 2) berättar nämligen, att R. Jehuda, såsom svar på frågan, hur man i Jerusalem kunde veta, att syndabocken af sin ledsagare blifvit störtad utför klippan, sade, att man hade ett säkert tecken, ty från Jerusalem till *Bēt Ḥadūdū* voro tre mil, och de gingo med ett stycke och väntade, tills de fingo se, att bocken nått öknen. En reminiscens från detta Bēt Ḥadūdū föreligger uppenbarligen i det närvarande *Bēt Hūdēdūn*, jfr Schick (Guthe, Delitzsch) ZDPV, III (1880) 214 f.

11 (s. 105). I *Kefr eṭ-Ṭur* ha vi måhända en reminiscens af Betsur, en fästning, som Judas efter templets intagande lät anlägga på Oljeberget och där han utkämpade en afgörande seger mot

Lysias (165/4) f. Kr.), jfr 2 Makk. 11: 5, där distansen mellan Betsur och Jerusalem (5 stadier) angifves lika med hvad Josefus anger för Oljeberget (Antiqv. XX, 8, 6, jfr B. J. V, 2, 3, Apg. 1: 12). 1 Makkab, har här (4: 28—35) missförstått sin källa och tänkt på Betsur vid Hebron (Jos. 15: 58), jfr härom *A. Schlatter*, Jason von Kyrene (1891), 24 f.

12 (s. 106). Om Betfagestenens upptäckt, inskriptioner och intressanta freskomålningar af Lasarus' uppväckande, åsnans hämtande o. s. v., från korstågens tid, jfr *SWPJ* 331 f. Clermont-Ganneau är böjd för att sammanställa Betfage med *Kefr eṭ-Ṭūr* (SWPJ, 339). Enligt Origines (Comm. in. Matt. Tom XVI, c. 17), var det en prästständ (τῶν ἱερέων χωρίον).

13 (s. 109). Om Kidrondalens ursprungliga bädd, jfr SWPJ, 156 och plansch X i de därtillhörande: Plans, Elevations, Sections o. s. v., showing the results of the excavations at Jerusalem (1867—70), executed for the committee of the Palestine Exploration Fund by Captain Charles Warren.

14 (s. 110). Grafinskriptionen öfver *Benē Ḥesīr* på Jakobs graf har närmare behandlats af *de Vogüé*, Revue archéologique Nouv. Serie. t. IX (1864) s. 200 f., jfr hans, Le temple de Jérusalem, s. 45, 130 f.; af *de Saulcy*, Rev. archéol. Nouv. Séric. t. XI, (1865) 137 f., 398 f. och *Merx*, Archiv f. wissenschafftl. Erforsch. d. A. T. I, 360 f. Merx polemiserar mot Vogüés läsning: Benē Ḥesīr.

15 (s. 112). En närmare utredning af byggnadssättet etc. på sydosthöjden = Davids stad, har förf. gifvit i: Hvar låg Zion eller Davids stad?

16 (s. 112). Om »männen från Dībān i Moab» i byn Siloa, jfr *Guthe* i ZDPV, V, 80.

17 (s. 112). Om Zeḥvēlehstenen, jfr Clermont-Ganneau i SWPJ 293 f.

18 (s. 114). Om den första upptäckten af Siloainskriften, jfr *Socin* i ZDPV, III (1880) 54 f.; vidare *Kautzsch* IV, 102 f., *Guthe* 250 f., *Kautzsch* 260 f., SWPJ 345 f. Om stenens senaste historia, bortstjälande från kanalen o. s. v., jfr Guthe ZDPV, XIII (1891), 203, 286). En beskrifning af sin gång genom Siloatunneln har Guthe lämnat i ZDPV, V, 92 f., hvartill må jämföras teckningen af tunnelns lopp och föreningspunkten för de från båda ändarna af tunneln arbetande å pl. VIII till samma årgång.

19 (s. 114). Om detta äldre försök att leda Mariakällan in i staden se SWPJ, 365 f. Denna äldre tunnel upptäcktes af Warren år 1867.

20 (s. 115). Att Siloadammen betraktats såsom det nedre Gīḥōn i motsats till det öfre (Mariakällan), är förutsatt äfven af Targum, hvilken i 1 Kon. 1: 33 utbytt Gīḥōn mot Siloa. Namnet Siloa synes på kronistens tid ha varit utträngdt af »Nedre Gīḥōn» och »Kungsdammen» (Neh. 2: 14). Utvecklingen synes ha haft följande förlopp: Ursprungligen betyder Siloa en genom kanaler bevattnad trakt vid Tyropojondalens utmynning i Kidrondalen (så i Jes. 8: 6). Detta är antydt af Josefus, som begagnar ordet Σιλωάμ äfven såsom maskulinum (ὁ Σ. sc. χῶρος) vid sidan af det feminina

η Σ. (sc. πηγή). I Gamla testamentet synes ordet vara begagnadt såsom appellativ, då det har artikel framför sig, הַשִּׁלַח. Detta ord sammanhänger mnd stammen שָׁלַח, som i Hes. 31: 4 och Ps. 104: 10 användes om vattenledning och fördelning. Ordet kan antingen ha transitiv (»bevattning») eller passiv betydelse (»det bevattnade» området). Med detta namn betecknades nu sannolikt intill Hiskias tid trakten vid Tyropojons utmynning i Kidrondalen, på grund af de där befintliga konstgjorda bevattningskanalerna. Från hans tid fick tunnelns nedre mynning, som gjorde de förra ledningskanalerna öfverflödiga, namnet »Gīḥōns nedre utlopp» eller »nedre Gīḥōn», och den här anlagda dammen kallades på kronistens tid »Kungsdammen». Sedermera (hos Josefus och i Nya testamentet) har det gamla namnet Siloa kommit igen, hos den förre med en antydan om dess ursprungliga betydelse (ὁ Σ. sc. χῶρος), i det senare i bestämd förbindelse med den vid tunnelns nedre ända anlagda dammen (ἡ κολυμβήθρα τοῦ Σ.), jfr *Guthe* ZDPV, V 357, 359 f.. *Buhl*, Jerusalem 386 och förf:s: Hvar låg Zion eller Davids stad?

21 (s. 116). Om den närvarande Siloadammen och den öster därom belägna, nu med grus uppfyllda gamla dammen, dit vattnet från tunneln ursprungligen leddes, se Guthe ZDPV, V särsk. s. 128 f.. 355 f. och pl. II. — Om vattenoffret, illuminationen och fackeldansen i templet vid löfhyddohögtiden jfr *Winer*, Bibliches Realwörterbuch, under »Laubhüttenfest».

22 (s. 116). Om Jobsbrunnen, jfr *Buhl*, Jerusalem, 32 f.

23 (s. 117). Om svårigheten att finna begrafningsplatser för främlingar i det nuvarande Jerusalem, jfr *P. L. Schneller*, Kennst du das Land? Jerusalem 1890, s. 191.

24 (s. 118). Jfr härom *Josef.* B. J. V, 12, 2 och *Buhl*, Jerusalem, 15.

Till Jeriko och Jordan.

1 (s. 129). Jfr härom *Schneller*, Kennst du das Land? 210.

2 (s. 130). Om Jerikos m. fl. städers befästande af Bachides se *Jos.*, Antiqv. XIII, 1, 3. Det här ofvan omnämnda slaget vid Jeriko synes ha ägt rum under början af Aristobulos II:s tid efter modern Alexandras död 69 f. Kr. (*Schürer*, Gesch. I, 203), jfr *Josef.* Antiqv. XIV, 1, 2, B. J. I, 6, 1. Om Gabinius' åtgärd, jfr Antiqv. XIV, 5, 4, B. J. I, 8, 5. Om Kleopatras besittning af Jeriko se Antiqv. XV, 4, B. J. I, 18, 5, Herodes' återfående af staden, Antiqv. XV, 7, 3. B. J. I, 20, 3. Om Herodes praktbyggnader därstädes se Antiqv. XVII, 6, 3 (teater), 6, 5 (hippodrom), 8, 2 (amfiteater), om hans död och det tilltänkta blodbadet på de förnämsta borgarne Antiqv. XVIII, 6, 5; 8. 2 B. J. I, 33, 6. 8. Om Arkelaus' förskönande af Jeriko, Antiqv. XVII, 13, 1. Om Jerikos palmer och balsamträdgårdar, se Strabo, XVI, 2, 4, Josefus B. J. IV, 8, 3, *Plinius*, Hist. Nat. XIII, 4, 44, *Teofrastus*, Hist. Plant. II, 6, 2.

3 (s. 130). Om tulluppbörden i Galiléen jfr förf:s: Sjön Gennesaret och dess närmaste omgifningar sid. 51.

4 (s. 133). Om Jordandalens ofruktbarhet, jfr *Josefus*, B. J. III, 10, 7 (ἐρημίαν), IV, 8, 2.

Hos Johannes döparen vid Jordans stränder.

1 (s. 137). Om ätandet af gräshoppor jfr *Schneller*, Kennst du das Land? s. 125. En god framställning af de minnesvärda dagar, om hvilka det i den här infogade uppsatsen är fråga, finnes i *Schnellers:* Evangelien-Fahrten[2] Leipzig 1892, s. 47 f., från hvilken läsaren här ofvan finner några tankar upptagna.

Tempelplatsen och den heliga grafvens kyrka.

1 (s. 158). Om tempelplatsens otillgänglighet under föregående tider, jfr Baurath *Schick*, Beit el-Makdas oder das alte Tempelplatz zu Jerusalem, Jerusalem 1887, 2 f.

2 (s. 158). Denna den allmänna åsikten bland forskaren på detta område bekämpas, så vidt jag vet, endast af *Fergusson*, The Temple of the Jews and the other buildings in the Haram Area at Jerusalem, London, 1878, och *Robertson Smith* i hans artikel, *Temple* i *Encyclopedia Britannica*.

3 (s. 158). Beskrifningen af templets ombyggnad under Herodes finnes hos *Josefus*, Antiqv. XV, 11, B. J. 1, 21, 1. På det förstnämnda stället lämnar den judiske historieskrifvaren en noggrann beskrifning öfver hela tempelplatsen med dess praktfulla pelargångar; den inre förgården och den egentliga tempelbyggnaden äro mycket noggrant beskrifna i B. J. V, 5. Byggandet började enligt Josefus (Antiqv. XI, 11, 1) i Herodes 18:e regeringsår (= i slutet eller början af år 19 f. Kr.). Arbetet med förgårdarna varade i 8 år, med det egentliga templet 1 ½ år (Antiqv. XV, 11, 5 f.). Arbetet afslutades med en fest, som firades på årsdagen för Herodes' tillträde till regeringen (Antiqv. XV, 11, 6) sannolikt i juli 37 f. Kr. När det därför i Joh. evang. 2: 46 vid påskhögtiden säges, att det arbetats på detta tempel under 46 år, så måste denna påskhögtid, allt eftersom man räknade det 46:e året såsom gånget eller ännu löpande, ha ägt rum år 27 eller 28 e. Kr. I själfva verket arbetades ännu länge efter invigningen på detta prakttempel, som fullbordades först under den näst siste prokuratorn Albinus (62—64) e. Kr., sålunda ej långt före dess slutliga förstörande af romarne. Ett judiskt ordspråk lydde: »Den, som ej har sett Herodes' byggnad, har ej sett något skönt».

4 (s. 159). Jfr till detta och det följande SWPJ 122 f., *Guthe*, Palestina, 43 f.

5 (s. 160). Sydvästhörnet af Ḥarām esch-Scherīf härrör utan tvifvel från Herodes' utvidgningsarbeten. En del af den västliga muren går måhända ännu längre tillbaka, jfr *Buhl*, Jerusalem, 57, 121.

Att Robinsonbågen verkligen är en rest efter en äldre brobyggnad, som ledt intill templet, är genom engelsmännens utgräfningar nu till fullo ådagalagdt. På ett djup af 12—13 meter under jorden fann man de öfriga hvalfstenarna så, som de nedfallit från brohvalfvet, och hvilande på en genom trafik afnött stenläggning. Därjämte fanns äfven ett stycke af en stödjepelare och under stenläggningen rester af en äldre brobyggnad. På ett ännu större djup

fann man en gammal akvedukt, som i sin fortsättning förstördes, då Ḥarāms sydvästhörn byggdes. Denna vattenledning är sålunda af långt äldre ursprung än templets ringmur i detta hörn och torde härröra från Hiskia, som mycket intresserade sig för vattenlednings-arbeten i Jerusalem, jfr härom *SWPJ*, 175 f.

6 (s. 160). Om *Barclayporten*, jfr *SWPJ*, 189, f., *Guthe*, Palestina, 46. Om *Wilsonbågen* se *SWPJ*, 195 f. med pl. XXXIII *Guthe*, Palestina, 47. Den är kanske den vackraste och bäst bibehållna ruinen från det gamla Jerusalem.

7 (s. 162). Om *Bira*, jfr *Buhl*, Jerusalem, 63 o. anm. 85 s. 127. Om Herodes' nybyggnad och dess uppkallande efter hans gynnare, se *Josef.*, Antiqv. XV, 8, 5; 11, 7 XVIII, 4, 3. B. J. I. 21, 1. Jfr äfven beskrifningen af borgen B. J. V, 5, 8. — Om bevarandet af öfversteprästens festklädnad i borgen Antonia från år 6—36 e. Kr. jfr *Josef.* Antiqv. XVIII 4, 3. Då prokuratorn Cuspius Fadus år 44 sökte att på nytt sätta denna festklädnad under romerskt förvar, utverkade en judisk deputation i Rom, att det fick bero vid Vetellius' medgifvande, Antiqv. XX, 1, 1—2. Vid Jerusalems eröfring af Titus föll den dock tillika med andra skatter i templet åter i romarnes händer, jfr *Jos.* B. J. VI, 8, 3. Berättelsen om detta för judarne förödmjukande ingripande i utöfningen af deras kult har betviflats men säkert med orätt, jfr *Buhl*, Jerusalem, 123, anm. 87.

8 (s. 163). Om den af *Ganneau* funna inskriften, hvilken nu förvaras i Konstantinopel jfr Revue archéologique Nouv. Sér. XXIII 1872, 214 f., 290 f. pl. X och *Derenbourg*, Journal asiatique, sixième série t. XX, 1872, 178 f. *SWPJ*. 423. Texten lyder: **ΜΗΘΕΝΑ ΑΛΛΟΓΕΝΗ ΕΙΣΠΟ || ΡΕΥΕΣΘΑΙ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕ || ΡΙ ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΡΥΦΑΚΤΟΥ ΚΑΙ || ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ ΟΣ Δ ΑΝ ΛΗ || ΦΘΗ ΕΑΥΤΩΙ ΑΙΤΙ-ΟΣ ΕΣ || ΤΑΙ ΔΙΑ ΤΟ ΕΞΑΚΟΛΟΥ || ΘΕΙΝ ΘΑΝΑΤΟΝ**, jfr *Josef.*, Antiqv. XV 11, 5. B. J. V, 5, 2, VI, 2, 4. Om de grekiska konungarnes åtgärd, jfr *Buhl*, Jerusalem, 125, anm. 92.

9 (s. 163). *Sydosthörnet* af tempelmuren är det mest imponerande af alla liksom det märkligaste stället på hela mursträckan. Öfver jordytan finnas för närvarande 14 lag af huggna randfogade stenar, bildande en 54 fot hög mur. Flera lag ha en höjd af 3 eng. fot, 8 tum, det 7:e är 6 fot högt. Utgräfningar ha visat, att de randfogade, släthuggna stenarna fortsätta under jorden till ett djup af 80 eng. fot, 5 tum, där de hvila på bergsklippan, hvaraf framgår, att hela denna höjd ursprungligen varit ämnad att resa sig från ofvan jord, jfr *SWPJ*, 146 f. Om de feniciska tecknen, jfr sammastädes 151 f. och dithörande teckningar. Det är icke omöjligt, att vi i detta hörn af muren hafva byggnadsrester ända från Salomos byggnader, hvilka Herodes använde, jfr *Buhl*, Jerusalem, 121, anm. 77.

10 (s. 164). Om synedriets samlingssal, jfr *Schürer*, Gesch.[2] II, 162 f., *Buhl*, Jerusalem, 124, anm. 88.

11 (s. 168). Jfr härom *Buhl*, Jerusalem, 75 f.

12 (s. 169). Jfr *Buhl*, Jerusalem, 67.

13 (s. 170). Om Herodes' tilltag att smycka templet med en gyllene örn och dennes förstörande, se *Josef.* Antiqv. XVII, 6, 2.

B. J. I, 33, 2. Det är betecknande för Herodes' karakter, att han, sedan han vid tempelbyggandet hade med noggrann ängslighet rättat sig efter fariséerna, till slut genom denna prydnad äfvensom genom sina teatrar likasom tog tillbaka hvad han med den andra handen gifvit.

14 (s. 171). Om detta förhänge och den gyllene vinrankan, se *Josef.* Antiqv. XV, 11, 3. B. J. V, 5, 4, jfr *Guthe*, Palestina, I, 84, *Buhl*, Jerusalem, 70.

15 (s. 171). Att det allra heligaste var tomt, säger *Josefus* uttryckligen (ἔκειτο οὐδὲν ὅλως ἐν αὐτῷ B. J. V, 5, 5. Om שתיה אבן talar Mischnan, Joma, 5, 2. Om ljusstakens alltjämt brinnande lampor se *Josefus*, Antiqv. III, 8, 3 (fin.).

16 (s. 173). Om tumultet i templet under påsken efter Herodes' död på Arkelaus' tid, jfr *Josef.*, Antiqv. XVII, 9, 1—3, under pingsten XVII, 10, 1—2, om skräckscenerna vid templets intagande af Titus, se B. J. VI, 4—5.

17 (s. 174). Om Ḳubbet eṣ-Sachras arabiska ursprung, jfr *Guthe*, Palestina, 69 f. med anm. 12.

18 (s. 177). Om grafvarnas läge inpå Jerusalem, jfr *Buhl*, Jerusalem, 134 anm. 140, där citaten från Mischnan äro samlade. Om ett helt system af gamla grafvar väster om grafrotundan, jfr Clermont-Ganneau i *SWPJ*, 319—331. Om den andra murens lopp i närheten af grafkyrkan se Schick-Guthe i ZDPV, VIII (1885), 245 f. jfr X, 182 f., XI, 46 f., XII, 10 f.

19 (s. 178). Eusebius' berättelse förekommer i *Vita Constantini* III, 25, jfr *Buhl*, Jerusalem s. 98, 135, anm. 141.

20 (s. 180). Om den heliga grafvens kyrka och dess historia se bl. annat *T. Tobler*, Golgatha, seine Kirchen und Kloster.

Ströftåg i och omkring Jerusalem.

1 (s. 195). Jfr ZDPV, IV, s. 62 f.

2 (s. 206). Jfr härom Guthes meddelande ZDPV, V, 31.

3 (s. 213). Jfr härtill *Buhl*, Jerusalem. 85 f. med anmärkningar.

4 (s. 213). Om Herodes' palats jfr *Josefus*, Antiqv. XV, 9, 3. B. J. I, 21, V, 4, 3—4.

5 (s. 214). Om Sabinus' vistelse i Herodes' palats, jfr *Jos.*, Antiqv. XVII, 9. 3. Om Gessius Florus' (64—66) bostad därstädes B. J. II, 14, 8; 15, 5. De romerska prokuratorernas egentliga residens var dock ej i Jerusalem utan i Cæsarea vid hafvet Så Pilatus. Antiqv. XVIII, 3, 1. B. J. II, 9, 2; Cummanus, Antiqv. XX, 5, 4. B. J. II, 12, 2; Felix, Apg. 23: 23 f.; Festus, Apg. 25; Florus, *Jos.* B. J. 14, 4, jfr äfven *Winers* Realwörterb. art. Richthaus, *Schürer*, Gesch. I, 382. — Om hasmonéernas palats se *Jos.*, Antiqv. XX, 8, 11, B. J. II, 16, 3, VI, 6, 2. Enligt det först anförda stället Antiqv. XX, 8, 11 bodde Agrippa II (50—100), när han uppehöll sig i Jerusalem, i detta palats.

6 (s. 220). Om Stefanskyrkan jfr ZDPV, XI, 249 f.

7 (s. 221). Om Helena af Adiabene och Izates jfr *Schürer*, Gesch. II 562 f. Om konungagrafvarnas identitet med hennes graf jfr bl. annat *Robinson*, Palestina II, 183 f., Neue biblische Forschungen,

327 f. *Josefus'* berättelse finnes i Antiqv. XX. Izates sände fem af sina söner till Jerusalem för att där uppfostras i judendomen. Helena hade äfven ett särskildt palats i nedre staden (Akra), på sydosthöjden, B. J. V, 6, 11, VI, 6, 3. Om hennes graf jfr Antiqv. XX, 4, 3. B. J. V, 2, 2; 3, 3; 4, 2. »Konungagrafvarna» tillhöra numera fransmännen. I en af kamrarna, som Saulcy 1863 öppnade, fanns en oskadad sarkofag med ett kvinnligt skelett och en arameisk och hebreisk inskrift på locket. Inskriften finnes nu i Louvren i Paris, jfr Journal asiatique sixième série t. VI (1865), 550 f., Fr. Delitzsch, Saat auf Hoffnung 1887, 178 f.

Då den resande ser alla dessa grafvar i närheten af Jerusalem (se sid. 221, 109 f.), så förstår han bland mycket annat äfven en utsago sådan som den i Matt. 27: 52 bättre än på afstånd. Endast en man, som lefde i Jerusalem eller var väl förtrogen med den mängd af grafvar och deras inrättning, som fanns i dess närhet, kan ha skrifvit denna vers. På en kyrkogård t. ex. i det gamla Gadara sydost om Gennesaret, där de döda lågo i kistor af sten, eller i det gamla Sidon, där grafvarna icke utgjordes af uthuggna kamrar utan af gräfda schakt i jorden, skulle icke en jordbäfning ha kunnat öppna utan snarare ännu mer tillsluta grafvarna.

8 (s. 223). ʿAin Kārim motsvarar möjligen Kerem hos Septuaginta (Jos. 15: 60). Möjligen ha vi att söka Johannes' hem i *Juṭṭā* söder om Hebron, ifall det, såsom sannolikt är händelsen, i Luk. 1: 39 är fråga om en stad Juda (πόλις Ἰούδα) jfr *Guérin*, Judée I, 86 f.

Till Betlehem.

1 (s. 225). Jfr härom ZDPV, XII (1889), 19 f.

2 (s. 227). Angående Rakels graf och begrafningsplatserna i närheten jfr *Schneller*, Kennst du das Land? 195 f.

3 (s. 228). Om axplockning i det närvarande Palestina, jfr ZDPV, IV (1881), 76.

4 (s. 230). Om betlehemiternas älskvärda och gästvänliga sinnelag vid tiden för fruktskörden jfr *Schneller*, Kennst du das Land? s. 34 f.

5 (s. 231). Jfr Schneller, Kennst du das Land? s. 9 f.

6 (s. 233). Jfr härtill ZDPV, IV, 6, 8 f.

7 (s. 237). Denna uppfattning tränger sig ofrivilligt på hvarje reflekterande resande, som kommer i beröring med de inföddas lif och läser sin bibel rätt, jfr *Cunningham Geikie* The Life and Words of Christ I, 113; *Schneller*, Kennst du das Land? 20 f. *W. H. Thomson* (The Land and the Book, Central Palestine and Phœnicia s. 34 f.) berättar, att hans barn ofta sofvit i dylika krubbor i de inföddas boningar under familjens vistelse på Libanon de heta sommarmånaderna. — Den i texten förda bevisningen utgår från den förutsättningen, att en skattskrifning eller folkräkning i och för en skattskrifning verkligen ägt rum och gifvit anledning till Josefs resa. Om de svårigheter, som äro förenade med Lukas' (2: 1 f.) uppgift, att denna skattskrifning ägde rum under Herodes' tid och då Quirinius var ståthållare öfver Syrien, jfr *Schürer*, Gesch. I, 426 f. och *Wandel*, Studien u. Kritiken 1892 1 h. Att prästerna hade

tämligen väl reda på sina stamträd, framgår däraf, att den, som ej kunde uppvisa det, måste uppge sina anspråk på sina prästerliga rättigheter (*Schürer*, Gesch. II, 174); därför förfor man mycket strängt, när en präst skulle gifta sig, för att få reda på hans hustrus stam- och släktförhållanden (*Josef.*, Contra *Apion.* I, 7). I Mischnan föreskrifves, hur långt man i dylika fall skall gå tillbaka (jfr *Schürer*, Gesch. II, 179). *Josefus* berättar (*Vita* I), att han funnit sitt stamträd upptecknadt i »offentliga urkunder». Att dessa vid tiden för återkomsten från exilen dock ej voro fullständiga, framgår af Esra 2: 61—63, Neh. 7: 63—65. Att sådana listor äfven måste ha existerat för åtskilliga andra familjer framgår af Mischnans (Taanith 14, 5) uppgift på de släkter, hvilka på vissa dagar hade att lämna ved till templet (*Schürer*, Gesch. II, 208). Men att kännedomen af stammarna och släkterna har varit bristfällig, framgår tydligt däraf, att den 15 Ab ved lämnades af dem, hvilkas »härstamning var obekant» och att denna dag annorstädes betecknades såsom »allmän vedlämningsdag» (*Schürer* I, 438).

8 (s. 241). Om begrafningsceremonierna i det närvarande Palestina etc. jfr *Schneller*, Kennst du das Land? 186 f.; jfr 246 f.; *K. Budde*, ZDPV, VI, 180 f, om de gamla hebréernas klagosånger, sistnämnda förf. i Zeitschr. für die Alttestamentl. Wissensch. II (1882), 1 f., III, 299 f. Prof på de ceremonier och den dödsklagan, som ännu är i bruk bland invånarne i Syrien, lämnar konsul Wetzstein i Zeitschrift für Ethnologie 1873, s. 270 f. Han visar där, huru märkvärdigt rent många gammalisraelitiska seder bibehållit sig ända in i närvarande tid. Såsom prof på de klagosånger, som pläga användas, må här anföras följande tvenne strofer:

»Ack, om han kunde igenlösas! Sannerligen, jag betalade lösepenningen.
Lösen mig, dyra blodsförvanter, med finlemmade hästar!
Ack, om han kunde igenlösas! Sannerligen, jag betalade lösepenningen.
Lösen mig, mina älskade bröder, med jungfruliga flickor!»

Dessa klagosånger, som äro ställda till den aflidnes bröder och systrar, hvilka uppmanas att lösa den döde, erbjuda, såsom prof. Buhl påpekat, Zeitschr. für kirchl. Wissensch. u. Kirchl. Leben 1883, f. 225, en öfverraskande likhet med Ps. 49: 8: »Sin broder kan ingen igenlösa eller gifva åt Gud lösen för honom.» Den tanke, som man här väntade att finna uttryckt, är den, att den rike trots sin rikedom ej kan lösa sig själf från döden, jfr v. 7 och 9 f. Denna tanke har fått detta egendomliga uttryck: »Sin broder kan ingen igenlösa» etc. helt sannolikt på grund af den egendomliga formen i dödsklagan, hvilken uti de af Wetzstein meddelade stroferna återklingar som ett eko från urgamla tider.

9 (s. 242). *Schneller*, Kennst du das Land? 247 f.

10 (s. 247). Kennst du das Land? 234.

Utflykt till Nebi Schamvil, Ḳubēbe, Bet Horon.

1 (s. 251). Om Ḳubēbe = Emmaus, jfr *Guthe*, Palestina I, 497, anm. 50.

2 (s. 251). Jfr *Robinson*, Palestina III, 278 f., *Guérin*, Judée I, 290 f.

3 (s. 251). Den egyptiske konungen Sisak uppräknar äfven Bēt Ḥorōn bland de städer, som han fråntog Rehabeam (jfr 1 Kon. 14: 26 f., och 2 Kr. 12: 1 f.). Under makkabéertiden vann Judas här tvenne viktiga segrar, den ena öfver den syriske fältherren *Seron* (1 Makk. 3: 13 f.), den andra öfver *Nikanor*, hvilken var af den betydelse, att dagen för striden (d. 13 Adar = mars) sedan firades såsom »Nikanorsdagen» (1 Makk. 7: 39 f., *Josef.*, Antiqv. XII, 10: 5, 2 Makk. 15: 1 f.). Under Jonatans tid (161—143) lät *Bacchides* befästa denna och andra orter (1 Makk. 9: 50 f., *Josef.* Antiqv. XIII, 1, 3).

Spridda drag från de infödda**s** lif och karakter.

1 (s. 260). Jfr *Klein*, ZDPV, III (1880) 100—3.
2 (s. 263). Jfr SWP, special papers, 347—350.
3 (s. 263). Se ZDPV, V, 19—29.
4 (s. 270). Jfr härtill SWP, spec. pap., 350.
5 (s. 271). ZDPV, V, 48 f.
6 (s. 271). SWP, sp. pap., 338.
7 (s. 272). ZDPV, V, 49—51.
8 (s. 274). ZDPV, V, 53—55.
9 (s. 276). ZDPV, V, 62—63.
10 (s. 278). ZDPV, V, 187—8, jfr 352.
11 (s. 278). Jfr härtill ZDPV, V, 70—80.
12 (s. 285). Jfr härtill ZDPV, V, 112—114, 122—127.
13 (s. 289). Jfr härtill ZDPV, V, 154—157.
14 (s. 291). Jfr härtill ZDPV, V, 182—184.
15 (s. 293). Jfr till detta och följande SWP. spec. pap., 356 f., 353 f.

16 (s. 296). Jfr till det följande *W. H. Thomson*, The Land and the Book, Central Palestine and Phœnicia, 13 f.

17 (s. 297). Om *Clermont-Ganneaus* åsikt jfr SWP, sp. pap. 324 f. Om de lokala byhelgedomarna (makāmerna), jfr *C. R. Conder*, SWP, sp. p. 258—273. Till kritik af Ganneaus och Conders åsikt se *Socin*, ZDPV, II, 179, V, 234.

18 (s. 300). ZDPV, V, 70.
19 (s. 303). ZDPV, IV, 57 f.

Från Jerusalem till Nasaret.

1 (s. 308). Om Bacchides befästande af Betel jfr 1 Makk. 9: 50—53, *Josefus*, Antiqv. XIII, 1, 3; om dess intagande af Vespasianus se B. J. IV, 9, 9. Enligt Euseb. Onomast. (ed. Larsow et Parthey, s. 92) låg det 12 rom. mel. pass. från Jerusalem. Det närvarande namnet Bētīn motsvarar noga det gamla Bētēl, i det ändelsen -ēl öfvergått till -īn såsom uti Isra'īn (= Israel), Zer'īn (= Jisreel), Isma'īn (= Ismael o. s. v. — Om de olika traditionerna angående Rakels graf (s. 306) och ruinerna efter möjligen det ena grafstället nära Ḳasṭal) se Schick, ZDPV. IV, 248 f.

2 (s. 310). Om 'Ajs läge jfr Robinson, Palestina II, 562 f., Guérin, III, 59. I Jos. 8: 28 heter det: »Josua uppbrände 'Aj och gjorde det till en grushög (tel).» Till förmån för identifikationen med Tell el-Ḥadjar kunde anföras, att detta ställe äfven möter oss under namnet *et-Tell*.

3 (s. 311). På identiteten mellan Machmās och Mikmas finnes intet skäl att tvifla. De två klippspetsar (mindre riktigt öfversatta med »fjäll», i vår senaste proföfversättning). *Boṣeṣ* och *Sene*, som omtalas i 1 Sam. 14: 4, åsyfta sannolikt de nästan lodräta bergskanterna, mellan hvilka passet vid Mikmas går. Själfva passet är på ett ställe ej mer än 6—8 steg bredt. — På makkabéertiden vann Mikmas betydelse såsom Jonatans residensställe för en tid, se 1 Makk. 9: 73, *Josef.*, Antiqv. XIII, 1, 6. På Eusebius' tid (Onomast. ed. Larsow et Parthey s. 284) var det ännu en stor by (κώμη μεγίστη) 9 rom. mil. pass. från Jerusalem.

4 (s. 312). Om Ṭajjibe = 'Ofra jfr *Guérin*, Judée, III, 47 f. *Afairema* omtalas af Josefus, Antiqv. XIII, 4, 9, tillsammans med två andra samaritanska distrikt Lydda och Ramathem, hvilka Jonatan tilltvang sig af Demetrius i Ptolamais (jfr 1 Makk. 11: 20—37); enligt B. J. IV, 9. 9 intogos Efraim och Betel af Vespasianus. Eusebius omtalar vidare ett Efron (Larsow et Parthey, 197) 20 rom. mil. pass. från Jerusalem, och enligt Hieronymus' fullständigare text till ordet Afra (Larsow et Parthey, 85) heter det: *vicus Effrem in qvinto milliario Bethelis ad orientem respiciens*. Om Efrems hvete, se Franz Delitzsch, Handtverkarlif på Jesu tid, s. 56.

5 (s. 312). Jfr äfven Euseb. Onomast. (Larsow etc. 86).

6 (s. 314). Jfr *Klein*, ZDPV, IV, 80 f.

7 (s. 321). Jfr härtill *L. Anderlind*, Die Rebe in Syrien, insbesondere Palestina, ZDPV, XI, 160 f.

8 (s. 322). Om vinstocken ofvanför ingången på templets front, jfr *Josefus*, Antiqv. XV, 11, 3, B. J. V, 5, 4. *Tacitus*, Lib. Hist. V, 5, Mischnan, Middoth, 3, 8. Om Aristobulus II:s gåfva till Pompejus, se *Josef.*, Antiqv. XIV, 3, 1. Strabo som Josefus här citerar har sett den gyllene vinstocken i templet till den kapitolinske Jupiters ära. Om vinstocksemblemerna öfver ingången till de äldsta synagogsruinerna i Galiléen, se *SWP*, I (Keräze = Korazin) 400. Om vinstockens synagoga i Sepforis i Galiléen se *Schürer*, Gesch. II, 374. De lärda rabbinerna i Jabne församlades äfven på ett vinberg (*Schürer*, Gesch. II, 266).

9 (s. 323). Josefus' vittnesbörd om vinodling vid sjön Gennesarets stränder finnes i B. J. III, 10, 8. Om vinet från Gaza och Askalon, se *Schürer*, Gesch. II, 37.

10 (s. 325). Jfr angående vinsorterna på Jesu tid *Anderlind* Die Rebe etc. ZDPV, YI, 168. Om esséernas förmenta afhållsamhet från vin se *Schürer*, Gesch. II, 477 f.

11 (s. 327). Jfr *Guérin*, Samarie, II, 89 f., *Josef.* Antiqv. XIV, 11, 2, B. J. III, 3, 5, IV, 8, 1 omnämner Tamna tillsammans med de närliggande *Gofna* och *Lydda*. *Eusebius* (Larsow etc. 212) betecknar det såsom en stor by inom Deospolis' (= Lyddas) gränser och anmärker (s. 214), att ännu intill hans tid Josuas graf visats på detta ställe.

12 (s. 328). Enligt *Eusebius* (Onon. ed Larsow etc., 60) var Josef af Arimatia från Helkannas och Samuels stad, hvilken säges (sub voce, Ἀρμαθέμ) ligga nära Deospolis. Hos Hieronymus (Onon. ed Larsow etc., s. 61) heter det fullständigare, att det låg i trakten af *Tamna* (= Timnat Serah, Tibne) nära Deospolis. Enligt 1 Sam. 1: 1 låg Samuels Rama på Efraims berg. Därmed öfverensstämmer 1 Makk. 11: 34, enligt hvilket ställe det tillhörde Samarien ända till Jonatans tid.

13 (s. 341). I den samaritiska krönikeboken förekommer detta ʿAsker skrifvet såsom *Iskar*, hvilket närmar sig bättre det nytestamentliga namnet, se SWP, sp. pap. 230 f. Iskar var enligt nppgiften i nämnda källa en af de städer, som bebotts af de samaritiska öfversteprästerna.

14 (s. 341). Jfr *Guérin*, Samarie I, 382 f.

15 (s. 344). Om Hyrkanus' eröfring, se *Josefus*, Antiqv., XIII, 9, 1, B. J. I, 2, 6. Om samariternas uppror under Pilatus, se *Josef*. Antiqv. XVIII, 4, 1—2, mot Vespasianus, se B. J. III, 7, 32. Om Flavia Neapolis och dess hedniska prägel, se *Schürer*, Gesch. I, 546 f.

16 (s. 350). Jfr ZDPV, VIII, 149.

17 (s. 360). Samariens hellenisering genom Alexander den store föranleddes däraf, att samariterna hade mördat hans befälhafvare öfver Syrien, Andromakus, under konungens vistelse i Egypten (332/331) f. Kr.). Alexander lät då strängt bestraffa upphofsmännen och ditföra makedoniska kolonister, jfr *Curtius Rufus* IV, 8. Om belägringen under Johannes Hyrkanus jfr *Josefus*, Antiqv. XIII, 10, 2 f., B. J. I, 2, 7. Om Pompejus' åtgärd, se Antiqv. XIV, 4, 4, B. J. I, 7, 7, om Gabinius XIV, 5, 3, B. J. I, 8, 4. Om Augustus' bortgifvande af staden till Herodes se Antiqv. XV, 7, 3. B. J. I, 20, 3. Under Herodes blef det en af de mest betydande städerna i Palestina (20 stadier i omkrets). Stadens befästningar förbättrades och ett stort tempel till Augustus' ära uppbyggdes. På hans tid var sannolikt Samarien underordnad Sebaste på samma sätt som Galiléen under Sepforis och Judéen under Jerusalem såsom hufvudstad.

18 (s. 364). Jfr härom *Buhl*, Palestina 111.

19 (s. 368). Uttrycket »den stora slätten» användes företrädesvis om Jisreelsslätten, men äfven om Jordandalen mellan sjön Gennesaret och Döda hafvet, jfr *Reland*, Palestina, p. 359—370. *Schürer*, Gesch. I, 414.

20 (s. 386). Om skogarnas utbredning i det gamla Palestina jfr *O. Ankel*, Grundzüge der Landesnatur des Westjordanlandes (1887) s. 117 f., *Riehm*, Handwörterb. des biblischen Altertums, art. »Wald», *Buhl*, Palestina, 49.

21 (s. 387). Jfr ZDPV, III (1880) s. 109 f.

22 (s. 393). *Sepforis*, som ej förekommer i Gamla testamentet, omtalas först af Josefus från Alexander Janneus' (104—78 f. Kr.) första regeringstid. Af Gabinius gjordes det till ett slags hufvudstad, »synedrium», för Galiléen (omkr. år 56 f. Kr.), se *Jos.* Antiqv. XIV, 5, 4, B. J. I, 8, 5. Herodes intog det utan möda, då han eröfrade Palestina (39—37 f. Kr.). Då upproret efter Herodes'

död bröt löst, var Sepforis en hufvudhärd därför i Galiléen, hvilket gaf Varus, romersk legat öfver Syrien, anledning att uppbränna staden och sälja invånarne såsom slafvar. Herodes Antipas uppbyggde den på nytt och gjorde den till en prydnad för hela Galiléen, tills han omkr. 26 eft. Kr. utvalde det nybyggda Tiberias till sitt residens.

Utflykt till Tabor och Nain.

1 (s. 397). Angående Iksāl (= Kesullot), Dāmije (= Adama), Sārōnā, Dabūrije (= Daberat), se *Buhl*, Palestina, 121, 122, 123, 128.

2 (s. 329). Namnet förekommer dock äfven i Talmud såsom Na'īm, se *Neubauer*, Géographie du Talmud, 188.

Utflykt till Karmel.

1 (s. 409). Jfr ZDPV, XIV (1891), 100.

2 (s. 415). Jfr angående *Kammona* och *Legio*, *Buhl*, Palestina, 118 f.

3 (s. 415). Om Djebātā (= Gabata), Semunije (= Simonias) o. s. v., jfr Buhl, Palestina 121, 118, 125.

Landthushållning i Palestina.

1 (s. 416). Jfr härtill Anderlind, Ackerbau etc. in Syrien, insbesondere Palestina ZDPV, IX, 1 f.

2 (s. 417). Man jämföre härmed äfven Josefus, B. J. V, 10, 2.

3 (s. 421). Jfr härtill *Schumacher*, Der arabische Pflug, ZDPV, XII, 157 f., *Anderlind*, ZDPV, IX, 24 f.

4 (s. 424). Jfr härtill *F. A. Klein*, ZDPV, 70 f.

5 (s. 428). Jfr *Wetzstein*, Über die Siebe in Syrien, ZDPV, XIV, (1891), 1 f.

Från Nasaret till sjön Gennesaret.

1 (s. 432). Om Kafr Kennā (= Nya testamentets Kana), jfr bl. andra *Guérin*, Galilée I, 168 f., 175 f.

2 (s. 436). Angående Tiberias liksom hela nejden kring den galileiska sjön hänvisas till: »Sjön Gennesaret och dess närmaste omgifningar».

Äktenskap och bröllop.

1 (s. 461). Jfr *F. A. Klein*, ZDPV, VI (1883), 81 f. *Schneller*, Kennst du das Land? 170 f., 146 f.

2 (s. 476). *W. M. Thomson* (The Land and the Book, Lebanon, Damaskus and Beyond Jordan, s. 74) säger, att denna sed ej är allmän bland allmogen på landet (jfr dock det föreg. s. 290), ej heller i städerna, där europeiska seder utträngt de inhemska, men iakttages af höfdingarne på Libanon, och tillägger: It is true now, as then, that to refuse is an affront to the maker of the feast, nor would such excuses as those in the parable be more acceptable to a Druse emīr than they were to the lord of that »great supper».

3 (s. 477). Jfr *Thomson* anf. st. sid. 74.

Från Tiberias till Damaskus.

1 (s. 484). Vi hänvisa angående frågan om läget af detta Amathous liksom af de öfriga här behandlade äldre orterna till: »Sjön Gennesaret och dess närmaste omgifningar».

2 (s. 497). Om Mērōn, som ännu är en af judarnes förnämsta vallfartsorter, se *Guérin*, Galilée II, 429 f., *Neubauer*, Géographie du Talmud, 228 f. Om Gis-chala, *Guérin*, 94 f., *Neubauer* 230 f. — Hieronymus ord om Paulus' föräldrar lyda:

Qvis sit Epaphras concaptivus Pauli, talem fabulam accepimus. Aiunt parentes apostoli Pauli de Guscalis regione fuisse Judææ, et eos, cum tota provincia Romana vastaretur manu et dispergerentur in orbe Judæi, in Tharsum, urbem Ciliciæ fuisse translatos. Comm. in epist. ad Philemonem V, 23. På annat ställe (*Catal. script. eccles.*) synes han sätta tro till denna tradition: *Paulus apostolus — de tribu Benjamin et oppido Judææ Giscalis fuit, quo a Romanis capto cum parentibus suis Tharsum Ciliciæ commigravit.*

Om Kefr Bir'īm, se *Guérin*, Galilée II, 100 f. Om ruinerna efter de gamla judiska synagogerna i Mērōn, el-Djisch och Kefr Bir'īm, se *SWP*, I, 229 f., 230 f., 251 f.

3 (s. 498). Om läget af det gamla Ḥaṣor, jfr *Robinson* Neuere biblische Forschungen 479 f., *Guérin* II, 363 f., *Buhl*, Palestina, 136. Om *Kedes*, jfr *Robinson*, Neuere bibl. Forsch., 481, *Guérin* 355 f.

4 (s. 501). Jfr *L. Schneller* Kennst du das Land? 239 f.

5 (s. 503). Om *Abel Bet Ma'aka* se *Guérin*, Galilée II 346 f.

6 (s. 505). Om Tell et-Ḳāḍi (= Dan, Sais), jfr Robinson, Neuere bibl. Forschungen, 511 f., *Guérin*, Galilée II, 338 f.

7 (s. 507). Om Bānijās jfr *SWP*, I, 95, 109—113, *Guérin*, Galilée II, 308—323.

8 (s. 507). Om osannolikheten af Ba'al Gad = Bānijās (så Robinson med flera) se *Dillman* till Josua 11, 17.

9 (s. 508). Jfr om Bānijās historia *Schürer*, Gesch. II, 116 f.

10 (s. 519). Jfr *Reland*, Palestina, 9 9 f. En biskop *Filokalos* från Cæsarea Filippi deltog i mötet i Nicea 325 och en biskop *Olympios* i mötet i Kalcedon 45 .

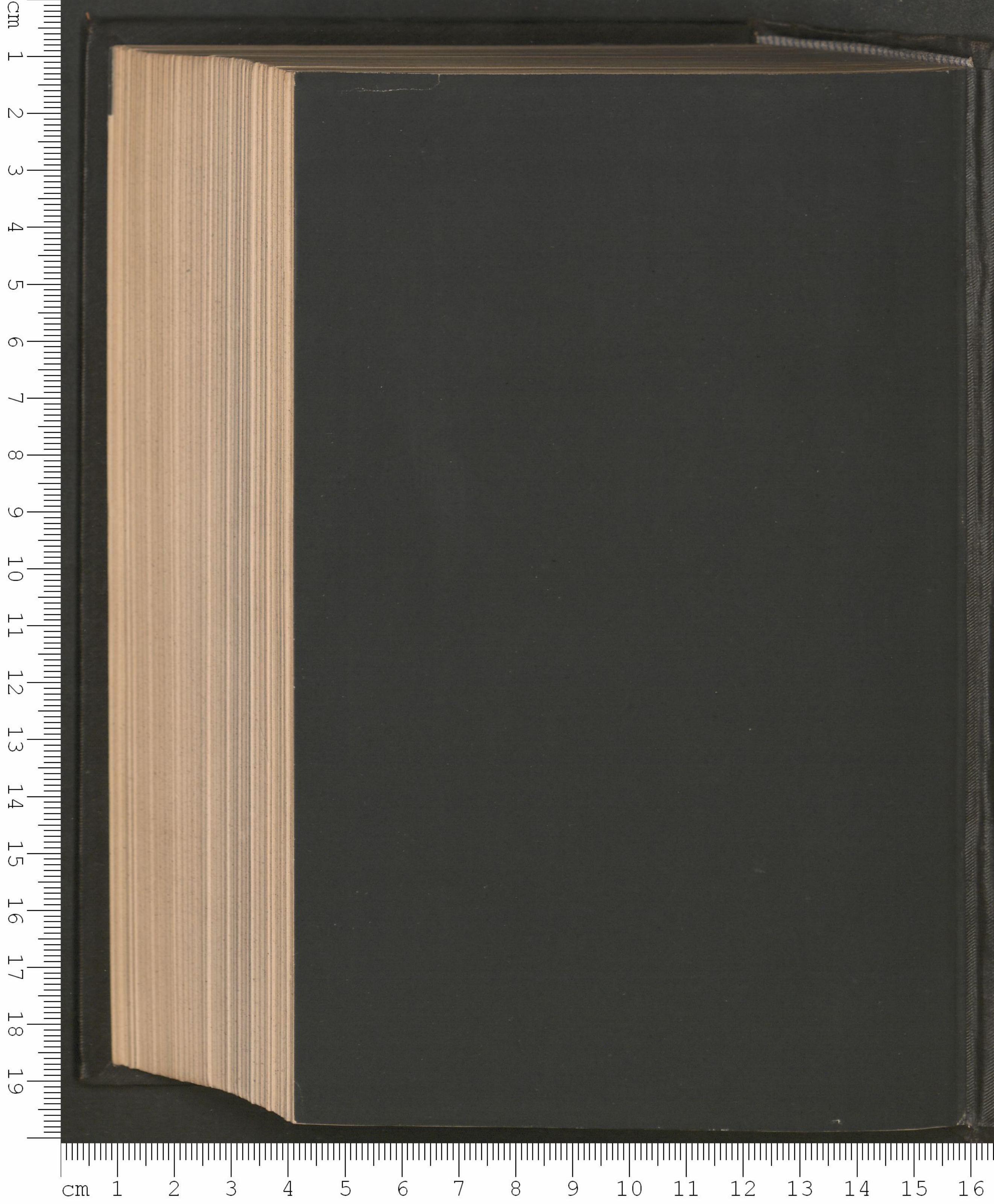
Ba'albek, Libanon, Beirut.

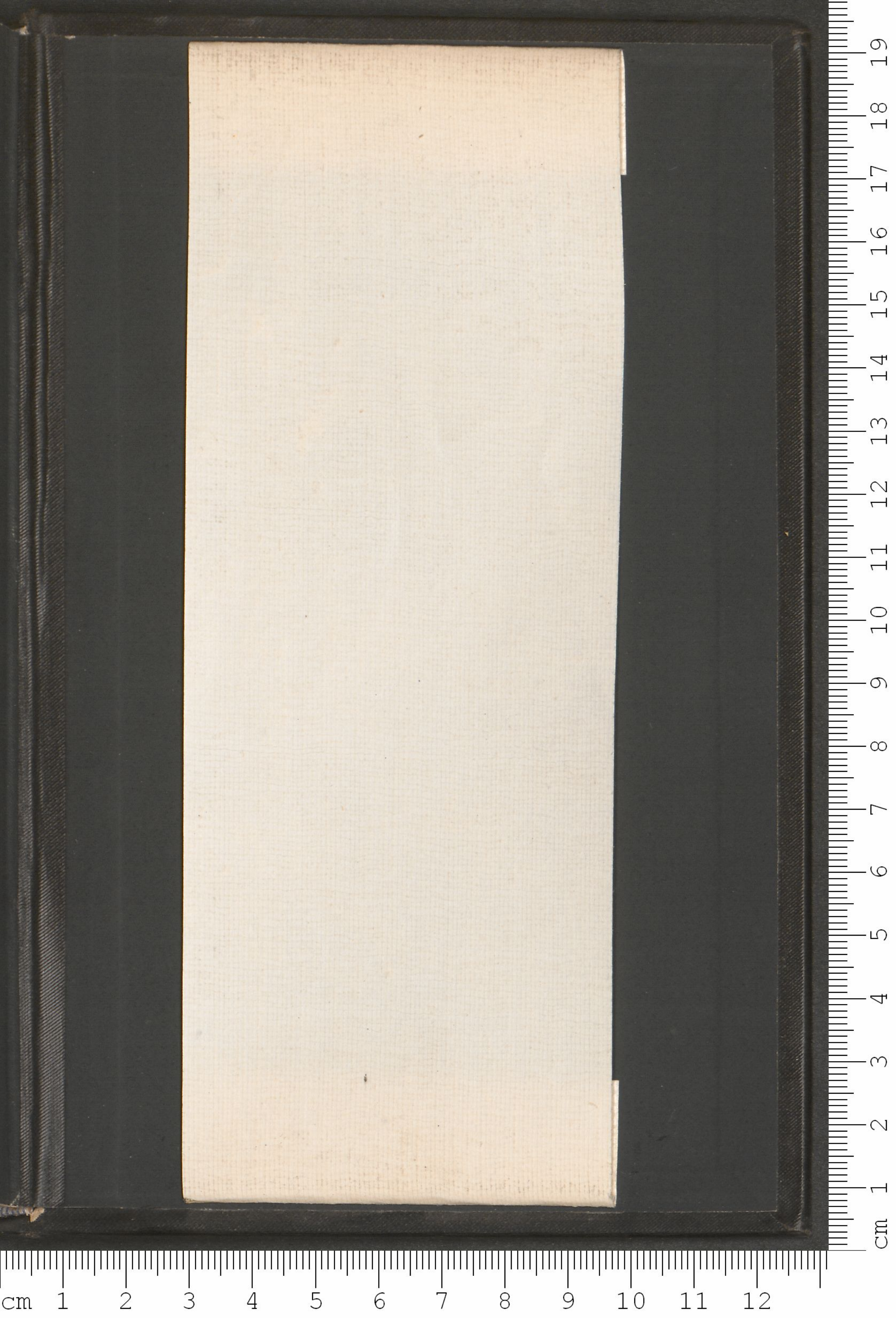
1 (s. 528). Om Helbon jfr Wiener, Bibl. Realwörterb. s. v.; *Wetzstein* Zeitschr. d. deutsch. Morgenl. Gesellsch. (1857), 490.

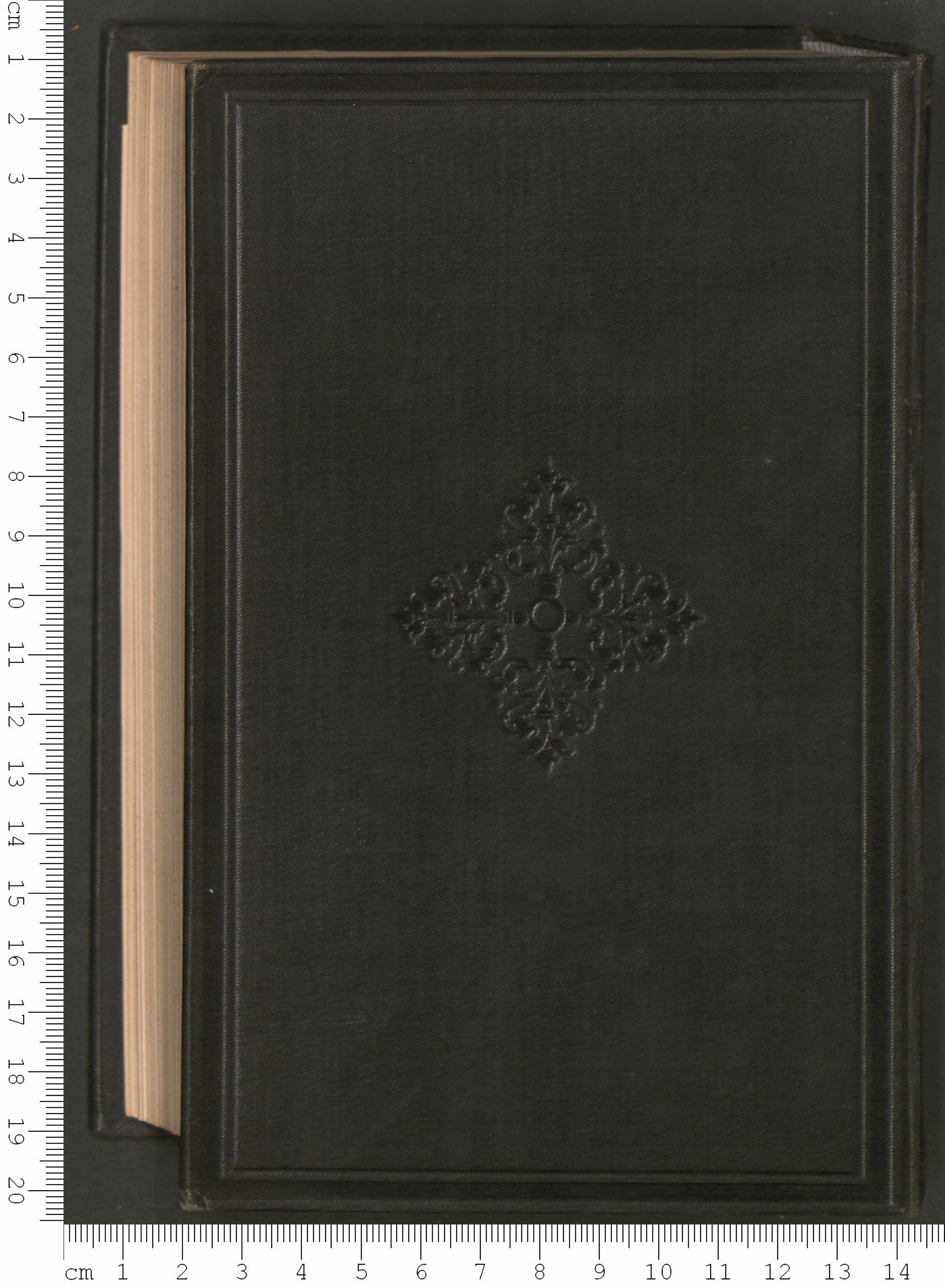
2 (s. 528). Om Helbon tillhörigt Lysanias tetrarki och den funna inskriften jfr *Schürer*, Gesch. I, 49 f.

3 (s. 530). Jfr *Schürer*, Gesch. I, 602 f.

PALÄSTINA.

I. HOCHLAND VON JUDÄA.

Maßstab 1:400.000

II. GEGEND ZWISCHEN NAZARETH & TIBERIAS.

Maßstab 1:400.000

Kilometer

Deutsche geogr. Meilen (15=1°)

Maßstab 1:700.000

oder 10 Kilometer in der Natur = 14,2857 Mm. auf der Karte.

Kilometer

Deutsche geogr. Meilen (15=1°)

Höhen- und Tiefenangaben in Metern.

ERKLÄRUNG:

Politische Einteilung: Muteṣarriflik el-Ḳuds (Jerusalem) Wilājet Beirūt Wilājet Dschebel Libnān Wilājet Dimaschḳ (Damascus)

Orte von über 10.000, Orte von etwa 3000-10.000, Orte von etwa 500-3000 Einwohnern, Kleinere Orte

Christliche Klöster, Muslimische Heiligtümer, Ruinen.

Die Schreibweise der arabischen Namen folgt dem Transcriptionssystem des Deutschen Palästina-Vereins; nur ist statt gh (غ) ṛ gesetzt. Historische Namen in Lapidarschrift. Namen der Araber-Stämme rot ARAB

Perennierende Flüsse, Wadis, Quellen, Sümpfe, Sand, Lavaströme.

Depression. Jetzige Grenze seßhaften Wohnens. Wege. Fahrbare Wege. Proj. Eisenbahn.

Die Tiefenzahlen des Toten Meeres u. des See's Genezareth (-400) beziehen sich auf das Niveau des Mittelländ. Meeres.

W.=Wādi (Thal), N.=Nahr (Fluss), Dsch.=Dschebel (Berg, Gebirge), T.=Tell (Berg, Hügel), Ḳal.=Ḳal'at (Schloss, Burg), Ch.=Chirbet (Ruine).

III. JERUSALEM.

I Christen-Viertel
II Armenisches „
III Muslimisches „
IV Juden-Viertel
V Ḥaram esch-Scherīf
1. Jafathor (Bāb el-Chalīl)
2. Damaskusthor (Bāb el-'Amūd)
3. Herodesthor (Bāb es-Sāhire)
4. Stephansthor (Bāb Sitti Marjam)
5. Goldnes Thor (Bāb ed-Daherīje)
6. Mistthor (Bāb el-Muṛāribe)
7. Zionsthor (Bāb en-Nebi Dāūd)
7a. Bāb 'Abdul Ḥamīd
8. Mūristān I
9. Via Dolorosa III
10. Davidstrasse I II III IV
11. Klageplatz der Juden IV
12. Hauptbasar II III
13. Neuer Basar I
14. Patriarchenteich I
15. Bethesdateich III
16. Serai III
17. Österreichisches Hospiz III
18. Preuss. Johanniter Hosp. I III
19. Deutsches Hospital I
20. Rothschildsches „ IV
K. Christl. Klöster:
21. Grosses Armenisches II
22. „ Griechisches I
23. Neues „ I
24. Koptisches I
+ Christl. Kirchen:
25. K. d. Heil. Grabes I
26. Deutsche K. (im Bau) I
27. Engl. Christus-K. II
28. Franz. St. Annen-K. III
29. Armen. St. Jakobs-K. II
Moscheen:
30. El-Aḳṣā V
31. Felsendom (Ḳubbet eṣ-Ṣachra) u. Kettendom (Ḳubbet es-Silsele) 32. V
33. Omar's Moschee I
S. Synagogen:
Christl. Begräbnisplätze
Jüdische „
Muslimische „

Maßstab 1:20.000 (100 Meter in der Natur = 5 Mm. auf dem Plan.) Meter

Aufgefundene Strecken der alten Mauer. Vermutlicher Lauf der alten Mauer nach Guthe.

Bearbeitet von Dr. Hans Fischer & Prof. Lic. H. Guthe.

Geograph. Anst. von Wagner & Debes, Leipzig.

P. A. NORSTEDT & SÖNER, STOCKHOLM.

Lithogr. von Irmgedruth & Irrgang.

